Sidyanta Koumudi

VOL. — 3

1889

...म् । १ । २ । ६२ ।

... स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु ... वचनमेव ।

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोर्भिर्युतं भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं सदा ... म् । अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं ये चिन्तयन्ते जनास्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्ध ... विभुम् ॥ १ ॥ यस्याकोदितसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रसादेष्विव प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थ ... न: । सोऽयं पण्डितमण्डलीकटरटद्वादीन्द्रवृन्दाग्रणीः श्रीरामाङ्घ्रिनिषेवकः समजनि श्रीनीनि ... न: ॥ २ ॥ रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दन: । रघुनाथ इतीद्धनामगम्यो ... घ्र्यब्जनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥ बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुनया बुधाः । महादेवा ... श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥ रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्घ्रिसेवकः । तृतीयो ... कृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णाख्यात्समुद्भवः ॥ ५ ॥ श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वर-वैदिकखण्डयोः । मत्वा ... यं स्फुटां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥ सुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी सदा सद् ... प्रसरणपरानन्दनकरी । कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिविध्वंसनकरी क्षितिं भूयादेषा बुधजन ... प्रागणचरी ॥ ७ ॥

... । इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चेदिद ... प्रयोजनम् । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाया व्याकरणा ... ध्ययनस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाभिधानात् । ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे किमर्थमेषामनुशासनमिति चेन्न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति तद्यथा त्मना देवेषु "गृभ्णामि ते" इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना जहार गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्पृथग्दर्शयति । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति

[illegible]

[illegible] वा।

२। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा। १।४।९।

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि [illegible] वा [illegible] पतिना वयम्। [illegible] विधयश्छन्दसि वैकल्पिका [illegible]

[illegible] ज्योतिःसमुदायस्याभिधानात् द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह। [illegible] वा स्यादिति। द्वयोरेकवचनं वा स्यादिति जात्याख्यायामित्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनात्। लोके त्विति। गां गताविव दिवः पुनर्वसू इत्यादौ।

२। विशाखयोरिति। प्राग्वदिति। द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः। विशाखेति। अमरस्तु विशाखेति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति मतं तूदासीनम्।

३। षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति वा। पतिः समास एवेत्यतः पतिरिति वर्त्तते। पतिः समास एवेति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। पतिनेति। घित्वादाङो नेति नाभावः। षष्ठीति किम्? "मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः"। छन्दसीति किम्? ग्रामस्य पत्ये। [illegible] विभजेति। षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति। उक्त एवार्थः। ततो वा छन्दसीति वर्त्तते। यावत्[illegible] शास्त्रे कार्य्यं तच्छन्दसि वा भवति तदाह। तनेत्यादिना। नभोऽङ्गिरो। नभस् अङ्गिरस् मनुष् एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। नभस्वदिति। तेन तुल्यमिति वतिः। भत्[illegible]

১। বেদে পুনর্ব্বসু শব্দের দ্বিবচন স্থলে বিকল্পে একবচন হয়। যথা, পুনর্ব্বসুঃ নক্ষত্রম্। পুনর্ব্বসূ বা। লৌকিকপ্রয়োগে দ্বিবচনই হইবে। যথা, পুনর্ব্বসূ।

২। বেদে বিশাখা শব্দের দ্বিবচন স্থলে বিকল্পে একবচন হয়। যথা, বিশাখা নক্ষত্রম্। বিশাখে বা। লৌকিকপ্রয়োগে দ্বিবচন হয়। যথা, বিশাখে। অমরসিংহের মতে একবচনই হয়।

৩। বেদে ষষ্ঠীবিভক্ত্যন্ত পদের সহিত যুক্ত পতিশব্দ বিকল্পে ঘিসংজ্ঞক হয়। অর্থাৎ ষষ্ঠ্যন্ত পদ পূর্ব্বে থাকিলে পতিশব্দের রূপ বিকল্পে মুনিশব্দের ন্যায় হয়। যথা, "ক্ষেত্রস্য পতিনা বয়ম্"। কুলুঞ্চানাং পতয়ে বা পত্যে নমঃ। এই সূত্রে "বা" শব্দের পৃথক্ গ্রহণ করাতে "ছন্দসি" এই পদের অনুবৃত্তি আসিতেছে। অতএব বেদে "পতিনা পত্যা বা।" ইত্যাদির ন্যায় প্রায় সকল বৈদিকবিধানই বৈকল্পিক। "বহুলং

[illegible]

इति [illegible] न । अनङ्गत्वात् ।

फलमाह । कुत्वाभाव इति । कसजुषोरिति प्राप्तस्य तत्र हि पदस्येत्यनुवर्तने । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि ईदृशोऽदीपकन्यायेन कुत्वाभाव इति संबध्यते । मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भत्वादादेशप्रत्ययर्योरिति षः । पदसंज्ञायान्तु रुत्वं स्यात् न षत्वम् अपदान्तस्येति वचनात् । बाहुलकादिति । वहन् अर्थान् लातीति वहुलम् । ला आदाने अस्मादातोऽनुपसर्ग इति कः । वहुलस्य भावो बाहुलकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । वृषण्वस्वश्वयोः वसु, अश्व, एतयोश्च परतो भं स्यात् । निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः । वृषण्वसुरिति । लोके वृषवसुः । वृषाश्वः । नलोपः प्राप्त इति । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यनेन । अप एवेति । भत्वादेवेत्यर्थः । अनङ्गत्वादिति । अङ्गोपोऽस इत्यत्राङ्गस्येत्यधिकारात् ।

छन्दसि" ইত্যাদি বক্ষ্যমাণ সূত্র এই সূত্রেরই প্রপঞ্চমাত্র। অতএব "যচি ভম্" এই সূত্র দ্বারা যকারাদিপ্রত্যয় ও অজাদি সুপ্‌বিভক্তি পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের ভসংজ্ঞা হয় এবং বৎপ্রত্যয় পরে থাকিলে নভস্, অঙ্গিরস্ ও মনুস্ শব্দের ভসংজ্ঞা হয়। * "তেন তুল্যম্" এই সূত্র দ্বারা বৎপ্রত্যয় হয়। যথা, নভসা তুল্যং = নভস্বৎ। এখানে ভত্ব হওয়াতে রুত্বাভাব হইতেছে। অঙ্গিরসা তুল্যং = অঙ্গিরস্বৎ। মনুষা তুল্যং = মনুষ্বৎ। "মনুষ্বদগ্নে"। "জনেরুসি" এই সূত্রদ্বারা বিহিত উসি-প্রত্যয় কেবল জনধাতুর উত্তর নহে, বহুল প্রয়োগবশতঃ মনি ধাতুর উত্তরও হইবে। বসু ও অশ্বশব্দ পরে থাকিলে বৃষন্ শব্দের ভসংজ্ঞা হয়। যথা, বৃষ বর্ষকং বসু যস্য স = বৃষণ্বসুঃ। বৃষা অশ্বো যস্য = বৃষণশ্বঃ। এস্থলে অন্তর্বর্ত্তী বিভক্তি আশ্রয় করিয়া পদত্ব বিহিত হওয়াতে নকার লোপের প্রাপ্তি হইয়াছিল, কিন্তু তাহা ভত্ব হেতু নিবারিত হইতেছে। অতএব "পদান্তস্য" এই সূত্র দ্বারা ণত্বনিষেধও হইবে না।

[illegible]

৫। [illegible]
নন্বনন্তরস্যেতি ন্যায়ং বাধিত্বোভয়সংজ্ঞাবিধানে কিং প্রমাণমিত্যাশঙ্ক্যাহ। তথা চ বার্ত্তিকমিতি। কৃত্বমিতি। ভোঃ কুরিত্যনেন জশ্‌ত্বাভাব ইতি। ঝলাং জশোঽন্তে ইতি প্রাপ্তস্য। ঋক্কতেতি। অথস্ময়াদিষু ঋক্কতেত্যাদয়ঃ সমুদায়া এব বোধ্যাঃ। তেন জশ্‌ত্বমস্য কুত্বং মা ভূদিতি বৈপরীত্যেন প্রসজ্যেতেতি বোধ্যম্‌। নৈনমিতি। বাচাং স্তেনাঃ প্রভবাস্তেঽপ্যেনং বিদ্বাংসং ন হিংসন্তি বিবদিতুং ন গচ্ছন্তীত্যর্থঃ। তে প্রাক্‌ ব্যাখ্যাতাঃ।

"অল্লোপোঽনঃ" এই সূত্র দ্বারা অঙ্গ সংজ্ঞা হইল না বলিয়া নকারের লোপও হইবে না। ষষ্ঠ্যন্ত ভিন্ন অন্য বিভক্ত্যন্ত পদ পূর্ব্বে থাকিলে পতিশব্দের ঘি সংজ্ঞা হয় না। যথা, সখ্যা পত্যা জরদৃষ্টির্যথা সঃ। লৌকিকপ্রয়োগে যথা, গ্রামস্য পত্যে।

৪। বেদে আকৃতিগণোক্ত অয়স্ময়াদি শব্দ সিদ্ধ হয়। "ভ" ও "পদ" সংজ্ঞাধিকারের মধ্যে বিহিত হইয়াছে বলিয়া উক্ত উভয় সংজ্ঞা যথাযোগ্য বুঝিতে হইবে। এবিষয়ে বৃত্তিকার বলিয়াছেন যে, "ভ" এবং "পদ" এই উভয় সংজ্ঞাই হইবে। যথা, অয়স্ময়ং বর্ম্ম। অয়স্ময়ানি পাত্রাণি। কোন কোন স্থলে ভত্ব ও পদত্ব উভয়ই হয়। যথা, "স সুষ্টুভা স ঋক্কতা গণেন"। এস্থলে পদত্বহেতু কুত্ব হইয়াছে এবং ভত্বহেতু জশ্‌ত্ব হইবে না। ভত্ব সামর্থ্যহেতু জশত্ববিধানার্থক পদসংজ্ঞার বাধ অর্থাৎ নিষেধ হইতেছে। "নৈনং হিন্বন্ত্যপি বাজিনেষু।" (বাচাং প্রভবেষু অপি এনং বিদ্বাংসং ন বিবদিতুং গচ্ছন্তি) এস্থলে (বাজিনেষু পদের চস্থানে পদত্বহেতু জ হইয়াছে। কিন্তু ভত্বহেতু ক হয় নাই)। গতিসংজ্ঞক ও উপসর্গসংজ্ঞক শব্দ, সকল ধাতুর পূর্ব্বেই প্রযুক্ত হয়।

अपिसंख्यान् पूर्वे ।

६ । व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञका: प्रयोक्तव्या: । सुत्रद्वयस्योदाहरणे आह । हरिभ्या मित्यादि । आयाहीति प्राप्ते ते प्राग्नियम संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्त: । ते इत्यनेन प्रादीनुपेत्यै, तत्पर्थत्वात् स्वरूपेण परामृश्य धातो: प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयं न कर्त्तव्यम् ।

७ । इन्धीति । इन्धीत्युच्चारणार्थेन इकारेण निर्देश: । सुट्तिथोरितिवत् न तु इक् श्तिपा विति इका नलोपापत्ति: असंयोगाल्लिट् कित्यनुवर्त्तते तदाह । लिट् किदिति । जि इन्धी दीप्तौ । लिट: कित्त्वादनिदितामिति नलोप: । संयोगात्परत्वात् पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । बभूवेति । कित्त्वादवृद्ध्यभावे भुवो वुगिति वुक् । अत्र पित्त्वात् पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । इद-मिति । इन्धीति सूत्रम् । छन्दोविषयत्वार्थमिति । अयमभिप्राय: । इन्धिभवतिभ्यामजादित्वा-त्यया भाव्यं छन्दसि तु अमन्त्रे इति प्रतिषेधात् यद्यप्याम् नास्ति तथापि छन्दस्युभयथेति लिट: सार्वधातुकत्वे ङित्त्वान्नलोपे इति नलोप: । श्नमभावस्त्वार्द्धधातुकत्वात् छन्दसि दृष्टानुवि-

৫ । ৬ । বেদে গতিসংজ্ঞক ও উপসর্গসংজ্ঞক শব্দ ধাতুর পূর্ব্বে, ধাতুর পশ্চাৎ এবং ধাতুর মধ্যে ব্যবহিত হইয়া থাকিলেও প্রযুক্ত হয় । ধাতুর পূর্ব্বে যথা, নিহন্তি মুষ্টিনা । ধাতুর পশ্চাৎ যথা, হন্তি নি মুষ্টিনা । ধাতুর ও গতিসংজ্ঞক ও উপসর্গ সংজ্ঞকের মধ্যে কোন ব্যবধান থাকিলে যথা, "হরিভ্যাং যাহ্যোক আ" । এখানে ধাতুর পশ্চাৎ ব্যবহিত হইয়া "আ" উপসর্গের প্রয়োগ হইয়াছে । "আ মন্দ্রৈরিন্দ্র ! হরিভির্যাহি" । এস্থলে ধাতুর পূর্ব্বে ব্যবহিত হইয়া প্রযুক্ত হইয়াছে ।

৭ । বেদে (ঞ ইন্ধি দীপ্তৌ) ইন্ধি ও ভূধাতুর উত্তর লিট্‌প্রত্যয়ের কিৎসংজ্ঞা (অসংযোগের উত্তর নকারলোপ) হয় । যথা, "সমীধে দস্যুহন্তমম্ ।" "পুত্র ! ঈধে অথর্ব্বণঃ ।" ইত্যাদি স্থলে কিত্বহেতু নকারের লোপ হইয়াছে । বভূব । এস্থলে কিত্ত্ব হেতু গুণ হইল না । "ইন্ধি ইত্যাদি সূত্র করিবার আবশ্যক ছিলনা । কারণ ইন্ধি

[illegible]

...वर्णः । ...। [illegible]

वुकौ नित्यत्वात् ताभ्यां [illegible]

[illegible]

द्वितीयोऽध्यायः ।

१ । तृतीया च [illegible]

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च । 'यवाग्वा अग्नि-होत्रं जुहोति' । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । 'यस्याग्नि-होत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

धानात् । वुकौ नित्यत्वादिति । परनित्येतिपरिभाषया परान्नित्यस्य बलीयस्त्वात् । कृताकृत-प्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

१ । तृतीयेति । कर्मणि द्वितीयेत्यतः कर्मणीति वर्त्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधी-यते चशब्दात्साऽपि भवति । तदाह कर्मणीति । यवाग्वेति । अत्र यवागूशब्दात्तृतीया । अग्निहोत्र-शब्दाच्च द्वितीया । अग्निहोत्रशब्दो हविर्वाचकः । जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः । यवाग्वभिन्नं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थस्तदाह । यवाग्वाख्यमित्यादि । भिन्नविभक्त्यर्थकत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वा न्नामार्थयोरभेदान्वयः । भाष्ये चेतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नावपि वर्त्तते । यस्य अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् । हूयते अस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौ वर्त्तते । जुहोतिश्च प्रीणने । यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः । यदा यवागू-शब्दाद् द्वितीया तदा अग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्त्तते । जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

ধাতুর ছন্দোবিষয়ত্বহেতু এবং ভূধাতুস্থানে বুক্‌প্রত্যয়ের নিত্যত্ব হেতু তাহাদের (ইঙ্কি ও ভূধাতুর) উত্তর কিৎসংজ্ঞাকরণ নিরর্থক ।

ইতি প্রথম অধ্যায় ।

---

১ । বেদে হুধাতুর কর্ম্মকারকে তৃতীয়া ও দ্বিতীয়া বিভক্তি হয় । যথা, "যবাগ্বা অগ্নিহোত্রং জুহোতি ।" অর্থাৎ যবাগূ নামক হবিঃ দেবতোদ্দেশে অর্পণ করিতেছে ।

२। द्वितीया ब्रा[illegible]

ब्राह्मणविषये [illegible] स्यात्।

[illegible]। गामस्य तदहः [illegible]।

३। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि। २।३।६२।

[illegible] दार्वाघाटस्ते [illegible]

[illegible] वक्तव्या। ॥ * ॥

या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः।

४। यजेश्च करणे। २।३।६३।

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी। घृतस्य घृतेन वा यजते।

२। द्वितीयेति। दिवस्तदर्थस्येति वर्त्तते। तदाह। ब्राह्मणेत्यादि। सोपसर्गस्य छन्दसि विभाषोपसर्गे इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरुपसर्गार्थ आरम्भः। षष्ठ्यपवाद इति। दिवस्तदर्थस्येति प्राप्तायाः।

३। चतुर्थीति। बहुलग्रहणात् चन्द्रमसोऽदयौ रात्रिः इत्यादौ षष्ठ्यभावः।

४। यजेरिति। यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी स्यात।

"यस्याग्निहोत्रमविश्रितममेध्यमापद्येत" ইত্যাদি প্রয়োগদর্শনহেতু এবং "অগ্নয়ে হূয়তে" এই ব্যুৎপত্তিবশতঃ এখানে হুধাতুর কর্ম্ম যবাগূপদে তৃতীয়া এবং অগ্নিহোত্র পদে দ্বিতীয়া বিভক্তি হইয়াছে।

২। ব্রাহ্মণবিষয়ে অর্থাৎ মন্ত্র ভিন্ন বৈদিকপ্রয়োগে ক্রীড়ার্থ দিবধাতুর কর্ম্মকারকে দ্বিতীয়া বিভক্তি হয়। যথা, "গাং অস্য তদহঃ সভায়াং দীব্যেয়ুঃ"। অনুপসর্গপূর্ব্বক দিব ধাতুর কর্ম্মে ষষ্ঠী বিভক্তি হয়, সুতরাং এখানেও ষষ্ঠী হইতে পারিত, কিন্তু এই সূত্র-দ্বারা ষষ্ঠীর নিষেধ হইয়া দ্বিতীয়াই বিহিত হইল। এবং উপসর্গপূর্ব্বক দিবধাতুর কর্ম্মে "বিভাষোপসর্গে" এই সূত্রানুসারে ব্যবস্থিত বিকল্প দ্বারাও দ্বিতীয়া বিভক্তি হইবে।

৩। বেদে চতুর্থ্যর্থে বহুল অর্থাৎ অনেকস্থলে ষষ্ঠী বিভক্তি হয়। যথা, পুরুষ-মৃগশ্চন্দ্রমসঃ। "পুরুষমৃগশ্চন্দ্রমসে"। "গোধা কালকা দার্বাঘাটাস্তে বনস্পতীনাম্।" এখানে বনস্পতিভ্যঃ স্থলে বনস্পতীনাং হইয়াছে। কোন কোন স্থলে ষষ্ঠ্যর্থেও চতুর্থী হয় ইহাও বক্তব্য। *। যথা, "যা খর্বেণ পিবতি তস্মৈ খর্ব্বঃ।"

৪। বেদে যজধাতুর করণে বিকল্পে ষষ্ঠী বিভক্তি হয়। যথা, "ঘৃতস্য ঘৃতেন বা যজতে।"

[illegible]

(ঙ০ পূ০ ৩২৫) ধাত্ [illegible]

৬। হেমন্ত[illegible]

[illegible] শিশির [illegible]

অহোরাত্রে। "অদিপ্রভৃতিভ্যঃ শপঃ" (সি০ কৌ০ ২৫৩)।

५। [illegible] घस्लादेशः स्यात् छन्दसि। घस्तामिति। घदेर्लुङि रूपम्। अडभावः इति। बहुलं छन्दसि न माङ्योग इत्यनेन। नन्विदं लुङ्सनोरित्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह। सग्धि-रिति। अदनं ग्धिः अदेः क्तिनि घस्लादेशे घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपे झलो झलीति सलोपः। घषस्तथोरिति धत्वम्। धस्य जश्त्वम्। न च जश्त्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्। न पदान्तेति सूत्रेण जश्त्वे तन्निषेधात्। ततः समानशब्देन समासे कृते समानस्य च्छन्दस्य-मूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण समानस्य सः॥ ११॥

६। हेमन्तशिशिरा। परवत् लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्राप्तम्। अहोरात्रे इति। अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते अहः सर्वैकदेशेत्यनेन समासान्तोऽच्। यस्येति चेतीकारलोपः। रात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्तम्। क्लीवत्वमत्वम्। अहोरात्राणि विदधत्। छन्दसि किम्? हेमन्तशिशिरे। अहोरात्रौ। यद्यपि पाठक्रमेणेदं बहुलं छन्दसीति घस्लादेशविधायकसत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं तथापि व्यत्ययो बहुलमिति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम्।

৫। বেদে অদধাতুর স্থানে বিকল্পে ঘস্ল আদেশ হয়। যথা, ঘস্তাং নূনম্। লুঙ্ পরে থাকিলে "মন্ত্রে ঘস হ্বর" ইত্যাদি বক্ষ্যমাণ সূত্রদ্বারা চ্লি (অর্থাৎ সির্) লুক্ ও অমাগম হইবে না। যথা, "সগ্ধিশ্চ মে।" অদ + ক্তিন্ + ঘস্লাদেশ + "ঘসভসোর্হলি চ" এই সূত্রদ্বারা উপধালোপ, "ঝলো ঝলি" ইতি সকারলোপ। "ঝষস্তথোঃ" ইতি ধত্ব। ধস্থানে জ করিয়া গ্ধি। তৎপরে সমান শব্দস্থানে স আদেশ করিয়া সগ্ধিঃ।

৬। বেদে "হেমন্তশিশিরৌ" এবং "অহোরাত্রে" এই দুইটী পদ দ্বন্দ্বসমাসে পূর্ব্ববৎ লিঙ্গ প্রাপ্ত হয়। যথা, হেমন্তশ্চ শিশিরশ্চ = হেমন্তশিশিরৌ। অহশ্চ রাত্রিশ্চ = অহোরাত্রে। "অদিপ্রভৃতিভ্যঃ শপঃ" এই সূত্র দ্বারা শপের লুক্ হয়।

३०।* उपसंवादा[illegible]८।

पणबन्धे आशङ्कायां [illegible] "अहमेव पशूनामीशै"। "नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम" [illegible]लः श्नः शानज्झौ"। (उ०पृ०२३८)

३१। छन्दसि शायजपि। ३। १। ८४।

अपिशब्दाच्छानच्। "हृग्रहोर्भश्छन्दसीति" * हस्य भः। "गृभाय जिह्वया मधु" (गृहाण)। "बधान देव सवितः"। "अनिदितामिति" (पू०पृ० २२८) बध्नातेर्नलोपः। "गृभ्णामि ते" (गृह्णामि)। "मध्वा जभार" (जहार)।

३०। उपसंवादेति। पणबन्ध इति। उपसंवादः पणबन्धः। यदि मे भवानिदं कुर्यात् तर्हीदमहं दास्यामीति समयकरणं पणबन्धः। आशङ्का सम्भावना। अहमेवेति। त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। पशवः असुराः। नेदिति। इत्यत्र आशङ्कां दर्शयति। जिह्मावर्तनेन नरकपातः स मा भूदित्यर्थः। पतामेति। स उत्तमस्येति सलोपः।

३१। छन्दसीति। छन्दसि श्नः शायजादेशः स्याद्धौ परे। गृभायेति। ग्रह उपादाने। लोट्, सिपो हिः क्र्यादिभ्यः श्ना। [illegible] बधानेति। बन्ध बन्धने। अनी[illegible] लक्। प्रसङ्गात् ह्रग्रहोर्भश्छन्दसीत्यस्योदाहरणमाह। गृभ्णामि इति। जभारेति। हृञ् हरणे लिट् णलि वृद्धौ हस्य भः। जहारेत्यर्थः।

৩০। উপসংবাদ অর্থাৎ পণবন্ধ (প্রতিজ্ঞা) এবং সম্ভাবনা বুঝাইলে ধাতুর উত্তর লেট্ প্রত্যয় হয়। যথা, "অহমেব পশূনামীশৈ"। এইটী ত্রিপুরবিজয়কালে দেবগণ কর্ত্তৃক প্রার্থিত রুদ্রের বাক্য। অর্থাৎ আমি সমস্ত পশু অর্থাৎ দৈত্যের অধিপতি। "নেৎ জিহ্মায়ন্তো নরকং পতাম"। না ইৎ এইরূপ পদচ্ছেদ হইবে। অর্থাৎ আশঙ্কা করিয়া বলিতেছে যে, জিহ্মাচরণে (খলতা) নরকে পতন হয়, তাহা না হউক। "হলঃ শ্নঃ শানজ্ঝৌ" অর্থাৎ হি পরে থাকিলে হলবর্ণের পরস্থিত শ্ন স্থানে শানচ্ আদেশ হয়।

৩১। বেদে হি বিভক্তি পরে থাকিলে শ্ন স্থানে শায়চ্ ও শানচ্ এই দুইটী আদেশ হয়। হৃ ও গ্রহধাতুর হ স্থানে ভ হয়। যথা, "গৃভায় জিহ্বয়া মধু" (গৃহাণ)। "বধান দেব সবিতঃ"। "অনিদিতাং" এই সূত্র দ্বারা বন্ধধাতুর নকারের লোপ হইয়াছে। গৃভ্ণামি (গৃহ্ণামি) তে। মধ্বা জভার (জহার)।

३२ । [illegible] ३ । १ । ८५ ।

विकरणानां बहुलं [illegible] स्यात् छन्दसि । "आण्डा शुष्णस्य भेदति" । भिनत्तीति प्राप्ते । "जरसा मरते पतिः" । म्रियत इति प्राप्ते । "इन्द्रो वस्तेन नेषतु" । नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । "इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्" । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

"धुरि दक्षिणायाः" । दक्षिणायामिति प्राप्ते । "चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति" । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । "ब्रह्मचारिणमिच्छते" । इच्छतीति प्राप्ते । "प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति" । युध्यत इति प्राप्ते । "मधोस्तृप्ता इवासते" मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । "अधा

---

३२ । भेदतीति । भिदिर् विदारणे रौधादिकः । श्नमि प्राप्ते शप् । म्रियत इति । मृङ् प्राणत्यागे । तुदादिभ्य इति शे कृते रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति रिङादेशः इयङ् । नेषतिति । नयत्वित्यर्थः । द्वौ विकरणाविति । तत्र शप् न्याय्यः सिप् बाहुल्यात् । एतेन सेनामविड्ढि इत्यादि व्याख्यातम् । अव रक्षणे अस्मात् लोटि शपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप् । हुझल्भ्यो हेर्धिः षत्वं ष्टुत्वम् । अवस्तम् । तरुषेमेति । तरुषममिति जाते यासुट् लिङस्तालोपोऽनन्त्यस्य । नित्यं ङितः । अतो येयः । लोपो व्योर्वलि । आद्गुणः अतोप्रत्ययान्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात् सार्वधातुकेति गुणः प्राप्तः । सिषन्तस्य शपि लघूपधगुणश्च प्राप्तो बाहुलकान्न भवति । सुप्तिङिति । शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य्य एषां सुप्प्रभृतीनां व्यत्ययमिच्छति । सोऽपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य भावो बाहुलकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्था-

---

৩২ । এই সূত্রে যোগবিভাগ অর্থাৎ উভয় প্রকার ব্যবস্থা হইবে । প্রথমতঃ বেদে বিকরণের অর্থাৎ আর্দ্ধধাতুক স্থলে স্য ও তাদি প্রভৃতি বিভক্তির এবং সার্ব্বধাতুক স্থলে শ্নন্ ও শপ্ প্রভৃতি বিভক্তির বহুল ব্যত্যয় হয় । যথা, "আণ্ডা শুষ্ণস্য ভেদতি" (ভিনত্তি) । লৌকিক প্রয়োগে বিদারণার্থ রুধাদিগণীয় ভিদধাতুর উত্তর শ্নম্ প্রত্যয়ের প্রাপ্তি হইয়া "ভিনত্তি" এইরূপ পদ হইত, কিন্তু বেদে তাহা

स वीरैर्दशभिर्वियूयाः"। वियूयादिति प्राप्ते। कालः कालवाची प्रत्ययः। "श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन"। लुटो विषये लृट्। "तमसो गा अदुक्षत्"। अधुक्षदिति प्राप्ते। "मित्र वयं च सूरयः"। मित्रावयमिति प्राप्ते। स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते। कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः। तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः। अन्नादाय। अण्विषये अच्। अवग्रहे विशेषः। यङो यशब्दादारभ्य "लिङ्याशिष्यङिति" (उ० सू० ७५५) ङकारेण प्रत्याहारः। तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव।

दात्तत्वं, च शब्दो हितौ यस्मादेवमुक्तप्रकारो व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्मात् बहुलग्रहणस्य कृतमित्यर्थः। वियूया इति। यु मिश्रणे विपूर्वः। आशिषि लिङ्। आधास्यमानेनेति। आङ्पूर्वाद्दधातेर्लृटः शत्रेत्यनेन शानजादेशः। स्यतासी इति स्यः। आने मुगिति मुक्। मित्रवयमिति। दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययश्छान्दस इति। गवामिव श्रियसे इत्यत्र तुमर्थे इत्यनेन कसेनि कृते ञ्नित्यादिर्नित्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता। कृत्तद्धितानामिति। तेन दीव्यतीत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां दैवतादिकर्तृत्वादेवमुक्तं न त्विह कारकवाचित्वे व्यत्ययः कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात्। तथा च क्विपो विहितोऽतिर्यङ्शब्दादपि भवति। त्य वेथ यति ते जातवेदः। विश्वे देवासो मरुतोपतिश्रत। अन्नादायेति। अन्नमत्तीत्यन्नादस्तस्मै अन्ने कर्मण्युपपदेऽदेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच्। अवग्रह इति। अणि कृते अन्न आदायेति अचि तु अन्न अदायेति भावः।

না হইয়া শ্নমের পরিবর্ত্তে শপ্ হইয়া ভেদতি পদ হইয়াছে। "জরসা মরতে পতিঃ"। এস্থলে লৌকিক প্রয়োগে প্রাণত্যাগার্থক তুদাদিগণীয় মৃধাতুর উত্তর শ, রিঙ্ আদেশ ও ইয়ঙ্ প্রাপ্তি হইয়া "ম্রিয়তে" এইরূপ পদ হইত, কিন্তু বেদে তাহা না হইয়া শ আদেশের পরিবর্ত্তে শপ্ হইয়া মরতে পদ হইয়াছে। দ্বিতীয়তঃ বেদবিষয়ে সকল বিধিরই বহুল (বিকল্পে) ব্যত্যয় হয়। অর্থাৎ সুপের ব্যত্যয়। তিঙের ব্যত্যয়। বর্ণের ব্যত্যয়। লিঙ্গের ব্যত্যয়। কালের ব্যত্যয়। পুরুষের ব্যত্যয়। আত্মনেপদ ব্যত্যয়। পরস্মৈপদ ব্যত্যয় ইত্যাদি হয়। যথা, "ইন্দ্রো বস্তেন নেষতু"। এ স্থলে লৌকিক প্রয়োগে ভ্বাদিগণীয় প্রাপণার্থক নীধাতুর উত্তর শপ্প্রত্যয় হইয়া লোট্+তু বিভক্তিতে নয়তু পদ

হইত, কিন্তু বেদে তাহা না হইয়া নীধাতুর উত্তর লোটের তু স্থানে শপ্ ও শ্লিপ্ এই দুইটী বিকরণ ব্যত্যয়ে হইয়াছে। শপ্টী ন্যায্য, কিন্তু সিপ্টী বাহুলক বলে সিদ্ধ হইয়াছে। "ইন্দ্রেণ যুজা তরুষেম বৃত্রম্"। লৌকিকপ্রয়োগে অভিভবার্থক ভ্বাদিগণীয় তৃধাতুর উত্তর বিধিলিঙ্ যাম প্রত্যয়ের দ্বারা "তরেম" পদ হইত, কিন্তু বেদে তাহা না হইয়া বাহুলক বলে উ, সিপ্ ও শপ্ এই তিনটী বিকরণ হইয়া তরুষেম পদ হইয়াছে। "ব্যাকরণশাস্ত্রকৃৎ মহর্ষি পাণিনি, সুপ্, তিঙ্, উপগ্রহ (আত্মনেপদ ও পরস্মৈপদ), লিঙ্গ, পুরুষ, কাল, স্বরবর্ণ, ব্যঞ্জনবর্ণ, কর্ত্তৃ (অর্থাৎ কারক এবং তদ্বাচক কৃৎ ও তদ্ধিত), যঙ্ (যশব্দ হইতে লিঙ্ আশিষ্যঙ্ এই সূত্রোক্ত ঙকার প্রত্যাহার পর্য্যন্ত), ইহাদের সকলেরই ব্যত্যয় ইচ্ছা করিয়াছেন। ঐ ব্যত্যয় বাহুলক অর্থাৎ বিকল্পে সিদ্ধ হইবে। সুপের ব্যত্যয় যথা, "ধুরি দক্ষিণায়াঃ" এস্থলে লৌকিক প্রয়োগে দক্ষিণস্যাং বা দক্ষিণায়াং এইরূপ হইত। তিঙের ব্যত্যয় যথা, "চষালং যে অশ্বযূপায় তক্ষতি" এস্থলে লৌকিকপ্রয়োগে তক্ষন্তি এইরূপ হইত। উপগ্রহ অর্থাৎ পরস্মৈপদাত্মনেপদ ব্যত্যয়। যথা, "ব্রহ্মচারিণমিচ্ছতে" এস্থলে লৌকিকে ইচ্ছতি পদ হইত। "প্রতীপমন্য ঊর্ম্মির্যুধ্যতি"। এস্থলে লৌকিকপ্রয়োগে যুধ্যতে এইরূপ হইত। লিঙ্গ ব্যত্যয়। যথা, "মধোস্তৃপ্তা ইবাসতে" এস্থলে লৌকিকে মধুনঃ এইরূপ পদ হইত। নর অর্থাৎ পুরুষ ব্যত্যয় যথা, "অধা স বীরৈর্দশভির্বিযূয়াঃ" এস্থলে লৌকিকে বিযূয়াৎ পদ হইত। কাল অর্থাৎ কালবাচক প্রত্যয়ের ব্যত্যয় যথা, "শ্বোঽগ্নীনাধাস্যমানেন" এস্থলে লৌকিক প্রয়োগে লুট্ বিষয়ে (আধাতা) লৃট্ হইয়াছে। "শ্বঃ সোমেন যক্ষ্যমাণেন"। যষ্টা এইরূপ পদ হইত। ব্যঞ্জনবর্ণ ব্যত্যয় যথা, "তমসো গা অদুক্ষৎ"। এস্থলে লৌকিকে অধুক্ষৎ এইরূপ হইত। স্বরবর্ণ ব্যত্যয় যথা, "মিত্র বয়ঞ্চ সূরয়ঃ" এস্থলে লৌকিকে মিত্রাবয়ং এইরূপ পদ হইত। স্বরব্যত্যয় পশ্চাৎ বলিবেন। কর্ত্তৃ অর্থাৎ কারক ব্যত্যয় (এস্থলে কর্ত্তৃশব্দ কারকমাত্রপর এবং তদ্বাচক কৃৎ ও তদ্ধিতের ব্যত্যয় বুঝাইতেছে)। যথা, "অন্নাদায়" এস্থলে লৌকিক প্রয়োগে অণ্ প্রত্যয় হইত, তাহা না হইয়া অচ্ হইয়াছে। অবগ্রহে কিছু বিশেষ হইবে। (কর্ম্মবাচ্যে অণ্ ও অচ্ বিহিত হইলে রূপের কোন প্রভেদ হয় না, তথাপি তাহার ভেদ হয়। যথা, অবগ্রহঃ। বিগ্রহঃ। কর্ম্মবাচ্যে অণ্ হইলে উপপদসমাস হয়। যথা, অন্নাদঃ এবং অচ্প্রত্যয় হইলে অন্নস্যাদঃ এইরূপ হয়। এস্থলে কর্ম্মে ষষ্ঠী এই মাত্র ভেদ)। যঙের যশব্দ হইতে আরম্ভ করিয়া "লিঙ্যাশিষি অঙ্" এই সূত্রোক্ত ঙকারের সহিত যঙ্ প্রত্যাহার বুঝিতে হইবে। যঙ্ প্রত্যাহারের ব্যত্যয়ের উদাহরণ যথা, ভেদতি ইত্যাদি, প্রথমে উক্ত হইয়াছে।

३३ । लिङ्याशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ।

आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । "वच उम्" (उ०सू० १५८) । "मन्त्रं वोचेमाग्नये" । दृशेरग्वक्तव्यः * । "पितरं च दृशेयं मातरं च" । अङि तु "ऋदृशोऽङीति" (उ०सू० १५८) गुणः स्यात् ।

३४ । छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ।

धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । "वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः" । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च । "हुश्नुवोरिति" (उ० सू० १४०) यण् ।

३५ । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।३।२।१७१

आदन्तादृवर्णान्ताद् गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत् । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । जज्ञिर्युवा । "जज्ञिर्बीजमिति-

---

३३ । लिङीति । वोचेमेति । वचेराशीर्लिङि मस् अङ् । वच उम् यासुट् ।

३४ । छन्दस्युभयथेति । लिङ सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति तेन यासुट् स्यादेश वलि लोप. ।

३५ । आदृगमेति । परार्थं प्रयुज्यमाना शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति गौर्वाहिक इति वदित्याशयेनाह । लिड्वदिति । किकिनौ भवत. । लिट् प्रत्ययस्य भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति ।

৩৩। বেদে আশীর্লিঙে ধাতুর উত্তর অঙ্ প্রত্যয় হয় অঙ্ হইলে গুণ হইয়া থাকে। "বচ উম্" অর্থাৎ ব স্থানে উ হয়। যথা, "মন্ত্রং বোচেমাগ্নয়ে"। (বচ-আশীর্লিঙ্) দৃশধাতুর উত্তর অঙ্ প্রত্যয় হয়। যথা, "পিতরঞ্চ দৃশেয়ন্মাতরঞ্চ" (দৃশ+আশীর্লিঙ্) অঙ্ পরে থাকিলে "ঋদৃশোঽঙ্" এই সূত্র দ্বারা গুণ হয়।

৩৪। বেদে ধাত্বধিকারে উক্ত প্রত্যয়ের সার্ব্বধাতুক ও আর্দ্ধধাতুক এই উভয়বিধ সংজ্ঞা হয়। যথা, "বর্দ্ধন্তু ত্বা সুষ্টুতয়ঃ"। অর্থাৎ বর্দ্ধয়ন্তু। আর্দ্ধধাতুকত্ব হেতু ণির লোপ হয়। যথা, বিশৃণ্বিরে। সার্ব্বধাতুকত্ব হেতু শ্ন স্থানে শৃ আদেশ হয়। "হুশ্নুবোঃ" এই সূত্র দ্বারা যণ্প্রত্যয় হয়।

৩৫। বেদে আকারান্ত, ঋবর্ণান্ত ও গমাদি ধাতুর উত্তর কি ও কিন্ প্রত্যয় হয়। উক্ত কিও কিন্ প্রত্যয়ের লিটের ন্যায় কার্য্য হয়। বভ্রির্বজ্রম্। পপিঃ সোমম্

यम्" । जग्मिः । लिड्वद्भावादेव सिद्धे "असंयोगाल्लिट् कित्" (उ०सू० १२८) गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । "बहुलं छन्दसीति" उत्वम् । ततुरिः । जगुरिः ।

२६ । तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्से कसेनध्यै अध्यैन् कध्यै कध्यैन् शध्यै शध्यैन् तवै तवेङ् तवेनः । ३ । ४ । ९ ।

से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । "शरदो जीवसे धाः" । असेनित्याद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै । अध्यै आद्युदात्तः । कध्यै । कध्यैन् । पाहु-

---

तथा हि सति लिट्कित्त्विन एत्वेव बूयात् । जग्मिरिति । गम् धातोः किः लिड्वद्भावाद्द्वित्वम् । किकिनोः स्थाने तिबादयस्तु न । लिड्वदित्यतिदेशेन स्वरूपाबाधेनैव कार्यातिदेशात् । न लोका व्ययेति षष्ठीनिषेधे कर्मणि द्वितीया । जग्मिरिति । गमहनेत्युपधालोपः । जघ्निरिति । हो हन्तेरिति कुत्वम् । जघ्निरिति । घुत्वम् । जघोर्घः । ननु लिड्भावे सत्यसंयोगात् लिट् किदित्येव सिद्धे कित्करणमनर्थकमित्याशयेनाह । लिड्भावादिति । असंयोगात् लिट् किदिति कित्त्व सिद्ध- मिति भावः । आदिति सुखसुखार्थौ दकारो न तु तकारः । तेन तात्परत्वाभावाद्दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं तदाह । ततुरिर्जगुरिरिति । तॄ प्लवनतरणयोः । गॄ निगरणे आभ्यां किः । कित्वात्परत्वादुदात्तं छन्दसीत्युत्वे प्राप्ते हिर्वचनेऽचीति निषेधादुत्वाभावे द्वित्वम् । उरदत्वम् । उत्तरस्योत्वम् ।

२६ । तुमर्थे इति । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः । ननु कर्तरि कृदिति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात् कथं भावोऽर्थ इति चेच्छृणु । अव्ययकृतो भावे इति वचनात्तुमुनो भावे विधानात् । तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया: भवन्ति । वक्षे इति । वच: से कुत्व षत्वम् । कषसयोगे क्षः । एषे इति । इषो गुणः । नकारो ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तार्थः । प्रेषे इति । इषः से कित्त्वादगुणं लघू- गुणः । श्रियसे इति । इयङ् नित्यादाद्युदात्त: । इह मन्त्रे मध्योदात्त: पठ्यते तत्र बाहुल-

(পা+কি)। দদির্গাঃ। জগ্মিযু´বা। "জগ্মির্´ যুবমিত্রিয়ম্"। জগ্মিঃ। লিট্‌বদ্ভাবহেতু ইকার সিদ্ধ হইলেও "অসংযোগাৎ" ইত্যাদি সূত্র দ্বারা উহ্য হয়। এস্থলে গুণবাধনার্থ কিত্ব করা হইয়াছে। বেদে সমস্ত বিধি বৈকল্পিক। অর্থাৎ বিকল্পে এস্থলে উকারাগম হয়। যথা, ততুরিঃ। জগুরিঃ।

৩৬। বেদে তুমর্থে অর্থাৎ ভাবে (ভাবার্থে) ("কর্তরি কৃৎ" এই সূত্রদ্বারা কর্তৃবাচ্যে তুমুন্ বিধান হেতু কিরূপে ভাবার্থের সম্ভব হয়? অতএব এখানে "অব্যয়কৃতো ভাবে" এই সূত্র দ্বারা ভাববাচ্যে তুমুন্ বিধান হইয়াছে) ধাতুর উত্তর সে, সেন্, অসে, অসেন্,

वध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । "राधसः सह मादयध्यै" । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै । तवै । दातवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्त्तवै ।

३७ । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३ । ४ । १० ।

एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ।

३८ । दृशे विख्ये च । ३ । ४ । ११ ।

द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

कात् प्रत्ययस्वरो नोध्यः । आहुवध्यै इति । जुहोतेर्ह्वञ् । मादयध्यै इति । मदी हर्षे अस्मात् अध्यैप्रत्ययः । तस्य भाववाचित्वार्धधातुकत्वात्सार्वधातुके यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् गुणायादेशौ । पिबध्यै इति । अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् । पाघ्रेति पिबादेशः । दातवाउ इति । ददातेस्तवै आयादेशे लोपः आकारस्येति यलोपः । सूतवे इति । क्वित्वान्न गुणः । कर्त्तवे इति । ऋतो गुणः । कर्त्तुमित्यर्थः ।

३७ । प्रयै इति । प्रपूर्वाद्यातेः कैप्रत्ययः । वहेरिष्यै । नञ्पूर्वाद्व्यथेश्च ।

३८ । दृशे इति । योगविभागश्चित्यप्रयोजनः । दृशेः ख्यातेश्च के प्रत्ययः । कित्वाद्दृशेर्न गुणः । ख्यातेरालोपश्च ।

কসে, কসেন্, অধ্যৈ, অধ্যৈন্, কধ্যৈ, কধ্যৈন্, শধ্যৈ, শধ্যৈন্, তবৈ, তবেঙ্ ও তবেন্ এই পঞ্চদশটী প্রত্যয় হয়। যথা, সে—"বক্ষে রায়ঃ" (লোকে বক্তুং)। সেন্—"তাবামেষে" (এতুং)। অসে—"শরদো জীবসে ধাঃ" (জীবিতুং)। অসেন্—এইটী আদি উদাত্ত। কসে—প্রৈষে (প্রৈতুং)। কসেন্—গবামিব শ্রিয়সে (শ্রিতুং)। অধ্যৈ-অধ্যৈন্—"জঠরং পৃণধ্যৈ" (পূরয়িতুং)। পক্ষে আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। কধ্যৈ-কধ্যৈন্—আহুবধ্যৈ (আহ্বাতুং)। পক্ষে ণিৎস্বর। শধ্যৈ—"রাধসঃ সহ মাদয়ধ্যৈ" (মাদয়িতুং)। শধ্যৈন্—বায়বে পিবধ্যৈ (পাতুং)। তবৈ—দাতবা উ (দাতুং)। তবেঙ্—সূতবে (সোতুং)। তবেন্—কর্ত্তবে। (কর্ত্তুং)।

৩৭। বেদে প্রয়ৈ, রোহিষ্যৈ ও অব্যথিষ্যৈ এই কয়টী পদ তুমর্থে নিপাতনে সিদ্ধ হয়। লোকে প্রয়াতুং, রোঢ়ুং, অব্যথিতুং।

৩৮। দৃশে, বিখ্যে এই দুইটী পদ বেদে তুমর্থে নিপাতনে সিদ্ধ হয়। লোকে দ্রষ্টুম্। বিখ্যাতুম্।

৩৯। শকি ণমুল্‌কমুলৌ। ৩। ৪। ১২।

শক্নोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः। विभाजं नाशकत्। अपलुपं नाशकत्। विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः।

৪০। ईश्वरे तोसुन्कसुनौ। ৩। ৪। ১৩।

ईश्वरो विचरितोः। ईश्वरो विलिखः। विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः।

৪১। कृत्यार्थे तवै केन् केन्य त्वनः। ৩। ৪। ১৪।

"न म्लेच्छितवै"। अवगाहे। दिदृक्षेण्यः। भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्।

৩৯। शकीति। विभाजमिति। विपूर्वाद्भजतेर्णमुल् णित्वादुत उपधाया इति वृद्धिः। अपलुपमिति। लुपॢ छेदने कित्वाद्गुणाभावः।

৪০। ईश्वरे। ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोसुन्कसुनौ सम्भवतः। विचरितोरिति। चर गत्यादि। विलिख इति। लिख विलेखने कित्त्वान्न गुणः। धातोऽसुर्णकसुन इत्यव्ययत्वा-दव्ययादाप्सुप इति विभक्तेर्लुक् न लुमतेति निषेधादत्वसन्तस्येति दीर्घो न।

৪১। कृत्यार्थे। कृत्यानामर्थौ भावकर्मणी तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययाः स्युः। यद्यपि कृत्यानामर्थौ भव्यगेयेत्यादौ कर्त्तापि वर्ज्यं स्नानीयमित्यादौ करणादिरपि तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानम्। किं तर्हि स्वरूपेण कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणो-रेवेति भावः। न म्लेच्छितवै इति। न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः। अवगाहे इति। गाहू विलोड़ने। दिदृक्षेण्य इति। दृशेः सन्नन्तात्केन्यः। अतो लोपः। कर्त्वमिति। कृञः त्वन्। कृत्यमित्यर्थः। यद्यपि तुमर्थे सेसेनित्यनेन तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावभिन्नेऽपि कर्मकारके तवै यथा स्यादि-त्येवमर्थम्।

৩৯। বেদে শকধাতু পরে থাকিলে তুমর্থে ধাতুর উত্তর ণমুল্ ও কমুল্ প্রত্যয় হয়। যথা, "বিভাজং নাশকৎ"। "অপলুপং নাশকৎ"। লোকে বিভক্তুম্। অপলোপ্তুম্।

৪০। বেদে ঈশ্বরশব্দের পরস্থিত ধাতুর উত্তর তুমর্থে তোসুন্ ও কসুন্ প্রত্যয় হয়। যথা, "ঈশ্বরো বিচরিতোঃ"। "ঈশ্বরো বিলিখঃ"। লোকে বিচরিতুম্। বিলেখিতুম্।

৪১। বেদে কৃত্যপ্রত্যয়ের ভাব ও কর্ম্মবাচ্যে বিধান হেতু কৃত্যার্থে ধাতুর উত্তর তবৈ, কেন্, কেন্য ও ত্বন্ প্রত্যয় হয়। যথা, "ন ম্লেচ্ছিতবৈ" (ম্লেচ্ছিতব্যম্)। অব-গাহে (অবগাহ্যম্)। দিদৃক্ষেণ্যঃ। ভূর্য্যস্পষ্ট কর্ত্ত্বম্। (কার্য্যম্)।

४२ । अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ।

"रिपुणा नावचक्षे" । अवख्यातव्यमित्यर्थः ।

४३ । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यः तोसुन् । ३ । ४ । १६ ।

"आसंस्थातोः सीदन्ति" । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । "काममाविजनितोः" । सम्भवाम ।

---

४२ । अवचक्षे । अवपूर्वाच्चक्षिङ एश् प्रत्ययो निपात्यते । शित्त्वात्सार्वधातुकत्वम् । तेन ख्याञादेशो न ।

४३ । भावलक्षणे । कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । तुमर्थ इति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि । संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणं भावः । आ समाप्तेरिति । सपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ रूढः । उत्तिष्ठति निष्कपिरपम इत्यादौ तथा दर्शनात् । आतमितोरिति । तमु ग्लानौ ।

৪২। কৃত্যার্থে অর্থাৎ ভাব ও কর্ম্মবাচ্যে অবপূর্ব্বক চক্ষধাতুর উত্তর নিপাতনে এশ্ প্রত্যয় হয়। শিত্ব হেতু সার্ব্বধাতুক সংজ্ঞা হইবে। সুতরাং চক্ষধাতুর স্থানে খ্যাঞাদেশ হইবে না। যথা, "রিপুণা নাবচক্ষে"। লোকে অবখ্যাতব্যম্।

৪৩। এস্থলে কৃত্যার্থের নিবৃত্তি হইল। ভাবলক্ষণার্থে বর্ত্তমান অর্থাৎ ধাত্বর্থ বুঝাইলে স্থা, ইন্, কৃ, বদ, চর, হু, তম ও জন ধাতুর উত্তর তুমর্থে তোসুন্ প্রত্যয় হয়। যথা, "আসংস্থাতোঃ সীদন্তি" (আসংস্থাতুং)। অর্থাৎ সমাপ্তি পর্য্যন্ত অবসন্ন হইতেছে। এইরূপ উদেতোঃ (উদেতুং)। অপকর্ত্তোঃ (অপকর্ত্তুং)। প্রবদিতোঃ (প্রবদিতুং)। প্রচরিতোঃ (প্রচরিতুং)। হোতোঃ (হোতুং)। আতমিতোঃ (আতমিতুং)। "কামমাবিজনিতোঃ সম্ভবামঃ" (জনিতুং)।

४४ । सृपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ।

भावलक्षणे इत्येव । "पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्" । "पुरा जत्रुभ्य आतृदः" ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ । रात्रेश्चाजसौ । ४ । १ । ३१ ।

रात्रिशब्दात् ङीप् स्यात् अजस्विषये छन्दसि । "रात्री व्यख्यदायती" । लोके तु कृदिकारादिति ङीषन्तोदात्तः ।

---

४४ । सृपितृदो. । सृप्लृ गतौ । उ तृदिर् हिंसानादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्त्तमानयोः सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन् । विसृप इति । गमनादित्यर्थः ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

१ । रात्रेश्चाजसौ । न जसि अजसि तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । चाद्‌ङी प्रभृतादिष्व इतिवत् । छन्दसीति । ननु तिमिरपटैरवगुण्ठिता रात्रय इति प्रयोगो न स्यात् । छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः अजसाविति निषेधाच्च । किञ्च वेदेऽपि रात्रय इति प्रयोगो न स्यादत आह । लोके त्विति । तु शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके जसि वेदे चेत्यर्थः । कृदिकारादिति । राजृ-दिभ्यां त्रिविति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु सर्वतो क्तिन्नर्थादिति ङीष् बोध्यः ।

---

৪৪ । ভাবলক্ষণার্থে বর্ত্তমান (গত্যর্থ) সৃপ ও (হিংসার্থ) তৃদ ধাতুর উত্তর তুমর্থে কসুন্ প্রত্যয় হয় । যথা, "পুরা ক্রূরস্য বিসৃপো বিরপ্‌সিন্" (বিসৃপ্তুং) (গমনাবধি) । পুরা জতৃভ্য আতৃদঃ (আতর্ত্তুং) (হিংসাপর্য্যন্ত) । ইত্যাদি ।

ইতি তৃতীয়োঽধ্যায়ঃ ।

১ । বেদে অজস্ বিষয়ে অর্থাৎ প্রথমার বহুবচন ভিন্ন বিভক্তিতে রাত্রিশব্দের উত্তর নিত্য ঙীপ্ প্রত্যয় হয় । যথা, "রাত্রী ব্যখ্যদায়তী" । কিন্তু লৌকিক প্রয়োগে বিকল্পে ঙীপ্ হয় এবং "কৃদিকারাৎ" এই সূত্র দ্বারা ঙীপ্ প্রত্যয় পরে হওয়াতে অন্তোদাত্ত হয় ।

२ । नित्यं छन्दसि । ४ । १ । ४६ ।

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् । "बह्वीषु हित्वा"। नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ।

३ । भुवश्च । ४ । १ । ४७ ।

ङीष् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः । मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च * । ङीषो लित्त्वं आनुक् आगमः । लित्स्वरः । "रथीरभून्मुद्गलानी" ।

---

१ । नित्यमिति । बह्वादिभ्यश्चेति वर्त्तते । अन्यतो ङीषित्यतो ङीषिति च तदाह । बह्वादिभ्य इति । ननु आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति ।

२ । भुवः । विभ्वीति । विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामित्यतो डुप्रत्ययान्तात् ङीष् । ननु स्वयंभूरथापि स्यादित्याशङ्क्याह । डुप्रत्ययान्तमिति । ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत आह । उत इत्यनुवृत्तेरिति । वोतो गुणवचनादिति सूत्रात् । ननु तर्हि डुप्रत्ययान्तस्य घेर्ङितीति गुणे कृते भो इति निर्देशः प्राप्नोति तत्राह । उवङादेशस्तु सौत्र इति । मुद्गला । इन्द्रवरुणेति सूत्रस्थं वार्त्तिकमिदम् । लित्स्वर इति । लितीत्यानुगाकारस्योदात्तत्वम् ।

২। বহু প্রভৃতি শব্দের উত্তর বৈদিকপ্রয়োগে নিত্য ঙীপ্ হয়। যথা, "বহ্বীষু হিত্বা"। উত্তরসূত্রে অনুবৃত্তির জন্য এস্থলে নিত্যশব্দের গ্রহণ করিয়াছেন।

৩। বেদে ভূধাতুনিষ্পন্ন শব্দের উত্তর নিত্য ঙীষ্ হয়। যথা, বিভ্বী। প্রভ্বী। "বি, প্র ও সংপূর্ব্বক ভূধাতুর উত্তর ডুপ্রত্যয় হয়" এই সূত্র দ্বারা ডুপ্রত্যয়ান্ত পদেরই অনুকরণ হইতেছে। "বোতোগুণবচনাৎ" এই সূত্রে উত পদের অনুবৃত্তি হেতু উবঙ্ আদেশ সূত্রানুসারেই হইতেছে। "মুদ্গলাচ্ছন্দসি লিচ্চ" * এইটী "ইন্দ্রবরুণ" ইত্যাদি সূত্রের বার্ত্তিক সূত্র। অতএব সেই সূত্রানুসারে নিত্য ঙীষ্ হয় এবং ঙীষের স্থানে নিত্য লিৎ ও আনুক্ আগম হয়। "লিৎ স্বরঃ"। এই সূত্র দ্বারা লিৎ পরে আনুকের আকারের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "রথীরভূন্মুদ্গলানী"।

४। दीर्घजिह्वी च छन्दसि। ४। १। ५९।

संयोगोपधत्वादप्राप्तौ ङीप् विधीयते। "आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्"।

५। कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि। ४। १। ७१।

ऊङ् स्यात्। "कद्रूश्च वै कमण्डलूः"। गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् *। गुग्गुलूः। मधूः। जतूः। पतयालूः। अव्ययात् त्यप् (पू०पृ० ६४१)। आविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि*। "आविष्ट्यो वर्धते"।

४। दीर्घजिह्वी। दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि। अप्राप्तौ ङीषिति। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति न प्राप्नोति। तत्र असंयोगोपधादिति प्रतिषेधात्।

५। कद्रु। ऊङुत इत्यत ऊङिति वर्तते। कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियामूङ् स्याच्छन्दसि। गुग्गुलु। मधु। एषां व्यत्ययेन छन्दसि स्त्रीत्वम्। पतयालुशब्दः स्पृहिगृहीत्यादिना आलुजन्तः। अव्ययात्। व्याख्यातमपि त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम्। आविष्ट्यस्येति। अव्ययात्त्यबित्यत्र अमेहक्वतसित्रेभ्य इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्त्यप् विधीयते। आविष्ट्य इति। आविर्भूतमाविष्ट्यम्। ह्रस्वात्तादाविति षत्वं तकारस्य ष्टुत्वम्।

৪। বেদে দীর্ঘজিহ্বী পদ নিপাতনসিদ্ধ। সংযোগোপধত্বহেতু দীর্ঘজিহ্ব শব্দের উত্তর ঙীপের অপ্রাপ্তি হইয়াছিল, কিন্তু এস্থলে তাহা পুনঃ বিহিত হইতেছে। যথা, "আসুরী বৈ দীর্ঘজিহ্বী দেবানাং যজ্ঞবাট্"।

৫। বেদে কদ্রু ও কমণ্ডলু শব্দের উত্তর স্ত্রীলিঙ্গে ঊঙ্ হয়। যথা, "কদ্রূশ্চ বৈ কমণ্ডলূঃ"। গুগ্‌গুলু, মধু, জতু ও পতয়ালু শব্দের উত্তর স্ত্রীলিঙ্গে ঊঙ্ হয়। *। যথা, গুগ্‌গুলূঃ। মধূঃ। জতূঃ। পতয়ালূঃ। "অব্যয়াত্যপ্" এই সূত্রে ত্যপ্‌প্রত্যয়ের উল্লেখ করিয়াছেন, তথাপি এখানে অনুবৃত্তি প্রদর্শনার্থ তাহা স্মরণ করিলেন। বেদে আবিষ্ট্য পদের উপসংখ্যান হয় *। যথা, "আবিষ্ট্যো বর্দ্ধতে" আবির্ভূত ইত্যর্থঃ।

६ । छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १९ ।

वर्षाभ्यः । ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ।

७ । वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ।

ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ।

८ । हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ।

छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

९ । शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ।

णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् ? शौनकीया शिक्षा ।

---

६ । ठकोऽपवाद इति । वर्षाभ्यष्ठगिति प्राप्तस्य । ननु ठक्ठञोः को विशेषस्तत्राह । स्वरे भेद इति । ठञि कृते ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ठकि तु सति कितः इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः । वार्षिकमिति । ठस्येकः ।

८ । उत्तरार्थं इति । सर्वत्राण् च तलोपश्चेत्येतदर्थः । तत्र ह्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य माभूत् ।

९ । शौनक । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिरिति वर्त्तते तदाह । णिनिरिति । प्रोक्ते इति । तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे । शौनकीयेति वृद्धाच्छः ।

৬। বেদে বর্ষাদিশব্দের উত্তর ঠঞ্ প্রত্যয় হয়। এইটী "বর্ষাভ্যষ্ঠক্" এই সূত্র দ্বারা সামান্যতঃ প্রাপ্ত ঠক্প্রত্যয়ের বিশেষ বিধি। ঠক্ ও ঠঞ্ এই উভয় প্রত্যয়ের বিশেষ কি ? তজ্জন্য বলিতেছেন, স্বরবিষয়ে কিছু ভেদ হইবে। অর্থাৎ ঠঞ্ করিলে "ঞ্নিত্যাদি র্নিত্যম্" এই সূত্রানুসারে আদি উদাত্ত এবং ঠক্ করিলে "কিতঃ" এই সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত হইবে, এই মাত্র বিশেষ। যথা, বার্ষিকম্।

৭। বেদে বসন্তশব্দের উত্তর ঠঞ্ প্রত্যয় হয়। যথা, বাসন্তিকম্।

৮। বেদে হেমন্ত শব্দের উত্তর ঠঞ্ প্রত্যয় হয়। যথা হৈমন্তিকম্। এখানে "বসন্ত হেমন্তাভ্যাং" এই রূপ একটী সূত্র না করিয়া ভিন্ন ভিন্ন সূত্রকরণ কেবল পরসূত্রে অনুবৃত্তির জন্য।

৯। বেদে, প্রোক্ত অর্থাৎ তৎকর্ত্তৃক কথিত অর্থে কাশ্যপ ও কৌশিক শব্দের

१०। द्व्यचश्छन्दसि। ४। ३। १५०।

विकारे मयट् स्यात्। शरमयं बर्हिः। "यस्य पर्णमयी जुहूः"।

११। नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्। ४। ३। १५१।

उत्वान् उकारवान्। मौञ्जं शिक्यम्। वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः। बैल्वो यूपः। सभाया यः (पू० पृ० ७२०)।

१२। ढश्छन्दसि। ४। ४। १०६।

सभेयो युवा।

१०। द्व्यचः। मयड्वैतयोर्भाषायामित्युक्तेर्वेदेऽप्राप्तौ विधीयते। (क)

११। नोत्वत्। उकारवतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्रबिल्वशब्दाभ्यां च मयट् न स्यात्। द्व्यचश्छन्दसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। मौञ्जमिति। मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण्। वार्ध्रीति। वर्ध्रशब्दादौत्सर्गिकाण् टिड्ढाणञिति ङीप्। ढश्छन्दसि। सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात् ढः साध्वर्थे। कथादीनां चेति। तत्र भव इति प्राप्तायाम्।

উত্তর নিত্য ণিনি প্রত্যয় হয়। এই সূত্রটী ছাণ্ প্রত্যয়ের বিশেষক মাত্র। যথা, শৌনকেন প্রোক্তমধীয়তে=শৌনকিনঃ। বাজসনেয়িনঃ। লৌকিকে শৌনকীয়া। অর্থাৎ শিক্ষা।

১০। বেদে দ্বিস্বরবিশিষ্ট শব্দের উত্তর বিকারার্থে ময়ট্ প্রত্যয় হয়। যথা, শরময়ং বর্হিঃ। "যস্য পর্ণময়ী জুহূঃ"।

১১। বেদে উকারবিশিষ্ট প্রাতিপদিক এবং বর্দ্ধ্র ও বিল্ব শব্দের উত্তর পূর্ব্ব সূত্র দ্বারা প্রাপ্ত ময়ট্ প্রত্যয় হয় না। যথা, মৌঞ্জম্। (মুঞ্জ+অণ্) অর্থাৎ শিক্য। বর্দ্ধ্রং চর্ম্ম। তস্য বিকারো বার্দ্ধ্রী অর্থাৎ রজ্জুঃ। বৈল্বঃ অর্থাৎ যূপঃ। সভাশব্দের উত্তর য-প্রত্যয় হয়।

১২। বেদে সপ্তম্যন্ত সভাশব্দের উত্তর ঢ় প্রত্যয় হয়। যথা, সভেয়ঃ অর্থাৎ যুবা।

১৩। ভবে ছন্দসি। ৪।৪।১১০।

সপ্তম্যন্তাদ্ভবার্থে যৎ। "মেধ্যায় চ নমঃ বিদ্যুত্যায় চ"। যথাযথং শৈষিকাণামণাদীনাং চ ঘাদীনামপবাদোঽয়ং যৎ। পক্ষে তেঽপি ভবন্তি। সর্ববিধীনাং ছন্দসি বৈকল্পিকত্বাৎ। তদ্যথা। মুঞ্জবান্নাম পর্বতঃ তত্র ভবো মৌঞ্জবতঃ। "সোমস্যেব মৌঞ্জবতস্য ভক্ষঃ"। আচতুর্থাধ্যায়সমাপ্তেশ্ছন্দোঽধিকারঃ।

১৪। পাথো নদীভ্যাং ড্যণ্। ৪।৪।১১১।

"তমু ত্বা পাথ্যো বৃষা"। "চনো দধীত নাদ্যো গিরো মে"। পাথসি ভবঃ পাথ্যঃ। নদ্যাং ভবো নাদ্যঃ।

১৫। বেশন্তহিমবদ্ভ্যামণ্। ৪।৪।১১২।

ভবে। বৈশন্তীভ্যঃ স্বাহা। হৈমবতীভ্যঃ স্বাহা।

১৪। পাথো নদীভ্যাম্। সপ্তম্যন্তাভ্যামাভ্যাং ভবার্থে ড্যণ্ স্যাৎ। পাথসীতি। পাথো জলম্। তদন্তরুদকং পাথ ইত্যমরাৎ। পাথোঽন্তরীক্ষ ইতি হৃদি:।

১৫। বৈশন্তীভ্য ইতি। বিশেশ্ঝচ্। বেশন্তঃ পল্বলম্। তত্র ভবা আপঃ বৈশন্ত্যঃ।

১৩। বেদে সপ্তম্যন্ত শব্দের উত্তর ভবার্থে যৎ প্রত্যয় হয়। যথা, "মেধ্যায় চ নমঃ বিদ্যুত্যায় চ"। এই যৎ প্রত্যয় যথাযথ শৈষিক তদ্ধিতান্তর্গত অণাদি প্রত্যয়ের এবং ঘকারাদি প্রত্যয়ের অপবাদ অর্থাৎ বিশেষক। বিকল্পপক্ষে ঐ সমস্ত প্রত্যয়ও যথাক্রমে হইবে। বেদে সর্ব্ব বিধিরই বৈকল্পিকত্ব আছে। যথা, মুঞ্জবান্ নাম পর্ব্বতঃ তত্র ভবঃ মৌঞ্জবতঃ। "সোমস্যেব মৌঞ্জবতস্য ভক্ষঃ"। চতুর্থাধ্যায়ের সমাপ্তি পর্য্যন্ত ছন্দোঽধিকার অর্থাৎ ছন্দঃ শব্দের অনুবৃত্তি হইবে।

১৪। বেদে সপ্তম্যন্ত পাথ ও নদীশব্দের উত্তর ভবার্থে ড্যণ্ প্রত্যয় হয়। যথা, "তমু ত্বা পাথ্যো বৃষা"। "চনো দধীত নাদ্যো গিরো মে"। পাথসি ভবঃ = পাথ্যঃ নদ্যাং ভবো নাদ্যঃ।

१६। स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ। ४। ४। ११३।

पक्षे यत्। अनुदात्तादिस्वरे भेदः। स्रोतसि भवः स्रोत्यः, स्रोतस्यः।

१७। सगर्भसयूथसनुताद् यन्। ४। ४। ११४।

अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। "यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः"। नुतिर्नुतम्। नपुंसके भावे क्तः (उ० पू० ५१२)। सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः। समानस्य छन्दसीति (पू० पृ० ५२७) सः। ततो भवार्थे यन्। यतोऽपवादः।

१७। सगर्भसयूथेति। अतिस्तृभ्यां भन्। गिरति गीर्यते वा गर्भः। युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम्। तीर्थपृष्ठयूथगूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः। दीर्घोऽपि निपातनादेव। कर्मधारया इति। समानार्थको गर्भश्च। तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः। यतोऽपवाद इति। भवे छन्दसीति प्राप्तस्य।

১৫। বেদে বেশন্ত ও হিমবৎ শব্দের উত্তর ভবার্থে অণ্ প্রত্যয় হয়। যথা, "বৈশন্তীভ্যঃ স্বাহা"।"হৈমবতীভ্যঃ স্বাহা"।

১৬। বেদে সপ্তম্যন্ত স্রোতস্ শব্দের উত্তর ভবার্থে বিকল্পে ড্যৎ, ড্য ও বিকল্পে যৎ প্রত্যয় হয়। ড্যৎ ও ড্য প্রত্যয়ের স্বরে ভেদ হয়। যথা, স্রোতসি ভবঃ=স্রোত্যঃ, স্রোতস্যঃ।

১৭। বেদে সপ্তম্যন্ত সগর্ভ, সযূথ ও সনুত শব্দের উত্তর ভবার্থে যৎ প্রত্যয় হয়। অনুভ্রাতা সগর্ভ্যঃ। অনুসখা সযূথ্যঃ। "যো নঃ সনুত্য উত বা জিঘত্নুঃ"। নুতিঃ অর্থাৎ নুতম্। ক্লীবলিঙ্গে ভাবার্থে ক্ত প্রত্যয় হয়। সগর্ভাদি তিনটাই কর্ম্মধারয় সমাস নিষ্পন্ন। বেদে সমান শব্দ স্থানে স আদেশ হয়, তাহার উত্তর ভবার্থে যন্ প্রত্যয় হইবে। এই যন্প্রত্যয় যৎপ্রত্যয়ের বিশেষক।

१८। तुग्राद् घन्। ४। ४। ११५।

भवेऽर्थे। पक्षे यदपि। "आ वः शमं वृषभं तुग्रास्।" इति बह्वृचाः। तुग्रियास्विति शाखान्तरे। धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः।

१९। अग्रात् यत्। ४। ४। ११६।

२०। घच्छौ च। ४। ४। ११७।

चात् यत्। अग्रे भवोऽग्र्यः। अग्रियः। अग्रीयः।

२१। समुद्राभ्राद् घः। ४। ४। ११८।

"समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम्"। "नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः।"

१९। अग्रायत्। भवे छन्दसीत्येव सिद्धे घादिभिर्बाधा मा भूदिति यद्विधीयते।

२१। समुद्रा। समुदन्तीति समुद्रः। स्फायितञ्चीति रक्। अपो बिभर्त्ति इत्यभ्रम्। मूल-विभुजादित्वात् कः। अभ्रसमुद्रादिति वक्तव्ये समुद्राभ्रादित्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था।

১৮। বেদে তুগ্র শব্দের উত্তর ভবার্থে বিকল্পে ঘন্ প্রত্যয় হয়। বিকল্প পক্ষে যৎ প্রত্যয় হয়। যথা, "আবঃ সমং বৃষভং তুগ্র্যাসু" ইহা বহ্বৃচ অর্থাৎ ঋগ্বেদাভিজ্ঞেরা বলেন। শাখান্তরে "তুগ্রিয়াসু"। তুগ্রশব্দে ঘন, আকাশ, যজ্ঞ ও বরিষ্ঠ অর্থ বুঝায়।

১৯। অগ্রশব্দের উত্তর ভবার্থে যৎ প্রত্যয় হয়।

২০। অগ্রশব্দের উত্তর ভবার্থে ঘ, ছ ও যৎ প্রত্যয় হয়। যথা, অগ্রে ভবঃ—অগ্র্যঃ, অগ্রিয়ঃ, অগ্রীয়ঃ।

২১। বেদে সমুদ্র ও অভ্র শব্দের উত্তর ভবার্থে ঘ প্রত্যয় হয়। যথা, "সমুদ্রিয়া অপ্সরসো মনীষিণম্"। "নানদতোঽভ্রিয়স্যেব ঘোষাঃ"।

२२। बर्हिषि दत्तम्। ४।४।११९।

प्राग्घितायदित्येव। "बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु।"

२३। दूतस्य भागकर्मणी। ४।४।१२०।

भागोऽंशः। दूत्यम्।

२४। रक्षोयातूनां हननी। ४।४।१२१।

"या ते अग्ने! रक्षस्या तनूः"।

२२। बर्हिषि। तत्र भव इति निवृत्तम्। बर्हिः शब्दाद्दत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति। बर्हिष्येति। हंहतेर्नलोपश्चेतीसुप्रत्ययान्तो बर्हिःशब्दाद्यत्।

२३। दूतस्य। दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात्। भागे तस्येदमित्यणि प्राप्ते वचनम्। कर्मणि तु दूतवणिग्भ्यां चेत्युपसंख्यानेन यत्। दूत्यमित्यादि। दूतस्य भागो दूत्यः कर्म दूत्यम्।

२४। रक्षोयातूनाम्। षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत् स्यात्। रक्षेरसुनि रक्षः। कमितनिमनीत्यादिना यातेस्तुन्। यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्य्यायः। न च विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषः स्यादिति वाच्यम्। बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनेन सूत्रे भिन्नार्थत्वात्। रक्षस्येति। हन्यतेऽनया सा हननी रक्षसाम्। एवं यातव्या। बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय। बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते।

২২। বেদে দত্ত অর্থাৎ অর্পিত এই অর্থে বর্হিঃশব্দের উত্তর যৎপ্রত্যয় হয়। "প্রাক্ হিতাদ্ যৎ" এই সূত্র দ্বারা হিতশব্দের পূর্ব্ব সূত্র পর্য্যন্ত সমস্ত সূত্রে যৎ প্রত্যয় হইবে। যথা, "বর্হিষ্যেষু নিধিষু প্রিয়েষু"। বর্হিষ্য শব্দটী বৃংহধাতুর নকার লোপ করিয়া ইস্ ভাগান্ত শব্দের উত্তর যৎ প্রত্যয় দ্বারা সিদ্ধ হইয়াছে।

২৩। দূতের ভাগ অর্থাৎ অংশ এবং কর্ম্ম বুঝাইলে দূতশব্দের উত্তর যৎ প্রত্যয় হয়। ভাগার্থে "তস্যেদং" এই সূত্রানুসারে অণ্ প্রত্যয়ের প্রাপ্তি হইত এবং কর্ম্ম বুঝাইলে "দূতবণিগ্ভ্যাং চ" এই সূত্র দ্বারা ঔপসংখ্যানিক য প্রত্যয় হইত। কিন্তু এস্থলে তাহা হইবে না। যথা, দূতস্য ভাগো দূত্যঃ। দূতস্য কর্ম্ম দূত্যম্।

২৪। রাক্ষস ও যাতুর হননী এই অর্থে রক্ষস্ ও যাতু শব্দের উত্তর যৎ প্রত্যয় হয়। যথা, (রক্ষ+অসুন্=রক্ষঃ)। ("কমি তনি মনি" ইত্যাদি সূত্র দ্বারা যা+তুন্= যাতু)। (হন্যতে অনয়া=(হন+ল্যুট্) হননী। রক্ষসাম্-হননী=রক্ষস্যা। এইরূপ যাতূনাং হননী=যাতব্যা। যথা, "যা তে অগ্নে! রক্ষস্যা (রাক্ষসনাশিনী) তনূঃ"।

२५। रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये। ४। ४। १२२।

प्रशंसने यत् स्यात्। रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम्। जगत्यम्। हविष्यम्।

२६। असुरस्य स्वम्। ४। ४। १२३।

"असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम्।"

२७। मायायामण्। ४। ४। १२४।

आसुरी माया।

२५। रेवती जगती। प्रशंसनं प्रशस्यम्। प्रपूर्वाच्छंसु स्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप्। तदाह प्रशंसने इति। रयिरस्यास्तीति रेवती रयिशब्दान्मतुप् छन्दसीर इति वत्वम्। रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणम्। उगित्वान् ङीप नचत्रे गौरादित्वान् ङीष् जगच्छब्दाद्वर्त्तमाने वृन्ननेन शतृवद्भावादुगितश्चेति ङीप्। हविषे हिता हविष्या। उगवादित्वाद्यत् तासां प्रशंसनं हविष्यं यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमीति यलोपः।

२६। असुरस्य स्वम्। असुरशब्दात् षष्ठीसमर्थात् स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात्। असुर्यमिति। न सुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षी। अथवा असेरुरन् असति असते वा असुरः। तस्य स्वम् असुर्यम्।

२७। मायायामण्। मीयतेऽनयेति माया। असदर्थप्रकाशनशक्तिः। माङ औणादिको यः। तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्। पूर्वसूत्रापवादः। आसुरीति। टिड्ढाणञिति ङीप्।

২৫। প্রশস্ত অর্থাৎ প্রশংসার্থে রেবতী, জগতী ও হবিষ্যা শব্দের উত্তর যৎ-প্রত্যয় হয়। যথা, (প্র+শন্‌স+ভাবে ক্যপ্)। (রয়িশব্দাৎ মতুপ্+ঈপ্। রেবতী।) (গম+শতৃ+ঙীপ্=জগতী)। (হবিষে হিতা=হবিস্+যৎ=হবিষ্যা). যথা, "রেবত্যাদীনাং প্রশংসনং" এই অর্থে রেবত্যম্। এইরূপ জগত্যম্। হবিষ্যম্।

২৬। বেদে অসুরের স্ব অর্থাৎ ধন এই অর্থে অসুর শব্দের উত্তর যৎ প্রত্যয় হয়। যথা, "অসুর্য্যং দেবেভির্ধায়ি বিশ্বম্"।

২৭। ("মীয়তেঽনয়া" এই অর্থে মাঙ+ঔণাদিক+য)। অসুরের মায়া বুঝাইলে অসুর শব্দের উত্তর অণ্ প্রত্যয় হয়। এইটী পূর্ব্ব সূত্রের অপবাদ অর্থাৎ বিশেষ বিধি। যথা, আসুরী মায়া।

२८ । तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ।

२९ । अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ।

"आश्विनीरुपदधाति ।"

---

२८ । तद्वानासामिति । मत्वन्तात् प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् । तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेताः भवन्ति । मतोश्च लुक् । वर्चस्वानिति । वर्चः शब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः । भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसव इत्यादिकः । उपधीयतेऽनेनेत्युपधानम् । चयनं रचनमित्यर्थः । ऋतव्या इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुश्च माधवश्चेत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः । तद्वानिति किम् ? मन्त्रादेव समुदायान्माभूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति समर्थानां प्रथमाद्वेति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् षष्ठ्यन्तादिष्टकाभिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् तथा च समुदायाश्च प्राप्नोतीति चेत् सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने तत्रश्चोपधानो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक् च मतोरिति योगः करिष्यते तथा च तद्वानित्यस्याभावे भूतं च स्थ भव्यं च स्थेत्ययमुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् ? वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र माभूत् । शिवेन मा चक्षुषेत्यनुवाकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । मन्त्र इति किम् ? अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसां शर्कराणामित्यत्र माभूत् इति करणं नियमार्थम् । अनेकपदसम्भवे केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतुब्ग्रहणमुत्तरार्थम् । अश्विमानित्यत्र मतुप एव लुक् यथा स्याद् इनेर्माभूत् । इह तु मत्वन्तात् प्रत्ययविधानात्तस्यैव लुक् भविष्यति ।

२९ । अश्विमान् । अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च ध्रुवक्षितिरित्यादिकः ।

২৮। ইষ্টকাদি অর্থ বুঝাইলে তদ্বান্ অর্থাৎ মতুপ্রত্যয়ান্ত যে ইষ্টকাদির উপধান অর্থাৎ আরোপণসূচক মন্ত্র তাহার উত্তর যৎ প্রত্যয় হয়। এবং মতু প্রত্যয়ের লুক্ হয়। যথা, বর্চস্বান্ উপধানমন্ত্রো আসামিষ্টকানাং ইতি=বর্চস্যাঃ। ক্রতব্যাঃ। বর্চস্বান্ অর্থাৎ বর্চঃ শব্দ বিশিষ্ট কুম্ভাদির আরোপণ মন্ত্র বিশেষের নাম বর্চস্যাঃ এবং ক্রতুমান্ অর্থাৎ ক্রতুশব্দবিশিষ্ট কুম্ভাদির আরোপণ মন্ত্র বিশেষের নাম ক্রতব্যাঃ।

২৯। যে মন্ত্রে অশ্বিশব্দ আছে তাহার নাম অশ্বিমান্ মন্ত্র। ঐ মন্ত্রবাচক

३०। वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्। ४। ४। १२७।

तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्त्तते। मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम्। मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप् स्यात् प्रथमस्य मतोर्लुक् वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु। यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु। "मूर्द्धन्वतीरुपदधाति" इति प्रयोगः।

प्रथमान्तादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात्। यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत् स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति मतोश्च लुक्। आश्विनीरुपदधातीति। अश्वशब्दात इनिठनावित्यस्त्यर्थे इनिः। तदन्तान्मतुप् अश्विमान् स उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विग्रहेऽणि विहिते मतोश्च लुकि कृते इन ण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः।

३०। वयस्यासु। वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थान्मतुबन्तमूर्द्धशब्दादासामिति षष्ठ्यर्थे मतुप् स्यात्। यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत् स भवति। यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धशब्दो वयःशब्दश्च विद्यते स मूर्द्धवान् वयस्वान् यथा मूर्द्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इति तत्र वयस्वत्शब्दादिव मूर्द्धवच्छब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुब्विधीयते इत्याशयेनाह। यस्मिन्मन्त्र इति। मूर्द्धन्वतीरिति। अनो नुडिति नुडागमः। मूर्द्धवत इति वक्तव्ये भाविनं मतुप्लुकं चेतसि कृत्वा मूर्द्ध इत्युक्तम्।

প্রথমান্ত অশ্বিমৎ শব্দ আসাং অর্থাৎ ইষ্টকাদির, আরোপণ মন্ত্র বুঝাইলে তাহার উত্তর অণ্ প্রত্যয় হয় এবং মতু প্রত্যয়ের লুক্ হয়। যথা, "আশ্বিনীরুপদধাতি"। অশ্ব+ইন্+মতুপ্+অণ্=মতু প্রত্যয়ের লুক্। অশ্বিনীঃ।

৩০। বেদে তদ্বানাসাং ইত্যাদি সূত্র সমস্তই অনুবর্ত্তিত হইতেছে। মতোঃ এই ষষ্ঠী স্থানে পঞ্চমী বিভক্তি হইবে। বয়ঃশব্দবিশিষ্ট মন্ত্র দ্বারা উপধেয় অর্থাৎ আরোপ্য ইষ্টকাদি বিষয়ে মতুপ্ প্রত্যয়ান্ত যে মূর্দ্ধন্ শব্দ তাহার উত্তর মতুপ্ প্রত্যয় হয় এবং প্রথম মতুপ্ প্রত্যয়ের লুক্ হয়। অর্থাৎ যে মন্ত্রে মূর্দ্ধ ও বয়ঃশব্দ আছে সেই মন্ত্রদ্বারাই আরোপিত ইষ্টকাদি বিষয়ে মতুপ্ প্রত্যয় হয় এবং প্রথম মতুপের লুক্ হয়। যথা, "মূর্দ্ধন্বতীরুপদধাতি" ইত্যাদি।

৩১। মত্বর্থে মাসতন্বোঃ। ৪। ৪। ১২৮।

নভোঽস্ত্রম্। তদস্মিন্নস্তীতি নভস্যো মাসঃ। ওজস্যা তনূঃ(ক)।

৩২। মধোর্ঞ চ। ৪। ৪। ১২৯।

মাধবঃ। মধব্যঃ।

৩৩। ওজসোঽহনি যত্খৌ। ৪। ৪। ১৩০।

ওজস্যমহঃ ওজসীনং বা।

৩১। মত্বর্থে। যস্মিন্নর্থে মতুব্বিহিতস্তস্মিন্নর্থে প্রথমান্তাদ্যত্স্যাৎ মাসতন্বোরভিধেয়য়োঃ। ননু প্রথমাসমর্থমিতি কস্মাদাগতমিতি চেন্মত্বর্থগ্রহণাদিত্যবেহি। ক্রমিচমিতনিধনিসর্জি-খর্জিভ্য ঊরিতি ঙকারান্তস্তনূশব্দঃ সূত্রে নির্দিষ্টঃ। ন তু কৃষ্চমীতন্বন্হরিসরিতনিধনিমিমস্-জিভ্য উরিত্যুকারান্তঃ। দ্বন্দ্বে ঘি ইতি পূর্বনিপাতপ্রসঙ্গাৎ। ওজস্যা ইতি। ওজো যস্যা যস্যাং বা অস্তীত্যোজস্যা।

৩২। মধোঃ। মধুশব্দান্মত্বর্থে ঞঃ স্যাচ্চাদ্যৎ। মধব্যা ইতি। ওর্গুণঃ। বান্তো যীতি অবাদেশঃ।

৩৩। ওজসো॥ ওজঃশব্দান্মত্বর্থে যত্খৌ স্তোঽহন্যভিধেয়ে। ননু যদ্গ্রহণং ব্যর্থং। খশ্চেত্যেবাস্ত্বিতি চেন্মৈবম্। খশ্চেত্যুচ্যমানেনান্তরসূত্রবিহিতস্য ঞমাত্রস্য সমুচ্চয়ো বিজ্ঞায়েত তস্মাদ্যদ্গ্রহণম্।

৩১। বেদে মাস ও তনূ বুঝাইলে যে অর্থে মতুপ্ বিহিত হইয়াছে সেই অর্থেই প্রথমান্তপদের উত্তর যৎপ্রত্যয় হয়। যথা, নভোঽস্ত্রম্ তদস্মিন্নস্তি ইতি নভস্যঃ। অর্থাৎ মাসবিশেষ। এইরূপ ওজোঽস্ত্যস্যাং অস্যাঃ বা = ওজস্যা অর্থাৎ তনূঃ।

৩২। বেদে মত্বর্থে মধুশব্দের উত্তর ঞ ও যৎপ্রত্যয় হয়। যথা, মধু অস্যাস্তি ইতি মধু+ঞ = মাধবঃ। মধু+যৎ = মাধব্যঃ।

৩৩। বেদে অহন্ অর্থাৎ দিবা অর্থ বুঝাইলে মত্বর্থে ওজস্শব্দের উত্তর যৎ এবং খপ্রত্যয় হয়। যথা, ওজস্+যৎ = ওজস্যং অর্থাৎ দিবা। ওজস্+খ = ওজসীনং বা।

(ক) অনন্তরার্থে চেতি বক্তব্যম্। *। মধ্বনন্তরমস্মিন্নধব্যো মাসঃ। লুগকারেকাররেফাশ্চেতি বাচ্যম্। *। লুক্। মধুস্তপো নভঃ। অকারঃ। ইষঃ। ঊর্জঃ। অন্নবান্ বলবানিত্যর্থঃ। ইকারঃ। শুচিঃ। আতপাধিক্যেন দীপ্তশীলরূপং শুভ্বানিত্যর্থঃ। রেফঃ। শুক্রঃ।

३४। वेशोयशआदेर्भगाद्यल्। ४। ४। १३१।

यथासंख्यं नेष्यते। वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः। वेशोभग्यः। यशोभग्यः।

३५। ख च। ४। ४। १३२।

योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थश्च। वेशोभगीनः। यशोभगीनः।

३६। पूर्वैः कृतमिनियौ च। ४। ४। १३३।

"गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः"। "ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यासः।"

३७। अद्भिः संस्कृतम्। ४। ४। १३५।

"यस्येदमप्यं हविः"।

३४। ३५। वेशोयश। वेशश्च यशश्च वेशोयशसी ते आदी यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्प्रातिपदिकाद्यल्खौ स्तो मत्वर्थे। लकारः स्वरार्थः।

३६। पूर्विणेभिरिति। पूर्वैः कृताः पूर्विणाः तैः एवं पूर्व्यासः पूर्विणाः।

३७। अद्भिः। तृतीयान्तादप्शब्दात् संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात्।

৩৪। বেদে বেশস্ ও যশস্শব্দের পরস্থিত ভগশব্দের উত্তর মত্বর্থে যল্ প্রত্যয় হয়। প্রত্যয়ের লকার স্বরার্থ। (বেশো বলং তদেব ভগ এইরূপ কর্ম্মধারয় সমাসে) যথা, বেশোভগ্যঃ। যশোভগ্যঃ।

৩৫। বেদে বেশস্ ও যশস্ শব্দের উত্তর খ প্রত্যয় হয়। ভিন্ন সূত্রকরণ পরবর্ত্তী সূত্রে অনুবৃত্তির ও ক্রমভঙ্গের জন্য। যথা, বেশোভগীনঃ। যশোভগীনঃ।

৩৬। বেদে পূর্ব্বৈঃ কৃতঃ এই অর্থে পূর্ব্ব শব্দের উত্তর ইন্ ও ইয় আদেশ হয়। যথা, "গম্ভীরেভিঃ পথিভিঃ পূর্ব্বিণেভিঃ"। "এতে পন্থাঃ সবিতঃ পূর্ব্ব্যাসঃ"।

৩৭। বেদে তৃতীয়ান্ত অপ্শব্দের উত্তর সংস্কৃত অর্থে যৎপ্রত্যয় হয়। যথা, "যস্যেদমপ্যং হবিঃ"।

३८ । सहस्रेण सम्मितौ घः । ४ । ४ । १३४ ।

"सहस्रियासो अपां नोर्मयः" । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ।

३९ । मतौ च । ४ । ४ । १३६ ।

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ।

४० । सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ।

सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ।

४१ । मये च । ४ । ४ । १३८ ।

सोमशब्दाद् यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ।

---

३८ । सहस्रेण । तृतीयान्तात् सहस्रशब्दात् सम्मितमित्यर्थे तस्मिन्नर्थे घः स्यात् । सम्मितः सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । सहस्रिया इति । सहस्रेण सम्मिताः सहस्रियाः । यस्येति चेत्यकारलोपः । सम्मिताविति पाठान्तरम् ।

३९ । मतौ । ततः सहस्राच्छा विनीनीत्यस्यापवादः ।

४० । सोममर्हति । द्वितीयान्तात् सोमशब्दादर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । सोम्य इति । सोममर्हतीति सोम्यः ।

४१ । मये च । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । तत्रागते पञ्चमी समर्थविभक्तिः । विकारावयवयोः षष्ठी प्रकृतवचने प्रथमा ।

৩৮। বেদে তৃতীয়ান্ত সহস্রশব্দের উত্তর সম্মিতার্থে ঘ প্রত্যয় হয়। সম্মিতশব্দে তুল্য বুঝায়। যথা, "সহস্রিয়াসো অপাং নোর্ম্ময়ঃ"। অর্থাৎ সহস্র তুল্য।

৩৯। বেদে সহস্রশব্দের উত্তর মত্বর্থে ঘ প্রত্যয় হয়। সহস্রমস্যাস্তীতি—সহস্রিয়ঃ।

৪০। দ্বিতীয়াবিভক্ত্যন্ত সোমশব্দের উত্তর অর্হতি অর্থে য প্রত্যয় হয়। যথা, সোম্যো ব্রাহ্মণঃ। অর্থাৎ যজ্ঞার্হঃ।

৪১। বেদে সোমশব্দের উত্তর ময়ট্‌অর্থে য প্রত্যয় হয়। যথা, সোম্যং মধু। সোম্য অর্থাৎ সোমময়।

৪২। মধোঃ। ৪। ৪। ১৩৯।

মধুশব্দান্ময়ডর্থে যত্ স্যাত্। মধব্যঃ। মধুময় ইত্যর্থঃ।

৪৩। বসোঃ সমূহে চ। ৪। ৪। ১৪০।

চান্ময়ডর্থে যত্। বসব্যঃ। অক্ষরসমূহে ছন্দস উপসংখ্যানম্।*। ছন্দঃশব্দাদক্ষরসমূহে বর্ত্তমানাত্ স্বার্থে যত্ ইত্যর্থঃ। "আশ্রাবয়েতি চতুরক্ষরম্ অস্তু শ্রৌষডিতি চতুরক্ষরং যজেতি দ্ব্যক্ষরং যে যজামহ ইতি পঞ্চাক্ষরং দ্ব্যক্ষরো বষট্কার এষ বৈ সপ্তদশাক্ষরশ্ছন্দস্যঃ"।

৪৪। নক্ষত্রাদ্ ঘঃ। ৪। ৪। ১৪১।

স্বার্থে। "নক্ষত্রিয়েভ্যঃ স্বাহা"।

৪৫। সর্ব্বদেবাত্তাতিল্। ৪। ৪। ১৪২।

স্বার্থে। "সবিতা নঃ সুবতু সর্বতাতিম্"। "প্রদক্ষিণি দেবতাতিমুরাণঃ"।

৪২। মধোর্য়ঃ স্যাদিতি। বৃত্তিকারস্তু যতমেবানুবর্ত্তয়তি নতু যম্।

৪৪। নক্ষত্রাত্। স্বার্থ ইতি। সমূহ ইতি নানুবর্ত্ততে। তেনাঽনির্দিষ্টার্থত্বাত্ স্বার্থে প্রত্যয় উৎপদ্যত ইত্যর্থঃ।

৪৫। সর্ব্বদেবাত্। সর্ব্বশব্দাদ্দেবশব্দাচ্চ তাতিল্ স্যাত্।

৪২। বেদে মধুশব্দের উত্তর ময়ট্ প্রত্যয়ার্থে যৎপ্রত্যয় হয়। যথা, মধব্যঃ। অর্থাৎ মধুময়ঃ।

৪৩। বেদে বসুশব্দের উত্তর সমূহার্থে এবং ময়টর্থে যৎপ্রত্যয় হয়। যথা, বসব্যঃ অর্থাৎ বসুসমূহ। লোকে বসুময়ঃ। অক্ষরসমূহার্থে বর্ত্তমান ছন্দঃশব্দের উত্তর স্বার্থে যৎপ্রত্যয় হয়। যথা, ছন্দস্যঃ। "আশ্রাবয়েতি চতুরক্ষরম্, অস্তু শ্রৌষড়িতি চতুরক্ষরং, যজেতি দ্ব্যক্ষরং, যে যজামহ ইতি পঞ্চাক্ষরং, দ্ব্যক্ষরো বষট্কারঃ, এষ বৈ সপ্তদশাক্ষরশ্ছন্দস্যঃ" এই সপ্তদশাক্ষরবিশিষ্ট বৈদিক মন্ত্র প্রজাপতিযজ্ঞে বিহিত হইয়াছে।

৪৪। বেদে নক্ষত্রশব্দের উত্তর স্বার্থে ঘ প্রত্যয় হয়। যথা, "নক্ষত্রিয়েভ্যঃ স্বাহা"।

৪৫। বেদে সর্ব্বশব্দ ও দেবশব্দের উত্তর স্বার্থে তাতিল্ প্রত্যয় হয়। যথা, "সবিতা ন সুবতু সর্ব্বতাতিম্"। "প্রদক্ষিণি দেবতাতিমুরাণঃ"।

४६ । शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ।

करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । "याभिः शन्ताती भवथोद दाशुषे" । "अथो अरिष्टतातये" ।

४७ । भावे च । ४ । ४ । १४४ ।

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ । सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ।

तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । "सप्त साप्तानि असृजत् ।" सप्त वर्गान् इत्यर्थः । शनृशतोर्डिनिश्छन्दसि ।*। तदस्य परिमाणमित्यर्थे

---

४६ । शिवशम । करशब्दसामानाधिकरण्यात् शिवशमरिष्टस्येत्युभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी ।

इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ।

१ । सप्तनोऽञ् । सप्तन्शब्दादञ् स्याच्छन्दसि । साप्तानीति । सप्तन्शब्दादञि नस्तद्धित इति टिलोपे तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । जश्शसोः शिः । नपुंसकस्येति नुम् । उप-

---

৪৬। বেদে "করোতি" এই ব্যুৎপত্তিলভ্য কর-প্রত্যয়ার্থে ষষ্ঠীসমর্থক শিব, সম্ ও অরিষ্ট শব্দের উত্তর তাতিল প্রত্যয় হয়। যথা, শিবতাতিঃ। শন্তাতিঃ। অরিষ্টতাতিঃ। করোতি-(কৃ+অচ)=করঃ। শিবং করোতি=শিবতাতিঃ। "যাভিঃ শন্তাতী ভবথোদ দাশুষে"। "অথো অরিষ্টতাতয়ে"।

৪৭। বেদে শিবাদি শব্দের উত্তর ভাবার্থে তাতিপ্রত্যয় হয়। যথা, শিবস্য ভাবঃ=শিবতাতিঃ। শন্তাতিঃ। অরিষ্টতাতিঃ। ইতি চতুর্থাধ্যায়ঃ।

১। বেদে সপ্তন্‌শব্দের উত্তর অচ্ প্রত্যয় হয়। (সপ্তন্+অচ্, "নস্তদ্ধিতে": এই সূত্র দ্বারা টির লোপ, তদ্ধিতান্তত্ব হেতু প্রাতিপদিক সংজ্ঞায় জস্, "জস্‌শসোঃ

वाच्यः। पञ्चदशिनोऽर्धमासाः। त्रिंशिनो मासाः। विंशतेश्चेति वाच्यम्। *। विंशिनोऽङ्गिरसः। युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब् वाच्यः।*। "त्वावतः पुरूवसो:"। न त्वावानन्यः। "यज्ञं विप्रस्य मावतः"।

२। छन्दसि च। ५। १। ६७।

प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत् स्याच्छन्दसि। "सादन्यं विदथ्यम्"।

३। वत्सरान्ताच्छन्दसि। ५। १। ९१।

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु। इद्वत्सरीयः।

धादीर्घः शनुशतोः ङित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम्। पञ्चदशिन इति। पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनिः। टिलोपः। एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः। विंशिनोऽङ्गिरस इति। विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेषामिति विग्रहे डिनि कृते ति विंशतेर्डितीति तिशब्दलोपे कृते यस्येति लोपः। अङ्गिरसः अयास्यगार्ग्यगौतम इत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिर्वात्सरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः। त्वावत इति। त्वमिव त्वावान्। तस्य त्वावतः। अहमिवेति मावान्। तस्य मावतः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशौ। आ सर्वनाम्न इत्यात्वम्।

२। सादन्यमिति। सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः। अन्येषामपीति दीर्घः। विदथ्यमिति। विदथो यज्ञस्तमर्हतीत्यर्थः।

३। इद्वत्सरीय इति। इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः। इद्वत्सरेदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे। एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दादपि।

শিঃ" "নপুংসকস্য" নুম্, উপধাদীর্ঘ, "সন্ শতোঃ ডিৎ"-ডিৎ) "তদস্য পরিমাণং" এবং "বর্গ" এই সূত্র দ্বয় দ্বারা সিদ্ধ হইয়াছে। যথা, "সপ্তসাপ্তানি অসৃজৎ"। অর্থাৎ সপ্ত বর্গান্ অসৃজৎ। বেদে তদস্য পরিমাণং এই অর্থে শন্ ও শৎভাগ স্থানে ডিনি প্রত্যয় হয়। ০। যথা, পঞ্চদশিনোঽর্দ্ধমাসাঃ, ত্রিংশিনো মাসাঃ। বিংশতি শব্দের উত্তরও ডিনি প্রত্যয় হয়। ০। যথা, বিংশিনোঽঙ্গিরসঃ। সাদৃশ্য বুঝাইলে যুষ্মদ্ ও অস্মদ্ শব্দের উত্তর মতুপ্ প্রত্যয় হয়।০। যথা, "ত্বাবত পুরূবসোঃ। ন ত্বাবানন্যঃ"। "যজ্ঞং বিপ্রস্য মাবতঃ"। এস্থলে দণ্ডাদিশব্দের উত্তর যৎপ্রত্যয় হইয়াছে।

২। বেদে "তদর্হতি" এই অর্থে প্রাতিপদিক মাত্রের উত্তর যৎপ্রত্যয় হয়। যথা, "সাদন্যম্ বিদথ্যম্" সাদন্য অর্থাৎ গৃহের যোগ্য।

৩। বেদে নির্বৃত্তাদি (নির্বৃত্ত, অধীষ্ট, ভূত, ভাবী) অর্থে বৎসরান্ত (ইদ্বৎসর,

४ । संपरिपूर्वात् ख च । ५ । १ । ९२ ।

चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ।

५ । छन्दसि घस् । ५ । १ । १०६ ।

ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् स्यात् । “भाग ऋत्वियः” ।

६ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ।

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात् उपसर्गात् स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतः । निवतः । उद्गतान् निगतानित्यर्थः ।

---

४ । सम्परिपूर्वा । सम्परिपूर्वाद्वत्सरान्तात् प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः स्याच्चाच्छः ।

५ । छन्दसि घस् । समयस्तदस्य प्राप्तमित्यतस्तदस्य प्राप्तमिति ऋतोरणित्यतः ऋतोरिति चानुवर्त्तते तदाह । ऋतुशब्दादित्यादि । ऋत्विय इति । सिति चेति पदत्वेन भत्वे निरस्ते ओर्गुण इति गुणाभावे यण् ।

६ । उपसर्गात् । इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । स्वार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् वर्त्तमानादित्यर्थस्तदाह धात्वर्थविशिष्ट इति । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः । यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिषन्ति । यथा आगच्छति यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । यथा निष्कौशाम्बिः । यथा च तत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थ इत्युक्तम् ।

ইদাবৎসর, সংবৎসর, পরিবৎসর) শব্দের উত্তর ছ প্রত্যয় হয়। যথা, ইদ্বৎসরীয়ঃ। ইত্যাদি।

৪। বেদে সম্ ও পরিপূর্ব্বক বৎসরান্ত শব্দের উত্তর নিবৃত্তাদি অর্থে খ ও ছ প্রত্যয় হয়। যথা, সংবৎসরীণঃ। সংবৎসরীয়ঃ। পরিবৎসরীণঃ। পরিবৎসরীয়ঃ।

৫। বেদে “তদস্য প্রাপ্তং” এই অর্থে ঋতুশব্দের উত্তর ঘস্ প্রত্যয় হয়। যথা, “ভাগ ঋত্বিয়ঃ”।

৬। বেদে ধাত্বর্থবিশিষ্ট সাধনে বর্ত্তমান উপসর্গের উত্তর স্বার্থে বতি প্রত্যয় হয়। যথা, যদুদ্বতঃ। উদ্বত অর্থাৎ উদ্গত। নিবতঃ। নিবত অর্থাৎ নির্গত।

७। थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ।

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटः थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ।

८। छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्यवस्थातरि । ५ । २ । ८९ ।

पर्य्यवस्थाता शत्रुः । "अपत्यं परिपन्थिनम् विदन्" । "मा त्वा परिपरिणो विदन्" ।

९। बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ ।

मत्वर्थे विनिः स्यात् । "अग्निस्ते ओजस्वी" । छन्दोविन्प्रकरणे अष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ।*। इति दीर्घः । "मंहिष्ठमुभयाविनम्" । "शुनमोष्ट्राव्यचरत" । छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ।*। ई । रथीरभूत् । "सुमङ्गलीरियं वधूः" । "मघवानमीमहे" ।

७। थट् च । तस्य पूरणे इत्यतः डडिति नान्तादसंख्यादेरिति च तदाह । नान्तादित्यादि । पञ्चथमिति । पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः ।

८। छन्दसि । परिपन्थिन् परिपरिन् एतौ निपात्येते छन्दसि पर्य्यवस्थातरि वाच्ये । पर्य्यवस्थाता प्रतिपक्षः । सपत्न इत्युच्यते । निपातनं चात्र । पर्य्यवस्थातृशब्दात् स्वार्थे इनिप्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य पन्थि परि एतावादेशौ च निपात्येते ।

९। बहुलम् । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति वर्त्तते तदाह । विनिः स्यादिति । अष्ट्रावीति । अश्नोतेः ष्ट्रन् । अष्ट्रा दंष्ट्रापर्य्यायोऽयम् । मेखलावी द्वयावी रुजावी हृदयावी । अत्र द्वयोभयहृदयान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् । छन्दसी । ईश्च वनिप् च ईवनिपौ ।

৭। বেদে সংখ্যাবাচক নহে এতাদৃশ অর্থাৎ পূরণবাচক নকারান্ত শব্দের পরস্থিত ডট্ প্রত্যয়ের উত্তর থট্ ও মট্ প্রত্যয় হয়। যথা, পঞ্চথম্। পঞ্চমম্।

৮। বেদে প্রতিপক্ষ অর্থাৎ শত্রু বুঝাইলে পরিপন্থি ও পরিপরিণ শব্দ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। যথা, "অপত্যং পরিপন্থিনম্ বিদন্" । "মা ত্বা পরিপরিণৌ বিদন্" ।

৯। বেদে মত্বর্থে বহুল বিনি প্রত্যয় হয়। যথা, "অগ্নিস্তে ওজস্বী" । বেদে বিণ্প্রকরণে ওষ্ট্রা, মেখলা, দ্বয়, উভয়, রুজা, হৃদয় শব্দের উত্তর বিণ্ প্রত্যয় হয়

१०। तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि। ५। ३। २०।

इदं तदोर्यथासंख्यं स्तः। "इदा हि व उपस्तुतिम्"। तर्हि।

११। था हेतौ च छन्दसि। ५। ३। २६।

किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च। "कथा ग्रामं न पृच्छसि"। "कथा दाशेम"।

१२। पश्च पश्चा च छन्दसि। ५। ३। ३३।

अवरस्य अस्तात्यर्थे तौ निपातौ। "पश्च हि सः"। "नो ते पश्चा"।

ई इति ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते। रथीरिति। रथोऽस्यास्तीति रथी:। सुमङ्गलीरिति। सुष्ठु मङ्गलमिति सु: पूजायामिति समास:। ततोऽनेन मत्वर्थीय ईकारप्रत्यय:। मघवानिति। मघं धनं तदस्यास्तीति वनिपि मतुपि तु मघवच्छब्द:।

१०। तयो:। तच्छब्देन इदमोर्हिल् तदो दा चेति सन्निहिताविदं तदौ परामृश्येते तदाह। इदन्तदोरिति। सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्या: स्थाने षष्ठी। यथासंख्यं स्त इति। इदं शब्दाद्दा तच्छब्दात् र्हिल्। इदा इदम्शब्दाद्दा इदम इश् इत्यनेनेशादेश:।

११। था हेतौ। प्रकारवचने थालित्यत: प्रकारवचन इति किमश्चेति तदाह। किमस्था स्यादित्यादि। कथा ग्रामं न पृच्छसीति। केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थ:। तस्य प्राग्दिशो विभक्तिरित्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायां किम: क इति कादेश:। प्रकारवचने उदाहरणमाह। कथा दाशेमेति। केन प्रकारेणेत्यर्थ:।

१२। पश्च पश्चा। अवरस्य पश्चभाव: अकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते। अस्तात्यर्थे इति। दिक्शब्देभ्य: सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति:।

এবং পূর্ব্বস্বরের দীর্ঘ হয়। যথা, "মংহিষ্ঠমুভয়াবিনম্"। "শুনমোষ্ট্রা ব্যচক্ষত"। বেদে মত্বর্থেও বনিপ্ প্রত্যয় হয়। যথা, ঈ—"রথীরভূৎ"। "সুমঙ্গলীরিয়ং বধূঃ"। "মঘবানমীমহে"।

১০। বেদে ইদম্ শব্দের উত্তর দা এবং তদ্ শব্দের উত্তর র্হিল্ প্রত্যয় হয়। যথা, "ইদা হি ব উপস্তুতিম্"। তর্হি।

১১। বেদে হেত্বর্থে এবং প্রকারার্থে কিম্‌শব্দের উত্তর থাল্‌প্রত্যয় হয়। যথা, "কথা গ্রামং ন পৃচ্ছসি"। "কথা দাশেম"। কথা অর্থাৎ কেন প্রকারেণ।

१३। तुश्छन्दसि। ५। ३। ५९।

तृजन्तात् तृन्नन्ताच्च इष्ठनीयसुनौ स्तः। "आसुतिं करिष्ठः"। "दोहीयसी धेनुः"।

१४। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि। ५। ३। १११।

इवार्थे। "तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा"।

१५। अमु च छन्दसि। ५। ४। १२।

किमेत्तिङव्ययघादित्येव। चादाम्। "प्रतरं नय प्रतराम्"।

१६। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि।५।४।४१।

स्वार्थे। "यो नो दूरे वो वृकतिः"। "ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम्"।

१३। करिष्ठ इति। कर्तृशब्दादिष्ठन् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः। दोहीयसीति। अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात् प्रत्ययः। भस्याढे इति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः। ततस्तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाल्लकुत्वयोरपि निवृत्तिः।

१४। प्रत्नपूर्व। प्रत्न पूर्व विश्व इम एभ्यस्थाल् स्यात्।

১২। বেদে অস্তাতি অর্থে অবর শব্দ স্থানে নিপাতনে পশ্চ ও পশ্চা আদেশ হয়। যথা, "পশ্চ হি সঃ"। নো তে পশ্চা"।

১৩। বেদে তৃজন্ত ও তৃন্নন্ত শব্দের উত্তর ইষ্ঠন্ ও ইয়সুন্ প্রত্যয় হয়। যথা, "আসুতিং করিষ্ঠঃ"। "দোহীয়সী ধেনুঃ"।

১৪। বেদে ইবার্থে প্রত্ন, পূর্ব্ব, বিশ্ব ও ইম শব্দের উত্তর থাল্ প্রত্যয় হয়। যথা, "তং প্রত্নথা পূর্ব্বথা বিশ্বথা ইমথা"।

১৫। বেদে দ্রব্য প্রকর্ষে বর্ত্তমান "কিমেত্তিঙব্যয়ঘাৎ"। অর্থাৎ কিম্ শব্দ, একারান্ত অব্যয়, তিঙন্তপদ ও অব্যয় শব্দের উত্তর অমু ও আমু প্রত্যয় হয়। যথা, "প্রতরং নয় প্রতরাম্"।

১৬। বেদে বৃক ও জ্যেষ্ঠ শব্দের উত্তর যথাক্রমে স্বার্থে তিল্ ও তাতিল্ প্রত্যয় হয়। যথা, "যো নো দূরে বৌ বৃকতিঃ"। "জ্যেষ্ঠতাতিং বর্হিষদম্"।

১৭। অনসন্তান্নপুংসকাচ্ছন্দসি। ৫। ৪। ১০৩।

তৎপুরুষাট্টচ্ স্যাৎসমাসান্তঃ। "ব্রহ্মসামং ভবতি"। "দেবচ্ছন্দসানি"।

১৮। বহুপ্রজাশ্ছন্দসি। ৫। ৪। ১২৩।

"বহুপ্রজা নির্ঋতিমাবিবেশ"।

১৯। ছন্দসি চ। ৫। ৪। ১৪২।

দন্তস্য দতৃস্যাদ্বহুব্রীহৌ। "উভয়তো দতঃ প্রতিগৃহ্ণাতি"।

২০। ঋতশ্ছন্দসি। ৫। ৪। ১৫৮।

ঋদন্তাদ্বহুব্রীহের্ন কপ্। হতা মাতা যস্য হতমাতা।

ইতি পঞ্চমোঽধ্যায়ঃ।

১৭। অনু চ। কিমেত্তিঙব্যয়ঘাদ্ দ্রব্যপ্রকর্ষে বর্ত্তমানাদমুপ্রত্যয়ো ভবতি। প্রতরমিতি। প্রকর্ষার্থস্য প্রকর্ষে তরপ্। প্রকৃষ্টতর ইতিবৎ তদন্তাদমুঃ। স্বরাদিষু অম্ ইতি পঠ্যতে তেন তদন্তস্যাব্যয়ত্বে সুপো লুক্। অচোঽন্ত্যাদি টি ইত্যেকাচোঽপ্যব্যয়ত্বেঽন্তস্য গ্রহণং মাভূৎ। যদি স্যাদর্হং অথাপি যদ্ ইষ্টং কার্য্যং তদপ্রতিষিদ্ধমিতি। নচ ক্তৌ ঙীপঃ। ইহ স্ত্রিয়ং মন্যমানঃ যস্যেতি ঙীপঃ প্রাপ্নোতি।

১৬। অনসন্তাৎ। অন্নন্তস্যোদাহরণমাহ। ব্রহ্মসামমিতি। অসন্তস্যাহ। দেবচ্ছন্দসানীতি।

১০। বহুপ্রজাঃ। বহুপ্রজা ইতি নিপাত্যতে ছন্দসি বহুপ্রজা ইতি বহ্বঃ প্রজা যস্যেতি বহুব্রীহিঃ। অসিচ্ প্রত্যয়ঃ। যস্যেতি চেত্যকারলোপঃ। অত্বসন্তস্যেতি দীর্ঘঃ। রুত্ববিসর্গৌ।

১৮। ছন্দসি চ। বয়সি দন্তস্য দতৃ ইত্যতো দন্তস্য দতৃ ইত্যনুবর্ত্ততে তদাহ। দতৃ দন্তস্য স্যাদিতি। উভয়তো দত ইতি উভয়তো দন্তা যস্যেতি বিগ্রহঃ।

১৭। বেদে অনন্ত ও অসন্ত শব্দের তৎপুরুষসমাসের উত্তর সমাসান্ত টচ্‌প্রত্যয় হয়। যথা, "ব্রহ্মসামং ভবতি"। "দেবচ্ছন্দসানি"।

১৮। বেদে বহুপ্রজা শব্দ নিপাতনসিদ্ধ হইয়াছে। "বহ্বঃ প্রজা যস্য" এই বহুব্রীহি সমাসে অসিচ্ প্রত্যয় হয়। প্রজাশব্দের আকার লোপ, "অত্বসন্তস্য" এই সূত্র দ্বারা দীর্ঘ হয়। যথা, "বহুপ্রজা নির্ঋতিমা বিবেশ"।

১৯। বেদে বয়োঽর্থে বহুব্রীহি সমাসে দন্তশব্দ স্থানে দতৃ আদেশ হয়। যথা, "উভয়তো দন্তা যস্যেতি" বহুব্রীহি বাক্যে "উভয়তো দতঃ প্রতিগৃহ্ণাতি"।

২০। বেদে ঋদন্ত বহুব্রীহির উত্তর কপ্‌প্রত্যয় হয় না। যথা, হতা মাতা যস্য এই বাক্যে "হতমাতা"। ইতি পঞ্চমাধ্যায়।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

०। एकाचो द्वे । छन्दसि वेति वक्तव्यम् । * । "यो जागार" । "दाति प्रियाणि" ।

१ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ।

तुजादिराकृतिगणः । "प्र भरा तूतुजानः" । "सूर्य्यं मामहानम्" । "दाधार यः पृथिवीम्" । "स तूताव" ।

२ । बहुलं छन्दसि । ६ । १ । ३४ ।

ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । "इन्द्रमा हुव ऊतये" । ऋचि त्रेरुत्तरपदादि-

---

२१ । हुतमाता इति । नद्यृतश्चेति नित्यं कप् प्राप्तः । इति सुबोधिन्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

० । जागारेति । जागृ निद्राक्षये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । दातीति । डुदाञ् दाने लट् । शपः श्लुः । श्लाविति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः ।

१ । तूतुजान इति । तुजेर्लिट् तस्य कानजादेशः । मामहानमिति । मह पूजायां कानच् । तूतावेति । तु: सौत्रो धातुः तस्मात् लिट् ।

२ । बहुलं छन्दसि । ह्वः सम्प्रसारणमिति वर्त्तते तदाह । ह्वः सम्प्रसारणं स्यादिति ।

০। বেদে একস্বরবিশিষ্ট ধাতুর (নিত্য দ্বিত্ব স্থলে) বিকল্পে দ্বিত্ব হয়। যথা, "যো জাগার"। (জাগৃ+লিট্+১ম+১ব) "দাতি প্রিয়াণি"। (দা+লট্+তি) লোকে জজাগার। দদাতি।

১। বেদে তুজাদি (আকৃতিগণীয়) ধাতুর অভ্যাসের (স্থির) দীর্ঘ হয়। যথা, "প্র ভরা তূতুজানঃ" (তুজ + লিট্+কানচ্)। "সূর্য্যং মামহানম্" (মহ+ কানচ্)। "দাধার যঃ পৃথিবীম্" (ধৃ+লিট্)। "স তূতাব" (তু+ লিট্)। লোকে হ্রস্ব হয়। যথা, তুতুজানঃ। মমহানম্। দধার। তুতাব।

২। বেদে আঙ্পূর্ব্বক হ্বে ধাতুর সম্প্রসারণ (মুগ্ধবোধ মতে জি) হয়। যথা,

लोपश्च छन्दसि।*। ऋक्शब्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम्। तृचं सामसूक्तम्। छन्दसि किम्? त्र्यृचानि। रयेर्मतौ बहुलम्।*। रेवान्। "रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः"।

२। चायः की। ६।१।३५।

चायतेर्बहुलं कीत्ययमादेशः स्यात् छन्दसि। "न्यन्यं चिक्युर्न च निचिक्युरन्यम्"। लिटि उसि रूपम्। बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह। "अग्निं ज्योतिर्निचाय्य"।

आह्वे इति। आङ् पूर्वात् ह्वेञो लुङात्मनेपदोत्तमैकवचनम्। बहुलं छन्दसीति अपो लुकि कृते सम्प्रसारणमुवङादेशश्च। तृचं सूक्तमिति। तिस्रः ऋचो यस्मिन् तत् तृचम्। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे इति समासान्तो अः। रयेर्मतौ। रयिशब्दस्य मतौ परतः सम्प्रसारणं स्याच्छन्दसि। रेवानिति। छन्दसीर इति वत्वम्। रयिमानिति। बहुलग्रहणात् सम्प्रसारणवत्वयोरभावः।

२। चायः की। चायतेर्बहुलं कीत्ययमादेशः स्याच्छन्दसि। चिक्युरिति। कुहोश्चुरिति चुः। निचाय्येति। चायृ पूजानिशामनयोः अस्मात् क्त्वा गतिसमासे समासे नञ्पूर्वे त्क्त्वो ल्यबिति ल्यबादेशः।

"ইন্দ্রমা হুব উতয়ে"। বেদে ঋক্ পরে থাকিলে ত্রিশব্দের সম্প্রসারণ এবং উত্তর পদাদির লোপ হয়। যথা, তৃচম্ অর্থাৎ সূক্ত। তিস্রঃ ঋচো যস্মিন্ এই বিগ্রহে "ঋক্পূরব্ধূঃ" এই সূত্র দ্বারা সমাসান্ত অপ্রত্যয় হইয়াছে।*। বেদ ভিন্নে অর্থাৎ লোকে ত্র্যচানি। বেদে মতুপ্রত্যয় পরে থাকিলে রয়িশব্দের সম্প্রসারণ হয়।*। যথা, রেবান্। "ছন্দসীর" এই সূত্র দ্বারা বত্ব হইয়াছে। সূত্রে বহুল শব্দ গ্রহণ করাতে "রয়িমান্ পুষ্টিবর্দ্ধনঃ" এই স্থলে সম্প্রসারণ এবং বত্ব হয় নাই।

৩। বেদে চায়ধাতুর উত্তর বহুল স্থলে কীপ্রত্যয় হয়। যথা, "ন্যন্যঞ্চিক্যুর্ন চ নিচিক্যুরন্যম্"। নিচিক্যুঃ এইটী লিট্ উসের রূপ। বহুল শব্দের অনুবৃত্তি হেতু "অগ্নিং জ্যোতির্নিচায্য"। এস্থলে কীপ্রত্যয় হয় নাই।

४ । अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्त्ताः । ६ । १ । ३६ ।

एते छन्दसि निपात्यन्ते । "इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्" । स्पर्धेर्लङि आथाम् । "अर्कमानृचुः" । "वसन्यानृहुः" । अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युङो लिटि थासि । "यस्तित्याज" । त्यजेर्णलि । "श्रातास्त इन्द्र सोमाः" । "श्रिता नो ग्रहाः" । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । "नाशीरं दुदुह्रे" । "मध्यत आशीर्त्तः" । श्रिञ एव क्विपि निष्ठायां च ।

४ । स्पर्धेर्लङ्याथामिति । द्विर्वचनं रेफस्य सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । अपस्पर्धेथामिति । भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्धेर्लङ्यामि सम्प्रसारणमल्लोपश्च निपातनात् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्पर्धेथामिति भाषायाम् । अर्चेरर्हेश्चेति । सम्प्रसारणमल्लोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्मान्नुड् द्विहल इति नुडागमः । आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम् । च्युङो लिटीति । अभ्यासस्य सम्प्रसारणमनिट्त्वं च निपातनात् । चुच्युविषेति भाषायाम् । त्यजेर्णलीति । त्यज वयोहानौ । अभ्यासस्य सम्प्रसारणं निपात्यते । तत्याजेति भाषायाम् । श्राता इति । श्रीञ् पाके इत्यस्य निष्ठायां श्राभावः । श्रिता इति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वं च । आशिरमिति । आङ्पूर्वस्य श्रीणाते क्विप् धातोः शिर आदेशः । तस्मात् द्वितीयैकवचनम् । आशीर्त्त इति । श्रिञः आङ्पूर्वस्य शिर इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । हलि चेति दीर्घः ।

৪ । বেদে অপস্পৃধেথাম্, আনৃচুঃ, আনৃহুঃ, চিচ্যুষে, তিত্যাজ, শ্রাতা, শ্রিতা, আশীর ও আশীর্ত্ত এই পদগুলি নিপাতনে সিদ্ধ হয়। যথা, 'ইন্দ্রশ্চ বিষ্ণো যদপস্পৃধেথাম্" । (স্পৃধ্ + লঙ্ + আথাম্) । "অর্কমানৃচুঃ" । "বস্ন্যানৃহুঃ" । (অর্চ, অর্হ + লিট্ উস্) । চিচ্যুষে । (চ্যুঙ + লিট্ থাস্ ।) "যস্তিত্যাজ" । (ত্যজ + ণল্) । "শ্রাতাস্ত ইন্দ্র সোমাঃ" । "শ্রিতা নো গ্রহাঃ" । (শ্রীঞ্ পাকে + ক্ত ।) "নাশিরং দুহ্রে" । "মধ্যতঃ আশীর্ত্তঃ" । আঙ্ + শ্রীঞ্ + ক্বিপ্ + ক্ত ।

५। खिदेश्छन्दसि। ६। १। ५२।

खिद दैन्ये। अस्यैच आत् स्यात्। चिखाद। चिखेदेत्यर्थः।

६। शीर्षंश्छन्दसि। ६। १। ६०।

शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात्। "शीर्ष्णो जगतः"।

७। वा छन्दसि। ६। १। १०६।

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। वाराही। वाराह्यौ। "मानुषीरीलते विशः"। उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन सम्ब-

५। खिदेश्छन्दसि। आदेच उपदेश इत्यतः आदिति एरजिति च वर्त्तते विभाषा लीयतेरित्यतो विभाषेति च तदाह। आत् स्यादिति। चिखादेति। व्यत्ययेन परस्मैपदम्।

६। शीर्षं इति। अल्लोपोन इत्यल्लोपः। रषाभ्यामिति णत्वम्। पूर्वत्रासिद्धमपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अट्कुप्वाङित्यनेन।

७। वा छन्दसि। नादिचि दीर्घाज्जसि चेति वर्त्तते तदाह। दीर्घादित्यादि। वाराह इति। वराहस्य विकार इति। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। ङीप्। द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः। पूर्वसवर्णाभावे यथादेशः। मानुषीरिति। प्रथमाबहुवचनम्। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चेति अञ् मनोः षुगागमः। सूत्रद्वये इति। अमि पूर्वः। सम्प्रसारणाच्चेत्यत्र

৫। বেদে দৈন্যার্থ খিদ ধাতুর উত্তর একার স্থানে আকার হয়। যথা, চিখাদ। (খিদ+লিট্+ণপ্) লোকে চিখেদ।

৬। বেদে শিরস্ শব্দ স্থানে শীর্ষন্ আদেশ হয়। যথা, "শীর্ষ্ণো জগতঃ"।

৭। বেদে দীর্ঘস্বরের উত্তর জস্ এবং ইচ্ পরে থাকিলে বিকল্পে পূর্ব্বসবর্ণের দীর্ঘ হয়। যথা, বারাহী। বারাহ্যৌ। "মানুষীরীলতে বিশঃ"। (বরাহস্য বিকারঃ এই বাক্যে প্রাণিরজতাদি শব্দের উত্তর অঞ্। ঙীপ্। দ্বিবচনে পূর্ব্বসবর্ণাভাবে যণাদেশ)। মানুষীঃ প্রথমাবহুবচন। মনুশব্দের উত্তর জাতার্থে অঞ্ ও ষুক্ আগম)।

ष्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीं च शम्यं च । सूर्म्यं सूर्मिं च । सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ।

८ । शेश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । ७० ।

लोपः स्यात् । "या ते गात्राणाम्" । "ताता पिण्डानाम्" । शम-नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । * । अपां त्वेमन् । अपां त्वोद्मन् ।

वाक्यभेदेनेति । अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि । तथा सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि तदाह । तेनेति । शम्यञ्चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात् पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोश्च विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति । यज्यमान इति । यजि-र्लटः शानच् । सार्वधातुकेति यक् । आने मुगिति मुक् । वचिस्वपीति सम्प्रसारणं पूर्वरूपस्य वैकल्पिकत्वादभावे यण् ।

८ । या ते इति । यानीत्यर्थः । यच्छब्दात्परस्य शेर्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन त्यदादीनाम इति अत्वे नपुंसकस्य झलच इति नुम् । सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः । नलोपः । ताता इति । तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत् ।

উক্ত সূত্র দ্বয়েও এইটী বাক্যভেদানুসারে সম্বন্ধ হইবে। সেই হেতু অম্ পরে থাকিলে বিকল্পে পূর্ব্বরূপ হয়। যথা, শমীঞ্চ শম্যঞ্চ। সূর্ম্যং সূর্ম্মিং চ। "সম্প্রসারণাচ্চ" এই সূত্র দ্বারা বিকল্পেও পূর্ব্বরূপ হইবে। ইজ্যমানঃ। যজ্যমানঃ। (যজ+লিটঃ শানচ্, যক্। "গ্রহিজ্যেতি" এই সূত্র দ্বারা সম্প্রসারণ, পূর্ব্ব সূত্রের বৈকল্পিকত্ব হেতু অভাবে যণ্)।

৮। বেদে যৎশব্দের পরস্থিত শিসংজ্ঞকের বহুল স্থলে লোপ হয়। যথা, "যাতে গাত্রাণাম্"। "তাতা পিণ্ডানাম্"। যৎশব্দের পর শির্ লোপ হইলে প্রত্যয় লক্ষণ দ্বারা ত্যদাদির উত্তর অপ্রত্যয়, তৎপরে "নপুংসকস্য ঝলচঃ" এই সূত্র দ্বারা নুম্, "সর্ব্বনাম স্থানে চ" এই সূত্র দ্বারা দীর্ঘ এবং নকার লোপ করিয়া ঐরূপ হইয়াছে এমন্ আদি শব্দ পরে থাকিলে বেদে পররূপই বক্তব্য। *। যথা, "অপাং ত্বেমন্"। "অপাং ত্বোদ্মন্"।

९। भय्यप्रवय्ये च छन्दसि। ६।१।८३।

बिभेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। प्रवेतमित्यन्यत्र। छन्दसि किम्? भेयम्। प्रवेयम्। ह्रदय्या उपसंख्यानम्।*। ह्रदे भवा ह्रदय्या आपः। भवे छन्दसि यत्।

१०। प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे। ६।१।११५।

ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्याद् अति परे न तु वकारयकारि-

९। भय्यप्रवय्ये। बिभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते। भय्य इति कृत्यल्युट इति अपादाने यत्। ह्रदय्या इति। अकारस्यायादेशः।

१०। प्रकृत्या। पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः। अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानमध्यमाचष्टे। पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लोकस्य। वा छन्दसीत्यतो मण्डूकप्लुत्या छन्दसीति वर्त्तते तेनास्य वैदिकत्वं सम्पद्यत इत्याशयेनाह। ऋक्पादमध्यस्थ इति। एङः पदान्तादतीति सूत्रादेङ इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतेऽन्यस्य कार्य्यिणोऽसम्भवाद् इत्यभिप्रेत्याह। एङ् प्रकृत्येति। सन्धिरूपं विकारं न यातीत्यर्थः। उपप्रयन्तो अध्वरमिति। एङः पदान्तादतीति प्राप्तम्। अन्तःपादं किमिति। ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः। एतेऽर्चन्तीति। कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया इति। अत्र एते इति पादस्यान्ते एङस्ति

৯। বেদে যৎপ্রত্যয় পরে থাকিলে ভী ধাতু এবং প্রপূর্ব্বক বী ধাতুর উত্তর য আদেশ হইয়া ভয্যঃ এবং প্রবয্য এই দুইটী পদ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। বিভেতি (=ভী+য=ভয্যঃ।) প্র+বী+য=প্রবয্যা এই পদটী স্ত্রীলিঙ্গেই নিপাতন হয়। লোকে প্রবেয়ম্। ভেয়ম্। কিন্তু হ্রদয্যা এস্থলে উপসংখ্যান। হ্রদে ভবা হ্রদয্যা আপঃ। ভবার্থে বেদে যৎ প্রত্যয় হইয়াছে।

১০। বেদে অতি অর্থাৎ অকার পরে থাকিলে ঋক্‌পাদ মধ্যস্থ এঙ্ (একার ওকার) প্রকৃতি অনুসারেই হয় অর্থাৎ সন্ধিরূপ বিকার প্রাপ্ত হয় না। কিন্তু অৎ পূর্ব্বে আছে এরূপ বকার ও যকার পরে থাকিলে হয় না। যথা, "উপপ্রয়ন্তো

इति । “ऊर्धप्रयन्तो अध्वरम्” । “सुजाते अश्व सूनृते” । अन्त:पादं किम् ? “एतास एतेऽर्चन्ति” । अव्य॑ [ ] किम् ? “तेऽवदन् । तेऽयजन्” ।

११ । अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ।

६ । १ । ११६ ।

एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । “वसुभिर्नो अव्यात्” । “मित्रमहो अवद्यात्” । “मा शिवासो अवक्रमु:” । “ते नो अव्रता:” । “शतधारो अयं मणि:” । “ते नो अवन्तु” । कुशिकासो अवस्यव: । यद्यपि बह्वृचै-स्तेनोऽवन्तु रथतू: सोऽयमागात् तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थ: ।

अकस्य परस्य पादिस्यादाविति । तन्निमित्तनिमित्तयो: पादमध्यस्थत्वमिति सत्यपि च्टकत्वे प्रकृतिभाव: ।

११ । अव्यात् । एषामनुकरणत्वात् सुबन्तेन समास: । अव रक्षणे । आशीर्लिङ् । अवद्यादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरित्यवपूर्वस्य क्रमेर्लिङ्युसि द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा वचनमिति द्विर्वचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विर्वचनं ये पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बह्वृचास्तावदवक्रमुरित्यधीयते । अव्रतेति । व्रञ्व्रजोर्मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । आत्मनेपदेष्विति झस्यादादेश: । अयमिति । इदम: सौ इदोऽय् पुंसि । अवतेर्लोट् । अवन्तु: अवस्युरिति । अवेरसुन् औणादिक: । तत: क्यच् क्याच्छन्दसीत्यु: ।

অধ্বরম্”। “সুজাতেঽশ্বসূনৃতে”। পাদমধ্যস্থ না হইলে যথা, “এতাস এতে-ঽর্চ্চন্তি”। অৎ পূর্ব্বক বকার ও যকার পরে থাকিলে যথা, “তেঽবদন্। তেঽযজন্”।

১১। বেদে অব্যাৎ, অবদ্যাৎ, অবক্রমুঃ, অব্রত, অযম্, অবন্তু ও অবস্যুঃ ইত্যাদি পদের অকারপূর্ব্বক বকার পরে থাকিলেও এঙ্, প্রকৃতিতেই থাকে অর্থাৎ সন্ধি দ্বারা বিকৃত হয় না। যথা, “বসুর্ভিন্নো অব্যাৎ”। “মিত্রমহো অবদ্যাৎ”। “মা শিবাসো অবক্রমুঃ”। “তে নো অব্রতাঃ”। “শতধারো অয়ং মণিঃ”। “তে নো

১২। যজুষ্যুরঃ। ৬। ১। ১১৭।

উরঃশব্দ এঙন্তোঽতি প্রকৃত্যা যজুষি। "উরো অন্তরিক্ষম্"। যজুষি পাদাভাবাদনন্তঃপাদার্থং বচনম্।

১৩। আপো জুষাণো বৃষ্ণো বর্ষিষ্ঠেঽম্বেঽম্বালেঽম্বিকে-পূর্বে। ৬। ১। ১১৮।

যজুষি অতি এঙ্ প্রকৃত্যা। "আপো অস্মান্মাতরঃ শুন্ধয়ন্তু"। "জুষাণো অপ্তিরাজ্যস্য"। "বৃষ্ণো অংশুভ্যাম্"। "বর্ষিষ্ঠে অধিনাকে"। "অম্বে অম্বালে অম্বিকে"। অস্মাদেব বচনাদম্বার্থেতি হ্রস্বো ন।

১২। যজুষ্যুরঃ। উরো অন্তরিক্ষমিতি। নন্বত্র প্রকৃত্যান্তঃপাদ ইত্যনেনৈব সিদ্ধে অর্থোঽয়ং যোগ ইত্যাশঙ্ক্যাহ। যজুষি পাদাভাবাদিত্যাদি।

১৩। আপো জুষাণো। আপো ইত্যাদীনি পৃথক্পদান্যনুকরণানি বিভক্তিস্তু অনুকার্য্যানুকরণয়োর্ভেদস্যাবিবক্ষিতত্বান্ন ভবতি সুপাং সুলুগিতি বিভক্তের্লুগ্বা। অম্বিকে পূর্ব ইত্যেতদম্বানুকরণেনৈব তত্র প্রথমং জসন্তমনুকরণম্। দ্বিতীয়ং ত্বন্তং তৃতীয়ং শসন্তম্। চতুর্থং ঙ্যন্তমিতরে সম্বুদ্ধ্যন্তে। আপো জুষাণো বৃষ্ণো বর্ষিষ্ঠে ইত্যেতে শব্দাঃপূর্বৌ যৌ অম্বে অম্বালে শব্দৌ তৌ চ তে অতি পরতঃ প্রকৃত্যাঃ স্যুঃ।

অবন্ত"। "কুশিকাসো অবস্যবঃ"। যদ্যপি বহ্বৃচেরা অর্থাৎ ঋগ্বেদজ্ঞ পণ্ডিতগণ "তে নোঽবন্ত"। "রথতূঃ সোঽয়মাগাৎ"। "তেঽরুণেভিঃ" ইত্যাদি স্থলে প্রকৃতিভাব অর্থাৎ সন্ধিনিষেধ করেন না, তথাপি ঐগুলি বহুলত্ব হেতু সিদ্ধ হয়। প্রাতিশাখ্যে ঐ অর্থটী বাচনিক মাত্র।

১২। যজুর্বেদে অকার পরে থাকিলে এঙন্ত উরস্ শব্দ সন্ধি দ্বারা বিকৃত হয় না। যথা, "উরো অন্তরিক্ষম্"। এস্থলে "প্রকৃত্যান্তঃপাদ" এই সূত্র দ্বারা উক্ত পদ সিদ্ধ হইত, কিন্তু পুনঃ সূত্র করণের আবশ্যক কি? এই শঙ্কায় বলিতেছেন যে, যজুর্বেদে পাদের অভাব হেতু পূর্ব্ব সূত্র দ্বারা সিদ্ধ না হওয়াতে পৃথক্ সূত্র করিতে হইয়াছে।

১৩। যজুর্বেদে অৎ পরে থাকিলে আপো, জুষাণো, বৃষ্ণো, বর্ষিষ্ঠে, অম্বে, অম্বালে ও অম্বিকে ইত্যাদি পদের এঙ্ প্রকৃতিস্থ থাকে। যথা, "আপো অস্মা-

१४। अङ्ग इत्यादौ च। ६। १। ११९।

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि। "प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत्"। "अङ्गे अङ्गे अशोचिषम्"।

१५। अनुदात्ते च कुधपरे। ६। १। १२०।

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि। "अयं सो अग्निः"। "अयं सो अध्वरः"। अनुदात्ते किम्? "अधोऽग्ने रुद्रे"। अग्रशब्द आद्युदात्तः। कुधपरे किम्? "सोऽयमग्निमन्तः"।

१४। अङ्ग इत्यादौ च। अङ्गशब्दे य एङिति। प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। तदादौ अकारे य एङ्पूर्व इति। अत्रापि पूर्ववत् सम्बन्धः। अतिक्रान्तपरामर्शिना तच्छब्देन इति शब्दार्थमाचष्टे। तस्याङ्गशब्दस्य। आदिस्तदादिस्तद्रूपो य अकारस्तस्मिन् परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः। नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेच्छृणु। असति चकारेऽङ्गशब्दस्यैवेङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्ततश्चाङ्गे अङ्गे इत्यत्रैव स्यात्। अङ्गे अदीध्यदित्यत्र न स्यात्। सति तु तस्मिन्नङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र कुत्रचिदति प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति तेन अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति।

१५। अनुदात्ते च कुधपरे। कुधौ परौ यस्मात् स तथोक्तः। कवर्गधकारेति। धकारे अकार उच्चारणार्थः। अग्निरिति। अग्निशब्दो अङ्गेर्निर्नलोपश्चेति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। आद्युदात्त इति। ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिना सूत्रेण निपातितः।

মাতরঃ"। "যুষাণো অগ্নিরাজ্যস্য"। "বৃক্ষো অংশুভ্যাম্"। "বর্হিষ্ঠে অধিনাকে"। "অম্বে অম্বালে অম্বিকে"। এই সূত্রে প্রথমটী অর্থাৎ আপঃ এই পদটী জস্‌বিভক্ত্যন্ত, জুষাণো পদটী সুবিভক্ত্যন্ত, তৃতীয়টী শসন্ত, চতুর্থটী ঙ্যন্ত এবং অবশিষ্টগুলি সম্বোধনান্ত।

১৪। যজুর্বেদে অকার পরে থাকিলে অঙ্গশব্দে যে এঙ্, তাহার আদিতে অকারের পরে যে এঙ্ থাকে সেই উভয় এঙই বিকৃত হয় না। যথা, "প্রাণো অঙ্গে অঙ্গে অদীধ্যৎ"। "অঙ্গে অঙ্গে অশোচিষম্"।

১৫। যজুর্বেদে কবর্গ ও ধকার পরে আছে এতাদৃশ অনুদাত্ত অৎ পরে থাকিলে এঙ্ বিকৃত হয় না। যথা, "অয়ং সো অগ্নিঃ"। "অয়ং সো অধ্বরঃ"।

१६। अवपथासि च। ६। १। १२१।

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या। "त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः"। वपेस्थासि लङि "तिङ्ङतिङ" इत्यनुदात्तत्वम्। अनुदात्ते किम्? "यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः"। निपातैर्यद्यदीति निघातो न॥

१७। आङोऽनुनासिकश्छन्दसि। ६। १। १२६।

आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या। "अभ्र आँ अपः"। "गभीर आँ उग्रपुत्रे"। ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः।*। "ईषा अक्षो हिरण्ययः"। ज्या इयम्। पूषा अविष्टु।

१७। आङो। आङिति ङिद्विशिष्ट आकारो गृह्यते य ईषदर्थे क्रियायोगे मर्य्यादाभिविधौ च यः। एतस्मात ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदित्यनेन लक्षितः। यद्यपि अभ्र आँ अप इत्यत्र आकारो न ईषदर्थादिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थद्योतकत्वात्। तथापि वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्य्यम्। अन्यत्र सर्वत्राङ् ङिदेवेदितव्यः। एवं तावद्भाष्ये स्थितम्। अभ्र आँ अप इति। सप्तम्यर्थद्योतकोऽयमाङ्। उपदेशेऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा तु न उपदेशग्रहणात्।

অনুদাত্ত না হইলে যথা, "অগ্নেঽগ্রে রুদ্রে"। এখানে অগ্রশব্দের প্রথম বর্ণটী উদাত্ত। কবর্গ ও ধকার পরে না থাকিলে এঙ্ বিকৃত হয়। যথা, "সোঽয়মগ্নিমন্তঃ"।

১৬। যজুর্বেদে অনুদাত্ত অকারাদি অবপথাঃ শব্দ পরে থাকিলে এঙ্ প্রকৃতিস্থ থাকে। যথা, "ত্রীরুদ্রেভ্যো অবপথাঃ"। বপ+লঙ+থাস্। "তিঙঙতিঙ" এই সূত্র দ্বারা অনুদাত্তত্ব সিদ্ধ হইয়াছে। অনুদাত্ত না হইলে এঙ্ বিকৃত হইবে। "যদ্ রুদ্রেভ্যোঽবপথাঃ"। "নিপাতৈর্যদ্যদি" ইত্যাদি বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা নিঘাত স্বর হইবে না।

১৭। বেদে অচ্ পরে থাকিলে আঙ্ অনুনাসিক হয় এবং প্রকৃতিস্থ থাকে অর্থাৎ সন্ধি দ্বারা বিকৃত হয় না। যথা, "অভ্র আঁ অপঃ"। "গভীর আঁ উগ্রপুত্রে"। বেদে ঈষা ও অক্ষাদি শব্দের প্রকৃতিভাব হয়, অর্থাৎ সন্ধি দ্বারা বিকৃত হয় না। যথা, ঈষা অক্ষো হিরণ্যয়ঃ"। "জ্যা ইয়ম্"। "পূষা অবিষ্টঃ"।

१८। स्यश्छन्दसि बहुलम्। ६। १। १३३।

स्य इत्येतस्य सोर्लोपः स्यात् हलि। "एष स्य भानुः"।

१९। ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे। ६। १। १५१।

ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे। "हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः"। सुश्चन्द्रस्य।

२०। पितरामातरा च छन्दसि। ६। ३। ३३।

द्वन्द्वे निपातः। "आ मा गन्तां पितरामातरा च"। चाद्विपरीतमपि। "न मातरापितरा नू चिदिष्टौ"। समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे। सगर्भ्यः। छन्दसि स्त्रियां बहुलम्। *। विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः। "विश्वाची च घृताची च"। "देवद्रीचीं नयत देवयन्तः"। कद्रीची।

१८। स्यश्छन्दसि। स्य इति त्यदित्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम्। सुपां सुलुगिति लुप्तषष्ठीकम्। एषस्येति। एतदस्त्यदश्च त्यदाद्यत्वं तदोः सः साविति सः। एतदस्त्यदश्च परस्य सोः एतत्तदोः सुलोप इति स्यश्छन्दसीति च लोपः।

१९। ह्रस्वात्। चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति स भवन् चन्द्रशब्दस्यैवोभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्याशयेनाह। चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति सुडागमः स्यादिति। सुट् कात्पूर्वः इत्यतः सुडित्यनुवर्त्तनात्।

२०। पितरा। पूर्वपदस्याराङादेशो निपात्यते। उत्तरपदे तु सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः। समानस्य। सः स्यादिति। सह्रस्य

১৮। বেদে হল্ অর্থাৎ ব্যঞ্জনবর্ণ পরে থাকিলে স্য এই পদের উত্তর সুবিভক্তির লোপ হয়। যথা, "এষ স্য ভানুঃ"।

১৯। মন্ত্রে চন্দ্র শব্দ পরে থাকিলে হ্রস্বের উত্তর সুড়াগম হয়। যথা, "হরিশ্চন্দ্রো মরুদ্গণঃ"। সুশ্চন্দ্রস্য।

২০। বেদে দ্বন্দ্বসমাসে পিতরামাতরা এই পদ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। যথা,

२१। सध मादस्थयोश्छन्दसि। ६। ३। ९६।

सहस्य सधादेशः स्यात्। "इन्द्र त्वास्मिन् सधमादे"। सोमः सधस्थम्।

२२। पथि च छन्दसि। ६। ३। १०८।

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च। कवपथः। कापथः। कुपथः।

स इत्यतः स इत्यनुवर्त्तते। सगर्भ्य इति। समानो गर्भः सगर्भः तत्र भवः सगर्भ्यः। सगर्भसयूथसनुताद्यनिति यन् प्रत्ययः। अमूर्द्धेत्यादि किम्? समानमूर्द्धा समानप्रभृतयः समानोदर्काः। छन्दसि स्त्रियाम्। विष्वग्देवयोरिति सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणम्। बहुलग्रहणात् क्वचिन्न भवति। विश्वाची देवद्रीचीति। विश्वमञ्चतीति देवानञ्चतीति क्विन्। उगितश्चेति ङीप्। अच इत्यकारलोपः। चाविति दीर्घत्वम्। अत्र विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः प्राप्तो बाहुलकान्न क्वचिन्न भवतीत्याह। कद्रीचीति। कुत्सितमञ्चतीति कद्रीची किं शब्दस्य टेरद्र्यादेशः ङीब्लोपदीर्घाः पूर्ववत्।

२२। सधमाद। सहस्य सध्रिरित्यतः सहस्येति वर्त्तते मादस्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात्। सधेत्यविभक्तिको निर्देशः। सधमादे इति। सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादो यज्ञ इति। मदोऽनुपसर्गे इत्यपि प्राप्तेऽजब्भ्यां स्त्रीखलना इति तद्बाधकेन ल्युटि हलश्चेति घञ् सूत्रे मादेत्यकार उच्चारणार्थः तेन मादयतेः क्विबन्तस्य मादिति यद्रूपं तत्रापि भवति। आत्वावहन्तो हरयो युज्यमाना अर्वागिन्द्रसधमादो वहन्तु। सधस्थ इति। सह तिष्ठतीति सधस्थः। आतोऽनुपसर्गे इति कः।

"আগা গন্তাং পিতরাগাতরা চ"। সূত্রে চকার দ্বারা বিপরীত হইলেও ঐরূপ হইবেক। যথা, "ন মাতরা পিতরা নূ চিদিষ্টৌ"। বেদে মূর্দ্ধাদি ভিন্ন পদ পরে থাকিলে সমান শব্দ স্থানে স আদেশ হয়। যথা, "সগর্ভ্যঃ।" বেদে স্ত্রীলিঙ্গে বহুল-প্রয়োগ হইয়া থাকে। ০। "বিষ্বগ্দেবয়োরদ্র্যাদেশঃ" এই সূত্র দ্বারা অদ্রি আদেশ হয়। যথা, "বিশ্বাচী চ ঘৃতাচী চ"। "দেবদ্রীচীং নয়ত দেবয়ন্তঃ"। "সা কদ্রীচী"।

২১। বেদে মাদ ও স্থ শব্দ পরে থাকিলে সহ শব্দ স্থানে সধ আদেশ হয়। যথা, "ইন্দ্র ত্বাস্মিন্ সধমাদে"। "সোমঃ সধস্থম্"।

২২। বেদে পথিন্ শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী কুশব্দ স্থানে বিকল্পে কব এবং কা আদেশ হয়। যথা, কবপথঃ। কাপথঃ। কুপথঃ।

२३ । साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ।६।३।११३ ।

सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । "मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साह्ला" । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य लः ढस्य ळ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि ।

"द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ।
ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्तः" ॥ इति ।

२४ । छन्दसि च । ६ । ३ । १२६ ।

अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ।

---

२३ । साढ्यै । एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे सहेः क्त्वाप्रत्ययइति पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै आदेशश्च निपात्यते । साढ्यै सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यै हो ढः ष्टुत्वं ढो ढे लोपः । ढ्रलोपेति दीर्घः । साढ्वा इति । ढत्वादि पूर्ववत् । तृनि तृतीयमिति । तृचि तन्नोदात्तं स्यात्तथा भूरि चक्रेति मन्त्रे साढेत्याद्युदात्तं पठ्यते तन्न संगच्छेतेति भावः । सूत्रे इति शब्दः प्रकारार्थः । तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम् । आषाढो अग्ने वृषभः । द्वयोरिति । अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य डकारो लकारतां सम्पद्यते ऊष्मणा सम्प्रयुक्तः डकारः ळ्हकारतामेतीत्यन्वयः ।

२४ । अष्टापदीति । अष्टौ पादा अस्या इति । बहुव्रीहौ संख्यासुपर्वस्येति पादस्य लोपे कृते पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् ।

২৩। বেদে (নিগমে) সহ্ ধাতুর উত্তর ক্ত্বা প্রত্যয় করিয়া নিপাতনে সাঢ্যৈ, সাঢ্বা, সাঢ়া এই তিনটী পদ সিদ্ধ হয়। যথা, "মরুদ্ভিরুগ্রঃ পৃতনাসু সাঢ়া"। প্রাতিশাখ্যে অচের মধ্যস্থিত ডকার স্থানে ল এবং ঢ স্থানে হ্ল আদেশ হয়। কথিত আছে, যে, উভয় স্বরের মধ্যবর্ত্তী ডকার লকাররূপে পরিণত হয় এবং তাদৃশ ডকার উষ্মবর্ণ যুক্ত হইলে তাহার স্থানে অর্থাৎ ঢকার স্থানে হ্লকার হয়।

২৪। বেদে পদ শব্দ পরে থাকিলে অষ্টন্ শব্দের উত্তর আকার হয়। "অষ্টাপদী"।

२५। मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ।६।३।१३१।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे। "अश्वावतीं सोमावतीम्"। "इन्द्रियावान्मदिन्तमः"। "विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता"।

२६। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ।६।३।१३२।

दीर्घः स्यान्मन्त्रे। "यदोषधीभ्यः अदधात्योषधीषु"।

२७। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ।६।३।१३३।

दीर्घः स्यात्। "आ तू न इन्द्र"। "नू मूर्तः"। "उत वा घा स्यालात्"। "मक्षू गोमन्तमीमहे"। "भरता जातवेदसम्"। तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम्। तेनेह न। "शृणोत ग्रावाणः"। "कूमनाः"। "अत्रा ते भद्राः"। "यत्रानश्चक्रा"। "उरुष्याणः"।

२५। मन्त्रे। सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य, एषामतुप्प्रत्यये परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे।

२६। ओषधेश्च। न च कृदिकारादक्तिन इति ङीषा गतार्थता अन्तोदात्ततापत्तेः। इष्यते त्वाद्युदात्तो लघावन्त इति फिट्सूत्रात्।

२७। ऋचितुनु। घ इति स्वरूपग्रहणं न तरप्तमपोश्छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात्। जातवेदसि। भार्यायाः भ्राता स्यालस्ततः पञ्चमी। भरतेति। लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य लोटो लङ्वदित्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशस्तस्थस्थमिपामित्यनेन। शृणोतेति। तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः। अत्र पित्त्वान् ङित्त्वं नास्ति। उरुष्याण इति। कण्ड्वादियगन्तो रक्षणार्थः। लोटः सेर्हिः। अतो हेरिति लुक्। न इत्यस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम्।

২৫। মন্ত্রে মতুপ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে সোম, অশ্ব, ইন্দ্রিয়, বিশ্ব ও দেব্য শব্দের অকারের দীর্ঘ হয়। যথা, অশ্বাবতী। সোমাবতী। "ইন্দ্রিয়াবান্ মদিন্তমঃ"। "বিশ্বকর্ম্মণা বিশ্বদেব্যাবতা"।

২৬। মন্ত্রে প্রথমা ভিন্ন বিভক্তিতে ওষধি শব্দের ইকারের দীর্ঘ হয়। যথা, "যদোষধীভ্যঃ"। অদধা ওষধীষু"।

২৭। ঋগ্বিষয়ে তু, নু, ঘ, মক্ষু, তঙ্, কু, ত্র, উরুষ্য শব্দের স্বরের দীর্ঘ হয়। যথা,

२८। इकः सुञि। ६।३।१३४।

ऋचि दीर्घ इत्येव। "अभीषुणः सखीनाम्"। "सुञः" इति षः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णः।

२९। द्व्यचोऽतस्तिङः। ६।३।१३५।

मन्त्रे दीर्घः। विद्मा हि चक्राजरसम्।

३०। निपातस्य च। ६।३।१३६।

"एवा हि ते"।

२८। इकः। इगन्तस्य सुञि परतो दीर्घः स्यादृचि।

२९। द्व्यचो। द्व्यचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः स्यादृचि। विद्मेति। विद ज्ञाने लट्। विदो लटो वेति मस्य स्थाने मः। चक्रेति लिटो मध्यमपुरुषबहुवचनम्।

३०। निपातस्य च। दीर्घः स्यान्मन्त्रे। एवशब्दस्यादिषु पाठान्निपातः।

"আ তূ ন ইন্দ্র"। "নূ মূর্ত্তঃ"। "উত বা ঘা স্যালাৎ"। "মক্ষূ গোমন্তমীমহে"। "ভরতা জাতবেদসম্"। তঙ্ এইটী ঙিত্বপক্ষে থকার আদেশের গ্রহণ হইবে কিন্তু, সেই জন্য শৃণোত গ্রাবাণঃ এখানে থকার হইল না। "কুমনাঃ"। "অত্রা তে ভদ্রা"। "যত্রা নশ্চক্রা"। উরুষ্যাণঃ।

২৮। ঋক্ বিষয়ে সুঞ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে ইগন্ত অর্থাৎ ই, উ, ঋ, ঌকারান্ত শব্দের দীর্ঘ হয়। যথা, "অভীষুণঃ সখীনাম্"। "সুঞঃ" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা পূর্ব্ব পদস্থ নিমিত্তের পর সুঞ্ এই নিপাতনের সকারের ষত্ব হয়। "নশ্চ ধাতুস্থো-রুষুভ্যঃ" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা ধাতুস্থ নিমিত্তের পরস্থিত উরু শব্দ ও সুশব্দের উত্তর নস্ প্রত্যয়ের ণকারের ণত্ব হয়।

২৯। ঋক্ বিষয়ে দ্বিস্বরবিশিষ্ট তিঙ্ প্রত্যয়ের অকারের দীর্ঘ হয়। যথা, "বিদ্মাহি চক্রাজরসম্"।

৩০। মন্ত্র বিষয়ে নিপাতনে অকারের দীর্ঘ হয়। "এবা হি তে"। এখানে এব শব্দের'ও চাদিমধ্যে পাঠ হেতু নিপাতসংজ্ঞা হইয়াছে।

३१ । अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ।

पूर्वपदस्थानां निपातनादन्येषामपि दीर्घः स्यात् । पूरुषः । दण्डादण्डि । केशाकेशि ।

३२ । छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ५ ।

नामि दीर्घो वा । धाता धातॄणामिति बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

३३ । वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ९ ।

षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षणम् । ऋभुक्षाणम् । निगमे किम् ? तक्षा । तक्षाणौ ।

---

३२ । छन्दसीति । नामीति वर्तते । ढ्रलोप इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह । नामीत्यादि । ऋभुक्षाणमिति । ऋभुक्षिन्शब्द उणादिषु निपातितः इतोऽत्सर्वनामस्थाने इतीकारस्याकारादेशः ।

৩১। বেদে নিপাতনে অন্যান্য শব্দের স্বরবর্ণের দীর্ঘ হয়। "যথা, কেশাকেশি"। পূরুষঃ। দণ্ডাদণ্ডি।

৩২। বেদে আম্ বিভক্তি পরে থাকিলে পূর্ব্বস্বরের বিকল্পে দীর্ঘ হয়। যথা, "ধাতা ত্রিসৃণাম্"। ঋগ্বেদজ্ঞ ও তৈত্তিরীয় শাখাধ্যায়িরা দীর্ঘ স্থানে হ্রস্ব পাঠ করেন।

৩৩। নিগমে সম্বোধন ভিন্ন সর্ব্বনামস্থান পরে থাকিলে ষকারপূর্ব্বক অন প্রত্যয়ের উপধার বিকল্পে দীর্ঘ হয়। যথা, "ঋভুক্ষাণম্ ঋভুক্ষণম্"। নিগম ভিন্ন স্থলে অর্থাৎ লোকে নিত্যই দীর্ঘ হইবে। যথা, তক্ষা। তক্ষাণৌ। ঋভুক্ষিন্ শব্দ উনাদি প্রত্যয়ান্ত নিপাতন সিদ্ধ। "ইতোঽৎ সর্ব্বনাম স্থানে" এই সূত্র দ্বারা ঋভুক্ষিন্ শব্দের ইকার স্থানে আকার হইয়াছে।

৩৪। জনিতা মন্ত্রে। ৬। ৪। ৫৩।

ইডাদৌ তৃচি ণিলোপো নিপাত্যতে। "যো নঃ পিতা জনিতা"।

৩৫। শমিতা যজ্ঞে। ৬। ৪। ৫৪।

শময়িতেত্যর্থঃ।

৩৬। যুপ্লুবোর্দীর্ঘশ্ছন্দসি। ৬। ৪। ৫৮।

ল্যপীত্যনুবর্ত্ততে। বিযূয। বিপ্লূয। ছন্দসীতি কিম্? আযুত্য। আপ্লুত্য। আডজাদীনাম্।

৩৭। ছন্দস্যপি দৃশ্যতে। ৬। ৪। ৭৩।

অনজাদীনামিত্যর্থঃ। আনট্। আবঃ। ন মাঙ্যোগে।

৩৪। জনিতেতি। জনয়িতেত্যর্থঃ।

৩৫। শমিতা। নিপাতনং পূর্ববৎ।

৩৭। আনডিতি। নশের্লুঙি মন্ত্রে ঘসেতি লের্লুক্। নশের্বাণ্যস্যাভাবে নশেতি ষঃ। জশ্‌ত্বেন ডঃ। তস্য চর্ত্বেন টঃ। আবরিতি বৃঞো লুঙি লের্লুক্ গুণো রেফস্য বিসর্গঃ।

৩৪। বেদে মন্ত্রবিষয়ে ইডাদি (ইট আদিতে আছে এরূপ) তৃচ্ (তৃণ্) প্রত্যয় পরে থাকিলে নিপাতনে ণি অর্থাৎ ণিচের লোপ হয়। যথা, "যো নঃ পিতা জনিতা"। জনি+ণিচ+ইট্+তৃণ্=জনয়িতা। এস্থলে ণিচের লোপ হইয়া জনিতা হইয়াছে। লোকে জনয়িতা।

৩৫। বেদে যজ্ঞ বুঝাইলে ইট্ আদিতে আছে যাহার এরূপ তৃচ্‌প্রত্যয় পরে থাকিলে নিপাতনে শমধাতুর উত্তর ণিচের লোপ হয়। যথা, শমিতা। অন্যত্র অর্থাৎ লোকে শময়িতা।

৩৬। বেদে ল্যপ্‌প্রত্যয় পরে থাকিলে যু ও প্লু ধাতুর উকারের দীর্ঘ হয়। যথা, বিযূয়। বিপ্লূয়। বেদ ভিন্ন অন্যস্থলে অর্থাৎ লোকে যথা, আযুত্য। আপ্লুত্য। "আট্ অজাদীনাম্" এই সূত্র দ্বারা লঙাদি বিভক্তি পরে থাকিলে অজাদি ধাতুর উত্তর আট্ আগম হয়। এইটী অটের বিশেষক।

৩৭। বেদে অনজাদি অর্থাৎ স্বরবর্ণ আদিতে নাই এরূপ ধাতুসকলের উত্তরও

৩৮। বহুলং ছন্দস্যমাঙ্‌যোগেঽপি। ৬। ৪। ৭৫।

"জনিষ্ঠা উগ্রঃ সহসেতুরাপঃ"। "মা বঃ ক্ষেত্রে পরবীজান্যবাপ্সুঃ"।

৩৮। বহুলং ছন্দসি। মাঙ্‌যোগেঽপ্যমাঙ্‌যোগেঽপি বহুলমড়াটৌ ভবতঃ। অমাঙ্‌যোগেঽপি ন ভবতঃ। মাঙ্‌যোগেঽপি চ ভবতঃ। জনিষ্ঠা ইতি। জনের্লুঙ্ থাস্ অড়াগমাভাবঃ। মাঙ্‌যোগেঽপ্যড়াগমমুদাহরতি মা ব ইতি। বো যুষ্মাকং ক্ষেত্রে ভার্য্যায়াং পরবীজানি পরেষাং বীজানি বীর্য্যাণি মা অবাপ্সুঃ। উপ্তানি মাভূবন্ বপেঃ কর্ম্মণি লুঙ্। ব্যত্যয়েন পরস্মৈপদম্। চ্লেঃ সিচ্ বদব্রজেতি বৃদ্ধিঃ। ইদং কাশিকানুরোধেনোদাহৃতম্। অধ্যয়নং তু বাপ্সুরিত্যেব দৃশ্যতে। মাঙ্যটশ্চোদাহরণান্তরমন্বেষণীয়ম্।

আট্ আগম হয়। যথা, আনট্। আবঃ। নশ ও বৃঞ্ ধাতুর উত্তর "লুঙি মন্ত্রে ঘস" এই সূত্র দ্বারা চ্লির লুক্ "নশের্বা" এই সূত্র দ্বারা আ হইয়া "ব্রশ্চ" এই সূত্র দ্বারা ষ হইল, তৎপরে জশ্‌ত্বহেতু ষ স্থানে ড এবং চর্ত্বহেতু ড স্থানে ট হইয়াছে। বৃঙ লের্লুক ও গুণ হইয়াছে। কিন্তু মাঙ্ শব্দের যোগ থাকিলে উক্ত আট্ আদেশ হইবে না।

৩৮। বেদে মাঙ্ শব্দের যোগ থাকুক অথবা নাই থাকুক তথাপি অনজাদি হলাদি ধাতুর উত্তর বহুলস্থলে অট্ ও আট্ আগম হয়। কোথাও মাঙ্ শব্দের যোগ না থাকিলেও হইবে না এবং কোথাও মাঙ্ যোগেও হইবে। যথা, "জনিষ্ঠা উগ্রঃ সহ সেতুরাপঃ"। জন+লুঙ্+থাস্+অড়াগমাভাব=জনিষ্ঠা। মাঙ্ যোগেও অড়াগমের উদাহরণ যথা, "মা বঃ ক্ষেত্রে পরবীজান্যবাপ্সুঃ"। বো যুষ্মাকং ক্ষেত্রে ভার্য্যায়াং পরবীজানি অন্যেষাং বীর্য্যাণি মা অবাপ্সুঃ উপ্তানি মা ভূবন্ ইত্যর্থঃ। অবাপ্সুঃ—বপ+কর্ম্মণি লুঙ্+অড়াগম এ স্থলে ব্যত্যয় দ্বারা পরস্মৈপদ হইল। সুতরাং বপ্+লুঙ্+অন্+চ্লি স্থানে সিচ্+বৃদ্ধি। এই উদাহরণ কাশিকানুরোধে, কারণ অন্যত্র বাপ্সুঃ এইরূপ পাঠই দেখিতে পাওয়া যায়।

३९। इरयो रे। ६। ४। ७६।

"प्रथमं गर्भं दध्रे आपः"। रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातो लोपः। अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावः। तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टम् इरयोरिति।

४०। छन्दस्युभयथा। ६। ४। ८६।

भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च। "वनेषु चित्रं विभ्वम्" विभुवं वा। "सुध्यो हव्यमग्ने" सुधियो वा। तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्। *। "तन्वं पुषेम" तनुवं वा। त्र्यम्बकम् त्रियम्बकम् वा।

३९। इरयो। इर इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि। दध्रे इति। धाञो लिटि झस्य लिटस्तझयोरेशिरेचि कृते रेभावः। ननु चात्र परत्वाद्रेभावे कृतेऽनजादित्वादाल्लोपो न प्राप्त इत्यत आह। रेभावस्येति। नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्रादिनियमादिडागमः प्राप्नोति। न च रेभावस्य वैयर्थ्यम्। कृष्प्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह। अत्रेति। कथं पुनर्लाक्षणिकस्येरशब्दस्य रेभावो भवति तत्राह। तदर्थं चेति। द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः।

४०। तन्वादीनाम्। बहुलमियङुवङादेशः स्याच्छन्दसि। तनुवमिति। अधातुत्वादप्राप्तउवङ् विधीयते। तन्वमिति। वा छन्दसीत्यमि पूर्वत्वाभावे यण्। त्र्यम्बकमिति। त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बको रुद्रः॥

৩৯। বেদে ধাতুর উত্তর ইরভাগস্থানে রে আদেশ হয়। যথা, "প্রথমং গর্ভং দধ্রে আপঃ"। ধাঞ্+লিট্+এ এই সূত্রে পরত্বহেতু রেভাব কৃত হইলে অনজাদিত্বহেতু আকার লোপের প্রাপ্তি হইত না। এই জন্যই বলিতেছেন যে, আভীয়ত্বহেতু রেভাবের সিদ্ধি না হওয়াতে আকারের লোপ হইয়াছে। এইরূপে রেভাবের স্থানে ক্রাদি নিয়ম হেতু ইড়াগম হয়। সুতরাং রেভাবের বৈয়র্থ্য হইল না। কৃষ্ প্রভৃতি ধাতুতে তাহার প্রয়োগ আছে। এখানে রেশব্দস্থানে ইট্ করিলে পুনরায় রেভাব হইবে। সেই জন্য সূত্রে "ইরয়োঃ" এই রূপ দ্বিবচনান্ত নির্দ্দেশ করা হইয়াছে।

৪০। বেদে ভূধাতু এবং সুধীশব্দের উত্তর যণ্ এবং বহুলস্থলে ইয়ঞ্ ও উবঙ্

४१ । तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ९९ ।

एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये । "वितत्निरे कवयः" । "शकुना इव पप्तिम" । भाषायां वितेनिरे । पेतिम ।

४२ । घसिभसोर्हलि च । ६ । ४ । १०० ।

"सग्धिश्च मे" । "बब्धां ते हरी धानाः" । हुझल्भ्यो हेर्धिः ।

---

४१ । वितत्निरे इति । तनु विस्तारे । लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि अत एकहल्मध्य इति एत्वाभ्यासलोपौ नल्लोपविधानसामर्थ्यात् । पप्तिमेति । पत्लृ पतने लिटो मसो मस्य इट् । वितेनिरे पेतिमेति भाषायाम् ।

४२ । घसिभसो । अनयोरुपधालोपः स्याद्धलादावजादौ च क्ङिति । सग्धिरिति । अदेः क्तिन् । बहुलं छन्दसीति घस्लादेशे उपधालोपे च कृते झलो झलीति सलोपस्तकारस्य धत्वं घस्य जश्त्वं ततः समाना ग्धिः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण समानस्य सः । बब्धामिति । भसेर्लोटि तां श्लुः । परं नित्यमप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात् प्रथमं श्लाविति द्वित्वम् । तत उपधालोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्तव्यानि ।

এই উভয় প্রত্যয়ই হয়। যথা, "বনেষু চিত্রম্ বিভ্বম্" বিভুবং বা। "সুধ্যো হব্য-মগ্নে:" সুধিয়ো বা। তন্বাদি শব্দের উত্তর বেদে উক্ত প্রত্যয় বহুল হয়। যথা, "তন্বং পুষেম" তনুবং বা। ত্র্যম্বকম্ ত্রিয়ম্বকম্ বা।

৪১। বেদে কিৎ এবং ঙিৎপ্রত্যয় পরে থাকিলে তনিধাতু এবং পতধাতুর উপ-ধার লোপ হয়। যথা, "বিত্নিরে কবয়:"। তন+লিট+ইরে=বিত্নিরে। (এস্থলে অকার লোপের অসিদ্ধত্বেও লোপবিধানের সামর্থ্যহেতু "অত একহল্‌মধ্য" এই সূত্র দ্বারা একার এবং অভ্যাসের লোপ হইল না। "শকুনা ইব পপ্তিম"। পত+লিট্+ম=পপ্তিম। লোকে বিতেনিরে, পেতিম এইরূপ হয়।

৪২। বেদে হলাদি এবং অজাদি কিৎ ও ঙিৎপ্রত্যয় পরে থাকিলে ঘস এবং ভস ধাতুর উপধার লোপ হয়। যথা, "সগ্ধিশ্চ মে"। (অদ+ক্তিন্) "বহুলং ছন্দসি" এই সূত্র দ্বারা অদধাতুস্থানে ঘস আদেশ এবং উপধার লোপ, "ঝলো ঝলীতি" এই সূত্র দ্বারা সকার লোপ, তকারস্থানে ধকার, ঘস্থানে জশত্ব, তৎপরে

४३। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि। ६। ४। १०२।

"श्रुधी हवम्"। "शृणुधी गिरः" [redacted] "रायस्पूर्धि"। "उरुणस्कृधि"।
"उपावृधि"।

४४। वा छन्दसि। ३। ४। ८८।

हिरपिद्वा।

४३। श्रुशृणु। एभ्यो हेर्धिः स्यात्। श्रुधीति। बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। अन्येषामपीति दीर्घत्वम्। शृणुधीति। श्रुवः शृभावश्च। विधानसामर्थ्यात् हुतश्च प्रत्ययादिति न हेर्लुक्। दीर्घः पूर्ववत्। पूर्धीति। पृ पालने। शपो लुक् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम्। हलि चेति दीर्घः। उरुणस्कृधीति। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम्। कः करदित्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। अपावृधीति। दीर्घः पूर्ववत्। अभ्यासस्य दीर्घत्वमिति। तुजादित्वादिति भावः।

समाना ग्धिः सग्धिः एইরূপ সমাস করিয়া "সমানস্য ছন্দস্যমূর্দ্ধপ্রভৃত্যুদর্কেষু" এই সূত্র দ্বারা সমানশব্দস্থানে স আদেশে সগ্ধিঃ। "বব্ধাং তে হরীধানাঃ"। (ভস+লোট্ তাং+শ্লুঃ পরে নিত্য উপধা লোপের বাধা দিয়া "বাহুলকাৎ প্রথমং শ্লৌ" এই সূত্র দ্বারা দ্বিত্ব, তৎপরে উপধালোপ, সকারলোপ, ধত্ব ও জশ্ত্ব করিয়া বব্ধাং পদ সিদ্ধ হইয়াছে)। হুধাতু এবং ঝলের উত্তর হি স্থানে ধি আদেশ হয়।

৪৩। বেদে শ্রু, শৃণু, পৃ, কৃ এবং বৃ ধাতুর উত্তর হি স্থানে ধি আদেশ হয়। যথা, "শ্রুধী হবম্"। (শ্রু+"বহুলং ছন্দসি" এই সূত্র দ্বারা শ পরে লুক্, "অন্যেষামপি" এই সূত্র দ্বারা দীর্ঘত্ব)। লোকে শৃণু। "শৃণুধী গিরঃ"। শ্রুধাতুর উত্তর শৃ ভাব, বিধান হইয়াছে বলিয়া "হুতশ্চ প্রত্যয়াৎ" এই সূত্র দ্বারা হির লোপ হয় নাই এবং পূর্ব্ববৎ দীর্ঘ এবং পূর্ব্ববৎ হি স্থানে ধি হইয়াছে)। "রায়স্পূর্দ্ধি"। পৃ পালনে+শপো লুক্, "উৎ ওষ্ঠপূর্ব্বস্য" এই সূত্র দ্বারা ঋস্থানে উকার এবং "হলি চ" এই সূত্র দ্বারা দীর্ঘ)। "উরুণস্কৃধী"। "নশ্চ ধাতুস্থোরুষুভ্যঃ" এই সূত্র দ্বারা ণত্ব, "কঃ করৎ" এই সূত্র দ্বারা বিসর্গ স্থানে স)। "উপাবৃধ"। (উপ+বৃধ) এস্থলে পূর্ব্ববৎ দীর্ঘ হইবে।

৪৪। বেদে হি বিভক্তির বিকল্পে অপিৎ সংজ্ঞা হয়।

४५। अङितश्च। ६।४।१०३।

हेर्धिः स्यात्। रारन्धि। रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च। "अग्ने प्रयन्धि"। "युयोधि: जातवेदः"। यमेः शपो लुक्। यौतेः शपः श्लुः। अङितः किम्? प्रणीहि।

४६। मन्त्रे ष्वाङ्यादेरात्मनः। ६।४।१४१।

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि। "त्मना देवेषु"।

४७। विभाषर्जोश्छन्दसि। ६।४।१६२।

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु। "त्वं रजिष्ठमनुनेषि ऋजिष्ठं वा"।

४५। रारन्धीत्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपो न ङिर्ङित्त्वात्। यमेः शपो लुगिति। बहुलं छन्दसीत्यनेन। एवमुत्तरत्रापि।

४७। विभाषर्जो। र ऋतो हलादेर्लघोरित्यतः र ऋत इति तुरिष्ठेमेयस्स्विति च तदाह। ऋतः स्थाने इत्यादि।

৪৫। বেদে অঙিৎ হি স্থানে ধি আদেশ হয়। যথা, রারন্ধি। রমধাতুর ব্যত্যয় হওয়াতে পরস্মৈপদ হইল। শপধাতুস্থানে শ্লু আদেশ এবং অভ্যাসের দীর্ঘ হয়। "অগ্নে প্রয়ন্ধি"। "যুযোধি জাতবেদঃ"। যমধাতুর উত্তর শপের লুক্ হয়। যুধাতুর উত্তর শপের স্থানে শ্লু আদেশ হয়। ঙিৎ হইলে কিরূপ হইবে? যথা, প্রণীহি।

৪৬। বেদে আঙ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে আত্মন্‌শব্দের আদিভাগের লোপ হয়। যথা, "ত্মনা দেবেষু"। লোকে আত্মনা লোকেষু।

৪৭। বেদে ইষ্ঠ, ইম ও ঈয়স্ প্রত্যয় পরে থাকিলে ঋজুশব্দের ঋকারের স্থানে বিকল্পে "র" আদেশ হয়। যথা, "ত্বং রজিষ্ঠমনুনেষি" ঋজিষ্ঠং বা"।

४८ । ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ।६।४।१४५।

ऋतौ भवं ऋतव्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यं वास्त्वं च । मधुशब्दस्यापि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । "माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः" । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । "हिरण्ययेन सविता रथेना" । इति षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीङ्लेट् ।

१ । बहुलं छन्दसि ।७।१।८।

रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह्रे । लोपाभावे "घृतं दुह्रते" । अदृश्रमस्य । अतो भिस ऐस् ।

---

४८ । ऋत्व्य । ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादपि यति च यणादेशो निपात्यते । मशब्दस्येति । यस्येतिलोपाद्यस्येति लोपो न । अकृत्सार्वेति दीर्घत्वञ्च तपरिभाषया वारणीयः । अद्या । मकारमात्रस्य लोपः । ततो यस्येति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् । इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

१ । बहुलं छन्दसि । छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् । दुह्रे इति । दुहेर्लट् टेरेत्वे झस्यादेशे रुट् तलोपः । लोपाभावे इति । लोपस्त आत्मनेपदेष्वित्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः । अदृश्रमिति । दृशिर प्रेक्षणे लुङ् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं मिप् तस्य रुडागमः ।

---

৪৮ । বেদে যৎ এবং যণ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে ঋতুশব্দের উত্তর নিপাতনে যণ্ আদেশ হয় । যথা, ঋতৌ ভবং এই বিগ্রহে ঋতব্যম্ । বাস্তুনি ভবং বাস্ত্ব্যম্, বাস্ত্বম্ চ । মধুশব্দের উত্তর স্ত্রীলিঙ্গে নিপাতনে যণ্ আদেশ হয় । যথা, "মাধ্বীর্নঃ সন্ত্বোষধীঃ" । হিরণ্যশব্দের উত্তর বিহিত ময়ট্ প্রত্যয়ের মশব্দের নিপাতনে লোপ হয় । "হিরণ্যয়েন সবিতা রথেনা" । ইতি ষষ্ঠোঽধ্যায়ঃ ।

বেদে শীধাতুস্থানে বহুল রুড়াগম আগম হয় । "লোপস্ত আত্মনেপদেষু"

२। बहुलं छन्दसि। ७।१।१०।

"अग्निर्देवेभिः"।

३। नेतराच्छन्दसि। ७।१।२६।

स्वमोरद्ड् न। "वार्त्रघ्नमितरम्"। छन्दसि किम्? इतरत्काष्ठम्। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्।

४। क्त्वापि छन्दसि। ७।१।३८।

यजमानं परिधापयित्वा।

३। नेतरा। इतरशब्दात्परयोः स्वमोरद्ड्डादेशो न स्याच्छन्दसि। इतरमिति। अद्ड् डतरादिभ्य इत्यद्डभावे अतो मित्यम्।

४। क्त्वो ल्यबिति। समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यपि प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते तदाह। क्त्वापि। अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्ययमादेशः स्यात् अपिशब्दाल्ल्यबपि समासेऽसमासे च भवति। अप्राप्तविषये ल्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य। अन्यथा वा छन्दसीत्येव ब्रूयात्। तथा च छन्दोविधिमनुविदधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते। आज्येनाक्षीणि अक्त्वेति। परिधापयित्वेति। णिजन्तात्परिपूर्वाद्दधातेः क्त्वा तस्य ल्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः।

এই সূত্র দ্বারা পক্ষে তকারের লোপ হয়। যথা, "ধেনবো দুহ্রে"। (দুহ্+লট্ টিস্থানে এ, ঝসাদেশে রুট্ এবং তকার লোপ)। লোপাভাবে যথা, "ঘৃতং দুহ্রতে"। অদৃশ্রমস্য। দৃশ প্রেক্ষণে+লুঙ্, ব্যত্যয় দ্বারা প্রথম পুরুষের বহুবচনস্থানে উত্তম-পুরুষের একবচন মিপ্ তাহার স্থানে রুড়াগম হইয়াছে। অকারের উত্তর ভিস্ স্থানে ঐস্ হয়।

২। বেদে ভিস্ স্থানে বাহুল্যে ঐস্ হয়। যথা, "অগ্নির্দেবেভিঃ"।

৩। বেদে ইতরশব্দের পর সু অম্ স্থানে অদড্ আদেশ হয় না। যথা, "বার্ত্রঘ্ন-মিতরম্"। লোকে কিরূপ হইবে? ইতরৎ কাষ্ঠম্। অনঞ্পূর্ব্বক সমাসে ক্ত্বা স্থানে ল্যপ্ প্রত্যয়ের প্রাপ্তি হয়।

৪। অনঞ্পূর্ব্বক সমাসে ক্ত্বা আদেশও হয়। অপিশব্দ দ্বারা সমাস হউক অথবা না হউক ল্যপ্প্রত্যয়ও হইবে। এস্থলে অপিশব্দ অপ্রাপ্ত ল্যপ্প্রত্যয়ের

५। सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः।

३। १। ३९।

"ऋजवः सन्तु पन्थाः"। पन्थानः इति प्राप्ते सुः। "परमे व्योमन्"। व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक्। धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। "या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना"। यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ। "नताद् ब्राह्मणम्"। नतमिति प्राप्ते आत्। "न युष्मे राजबन्धवः"। "अस्मे इन्द्रा बृहस्पती"। युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे। उरुया। धृष्णुया। उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या। "नाभा पृथिव्याः"। नाभाविति प्राप्ते डा। "ता अनुष्ठ्योच्यावयतात्"। अनुष्ठानमनुष्ठा। व्यवस्थावदङ् आङो ड्या। साधुया। साध्विति प्राप्ते याच्। "वसन्ता यजेत"। वसन्ते इति प्राप्ते आल्। इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्। *। उर्विया। दार्विया। उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया। सुक्षेत्रिया। सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्। "दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्"। ङेरीकार इत्याहुः। तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता।

५। सुपाम्। सुपां स्थाने सुलुक् पूर्वसवर्ण आ आत् शे या डा ड्या याच् आल् एते आदेशाः स्युः छन्दसि। पन्था इति। व्यत्ययो बहुलमित्येव सिद्धमिदम्। उक्तं हि तत्र। सुप्तिङुपग्रहेत्यादि। तस्यैवायं प्रपञ्चः। धीतीत्यादि। धीती मतीसुष्टुतीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः प्रमाणत आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम्। दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ इति। अनेनादि-

---

প্রাপক। যথা, যজমানং পরিধাপয়িত্বা। ণিজন্ত পরিপূর্ব্বক ধা-ধাতুর উত্তর ক্ত্বা-প্রত্যয়, প্রথমে তাহার স্থানে ল্যবাদেশ হইলে পশ্চাৎ ক্ত্বা আদেশ হইবে।

৫। বেদে সুপের সুপ্রভৃতি সমস্ত বিভক্তি স্থানে সু, সুপের লুক্, পূর্ব্ব-সবর্ণের দীর্ঘ, আ, আৎ, শে, যা, ডা, ড্যা, যাচ্ ও আল্ এই সমস্ত আদেশ হয়। যথা, "ঋজবঃ সন্তু পন্থাঃ"। এস্থলে পন্থানঃ এইরূপ বহুবচন না হইয়া সু

वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक् ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । आङयाजयारामुपसंख्यानम् । * । "प्रबाहवा सिसृतम्" । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । घेर्ङितीति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । "स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयाट्" । रित्स्वरः ।

त्वचाकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति दर्शितम् । नतादिति । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । न विभक्तौ तु इतीत्संज्ञाप्रतिषेधः । या देवेत्यादि । यत्तच्छब्दादम् । न युष्मे इति । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शेषे लोपः । अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वादयादेशाभावः । नाभा इति । डित्त्वाट्टिलोपः । ताः अनुष्ठ्येति । षड्विंशतिरस्य बङ्क्रय इति प्रक्रम्य इदमध्वर्युप्रैषे पठितं ताः वङ्क्रीः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उच्छ्रावयतात् भवान् विशसनं करोतु पृथक् करोतु भवानित्यर्थः । अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयैकवचनस्य आदेशे डित्त्वाट्टिलोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेरातश्चोपसर्ग इत्यङं बाधित्वा स्थागापापचो भावे इति क्तिना भाव्यमिति चेत् सत्यम् । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरेति सूत्रे व्यवस्थायामिति निर्देशादङपि सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति व्यवस्थावदिति । साधु इति प्राप्त इति । सीर्लुकि प्राप्त इत्यर्थः । वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति । पूर्वसवर्णे तु धतो गुण

হইয়াছে। "পরমে ব্যোমন্"। এখানে ব্যোমনি এই রূপ সপ্তম্যন্তের প্রাপ্তি স্থলে ঙির্ লুক্ হইয়াছে। ধীতী, মতী, সুষ্টুতী ইত্যাদি স্থলে ধীত্যা, মত্যা, সুষ্টুত্যা এইরূপ তৃতীয়ার একবচন প্রাপ্তি স্থলে পূর্ব্ব সবর্ণ ঈকারের প্রমাণ ও আস্তর্য্যানুসারে দীর্ঘ হইয়াছে। "যা সুরথা রথীতমা দিবিস্পৃশা অশ্বিনা"। এস্থলে যৌ সুরথৌ দিবিস্পৃশৌ এইরূপ দ্বিবচন স্থলে আ প্রত্যয় হইয়াছে। "নতাদ্ ব্রাহ্মণম্"। এখানে নতং এইরূপ প্রাপ্তি স্থলে আৎ হইয়াছে। "ন যুষ্মে বাজবন্ধবঃ"। "অস্মে ইন্দ্রা বৃহস্পতী"। এখানে যুষ্মাসু এবং অস্মত্ত্যাং এইরূপ সপ্তমী ও পঞ্চমী স্থলে শে হইয়াছে। উরুয়া। ধৃষ্ণুয়া। এখানে উরুণা এবং ধৃষ্ণুণা এইরূপ তৃতীয়ান্ত প্রাপ্তি স্থলে যা হইয়াছে। "নাভা পৃথিব্যা"। এখানে নাভৌ এইরূপ সপ্তমী প্রাপ্তি স্থলে ডা হইয়াছে। "তা অনুষ্ঠোচ্যাবয়তাৎ"

६। अमो मश्। ७। १। ४०।

मिबादेशस्यामो मश् स्यात्। अकार उच्चारणार्थः। शित्त्वात्

इति स्यात्। उर्विर्येति। उरु दारु शब्दात्तृतीयैकवचनस्येयादेशः। सुक्षेत्रियेति। सुक्षेत्रिन्-शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः। डित्त्वाट्टिलोपः। बाहुनेति प्राप्ते इति। काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युक्तं तत्समासभ्रमादित्यवधेयम्। प्रेति न समस्तं पृथक् स्वरदर्शनात् पदकारैर्विच्छिद्य पाठाच्च। अत आख्यातान्वयीति ध्येयम्। स्वप्नयेति। अयाचोऽकारः सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थः। अतो गुण इति पररूपम्। नावयेति। नौशब्दाट्टा इत्यस्याऽयार्। रित्स्वर इति। रितीति सूत्रेण।

६। अमो। अम इति मिबादेशो गृह्यते न द्वितीयैकवचनं छन्दसि दृष्टानुविधानात्।

এস্থলে অনুষ্ঠানং ব্যবস্থার ন্যায় অঙ্ ও আঙ্ স্থানে ড্যা হইয়াছে। (অনুষ্ঠ্যা অর্থাৎ অনুষ্ঠান অথবা গণনা দ্বারা গণিয়া উচ্চ্যাবয়তাৎ অর্থাৎ আপনি পৃথক্ করুন। অনুপূর্ব্বক স্থাধাতুর উত্তর অঙ্ ও আঙ্ স্থানে ড্যা আদেশ ও টির লোপ হইয়া অনুষ্ঠ্যা পদ সিদ্ধ হইয়াছে। সাধুয়া। এখানে সাধু এইরূপ প্রাপ্তি স্থলে যাচ্ হইয়াছে। "বসন্তা যজেত" এখানে বসন্তে এইরূপ সপ্তমী প্রাপ্তি স্থলে আল্ হইয়াছে। সুপের স্থানে ইয়া, ডিয়াচ্ এবং ঈকার আদেশও হয়। ০। যথা, "উর্ব্বিয়া। দার্ব্বিয়া" উরুণা ও দারুণা প্রাপ্তি স্থলে ইয়া হইয়াছে। সুক্ষেত্রিয়া। সুক্ষেত্রিণা প্রাপ্তি স্থলে ডিয়াচ্ হইয়াছে। "দৃতিং ন শুষ্কং সরসী শয়ানম্"। এস্থলে সরসি এইরূপ ঙিস্থলে ঈকার হইয়াছে। এস্থলে আদ্যুদাত্ত পদের প্রাপ্তি স্থলে ব্যত্যয় দ্বারা অন্তোদাত্ততা হইয়াছে। কিন্তু বাস্তবিক ঙীষ্ প্রত্যয়ান্তের পর ঙির্ লুক্ হয়। ঈকারাদেশের অন্য উদাহরণ অনেষ্টব্য। সুপের স্থানে আঙ্, অয়াচ্ এবং অয়ার্ আদেশও হয়। ০। যথা, "প্র বাহবা সিসৃতম্"। এখানে বাহুনা প্রাপ্তি স্থলে আঙ্ আদেশে বাহবা হইয়াছে। এখানে "ঘেঙিতি" এই সূত্র দ্বারা উকারের গুণ হইয়াছে। স্বপ্নয়া। এখানে স্বপেন এইরূপ প্রাপ্তি স্থলে অয়াচ্ হইয়াছে। "স নঃ সিন্ধুমিব নাবয়া"। এখানে নাবা এইরূপ প্রাপ্তি স্থলে অয়ার্ হইয়াছে। রিৎস্বর। অর্থাৎ রিৎপ্রত্যয়ান্ত শব্দের উপোত্তম বর্ণ উদাত্ত হয়।

৬। বেদে মিপ্ আদেশের অম্ স্থানে মশ্ আদেশ হয়। মশের অকার উচ্চা-

सर्वादेशः । अस्तिसिच इति ईट् । "वधीं वृत्रम्" । अवधिषमिति प्राप्ते ।

७ । लोपस्त आत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ।

छन्दसि । "देवा अदुह्र" । अदुह्रतेति प्राप्ते । "दक्षिणतः शये" शेते इति प्राप्ते । आत्मनेति किम् ? उत्सं दुहन्ति ।

८ । ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ ।

"अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्" । वारयध्वमिति प्राप्ते ।

तदेतदाह । शित्वादिति । शित्त्वात्सर्वादेश इति । शित्करणाभावे तु अलोऽन्त्यस्येति मकारस्य स्यात् । आदेः परस्येति तु न पञ्चमीनिर्देशाभावात । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् मो राजि समः क्वाविव्यत्र यथा । वधीमिति । हन्तेर्लुङ् हनो वध लिङि लुङि चेति वधादेशः च्लेः सिच् इट् तस्तस्य इति सिपोऽमभावः । तस्य मश् । अस्ति सिच इति मस्यापृक्तस्येट् इट ईटीति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घत्वं बहुलं छन्दसीत्यडभावः ।

७ । लोपस्त । आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपः स्यात् । अदुह्रेति । दुहेर्लङ् । आत्मनेपदेष्वनत इति झस्यादादेशः बहुलं छन्दसीति रुट् । तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोरतो गुण इति पररूपम् । शये इति । शेते इत्यत्र तलोपे कृते यादेशः ।

८ । ध्वमो । ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि । वारयध्वादिति । वृञो णिचि लोट् ।

রণার্থ। মশের শ-ইৎ হয় বলিয়া সর্ব্বাদেশ হইবে। "অস্তি সিচ" এই সূত্র দ্বারা ঈট্ প্রত্যয়ও হয়। যথা, "বধীং বৃত্রম্"। অবধিষং এইরূপ স্থলে হন+লুঙ্+বধাদেশ+চ্লেঃ সিচ্ ইট্ সিপের স্থানে অম্ভাব। তাহার স্থানে মশ্। ঈট্ পরে থাকাতে সিচের লোপ হইল। বৈদিক প্রয়োগহেতু সবর্ণদীর্ঘত্ব ও অড়্ভাব হইয়াছে।

৭। বেদে আত্মনেপদের যে তকার তাহার লোপ হয়। যথা, "বেদা অদুহ্র"। অদুহ্রত এইরূপ প্রাপ্তি স্থলে অদুহ্র হইয়াছে। দুহ+লঙ+ত। "দক্ষিণতঃ শয়ে"। শেতে স্থলে শয়ে হইয়াছে। আত্মনেপদে না হইলে তকারের লোপ হইবে না। যথা, "উৎসং দুহন্তি"।

९। यंजध्वैनमिति च। ७। १। ४३।

एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते। "यजध्वैनं प्रियमेधाः"। वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी।

१०। तस्य तात्। ७। १। ४४।

मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात् स्यात्। "गात्रमस्य नूनं कृणुतात्"। कृणुतेति प्राप्ते। "सूर्यं चक्षुर्गमयतात्"। गमयतेति प्राप्ते।

९। यज। वृत्तिकारस्तु यजध्वैनमिति पाठं मत्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह तद्दूषयति वकारस्येत्यादि। प्रामादिकीति। ऋग्वेदे वकारपाठस्य निर्विवादत्वात् वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेरिति भावः।

१०। तस्य। मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति। प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम्। छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वनिर्दिष्टयोः बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च। कृणुतादिति। कृवि हिंसाकरणयोश्च। धिन्वि कृण्वोर चेत्युप्रत्ययः। वकारस्य चाकारः। अतो लोपः। गमयतादिति। गमेर्णिच। जनीजृष्तिति अमन्तत्वान्मित्संज्ञायां मितां ह्रस्वः। लोड्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादेशः।

৮। বেদে ধ্বম্‌প্রত্যয় স্থানে ধ্বাৎ আদেশ হয়। যথা, "অন্তরেবোষ্মাণং বারয়ধ্বাৎ। বারয়ধ্বং এই স্থলে বারয়ধ্বাৎ হইয়াছে।

৯। বেদে "এনং এই পদটী পরে থাকিলে ধ্বম্‌প্রত্যয়ের অন্তভাগের নিপাতনে লোপ হয়। যথা, যজধ্বৈনং প্রিয়মেধাঃ"। বকার স্থানে নিপাতনে যকারের আদেশ হয় এইরূপ যে বৃত্তিকারের উক্তি উহা প্রামাদিকী।

১০। বেদে লোটের "ত" অর্থাৎ মধ্যম পুরুষের বহুবচনের স্থানে তাৎ আদেশ হয়। যথা, "গাত্রমস্য নূনং কৃণুতাৎ"। কৃণুত এইরূপ প্রাপ্তি স্থলে কৃণুতাৎ হইয়াছে। "সূর্য্যং চক্ষুর্গময়তাৎ। গময়ত স্থলে গময়তাৎ হইয়াছে।"

११ । तप्तनप्तनथनाश्च । ७ । १ । ४५ ।

तस्येत्येव । "शृणोत ग्रावाणः" । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन । "पचतन ब्रह्म वाहसे" । "दधातन द्रविणं चित्रमस्मै" । तनप् । "मरुतस्तज्जुजुष्ट नः" । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । "विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन" । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः ।

१२ । इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ।

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । "नमो भरन्त इमसि" । "त्वमस्माकं तव स्मसि" । इमा इति स्म इति च प्राप्ते ।

---

११ । तप्तनप । तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः । शृणोतेति । श्रुश्रवणे । श्रुवः शृ चेति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च । पित्त्वेनाङित्त्वाद्गुणः । सुनोतनेति । षुञ् अभिषवे स्वादिभ्यः श्नुः त प्रत्ययस्य तनप् । दधातनेति । अत्राप्यङित्त्वात् श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपाभावः ;

१२ । इदन्तो । अन्तशब्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसन्दे-

---

১১ । বেদে লোটের "ত" স্থানে তপ্, তনপ্, তন ও থন আদেশ হয় । যথা, "শৃণোত গ্রাবাণঃ" । এখানে শৃণুত স্থলে তপ্‌প্রত্যয় হইয়া শৃণোত হইয়াছে। "সুনোতন পচতন ব্রহ্মবাহসে" । "দধাতন দ্রবিণং চিত্রমস্মৈ" । ইত্যাদি স্থলে তনপ্ হইয়াছে। "মরুতস্তজ্জুজুষ্টনঃ" । জুষধ্বং এইরূপ স্থলে ব্যত্যয় দ্বারা পরস্মৈপদ এবং শ্লুপ্রত্যয় হইয়াছে। তন । "বিশ্বেদেবাসো মরুতো যতিষ্ঠন" । যৎসংখ্যাকাঃ স্থ ইত্যর্থঃ । যৎ শব্দের উত্তর ছান্দস ডতিপ্রত্যয় হইয়াছে। অস ধাতুর ত স্থানে থনাদেশ হইয়াছে।

১২ । বেদে মস্ এই অকারান্ত প্রত্যয়ের উত্তর ইস্ আগম হয় । সেই ইকার

१३। क्त्वो यक्। ७। १। ४७।

"दिवं सुपर्णो गत्वाय"।

१४। इष्ट्वीनमिति च। ७। १। ४८।

क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्त्यादेशो निपात्यते। "इष्ट्वीनं देवान्"। इष्ट्वा इति प्राप्ते।

णार्थम्। तथा चायमर्थः। मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति। मसः सकारान्तस्य इरागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह। मस् इत्ययमिति। तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात्। तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसञ्जनीयः। अन्तग्रहणाच्च तदवयवेन गम्यते। ततश्च टित्त्वकित्त्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽप्यर्थादागमोऽयं सम्पद्यते तदेतद्दर्शयन्नाह। मस इगागमः स्यादिति। एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसन्देहप्रसङ्गान्मथा नोक्तम्। एमसीति। इण् गतौ मस् तस्य इकारः अन्त्याव-यवः। स्मसीति। अस्तेर्मस् श्नसोरल्लोपः।

१३। क्त्वो। क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्यात् छन्दसि। गत्वायेति। गमेः क्त्वा। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। क्त्वा इत्यस्य यगागमः।

१४। इष्ट्वीन। क्त्वाप्रत्ययस्येति। यजेः परस्येति शेषः। इष्ट्वीनमिति। यजेः क्त्वा। वचिस्वपीति सम्प्रसारणम्। व्रश्चेति षत्वम्। ष्टुत्वम्। आकारस्येनमादेशः।

তাহার অন্ত্যাবয়ব হয়। মসি একটী অবিভক্তিক নির্দ্দেশ। ইকার উচ্চারণার্থ। মস্ এইটী ইকাররূপ চরমাবয়ববিশিষ্ট হয়। মস্ স্থানে ইগাগম হয়। যথা, "নমো ভরন্ত ইমসি"। "তমস্মাকং তব স্মসি"। ইমঃ ও স্মঃ এইরূপ প্রাপ্তি স্থলে ইমসি ও স্মসি হইয়াছে।

১৩। বেদে ক্ত্বা প্রত্যয় স্থানে যক্ আগম হয়। যথা, "দিবং সুপর্ণো গত্বায়"।

১৪। বেদে ক্ত্বা প্রত্যয় স্থানে নিপাতনে ঈনম্ অন্ত্যাদেশ হয়। যথা, "ইষ্ট্বীনং দেবান্"। ইষ্ট্বা স্থলে ইষ্ট্বীনং হইয়াছে।

१५ । स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । "स्विन्नः स्नात्वी मलादिव" । "पीत्वी सोमस्य वावृधे" । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ।

१६ । आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ।

अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ।

१७ । श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । ७ । १ । ५६ ।

आमो नुट् । "श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्" । "सूत ग्रामणीनाम्" ।

---

१५ । पीत्वेति । पिबतेः क्त्वा । घुमास्थेतीत्वम् ।

१६ । आज्जसेः । जसेरिति पूर्वाचार्य्यानुरोधेन निर्देशः । देवास इति । असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम् । असुकः सकारस्य विसर्गः ।

१७ । श्रीणामिति । अत्र वामीति नदीत्वविकल्पान्नदीत्वाभावे उदाहरणमिदं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु ह्रस्वनद्यापो नुडित्यनेनैव सिद्धम् । सूतग्रामणीनामिति । सूताश्च ग्रामण्यश्चेतीतरेतरयोगः ।

---

১৫ । বেদে স্নাত্বী ইত্যাদি শব্দ নিপাতন সিদ্ধ । আদিশব্দ প্রকারার্থ । ক্ত্বা প্রত্যয়ের আকার স্থানে নিপাতনে ঈকার হয় । যথা, "স্বিন্নঃ স্নাত্বী মলাদিব" । "পীত্বী সোমস্য বাবৃধে" । স্নাত্বা ও পীত্বা এইরূপ স্থলে স্নাত্বী ও পীত্বী হইয়াছে ।

১৬ । বেদে অবর্ণান্ত অঙ্গের উত্তর জস্ স্থানে অসুক্ আগম হয় । যথা, দেবাসঃ । ব্রাহ্মণাসঃ । লৌকিক প্রয়োগে দেবাঃ । ব্রাহ্মণাঃ এইরূপ হইবে ।

১৭ । বেদে শ্রী ও গ্রামণী শব্দের উত্তর আম্ স্থানে নুট আগম হয় । যথা, "শ্রীণামুদারো ধরুণো রয়ীণাম্" । "সূতগ্রামণীনাম্" ।

१८ । गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ।

"विद्माहि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्" । पादान्ते किम् ? "गवां शता पृक्षयामेषु" । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । "विराजं गोपतिं गवाम्" ।

१९ । छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ।

अस्थ्यादीनामनङ् । "इन्द्रो दधीचो अस्थभिः" ।

२० । ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ।

अस्थ्यादीनामित्येव । "अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्" ।

---

१८ । गोरिति । गो इत्येतस्मादुत्तरस्यामो नुडागमः स्यात्पादान्ते । पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते छन्दसीत्यधिकारात् ।

१९ । छन्दसीति । छन्दसि चेत्येव सिद्धे अपि दृश्यत इत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः सम्भाव्येत । टादावचीत्युक्तं हलादावपि भवति । अस्थभिः । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति । अस्थन्वन्तपदमस्याविर्भक्ति । अस्थन्वन्तमित्यवास्थिशब्दान्मतुप् । अनङि कृतेऽनो नुडिति मतुपो नुट् । अनङो नकारलोपः ।

२० । इक आच्छीनयोर्नुम् सावनडुह इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्त्तते तदाह । नुम् स्यादिति ।

---

১৮ । বেদে পাদের (চরণের) অন্তে স্থিত গো শব্দের উত্তর আম্ স্থানে নুট্ আগম হয়। যথা, "বিদ্মাহি ত্বা গোপতিং শূরগোনাম্"। পাদান্ত না হইলে কিরূপ হইবে ? "গবাং শতা পৃক্ষযামেষু"। এখানে নুটাগম হয় নাই। বেদে আগম ও প্রত্যয়াদি সকলের বৈকল্পিকত্ব হেতু কখন কখন পাদান্তেও নুটাগম হয় না। যথা, "বিরাজং গোপতিং গবাম্"।

১৯। বেদে টাদি অচ্ এবং হল্ পরে থাকিলে অস্থ্যাদি শব্দের উত্তর অনঙ্ আদেশ হয়। যথা, "ইন্দ্রো দধীচোঽস্থভিঃ"। এখানে অস্থিভিঃ স্থলে অস্থভিঃ হইয়াছে। এস্থলে "ছন্দসি চ" এইরূপ সূত্র করিলেই চলিত, তবে "অপি দৃশ্যতে" এইরূপ করাতে সর্ব্বোপাধির ব্যভিচার বুঝাইতেছে।

২০। বেদে দ্বিবচনস্থলে অস্থ্যাদি শব্দের ইকারস্থানে দীর্ঘ ঈকার হয়। যথা, "অক্ষীভ্যাং তে নাসিকাভ্যাম্"।

२१। दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि। ७। १। ८३।

एषां नुम् स्यात्सौ। "कीदृङ्ङिन्द्रः" स्ववान्। स्वतवान्। उदोष्ठ्य-पूर्वस्य।

२२। बहुलं छन्दसि। ७। १। १०३।

ततुरिः।

२३। ह्रु ह्वरेश्छन्दसि। ७। २। ३१।

ह्वरेर्निष्ठायां ह्रु आदेशः स्यात्। "अह्रुतमसि हविर्धानम्"।

२१। कीदृङ्ङिन्द्र इति। किम्शब्दे उपपदे त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेति दृशेः क्विन्। इदं किमोरीश् कीति किमः की आदेशः। नुम् संयोगान्तस्य लोपः। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वेन नस्य ङः ङमो ह्रस्वादचीति ङुट्। स्ववानिति। अवतेरसुन्। सुष्ठु अवो यस्येति विग्रहः। स्ववःशब्दान्नुमि कृते सान्तमहतेति दीर्घः। संयोगान्तलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। स्वतवानिति। तुधातुः सौत्रो वृद्ध्यर्थः। ततोऽसुन् स्वंतवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः।

२२। ततुरिरिति। तरतेरादृगमेति किन्प्रत्ययः। उत्वं तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् ऋ इत्येतस्य द्विर्वचनम्। उरदत्वम्।

२३। ह्रु ह्वरे। श्वीदितो निष्ठायामित्यतो निष्ठायामिति वर्त्तते। तदाह। निष्ठाया-मिति। अह्रुतमिति। न ह्रुतमह्रुतम्।

২১। বেদে সি-বিভক্তি পরে থাকিলে দৃক্, স্ববস্ ও স্বতবস্ শব্দের উত্তর নুমা-গম হয়। যথা, "কীদৃঙিন্দ্রঃ স্ববান্ স্বতবান্"। ওষ্ঠবর্ণপূর্ব্বকের উত্তর উৎ আদেশ হয়, এই সূত্র স্মরণ করিবেন।

২২। ঋকারান্ত শব্দের উত্তর অন্ হয়। ওষ্ঠপূর্ব্বকের উত্তর বহুল (বিকল্পে) উৎ হয়। যথা, ততুরিঃ। তৃ+কিন্+উৎ।

২৩। বেদে হ্বধাতুর উত্তর নিষ্ঠার্থে হ্রু আদেশ হয়। যথা, "অহ্রুতমসি হবির্ধানম্"।

२४। अपरिह्वृताश्च। ७। २। ३२।

पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते। "अपरिह्वृता: सनुयाम-राजम्"।

२५। सोमे ह्वरित:। ७। २। ३३।

इयड्गुणौ निपात्येते। "मा न: सोमो ह्वरित:"।

२६। ग्रसित स्कभित स्तभितोत्तभित चत्त विकस्ता विशस्तृ शंस्तृ शास्तृ तरुतृ तरूतृ वरुतृ वरूतृ वरूत्री रुज्ज्वलिति क्षरिति क्षमित्यमितीति च। ७। २। ३४।

अष्टादश निपात्यन्ते। तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण् निपात्यते। "युवं शचीभिर्ग्रसितामसुञ्चतम्"। "विष्कभिते अजरे"। "येन स्व: स्तभितम्"। "सत्येनोत्तभिता

२४। अपरिह्वृताश्चेति। छन्दसि बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देश:। अपरिह्वृता:।

२५। सोम इति। इट्गुणाविति। ह्रु इत्यादेशस्याभावोऽपि बोध्य:।

२६। ग्रसितेति। ग्रसु अदने। स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्रौ। चते याचने। कस गतौ। शसु हिंसायाम्। शंसु स्तुतौ। शासु अनुशिष्टौ। तॄ प्लवनतरणयो:। वृङ् संभक्तौ। वृञ् वरणे। ज्वल दीप्तौ।

২৪। বেদে নঞ্‌পূর্ব্বক পরিপূর্ব্বক হ্বৃ ধাতুর উত্তর নিষ্ঠাপ্রত্যয় পরে থাকিলে নিপাতনে পূর্ব্বসূত্রোক্ত আদেশ হয় না। যথা, "অপরিহ্বৃতাঃ সনুয়ামরাজম্"।

২৫। বেদে সোম অর্থ বুঝাইলে এবং নিষ্ঠাপ্রত্যয় পরে থাকিলে হ্বৃ ধাতুর উত্তর নিপাতনে ইয়ঙ্ অর্থাৎ ইট্ এবং গুণ হয় এবং পূর্ব্বসূত্রানুসারে হ্রু আদেশও হইবে না। যথা, "মানঃ সোমো হ্বরিতঃ"।

২৬। বেদে গ্রসিত, স্কভিত, স্তভিত, উত্তভিত, চত্ত, বিকস্ত, বিশস্তৃ, শংস্তৃ, শাস্তৃ, তরুতৃ, তরূতৃ, বরুতৃ, বরূতৃ, বরূত্রী, উজ্জ্বলিতি, ক্ষরিতি, ক্ষমিতি এবং

भूमिः”। स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। चते याचने। कस गतौ। आभ्यां क्तस्येडभावः। “चत्ता इतश्चत्तामुतः”। “त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम्”। “उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्”। निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव। शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः। “एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता”। “ग्रावग्राभ उत शंस्ता”। “प्रशास्ता पोता”। तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृचि उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते। “तरुतारं रथानाम्” तरूतारम्। वरुतारम्, वरूतारम्। “वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु”। अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम्। वरूतृशब्दो हि निपातितः। ततो ङीपो गतार्थत्वात्। उज्ज्वला-दिभ्यश्चतुर्भ्यः अप इकारादेशो निपात्यते। ज्वल दीप्तौ। क्षर संचलने। टु वम उद्गिरणे। अम गत्यादिषु। इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित् पठन्ति। तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः। भाषायां तु ग्रस्तस्कभ्यस्तभ्योत्तभ्यचतितविकसिताः। विशसिता, शंसिता,

---

क्षर सञ्चलने। क्षमूष् सहने। टुवम् उद्गिरणे। अम गत्यादिषु। अष्टादशैत। क्षमिते: पाठपक्षे तु एकोनविंशतिः। उदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इति। ऊदितो वेति क्त्वायां वेट्त्वाद् यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते इत्यर्थः। निष्कभित इति। अनिदितामिति नलोपः। वेः स्कभ्नातेर्नित्यमिति षत्वम्। उत्तभितेति। उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः। सकारस्य थकारः। तस्य झरो झरि सवर्णे इति लोपः। अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। यदि स्याद् उत्तभितग्रहणं

ऋमिति, এই অষ্টাদশটী পদ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। তন্মধ্যে গ্রস্থ, স্কম্ভু ও স্তম্ভু এই সকল ধাতুর উকার-ইৎ যায় বলিয়া নিষ্ঠাপ্রত্যয় পরে ইহাদের উত্তর ইটের প্রতিষেধ হওয়াতে নিপাতনে ইণ্ হইবে। যথা, “যুবং শচীভির্গ্রসিতামমুঞ্চতম্”। “বিষ্কভিতে অজরে”। “যেন স্বঃ স্তভিতম্”। “সত্যেনোত্তভিতা ভূমিঃ”। কেবল স্তম্ভধাতুর স্তভিতা এইরূপ পদ সিদ্ধ হইত বটে কিন্তু, উৎপূর্ব্বক স্তম্ভ-

शासिता। तरीता, तरिता। वरीता, वरिता। उज्ज्वलिति। क्षरिति पाठान्तरे। क्षमति। वमति। अमति।

र्थं स्यात्। चत्ता इति। चतशब्दाद्दापि उत्ता सह आङ्गुणः निपातेन सह एकीकृत्य छेदस्तु पदकाराणां संप्रदायसिद्धः। भूयासो इति मन्त्रे भूयासो इति यथा। अन्यथा विशस्तेति। अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः। निपातनं बहुत्वापेक्षमिति। तेन छान्दसः प्रयोग एकवचना-न्तोऽप्युदाहृत इति भावः। ततो ङीपा इति। ऋन्नेभ्य इति विहितेन।

ধাতুর উত্তর নিষ্ঠাপ্রত্যয় পরে থাকিলে নিপাতনে উত্তভিত এইরূপ পদ হইবে। উৎভিন্ন অন্য উপসর্গ পূর্ব্বে থাকিলে হইবে না। চত-যাচনে এবং কস-গতৌ এই দুই ধাতুর উত্তর ক্তপ্রত্যয়স্থানে ইট্ আগম হয় না। যথা, "চত্তা ইতশ্চত্তামুতঃ"। "ত্রিধা হত্বাবমশ্বিনা বিকস্তম্"। "উত্তানায়া হৃদয়ং যদ্বিকস্তম্"। সূত্রে বিকস্তাঃ এইরূপ বহুবচন, নিপাতনবহুত্বকে অপেক্ষা করিতেছে। অতএব একবচনান্ত প্রয়োগও হইবে। তৃচ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে শসু, শংসু এবং শাসুধাতুর উত্তর ইট্ আগম হয় না। যথা, "একস্বষ্টুরশ্বস্যাবিশস্তা"। "গ্রাব গ্রাভ উত শংস্তা"। "প্রশাস্তা পোতা"। তৃ, বৃঙ্ এবং বৃঞ্ ধাতুর উত্তর তৃচ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে নিপাতনে উট্ এবং উট্ এই দুইটী আগম হয়। যথা, "তরুতারং রথানাম্"। তরুতারম্, বরুতারম্, বরূতারম্। "বরূত্রীভিঃ সুশরণো নো অস্তু"। এস্থলে ঙীপ্ প্রত্যয়ান্ত নিপাতন, প্রপঞ্চার্থ। বরূতৃ শব্দও নিপাতনসিদ্ধ, তাহার উত্তর গতার্থত্বহেতু ঙীপ্ প্রত্যয় হইয়াছে। উজ্জ্বলাদি চারিটি ধাতুর অর্থাৎ দীপ্ত্যর্থক জ্বল ধাতু, ক্ষর সঞ্চলনে, টু বম উদ্গিরণে, অম গত্যাদিষু এই সকল ধাতুর উত্তর শপ্ স্থানে নিপাতনে ইকারাদেশ হয়। কেহ কেহ ক্ষরিতি এই পদটীর পর ক্ষমিতি এইরূপ পদেরও পাঠ করিয়া থাকেন। সেস্থলে ক্ষমুষ্ সহনে এই ধাতু বুঝিতে হইবে। বেদ ভিন্ন অর্থাৎ লৌকিকপ্রয়োগে নিষ্ঠাপ্রত্যয়ান্ত গ্রসধাতু স্থানে গ্রস্ত, স্কম্ভু—স্কব্ধ, স্তম্ভু—স্তব্ধ, উত্তম্ভু—উত্তব্ধ, চত—চতিত, বিকস—বিকসিত এবং শসু—শসিতা, শংসু—শংসিতা, শাসু—শাসিতা। তৃ—তরীতা, তরিতা। বৃঙ্ বৃঞ্—বরীতা, বরিতা। উৎজ্বল—উজ্জ্বলতি। ক্ষর—ক্ষরতি। পাঠান্তরে ক্ষম—ক্ষমতি। টুবম বমতি। অম—অমতি এইরূপ পদ হইবে।

२७। बभूथाऽऽततन्थ जगृम्भ ववर्थेति निगमे। ७। २। ६४।

"विश्वातमुत्सं यत आबभूथ"। "येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ"। "जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्"। "त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ"। भाषायां तु। बभूविथ। आतेनिथ। जगृहिम। ववरिथेति।

२८। सनिंससनिंवांसम्। ७। २। ६९।

सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट्। एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते। पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम्। *। "हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः"।

२७। बभूथा। निगमो वेदः। एषां वेदे इडभावो निपात्यते। कृसृभृ क्रादिसूत्रेणेडभावे सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनं नदेतदाह। भाषायां तु ववरिथेति।

२८। सनिंसेति। सनिपूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा सनिंस सनिंवांसमिति निपात्यते। क्वसोरिडिति। नेड्वशि कृतीति निषेधे प्राप्ते निपातनम्। पावका इति। पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः। पुनातेः पावयतेर्वा ण्वुल् टाप्।

२৭। বেদে বভূথ, আততন্থ, জগৃম্ভ ও ববর্থ এই কয়টী লিটের থপ্ প্রত্যয়ান্ত পদ নিপাতনে সিদ্ধ হইয়াছে। ইহাদের উত্তর থপ্ প্রত্যয় পরে ইট্ হয় নাই। "কৃসৃভৃ ক্রাদি" এই সূত্র দ্বারা ইড়ভাব সিদ্ধ হইলেও পুনর্ব্বার "নিগমে" এই সূত্রদ্বারা নিপাতন হইবে। যথা, "বিশ্বাতমুৎসং যত আবভূথ"। "যেনান্তরিক্ষমুর্ব্বাততন্থ"। জগৃম্ভা তে দক্ষিণমিন্দ্র হস্তম্"। "ত্বং জ্যোতিষা বিতমো ববর্থ"। লোকে বভূবিথ। আতেনিথ। জগৃহিম। ববরিথ ইত্যাদি।

২৮। বেদে সনিংপূর্ব্বক সনতি সনোতি এই উভয় ধাতুর উত্তর কসু স্থানে ইট্ হয় এবং এত্ব ও অভ্যাসের (দ্বিত্বের) নিপাতনে লোপাভাব হয়। যথা, সনিংসম্। সনিবাংসম। বেদে পাবকাদি শব্দের উত্তর প্রত্যয়স্থ ককারের স্থানে

२९ । घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ।

"दधद्रत्नानि दाशुषे" । "सोमो ददद्गन्धर्वाय" । "यदग्निरग्नये ददात्" ।

३० । मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८१ ।

शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणाति । अस्सिचोऽपृक्ते ।

---

२९ । दधदिति । दधातेर्लेट् तिप् श्लाविति द्वित्वम् । दधाति इति स्थिते आकारलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय रत्नानि दधत् । दधादित्यर्थः । ददादिति ददाते रूपम् । लोपाभावे उदाहरणमाह । ददादिति ।

३० । मीनातेरिति । पुादीनां ह्रस्व इत्यतो ह्रस्व इति वर्तते तदाह । शिति ह्रस्व इति । प्रमीणन्तीति । हिनुमीनेति णत्वम् ।

ইত্ত্ব হয় না ।০। যথা, "হিরণ্যবর্ণাঃ শুচয়ঃ পাবকাঃ" । লোকে প্রত্যয়স্থ ককারের পূর্ব্ববর্ত্তী অকারস্থানে ইকার হয় । যথা, পাবিকাঃ ।

২৯ । বেদে লেট্ পরে থাকিলে ধা ধাতুর আকারের বিকল্পে লোপ হয় । ধা+লেট্+শ্লৌ+দ্বিত্ব=দধাতি এইরূপ হইলে আকারের লোপ । "লেটোঽডাটৌ" এই সূত্র দ্বারা অড়াগম হয় এবং "ইতশ্চ লোপঃ পরস্মৈপদেষু" এই সূত্র দ্বারা ইকারের লোপ হয় । যথা, "দধদ্ রত্নানি দাশুষে" । "সোমোঽদদদ্ গন্ধর্ব্বায়" । "যদগ্নিরগ্নয়ে দদাৎ" । পূর্ব্ব দুই স্থলে আকারের লোপ হইয়াছে এবং পরেরটীতে লোপাভাব হইয়াছে ।

৩০ । বেদে শিৎপ্রত্যয় পরে থাকিলে প্রপূর্ব্বক মী ধাতুনিষ্পন্ন প্রমীণন্তি এই পদের ঈকারের হ্রস্ব হয় । যথা, "প্রমিণন্তি ব্রতানি" এস্থলে "হিনুমিনা" এই সূত্র দ্বারা ণত্ব হইয়াছে । লোকে প্রমীণাতি । এস্থলে "অস্তি সিচোঽপৃক্তে" এই সূত্রের স্মরণ করিবেন ।

३१ । बहुलं छन्दसि । ७ । ३ । ९७ ।

"सर्वमा इदम्" । हृस्वस्य गुणः । जसि च । जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः । * । "अधा शतक्रत्वो यूयम्" । शतक्रतवः । "पश्वे नृभ्यो यथागमे" । पशवे । नाभ्यस्तस्याचीति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् । * । अनुषग् जुजोषत् ।

३२ । नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ।

छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ।

---

३१ । आइदमिति । अस्तेर्लङ् तिप् आडजादीनामित्याट् शपो लुक् । अस्तिसिच इतीडभावे अपृक्तत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः रुत्वविसर्गौ । संहितायान्तु भो भगो इति यत्वम् । लोपः शाकल्यस्येति यलोपः । जसादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारे तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । शतक्रत्व इति । जसि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वा छन्दसीति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्त्तते । पश्वे इति । घेर्ङितीत्यस्याभावे यण् । जुजोषदिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदम् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेषु लेटोऽडाटावित्यट् व्यत्ययेन शपः श्लुः । द्विर्वचनम् ।

---

৩১ । বেদে বহুল প্রয়োগ দেখিতে পাওয়া যায় । "সর্ব্বমা ইদম্" । অস ধাতুর উত্তর লঙ্ । তিপ্ । "আটজাদীনাং" এই সূত্র দ্বারা তাহার উত্তর আট্ । শপের লুক্ । "অস্তি সিচ" এই সূত্র দ্বারা ইড়ভাবে অপৃক্তত্বহেতু হল্ ও ঙ্যাদির লোপ, রুত্ব ও বিসর্গ হয় । "হ্রস্বের গুণ হয়" । "জসি চ" এই সূত্র দ্বারা জসাদি প্রত্যয় পরে থাকিলে বেদে ণি ও চঙ্ পরে উপধার পূর্ব্বে বিকল্পে হ্রস্ব হয় । যথা, "অধা শতক্রত্বো যূয়ম্" । লোকে শতক্রতবঃ এইরূপ হইবে । "পশ্বে নৃভ্যো যথাগমে" । লোকে পশবে এইরূপ হইবে । "নাভ্যস্তস্যাচি" এই সূত্র দ্বারা নিষেধ প্রাপ্তি হইলে "বহুলং ছন্দসি" এইরূপ সূত্রই বক্তব্য । জুজোষৎ । প্রীতি ও সেবনার্থ জুস্ ধাতুর লেট্ ব্যত্যয়ে পরস্মৈপদ হইল । তিপ্ । ইকারের লোপ পরস্মৈপদে "লেটোঽডাটৌ" এই সূত্র দ্বারা অট্ । ব্যত্যয় বশতঃ শপ্স্থানে শ্লু । পরে দ্বিত্ব হইয়াছে ।

৩২ । বেদে চঙ্ পরে থাকিলে উপধাভূত ঋবর্ণ স্থানে নিত্য ঋকার হয় । যথা, "অবীবৃধৎ" ।

३३। न छन्दस्यपुत्रस्य। ७। ४। ३५।

पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न। मित्रयुः। क्याच्छन्दसीति उः। अपुत्रस्य किम्? "पुत्रीयन्तः सुदानवः"। अपुत्रादीनामिति वाच्यम्। *। "जनीयन्तोऽन्वग्रवः"। जनमिच्छन्त इत्यर्थः।

३४। दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति। ७। ४। ३६।

एते क्यचि निपात्यन्ते। भाषायां तु उप्रत्ययाभावाद् दुष्टीयति। द्रविणीयति। वृषीयति। रिष्टीयति।

३३। न छन्दसि। इह यद्यानन्तर्यादीत्वमात्रं प्रतिषिध्येत तर्हि अकृत्सार्वेति दीर्घः स्यात्। अपवादे पुनरुत्सर्गस्थितिः अत आह। ईत्वदीर्घौ नेति। क्वचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः। अत्र च ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति। पुत्रीयन्त इति। पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः। जनमिच्छन्तो जनीयन्तः। अटः अश्वादेशः। उगिदचामिति नुम्।

३४। दुरस्यु। दुष्टशब्दस्य दुरसभावो द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावः वृषस्य वृषण्भावः रिष्टस्य रिषण्भावश्च निपात्यते। दुष्टीयतीति। प्रकृतिमात्रं तात्पर्यम्। उप्रत्ययस्य अभावार्थेन तेन दुष्टीयतीत्यादि बोध्यम्।

৩৩। ক্যচ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে পুত্রভিন্ন অকারান্ত শব্দের অকার স্থানে ঈকার ও দীর্ঘ হয় না। অতএব "ক্যাচ্ছন্দসি" এই সূত্রদ্বারা উকার হইবে। যথা, মিত্রযুঃ। পুত্র শব্দের কিরূপ হইবে? "অপুত্রাদীনাং" এই সূত্রদ্বারা "পুত্রীয়ন্তঃ সুদানবঃ।" এস্থলে এইরূপ হইবে। "জনীয়ন্তোঽন্বগ্রবঃ"। অর্থাৎ জনকে ইচ্ছা করিতেছে।

৩৪। ক্যচ্প্রত্যয়ান্ত দুরস্যুঃ, দ্রবিণস্যুঃ, বৃষণ্যতি, রিষণ্যতি ইত্যাদি পদ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। লোকে উপ্রত্যয়ের অভাবহেতু দুষ্টীয়তি। দ্রবিণীয়তি। বৃষীয়তি। রিষ্টীয়তি এইরূপ হইবে।

३५। अश्वाघस्यात्। ७। ४। ३७।

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत् स्याच्छन्दसि। "अश्वायन्तो मघवन्"। "मा त्वा वृका अघायवः"। न च्छन्दसीति निषेधो न ईत्वमात्रस्य। किन्तु दीर्घस्यापीति। अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम्।

३६। देवसुम्नयोर्यजुषि काठके। ७। ४। ३८।

अनयोः क्यचि आत् स्याद्यजुषि कठशाखायाम्। "देवायन्तो यजमानाः"। "सुम्नायन्तो हवामहे"। इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः। तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति। किं च ऋग्वेदेऽपि भवति। स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः। यजुषीति किम्? "देवाञ्जिगाति सुम्नयुः"। बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः।

३५। अश्वायन्त इति। अश्वशब्दात् क्यच्। लङः झस्यादेशः। अघायव इति। छन्दसि परेच्छायां क्यच् क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति। अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात्।

३६। देवान् जिगातीति। नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वयविकलम्। यजुषि काठक इत्यङ्गद्वयस्यापि तदभावादित्याशङ्क्याह। बह्वृचानामप्यस्तीति। तत्रेदं दृष्टमिति भावः। काठक इति किम्? यजुर्वेदे शाखान्तरे माभूत्। अन्यच्च सुम्नयुरिदमस्ति।

৩৫। বেদে ক্যচ্ পরে থাকিলে অশ্ব ও অঘ শব্দের স্থানে আৎ আগম হয়। "অশ্বায়ন্তো মঘবন্"। "মা ত্বা বৃকা অঘায়বঃ"। "ন ছন্দসি" এই সূত্রদ্বারা কেবল ঈত্বমাত্রের নিষেধ হইবে না, কিন্তু দীর্ঘেরও নিষেধ হইবে। সেস্থলে এই সূত্রই জ্ঞাপক।

৩৬। যজুর্বেদীয় কঠশাখা বিষয়ে ক্যচ্ পরে থাকিলে দেব ও সুম্ন শব্দের উত্তর আৎ প্রত্যয় হয়। যথা "দেবায়ন্তো যজমানাঃ"। "সুম্নায়ন্তো হবামহে"। এস্থলে যজুঃ শব্দ কেবল মন্ত্রমাত্রপর নহে কিন্তু বেদোপলক্ষক বটে। সেই হেতু যজুর্বেদান্তর্গত ঋগাত্মক মন্ত্রেও প্রয়োগ হইবে। এবং ঋগ্বেদেও হইতে পারে, যদি সেই মন্ত্র

३७। कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः। ७। ४। ३९।

"स पूर्व्वया निविदा कव्यतायोः"। "अध्वर्युं वा मधुपाणिम्"। "मदयन्तं पृतन्युम्"। दधातेर्हिः। जहातेश्च क्त्वि।

३८। विभाषा छन्दसि ७। ४। ४४।

हीत्वा शरीरम् हित्वा वा।

३९। सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च। ७। ४। ४५।

सु वसु नेम एतत्पूर्व्वस्य दधातेः क्ते प्रत्यये इत्वं निपात्यते। "गर्भं माता सुधितं वक्षणासु"। "वसुधितमग्नौ"। "नेमधिता न पौंस्या"।

३७। कव्यध्वर। कवि अध्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् ऋचि परे ऋचि विषये। अध्वर्य्वादिगणे अध्वर्युशब्दः पठ्यते तदन्यत्पन्नान्तरं बोध्यम्।

३८। विभाषा। जहातेश्छन्दसि विभाषा हि आदेशः स्यात्। हीत्वेति। हिआदेशाभावे घुमास्थेतीत्वम्। क्वचित् हित्वेति पाठस्तत्र छान्दसत्वात् घुमास्थेतीत्वाभावः।

३९। वसुधितमिति। कर्मधारय इति हरदत्तः। वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ

যজুর্বেদে কঠশাখায় দৃষ্ট হয়। যজুর্বেদে না হইলে কি হইবে? "দেবাঞ্জিগাতি সুম্নয়ুঃ"। ঋগ্বেদাদিতেও কঠশাখা আছে। হরদত্ত বলেন যে, তাহারই জন্য এই প্রত্যুদাহরণ দর্শিত হইল।

৩৭। ঋক্ বুঝাইলে ঋক্ পরে থাকিলে কবি, অধ্বর ও পৃতনা শব্দের অন্ত্য-ভাগের লোপ হয়। অধ্বর্য্বাদিগণমধ্যে অধ্বর্য্যু শব্দ পঠিত হয়। তাহার ব্যুৎপত্তির বিশেষ ভেদ আছে। "স পূর্ব্বয়া নিবিদা কব্যতায়োঃ"। "অধ্বর্য্যুং বা মধুপাণিম্"। "মদয়ন্তঃ পৃতন্যুম্"। "দধাতের্হিঃ" "জহাতেশ্চ ক্ত্বি" এই দুই সূত্র স্মরণ করিবেন।

৩৮। বেদে হা ধাতুর অকারস্থানে বিকল্পে হি আদেশ হয়। হি আদেশাভাবে বিকল্পপক্ষে "ঘুমাস্থা" ইত্যাদি সূত্রবলে ঈকার হয়। "হিত্বা শরীরম্ হীত্বা বা"।

৩৯। বেদে সু, বসু ও নেম শব্দপূর্ব্বক ধা ধাতুর আকারস্থানে ক্তি প্রত্যয়

क्तिन्यपि दृश्यते। * । "उत श्वेतं वसुधितिं निरेके"। "धिष्वावज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते"। धत्स्वेति प्राप्ते। "सुरेता रेतो धिषीय"। आशीर्लिङ्। इट्। इटोऽत्। धासीयेति प्राप्ते। अपो भि। मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ।*। माद्भिः शरद्भिः। स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते। स्ववद्भिः। अवतेरसुन्। शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः। तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन्। स्वन्तवो येषां तैः स्वतवद्भिः। समुषद्भिरजायथाः। मिथुनेऽसिः। वसेः किदित्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः। पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति प्राग्व्याख्यातम्। न कवतेर्यङि।

इति वेदभाष्यम्। नेमधितमिति। सामिपर्य्यायो नेमशब्दः। अयं कर्मधारयः। धत्स्वेति। आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। दधस्तथोश्चेति भष्भावः। धिषीयेति। आशीर्लिङात्मनेपदी-त्तमपुरुषैकवचने दधातेरिदं निपात्यते इत्याह। आशीर्लिङीति। माद्भिरिति। पद्दन्नो-मास इति मास शब्दस्य मास् आदेशः। न कवतेरिति। अनुवृत्त्यर्थं उपन्यासः।

পরে থাকিলে নিপাতনে ইত্ব হয়। যথা, "গর্ভং মাতা সুধিতং বক্ষণাসু"। "বসুধিতমগ্নৌ"। "নেমধিতা ন পৌংস্যা"। ক্তিন্ প্রত্যয় পরেও প্রয়োগ দেখিতে পাওয়া যায়। "উত শ্বেতং বসুধিতিং নিরেকে"। "ধিষ্বগ্‌বজ্রং দক্ষিণ ইন্দ্র হস্তে"। "ধৎস্ব" এইরূপ প্রাপ্তি স্থলে বিধিক্ হইল। "সুরেতা রেতো ধিষীয়"। আশীর্লিঙ্ ইট্ হয়। ইটের স্থানে অৎ হয়। লোকে ধাসীয়। "অপোভিঃ" অপ্ শব্দের পস্থানে তকার হয় ভি পরে থাকিলে। "মাসশ্ছন্দসি" ভি পরে মাস্ শব্দের সস্থানে তকার হয়। এইরূপ সূত্র বক্তব্য। মাদ্ভিঃ শরদ্ভিঃ। স্ববস্, স্বতবস্ এবং উষস্ শব্দের অন্তস্থিত সস্থানে তকার হয়। স্ববদ্ভিঃ। অব ধাতুর উত্তর অসুন্ প্রত্যয় হয়। "পরে সুশোভনং অবো যেষাং তে স্ববসঃ তৈঃ" এই বিগ্রহে, স্ববদ্ভিঃ পদ সিদ্ধ হইয়াছে। তু এইটী সূত্রান্তর্গত ধাতু। তাহার উত্তর অসুন্ প্রত্যয়। স্বন্তবো যেষাং তৈঃ এই বিগ্রহে। স্বতবদ্ভিঃ। "সমুষদ্ভিরজায়থা"। মিথুনার্থে অসি প্রত্যয় হয়। "বসেঃ কিচ্চ" এই সূত্রদ্বারা অসিপ্রত্যয় হয়। ইহা

৪০। कृषेश्छन्दसि। ৭। ৪। ৬৪।

यङि अभ्यासस्य चुत्वं न। करीकृष्यते।

৪১। दाधर्त्ति दर्धर्त्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च। ৭। ৪। ৬৫।

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा। भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः। तेन भाषायां गुणो लभ्यते। तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ्। इयर्तेर्लटि हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते। "अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दर"। सिपा निर्देशो न तन्त्रम्।

৪০। करीकृष्यत इति। ऋग्रिकौ च लुकीति रीगागमः। लोके तु चरीकृष्यते कृषीवलः।

৪১। धृङ इति। धृङवस्थाने। धारयतेर्वेति। स एव ण्यन्तः। तत्र दाधर्तीत्यत्र धारयतेः शपः श्लौ णिलुक्। अभ्यासस्य दीर्घत्वञ्च निपात्यते। धृङो वा शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तस्य श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च। अत्र परस्मैपदमपि निपात्यं तस्यैव यङ्लुक्यभ्यासस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यत इति दर्धर्तीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो

হরদত্তের মত। পঞ্চপাদীরীত্যনুসারে উষধাতুর উত্তর কিং হয়। এই সূত্র পূর্ব্বে ব্যাখ্যাত হইয়াছে। কুধাতুস্থানে যঙ্ পরে হইবে না।

৪০। বেদে কৃষ ধাতুর অভ্যাসস্থানে যঙ্ পরে থাকিলে চুত্ব হয় না অর্থাৎ কস্থানে চকার হয়না। যথা, করীকৃষ্যতে।

৪১। দাধর্ত্তি, দর্দ্ধর্ত্তি, দর্দ্ধর্ষি, বোভূতু, তেতিক্তে, অলর্ষি, আপনীফণৎ, সংসনিষ্যদৎ, করিক্রৎ, কনিক্রদৎ, ভরিভ্রৎ, দবিধ্বতো দবিদ্যুতৎ, তরিত্রতঃ, সরীসৃপতং, বরীবৃজৎ, মর্মৃজ্যা, আগনীগন্তি। এই আঠারটী পদ বেদে নিপাতনে সিদ্ধ হয়। তন্মধ্যে প্রথম তিনটী ধৃ অথবা ধারিধাতুর রূপ। ৪র্থটী যঙ্লুগন্ত ভূ

"अलर्षि दक्ष उत"। फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते। अन्वापनीफणत्। स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक्। धातुसकारस्य षत्वम्। करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः। करीकृत्। क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च। "कनिक्रदज्जनुषम्"। अक्रन्दीदित्यर्थः। बिभर्तेः शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावो रिगागमश्च। "यो भरिभ्रदोषधीषु"। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य रिगागमो धातोरृकारलोपश्च। "दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य"। द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च। "दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः"। तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः। "सहोर्जा तरित्रतः"। तृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य। वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक्। वृजेर्लिटि

निपात्यते। दधिकौ च लुकि कृतश्लुत्वं लक् सिद्धः श्लुपक्षे तु लगपि निपात्यः। दर्धर्षीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे न किञ्चिन्निपातनं किं तु श्लाविव। भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लोट् गुणाभाव इति। ननु भूसुवोस्तिङीत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्सत्यम्। ज्ञापकार्थं तर्हि निपातनम्। एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति। तेन बोभवीत्यत्र भाषायां गुणनिषेधः सिद्धमतैतदाह। तेन भाषायामिति। निर्जियङ्लुकात्मनेपदं निपात्यते तदाह।

ধাতুর উত্তর গুণাভাবে নিষ্ক হয়। সেই হেতু লৌকিক প্রয়োগে গুণ হয়। ৫মটী যঙ্লুগন্ত তিজধাতুর উত্তপ হঙ্। ৬ষ্ঠী ঋধাতুর উত্তর লিট্ পরে হলাদি শেষাপবাদহেতু রেফের স্থানে লকার হয়। ইত্বাভাব নিপাতনে হয়। "অলর্ষি যুধ্মং খজকৃৎ পুরন্দর"। ষিপের দ্বারা নির্দ্দেশ শাস্ত্রানুগত নহে। "অলর্ষি দক্ষ উত"। "অন্বাপনীফণৎ"। সংপূর্ব্বক স্যন্দিধাতুর উত্তর যঙ্ লুক্ ও শতৃ প্রত্যয় হইলে অভ্যাসের স্থানে নিক্ হয় এবং ধাতুর সকারের ষত্ব হয়। যঙ্লুগন্ত কৃধাতুর অভ্যাসস্থানে চুত্বাভাব অর্থাৎ "কুহোশ্চুঃ" এই সূত্রদ্বারা প্রাপ্ত কস্থানে চকার হয় না। তবে করীক্রৎ এস্থলে ক্রন্দিধাতুর উত্তর লুঙ্ পরে চ্লিস্থানে অঙ্, পরে দ্বিত্ব; অভ্যাসের স্থানে চবর্গের অভাব এবং নিক্ আগম হইয়াছে বুঝিতে হইবেক।

णल्यभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक्। गमेराङ्पूर्वस्य लिटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च। "वक्ष्यन्तो वेदा गनीगन्ति कर्णम्"।

सिस्र्तेरिति। सृ गतौ लटि तिपि श्लौ इति द्वित्वम्। अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वन्निपात्यते। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्य प्राप्तस्येत्वस्याभावो निपात्यते तदाह। इयर्तेरिति। करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते ऋतश्चेति रिगागमस्तदाह। करोतेरिति। चुत्वाभाव इति। कुहोश्चुरिति प्राप्तस्य बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावो निपात्यते तदाह। बिभर्तेरिति। जश्त्वाभाव इति। अभ्यासे चर्चेति प्राप्तस्य। दविध्वत इति। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम्। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः। द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावोऽत्त्वं च निपात्यते तदाह। द्युतेरिति। सम्प्रसारणाभाव इति। द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणमिति प्राप्तस्य।

"কনিক্রদজ্জনুষস্" অর্থাৎ রোদন করিয়াছিল। ভৃ ধাতুর উত্তর শতৃ প্রত্যয় করিয়া অভ্যাসের স্থানে জশ্ত্বের অভাব এবং রিগাগম হয়। যথা, "যো ভরিভ্রদোষধীষু"। যঙ্লুগন্ত ধ্বৃ ধাতুর উত্তর শতৃ প্রত্যয় পরে অভ্যাসের স্থানে রিক্ আগম এবং ধাতুর ঋকারের লোপ হয়। যথা, "দবিধ্বতো রশ্ময়ঃ সূর্য্যস্য"। যঙ্লুগন্ত দ্যুৎ ধাতুর উত্তর শতৃ প্রত্যয় পরে অভ্যাসের "দ্যুতিস্বাপ্যোঃ সম্প্রসারণং" এই সূত্র দ্বারা প্রাপ্ত সম্প্রসারণ হইল এবং তাহার স্থানে নিপাতনে অত্ব অর্থাৎ অকার ও রিগাগম হয়। যথা, "দাবিদ্যুতদ্দীদ্যচ্ছোশুচানোঃ।" যঙ্লুগন্ত তৃধাতুর উত্তর শতৃ ও শ্চি প্রত্যয় পরে অভ্যাসের স্থানে রিগাগম হয়। যথা, "সহোজ্জা তরিত্রতঃ"। যঙ্লুগন্ত স্বপ ধাতুর উত্তর শতৃ ও শ্চি প্রত্যয় পরে থাকিলে দ্বিতীয়ার একবচনে অভ্যাসের স্থানে রিগাগম হয়। ঐরূপ শতৃ ও শ্চি প্রত্যয় পরে থাকিলে বৃজ ধাতুর অভ্যাসের স্থানে রীক্ আগম হয়। মৃজ ধাতুর উত্তর লিট্ বিভক্তির ণল্ পরে থাকিলে অভ্যাসের স্থানে রুক্ এবং ধাতু স্থানে যুক্ আগম হয়। যঙ্লুগন্ত আঙ্পূর্ব্বক গমধাতুর উত্তর লিট্ ও শ্চি পরে থাকিলে অভ্যাসের স্থানে চুত্বাভাব অর্থাৎ গ স্থানে জ হয় না এবং নীক্ আগম হয়। "যথা, "বক্ষ্যন্তী বেদা গনীগন্তি কর্ণম্"।

४२। ससूवेति निगमे। ७। ४। ७४।

सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते। "गृष्टिः ससूव स्थविरम्"। सुषुवे इति भाषायाम्।

४३। बहुलं छन्दसि। ७। ४। ७८।

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि। पूर्णां विवष्टि। वश्मेरेतद्रूपम्।

इति सप्तमोऽध्यायः।

४२। ससूवेति निगमे। दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम्।

४३। विवष्टीति। वश कान्तौ। लटि तिपि शपः श्लौ द्वित्वम् अभ्यासस्येत्वं व्रश्चेति षत्वम्। ष्टुत्वम्।

इति सप्तमोऽध्यायः।

৪২। বেদে লিট্ পরে থাকিলে সূতি "সূ" ধাতু পরস্মৈপদী হয় এবং তাহার অভ্যাসের স্থানে নিপাতনে বুক্ আগম ও আত্ব অর্থাৎ উকার স্থানে আকার হয়। যথা, "গৃষ্টিঃ সসূব স্থবিরম্"। ভাষাতে "সুষুবে" এইরূপ পদ হয়।

৪৩। বেদে লিট্ পরে বশ ধাতুর অভ্যাসের স্থানে ইকার হয়। এই সূত্রোক্ত প্রয়োগ বহুল দেখিতে পাওয়া যায়। যথা, "পূর্ণাং বিবষ্টি"। ইত্যাদি।

ইতি সপ্তমোঽধ্যায়ঃ।

अष्टमोऽध्यायः ।

१ । प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ।

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । "प्रप्रायमग्निः" । "संसमिद्युवसे" । "उपोप मे परामृश" । "किं नो दुदु हर्षसे" ।

२ । छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ।

इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । "हरिवते हर्यश्वाय" । गीर्वान् ।

३ । अनो नुट् । ८ । २ । १६ ।

अनन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । "अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः" । "अस्थन्वन्तं यदनस्था" ।

१ । प्रसमुपोदः पादपूरणे । समाहारद्वन्द्व । समासान्तविधेरनित्यत्वाद्द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति न टच् । प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विर्वचनस्य किञ्चिद्द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्य्यम् । नन्वेवविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः ।

२ । छन्दसीरः । हरिवते इति । हरयो विद्यन्ते यस्येति हरिवान् तस्मै हरिशब्दान्मतुप् मकारस्य वकारः । गीर्वानिति । र्वोरुपधाया दीर्घ इक इति दीर्घः ।

३ । अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दान्मतुप् । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त । छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् नुटोऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपे भूतपूर्वं गत्या नुट् णत्वम् । ननु यदि परादिर्नुट् क्रियते तस्य मतुप् ग्रहणेन ग्रहणान्मादुपधाया इति वत्वं स्यात् मतुपस्य तु न स्यात् नुटा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुट् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । पदान्तस्येति निषेधादिति

১ । বেদে পাদপূরণ বুঝাইলে প্র, সম্, উপ ও উৎ এই অব্যয় শব্দগুলির দ্বিত্ব হয় । যথা, "প্রপ্রায়মগ্নিঃ" । "সংসমিদ্যুবসে" । "উপোপ মে পরামৃশ" । "কিন্নো দুদু হর্ষসে" ।

২ । বেদে ইবর্ণান্ত ও রেফান্ত শব্দের পরবর্ত্তী মতুব মকারস্থানে বকার হয় । যথা, "হরিবতে হর্য্যশ্বায়" । গীর্ব্বান্ ।

४। नाद् घस्य। ८। २। १७।

नान्तात्परस्य घस्य नुट्। सुपथिन्तरः। भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः *। "भूरिदावत्तरो जनः"। ईद्रथिनः *। "रथीतरः"। "रथीतमं रथीनाम्"।

५। नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि। ८। २। ६१।

सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते। "नसत्तम्

चेत्सत्यम्। नुटोऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषः। नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् मघवमिति यान्त' ह्यवगृह्णन्ति मघेत्यकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत्सत्यम्। न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्तनीयं तस्माद्यथालक्षणं पदं कर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम्। किञ्च ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि अवग्रहः क्रियते पूर्वभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियत इति।

४। घस्येति। तरप्तमपोरित्यर्थः। तरप्तमपौ घ इति तरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात्। सुपथिन्तर इति। सुपथिन्शब्दात् द्विवचनविभज्योपपदे इति तरप्प्रत्ययः। तरपो नुट् तस्यानुस्वारः। भूरिदाव इति। भूरिदाव्नः परस्य घस्य तुट् वाच्य इत्यर्थः। भूरिदावत्तर इति। आतो मनिनित्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः तुडागमः। ईद्रथिन इति। रथिन ईकारोऽन्तादेशो घपरे। रथीतर इति। रथशब्दादत इनिठनाविति मत्वर्थीय इनिः। तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः। यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वादीकारादेशो न स्यात्। रथीतममिति। इह पदकारा ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति। अन्येषामपीति। संहितायां दीर्घ इति तदाशयः।

५। नसत्तेति। एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते। नत्वाभाव इति। रदाभ्यामिति

৩। বেদে অন্ভাগান্ত শব্দের উত্তর মতুপের স্থানে নুট্ হয়। যথা, "অক্ষণ্বন্তঃ কর্ণবন্তঃ"। "অস্থন্বন্ত যদনস্থা"।

৪। বেদে নকারান্ত শব্দের পরস্থিত ঘ স্থানে নুট্ হয়। যথা, "সুপথিন্তরঃ"। ভূরিদাবন্ শব্দের উত্তর তুড্ হয়। ০। "ভূরিদাবত্তরো জনঃ"। রথিন্ শব্দের উত্তর ঈৎ হয়। ০। যথা, "রথীতরঃ"। "রথীতমং রথীনাম্"।

৫। বেদে নসত্ত, নিষত্ত, অনুত্ত, প্রতূর্ত, সূর্ত ও গূর্ত পদ নিপাতনে সিদ্ধ

अञ्जसा”। “निषत्तमस्य चरतः”। अन्यत्र निषण्णमिति प्राप्ते। उन्देर्नञ्-पूर्वस्यानुत्तम्। प्रतूर्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा। सूर्तमिति सृ इत्यस्य। गूर्तमिति गूरी इत्यस्य।

६। अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि।८।२।७०।

रुर्वा रेफो वा। अम्न एव। अम्नरेव। ऊध एव। ऊधरेव। अव एव। अवरेव।

प्राप्तस्य। निषत्तमिति। सदिरप्रतेरिति षत्वम्। अनुत्तमिति। अनुन्नमिति भाषायाम्। एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां नुदविदोन्द चेति विकल्पो नेत्याहुः प्रतूर्त्तमिति। यदा त्वरतेस्तदा ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठ्। यदा तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा राल्लोपः। सृ इत्यस्येति निपातनादुत्वम्। रपरत्वं तूरण् रपर इत्येव सिद्धम् कार्य्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः। गूर्त्तमिति। गूर्णमिति भाषायाम्।

६। अम्नेति। उभयथेति व्याचष्टे। रुर्वा रेफो वेति। ससजुषो रुरिति नित्यं रुत्वे प्राप्ते रेफादेशार्थमिदम्। अम्नस् शब्द ईषदर्थे। अम्नरसमिति यथा। अवो रक्षणम्। अम्न एवेति। यदा रुत्वं तदा भोभगो इति रोर्यत्वं लोपः शाकल्यस्येति लोपः।

হয়। নসত্ত ও নিষত্ত এস্থলে নঞ্‌পূর্ব্বক ও নিপূর্ব্বক সদ্‌ধাতুর উত্তর নিষ্ঠা প্রত্যয় হইয়া নিপাতনে নত্বাভাব হইয়াছে”। যথা, “ন সত্তমঞ্জসা”। “নিষত্তমস্য চরতঃ”। লৌকিকে অসন্নং নিষণ্ণং এইরূপ হইবে। নঞ্‌পূর্ব্বক উন্দ ধাতুর উত্তর নিষ্ঠা প্রত্যয় করিয়া অনুত্তম্ পদ সিদ্ধ হইয়াছে। ভাষাতে অনুন্নম্। প্রপূর্ব্বক ত্বর অথবা তুর্ব্ব ধাতুর উত্তর নিষ্ঠা প্রত্যয় করিয়া প্রতূর্ত্ত পদ সিদ্ধ হইয়াছে। লোকে প্রতূর্ণম্। সৃ ধাতুর উত্তর নিষ্ঠা প্রত্যয়ে—সূর্ত্তম্। গুরীধাতু নিষ্ঠা প্রত্যয়ে গূর্ত্তম্ ইত্যাদি পদ সিদ্ধ হইয়াছে। লোকে গূর্ণম্। এই প্রকার হইবে।

৬। বেদে অম্ন, ঊধ ও অব শব্দের উত্তর বিকল্পে নিপাতনে রু অথবা রেফ হয়। যথা, অম্ন+এব=অম্ন এব, অম্নরেব। ঊধ+এব=ঊধএব। ঊধরেব। অব+এব=অবএব। অবরেব। অম্নস্ ঊধস্ ও অবস্ শব্দ বিকল্পে রু অথবা র হইয়া নিপাতনে সিদ্ধ হইয়াছে।

७। भुवश्च महाव्याहृतेः। ८। २। ७१।

भुव इति। भुवरिति।

८। ओमभ्यादाने। ८। २। ८७।

ओमित्यस्य प्लुतः स्यादारम्भे। "ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्"। अभ्यादाने किम्? "ओमित्येकाक्षरम्"।

९। ये यज्ञकर्मणि। ८। २। ८८।

"ये३ यजामहे"। यज्ञेति किम्? "ये यजामहे ३"।

७। भुवश्चेति। महाव्याहृतेर्भुवस् इत्येतस्य च्छन्दसि विषये रुर्वा रेफो वा। तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गाणां वाचिकाः। इह तु मध्यमाया ग्रहणम्। महाव्याहृतेरिति किम्? भुवो विश्वेषु भुवनेषु। तिङन्तमेतद्भवतेश्छन्दसि लुङ् लिट् इति वर्त्तमाने लङ् सिप् अपि गुणाभावश्छान्दसो बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन ज्ञापयतीत्यादौ रुक् सिध्यति। भुव इति। भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाची महाव्याहृतिः।

८। ओमिति। अभ्यादानमारम्भस्तदाह आरम्भे इति। अत्र प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः। मकारस्त्वर्धमात्र समुदायोऽर्धचतुर्थमात्रः सम्पद्यते।

९। ये यज्ञेति। ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति।

৭। বেদে মহাব্যাহৃতি অর্থে ভুব শব্দের উত্তর রু অথবা র হয়। যথা, ভুব+ইতি ভুবরিতি।

৮। অভ্যাদান অর্থাৎ আরম্ভ বুঝাইলে অথবা বেদাদি মন্ত্রের প্রথমে ওঁ শব্দের প্লুত স্বর হয়। যথা, "ওম্ ৩ অগ্নিমীলে পুরোহিতম্"। আরম্ভ না হইলে কি হইবে? "ওমিত্যেকাক্ষরম্"। এস্থলে প্লুত স্বর হয় নাই।

৯। যজ্ঞকর্ম্ম বুঝাইলে বেদে "যে" এই পদের প্লুতস্বর হয়। যথা, "যে ৩ যজামহে"। যজ্ঞকর্ম্ম না বুঝাইলে প্লুত স্বর হইবে না। যথা, "যে যজামহে ৩"।

१० । प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ।

यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । "अपां रेतांसि जिन्वतोम् ३" । टेः किम् ? हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत् ।

११ । याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ।

ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । "जिह्वाम् अग्ने ! चकृषे हव्यवाह ३" । अन्तः किम् ? याज्यानामृचां वाक्य-समुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य चेष्यते ।

---

१० । प्रणवः । यज्ञकर्मणीति वर्त्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यादित्याह । यज्ञ-कर्मणीत्यादि । जिन्वतोमिति । जिवि, प्रीणनार्थः । लट् तिप् टे, प्रणवादेशः । टेः किमिति वाक्यस्य टेरित्यतः टेरित्यनुवर्त्तमाने पुनष्टेः ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति हि टिग्रहणेऽलो-ऽन्त्यस्येति वचनाद्धयोऽन्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात् तस्मात् सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह । हलन्तेऽन्त्यस्य मा भूदिति । अजन्ते विशेषाभावादुहलन्ते इत्युक्तम् ।

११ । याज्यान्तः । ये याज्या नाम मन्त्रा इति । याज्याकाण्डे पठ्यन्ते । ये मन्त्रा याज्या-नुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे ये मन्त्रा इत्यर्थः तेषामिति । मन्त्राणामित्यर्थः । तासा-मिति पाठे तासां याज्यानाम् । इहेदमन्तग्रहणे टेरित्यस्य निवर्त्तकं वा स्याद्विशेषणं वा । आद्ये पक्षे विप्रतिपत्ते अजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्त्या-व्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह । अन्तः किमिति । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । याज्या-नामृचामिति । याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति स चान्तस्यैवेष्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति भावः ।

১০ যজ্ঞকর্ম্ম বুঝাইলে টিস্থানে প্লুত "ওম্" আদেশ হয়। যথা, "অপাং রেতাংসি জিন্বতোম্ ৩"। টি ভিন্ন অন্য স্থলে হইলে ওমাদেশ হইবে না এবং হলন্ত-শব্দের অন্ত্যবর্ণ স্থানেও ওমাদেশ হইবে না।

১১। যাজ্যানুবাক্যকাণ্ড নামক প্রকরণে যে সকল মন্ত্র আছে, যজ্ঞকর্ম্ম বুঝাইলে তাহাদের অন্ত্যস্থিত টি স্থানে প্লুত স্বর হয়। যথা, "জিহ্বামগ্নে! চকৃষে হব্যবাহ ৩"। বাক্যের অন্ত না হইলে কি হইবে? বাক্যসমুদায়রূপ যাজ্য মন্ত্রের প্রতিবাক্যে টিস্থানে প্লুত স্বর হইবে এবং সর্ব্বান্ত টির স্থানেও প্লুত স্বর হইবে।

१२। ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः। ८। २।९१।

एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि। "अग्नयेऽनुब्रू३हि"। "अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य"। "अस्तु श्रौ३षट्"। "सोमस्याग्ने वीही वौ३षट्"। "अग्निमा३ वह"।

१३। अग्नीत्प्रेषणे परस्य च। ८। २। ९२।

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च। "ओ३मा३वह"। नेह। "अग्नीदग्नीन्विहर"। "बर्हिस्तृणीहि"।

१४। विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः। ८। २। ९३।

प्लुतः। "अकार्षीः कटम् अकार्षं हि३ अकार्षं हि"। पृष्टेति किम्? कटं करिष्यति हि। हेः किम्? करोमि ननु।

१३। अग्नीतप्रेषणे परस्य च। अग्नीध प्रेषणमग्नीतप्रेषणं तस्मिन् तदाह। अग्नीध-प्रेषणे इति।

१४। विभाषा पृष्टप्रतिवचने। विभाषा हे प्लुतो भवति।

১২। বেদে যজ্ঞকর্ম্ম বুঝাইলে ব্রূহি, প্রেষ্য, শ্রৌষট, বৌষট ও আবহ পদের টির পূর্ব্ববর্ণের প্লুত স্বর হয়। যথা, "অগ্নয়েঽনু ব্রূ৩ হি"। "অগ্নে গোময়ানি প্রে ৩ ষ্য"। "অস্তু শ্রৌ ৩ ষট্"। "সোমস্যাগ্নে বীহী বৌ ৩ ষট্"। "অগ্নিমা ৩ বহ"।

১৩। বেদে যজ্ঞকর্ম্ম বুঝাইলে অগ্নীৎ প্রেষণার্থে আদিবর্ণ ও তাহার পরবর্ত্তী বর্ণের প্লুত স্বর হয়। যথা, "ও ৩ আ ৩ বহ"। কিন্তু "অগ্নীদগ্নীন বিহর"। এবং "বর্হিস্তৃণীহি"। এই দুই স্থলে হইবে না।

১৪। বেদে পৃষ্ট বিষয়ের প্রতিবচন প্রদান বুঝাইলে "হি" শব্দের বিকল্পে প্লুত স্বর হয়। যথা "অকার্ষী কটম অকার্ষং হি ৩ অকার্ষং হি"। পৃষ্ট প্রতিবচন না বুঝাইলে কি হইবে? যথা, "কটং করিষ্যতি হি ৩"। হি শব্দ না হইলে কি হইবে? "করোমি নন্থ"।

१५ । निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ९४ ।

अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ ३ । अमावास्येत्येवं वादिनं युक्त्या स्वमतात् प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ।

१६ । आम्रेडितं भर्त्सने । ८ । २ । ९५ ।

दस्यो दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर चौर ३ ।

१७ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ९६ ।

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि

१५ । निगृह्येति । निगृह्येति च्यावनम् । स्वमतात् प्रच्यवन निग्रह तस्यैव स्वमतस्य एव किल त्वं निरुपपत्तिकमात्थेति शब्देन प्रतिपादनमनुप्रयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह । अत्र यद्वाक्यमिति । निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावस्येत्येव केनचित् प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते । अद्यामावास्येति । आत्थेति । तदेव विवृणोति । अमावास्येत्येवमित्यादि ।

१६ । दस्योदस्यो इति । वाक्यादेरामन्त्रितस्येत्यादिना द्विर्वचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य तस्य परमाम्रेडितमिति परभागस्यैवाम्रेडितसंज्ञाविधानाद् इष्यते द्वयोरपीत्याह । आम्रेडितग्रहणमित्यादि । द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चाम्रेडितस्य भर्त्सने इष्यस्थवाल्लभ्यते ।

১৫। নিগ্রহপূর্ব্বক অনুযোগ অর্থে বর্ত্তমান যে বাক্য তাহার টিবস্থানে বিকল্পে প্লুতস্বর হয়। যথা, "অদ্যামাবাস্যেত্যাথ ৩"। অর্থাৎ অদ্য অমাবাস্যা এইরূপ বলিয়াছে যে, তাহাকে যুক্তিদ্বারা তাহার নিজমত হইতে প্রচ্যাবিত করিয়া এইরূপ অনুযোগ করা হয়।

১৬। ভৎসনার্থে আম্রেড়িত অর্থাৎ দুই তিনবার উক্ত যে পদ তাহার অন্তের টি স্থানে প্লুতস্বর হয়। যথা, "দস্যো দস্যো ৩! ঘাতয়িষ্যামি ত্বাম্"। এস্থলে আম্রেড়িত শব্দগ্রহণ দ্বারা দ্বিরুক্ত বুঝাইতেছে। "চৌর ৩ চৌর!"।

जाल्म !। तिङ् किम्? अङ्ग देवदत्त! मिथ्या वदसि। आकाङ्क्षं किम्? अङ्ग! पच। नैतदपरमाकाङ्क्षति। भर्त्सने प्लुतैव। अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि।

१८। विचार्यमाणानाम्। ८। २। ९७।

वाक्यानां टेः प्लुतः। होतव्यं दीक्षितस्य गृह३ इ। न होतव्य३मिति। होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते। प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः।

१७। अङ्गयुक्तम्। आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं पचाद्यच्। तिङन्तमिति। आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः। अङ्ग कूज ३ इति। अङ्गशब्दोऽमर्षे कूज शब्दे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्। जाल्मेति आक्षेपे। कूजनफलमधिरेव त्वयि प्राप्स्यतीत्यर्थः। अङ्ग देवदत्तेति। अङ्गशब्दोऽनुनये। अङ्गदेवदत्तेत्येकं वाक्यम्। एतच्च मिथ्या वदसीतदपेक्षते।

१८। विचार्यमाणानाम्। कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचार इति वक्ष्यते विचार्यमाणस्तत्रज्ञानविषयीभूत उच्यते। इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि। गृह३ इति। सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य एचोऽप्रगृह्यस्येति प्लुतविकारः।

১৭। আকাঙ্ক্ষা বুঝাইলে অঙ্গশব্দের সহিত যুক্ত তিঙন্ত পদের অন্ত্য বর্ণের প্লুত স্বর হয়। যথা, "অঙ্গ কূজ ৩ ইদানীং জ্ঞাস্যসি জাল্ম!"। তিঙন্ত না হইলে কি হইবে? যথা, "অঙ্গ দেবদত্ত! মিথ্যা বদসি"। আকাঙ্ক্ষা না হইলে কি হইবে? যথা, "অঙ্গ! পচ"। ইহা অন্য কিছু আকাঙ্ক্ষা করিতেছে না। অর্থাৎ ভর্ৎসনা করিতেছে। "অঙ্গ! অধীষ্ব ভক্তং তব দাস্যামি"।

১৮। বিচার্য্যমাণ বাক্যের টি স্থানে প্লুত স্বর হয়। যথা, "হোতব্যং দীক্ষিতস্য গৃহ ৩ ই"। "ন হোতব্য ৩ মিতি"। অর্থাৎ হোমকরা উচিত কি না, তাহা বিচার করিতেছে। প্রমাণ দ্বারা বস্তুতত্ত্ব নিরূপণ করাকে বিচার বলে।

१९। पूर्वं तु भाषायाम्। ८। २। ९८।

विचार्य्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते। अहिर्नु ३ रज्जुर्नु। प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम्। इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते।

२०। प्रतिश्रवणे च। ८। २। ९९।

वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च।

गां मे देहि भोः ३ हन्त ते ददामि ३। नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३। दत्त! किमात्थ ३।

२१। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः।८।२।१००।

अनुदात्तः प्लुतः स्यात्। दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्व-मात्रमनेन विधीयते। अग्निभूत ३ इ। पट ३ उ। अग्निभूतो पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः। शोभनः खल्वसि माणवक ३।

१९। पूर्वं तु। पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदं तुशब्दस्त्विष्टार्थतोऽवधारणार्थः। यद्येवं विचार्य्येत पूर्वमेव प्लुत इति नैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति उदाहरणे तुशब्दो वितर्के।

२०। प्रतिश्रव। प्रतिश्रवणार्थमाह। अभ्युपगमेत्यादि। अङ्गीकारे इत्यर्थः। प्रतिज्ञाने इति। अभीभयत्रापि गतिसमासः अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः। आभिमुख्ये चेति। अत्र लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः। दत्त किमात्थ इति। किं ब्रूषे इत्येव पृच्छ्यते अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते।

२१। अनुदात्तं प्रश्नान्त। प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः। नानेन प्लुतो विधीयते

১৯। ভাষাবিষয়ে বিচার্য্যমাণ শব্দের পূর্ব্ববর্ণের টির্ প্লুতস্বর হয়। যথা, "অহির্নু ৩ রজ্জুর্নু"। যাহাতে প্রয়োগাপেক্ষা থাকে তাহাকে পূর্ব্ব বলে। এস্থলে ভাষাশব্দের গ্রহণ করাতে পূর্ব্বযোগ বেদে বুঝিতে হইবে।

২০। অভ্যুপগম, প্রতিজ্ঞা ও শ্রবণের আকাঙ্ক্ষা বুঝাইলে বাক্যের টির স্থানে প্লুত হয়। যথা, "গাং মে দেহি ভোঃ ৩ হন্ত তে দদামি ৩"। "নিত্যঃ শব্দো ভবিতুমর্হতি ৩"। "দত্ত! কিমাথ"।

২১। প্রশ্নান্ত ও অভিপূজিত অর্থ বুঝাইলে অনুদাত্ত বর্ণের প্লুত স্বর হয়। ইহা

২২। চিদিতি চোপমার্থে প্রযুজ্যমানে।৮।২।১০১।

বাক্যস্য টেরনুদাত্তঃ প্লুতঃ। অগ্নিচিদ্ভায়া৩ৎ। অগ্নিমিবি ভায়াৎ। উপমার্থে কিম্? কথঞ্চিদাহুঃ। প্রযুজ্যমানে কিম্? অগ্নি-র্মাণবকো ভায়াৎ।

কিং তু দূরাদ্ধূতাদিষু বিহিতস্য প্লুতস্যোদাত্তত্বে প্রাপ্তে প্রশ্নাখ্যাভিপূজিতয়োরনুদাত্তত্বমুপমাত্রং বিধীয়তে তদাহ। দূরাদ্ধূতাদিষ্বিতি। তত্রৈষা বচনং ব্যক্তিঃ। অভিপূজিতে চ যঃ প্লুতঃ সোঽনুদাত্তো ভবতীতি। তথাভিপূজিতে দূরদ্ধূতে চেতি প্লুত ইতি। ইতরেষ ত্বনন্ত্যস্যাপি প্রশ্নাখ্যানয়োরিতি। অগ্নিভূতা ৩ ই ইতি। পটা ৩ উ ইতি। অগমাঃ ৩ পূর্বান্ গ্রামান্ ইত্যেতদ্বাক্যম্ অগ্নিভূতে পটো ইত্যনন্তরেণ সমাপ্তং তত্র অগমা ইত্যেবমাদীনামনন্ত্যস্যাপি প্রশ্নাখ্যানয়োরিতি স্বরিতঃ প্লুতঃ। অগ্নিভূতে পটো অনয়োরনুদাত্তঃ।

২২। চিদিতি। চিদিত্যেতন্নিপাত্যতে উপমানেঽর্থে প্রযুজ্যমানে বাক্যস্য টেরনুদাত্তঃ প্লুতো ভবতীত্যর্থঃ। প্লুতোঽপ্যতাদ্বিধীয়তে ন গুণমাত্রম্। ইতীতি কিম্? অক্রিয়মাণে তস্মি-ন্নুপমানেঽর্থে কস্মিংশ্চিচ্ছব্দে প্রযুজ্যমানে চিচ্ছব্দঃ প্লুত ইতি বিজ্ঞায়েত। ইতি শব্দে তু সতি প্রযুজ্যমানইত্যেতচ্চিচ্ছব্দস্য বিশেষণং প্লুতস্তু বাক্যস্য টেরিত্যধিকারাত্তস্যৈব ভবতীতি মনসি বিভাব্যোদাহরণমুখেনাহ। অগ্নিচিদিব ভায়াদিতি। অত্র ন চিচ্ছব্দস্য প্লুতঃ কিন্তু ভায়া-দিত্যস্যৈব। অক্রিয়মাণে তু ইতিশব্দে চিচ্ছব্দস্যৈব প্লুতঃ স্যাৎ অগ্নিচিদ্ভায়াদিত্যত্র ন স্যাদিতি ভাবঃ। কথঞ্চিদিতি। অত্র কষ্টে চিচ্ছব্দঃ। অগ্নির্মাণবকো ভায়াদিতি। অগ্নিরিব মাণবকো দীপ্যতইত্যর্থঃ। অত্রোপমানার্থস্য গম্যমানত্বাদস্তি চিচ্ছব্দস্য প্রতীতিঃ প্রয়োগস্তু নাস্তি। যদ্যপ্যেষামপ্যুপমানার্থানামিবাদীনামস্তি প্রতীতিস্তথাপি চিচ্ছব্দস্যাপি তাবদস্তীতি ভাবঃ।

যাহা দূর হইতে হূতাদি অর্থে সিদ্ধ প্লুতের অনুদাত্তমাত্র বিহিত হয়। যথা, "অগ্নিভূত ৩ ই!"। "পট ৩ উ"!। অগ্নিভূতে! পটো! এই দুইটী পদের প্রান্তে টির অনুদাত্ত স্বর প্লুত হইয়াছে। "শোভনঃ খলসি মাণবক ৩!"।

২২। উপমার্থ প্রযুজ্যমান হইলে "চিৎ" এই বাক্যের টির অনুদাত্ত স্বরের প্লুত সংজ্ঞা হয়। যথা, "অগ্নিচিদ্ভায়া ৩ ৎ"। অগ্নিচিদিব ভায়াৎ। উপমার্থ না হইলে "কথঞ্চিৎ আহঃ এইরূপ হইবে। প্রযুজ্যমান না হইলে কি হইবে? অগ্নির্মাণবকো ভায়াৎ।

२३। उपरिस्विदासीदिति च। ८। २। १०२।

टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात्। उपरिस्विदासी३त्। अधःस्विदासी३-दित्यत्र तु विचार्य्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः।

२४। स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु।८।२।१०३।

स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये। असूयायाम्— अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम्। सम्मतौ—अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि। कोपे—अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। कुत्सने—शाक्तीक३शाक्तीक रिक्ता वै शक्तिः।

२३। उपरिस्विदासीदिति। अत्रापि विचार्य्यमाणानामिति विहितस्य प्लुतस्य स्वरमात्रं विधीयते।

२४। स्वरितमाम्रेडिते। उदाहरणे सर्व्वत्र वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्विर्व्वचनम्।

অগ্নিরিব মাণবকঃ। এস্থলে উপমার্থ গম্যমান হইলেও চিৎশব্দের অপ্রয়োগহেতু প্লুতত্ব হইল না।

২৩। উপরিস্বিদাসীৎ এই পদের টির প্লুত স্বরের অনুদাত্ত সংজ্ঞা হয়। যথা, "উপরি-স্বিদাসী ৩ ৎ"। চকার দ্বারা "অধঃস্বিদাসী ৩ ৎ" এস্থলে কিন্তু "বিচার্য্যমাণানাং" এই সূত্র দ্বারা উদাত্ত স্বর প্লুত হইয়াছে।

২৪। অসূয়া, সম্ভূতি অর্থাৎ সম্মতি, কোপ ও কুৎসনার্থ গম্যমান হইলে এবং আম্রেড়িত পরে থাকিলে স্বরিত বর্ণ প্লুত হয়। "অসূয়ার্থে যথা, অভিরূপক ৩ অভিরূপক, রিক্তং তে আভিরূপ্যম্"। সম্মতি অর্থে যথা, "অভিরূপক ৩ অভি-রূপক! শোভনোঽসি"। কোপার্থে যথা, অবিনীতক ৩ অবিনীতক! ইদানীং জ্ঞাস্যসি জাল্ম!। কুৎসার্থে যথা, "শাক্তীক ৩ শাক্তিক! রিক্তা তে শক্তিঃ"।

२५ । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ।८।२।१०४ ।

आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् आचारभेदे । आशिषि प्रैषेषु गम्यमानेषु स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम्—पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे—कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् ? दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन् विहर ।

२६ । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।८।२।१०५।

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । प्रश्ने अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने—अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ।

२५ । क्षियाशीः । क्षिया आचारोल्लङ्घनम् । इष्टाशंसनमाशीः । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन् विहरेति । क्षियायान्तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । न हि स्वयं ह रथेन यातीत्युक्ते आचारभेदो गम्यते किन्तु तर्हि उपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्तेः ।

२६ । प्लुतावैच् । उदाहरणे गुरोरनृत इति प्लुतः । चतुर्मात्राविति । एचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तत्र इदुतौ प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्रावर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः । नन्वत्रार्द्धमात्रावर्णस्याप्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति मतेऽर्द्धचतुर्थमात्रावच्चेचौ प्राप्नुतः सत्यं चतुर्मात्रः प्लुत इष्यत इति भाष्यात् समविभाग एवाश्रीयत इति भावः ।

২৫। আচার ভেদ, আশিরর্থে এবং প্রৈষার্থ গম্যমান হইলে আকাঙ্ক্ষ যে তিঙন্তপদ তাহার টির স্বরিত স্বরের প্লুত হয়। যথা, "স্বয়ং হ রথেন যাতি ৩ উপাধ্যায়ং পদাতিং গময়তি"। প্রার্থনার্থে যথা, পুত্রাংশ্চ লপ্সীষ্ট ৩ ধনঞ্চ তাত!। প্রৈষ অর্থাৎ ব্যাপারার্থে যথা, "কটং কুরু ৩ গ্রামং গচ্ছ। আকাঙ্ক্ষা না হইলে কি হইবে? দীর্ঘায়ুরসি অগ্নীদগ্নীন্ বিহর।

২৬। প্রশ্ন ও আখ্যানার্থে পদের মধ্যস্থিত ও পদের অন্তস্থিত যে পদ তাহার

२७। प्लुतावैच इदुतौ। ८।२।१०६।

दूराद्धूतादिषु प्लुतौ विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते। ऐ४तिकायन! औ४पगव। चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते।

२८। एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ। ८।२।१०७।

अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्द्धस्य इदुतौ स्तः। प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्य्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव *। प्रश्नान्ते—अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् अग्निभूत३इ। अभिपूजिते भद्रं करोषि पट३ उ। विचार्य्यमाणे। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। प्रत्यभिवादे—आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ। याज्यान्ते—स्तोमैर्विधेमाग्नय३इ। परिगणनं किम्?

२७। परिगणनमाह। प्रश्नान्ते इत्यादि। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति चानुदात्तः स्वरितो वा प्लुतः। अभिपूजिते अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति प्लुतः विचार्यमाणं विचार्यमाणानामिति प्लुतः प्रत्यभिवादे शूद्रे इति प्लुतः याज्यान्ते याज्यान्त इति प्लुतः। विष्णुभूते इति। नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं यावता सूत्रे एवादूराद्धूतइत्युच्यते अत आह। अदूराद्धूत इति न वक्तव्यमिति। अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाद् अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्।

२८। भद्रं करोषि गौ३रिति। असार्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वपदं न

টির স্বরিত স্বরের প্লুত স্বর হয়। প্রশ্নার্থে যথা, অগমঃ ৩ পূর্ব্বা ৩ ন্ গ্রামা ৩ ন্। এই উদাহরণটী সর্ব্বপদের। আখ্যানার্থে যথা, "অগম ৩ ন্ পূর্ব্বা৩ন্ গ্রামা৩ন্।

২৭। দূর হইতে আহ্বানাদি অর্থে যে প্লুত স্বর বিহিত হইয়াছে সেই অর্থেই ঐচের প্লুতের প্রসঙ্গে তদবয়বীভূত যে ইকার ও উকার, তাহারা উভয়ে প্লুতসংজ্ঞক হয়। ঐ ৪ তিকায়ন!। ঔ ৪ পগব!। এস্থলে ঐচ্ চতুর্মাত্র।

২৮। অপ্রগৃহ্য যে এচ্ তাহার উত্তর নিকটাহ্বানার্থে বিহিত প্লুত বিষয়ে পূর্ব্বের অর্দ্ধভাগস্থানে আকার প্লুত হয় এবং উত্তরার্দ্ধের ইকার ও উকার প্লুত হয়।

विष्णुभूते ३ घातयिष्यामि त्वाम्। अदूराहूत इति न वक्तव्यम्। पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ३रिति अप्रगृह्यस्य किम्? शोभने माले ३। आमन्त्रिते—छन्दसि प्लुत-विकारोऽयं वक्तव्यः *। अग्ना३इ पत्नीव।

२९। तयोर्य्वावचि संहितायाम्। ८। २। १०८।

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम्। अग्न३याशा। पट३-वाशा। अग्न३यिन्द्रम्। पट३वुदकम्। अचि किम्? अग्ना३वहणौ। संहितायां किम्? अग्ना३इ इन्द्रः। संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधि-

भवति। शोभने माले ३ इति। ईदूदेदिति प्रगृह्य संज्ञा। आमन्त्रितेति। अप्राप्ते एव प्लुते वचनम्। अग्ना३इ इति। अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपं सामन्त्रितमिति आमन्त्रितसंज्ञा।

२९। तयोर्य्वा। नन्विदं व्यर्थमिको यणचीत्यनेनैव सिद्धमत आह। इदुतोरसिद्धत्वादिति। ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं स्यात्। प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावविधानात्। यत्र हि विकारः प्राप्तः तत्र प्रकृतिभावो विधेयः प्लुतस्यासिद्धत्वेन तत्र स्वरसन्ध्यात्मो विकारः प्राप्नोति।

প্রশ্নান্ত, অভিপূজন, বিচার্য্যমাণ, প্রত্যভিবাদন ও যাজ্যান্তার্থে পূর্ব্বোক্ত কার্য্য হয়। প্রশ্নান্তে যথা, "অগমঃ ৩ পূর্ব্বা৩ন্ গ্রামা৩ন্ অগ্নিভূত৩ই!"। অভিপূজিতার্থে যথা, "ভদ্রং করোষি পট৩উ!" বিচার্য্যমাণার্থে যথা, "হোতব্যং দীক্ষিতস্য গৃহ৩ই!"। প্রত্যভিবাদনার্থে যথা, আয়ুষ্মান্ এধি অগ্নিভূত৩ই!। যাজ্যান্তে যথা, "স্তোমৈর্বিধেমাগ্নয়৩ই!"। পরিগণন না বুঝাইলে কি হইবে? বিষ্ণু-ভূতে! ৩। ঘাতয়িষ্যামি ত্বাম্। অদূরাহূতে এইটী বক্তব্য নহে। কিন্তু পদান্ত গ্রহণ করা কর্ত্তব্য। এস্থলে তাহার গ্রহণ না হউক। ভদ্রং করোষি গৌ৩রিতি। প্রগৃহ্য না হইলে কি হইবে? শোভনে মালে ৩!। আমন্ত্রিতার্থে বেদে এইটী প্লুতের বিকার। অগ্ন৩ই! পত্নীব।

২৯। সংহিতার্থে অচ্ পরে থাকিলে ইকার ও উকার স্থানে যথাক্রমে যকার ও বকার হয়। অগ্ন! যাশা। পট!৩বাশা। অগ্নে!৩য়িন্দ্রম্। পট!৩বুদ-

कार: । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भ: सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यण: स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा ।

अस्तु प्लुत: सिद्ध: किमायातमिदुतो: । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्य्यं तत् स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात् सिद्ध एव यणादेशो अत आह । सवर्णदीर्घत्वस्येति । यदीदं नोच्येत अग्ना३इ इन्द्रं पटा३उ उदकमित्यत्र वाचिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घ: स्यात् । अग्ना३याशेत्यादौ च इक: सवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभाव: स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति किं पुनस्तत्प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्य: सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थ: शाकलनिवृत्त्यर्थश्च तत्रावश्यं वक्तव्यं य इक् प्लुतपूर्व: न च प्लुतविकार: भो ३ इन्द्र भो इयिन्द्रं गायतीति भोशब्दस्य छान्दस: प्लुत: तत: परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेश: तदेवं तत्रावश्यं कर्त्तव्यत्वेनैव यणासिद्धेऽत आह । यवयोरिति । तथाचोक्तं वृत्तिकृता किं तु यथा भवतोह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्त्यौ इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादं तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतु: । अयमर्थ: । इको यणचीति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्य्य: इदुतोर्य्वौ विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति । शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्त्याविति । शाकलस्येदं शाकलं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । पुनश्चोदयति । इक् च यदेति । वार्त्तिककारोऽपि इक: प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृतिभावस्येव शाकलदीर्घविध्योरपि अपवाद: ततश्च तेनैव अथा एतयोरपि इदुतो: शाकलदीर्घौ न भविष्यति इति नार्थ एतेन परिहरति । यण्स्वरेति । यण्स्वरबाधनार्थमेव हेतु: सूत्रारम्भस्येति ।

কম্। অচ্ পরে না থাকিলে কি হইবে? অগ্ন ৩ ই!। সংহিতা না বুঝাইলে কি হইবে? অগ্ন ৩ ই! ইন্দ্র:। এই অধ্যায় সমাপ্তি পর্য্যন্ত সংহিতা শব্দের অধিকার চলিবে। ইকার ও উকারের অসিদ্ধত্ব হেতু এইটী প্রযুক্ত হইয়াছে। অথবা সবর্ণদীর্ঘের কিংবা শাকল্যের নিবৃত্ত্যর্থ এবং যকার ও বকারের অসিদ্ধত্ব হেতু উদাত্ত ও স্বরিত স্বরের যণের স্থানে "স্বরিতোঽনুদাত্তস্য" এই সূত্রের বাধনার্থ বুঝিতে হইবে।

३०। मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि। ८। ३। १।

रु इत्यविभक्तिको निर्देशः। मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्। अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया नकारस्य। इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्। हरिवो मेदिनं त्वा। छन्दसीर इति वत्वम्।

३१। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च। ६। १। १२।

एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते। मीढुस्तोकाय तनयाय। वन उपसंख्यानम्। *। क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम्। अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते। अनुबन्धस्येहानिर्देशात् यस्त्वायतं वसुना प्रातरित्वः। इणः क्वनिप्।

३०। मतु। अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वस् इत्यस्य मतुपा सह द्वन्द्वः। अल्पाच्तरस्यापि सौत्रः परनिपातः। मरुत्व इति। मरुतो यस्य सन्तीति मतुप् झय इति वत्वं तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जश्त्वं न। हरिवो मेदिनमिति। हरयो विद्यन्ते यस्येति मतुप्। हरिवच्छब्दात् सम्बुध्येकवचने उगिदचामिति नुम्। हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः संयोगान्तलोपो रुत्वे सिद्धे वक्तव्य इति वचनाद्धशि चेत्युत्वम्। प्रसङ्गादाह। दाश्वानिति। क्वनिप्वनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति। अनुबन्धनिर्देशात्तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोऽपि ग्रहणम्। प्रातरित्व इति। प्रातरितोत्यन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति क्वनिप्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। तदाह। इणः क्वनिबिति।

৩০। বেদে সম্বোধন অর্থ বুঝাইলে মতুপ্ প্রত্যয়ান্ত ও বসু প্রত্যয়ান্ত পদের উত্তর রু হয়। "অলোঽন্ত্যস্য" এই পারিভাষিক সূত্র দ্বারা নকারের স্থানে রু হয়। "ইন্দ্র মরুত্ব! ইহ পাহি সোমম্"। "হরিবো মে দিনং ত্বা"। "ছন্দসীর" এই সূত্র দ্বারা বকার হয়।

৩১। দাশ্বান্ সাহ্বান্ মীঢ্বান্ এই তিনটী ক্বসুপ্রত্যয়ান্ত পদ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। "মীঢ়ুস্তোকায় তনয়ায়"। বন্ প্রত্যয়ান্ত পদও নিপাতনে সিদ্ধ হয়। এস্থলে কেবল বর্ণের গ্রহণ হেতু ক্বণিপ্ ও বণিপের সামান্যতঃ গ্রহণ হইতেছে। এস্থলে

३२। उभयथर्क्षु। ८। ३। ८।

अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा। "पशूंस्तांश्चक्रे, पशून् तान् चक्रे"।

३३। दीर्घादटि समानपदे। ८। ३। ९।

दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम्। "देवाँ अच्छा सुमती"। "महाँ इन्द्रो य ओजसा"। उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह। "आदित्यान् याचिषामहे"।

३४। आतोऽटि नित्यम्। ८। ३। ३।

अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः। "महाँ इन्द्रः"।

३२। उभयथा। नश्छव्यप्रशानिति वर्तते। तेनैव नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। पशूंस्तांश्चक्रे इति। पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः। पूर्वेणात्रानुनासिक इति वानुनासिकः। उभयत्र त्वातोऽटि नित्यमित्यनुनासिकः। रेफस्य विसर्गः। तस्य विसर्जनीयस्येति सः।

३३। दीर्घादटि समानपदे। एकपर्यायसमानशब्दस्तदाह। तौ चेन्नाटावेकपादस्थाविति। नाटौ नकाराटौ देवाँ अच्छा महाँ इन्द्रो इति। देवान् महानिति नस्य रुः।

३४। आतोऽटि नित्यमिति नित्यमनुनासिकः। नेहेति। एतेन महान् हि स इति बह्वृचानां पाठोऽपि व्याख्यातः। आकारे तु महाँहीत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणीयम्।

অনুবন্ধের অনির্দ্দেশ হেতু অনুবন্ধ ও পরিভাষা উপস্থিত হয় না। "যজ্ঞায়ন্তং বসুনা প্রাতরিত্বঃ"। এস্থলে ইণ্‌ধাতুর উত্তর ক্বিপ্ প্রত্যয় হইয়াছে।

৩২। অম্ পরে আছে এরূপ ছপ্ পরে থাকিলে নকার স্থানে বিকল্পে রু হয়। যথা, "পশূংস্তাংশ্চক্রে, পশূন্তাঞ্চক্রে"।

৩৩। অট্ পরে থাকিলে দীর্ঘস্বরের উত্তর নকার স্থানে বিকল্পে রু হয়। যদি সেই নকার ও অট্ একপদস্থ হয়। যথা, "দেবাঁ অচ্ছা সুমতী"। "মহাঁ ইন্দ্রো য ওজসা"। "উভয়থা" এই পদের অনুবৃত্তি হেতু "আদিত্যান্ যাচিষামহে" এইস্থলে রু হইল না।

৩৪। অটের পরস্থিত এবং রুর পূর্ব্বস্থিত অকারস্থানে নিত্য অনুনাসিক বর্ণ

तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् । (क)

३५ । स्वतवान् पायौ । ८ । ३ । ११ ।

रुर्वा । "भुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्ने" ।

३६ । छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः । ८ । ३ । ४९ ।

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा । "अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः" । "गिरिर्न विश्वतस्पृथुः" । नेह । "वसुनः पूर्व्यः पतिः" । अप्रेत्यादि किम्? "अग्निः प्र विद्वान्" । पुरुषः पुरुषः । (ख)

---

३५ । स्वत । स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्वा पायुशब्दे परे । स्वतवा इति । तु वृद्धौ सौत्रो धातुः ततोऽसुन् स्व तवो यस्यासौ स्वतवान् । उगित्वात् स्वतवसां छन्दसीति नुम् ।

হয় । যথা, "মহাঁ ইন্দ্রঃ" । তৈত্তিরীয় শাখাধ্যায়ীরা সেই স্থানে অনুস্বার পাঠ করেন । প্রাচীনেরা বলেন যে, সেস্থলে যে ব্যত্যয় উহা বৈদিকপ্রকরণেই, অন্যত্র নহে । এইরূপ সূত্রের ফল চিন্তনীয় ।

৩৫ । পায়ুশব্দ পরে থাকিলে স্বতবৎ শব্দের উত্তর বিকল্পে রু হয় । যথা, "ভুবস্তস্য স্বতবাঁ পায়ুরগ্নে" ।

৩৬ । বেদে প্রশব্দ ও আম্রেড়িত অর্থাৎ পুনরুক্তি ভিন্ন অন্য কবর্গ ও পবর্গের উত্তর বিসর্গ স্থানে বিকল্পে স হয় । যথা, "অগ্নে ত্রাতর্ঋতস্কবিঃ" । "গিরির্ন বিশ্বতস্পৃথুঃ" । "বসুনঃ পূর্ব্যঃ পতিঃ" এস্থলে স হইল না । প্রশব্দ ও আম্রেড়িত হইলে কি হইবে? যথা, "অগ্নিঃ প্রবিদ্বান্" । "পুরুষঃ পুরুষঃ" ।

(क) । एवं चेति । विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन मङ्गलाचरणं सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि अस्वीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः ।

(ख) । पुरुषः पुरुष इति । वीप्सायां द्विर्वचनम् ।

३७ । कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ।

विसर्गस्य सः स्यात् । "प्रदिवो अपस्कः" । "यथा नो वस्यसस्करत्" । "सुपेशसस्करति" । "उरुणस्कृधि" । "सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् । अनदितेरिति किम् ? "यथा नो अदितिः करत्" ।

३८ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ।

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । "दिवस्परि प्रथमं जज्ञे" । अध्यर्थे किम् ? "दिवस्पृथिव्याः पर्योजः" । (क)

३९ । पातौ च बहुलम् । ८ । ३ । ५२ ।

पञ्चम्या इत्येव । "सूर्यो नो दिवस्पातु" ।

---

३७ । कः करत् करति । कृञो लङ् । मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति लोपः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । करतीति । कृञ एव लङ् । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । करतीति । लट् व्यत्ययेन शप् । कृधीति । लोट् सेर्हिः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । कृत इति । कृञ एव क्तः ।

३९ । पातौ च । बहुलवचनात् पतावपि । धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ।

---

৩৭ । কঃ, করৎ, করতি, কৃধি ও কৃত শব্দ পরে থাকিলে বিসর্গ স্থানে স হয় । অদিতি শব্দের উত্তর হয় না । যথা, "প্রদিবো অপস্কঃ" । "যথা নো বস্যসস্করৎ" । "সুপেশসস্করতি" । "উরুণস্কৃধি" । "সোমং চারুং মঘবৎসু নস্কৃতম" । অদিতিশব্দের উত্তর হইলে কি হইবে ? "যথা নো অদিতিঃ করৎ" ।

৩৮ । উপরিভাবার্থ পরি শব্দ পরে থাকিলে পঞ্চমীর উত্তর বিসর্গ স্থানে স হয় । যথা, "দিবস্পরি প্রথমং জজ্ঞে" । অধ্যর্থ না হইলে কি হইবে ? "দিবস্পৃথিব্যাঃ পর্য্যোজঃ" ।

৩৯ । পাতু শব্দ পরে থাকিলে পঞ্চমীর উত্তর বিসর্গ স্থানে স হয় । যথা, "সূর্য্যো নো দিবস্পাতু" ।

(क) पर्योज इति । अत्र परिः सर्वतोभावे ।

४०। षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ।८।३।५३।

"वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्"। "दिवस्पुत्राय सूर्याय"। "दिवस्पृष्ठं भन्दमानः"। "तमसस्पारमस्य"। "परिवीत इळस्पदे"। "दिवस्पयो दिधिषाणाः"। "रायस्पोषं यजमानेषु"।

४१। इडाया वा। ८। ३। ५४।

पतिपुत्रादिषु परेषु। "इळायास्पुत्रः, इळायाः पुत्रः"। "इळायास्पदे, इळायाः पदे"।

४२। निसस्तपतावनासेवने। ८। ३। १०२।

निसः सकारस्य मूर्द्धन्यः स्यात्। "निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः"। अनासेवने किम्? निस्तपति। पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः।

४०। षष्ठ्याः। वाचस्पतिमिति। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ठ्या अलुक्।

४२। निसस्तपतौ। आसेवनं पौनःपुन्यं तदन्यस्मिन्नित्यर्थः।

৪০। পতি, পুত্র, পৃষ্ঠ, পার, পদ, পয়স্ ও পোষশব্দ পরে থাকিলে ষষ্ঠী বিভক্তির উত্তর বিসর্গ স্থানে স হয়। যথা, "বাচস্পতিং বিশ্বকর্ম্মাণম্"। "দিবস্পুত্রায় সূর্য্যায়"। "দিবস্পৃষ্ঠং ভন্দমানঃ"। "তমসস্পারমস্য"। "পরিবীত ইলস্পদে"। দিবস্পয়ো দিধিষাণাঃ"। "রায়স্পোষং যজমানেষু"।

৪১। পতি, পুত্র, পৃষ্ঠ, পার, পদ, পয়স্ ও পোষশব্দ পরে থাকিলে ইড়া শব্দের উত্তর বিসর্গ স্থানে স হয়। যথা, "ইলায়াস্পুত্রঃ", "ইলায়াঃ পুত্রঃ"। "ইলায়াস্পদে", ইলায়াঃ পদে"।

৪২। "নিসস্তপতাবনাসেবনে" এই সূত্র দ্বারা নিসের সকারের ষত্ব হয়। যথা, "নিষ্টপ্তং রক্ষঃ"। "নিষ্টপ্তা অরাতয়ঃ"। আসেবনার্থে কি হইবে? "নিস্তপতি"। অর্থাৎ পুনঃ পুনঃ তাপ প্রদান করিতেছে।

४३। युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्। ८। ३। १०३।

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु। युष्मदादेशाः त्वन्त्वातेतवाः। त्रिभिष्ट्वं देव सवितः। तेभिष्टा भभिष्टे। अप्स्वग्ने सधिष्टव। अग्निष्टद्विश्वम्। द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। अन्तःपादं किम्? तदग्निस्तदर्यमा। यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः। अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः।

४४। यजुष्येकेषाम्। ८। ३। १०४।

युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा। "अर्चिभिष्टम्"। "अग्निष्टे अग्रम्"। "अर्चिभिष्टतक्षुः"। पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि।

४३। युष्मत्तत्ततक्षुष्विति सकारान्तानुकरणात् परस्य सुप्सकारस्य नुम विसर्जनीयस्य शर्व्य-वाग्र.पीति षत्वम्। ह्रस्वात्तादाविव्यत: तादाविति वर्तते। तदाह। तकारादिष्विति। एत-युष्मद एव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात्। त्वं त्वा ते तव इति। एतेषामेव संभव इत्यर्थः।

৪৩। তকারাদি অর্থাৎ যুষ্মৎ শব্দ স্থানে আদিষ্ট ত্বং, ত্বা, তে ও তব ও ততক্ষু শব্দ পরে থাকিলে পাদমধ্যস্থ যে সকার, তাহার ষত্ব হয়। যথা, "ত্রিভিষ্টং দেব! সবিতঃ!"। "তে ভিষ্টা" আভিষ্টে"। "অপ্স্বগ্নে সধিষ্টব"। "অগ্নিষ্টবদ্বিশ্বম্"। "দ্যাবাপৃথিবী নিষ্টতক্ষুঃ"। পাদমধ্যস্থ না হইলে কি হইবে? "তদগ্নিস্তদর্য্যমা"। "যন্ম আত্মনো মিন্দাভূদগ্নিস্তৎ পুনরাহার্জাতবেদা বিচর্ষণিঃ"। এস্থলে অগ্নিঃ পদটী পূর্ব্ব পাদের অন্তে রহিয়াছে, মধ্যে নহে।

৪৪। যুষ্মৎ তৎ ততক্ষু শব্দ পরে থাকিলে পদমধ্যস্থিত সকারের বিকল্পে ষত্ব হয়। যথা, "অর্চ্চিভিষ্টম্"। "অগ্নিষ্টেঽগ্রম্"। "অর্চ্চিভিষ্টতক্ষু"। বিকল্প পক্ষে "অর্চ্চিভিস্ত্বম্"। ইত্যাদি।

४५। स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि। ८। ३। १०५।

नृभिष्टुतस्य, नृभिः स्तुतस्य। गोष्टोमम्, गोस्तोमम्। पूर्वपदादिति त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्।

४६। पूर्वपदात्। ८। ३। १०६।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा। यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः। युवं हि स्थः स्वर्पती।

४७। सुञः। ८। ३। १०७।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य सुञो निपातस्य सस्य षः। ऊर्ध्वमूषुणः। अभीषु णः।

४५। स्तुतस्तोमयोः। एतयोः परतः सस्य षत्वं स्यात्। पूर्वपदादित्येव सिद्धमिति। पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रियते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः। ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव।

४৫। বেদে স্তুত ও স্তোম শব্দের সকারের বিকল্পে ষত্ব হয়। যথা, "নৃভিষ্টুতস্য, নৃভিস্তুতস্য"। "গোষ্টোমম্, গোস্তোমম্"। এস্থলে "পূর্ব্বপদাৎ" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা উক্তপদ সিদ্ধ হইত, তথাপি বিস্তারার্থ এই সূত্রটী কৃত হইয়াছে।

৪৬। পূর্ব্বপদস্থ নিমিত্তের পরস্থিত স্থশব্দের সকারের বিকল্পে ষত্ব হয়। যথা, "যদিন্দ্রাগ্নী দিবিষ্ঠঃ। যুবাং হি স্থঃ স্বর্পতী"।

৪৭। পূর্ব্বপদস্থ নিমিত্তের পরস্থিত নিপাতসংজ্ঞক সুঞের সকারের ষত্ব হয়। যথা, "ঊর্দ্ধং ঊষুণঃ"। "অভীষুণঃ"।

---

*। ऊषुण इत्यादि। इकः सुञीति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं नस् इत्यादिना नस्य णत्वं चात्रानुसन्धेयम् इति बालम्।

४८ । सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ।

गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः किम् ? गोसनिः ।

४९ । सहेः पृतनर्ताभ्यां च । ८ । ३ । १०९ ।

पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् । ऋतीषाहम् ।

५० । न्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ।८।३।११९ ।

सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत्, न्यसीदत् । व्यषीदत्, व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्, अभ्यस्तौत् ।

५१ । छन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ४ । २६ ।

ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ।

---

४८ । सनोतेरनः । अनन्तस्य सनोतेः सस्य षः स्यात् गोषा इति । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्वनोरित्यात्वम् । गोसनिरिति । छन्दसि वनिसनिरक्षिमथामितीन् प्रत्ययः ।

५० । न्यभिभ्यो । न रपरेत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्याह । मूर्द्धन्यो वा स्यादिति । अभ्यष्टौदिति । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः ।

५१ । छन्दस्यृदव । अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋकारान्तावग्रहस्य ऋदवग्रह-सञ्ज्ञात् । नृमणा इत्यादीति । अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां णत्वं पदकाले वाय-

---

৪৮। অস্ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদস্থ নিমিত্তের পর সন ধাতুর সকারের ষত্ব হয়। যথা, "গোষা ইন্দ্রো নৃষা অসি"। অস্ পরে না থাকিলে কি হইবে? "গোসনিঃ"।

৪৯। পৃতনা ও ঋত শব্দের উত্তর সহ ধাতুর সকারের ষত্ব হয়। যথা, "পৃতনাষাহম্"। "ঋতাষাহম্"। চকার দ্বারা ঋতীশব্দের উত্তর ও সাহশব্দের সকারের ষত্ব হয়। "ঋতীষাহম্"।

৫০। বেদে নি, বি ও অভিপূর্ব্বক সদ ও স্তু ইত্যাদি ধাতুর সকারের বিকল্পে অট্ ব্যবায়ে ষত্ব হয়। যথা, ন্যষীদৎ, ন্যসীদৎ। ব্যষীদৎ, ব্যসীদৎ। অভ্যষ্টৌৎ, অভ্যস্তৌৎ।

৫১। বেদে ঋকারান্ত অবগ্রহের উত্তর নকারের ণত্ব হয়। যথা, "নৃমণাঃ। পিতৃযাণম্"। সমাসে পদান্তকে অবগ্রহ বলে।

५२। नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः। ८। ४। २७।

धातुस्थात्। अग्ने रक्षा णः। शिक्षाणो अस्मिन्। उरुणस्कृधि। अभीषुणः। मोषुणः।

इत्यष्टमोऽध्यायः।

इति सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकप्रकरणम्।

ग्रहः क्रियते। तेनावग्रहयोग्यत्वाद्दकारोऽवग्रह इत्युक्तः नतु तद्दशापन्नः। अत हि नृमणा इति पदकालेऽवगृह्यते।

५१। नश्च। धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात्। धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च। उरु इति स्वरूपग्रहणं षु इति कृतणत्वस्य सुञो ग्रहणं न षष्ठीसप्तमीबहुवचनस्य। तेनेन्द्रो धर्ता गृहेषु न इत्यादौ न नसिति नासिकादेशस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम्। रक्षाण इति। रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः। उरुणस्कृधीति। कृञो लोट् सेर्हिः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः। कः करदित्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। अभीषुण इति। इकः सुञीति दीर्घः। एवमूषुण इत्यत्रापि सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नस्।

श्रीमन्मौलिकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकप्रकरणं समाप्तम्।

৫২। বেদে ধাতুস্থ নিমিত্তের পর এবং উরু শব্দ ও ষুশব্দের উত্তর নসের নকারের ণত্ব হয়। যথা, "অগ্নে রক্ষা ণঃ"। "শিক্ষাণোঽস্মিন্"। "উরু ণস্কৃধি"। "অভীষুণঃ"। "মোষুণঃ"। ইতি সিদ্ধান্তকৌমুদ্যাং বৈদিকপ্রকরণেঽষ্টমোঽধ্যায়ঃ।

ইতি শ্রীরামগোপালশর্ম্ম-বিরচিত-বৈদিকপ্রকরণানুবাদঃ সমাপ্তঃ।

বেদেন্দুবসুভূমাব্দে মাঘে শ্রীশপ্রসাদতঃ।
বৈদিকপ্রক্রিয়াবঙ্গানুবাদোঽয়ং প্রকাশিতঃ

अथ स्वरप्रकरणम्।

१। अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जम्। ६। १। १५८।

परिभाषेयं स्वरविधिविषया। यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदम् अनुदात्ताच्कं स्यात्। गोपायतं नः। अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम्। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम्। *। तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वरः आयस्य प्रत्ययस्वरश्च

१। अनुदात्तं पदम्। परिभाषेयमिति। नाधिकारोऽस्वरितत्वात्। आद्युदात्तश्च समानोदरे शयित ओ चोदात्त इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात्। परिभाषाया लिङ्गापेक्षायामाह। स्वरविधौति। सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शआद्यजन्तः पदसामानाधिकरण्यात्। अथानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तस्मिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्जित इत्याह। तमेकमिति। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यस्योदात्तस्वरितविधानं तस्यैव वर्जनम्। एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम्। तेन तवै चान्तश्च युगपदिति द्वयोर्वर्जनम्। इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र देवताद्वन्द्वे चेति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम्। बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्त इति स्थितम्। गोपायतमिति। गुप इत्यस्य धातोरित्यन्त उदात्तः। तत आय् प्रत्ययः आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। ततः सनाद्यन्ता इति धातुसंज्ञायां धातोरिति यकाराकार उदात्तः। स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः

১। এই সূত্রটী স্বরবিধি বিষয়ের পরিভাষা। যে পদে যে বর্ণের স্থানে উদাত্ত বা স্বরিত স্বর বিহিত হয়, সেই স্বরটী ত্যাগ করিয়া অবশিষ্ট যে বর্ণ থাকে, সেই সকল বর্ণের অনুদাত্ত স্বর হয়। যথা, "গোপায়তং নঃ"। এস্থলে "সনাদ্যন্তাঃ" এই সূত্র দ্বারা ধাতুত্ব সিদ্ধি হওয়াতে ধাতুস্বর দ্বারা যকার ও আকারের উদাত্ত স্বর এবং

न शिष्यते। अन्यत्रेति किम्? यज्ञं यज्ञमभिवृधे गृणीतः। अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस एव।

पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सति शिष्टः स्वरो बलवान्। तस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनेनानुदात्तेन शपकारेण सहाद्गुण इति पररूपे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। अयस्तमादेशः। तस्य तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशादित्यनेनादुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम्। तस्य उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्यानुदात्तं पदमिति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेन्नैवम्। यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापकं तञ्यतस्वित्त्वं यतीनाव इति च। सति शिष्टेति। यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः। एतच्च सति शिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धं तथा हि उदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्राप्तिस्तत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्बाध्यते तद्यथा औपगवत्वमित्यत्राण् प्रत्यये त्वप्रत्यये च आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं सूत्रमेव प्रथमप्रवृत्तिं बाधते द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक्। ननु यदि सति शिष्टः स्वरो बलीयस्तर्हि सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरोऽपि बलीयः स्यात् तथा च गृणीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह। अन्यत्रेति। सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः। अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधानम्। तथा हि यद्यपि लावस्थायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासिरिति तत्स्वरस्य सति शिष्टत्वात् शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्। गृणीत इति। अन्तोदात्तं पदम् अत्र तास्यनुदात्तेति लसार्वधातुकनिघातो न अदुपदेशेति तकारकरणात् श्नाप्रत्ययस्यादन्तत्वाभावात् तिङ्ङतिङ इति निघातस्तु न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति निषेधात् स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते। तस एवेति। तस आद्युदात्तश्चेत्याद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः।

অবশিষ্ট বর্ণের অনুদাত্ত স্বর হইল। যদি অবশিষ্ট স্বর বলবান্ হয়, তাহা হইলে বিকরণ ভিন্ন অন্যত্রই উক্ত স্বর হইবে, ইহা বক্তব্য। সেই হেতু উক্ত উদাহরণে গুপি এই ধাতুর স্বর এবং আয়ভাগের প্রত্যয়স্বর অবশিষ্ট থাকিবে না। অন্যত্র বলাতে কি হইল? "যজ্ঞং যজ্ঞমভিবৃধে গৃণীতঃ"। এস্থলে ধাতুর অবশিষ্ট থাকিলেও শ্না প্রত্যয়ের স্বর অবশিষ্ট থাকিল না, তসেরই স্বর অবশিষ্ট থাকিল।

२। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। ६। १। १६१।

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात्। देवीं वाचम्। अत्र ङीबुदात्तः।

३। चौ। ६। १। २२२।

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात्। उदात्तनिवृत्ति-

---

२। अनुदात्तस्य। देवशब्दोऽच्प्रत्ययान्तत्वाच्चित इत्यन्तोदात्तः पचादिषु देवड्िति पाठाट्टिड्ढेति ङीप् तस्यानुदात्तौ सुप्पिताविथनुदात्तत्वे यस्येति चेत्यकारलोपः। नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं नह्यनुदात्ते स्वरिते वा परे उदात्तलोपोऽस्ति। न च प्रसज्यत इति प्रासङ्गः कर्मणि घञ् कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन् उपसर्गस्य घञ्य मनुष्ये बहुलमित्युपसर्गस्य दीर्घः तं वहन्तीति प्रासिताद्यत् तित्स्वरित:तस्मिन् परे यस्येति लोपः अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यम्। स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनुदात्तं तत्कृत उदात्तलोप इति चेत् सत्यम्। मा हि धुक्षातामित्यत्र दुहेर्लुङात्मनेपदमातां शल इगुपधेति च्लेः क्सः आतामित्यस्य तास्यनुदात्तेन् ङिदद्उपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। क्सः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः क्सस्याचीत्याकारलोपः। अत्र कर्षात्वतो घञोऽन्त त उदात्त इत्यतः अन्त इत्यधिकारादन्त्यस्योदात्तत्वं स्यात् सति त्वस्मिन्नादेर्भवति। ननु यत्रोदात्तलोप इत्युच्यमाने कथमन्त्यस्य प्रसङ्गः। न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति। तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्। क्सस्याचीत्यजादौ प्रत्यये विधानात् तस्मादत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तस्मिन्नोऽनुदात्तस्योदात्तभवतीति सूत्रार्थेनान्ताधिकारादन्त्यस्य प्रसङ्गः यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तो लोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम्। अन्त्यस्य प्रसङ्गाभावात्। न च मा हि धुक्षातामित्यत्र तिङ्ङतिङ इति निघातः स्यादिति वाच्यम्। चेति निषेधात्।

३। उदात्तनिवृत्तेति कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याञ्चेत्यकारस्याच इति लोपे सति

২। যে অনুদাত্ত স্বর পরে থাকাতে পূর্ব্ববর্ত্তী উদাত্ত স্বরের লোপ হয়, তাহারই উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "দেবীং বাচম্"। এস্থলে ঙীপ্ উদাত্ত। কারণ—"অনুদাত্তৌ সুপ্পিতৌ" এই সূত্র দ্বারা ঙীপের অনুদাত্তত্ব সিদ্ধি হইলেও তাহা পরে থাকাতে দেব এই শব্দের উত্তর বিহিত প্রত্যয়ের উদাত্ত স্বরের লোপ হওয়াতে ঙীপের উদাত্তত্ব সিদ্ধি হইতেছে।

৩। যাহার অকার লুপ্ত হইয়াছে এরূপ অঞ্চধাতু পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের

स्वरापवादः । दे॒वद्रीचीं नयत देवयन्तः । अतद्धित इति वाच्यम् ॥* दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ।

४ । आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १९८ ।

आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्ने॒ इन्द्र॒ वरु॑ण मित्र देवाः ।

५ । आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १९ ।

पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् ।

अनुदात्तस्य चेति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थः । देवद्रीचीमिति । देव अञ्च् इति स्थिते विष्वग्देवयोरिति देवशब्दस्याद्रिः आदेशः । उगितश्चेति ङीप् । अच इत्यच्चतेरकारलोपः । चाविति दीर्घत्वम् । द्रीत्येकार उदात्तः । ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वम् । अतद्धित इति । चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा देवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सति शिष्टस्वरो बाधेत । तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम् । अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम् । दाधीच इति । दधि अञ्च् अण् इति स्थितेऽण्स्वरउदात्तत्वे कृतेऽच्च इत्यकारलोपः । ततः सति शिष्टत्वाच्चाविति स्वरः प्राप्तो निषिध्यते तथा चाण्प्रत्ययस्वरेणैव व्यवस्था । तदाह । प्रत्ययस्वर एवात्रेति ॥

४ । अग्न इत्यादि । सामन्त्रितमित्यनेनामन्त्रितत्वम् ॥

५ । प्रागुक्तपाष्ठस्येति । आमन्त्रितस्य चेत्यस्य । इमम्म इति । मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य

অন্ত্যবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। এই সূত্রটী উদাত্ত নিবৃত্তি স্বরের অপবাদ। যথা, “দেবদ্রীচীং নয়ত দেবয়ন্তঃ”। তদ্ধিত না হইলেও হইবে ইহা বক্তব্য। *। যথা, দাধীচঃ। মাধূচঃ। এস্থলে কেবল প্রত্যয় স্বর বুঝিতে হইবে।

৪। আমন্ত্রিত অর্থাৎ সম্বোধন বিভক্ত্যন্ত পদের আদি বর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, অগ্নে! ইন্দ্র! বরুণ! মিত্র! দেবাঃ!

৫। পদের পরস্থিত অথচ পাদের অন্তস্থিত সমস্ত আমন্ত্রিত পদের অনুদাত্ত

प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति। अपादादौ किम्? शतुद्रि स्तोमम्। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्। अग्न इन्द्र। अत्रेन्द्रादीनां निघातो न। पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात्। "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्"। समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न। अग्ने तेजस्विन्। अग्ने त्रातः। सामान्यवचनं किम्? पर्यायेषु मा भूत्। अघ्न्ये देवि सरस्वति।

गङ्गे प्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः। स च पदपाठे स्पष्टएव। संहितायां तु स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति वक्ष्यमाणा प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते। शुतुद्रीति। षाष्ठेनामन्त्रितस्य चेत्यनेनाद्युदात्तः। आमन्त्रितं पूर्वम्। अग्नइन्द्रेति। सर्वाणि षाष्ठेनाद्युदात्तानि। निघातो नेति। आष्टमिकेनेति भावः। नामन्त्रिते। अत्रोत्तरसूत्रस्थं सामान्यवचनमत्र सम्बन्धनीयमिति भाष्यं तद्व्याचष्टे। विशेष्यमिति। विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः। क्वचित्तु नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति पाठः। स त्वनुरोधेनेति ज्ञेयम्। तेजस्विन्नित्यादि। अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य त्रातरित्यस्य चाष्टमिकनिघातः। अघ्न्ये देवि सरस्वतीति। तैत्तीरीयके ब्राह्मणे सहस्रमतीं प्रकृत्य इडे रन्ते हिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महिविश्रुति एतानि ते अघ्निये नामानि। इळौ तु इडे काव्ये विहव्ये इति पाठः। स तु शाखान्तरे द्रष्टव्यः। समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेऽग्नइन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्यर्थम्। भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनापेक्षत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्यावश्यं स्थितत्वात्।

স্বর হয়। এই আষ্টমিক শব্দ প্রাগুক্ত ষষ্ঠী সূত্রের অপবাদ। যথা, ইমং মে গঙ্গে যমুনে সরস্বতি!। পাদের আদিতে হইলে কি হইবে? শুতুদ্রি স্তোমম্। আমন্ত্রিত পূর্ব্বপদ অবিদ্যমানবৎ হয়। যথা, অগ্ন ইন্দ্র। এস্থলে ইন্দ্রাদি পদের নিঘাত স্বর হইল না। কারণ ইহাদের (অগ্নে, ইন্দ্র ইত্যাদির) পূর্ব্বে কোন পদ নাই এবং পরেও কোন পদ নাই। আমন্ত্রিত পদ সামানাধিকরণ হইলে সামান্য বচন হইবে না অর্থাৎ সমানাধিকরণ আমন্ত্রিত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্বস্থিত বিশেষ্য পদ বিদ্যমানবৎ হয় না। যথা, অগ্নে তেজস্বিন্। অগ্নেঃ ত্রাতঃ। সামান্যবচন না হইলে কি হইবে? পর্য্যায় স্থলে হইবে না। যথা, অঘ্নো দেবি সরস্বতি!।

६। सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने।८।१।७४।

अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम्। सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम्। आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा। देवीः षड़ुर्वीरुरु नः कृणोत। अत्र देवीनां विशेषणं षडिति। देवाः शरण्याः। इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः।

७। सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे।२।१।२।

सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत् स्यात् स्वरे कर्त्तव्ये। द्रवत्पाणी शुभस्पती। शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्। षष्ठ्यन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः। पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात्। यत्ते दिवो दुहितर्मर्त्त

६। सामान्य। बहुवचनमिति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागार्थम्। देवीः षडिति। अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत्। तेन षडित्यस्य निघातः। शरण्यति शरणं रक्षितृत्वं तत्र साधवः शरण्याः। तत्र साधुरिति यत्। द्वितीयस्येति। षष्ठ्यन्तस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः।

७। सुबामन्त्रिते। परस्याङ्गवदिति। तस्यैव परस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। षष्ठ्यामन्त्रित। अत्र षष्ठीशब्देन षष्ठ्यां विभक्तिरुच्यते। तेन

৬। বিশেষবচন স্থলে সামান্যবচন বিকল্পে হইবে। কিন্তু এস্থলে ভাষ্যকার "বহুবচন" হইবে এইরূপ বলিয়াছেন এবং "সামান্যবচন" এই পদটী পূর্ব্ব সূত্রে যোজিত করিয়াছেন। আমন্ত্রিতান্ত বিশেষণ পদ পরে থাকিলে পূর্ব্বস্থিত বহুবচনান্ত পদ অবিদ্যমানবৎ হয়। যথা, দেবীঃ ষড়ুর্ব্বীরুরু নঃ কৃণোত"। এস্থলে ষড়্ এই পদটী দেবীশব্দের বিশেষণ। "দেবাঃ শরণ্যাঃ। এস্থলে দ্বিতীয়টীর বিকল্পে নিঘাত স্বর হইবে।

৭। সুবন্ত আমন্ত্রিত পদ পরে থাকিলে স্বরবিধি বিষয়ে সেই পরবর্ত্তী আমন্ত্রিত পদেরই অঙ্গ অর্থাৎ একদেশবৎ কার্য্য হয়। যথা, "দ্রবৎপাণী শুভস্পতী"।

भोजनम् । इह हि दिवः शब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् । षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् । पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । अव्ययानां न ॥ * ॥ उच्चैरधीयान । अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ * ॥ उपाग्न्यधीयान ।

गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति । परशुना वृश्चन्निति । आङ्पर्वयोः खनिशृभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । षष्ठ्यन्तम् आमन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वान्न कारकापेक्षा तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः । पितर्मरुतामिति । अत्र मरुतामिति परंपदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं ततः परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः । अव्ययानां नेति । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्रामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं न । न च निषेधवैयर्थ्यम् । निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादिति वाच्यम् । स्वरादिष्वन्तोदात्तयोरुच्चैर्नीचैःशब्दयोः पाठात् । अव्ययीभावस्य त्विति । अव्ययीभावश्चेति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा । सूत्रे लुङ्मुखस्वरोपचारा इति गणनादन्यत्राव्ययसंज्ञाभावेनाव्ययानां नेति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः । उपाग्न्यधीयानेति । पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वम् ।

এস্থলে শুভঃ এই পদটী শুভধাতুর উত্তর ক্বিপ্ প্রত্যয়ের পর ষষ্ঠী বিভক্তির দ্বারা সিদ্ধ হইয়াছে। তাহার অর্থাৎ শুভের পর শরীরে অনুপ্রবেশ বিষয়ে ষষ্ঠী বিভক্তি এবং আমন্ত্রিতপদের আদিবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। এস্থলে আষ্টমিক নিঘাত স্বর সঙ্কনীয় নহে, কারণ পাদের আদিস্থিত হইলে পূর্ব্ববর্ত্তী আমন্ত্রিত পদের অবিদ্যমানত্ব হয়। যথা, "যক্তে দিবো দুহিতর্মর্ত্যভোজনম্"। এস্থলে দিবঃ শব্দের আষ্টমিক নিঘাত হইতেছে। "পরশুনা বৃশ্চন্"। ষষ্ঠ্যামন্ত্রিতকারকবচনম্। ০। অর্থাৎ ষষ্ঠী বিভক্ত্যন্ত ও আমন্ত্রিতান্ত বিষয়ে যে কারক, তদ্বাচক এইরূপ পরিগণন কর্ত্তব্য। সেইহেতু "অয়মগ্নে জরিতা"। "এতে নাগ্নে ব্রহ্মণা"। এইস্থলে হইল না। যথা, অথবা সমর্থানুবৃত্তিদ্বারা সিদ্ধ হইল। "পূর্ব্বাঙ্গবচ্চেতি বক্তব্যম্"। এস্থলে

८। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।८।२।४।

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यभि हि। स्वरितस्य यतः। खलप्व्याशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न।

८। अभ्यभीति। अभिशब्दे उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तनिषेधात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। तस्य नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तस्य परमाम्रेडितम् अनुदात्तं चेति परस्यानुदात्तत्वं तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वादकारात्स्वरितः। खलपूशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। तस्य ओः सुपीति यण्। स उदात्तयण्। ततः परो ङिप्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः। तस्यानेन स्वरितः। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु न। नोङ्धात्वोरिति निषेधात्। तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्याशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः। आशाशब्दो हि आशाया अदिगाख्या चेदित्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः। अस्येति। आशाशब्दप्रथमाकारस्थानिकस्येत्यर्थः। शेषेति। आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः। ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तः औजढदित्यत्र ढसशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते न तु ढशब्दे न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम्। तथा सति उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तथापि स्वासिद्धत्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः लक्ष्यविरोधात्। प्रत्यग्निरथसामन्युमश्व्यदित्यादौ स्वरितादर्शनात्। न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः शङ्क्यः। अन-

---

পরাঙ্গবৎ না হইয়া পূর্ব্বাঙ্গবৎ কার্য্য হয়। যথা, "আ তে পিতর্মরুতাম্"। "প্রতিত্বা দুহিতর্দিবঃ"। অব্যয় সকলের পূর্ব্বাঙ্গবৎ কার্য্য হয় না। যথা, "উচ্চৈরধীয়ান"। অব্যয়ীভাব সমাসের কিন্তু হইবে "উপাগ্ন্যধীয়ান"।

৮। এইস্থলে যোগবিভাগ করিতেছেন। যথা, উদাত্ত যণের পরস্থিত যে অনুদাত্ত স্বর তাহার স্থানে স্বরিত স্বর হয়। উদাত্তযন্—যথা, "অভ্যভি হি"। স্বরিত যণের উদাহরণ যথা, "খলপ্ব্যাশা"। অভিশব্দ অন্তোদাত্ত। তাহা পরে থাকাতে উদাত্ত ইকারের স্থানে যণ্ কৃত হইলে উদাত্তযণের পর হইয়াছে বলিয়া যকারের স্থানে স্বরিত স্বর হইল। খলপূঃ শব্দ কৃদুত্তরপদ প্রকৃতিস্বর দ্বারা অন্তোদাত্ত। তাহার স্থানে "ওঃসুপি" এই সূত্র দ্বারা যণ্ হয়, ঐ যণ্ উদাত্ত। তৎপরে ঙিপ্রত্যয় এবং সুপত্ব হেতু অনুদাত্ত হইল। তাহার স্থানে এই বর্ত্তমান সূত্র দ্বারা স্বরিত স্বর

९ । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ।

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । 'वोऽश्वाः' । 'क्वावरं मरुतः' ।

१० । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ।

अनुदात्ते पदादौ पर उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे

स्वरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा स्वल्पव्याप्त्या अपि योग्या अव्यानित्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेद् अत्राहुर्भाष्यकाराः । योगविभागः करिष्यते । उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः स्वरितयणः, उदात्तयण इत्यनुवर्तते । उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितस्तद्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयत्वात्सिद्धत्वं नान्यस्य ।

९ । एकादेश इति । उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह । वोऽश्वा इत्यादि । बहुवचनस्य वस्नसावित्यनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादस् अनुदात्तः । अश्वेः क्वनिति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः । वसोरुत्वम् । उत्वम् । एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपम् । क्वेति । किमोत् क्वातीति किमः क्वादेशः । तित् स्वरितम् । अवरशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्युदात्तः । तयोर्दीर्घ उदात्तः ।

१० । स्वरितो । वीदमित्यादि । विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । इदशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः । दिविशब्दे ऊडिदपदादीति विभक्तिरुदात्ता । ईयते

বিহিত হইল। এস্থলে আশা শব্দের "আশায়া অদিগাখ্যা চ" এই সূত্রদ্বারা অন্তোদাত্তত্ব হেতু অনুদাত্তাদি হইতেছে। সুতরাং স্বরিত স্বরের ত্রৈপাদিকত্ব হেতু অসিদ্ধি হইতেছে। অতএব শেষটীর নিঘাত স্বর হইল না।

৯। উদাত্ত স্বরের সহিত একাদেশের উদাত্ত স্বরই হয়। (অর্থাৎ উভয় উদাত্তেরই স্থানিত্ব আন্তরতম্যতা প্রযুক্তই সিদ্ধ হয়। অন্য দুইটীর অনুদাত্তত্ব এবং স্বরিতত্বে আন্তরতম্য হেতু স্বরিত স্বরের প্রাপ্তি হইলে এইরূপ বিধান বুঝিতে হইবে)। যথা, "বোঽশ্বাঃ"। ক্বাবরং মরুতঃ।

১০। অনুদাত্ত পদাদি পরে থাকিলে উদাত্তের সহিত একাদেশে স্বরিত স্বর বিকল্পে বিহিত হয়। বিকল্প পক্ষে পূর্ব্ব সূত্র দ্বারা উদাত্ত স্বর হয়। যথা,

पूर्वसूत्रेणोदात्तः । 'वीᳲदं ज्योतिर्हृदये' । 'अस्य श्लोको दिवीयते' । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । 'सोऽयमागात्' । उक्तं च प्रातिशाख्ये—'इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु च' इति ।

इंङ् गतौ दिवादिः । तिङ्ङतिङ इति निहतम् । अवेकादेश उदात्तः । इकारयोः स्वरित इति । ह्रस्वेकारयोरेवेत्यर्थः । दीर्घप्रवेशे त्विति । दिवीयत इत्यत्र । उदात्त इति । एकादेश उदात्त इत्यनेन । इयं च बह्वृचानां व्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया । पूर्वरूपे इति । ते वदन्नित्यादौ । ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः जसः सुप्त्वादनुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः । अवदन्निति । वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ते इत्यतिङन्तात्परत्वं तस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः । सोऽयमिति । स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । सु इति सुप्त्वादनुदात्तः । तस्य हल्ले उत्वे गुणे च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । अयमितीदमः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । तयोरेङः पदान्तादिति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः । इकारयोश्च प्रश्लेष इति । ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घे ह्रस्वयोर्यत्र सवर्णदीर्घः स प्रश्लेष इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षैप्रः सन्धिः । यत्र एङः पदान्तादिति स अभिनिहतसन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्वौक्रियत इत्यर्थः । वीदं ज्योतिः अभ्यभि हि तेऽवदन्निति क्रमेणोदाहरणानि ।

"वीᳲदং জ্যোতির্হৃদয়ে"। "অস্য শ্লোকো দিবীয়তে"। ব্যবস্থিত বিভাষা হেতু উভয় ইকারেরই স্বরিত স্বর হয়। দীর্ঘ প্রবেশে কিন্তু উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "এঙঃ পদান্তাৎ" এই সূত্র দ্বারা পূর্ব্বরূপ বিহিত হইলে স্বরিত স্বরই হইবে। "তেঽবদন্" "সোঽয়মাগাৎ"। প্রাতিশাখ্যে এইরূপ উক্ত হইয়াছে যে, উভয় ইকারের প্রশ্লেষ হইলে অর্থাৎ হ্রস্ব ইকার দ্বয়ের সবর্ণ দীর্ঘ কৃত হইলে যে স্থলে হ্রস্ব দ্বয়ের সবর্ণ দীর্ঘ হয়, তাহাকে প্রশ্লেষ বলে। উদাত্ত ও স্বরিত স্থানে যে যণ্ তাহাকে ক্ষৈপ্র সন্ধি বলে। যেস্থলে "এঙঃ পদান্তাৎ" এই সূত্রের কার্য্য হয়, তাহাকে অভিনিহত সন্ধি বলে। অতএব ইকার দ্বয়ের প্রশ্লেষে এবং ক্ষিপ্রাভিনিহত সন্ধি স্থলে স্বরিত স্বরই বিহিত হয়।

११। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। ८। ४। ६६।

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। 'अग्निमी॑ळे'। अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। 'तमी॑शानासः'।

१२। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्। ८। ४। ६७।

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात्। गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। 'प्र य आरुः'। 'वोऽश्वाः'। 'क्वा॒ऽभीशवः'।

११। उदात्तादनुदात्तस्य। अत्र तयोर्य्वावचीत्यतः संहितायामित्यनुवर्त्तते। तेन पदकालेऽनुदात्तमेव। अग्निमीळे इति। अग्निशब्दः फिट्स्वरेण चान्तोदात्तः अमसुप्त्वादनुदात्तः। अमि पूर्व्व इति एकादेश उदात्तः। ईळे * इति तु ईड़ स्तुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनम्। दयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो * ळकार इति वक्ष्यमाणेन प्रातिशाख्येन डस्य ळः *। तिङ्ङतिङ इति निहतम्। ईकारस्य स्वरितः। न च मकारेण व्यवधानम्। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषणात्। एवं सर्व्वत्र ज्ञेयम्। ननु तित्स्वरितमित्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम् एवं च स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह। अस्येति। यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत् प्रवर्त्तेत इह प्रकरणे न प्रवर्त्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात्। तेन दयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम्। तमीशानास इति। तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम्। ईशानशब्दाज्जसि आज्जसेरसुगित्यसुगागमे कृते रूपम्। ईश ऐश्वर्य्येऽस्माच्छानच् चित्त्वादन्तोदात्तः। जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम्। ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम्।

११। উদাত্ত স্বরের পরস্থিত অনুদাত্ত স্বরের স্বরিত স্বর হয়। যথা, "অগ্নিমীলে"। ইহারও অসিদ্ধত্ব হেতু শেষ নিঘাত হইবে না। যথা. "তমীশানা সঃ"। এই সূত্রে অগ্নিশব্দ ফিট্ সূত্র দ্বারা বিকল্পে অন্তোদাত্ত এবং অম্ ও সুপ্ হইতেছে বলিয়া অনুদাত্ত হইতেছে। "অমি পূর্ব্বে" এই সূত্র দ্বারা একাদেশ কৃত হইলে উদাত্ত স্বর হইল। ঈলে এই পদটী ঈড়ধাতু লট উত্তম পুরুষের একবচন। দুই স্বরের মধ্যবর্ত্তী আদেশ হইল ডকারের স্থানে লকার্ ধাতুর এবং ঈকারের স্বরিত স্বর হইল।

१३। एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ। १। २। ३३।

दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात्। त्रैस्वर्यापवादः। 'आगच्छ भो माणवक'।

१२। नोदात्त। उदात्तस्वरितौ उदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः। उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः। लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः। तथा चोक्तं भाष्ये मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च। वृद्ध्यादौ वृद्धिशब्दो मध्ये शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्यकार इति अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम्। प्र य आरुरिति। ये इति यच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम्। आरुरिति। ऋतेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनं झिः तस्य परस्मैपदानामित्युस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। न च तिङ्ङतिङ इति निघातः शङ्क्यः। यद्‌वृत्तान्नित्यमिति निषेधात्। आकारस्योदात्तस्वरितपरस्येति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः। वोऽश्वाः क्वेति। अत्रापि श्वेत्याकारस्य सन्नतरः। क्वेति किमोत् तित्स्वरितम्।

१३। एकश्रुति। सम्बोधनं सम्बुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य सम्बुद्धिशब्दस्य ग्रहणं न एकवचनं सम्बुद्धिरिति पारिभाषिकस्य। सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छत देवा ब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्तदाह। दूरात्सम्बोधने इति। अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन सम्बन्धाल्लभ्यते न ह्यामन्त्रितविभक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च सम्भवति। सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानत्वाद् दूरादिति विशेषणासम्भवः। दूरत्वं न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात्। किं तर्हि सम्बोधनक्रियापेक्षया दूरत्वम्। यावति देशे प्रकृति प्रयत्नोच्चारितं सम्बोध्यमानेन न श्रूयते किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति। एकश्रुतिरिति। उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः। आगच्छेत्यादि। दूराद्धूते चेति वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति। तत्राङ्‌उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः। गच्छेति तिङन्तस्य निघातः। भोशब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः। शेषस्यामन्त्रितनिघातः।

১২। উদাত্ত পর এবং স্বরিত পর এরূপ যে অনুদাত্ত তাহার স্বরিত হয় না। গার্গ্যাদি মতে কিন্তু নিশ্চয়ই হয়। "প্রয় আরুঃ"। "বোঽশ্বাঃ"। "ক্বা৩ভীশবঃ"।

১৩। •দূর হইতে সম্বোধন বিষয়ে যে বাক্য তাহাকে একশ্রুতি বলে। এইটী ত্রৈস্বর্য্যাপবাদ। যথা, "আগচ্ছ ভো মাণবক!"।

१४ । यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु । १ । २ । ३४ ।

यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन् वर्जयित्वा । 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्' । 'यज्ञ—' इति किम् ? स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्य्यमेव । 'अजप—' इति किम् ? 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु' । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ।

---

१४ । यज्ञ । त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्रा पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुति-विधीयते । मन्त्र इति । एतच्चाजपेति पर्युदासाल्लभ्यते तेनोहादिषु न । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये आद्युदात्त प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः । जपादीनीति । अपन्यूङ्खसामानीत्यर्थः । अग्निर्मूर्द्धेति । अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वतीम् २ । अङ्गेर्नलोपश्चेति अग्निशब्द प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वान्तोदात्त । मुर्वी बन्धने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इत्यत कनिनि वर्तमाने श्वन्नुक्षन् पूषन्नित्यत्र मूर्द्धन्शब्द कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः दिव्शब्दात्परस्य षष्ठ्येकवचनस्य ऊडिदम्पदादित्युदात्तत्वम् । ककुच्छब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त । पातेर्डतिः । पतिशब्द प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्त । प्रथे षिवन् सम्प्रसारणं च षित्त्वान्ङीष् षष्ठेकवचनस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वम् । इदम्शब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त । आप्नोते क्विप् ह्रस्वश्च । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रीङ्स्रुजिभ्यां तुडुत्वसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेत शब्द । जिन्वतीति । जिन्वते प्रीणनार्थस्य तिपि तिङ्ङतिङ इति निघात । प्रणवष्टेरिति प्रयोगकाले प्रणव । ममेत्यादि । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम् । अग्नेशब्दस्यामन्त्रितनिघात । वर्च शब्दोऽसुन्प्रत्ययान्त विपूर्वात् ह्वयतेर्ह्व. सम्प्रसारणं चेत्यप्प्रत्यये थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वम् ।

১৪। জপন্, ন্যূঙ্খ ও সামশব্দ পরে না থাকিলে অথবা জপ, ন্যূঙ্খ ও সামাদি ভিন্ন অর্থে যজ্ঞক্রিয়া বিষয়ে যে মন্ত্র তাহার একশ্রুতি স্বর হয়। বেদে উদাত্ত অনুদাত্ত ও স্বরিত ত্রিবিধ স্বর দ্বারা মন্ত্র সকল পঠিত হয় তাহাদিগের যজ্ঞক্রিয়াতেও সেইরূপ প্রয়োগের প্রাপ্তি হইলে সেই স্থলে একশ্রুতি স্বরও বিহিত হইয়া থাকে। এস্থলে মন্ত্র শব্দ দ্বারা অজপা মন্ত্র বুঝাইতেছে, উহা পর্য্যুদাস নঞ দ্বারা লব্ধ হইতেছে। সেই হেতু উহাদি অর্থে হইবে না। অতএব "স্বাহেন্দ্র শত্রুর্বর্দ্ধস্ব" এস্থলে সমাসান্ত উদাত্তত্ব কর্ত্তব্য হইলে আদ্যুদাত্ত প্রযুক্ত হইবে এইরূপ প্রসিদ্ধি আছে। যথা, "অগ্নির্মূর্দ্ধা দিবঃ ককুৎ"। যজ্ঞকার্য্য না

१५। उच्चैस्तरां वा वषट्कारः। १। २। ३५।

यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा।

१६। विभाषा छन्दसि। १। २। ३६।

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। संहि-

१५। उच्चैस्तराम्। वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात्। द्वावपि हि तौ दैवतासम्प्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ। नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौषट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेद् विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः क्व चिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्व चित्प्रतिपत्तिलाघवमिति। ननु वषट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात् वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत्सत्यम्। एतदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति। तेन एवकार इत्यादि सिद्धम्। उच्चैः शब्दोधिकरणप्रधानोपि तद्विशिष्टध्वनक्रियायां वर्तते। तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोर्थः। ब्रूहिप्रेष्येति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितः तदपेक्षयायमुदात्ततरोन्त्यस्य विधीयते। अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः।

१६। विभाषा। वाग्रहणेनुवर्तमाने विभाषाग्रहणम् अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना

বুঝাইয়া সাধ্যায়কাল বুঝাইলে কি হইবে? ত্রৈস্বর্য্য দ্বারাই সিদ্ধ হইবে। জপ্যাদি অর্থ বুঝাইলে কি হইবে? "মমাগ্নে বর্চ্চো বিহবেষস্ত"। মন্ত্রাদির উপাংশু (ঈষদন্তবহিস্করণরূপ) প্রয়োগ করাকে জপ কহে। যেমন জলে নিমগ্ন ব্যক্তির হয়। ষোড়শ ওঁকারাত্মক মন্ত্রকে ন্যুঙ্খ বলে। উহা সামগীত মধ্যে সমাখ্যাত হইয়া থাকে।

১৫। যজ্ঞকর্ম্মে বৌষট্‌শব্দ বিকল্পে উচ্চৈস্তরাং অর্থাৎ উদাত্ততর ও একশ্রুতি স্বর হয়। এস্থলে বষট্‌শব্দ দ্বারা বৌষট্‌শব্দও লক্ষিত হইতেছে, কারণ উভয়ের অর্থ সমান। ঐ উভয় শব্দই দেবতা সম্প্রদানক দানবাচক। তবে প্রতিপত্তির লাঘবার্থ বৌষট্‌ শব্দ সূত্রমধ্যে না ধরিয়া বষট্‌শব্দের গ্রহণ করিলেন। মহর্ষি পাণিনির সূত্রনির্ম্মাণ কৌশল অতি চমৎকার। তিনি সূত্রের কোথাও বা অক্ষর লাঘব কোথাও বা প্রতিপত্তিলাঘব আশ্রয় করিয়াছেন।

১৬। বেদে বিকল্পে একশ্রুতি স্বর হয়। এই সূত্রে বিভাষা ব্যবস্থাবাচক।

तायां त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मण एकश्रुतिर्बह्वृचानाम्। अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था।

१७। न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः।१।२।३७।

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे 'यज्ञकर्मणि—' इति 'विभाषा छन्दसि' इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्योम्। सुब्रह्मण्यि

भाषायामपि विधानार्थम्। अतएव श्वेतो धावति अलंबुसानां पातेति व्यर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्यं तत्र श्वेतेतिप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तम्। इत इति इदंशब्दात्तसिल्। ऊडिदंमित्यनेन श्वेत इति वर्णानां तणेत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादित्वादन्तोदात्तम्। अलंशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः बुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। अलंबुसशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। तत्र विभाषायां यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं व्यर्थं स्यात्।

१७। न। सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति। अपादबन्धे गदिर्वर्तते। यथा गद्यमिति। निःशब्दः प्रकर्षे। उच्चैरपादबन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः। नितरां गद्यत-

---

অর্থাৎ কেবল বা শব্দের গ্রহণ হইলে বিভাষার অনুবৃত্তি হইত, কিন্তু তাহা না করিয়া পুনর্বার বিভাষাপদের গ্রহণ করাতে বেদ ভিন্ন স্থলে অর্থাৎ "বিভাষা অচ্ছন্দসি" এইরূপ পদচ্ছেদ করিয়া তদ্রানুসারে ভাষায় অর্থাৎ লৌকিক প্রয়োগেও বিহিত হইবে, ইহা বুঝাইতেছে। অতএব "শ্বেতো ধাবতি" "অলম্বুসানাং পাতা" ইত্যাদি বাক্য ব্যর্থ, ইহা পস্পসান্তে ভাষ্যকার লিখিয়াছেন। সেস্থলে শ্বেত এইটী প্রাতিপদিক স্বর দ্বারা অন্তোদাত্ত হইবে। অলং শব্দ নিপাতসংজ্ঞক বলিয়া আদ্যুদাত্ত এবং বুস শব্দ প্রাতিপদিক স্বর বলিয়া অন্তোদাত্ত হয়। কিন্তু অলংবুস শব্দ ফিট্‌সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত। যদি সেস্থলে বিভাষা দ্বারা একশ্রুতি না হয়, তাহা হইলে স্বরভেদে একবাক্যের ব্যর্থতা কেন হইবে?। সংহিতা বিষয়ে ত্রৈস্বর্য্য স্বর হয়। ঋগ্বেদীয় ব্রাহ্মণবিষয়ে একশ্রুতি হয়। এতদ্ব্যতীত অন্য স্থলে সম্প্রদায়ানুরূপ হইয়া থাকে।

১৭। সুব্রহ্মণ্য নামে প্রসিদ্ধ নিগদ অর্থাৎ উচ্চৈঃস্বরে পাদবন্ধরহিত অর্থাৎ

साधुरिति यत्। न च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति सिद्धे पुनरनेनेद-मुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्। तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः। 'असावित्यन्तः *'। तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। ञित्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते। 'अमुष्येत्यन्तः *'। षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते। 'स्यान्तस्योपोत्तमं च *'। चादन्तः। तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते। 'वा नामधेयस्य' *। स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते।

इति कर्मणि नौ गदमदेत्यप्। तस्य च सुब्रह्मण्याशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्त-स्त्रीलिङ्ग एव निगदविशेषस्य नाम। सुब्रह्मण्योमिति। तत्र साधुरिति यत्। तित्स्वरितं यतोनाव इति तु न तत्र द्वाच इत्यनुवृत्तेः टापा सहैकादेशः स्थानेऽन्तरतम इति स्वरितः। ततो निपातत्वादाद्युदात्तेन ओम्शब्देन ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवेति हरदत्ता-दयः। असाविति। प्रथमान्तस्योपलक्षणं बदाह। प्रथमान्तस्येति। गार्ग्य इति। गर्गादिभ्यो यञ्। अमुष्येति। षष्ठ्यन्तस्योपलक्षणम्। दाक्षेरिति। दक्षशब्दादपत्येऽत इञ्। अत्रापि ञित् स्वरः प्राप्तः। स्यान्तस्येति। स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात्। स्यशब्दान्तस्योपो-त्तममन्त्यश्चोभयमुदात्तं भवति।

গদ্যাত্মক যজুরাত্মক মন্ত্রবাক্য বিষয়ে "যজ্ঞকর্ম্মণি" এবং "বিভাষা ছন্দসি" এই দুই সূত্র দ্বারা প্রাপ্ত একশ্রুতি স্বর হইবে না এবং স্বরিত স্বরের স্থানে উদাত্ত স্বর হইবে। যথা, "সুব্রহ্মণ্যোꣳম্"। অসৌ ইত্যন্তঃ। ০। অর্থাৎ তাদৃশ নিগদার্থ বিষয়ে প্রথমান্ত পদের স্থানে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "গার্গ্যো যজতে"। এস্থলে ঞইৎত্ব হেতু প্রাপ্ত আদ্যুদাত্ত এই সূত্র দ্বারা নিষিদ্ধ হইতেছে। অমুষ্যেত্যন্তঃ। ০। অর্থাৎ তাদৃশ নিগদার্থে ষষ্ঠ্যন্ত পদেরও পূর্ব্ববৎ অর্থাৎ অন্ত স্থানে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "দাক্ষেঃ পিতা যজতে"। "স্যান্তস্যোপোত্তমং চ" ০। স্যান্ত সংযোগান্ত উপোত্তম শব্দের আদি ও চকার দ্বারা অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "গার্গ্যস্য পিতা যজতে"। "বা নামধেয়স্য"। ০। সংযোগান্ত নাম বাচক উপোত্তম শব্দ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, "দেবদত্তস্য পিতা যজতে"।

१८ । देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ।

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात् सुब्रह्मण्यायाम् । "देवा ब्रह्माण आगच्छत" ।

१९ । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १।२।३९ ।

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति' ।

---

१८ । देवब्रह्मणो । सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवा ब्रह्माण इति देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्ये द्वयोरप्याद्युदात्तत्वं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । तस्यानेनाद्युदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तूत्तरस्य न । पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे देवशब्देवशब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणन्तु न कर्तव्यम् ।

१९ । स्वरित । अनुदात्तानामिति । जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्बहूनां च भवति । एकस्य पचति । द्वयोः अग्निमीळे पुरोहितम् । बहूनां तु मूल एव दर्शितम् । इमं मे इति । इदम्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता त्यदाद्यत्वेऽति पूर्वः । एकादेश उदात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्मात्परेषां गङ्गे प्रभृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्वं एते आमन्त्रितनिघातानुदात्ताः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं त्रिपादीस्थत्वादसिद्धं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम् । क्व च: सुप्तिङ्त्वादौ चरितार्थत्वादिति चेन्नैवम् । तस्यादित इत्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वस्थानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । न सुब्रह्मण्यायामिति सूत्रे स्वरितस्य तूदात्त इति वदता एव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च न च सुब्रह्मण्यामिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र एकादेश उदात्तेनेति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तग्रहणं नानुवर्तते ।

১৮। সুব্রহ্মণ্যা অর্থ বুঝাইলে দেব ও ব্রহ্ম শব্দের উত্তর বিহিত স্বরিত স্বরের স্থানে পূর্ব্বসূত্র দ্বারা উদাত্ত স্বর প্রাপ্তি হইলে তাহার স্থানে অনুদাত্ত স্বর হয়। যথা, "দেবা ব্রহ্মাণ আগচ্ছত"।

১৯। সংহিতা বিষয়ে স্বরিত স্বরের পরবর্ত্তী অনুদাত্ত স্বরের একশ্রুতি স্বর হয়। যথা, "ইমং মে গঙ্গে যমুনে সরস্বতি"।।

२०। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। १। २। ४०।

उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्य सन्नतरः स्यात्। 'सरस्वति शुतुद्रि'। 'व्यचक्षयत्स्वः'। 'तस्य परमाम्रेडितम्'।

२१। अनुदात्तं च। ८। १। ३।

द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात्। 'दिवेदिवे'।

इति साधारणस्वराः।

२०। उदात्त। सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते। तेन त्वनुदात्तत्वं लक्ष्यते इत्याह। अनुदात्तत्वर इति। प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः। सरस्वतीत्यादि। अत्र नेत्रब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः। शुतुद्रिशब्दस्य तु न पादादित्वात्। आमन्त्रितस्येति षाष्ठे न शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन् परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः। व्यचक्षयत्स्व इति। वीति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः वत: परस्याचक्षयदिति तिङन्तस्य तिङ इति निघातः स्वरिति त्वङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः तस्मिन् परे यकारस्य सन्नतरः।

२१। साधारणस्वरा इति। एकस्मिन् पदे पदद्वयेऽपि च वर्तमानात्साधारणस्वरम् आद्युदात्तस्य। अग्नित्यादिर्निंत्यमित्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानाश्च साधारणाः।

২০। সন্নশব্দে নীচৈঃ বুঝায়। অতএব তাহার অনুদাত্তত্ব লক্ষিত হইতেছে। (সন্নতর অর্থাৎ অনুদাত্ত) যাহার (যে অনুদাত্তের) পর উদাত্ত ও স্বরিত স্বর বিহিত হয়, সেই অনুদাত্ত স্বরের স্থানে অনুদাত্ততর স্বর হয়। যথা, "সরস্বতি শুতুদ্রি"। "ব্যচক্ষয়ৎস্বঃ"। দ্বিরুক্তের পরবর্ত্তী রূপটী আম্রেড়িত সংজ্ঞক হয়।

২১। দ্বিরুক্ত ধাতুর পরবর্ত্তী রূপ অনুদাত্ত হয়। যথা, "দিবেদিবে"। একপদে অথবা পদদ্বয়ে বর্ত্তমান হেতু সাধারণস্বরও আদ্যুদাত্ত হইতেছে। কিন্তু "ঞ্নিত্যাদি নিত্যং" ইত্যাদি স্থানে একপদে বর্ত্তমান হেতু উহা সাধারণ নহে।

ইতি সাধারণস্বরাঃ।

धातुस्वराः।

१। धातोः। ६। १। १६२।

अन्त उदात्तः स्यात्। 'गोपायतं नः'। 'असि सत्यः'।

२। स्वपादिहिंसामच्यनिटि। ६। १। १८८।

स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात्। स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः। स्वपन्ति। श्वसन्ति। हिंसन्ति। पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता। 'ङित्यैवेष्यते'। नेह। स्वपानि। हिनसानि।

प्रकृतिर्द्विधा धातुः प्रातिपदिकं च। तत्र धातुस्वरानाह।

१। धातोरिति। कर्षात्वत इत्यतः अन्त उदात्त इत्यनुवर्तते तदाह। अन्त उदात्त इति। गोपायेति। यकाराकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य तास्यनुदात्तेत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। बहुवचनस्य वस्नसाविति नसादेशस्य स्वरितात्संहितायामिति प्रचयापरपर्यायाः एकश्रुतिः। असीति। अस्तेः सिप् तासस्त्योरिति सलोपः। अकारस्योदात्तत्वम्। ततः परस्य स्वरितः। सत्यशब्दे सकारात्परस्य उदात्तस्य स्वरितपरस्य उदात्तस्वरितपरस्येत्यनुदात्ततरादेशः।

२। स्वपादि। तास्यनुदात्तेदित्यतः लसार्वधातुकमित्यनुवर्तते तदच्यनिटीति सम्बन्धादिदं सप्तम्यन्तं सम्पद्यते तदाह। अनिट्यजादावित्यादि। अदाद्यन्तर्गण इति। आगणान्तादिति भावः। हिंसन्तीति। हिसि हिंसायां रुधादिः। श्नान्नलोपः। श्नसोरल्लोपः। ङित्यैवेष्यत इति। इत्यानुरीधादेतदुक्तम्। भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते। एवं च हिनसानीत्याद्युदात्तत्वमपि पक्षे भवति। यदि तु आद्युदात्तत्वं पक्षे नेष्यते तर्हि व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न। केचित्तु स्वपादीत्यनैतदभावे धातुस्वरेणाद्युदात्तमेवेति विशेषाभावादयं विधिर्न प्रवर्तते तस्मात्समर्थ्याहिन-

---

০। প্রকৃতি দুই প্রকার। ধাতু ও প্রাতিপদিক। এস্থলে প্রথমতঃ ধাতু স্বর বর্ণিত হইতেছে। পশ্চাৎ প্রকৃতিস্বর বর্ণিত হইবে।

১। বৈদিক ধাতুর অন্ত্য বর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "গোপায়তং নঃ"। "অসি সত্যঃ"। "কর্ষাৎ ত্বতঃ" এই পূর্ব্বোক্ত সূত্র হইতে "অন্ত উদাত্ত" পদের অনুবৃত্তি আসিল।

২। অনিট্ ও অজাদি সার্ব্বধাতুক লকার (লুঙ্, লিট্, লৃট্, লৃঙ্, আশীর্লিঙ্ ও লুট্ বিভক্তি) পরে থাকিলে স্বপাদি ধাতুর ও হিংস ধাতুর আদি বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়।

३ । अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ।

अनिट्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । 'ये ददति प्रिया वसु' । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । 'दधाना इन्द्रे' ।

४ । अनुदात्ते च । ६ । १ । १९० ।

अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । 'दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे' ।

स्तानीत्यत्राप्ययं न प्रवर्तत इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति । हिनस्तानीति । अत्र श्नमस्तन्मध्यपतित-स्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्तः । ततः परस्य स्वरितत्वम् । अनिटि किम् ? स्वपितः । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इतीट् ।

३ । अभ्यस्तानाम् । आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्यत आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथाऽऽदिग्रहणसम्बन्धमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तेत । अचि किम् ? दद्यात् । अनिटि किम् ? जक्षिथ । ये ददतीति । डुदाञ् दाने लटि झिः तस्मादभ्यस्तादित्यदादेशः । श्नाभ्य-स्तयोरित्यालोपः । चित्स्वरमिति । चित इत्यनेन विहितमन्तोदात्तस्वरमित्यर्थः । दधानेति । लटः शानजादेशः ।

४ । अनुदात्ते च । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह । अविद्यमानेत्यादि

স্বপাদি ধাতু অদাদিগণীয় । যথা, "স্বপন্তি । শ্বসন্তি । হিংসন্তি" । বিকল্প পক্ষে প্রত্যয় স্বরানুসারে মধ্য বর্ণের উদাত্ত স্বর হইবে । "কৃঙিত্যেবেষ্যতে" । অর্থাৎ কিৎ ঙিৎ পরেই উক্ত স্বর হইবে । এইটী বৃত্তিকারের মত, কিন্তু ভাষ্যে এরূপ প্রায় দেখিতে পাওয়া যায় না । স্বপানি । হিনসানি । এই উভয় স্থলে নকার ও আকার উদাত্ত । অবশিষ্টবর্ণে স্বরিত স্বর । অনিট্ না হইয়া সেট্ হইলে কি হইবে ? স্বপিতঃ এস্থলে "রুদাদিভ্যঃ সার্ব্বধাতুকে" এই সূত্র দ্বারা ইট্ হইল ।

৩ । অনিট্ অথচ অজাদি সার্ব্বধাতুক লকার বিভক্তি পরে থাকিলে অভ্যস্ত ধাতুর আদিবর্ণ উদাত্ত হয় । যথা, "যে দদতি প্রিয়াবসু" । পরত্ব হেতু চিৎস্বরকে অর্থাৎ "চিতঃ" এই সূত্র দ্বারা বিহিত যে অন্তোদাত্ত স্বর, তাহাকে বাধা দিতেছে । যথা, "দধানা ইন্দ্রে" ।

৪ । যাহাতে উদাত্ত স্বর নাই এরূপ সার্ব্বধাতুক লকার বিভক্তি পরে থাকিলে

५। भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति । ६ । १ । १९२ ।

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति सार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । 'यो॑ऽग्निहो॒त्रं जु॒होति॑' । 'म॒मत्तु॑ नः॒ परि॑ज्मा॑' । 'मा॒ता यद्वी॒रं द॒धन॑त्' । 'जा॒गर्षि॒ त्वम्' ।

अन्यथा हि शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे मा हि स्म दद्यादित्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्युदात्तत्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति हिशब्दो हि चेति निघातनिषेधार्थः ।

५। भीह्री । आद्युदात्तस्यापवादोऽयम् । तत्र मदिर्दिवादिः । दरिद्राजागरावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाहरणानि बिभेति जिह्रेति बिभर्ति । भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् । ममत्त्विति । मदेर्लोट् । बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । जजनत् । दधनदिति । जन जनने धन धान्ये । आभ्यां लेट् तिप् इतश्चेतीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यट् । दरिद्राति जागर्ति । पितीति किम् ? दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं माभूत् । ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये पितीत्येवोक्ते तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्य-मान्यथा स्यात् पिदन्तं माभूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति सौवर्य्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति । तेनोपोत्तमं रिति रित्प्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति चङ्यन्यतरस्यां चङन्तस्येत्यर्थौ न तु रिति परतश्चङि परत इति । नन्वेवं चतुरः शसीत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि हि चतुरः शसीत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत उडिदंपदादित्यस्यानन्तरं चतुरश्चेत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थान-ग्रहणानुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति ।

অভ্যস্ত ধাতুর আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "দধাসি রত্নং দ্রবিণং চ দাশুষে"। অন্যথা হি শব্দের শাস্ত্রীয় অনুদাত্তত্ব গৃহীত হইলে "মা হি স্ম দদ্যাৎ" এই স্থলে নিত্যত্ব ও অন্তরঙ্গত্ব হেতু বিকল্পে ইকারের লোপ করিয়া আদি বর্ণের উদাত্ত স্বর হইবে না, কিন্তু সেস্থলে বহুব্রীহি সমাস হইয়াছে জানিতে পারিলে হইবে। এস্থলে হি শব্দ নিঘাতনিষেধার্থঃ।

৫। পিৎসংজ্ঞক সার্ব্বধাতুক ল বিভক্তি পরে থাকিলে ভী, হ্রী, ভৃ, হু, মদ,

६। ञिति। ६। १। १९३।

प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। चिकीर्षकः।

७। आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्। ६। १। १९४।

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे। लोलूयं लोलूयम्। पक्षे लित्स्वरः।

६। ञितीति। पूर्वसूत्रात्प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्त्तते तदाह। प्रत्ययात्पूर्वमिति। तेन स्वरविधौ सन्नभ्यस्तदन्तत्वस्याघनात् ञिदन्तस्य स्वरो न प्रवर्त्तनीयः। चिकीर्षेति। सन्नन्ता ण्वुल् तस्याकादेशः। सनीऽसौ लोपः। ककारेकार उदात्तः नचाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्। स्वरविधौ तन्निषेधात्। क्वचित् पुस्तके भौरिकिविधम्। ऐषुकारिभक्तमिति दृश्यते। तत्र भौरिक्याद्येषु कार्य्यादिभ्यो विधल्भक्तलाविति विषयो देश इत्यस्मिन्नर्थे यथाक्रमं भौरिकिशब्दादैषुकारिशब्दाच्च विधल्-भक्तलौ ज्ञेयौ।

७। आदिर्णमुलि। अभ्यस्तानामिति। यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय एकाच्च धातुषु लित्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनेकाजुदाहृत इति हरदत्तग्रन्थादभ्यस्तेति भिन्नमिति प्रतीयते तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम्। णमुलि पर इति। यद्यपि सौत्रर्थः सन्नभ्यस्तदन्त-समन्य इति भौक्तीति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं तथापि फले विशेषाभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति। लोलूयं लोलूयमिति। यङन्तात्णमुल्। नित्य-वीप्सयोरिति द्वित्वम्। अत्र प्रथमः लोलूयशब्दः आद्युदात्तः। लू इति स्वरितः। ततः चत्वारः प्रत्ययाः।

जन, धन, दरिद्रा ও জাগৃ ধাতুর প্রত্যয়ের পূর্ব্ব বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "যোঽগ্নি-হোত্রং জুহোতি"। "মমত্তু নঃ পরিজ্মা"। "মা ত্বা যন্তীরং দধনৎ"। "জাগর্ষি ত্বম্"। ইত্যাদি।

৬। নকারইৎপ্রত্যয় পরে থাকিলে ধাতুর উত্তর প্রত্যয়ের পূর্ব্ব বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "চিকীর্ষকঃ"।

৭। ণমুল্ প্রত্যয় পরে থাকিলে অভ্যস্ত ধাতুর আদি বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, "লোলূয়ং লোলূয়ম্"। বিকল্প পক্ষে লিৎস্বর হয়।

८। अचः कर्तृयकि। ६।१।१९५।

उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा। लूयते केदारः स्वयमेव।

९। चङ्यन्यतरस्याम्। ६।१।२१८।

चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा। 'मा हि चीकरताम्'। धात्वकार उदात्तः। पक्षान्तरे चङुदात्तः।

इति धातुस्वराः।

८। अचः। इह लाव्यत इत्यादौ कृते रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्तन्निर्वाहार्थं तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशग्रहणमिहानुवर्तते सप्तम्या च विपरिणम्यते तदाह। उपदेशेऽजन्तानामिति। नन्वेवम् एकं ह्रादयथा जग्ले इत्यादाविवान्तर्भूतण्यन्तात्कर्मकर्तृविषयात् अनेलंटि जायते स्वयमेवेत्यत्रैव स्वरो न स्यात्। ग्ले विभाषेत्वात्वे सति उत्तरकालमनजन्तत्वेऽपि उपदेशेऽजन्तत्वादिति चेन्नैवम्। ग्ले इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः। कर्तृयकीति। कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे। लूयत इति। आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ तास्यनुदात्तेदिति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम्।

९। चङ्यन्यतरस्याम्। उपोत्तमं रितीत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह। उपोत्तममिति। त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम्। मा हि चीकरतामिति। अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः। उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या दधीर्न मा हि दधत्। अत्र विभाषा धेट्श्व्योरिति चङ्।

इति धातुस्वराः।

৮। কর্তৃবাচ্যে বিহিত যক্ প্রত্যয় পরে থাকিলে উপদেশ বিষয়ে অজন্ত ধাতুর আদি বর্ণের বিকল্পে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "লূয়তে কেদারঃ স্বয়মেব"।

৯। চঙ্ প্রত্যয়ান্ত ধাতু পরে থাকিলে উপোত্তম (অর্থাৎ ত্র্যাদি শব্দের অন্তভাগকে উত্তম বলে এবং তাহার সমীপকে উপোত্তম বলে) বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, "মা হি চীকরতাম্"। পক্ষে ধাতুর অকার উদাত্ত হয়, পক্ষান্তরে চঙ্ও উদাত্ত হয়।

ইতি ধাতুস্বরাঃ।

১। কর্ষাত্বতো ঘঞোঽন্ত উদাত্তঃ। ৬। ১। ১৫৯।

কর্ষতের্ধাতোরাকারবতশ্চ ঘঞন্তস্যান্ত উদাত্তঃ স্যাৎ। কর্ষঃ। যথা নির্দ্দেশাত্তুদাদেরাদ্যুদাত্ত এব। কার্ষঃ। পাকঃ।

২। উঞ্ছাদীনাং চ। ৬। ১। ১৬০।

অন্ত উদাত্তঃ স্যাৎ। উঞ্ছাদিষু যুগশব্দো ঘঞন্তোঽগুণো নিপাত্যতে কালবিশেষে রথাদ্যবয়বে চ। "বৈশ্বানরঃ কুশিকেভির্যুগে যুগে"। অন্যত্র "যোগে যোগে তবস্তরম্"। ভক্ষশব্দো ঘঞন্তঃ। "গাবঃ সোমস্য প্রথমস্য ভক্ষঃ"। উত্তমশশ্বত্তমাবপি। "উদুত্তমং বরুণ"। শশ্বত্তমমীলতে।

১। কর্ষাত্বতঃ। ঞ্নিত্যাদির্নিত্যমিত্যস্যাপবাদঃ। আদস্যাস্তীতি আত্বান্ মতৌ মলঞ্চ ইতি মত্বাস্মল্লাভাবঃ। কর্ষশ্চাত্বাংশ্চেতি সমাহারদ্বন্দ্বঃ। কর্ষ ইতি শবন্তস্যানুকরণং ন ঘঞন্তস্য তদাহ। যথা নির্দেশাদিতি। পাক ইতি। পচের্ঘঞ্। চজোরিতি কুত্বম্।

২। কালবিশেষ ইতি। কৃতযুগাপরাদৌ। ভক্ষশব্দ ইতি। ভক্ষ অদনে চুরাদিঃ। অনিত্যমাগমশাসনমিতি যদা ণিচ্ নাস্তি তদা ঘঞ্ ইত্যপি সিদ্ধম্। এরজণ্যন্তানামিতি তু নাস্তীত্যাহুঃ। উত্তমশশ্বত্তমাবিতি। তবন্তাবেতৌ। তেন দ্রব্যপ্রকর্ষে বিবক্ষায়ামাম্ভাবঃ। পিত্ত্বাদনুদাত্তত্বে প্রাপ্তে পাঠঃ।

১। ঘঞ্ প্রত্যয়ান্ত কর্ষধাতুর এবং আকারান্ত (আকার বিশিষ্ট) ধাতুর অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, কর্ষঃ। শপ্ দ্বারা নির্দ্দেশ হেতু তুদাদি ধাতুর আদিবর্ণ উদাত্তই হয়। যথা, কার্ষঃ। পাকঃ।

২। উঞ্ছাদি (উঞ্ছ, ম্লেচ্ছ, জঞ্জ, জল্প, জপ, বুধ, যুগ, গরোদূষ্যো, বেদ বেষ্টন বন্ধ করণে; স্তু যু দ্রু ছন্দসি, বর্ত্ত অর্থে স্তোত্রে, শ্বভ্রে দর, সাম্বতাপে ভাবগর্হায়াম্, উত্তম শশ্বত্তম সর্ব্বত্র, ভক্ষ মন্থ গোমন্থ ইহারা উঞ্ছাদি) শব্দের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়। উঞ্ছাদি মধ্যে যুগশব্দ ঘঞ্ প্রত্যয়ান্ত অগুণ নিপাতনে সিদ্ধ হইয়াছে। ইহা কালবিশেষ ও রথাদির অবয়ব বুঝায়। যথা, "বৈশ্বানরঃ কুশিকেভির্যুগেযুগে"। অন্যত্র (অন্যার্থে) "যোগে যোগে তবস্তরম্"। ভক্ষশব্দ ঘঞ্ প্রত্যয়ান্ত। "গাবঃ সোমস্য প্রথমস্য ভক্ষঃ"। উত্তম ও শশ্বত্তম শব্দও অন্তোদাত্ত হয়। ইহারা তপ্ প্রত্যয়ান্ত।

३। चतुरः शसि। ६। १। १६७।

चतुरोऽन्त उदात्तः शसिपरे। "चतुरः कल्पयन्तः"। "अचि रः" इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह। चतस्रः पश्य। "चतेरुरन्"। नित्त्वादाद्युदात्तता।

४। झल्युपोत्तमम्। ६। १। १८०।

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पद उपोत्तममुदात्तं स्यात्। "अध्वर्युभिः पञ्चभिः"। "नवभिर्वाजैर्नवती च"। "सप्तभ्यो जायमानः"। "आदशभिर्विवस्वतः"। "उपोत्तमम्" किम्? "आ षड्भिर्हूयमानः"। "त्रिभिष्ट्वं देवैस्त्रिभिः"। झलि किम्? "नवानां नवतीनाम्"।

३। चतुरः। चतेरुरन्नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम्। ननु चतस्रः पश्येत्यत्र चतसृ अस् इति स्थिते परत्वादचि र ऋत इति रेफादेशे तकाराकारयोर्द्वयोरुदात्तत्वं प्राप्नोति अत आह। अचि र इति। स्थानिवत्त्वादिति। न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति नियमात्।

४। झल्युपोत्तमम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यस्यापवादः। पञ्चभिरित्यादि। पञ्च-

---

সেই হেতু দ্রব্য প্রকর্ষ বুঝাইলে ইহাদের উত্তর আমের অভাব হয়। যথা, "উদুত্তমং বরুণ"। "শশ্বত্তমমীলতে"।

৩। শস্ বিভক্তি পরে থাকিলে চতুর্ শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "চতুরঃ কল্পয়ন্তঃ"। "অচিরঃ" এই সূত্র দ্বারা (তিসৃ চতসৃ শব্দের ঋকারের স্থানে র হয়।) ঋকার স্থানে রকারাদেশের পূর্ব্ববিধিতে স্থানিবত্ব হেতু (কারণ স্বরবিধিতে স্থানিবত্বের নিষেধ হয় না) "চতস্রঃ পশ্য" এস্থলে অন্তোদাত্ত হইল না। চত ধাতুর উত্তর উরন্ প্রত্যয় হয়। উরন্ প্রত্যয়ের নকার ইৎ যায় বলিয়া উহার আদিবর্ণ উদাত্ত হয়।

---

*চন্দ, ক্ষোভ,অল্প, লপ, বধ, যুগ, মরী দুষ্মে, বেদবেষ্টনবন্ধঃ করণে, স্তুযুদ্রুবশ্ছন্দসি, ঋতনি হ্রীণে, বৃক্ষ দরঃ, ত্বাল্ব তাপে ভাববর্ত্ময়াম্, উত্তমশশ্বত্তমৌ সর্ব্বত্র, ভক্ষ মন্থ ভীম মস্য। চন্দন্বত্যাদি।

५ । विभाषा भाषायाम् । ६ । १ । १८१ ।

उक्तविषये ।

६ । सर्वस्य सुपि । ६ । १ । १९१ ।

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । "सर्वे नन्दन्ति यशसा" ।

७ । ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १९७ ।

ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । "यस्मिन्विश्वानि पौंस्या" ।

नवसप्तदशशब्दाः कनिनन्ताः । आषड्भिरिति । षष्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तनोतेड्रिः । त्रिः । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । उभयत्रापि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नवानामिति । अत्रापि विभक्तिरुदात्ता ।

५ । विभाषा । उक्तविषय इति । षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः सप्तभिः तिसृभिः चतुर्भिः पक्षे षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यन्तोदात्तानि ।

६ । सर्वस्य सर्वशब्दः उल्बादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्वं इत्यत्रानुदात्तादेरञित्यनुदात्तलक्षणोऽञ् यथा स्यात् । एवं तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येऽप्रमाणत्वात् ।

৪। ষট্, ত্রি ও চতুর্ শব্দের উত্তর যে ঝলাদি বিভক্তি তদন্ত পদ পরে থাকিলে উপোত্তম বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "অধ্বর্যুভিঃ পঞ্চভিঃ"। "নবভির্বাজৈর্নবতী চ"। "সপ্তভ্যো জায়মানঃ"। "আদশভির্বিবস্বতঃ"। "উপোত্তম না হইলে কি হইবে? "আ ষড্ভির্হূয়মানঃ"। "বিশ্বৈর্দেবৈস্ত্রিভিঃ"। ঝল পরে না হইলে কি হইবে? "নবানাং নবতীনাম্"।

৫। ভাষাবিষয়ে অর্থাৎ লৌকিক প্রয়োগে উপোত্তম বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়।

৬। সুপ্ পরে থাকিলে সর্ব্বশব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "সর্ব্বে নন্দন্তি যশসা"।

पुंसः कर्म्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । "सुते दधिष्व नश्चनः" । चायतेरसुन् । चायेरन्ने ह्रस्वश्च इति चकारादसुनो नुडागमश्च ।

८ । पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् ? "ज्योतिष्मतः पथो रक्ष" । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ।

९ । अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ।

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ स्तः । "हर्षसे दातवा उ" ।

---

७ । ञित्यादि । भीह्रीति सूत्रे पूर्वग्रहणेन सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीत्याह । ञि[illegible]न्तस्येति ।

८ । पथिमथोः । मथेरिनिः । उषः कित मन्थः । पतेस्थ चेतीनिप्रत्ययान्तावेतावन्तोदात्तौ । मन्थः कित्त्वादुपधालोपः । पन्था इति । पथिमथ्यृभुक्षामात् । थो न्थः । पथ इति [illegible] टेर्लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तिरुदात्ता ।

৭। ঞিৎ প্রত্যয়ান্ত ও ন-ইৎপ্রত্যয়ান্ত শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "যস্মিন্ বিশ্বানি পৌংস্যা"। পুরুষের কর্ম্ম বুঝাইলে ব্রাহ্মণাদিত্ব হেতু ষ্যঞ্ প্রত্যয় হইয়া পৌংস্যা পদ সিদ্ধ হইয়াছে। যথা, "সুতে দধিষ্ব নশ্চনঃ"। চায় ধাতুর উত্তর অসুন্ প্রত্যয় হইয়াছে। "চায়েরন্নে হ্রস্বশ্চ" এই সূত্র দ্বারা অসুন্ স্থানে নুড়াগমও হইয়াছে।

৮। সর্ব্বনাম-স্থান অর্থাৎ সু ঔ জস্ অম্ ঔ এই কয়টী বিভক্তি পরে থাকিলে পথিন্ ও মথিন্ শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "অয়ং পন্থাঃ"। সর্ব্বনাম-স্থান বিভক্তি ভিন্ন অন্য বিভক্তি পরে হইলে কিরূপ হইবে? যথা, "জ্যোতিষ্মতঃ পথো রক্ষ"। উদাত্তনিবৃত্তি স্বর দ্বারা এস্থলে পদ অর্থাৎ যেখানে উদাত্ত লোপ হইবে, সেস্থলে অনুদাত্তের বিভক্তি উদাত্ত হয়, অতএব উহা অন্তোদাত্ত হইবে বুঝাইতেছে। পথি ও মথি শব্দ উণাদি নিপ্রত্যয়ান্ত। অতএব প্রত্যয় স্বর দ্বারা উহাদের অন্তবর্ণ উদাত্ত হইত, কিন্তু তাহা বাধ করিবার জন্য এই সূত্র বিহিত হইল।

१०। क्षयो निवासे। ६। १।२०१।

आद्युदात्तः स्यात्। "स्वे क्षये शुचिव्रतः"। एरजन्तः।

११। जयः करणम्। ६। १। २०२।

करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात्। जयत्यनेन जयोऽश्वः।

९। दातवाउ इति। ददातेः कृत्यार्थे तवैकेन् केन्यत्वन इति तवैप्रत्ययः। ऐकारस्यायादेशः। लोपः शाकल्यस्येति यलोपः युगपद्ग्रहणं पर्य्यायनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा एकवर्ज्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात्।

१०। क्षयो। निवासेऽभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तः। स्वे क्षये इति। क्षि निवासगत्योः क्षयन्ति यस्मिन्नित्यधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः। निवासे किम्? व्याधेः क्षयः। क्षि क्षये एरच्। कर्त्तरि षष्ठी।

११। जयः। जयोऽश्व इति। पुंसीति करणे घः। करणे किम्? जयो ब्राह्मणानाम्। भावे एरच्।

৯। তবৈ প্রত্যয়ান্ত পদের আদি ও অন্ত বর্ণ একেবারে আদ্যুদাত্ত হইবে। যথা, "হর্ষসে দাতবা উ"। দাতবাউ এস্থলে দা-ধাতুর উত্তর কৃতার্থে "তবৈকেন্ কেন্য ত্বন" এই সূত্র দ্বারা তবৈ প্রত্যয় হয়। যুগপৎ শব্দের গ্রহণ পর্য্যায় (ক্রম) নিরাসার্থ। অর্থাৎ তবৈ প্রত্যয়ের আদি অথবা অন্ত বর্ণ উভয়েই যথেচ্ছ আদ্যুদাত্ত হইবে, ক্রমে ক্রমে নহে। অন্যথা, প্রথমে "অনুদাত্তং পদং একবর্জ্জং" এই সূত্রে একবর্জ্জং পদের গ্রহণ করিয়াছেন বলিয়া এস্থলেও যৌগপদ্য হইবে না।

১০। নিবাস অর্থ বুঝাইলে ক্ষয় শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, "স্বে ক্ষয়ে শুচিব্রতঃ"। ক্ষি ধাতু নিবাস ও গতি বুঝায়। ক্ষয়ন্তি যস্মিন্ এই বিগ্রহে অধিকরণবাচ্যে "পুংলিঙ্গে সংজ্ঞা বুঝাইলে ঘপ্রত্যয় হয়" এই সূত্র দ্বারা ঘপ্রত্যয় হইয়াছে। নিবাস ভিন্ন অন্য অর্থ অর্থাৎ নাশ অর্থ বুঝাইলে আদ্যুদাত্ত হইবে না। যথা, "ব্যাধেঃ ক্ষয়ঃ"। এস্থলে "এরচ্" এই সূত্র দ্বারা ক্ষয়ার্থক ক্ষি ধাতুর উত্তর অচ্ প্রত্যয় হইয়াছে। সুতরাং অন্তোদাত্ত হইবে।

১১। করণবাচক জয়শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, "জয়োঽশ্বঃ"। এস্থলে

१२। वृषादीनां (क) च। ६। १। २०३।

आदिरुदात्तः। आकृतिगणोऽयम्। "वाजेभिर्वाजिनीवती"। "इन्द्रं वाणीः"।

१३। संज्ञायामुपमानम्। ६। १। २०४।

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः। चञ्चेव चञ्चा। कनोऽत्र लुप्। एतदेव ज्ञापयति "क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न" इति। "संज्ञायाम्" किम्? अग्निर्माणवकः। "उपमानम्" किम्? चैत्रः।

१२। वृषादीनाम्। वृषु सेचने इगुपधलक्षणः कः। वाजेभिरिति। वजेर्घञ्। कर्षात्वत् इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः।

१३। संज्ञायाम्। चञ्चेति। उपमानशब्दोऽयमुपमेयस्य संज्ञा। कनो लुबिति। इवे प्रतिकृताविति कनो लुम्मनुष्ये इति लुप् ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्त्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्येव सिद्धमत आह। एतदेवेति।

"जयति अनेन" এই বিগ্রহে "পুংসি" এই সূত্র দ্বারা জি ধাতুর উত্তর করণবাচ্যে ঘপ্রত্যয় হইয়াছে। করণবাচ্যে না হইলে কি হইবে? যথা, "জয়ো ব্রাহ্মণানাম্"। এস্থলে ভাববাচ্যে জিধাতুর উত্তর অচ্ প্রত্যয় হইয়াছে।

১২। বৃষাদি শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। বৃষাদি শব্দ আকৃতিগণীয়। যথা, "বাজেভির্বাজিনীবতী"। "ইন্দ্রং বাণীঃ"। (সেবনার্থক বৃষ ধাতুর উত্তর ইগুপধ-লক্ষণে কপ্রত্যয় হইয়া বৃষশব্দ সিদ্ধ হইয়াছে) বজ ধাতু+ঘঞ্ =বাজঃ। "কর্ষাত্বতঃ" এই পূর্ব্বোক্ত সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত স্বরের প্রাপ্তি হইত, কিন্তু বৃষাদি শব্দ আকৃতিগণীয় বলিয়া এই সূত্র দ্বারা তাহারা আদ্যুদাত্ত হইবে। বৃষাদি যথা, বৃষ, জন, জ্বর, গ্রহ, হয়, গয়, নয়, তায়, তয়, চয়, অম, বেদ, সূদ, অংশ, গুহা,

---

(क) वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, अमः, वेदः, सूदः, अंशः, गुहा, शमरणौ संज्ञायां भावकर्मणोः, मन्त्रः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, धारा, कारा, वहः, कल्पः, पादः, इति वृषादिः।

১৪। নিষ্ঠা চ দ্ব্যজনাত্। ৬। ১। ২০৫।

নিষ্ঠান্তস্য দ্ব্যচঃ সংজ্ঞায়ামাদিরুদাত্তো ন ত্বাকারঃ। দত্তঃ। "দ্ব্যচঃ" কিম্? চিন্তিতঃ। "অনাত্" কিম্? ত্রাতঃ। "সংজ্ঞায়াম্" ইত্যনুবৃত্তেনেহ। কৃতম্। হৃতম্।

১৫। শুষ্কধৃষ্টৌ। ৬। ১। ২০৬।

এতাবাদ্যুদাত্তৌ স্তঃ। অসংজ্ঞার্থমিদম্। "অনুসং ন শুষ্কম্"।

১৪। নিষ্ঠা। দত্ত ইতি। দদনেঃ ক্তঃ দো দদ্ঘোরিতি দথাদেশঃ। চিন্তিত ইতি। চিতি স্মৃত্যাম্। চুরাদিঃ। কৃতং হৃতমিতি। প্রত্যয়স্বরেণান্তোদাত্তাবেতৌ।

১৫। অসংজ্ঞার্থমিতি। সংজ্ঞায়াং তু নিষ্ঠা চ দ্ব্যজনাদিত্যেব সিদ্ধম্। শুষ্কমিতি। শুষেঃ ক্তঃ। তস্য শুষঃ ক ইতি কাদেশঃ।

(শম ও রম শব্দ সংজ্ঞা অর্থে ভাবকর্ম্মবাচ্যে সিদ্ধ), মন্ত্র, শান্তি, কাম, যাম, তারা, ধারা, কারা, বহ, কল্প ও পাদ।

১৩। সংজ্ঞা বুঝাইলে উপমানবাচক শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, "চঞ্চেব চঞ্চা"। (এস্থলে "ইবে প্রতিকৃতৌ" এবং "কনো লুপ্ মনুষ্যে" এই সূত্র দ্বারা কনের লুপ্ হইয়াছে। প্রত্যয়লক্ষণ দ্বারা নকারইৎ হেতু ঞ্নিত্যাদি নিত্যই সিদ্ধ হয়। অতএব বলিতেছেন, যে, কোন কোন স্থলে স্বরবিধি বিষয়ে প্রত্যয় লক্ষণ গৃহীত হইবে না)। সংজ্ঞা না বুঝাইলে কি হইবে? যথা, "অগ্নির্মাণবকঃ"। উপমানবাচক না হইলে কি হইবে? যথা, "চৈত্রঃ"।

১৪। সংজ্ঞা বুঝাইলে নিষ্ঠা-প্রত্যয়ান্ত দ্বি অচ্ বিশিষ্ট শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়, কিন্তু আদিবর্ণ যদি আকার হয়, তাহা হইলে উহা উদাত্ত হয় না। যথা, "দত্তঃ"। দ্বি অচ্ না হইলে কি হইবে? যথা, "চিন্তিতঃ"। আকারের পর হইলে কি হইবে? শাতঃ। "সংজ্ঞায়াং" এই পদের অনুবৃত্তি হেতু "কৃতম্। হৃতম্।" এই স্থলে আদ্যুদাত্ত হইল না। কারণ ইহারা উভয়ে প্রত্যয় স্বর দ্বারা অন্তোদাত্ত হইয়াছে।

১৫। শুষ্ক ও ধৃষ্ট শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। এই সূত্রটী অসংজ্ঞার্থ অর্থাৎ সংজ্ঞা

১৬। আশিতঃ কর্ত্তা। ৬। ২। ২০৩।

কর্তৃবাচ্যাশিতশব্দ আদ্যুদাত্তঃ। "কৃষন্নিৎফাল আশিতম্"।

১৭। রিক্তে বিভাষা। ৬। ২। ২০৮।

রিক্তশব্দে আদিরুদাত্তঃ। রিক্তঃ। সংজ্ঞায়াং তু "নিষ্ঠা চ দ্ব্যজনাদিতি" নিত্যমাদ্যুদাত্তত্বং পূর্ববিপ্রতিষেধেন।

১৬। আশিতঃ। কর্তৃবাচীতি। আঙ্পূর্বাদশ ভোজনেঽস্মাৎকর্তরি ক্তো নিপাত্যতে। অপর আহ। কর্তেত্যনেন ভূতপূর্বগত্যা অণৌ কর্তা যো কর্মীভূত এব বিবক্ষিতঃ। তথা চাশ্নোতের্ণ্যন্তস্য প্রযোজ্যকর্তরি গতিবুদ্ধিপ্রত্যবসানার্থেতি কর্মসংজ্ঞকে নিষ্ঠায়ামাশিত ইতি রূপমিতি।

১৭। রিক্ত ইতি। রিচির্ বিরেচনে। সংজ্ঞায়ামিত্যাদি। নিষ্ঠা চ দ্ব্যজনাদিত্যস্যাবকাশো গুপ্তঃ। অস্য লাবকাশঃ অসংজ্ঞায়াং রিক্তো ঘট ইতি। সংজ্ঞায়ামুভয়প্রসঙ্গে পূর্ববিপ্রতিষেধঃ। রিক্তো নাম কশ্চিৎ।

বুঝাইলে "নিষ্ঠা চ দ্ব্যজনাৎ" এই পূর্ব্বোক্ত সূত্র দ্বারাই আদ্যুদাত্ত সিদ্ধ হইবে। যথা, "অতসং ন শুষ্কম্"।

১৬। কর্ত্তৃবাচক আশিত শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, "কৃষন্নিৎ ফাল আশিতম্"। কৃষন্ অর্থাৎ কৃষিকার্য্য করিতে করিতে ফাল, কৃষককে ভোক্তা করিতেছে। আঙ্ পূর্ব্বক ভোজনার্থ সকর্ম্মক অশ ধাতুর উত্তর কর্ত্তৃবাচ্যে ক্তপ্রত্যয় ও উপধা দীর্ঘ এই সূত্র দ্বারা নিপাতনে আশিতং পদ সিদ্ধ হইয়াছে, ইহা ভাষ্যকার বলেন। অন্য মতে সূত্রস্থ "কর্ত্তা" এই পদ দ্বারা ভূতপূর্ব্ব গতি অনুসারে অণিজন্তকালে যে কর্ত্তা উহা ণিজন্তকালে কর্ম্মীভূত হইবে এইরূপ বিবক্ষিত হয়। অতএব ণিজন্ত আশ ধাতুর প্রযোজ্য কর্ত্তাতে "গতি বুদ্ধি প্রত্যবসানার্থা" এই সূত্র দ্বারা কর্ম্মসংজ্ঞা বিহিত হইয়া নিষ্ঠাপ্রত্যয় দ্বারা আশিতং পদ সিদ্ধ হইয়াছে।

১৭। রিক্ত শব্দের আদি বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, রিক্তঃ। এই সূত্র অসংজ্ঞাবিষয়ক। সংজ্ঞা বুঝাইলে "নিষ্ঠা চ দ্ব্যজনাৎ" এই সূত্র দ্বারা নিত্য আদ্যুদাত্ত হইবে। কারণ সংজ্ঞাবিষয়ে উভয় সূত্র প্রসঙ্গ হয় বলিয়া এই সূত্র দ্বারা পূর্ব্বসূত্র নিষিদ্ধ হইতেছে। এখানে রিক্তনামে কোন ব্যক্তি বুঝাইতেছে।

१८। जुष्टार्पिते च छन्दसि। ६। १। २०९।

आद्युदात्ते वा स्तः।

१९। नित्यं मन्त्रे। ६। १। २१०।

एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम्। जुष्टो दमूनाः। षळर आहुरर्पितमित्यादेः पूर्व्वेणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात्। अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च।

१८। जुष्टार्पिते। जुष्टः अर्पितः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वा स्तः। जुषी प्रीतिसेवनयोः क्तः। श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। जुष्टः। ऋधातोर्णिच्। अर्त्तीत्यादिना पुक् अर्पितः।

१९। नित्यम्। जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः। पूर्व्वेणैव सिद्धेरिति। ननु पक्षेऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह। छन्दसीत्यादि। न केवलं गतार्थत्वमात्रं किं त्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह। अर्पिताः षष्टिरित्यादिना।

১৮। জুষ্ট ও অর্পিত এই দুইটী শব্দ বেদবিষয়ে বিকল্পে আদ্যুদাত্ত হয়। প্রীতি ও সেবনার্থক জুষ্ধাতুর উত্তর ক্ত প্রত্যয় এবং "শ্বীদিতো নিষ্ঠায়াং" এই সূত্র দ্বারা ইট্ হইয়া জুষ্টঃ। ঋধাতু নিচ্+ক্তঃ "অর্ত্তি" ইত্যাদি সূত্র দ্বারা পুক্ আগম হইয়া অর্পিতঃ।

১৯। জুষ্ট ও অর্পিত শব্দ মন্ত্রবিষয়ে নিত্য আদ্যুদাত্ত হয়। এই সূত্রটী না করিলেও হইত। কারণ "জুষ্টোদমূনাঃ। ষলর আহুর্পিতম্"। ইত্যাদি প্রয়োগে যে আদ্যুদাত্ত উহা পূর্ব্ব সূত্রদ্বারাই সিদ্ধ হইতেছে। তবে দেখ, পক্ষে অন্তোদাত্তত্বও প্রাপ্ত হইবে, এই আশঙ্কায় বলিতেছেন। যে, বেদবিষয়ে পাঠের ব্যবস্থিতত্বহেতু (বিশেষ ব্যবস্থা আছে বলিয়া) বিপরীত আপাদনের অযোগ হইতেছে অর্থাৎ কেবল যে গতার্থতামাত্র হইবে তাহা নহে, কিন্তু আরভ্যমাণ সূত্রে দোষও আছে এবং আরো দেখ যে, "অর্পিতাঃ ষষ্টির্ন চলাচলা" এস্থলেও অন্তোদাত্ত দৃষ্ট হইতেছে। অতএব এই সূত্র করিয়াছেন।

२० । युष्मदस्मदोर्ङसि । ६ । १ । २११ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । न हि षस्तव नो मम ।

२१ । ङयि च । ६ । १ । २१२ ।

तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः पवताम् ।

२२ । यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ।

यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । युष्मन्त्यस्य कार्य्या । कमेर्णिङन्तादचो यत् । अनावः किम् ? नवतिं नाव्यानाम् ।

---

२० । युष्मदस्मदोः । युष्यसिभ्यां मदिगिति मदिक् प्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । ममेति । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् तवममौ ङसीति मपर्य्यन्तस्य ममादेशः । शेषे लोपः । अतो गुण इति पररूपत्वम् । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ।

२१ । ङयि च । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । तुभ्यं मह्यमिति । ङे प्रथमयोरम् । तुभ्यमह्यौ ङयि ।

२२ । यतः । तित्स्वरितमित्यस्यापवादः । निष्ठा च द्व्यजनादित्यतो द्व्यजनुवर्त्तते तदाह । द्व्यच इति । अनावानाव इति निषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । अन्यथा य

---

२० । ঙস্ বিভক্তিতে অর্থাৎ ষষ্ঠীর একবচনে যুষ্মদ্ ও অস্মদ্ শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয় । যথা, "ন হি ষঃ তব নো মম" । যুষ ও অস ধাতুর উত্তর মদিক্ প্রত্যয় হইয়া যুষ্মদ্ ও অস্মদ্ শব্দ সিদ্ধ হইয়াছে । অতএব উহারা অন্তোদাত্ত । তবে ষষ্ঠীর একবচনে যে, তব ও মম পদ উহারা আদ্যুদাত্ত ।

২১ । ঙে বিভক্তি অর্থাৎ যুষ্মদ্ ও অস্মদ্ শব্দের চতুর্থীর একবচনে যুষ্মদ্ ও অস্মদ্ শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয় । যথা, "তুভ্যং হিন্বানঃ । মহ্যং বাতঃ পবতাম্" । এস্থলে যোগবিভাগ বুঝিতে হইবে । অর্থাৎ "ঙয়ি চ" এইরূপ পৃথক্ সূত্র না করিয়া পূর্ব্ব সূত্র দ্বারা কার্য্য সাধন হইত, তবে যথাসংখ্য অর্থাৎ ক্রম ভঙ্গার্থ এই ভিন্ন সূত্র কৃত হইল ।

২২ । যৎপ্রত্যয়ান্ত দ্বিস্বরবিশিষ্ট শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয় । নৌ শব্দের

२३। ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः। ६। १। २१४।
एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः। ईड्यो नूतनैरुत। आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च। श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्। उक्थमिन्द्राय शंस्यम्।

आदिर्नकारो नासौ स्वरयोग्यः यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। अनावः किम्? नावा तार्य्यं नाव्यम्। नौवयोधर्मेति यत्। द्व्यच् किम्? चिकीर्ष्यम्। उभयत्रापि तित्स्वरः।

२३। ईडवन्द। ईड स्तुतौ। वदि अभिवादनस्तुत्योः। वृङ् संभक्तौ। शंसु स्तुतौ। दुह प्रपूरणे। ण्यतो ह्यनुबन्धकत्वाद्यद्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम्। ईड्य इत्यादि। ऋहलोरिति ण्यत् वार्य्यमिति। नन्वेव एतिस्तुशास्वित्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमिति चेत्सत्यम्। क्यब्विधौ वृञ एव ग्रहणं नास्येति मूलएव स्पष्टम्।

হয় না। যথা, "যুগ্মস্তস্য কাম্যা"। নিজন্ত কম ধাতুর উত্তর যৎপ্রত্যয় হইয়া কাম্যা পদ সিদ্ধ হইয়াছে। এই সূত্রটী "তিৎস্বরিতং" এই পূর্ব্বোক্ত সূত্রের বাধক। এইসূত্রে "নিষ্ঠা চ দ্ব্যজনাৎ" এই সূত্র হইতে "দ্ব্যচ্" পদের অনুবৃত্তি আসিতেছে। এস্থলে অনাবঃ অর্থাৎ নাব শব্দ আদ্যুদাত্ত হয় না, এইরূপ নিষেধ জানাইতেছেন যে, স্বরবিধিতে যে ব্যঞ্জনবর্ণ উহা অবিদ্যমানবৎ হয়। তাহা না হইলে, যেটী আদিস্থিত নকার উহা স্বরযোগ্য নহে এবং যাহা স্বরযোগ্য আকার উহা আদিস্থ নহে। এইরূপ যে প্রতিষেধ, উহা অনর্থক। নৌ শব্দ হইলে কি হইবে? নাবা তার্য্যং নাব্যম্। এস্থলে নৌ শব্দের উত্তর "নৌ বয়ো ধর্ম্ম" এই সূত্র দ্বারা যৎ প্রত্যয় হয়। দ্বি অচ্ না হইলে কি হইবে? চিকীর্ষ্যম্। নাব্যম্ ও চিকীর্ষ্যম্ এই উভয় স্থলেই তিৎস্বর হইতেছে।

২৩। ণ্যৎ প্রত্যয়ান্ত ঈড়, বন্দ, বৃ, শংস ও দুহ ধাতুর আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "ঈড্যো নূতনৈরুত"। "আজুহ্বান ঈড্যো বন্দ্যশ্চ"। "শ্রেষ্ঠন্নো ধেহি বার্য্যম্"। "উক্থমিন্দ্রায় শংস্যম্" পূর্ব্বসূত্রে নিরনুবন্ধ যৎপ্রত্যয়ের গ্রহণ হেতু ণ্যৎপ্রত্যয়ান্তের অপ্রসক্তি হওয়াতে তিৎস্বরেরই প্রাপ্তি হইবে। অতএব এই সূত্র আরম্ভ করিয়াছেন। ঈড়ধাতু স্তুতি বুঝায়। বদিধাতু অভিবাদন ও স্তুতি বুঝায়। বৃঙ্ধাতু সম্ভক্তি

२४। विभाषा वेण्विन्धानयोः। ६। १। २१५।

आदिरुदात्तो वा। इन्धानो अग्निम्।

२५। त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्। ६।१।२१६।

आदिरुदात्तो वा। आद्यास्त्रयो घञन्ताः। त्रयः पचाद्यजन्ताः।

२४। विभाषा। वेणुशब्दो नित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः। स्त्रीणुरित्यनुवर्तमाने अजिवृरीभ्यो निच्चेति णुप्रत्ययविधानात् इन्धानशब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः। यदा शान-जन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते तदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। श्नसोरल्लोप इति तदात्तस्य श्नसोऽकारस्य लोपात् सर्वथाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते।

२५। त्यागराग। त्यज हानौ। चजोरिति कुत्वम्। रञ्ज रागे घञि च भावेति नलोपः। हसी हसने एषां पक्षे कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इति भवति। त्रयः पचाद्यजन्ता इति कुह विस्मापने श्वठ असम्यग्भाषणे चौरादिकावदन्तौ। क्रथ हिंसायाम्। अत प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं पक्षे भवति।

বুঝায়। শংস ধাতু স্তুতি বুঝায়। দুহ ধাতু প্রপূরণ বুঝায়। ঈড় ধাতুর উত্তর "ঋহলোঃ" এই সূত্র দ্বারা ণ্যৎ প্রত্যয় হইয়া ঈড্যঃ। বার্য্যঃ বৃ ধাতুর উত্তর ণ্যৎ প্রত্যয়। বৃঞ্ ধাতুর উত্তর ণ্যৎ প্রত্যয় না হইয়া "এতিস্তুশাসি" ইত্যাদি বিশেষ সূত্র দ্বারা ক্যপ্ প্রত্যয়ই হইবে। অতএব এস্থলে বৃ ধাতু ঙকারানুবন্ধ, ঞকারানুবন্ধ নহে।

২৪। বেণু ও ইন্ধান শব্দের আদিবর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, "ইন্ধানো অগ্নিম্"। (বেণু শব্দের স্থানে "অজিবৃরীভ্যো নিচ্চ" এই সূত্র দ্বারা ণু প্রত্যয়ের নিত্য বিধান এবং নকার ইৎ বলিয়া নিত্য আদ্যুদাত্ত প্রাপ্তি হওয়াতে এবং ইন্ধান শব্দ চানশ্ প্রত্যয়ান্ত বলিয়া চকার ইৎ হওয়াতে অন্তোদাত্ত প্রাপ্তি হইত, তন্নিবারণার্থ এই সূত্র)।

২৫। ত্যাগ, রাগ, হাস, কুহ, শ্বঠ ও ক্রথ শব্দের আদি বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, "ত্যাগঃ রাগঃ হাসঃ" এই তিনটী শব্দ ঘঞ্ প্রত্যয়ান্ত এবং কুহঃ, শ্বঠঃ ও ক্রথঃ এই তিনটী পচাদিগণীয় অচ্প্রত্যয়ান্ত।

२६ । मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् । ६।१।२१९ ।

मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ।

२७ । अन्तोऽवत्याः । ६ । १ । २२० ।

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ।

२८ । ईवत्याः । ६ । १ । २२१ ।

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अह्नीवती । मुनीवती ।

---

२६ । मतोः । मतोः पूर्वं आकार इति । आर्थं व्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गमेव पठन्ति । शरावतीति । चातुरर्थिक नद्यां मतुप् मादुपधाया इति वत्वम् । मतौ बह्वचो न जिरादीनां शरीरादीनां चेति दीर्घत्वम् ।

२७ । वेत्रवतीति । मतुप्वत्वम् । नचात्र वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोऽयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्याश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वाभावात् । अवत्या इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वान्नायमवतीशब्दः ।

२८ । अह्नीवतीति । पूर्ववद्दीर्घः । संज्ञायामिति वत्वम् ।

---

२६ । স্ত্রীলোকের নাম বুঝাইলে মতুপ্রত্যয়ের পূর্ব্ববর্ত্তী আকার উদাত্ত হয়। যথা, উদুম্বরাবতী । শরাবতী ।

২৭ । অবতী শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, বেত্রবতী এস্থলে ঙীপের পকার ইৎ যায় বলিয়া অনুদাত্তত্ব প্রাপ্তি হইয়াছিল, কিন্তু এই সূত্র দ্বারা তাহা না হইয়া অন্তোদাত্ত হইতেছে।

২৮ । ঈবতী ভাগ অন্তে আছে যাহার এরূপ শব্দেরও পূর্ব্ববৎ অর্থাৎ অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অহ্নীবতী। মুনীবতী।

ইতি শব্দস্বরাঃ ।

अथ फिट्सूत्राणि ।

१ । 'फिषोऽन्त उदात्तः' ।

प्रातिपदिकं फिट् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ।

२ । 'पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्' ।

एतदर्थानामन्त उदात्तः । 'पाटला' 'फलेरुहा' 'सुरूपा' 'पाकला'

---

१ । अथ फिट्सूत्राणि । फिडिति पूर्वाचार्य्यप्रसिद्ध्या प्रातिपदिकमुच्यते तदाह । प्रातिपदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते पाणिनीयसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च शताच्च ठन्यतावशते इति सूत्रे कैयटः नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यत्त्वे साध्वसाधुप्रविभाग इति । नैतत् अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पाणिनीयै-राश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात् । तथा चाद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यं प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृते-रन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः । यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वं सिमत्वमिति । नहि फिषोऽन्त उदात्तः । त्वत्त्वसमसिमेत्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृते-रन्तोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च सम्भवतीति दिक् ।

२ । पाट । पाटलेत्यादयः । औषधिविशेषस्य वाचकाः । लघावन्त इति प्राप्त इति । इदं

১। ফিট্‌শব্দে প্রাতিপদিক বুঝায়, ইহা পূর্ব্বাচার্য্যগণ বলিয়াছেন, কিন্তু এস্থলে পাণিনীয় সূত্রাতিরিক্ত সূত্র উপন্যস্ত হইতেছে, এতদ্বিষয়ে ভাষ্যকার লিখিয়াছেন যে, পাণিনীয় সূত্র সকল দ্বারা যে স্বর বিহিত হয়, সেই স্বরই প্রমাণ অর্থাৎ সেই স্বরই প্রসিদ্ধ। "শতাচ্চ ঠন্যতাবশতে" এই সূত্রে বৃত্তিকার কৈয়ট বলিয়াছেন "নিয়তকালাশ্চ স্মৃতয়ো ব্যবস্থাহেতবঃ" এইরূপ মুনিত্রয়ের মতানুসারে আদ্যত্ব বিহিত হইলে সাধু ও অসাধু প্রবিভাগ হয়, কিন্তু তাহা হইবে না। কারণ পাণিনীয় ব্যাকরণে যে সকল ফিট্‌সূত্র ছিল না, তাহাদিগকেও পাণিনীয় শাস্ত্রাধ্যাপকেরা গ্রহণ করিয়া থাকেন। প্রাতিপদিককে ফিট্ বলে, তাহার অন্তভাগের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, উচ্চৈঃ।

২। পাটলা, পালঙ্কা, অম্বা ও সাগরবাচক শব্দের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়।

इति पर्यायाः। 'लघावन्ते—' इति प्राप्ते। 'अपालङ्क' 'व्याधिघात' 'आरेवत' 'आरग्वध' इति पर्यायाः। अम्बार्थः। माता। 'उनर्वन्नन्ता-नाम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। सागरः। समुद्रः।

३। 'गेहार्थानामस्त्रियाम्'।

गेहम्। 'नब्विषयस्य-' इति प्राप्ते। 'अस्त्रियाम्' किम्? शाला। आद्युदात्तोऽयम्। इहैव पर्युदासात् ज्ञापकात्।

४। 'गुदस्य च'।

अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम्। गुदम्। अस्त्रियाम् किम्? 'आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः'। 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' इत्यन्तरङ्गमाद्युदात्त-त्वम्। ततष्टाप्।

पूर्वेण परेण च सम्बध्यते। पर्य्याया इति। वृक्षविशेषस्य वाचकाः। सागरसमुद्रयोर्लघावन्त इति प्राप्ते।

३। गेहा। गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यात् स्त्रियां न।

পাটলাবাচক যথা, পাটলা, ফলেরুহা, স্বরূপা, পাকলা ইত্যাদি শব্দ ওষধিবাচক। এস্থলে "লঘাবন্তে" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা অন্তে একটী অথবা দুইটী লঘুবর্ণ থাকিলে বহু স্বরবিশিষ্ট শব্দের গুরুবর্ণ উদাত্ত হয়, এই সূত্র দ্বারা গুরুবর্ণের উদাত্ততা প্রাপ্তি হইত কিন্তু এই সূত্র দ্বারা হইল না। পালঙ্কবাচক যথা, অপালঙ্কঃ, ব্যাধি-ঘাতঃ, আরেবতঃ, আরগ্বধঃ এই পর্য্যায়। অম্বাবাচক যথা, মাতা। "উনর্ব্বন্নন্তানাম্" এই সূত্র দ্বারা আদিবর্ণ উদাত্ত হইত, কিন্তু এই সূত্র দ্বারা তাহা হইবে না। সাগর-বাচক যথা, সাগরঃ, সমুদ্রঃ। ইত্যাদি।

৩। গেহবাচক শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়, কিন্তু স্ত্রীলিঙ্গে হইলে হয় না। যথা, গেহম্। "নপ্‌বিষয়স্য" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা আদিবর্ণই উদাত্ত হইত, কিন্তু এই সূত্র দ্বারা তাহার প্রতিষেধ হইল। স্ত্রীলিঙ্গে কি হইবে? যথা, শালা এইস্থলে পর্য্যু-দাস জ্ঞাপক বলে এইটী আদ্যুদাত্ত।

५ । 'ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य' ।

धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । 'स्त्रीविषयवर्ण-' इति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इत्या-द्युदात्तत्वे प्राप्ते । 'स्त्री' इति किम् ? वाह्यम् । यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणम् किम् ? इभ्या । क्षत्रिया । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इति मध्योदात्तः ।

६ । 'खान्तस्याश्मादेः' ।

नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य 'स्वाङ्गशिटाम्-' इत्या-

---

४ । गुद । अगोद्दार्थमिदम् ।

५ । ध्यपूर्व । धकारेति । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः । प्राप्ते इति । आद्युदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । यञन्तत्वादिति । बह्विषष्टिलोपो यञ्चेति वचनात् । यतो नाव इति । इभमर्हतीति दण्डादित्वाद्यत् । यान्तस्यान्त्यादिति । क्षत्राद् घ इति प्रत्ययस्वरेणापीति वा बोध्यम् ।

---

৪ । গুদ শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয় কিন্তু স্ত্রীলিঙ্গে হয় না । যথা, গুদম্ । স্ত্রীলিঙ্গে কি হইবে ? যথা, "আন্ত্রেভ্যস্তে গুদাভ্যঃ" । এস্থলে "স্বাঙ্গশিটামদন্তানাং" এই বক্ষ্যমাণ স্থত্র দ্বারা অন্তরঙ্গ ও আদ্যুদাত্তত্ব হইল, তৎপরে স্ত্রীলিঙ্গে টাপ্ প্রত্যয় হইয়া সিদ্ধ হইয়াছে ।

৫ । ধকার ও যকার পূর্ব্বে আছে এরূপ যে অজন্ত স্ত্রীলিঙ্গ শব্দ তাহার অন্তবর্ণ উদাত্ত হয় । যথা, অন্তর্দ্ধা । এস্থলে "স্ত্রীবিষয়বর্ণা" এই বক্ষ্যমাণ স্থত্র দ্বারা আদ্যু-দাত্তের প্রাপ্তি হইত, এই সূত্র দ্বারা তাহার বাধা হইল । ছায়া । মায়া । জায়া । "যান্তস্যান্ত্যাৎ পূর্ব্বম্" এই বক্ষ্যমাণ স্থত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত প্রাপ্তি হইত, এই স্থত্র তাহার বাধক হইল । স্ত্রীলিঙ্গ না হইলে কি হইবে ? যথা, বাহ্যম্ । এস্থলে "যঞন্তত্বা-দাদ্যুদাত্তত্বম্" এই বক্ষ্যমাণ স্থত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত হইবে । বিষয় বুঝাইলে কি হইবে ? যথা, ইভ্যা ক্ষত্রিয়া । এস্থলে "যতোনাবঃ" এই স্থত্র দ্বারা ইভ্যশব্দ আদ্যু-দাত্ত এবং ক্ষত্রিয়শব্দ "যান্তস্যান্ত্যাৎ পূর্ব্বং" এই স্থত্র দ্বারা মধ্যোদাত্ত হইতেছে ।

ন্ত্যুদাত্তত্বে প্রাপ্তে। উখা নাম ভাণ্ডবিশেষঃ। তস্য কৃত্রিমত্বাৎ 'খয্যু-বর্ণং' কৃত্রিমাখ্যা চেৎ' ইত্যুবর্ণস্যোদাত্তত্বে প্রাপ্তে। সুখদুঃখয়োঃ 'নব্বিষয়স্য-' ইতি প্রাপ্তে। অস্মাদেঃ কিম্? শিখা। সুখম্। সুখস্য 'স্বাঙ্গশিটাম্' ইত্যি "নব্বিষয়স্য" ইতি বা আদ্যুদাত্তত্বম্। শিখায়াস্তু 'শীঙঃ খো নিদ্ধ্রস্বশ্চ' ইত্যুণাদিষু নিত্ত্বোক্তেরন্তরঙ্গত্বাট্টাপঃ প্রাগেব 'স্বাঙ্গশিটাম্-' ইতি বা বোধ্যম্।

৫। খান্তস্য। শ্‌ চ ম্‌ চ শ্মৌ তৌ আদী যস্য স শ্মাদির্ন শ্মাদিরশ্মাদিঃ। তস্য শকারমকারাদিভিন্নস্য খয়স্যান্তোদাত্তঃ স্যাৎ। শীঙঃ খো নিদ্ধ্রস্বশ্চেত্যাদি। ননু বহুষূণাদি-পুস্তকেষু শুঙো হ্রস্বশ্চেত্যেব পঠ্যতে। মুহুঃ খো মূর্চ্চেত্যতঃ খোঽনুবর্ত্ততে। হ্রস্ববিধানসামর্থ্যাদ্গুণা-ভাব ইতি স্বয়মপ্যুণাদিষ্বেবমেবোক্তম্। তস্মাৎপূর্ব্বাপরবিরুদ্ধোঽয়ং গ্রন্থ ইত্যস্বরসাদাহ। অন্ত-রঙ্গত্বাদিত্যাদি।

৬। শকারাদি ও মকারাদি ভিন্ন অন্ত বর্ণ আদিতে আছে এরূপ যে খকারান্ত শব্দ তাহার অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, নখম্। উখা। সুখম্। দুঃখম্। "এখানে স্বাঙ্গ-শিটাম্" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত প্রাপ্তি হইত কিন্তু এই সূত্র তাহার বাধক হইল। উখা শব্দে ভাণ্ডবিশেষ বুঝায়। উহা কৃত্রিম। "এস্থলে খয্যুবর্ণং কৃত্রিমা চেৎ" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা কৃত্রিমার্থে খয় পরে থাকিলে উবর্ণ উদাত্ত হয়। অতএব উখা শব্দের উকার অর্থাৎ আদিবর্ণ উদাত্ত হইতেছে। সুখ ও দুঃখ শব্দের "নব্বিষয়স্য" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত প্রাপ্তি হইত। অশ্মাদি হইলে অর্থাৎ খকারান্ত শব্দ শকারাদি ও মকারাদি হইলে কি হইবে? যথা শিখা। সুখম্। এস্থলে সুখ শব্দের "স্বাঙ্গশিটাং" এবং "নব্বিষয়স্য" এই দুই সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্তত্ব হইতেছে। শিখা শব্দের স্থানে "শীঙঃ খো নিদ্ধ্রস্বশ্চ" এই উণাদি মধ্যে পঠিত সূত্র দ্বারা নিত্ত্ব ও অন্তরঙ্গত্ব হেতু টাপের পূর্ব্বেই "স্বাঙ্গশিটাং" এই সূত্র দ্বারা বিকল্পে আদ্যুদাত্তত্ব হইবে, ইহা বুঝিতে হইবেক।

७ । ‘वंहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम्’ ।

एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो वंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । ‘वंहिष्ठै रश्वैः सु वृता रथेन’ । ‘यद्वंहिष्ठं नातिविधे’ इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । ‘लघावन्ते-’ इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । ‘अभ्यू र्णाना प्रभृ थस्यायोः’ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ।

७ । ष्ठिष्ठ । एषामिति । ष्ठिष्ठ वत्सरति शत् थ एतदन्तानामित्यर्थः । वंहिष्ठ इति । बहुलशब्दादतिशायने तमबिष्ठनावितीष्ठन् प्रियस्थिरस्फिरेत्यनेन बहुलस्य वंहिरादेशः । परिवत्सर इति । क्वचित्तु संवत्सर इति पाठस्तत्र वसेश्च संपूर्वाच्चिदिति सरप्रत्ययस्य चित्त्वादपि सिद्धेः । सप्ततिरित्यादि । पङ्क्तिविंशतित्रिंशदित्यत्र व्युत्पादिता एते । प्राग्वदिति । लघावन्त इति प्राप्त इत्यर्थः ।

৭ । বংহিষ্ঠ, বৎসর, তি ও সথ ভাগ অন্তে থাকিলে অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয় । অতিশয়েন বহুলো বংহিষ্ঠঃ । ইষ্ঠন্ প্রত্যয়ের নকার ইৎ যায় বলিয়া তদন্ত শব্দ আদ্যুদাত্ত হইত, এই সূত্র দ্বারা তাহার বাধ হইয়া অন্তোদাত্ত হইয়াছে । যথা, “বংহিষ্ঠৈরশ্বৈঃ সুবৃতা রথেন” । “যদ্ বংহিষ্ঠম্নাতি বিধে” । ইত্যাদি স্থলে ব্যত্যয়ানুসারে আদ্যুদাত্ত হইতেছে । সংবৎসরঃ । এস্থলে অব্যয় পদপূর্ব্বক প্রকৃতিস্বরের বাধা হইতেছে । ইহা পণ্ডিতগণের মত । অতএব সপ্ততিঃ । অশীতিঃ । এস্থলে “লঘাবন্ত” এই সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত প্রাপ্তির বাধা হইল । চত্বারিংশৎ । এস্থলেও পূর্ব্ববৎ হইবে । এস্থলে “অভ্যূর্ণা প্রভৃথস্যায়োঃ” । এস্থলে অব্যয় শব্দপূর্ব্বক প্রকৃতি স্বরের বাধা হইতেছে । ইহা পণ্ডিতগণ বলিয়াছেন । কিন্তু এস্থলে “থাথাদি” সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত বিহিত হওয়াতে ইহা নিরর্থক হইল ।

৮। 'দক্ষিণস্য সাধৌ'।

অন্ত উদাত্তঃ স্যাত্। সাধুবাচিত্বাভাবে তু ব্যবস্থায়াং সর্বনামতয়া 'স্বাঙ্গশিটাম্-' ইত্যাদ্যুদাত্তঃ। অর্থান্তরে তু 'লঘাবন্তে-' ইতি গুরুরুদাত্তঃ। 'দক্ষিণঃ সরলোদারপরচ্ছন্দানুবর্ত্তিষু' ইতি কোষঃ।

৯। 'স্বাঙ্গাখ্যায়ামাদির্বা'।

ইহ দক্ষিণস্যাদ্যন্তৌ পর্যায়েণোদাত্তৌ স্তঃ। দক্ষিণো বাহুঃ। 'আখ্যা গ্রহণম্' কিম্? প্রত্যঙ্মুখস্যাসীনস্য বামপাণির্দক্ষিণো ভবতি।

১০। 'ছন্দসি চ'।

অস্বাঙ্গার্থমিদম্। দক্ষিণঃ। ইহ পর্যায়েণাদ্যন্তাবুদাত্তৌ।

৮। দক্ষিণস্য। অস্যান্ত উদাত্তঃ স্যাত্প্রাবীণ্যেঽর্থে। বীণায়াং দক্ষিণঃ প্রবীণ ইত্যর্থঃ।

৮। সাধু অর্থাৎ প্রাবীণ্যার্থে দক্ষিণ শব্দের অন্তবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যেখানে সাধু অর্থ না বুঝাইয়া তদ্ভিন্নার্থ অর্থাৎ ব্যবস্থা বুঝাইবে, সেস্থলে সর্ব্ব-নামতা হয়, অতএব, "স্বাঙ্গশিটাং" এই সূত্র দ্বারা আদিবর্ণ উদাত্ত হইবে। অর্থা-ন্তর হইলে কিন্তু "লঘৌ অন্তঃ" ১টী লঘুবর্ণ পরে থাকিলে তৎপূর্ব্ববর্ত্তী গুরুবর্ণ উদাত্ত হয় এবং ২টী লঘুবর্ণ পরে থাকিলে বহুস্বর বিশিষ্ট গুরুবর্ণ উদাত্ত হয়। এই সূত্র দ্বারা পূর্ব্ববর্ত্তী গুরুবর্ণ উদাত্ত হইবে। দক্ষিণ শব্দে সরল, উদার ও পরচ্ছন্দানু-বর্ত্তী বুঝায়।

৯। স্বকীয় অঙ্গ অর্থ বুঝাইলে (স্বাঙ্গবাচক হইলে) দক্ষিণ শব্দের আদি ও অন্ত এই উভয় বর্ণই বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, "দক্ষিণো বাহুঃ"। এস্থলে আদি ও অন্ত উভয় বর্ণই উদাত্ত। সূত্রে আখ্যাশব্দের গ্রহণের প্রয়োজন কি? তজ্জন্য বলিতেছেন যে, প্রত্যঙ্মুখমাসীনস্য বামপাণিঃ দক্ষিণো ভবতি। অর্থাৎ যে ব্যক্তি পশ্চিম মুখে বসিয়া আছেন, তাঁহার বামপাণিটী দক্ষিণদিকে থাকে। এস্থলে উভয় বর্ণ উদাত্ত হয় নাই।

११। 'कृष्णस्यामृगाख्या चेत्'।

अन्त उदात्तः। 'वर्णानान्तण-' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते। कृष्णानां व्रीहीणाम्। 'कृष्णो नो नाव वृषभः। मृगाख्यायां तु। कृष्णो रात्र्यै।

१२। 'वा नामधेयस्य'।

कृष्णस्येत्येव 'अयं वां कृष्णो अश्विना'। कृष्णर्षिः।

१३। 'शुक्लगौरयोरादिः'।

नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम्। 'सरो गौरो यथापि वा' इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात्।

१०। छन्दसि। दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे।

१२। कृष्णस्य। अस्यान्त उदात्तश्छन्दसि न तु मृगाख्यायाम्।

१३। एके इति। तन्मतेऽस्मिन्सूत्रे नामधेयस्येत्यनुवर्त्तने वचनविपरिणामेनान्वयः नामधेयस्येत्यनुवर्त्तते वचनविपरिणामेनान्वयः नामधेययोः शुक्लगौरयोरादिरुदात्त इत्यर्थः। तेन सरो गौरो यथा पिबेत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव। नामधेयत्वाभावात्।

১০। বেদে স্বাঙ্গবাচক না হইলেও দক্ষিণ শব্দের আদি ও অন্ত বর্ণ পর্য্যায়-ক্রমে উদাত্ত হইবে। যথা, দক্ষিণঃ।

১১। মৃগ অর্থাৎ পশু অর্থ না বুঝাইলে কৃষ্ণশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। "বর্ণানাং তণঃ" এই সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্তের প্রাপ্তি হইত, কিন্তু এই সূত্র দ্বারা তাহা না হইয়া অন্তোদাত্ত হইল। যথা, কৃষ্ণাণাং ব্রীহীণাম্। কৃষ্ণো নো নাব বৃষভঃ। মৃগাখ্যা বুঝাইলে, যথা, "কৃষ্ণো রাত্র্যৈ"।

১২। কৃষ্ণের নাম বুঝাইলে কৃষ্ণশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "অয়ং বা কৃষ্ণোঽশ্বিনা"। কৃষ্ণঃ ঋষিঃ। মৃগাখ্যা বুঝাইলে হয় না।

১৩। বেদে নামবাচক শুক্ল ও গৌর শব্দের আদিবর্ণ নিত্য উদাত্ত হয়, ইহা

১৪। 'অঙ্গুষ্ঠোদকবকবশানাং ছন্দস্যন্তঃ'।

অঙ্গুষ্ঠস্য 'স্বাঙ্গানামকুর্বাদীনাম্' ইতি দ্বিতীয়স্যোদাত্তত্বে প্রাপ্তেঽন্তোদাত্তার্থং আরম্ভঃ। বশাগ্রহণং নিয়মার্থং ছন্দস্যেবেতি। তেন লোকে আদ্যুদাত্ততেত্যাহুঃ।

১৫। 'পৃষ্ঠস্য চ'।

ছন্দস্যন্ত উদাত্তঃ স্যাদ্বা ভাষায়াম্। পৃষ্ঠম্।

১৬। 'অর্জুনস্য তৃণাখ্যা চেৎ'।

'উনর্বন্নন্তানাম্' ইত্যাদ্যুদাত্তস্যাপবাদঃ।

১৪। অঙ্গুষ্ঠ। এষামন্তোদাত্তশ্ছন্দসি। অঙ্গুষ্ঠস্যেতি। উপলক্ষণমিদম্। বকশব্দেঽপি প্রাপ্তিনা কুপূর্বমিত্যাদ্যুদাত্তে প্রাপ্তে ইতি বোধ্যম্।

১৫। বা ভাষায়াম্। পৃষ্ঠমিতি। পক্ষে স্বাঙ্গশিটামিত্যাদ্যুদাত্তত্বম্।

১৬। অর্জুনস্য। অন্ত উদাত্তস্তৃণাখ্যায়াম্। তৃণাখ্যায়াং কিম্? অর্জুনী বৃক্ষঃ। উনর্বন্নন্তানামিত্যাদ্যুদাত্তঃ।

কেহ কেহ বলেন। কিন্তু অন্য মতে উক্ত কার্য্য বিকল্পেই হইবে, এইরূপ অভিপ্রায়ই যুক্তিযুক্ত। কারণ "সরো গৌরো যথাপি বা" এস্থলে গৌরশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্তই হইয়াছে, দেখা যাইতেছে।

১৪। বেদে অঙ্গুষ্ঠ, উদক, বক ও বশা শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। অঙ্গুষ্ঠশব্দের "স্বাঙ্গানামকুর্ব্বাদীনাং" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা দ্বিতীয় বর্ণেরই উদাত্ত স্বর প্রাপ্তি হইত, কিন্তু তাহা নিবারণার্থ এই সূত্রারম্ভ করিয়াছেন। সূত্র মধ্যে বশাশব্দ গ্রহণ করাতে নিয়ম বুঝাইতেছে, অর্থাৎ বেদে বশা শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হইবে কিন্তু লৌকিক প্রয়োগে আদিবর্ণই উদাত্ত হইবে।

১৫। ভাষা অর্থ বুঝাইলে পৃষ্ঠশব্দের অন্তবর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, পৃষ্ঠম্।

১৬। তৃণের নাম বুঝাইলে অর্জ্জুন শব্দের অন্তবর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। "উনর্ব্বন্নন্তানাং" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা আদিবর্ণই উদাত্ত হইত, কিন্তু তাহার প্রতিষেধের জন্য ভিন্ন সূত্র বিহিত হইল।

१७। 'आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्'।

'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' इति 'यतोऽनावः' इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्।

१८। 'आशाया अदिगाख्या चेत्'।

दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता। 'इन्द्र आशाभ्यस्परि'।

१९। 'नक्षत्राणामाब्विषयाणाम्'।

अन्त उदात्तः स्यात्। अश्लेषानुराधादीनां 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते ज्येष्ठश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्।

१७। आर्यस्य। अन्त उदात्तः स्वाम्याख्यायाम्। अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातितोऽयमर्यशब्दः।

१८। आशाया। अदिगाख्यायामाशाशब्द अन्तोदात्तः स्यात्।

१९। ज्येष्ठेत्यादि। प्रशस्यस्य श्रः ज्य चेति प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यादेशः। श्रवणं श्रवः सोऽस्यस्याः सा श्रवती धनं विद्यते अस्याः सा धनवती अतिशयिता श्रवती श्रविष्ठा धनिष्ठा इष्ठनि विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक्। आद्युदात्ते प्राप्तं इति। ञित्यादिरित्यनेन॥

১৭। বেদে স্বামী অর্থ বুঝাইলে আর্য্য শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। স্বামী ভিন্ন অন্য অর্থে হয় না। "(যান্তস্যান্ত্যাৎ পূর্ব্বম্) অর্থাৎ যকারান্ত শব্দের অন্তবর্ণের পূর্ব্ববর্ণ উদাত্ত হয়," এই বক্ষ্যমাণ সূত্র এবং "যতোঽনাব" অর্থাৎ যৎপ্রত্যয়ান্ত দ্বিস্বরবিশিষ্ট শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়, নৌ শব্দের হয় না। এই পূর্ব্বতন সূত্র দ্বারা আদিবর্ণের উদাত্ততাই সিদ্ধ হইত, সুতরাং তদ্বাধক ভিন্ন সূত্র করিয়াছেন।

১৮। বেদে যদি দিক্ অর্থ না বুঝায় তাহা হইলে আশা শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। দিক্ অর্থ ব্যাবৃত্তির জন্য এই সূত্র করিয়াছেন। অতএব দিক্ পর্য্যায়বাচক যে সমস্ত (আশা, কাষ্ঠা ইত্যাদি) শব্দ তাহাদের আদিবর্ণই উদাত্ত হইবে। যথা, "ইন্দ্র আশাভ্যঃ পরি"।

১৯। আপ্‌বিষয়ীভূত অর্থাৎ আবন্ত নক্ষত্রবাচক শব্দের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়।

২০। 'न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्'।

अन्त उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयावामिति व्याख्याय 'आर्यिका' 'बहुलिका' इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः॥

२१। 'घृतादीनां च'।

अन्त उदात्तः। 'घृतं मिमिक्षे'। आकृतिगणोऽयम्।

२२। 'ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि'।

अन्त उदात्तः स्यात्। 'ज्येष्ठ आह चमसा'। 'कनिष्ठ आह चतुरः'। 'वयसि' किम्? ज्येष्ठः श्रेष्ठः। कनिष्ठोऽल्पकः। इह नित्त्वादाद्युदात्त एव।

२०। कृत्तिकेति। लघावन्त इति। आद्युदात्तत्वम्।

२१। नब्विषयस्येति प्राप्ते।

२२। ज्येष्ठ इति। उदाहरणे हस्वशब्दस्य हस्वस्य चेतीष्ठनि ज्यादेशः। युवाल्पयोः कनन्य-

অশ্লেষা ও অনুরাধা ইত্যাদি আকারান্ত নক্ষত্র বাচক শব্দের "লঘাবন্তে" অর্থাৎ ১টী অথবা ২টী লঘুবর্ণ অন্তে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী বহুস্বরবিশিষ্ট গুরুবর্ণ উদাত্ত হয় এবং জ্যেষ্ঠা, শ্রবিষ্ঠা ও ধনিষ্ঠা শব্দ ইষ্ঠন্ প্রত্যয়ান্ত বলিয়া তাহাদের আদিবর্ণের উদাত্ততা প্রাপ্ত হইতেছিল, কিন্তু তদ্বাধকের জন্য এই সূত্রটী করিয়াছেন।

২০। কৃত্তিকা অর্থ বুঝাইলে কুশব্দপূর্ব্বক আকারান্ত নক্ষত্রবাচক শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয় না। যথা, "কৃত্তিকা নক্ষত্রম্" কেহ কেহ কুপূর্ব্বক আবন্ত শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয় না বলেন। যথা, "আর্যিকা। বহুলিকা"।

২১। ঘৃতাদি শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "ঘৃতং মিমিক্ষে"। এইটী আকৃতিগণ।

২২। বয়ো অর্থ বুঝাইলে জ্যেষ্ঠ ও কনিষ্ঠ শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "জ্যেষ্ঠ আহ চমসা"। "কনিষ্ঠ আহ চতুরঃ"। বয়ো অর্থ না বুঝাইলে কি হইবে?

२३ । ‘त्रित्वतिष्ययोः स्वरितो वा’ ।

अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः । इति प्रथमः पादः ।

---

१ । ‘अथादिः प्राक् शकटेः’ ।

अधिकारोऽयम् । ‘शकटिशकट्योः-’ इति यावत् ।

२ । ‘ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य’ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । वलिः । तनुः ।

३ । ‘नब्विषयस्यानिसन्तस्य’ ।

‘वने न वा यः’ । इसन्तस्य तु सर्पिः । नपुंसकम् ।

तरस्यामिति युवन्शब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे प्रशस्यस्य श्रः ज्य चेति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः । अल्पस्य कन् । नित्त्वादिति । तथा च नित्स्वरापवादोऽयं योगः ।

२३ । पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्ते । इति प्रथमः पादः ॥ १ ॥

१ । नब्विषयस्य । इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्पिरिति । अर्चि-शुचीत्यादिना इसिः ।

२ । तृण । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्व्यचामादिरुदात्तः स्यात् । अषिति अचः प्राचां संज्ञा । तदाह । द्व्यचामित्यर्थ इति । गोधूमा इति । लघावन्त इति मध्योदात्तता ।

জ্যেষ্ঠঃ। শ্রেষ্ঠঃ। কনিষ্ঠঃ। অল্পিকঃ। এস্থলে নিত্ব হেতু অর্থাৎ ইষ্ঠন্ প্রত্যয় হইয়াছে বলিয়া অনুদাত্তই হইল।

২৩। ত্রিত্ব ও তিষ্য শব্দের অন্তবর্ণ বিকল্পে স্বরিত হয়। বিকল্পপক্ষে উদাত্ত হয়। ইতি ফিট্‌সূত্রে প্রথমপাদ।

১। অতঃপর এই সূত্র হইতে “শকটি শকট্যোঃ” এই বক্ষ্যমাণ সূত্রের পূর্ব্বসূত্র পর্য্যন্ত আদিবর্ণের উদাত্ত স্বর হইবে।

২। স্ত্রীলিঙ্গে হ্রস্ব স্বরান্ত শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, “বলিঃ। তনুঃ।

४ । 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' ।

द्व्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः ।

५ । 'नृः संख्यायाः' ।

पञ्च । चत्वारः ।

६ । 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' ।

शिट् सर्वनाम । 'कर्णाभ्यां चुबुकादधि' । 'ओष्ठाविव मधु' । 'विश्वो विहाय' ।

---

२ । नृः सम् । नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तः स्यात् । चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यत्राम् स्वरेण भाव्यम् । चतुर इत्यत्र चतुरः शसीति चतुर्भिरित्यत्र झल्युपोत्तममिति चतुर्णामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यं इत्यनेनेति समास उदाहृतः । इगन्तकालकपालभगालेति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तोऽयम् ।

४ । स्वाङ्गशिटाम् । स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् । उदकमिति । छन्दसि चतुष्ठोदकवकवधानामित्यन्तोदात्तः भाषायां तु कर्दमादित्वादादिर्द्वितीयं चोदात्तम् ।

५ । उनर्व । उन ऋ वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ।

६ । कृस्वान्तस्य । अनृत्विम् । वृषंशः ।

৩। নব্বিষয়ীভূত অর্থাৎ ক্লীবলিঙ্গে ইস্‌ভাগান্ত শব্দ ভিন্ন অন্য শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। "বনে ন বা যঃ"। ইস্‌ভাগান্ত শব্দ যথা, "সর্পিঃ"। নব্‌শব্দে নপুংসক বুঝায়।

৪। দ্বি-স্বরবিশিষ্ট তৃণ ও ধান্যাদিবাচক শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "কুশাঃ। কাশাঃ। মাষাঃ। তিলাঃ। বহু অচ্‌বিশিষ্ট হইলে কি হইবে? গোধূমাঃ।

৫। নকারান্ত ও রকারান্ত সংখ্যাবাচক শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, পঞ্চ। চত্বারঃ।

৬। বেদে অকারান্ত স্বাঙ্গবাচক সর্ব্বনাম শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "কর্ণাভ্যাং চুবুকাধি। ওষ্ঠাবিব মধু। বিশ্বো বিহায়াঃ"।

७। 'प्राणिनां कुपूर्वम्'।

कवर्गात्पूर्वं आदिरुदात्तः। काकः। वृकः। 'शुकेषु मे'। प्राणिनाम् किम्? क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्।

८। 'खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्'।

खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः।

९। 'उनर्वन्नन्तानाम्'।

उन। 'वरुणं वो रिशादसम्'। ऋ। 'स्वसारं त्वा कृणवै'। वन्। 'पीवानं मेषम्'।

१०। 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्'।

आदिरुदात्तः। एतः। हरिणः। शितिः। पृश्निः। हरित्।

११। 'ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये'।

ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात्। मुनिः।

৭। কবর্গের পূর্ব্ববর্ত্তী প্রাণিবাচক শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, কাকঃ। বৃকঃ। "শুকেষু মে"। প্রাণিবাচক না হইলে কি হইবে? ক্ষীরং সর্পির্মধূদকম্।

৮। খয়্ সংজ্ঞা পরে থাকিলে এবং কৃত্রিম দ্রব্যের নাম বুঝাইলে পূর্ব্ববর্ত্তী উবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, কন্দুকঃ।

৯। উন, ঋ ও বন্ ভাগ অন্তে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী বর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "উন—বরুণং বোঽরিশাদসম্। ঋ—স্বসারন্ত্বা কৃণবৈ। বন্—পীবানং মেষম্"।

১০। ত, ণ, তি, নি ও তকার অন্তে থাকিলে পূর্ব্ববর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, এতঃ। হরিণঃ। শিতিঃ। পৃশ্নিঃ। হরিৎ।

১১। ঋকার ভিন্ন অন্য হ্রস্বস্বরান্ত শব্দের আদিভূত যে হ্রস্বস্বর তাহার উদাত্ত স্বর হয়। যথা, "মুনিঃ"।

१२। 'अक्षस्यादेवनस्य'।

आदिरुदात्तः। 'तस्य नाक्षः'। देवने तु। 'अक्षैर्मा दीव्य'।

१३। 'अर्धस्यासमद्योतने'।

अर्धो ग्रामस्य। समेंऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः।

१४। 'पीतद्र्वर्थानाम्'।

आदिरुदात्तः। पीतद्रुः सरलः।

१५। 'ग्रामादीनां च'।

ग्रामः। सोमः। यामः।

१६। 'लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य'।

चञ्चेव चञ्चा। 'स्फिगन्तस्य' इति पाठान्तरम्। स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा।

१२। अक्षस्य। अदेवनस्याक्षस्यादिरुदात्तः।

१३। अर्द्धस्य। असमद्योतनेऽर्द्धशब्दस्यादिरुदात्तः।

१५। ग्रामादीनां च। आदिरुदात्तः।

१६। लुबन्तस्य। उपमेयवाचिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः। चञ्चेवेति। इवे प्रतिकृताविति विहितस्य लुम्मनुष्य इति कनो लुप्। लुबन्तस्य किम्? अग्निर्माणवकः।

১২। অদেবনার্থক অর্থাৎ ক্রীড়া অর্থ না বুঝাইলে অক্ষশব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "তস্য নাক্ষঃ"। দেবনার্থ বুঝাইলে কি হইবে? অক্ষৈর্মা দীব্য।

১৩। অসমান অর্থ বুঝাইলে অর্দ্ধ শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "অর্দ্ধো গ্রামস্য"। সমানাংশ বুঝাইলে কিন্তু "অর্দ্ধং পিপ্পল্যাঃ" এইরূপ হইবে।

১৪। পীতদ্রু অর্থাৎ পীতবর্ণ বৃক্ষবাচক শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, পীতদ্রুঃ সরলঃ।

১৫। গ্রামাদি শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, গ্রামঃ। সোমঃ। যামঃ।

১৬। উপমেয়ের নাম বুঝায় এরূপ লুবন্ত শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা,

१७। 'न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्' ।

एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न। ताल इव ताल:। मेरुरिव मेरु:। व्याघ्र:। सिंह:। महिष:।

१८। 'राजविशेषस्य यमन्वा चेत्' ।

यमन्वा वृद्ध:। आङ्गामुदाहरणम्। अङ्गा: प्रत्युदाहरणम्।

१९। 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचो गुरु:' ।

अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वो: सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्त:। कल्याण:। कोलाहल:।

१७। न वृक्ष। पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते। अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्ष: पर्वत:। अत्र पूर्वेणाद्युदात्तत्वं भवत्येव।

१८। राजविशेषस्य। लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्याद्युदात्त:। यमन्वा चेन्नामधेयं भवति। पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। राजविशेषस्य चेद्वृद्धस्यैवेत्याङ्ग:। फिड्वृत्तौ तु वृद्धस्य चेद्राजविशेषस्यैवेति नियमो दर्शित:। आङ्ग इति। आङ्ग इवायमाङ्ग:। अङ्ग इवायमङ्ग:।

१९। लघावन्ते। इह आदिरिति न सम्बध्यते तेन नादेरपि गुरोरुदात्त:। अत एव वृषाकपिशब्दस्य गुरुरुदात्त इति वृषाकप्यग्नीति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावितम्। न च गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्। अन्यतो ङीषिति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्त

চক্রেব চক্রা। "ফিগস্তস্য" এইরূপ পাঠান্তরও আছে। ফিক্ এইটী নূপের প্রাচীন-সম্মত সংজ্ঞা।

১৭। বৃক্ষ, পর্ব্বত, ব্যাঘ্র, সিংহ ও মহিষ প্রভৃতি শব্দের উপমেয়ের আদি বর্ণ উদাত্ত হয় না। যথা, তাল ইব তালঃ। মেরুরিব মেরুঃ। ব্যাঘ্রঃ। সিংহঃ। মহিষঃ।

১৮। যমন্বা অর্থাৎ বৃদ্ধ অর্থ বুঝাইলে রাজবিশেষবাচক শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। উদাহরণ যথা, আঙ্গঃ। প্রত্যুদাহরণ অঙ্গাঃ।

১৯। লঘু বর্ণ অন্তে থাকিলে দুইটী বহু অচ্‌বিশিষ্ট লঘুবর্ণের পূর্ব্ববর্ত্তী গুরুবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, কল্যাণঃ। কোলাহলঃ।

२० । 'स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम्' ।

एषां त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषयम् । मल्लिका । वर्णः । श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ।

२१ । 'शकुनीनां च लघु पूर्वम्' ।

पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः ।

२२ । 'नर्त्तुप्राण्याख्यायाम्' ।

यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ।

२३ । 'धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्' ।

आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । षान्तानाम् । राजमाषाः ।

इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधादित्याहुः । कल्याण इति । पर्यायेणादिमध्या-वुदात्तौ ।

२१ । शकुनीनाम् । पक्षिवाचिनाम् । पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अवाद्यादिरिति न सम्बद्ध्यते पूर्वग्रहणात् । कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ ।

२२ । नर्त्तु । ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न ।

२३ । धान्यानाम् । धान्यवाचिनां वृद्धकशब्दान्तानां षशब्दान्तानां चादिरुदात्तः । श्यामाका माषा इति । अतोऽशीनरेत्यनेन तृणधान्यानामित्यनेन चाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् नैषादका राज-

---

২০। স্ত্রীবাচক, বর্ণবাচক ও অক্ষুবাচক শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। স্ত্রীবাচক। যথা, মল্লিকা। বর্ণ যথা, শ্যেনী। হরিণী। যেসকল শব্দের পরে অক্ষু-শব্দ থাকে তাহারা অক্ষুপূর্ব্বা। অক্ষুপূর্ব্বা যথা, তরক্ষুঃ।

২১। শকুনী অর্থাৎ পক্ষিবাচক শব্দের আদিস্থিত লঘুবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, কুক্কুটঃ। তিত্তিরিঃ।

২২। ঋতু ও প্রাণির নাম বুঝাইলে তদ্বাচক শব্দের আদি লঘুবর্ণ উদাত্ত হয় না। যথা, বসন্তঃ। কৃকলাসঃ।

२४। 'जनपदशब्दानामषान्तानाम्'।

आदिरुदात्तः। केकयः।

२५। 'हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा'।

हयिति हल्संज्ञा। पललम्। शललम्। 'हयादीनाम्' किम्? एकलः। 'असंयुक्त—' इति किम्? मल्लः।

२६। 'इगन्तानां च द्व्यषाम्'।

आदिरुदात्तः। कृषिः। इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः।

माषा इत्युदाहर्त्तव्यम्। फिट्वृत्तौ तु सूत्रे च शब्दो न पठितः। वृत्तौ गुरुरुदात्त इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात्त इति। नैषादकाः कालाद्या इत्युदाहृतं च। यत्तु धान्यानामिति किं श्यामाका इत्युदाहृतं तत्र श्यामाके धान्यत्वाभावश्चिन्त्यः।

२४। जनपदा। जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात्। केकय इति। अत्र परत्वादान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति स्वरेण भाव्यमतः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति।

२५। हयादीनाम्। हयादीनामसंयोगपूर्वो यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः। अन्त्यात् पूर्वं वा। केचित्तु अत्र जनपदानामित्यनुवर्त्तयन्ति पञ्चालाः कोशला इत्युदाहृत्य पलाशमिति प्रत्युदाहरन्ति च।

২৩। বৃদ্ধি প্রাপ্ত অর্থে ক ও ষকারান্ত ধান্যবাচক শব্দের আদি স্বর উদাত্ত হয়। কান্ত যথা, শ্যামাকাঃ। ষান্ত যথা, রাজমাষাঃ।

২৪। জনপদবাচক শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়, ষান্ত হইলে হয় না। যথা, কেকয়ঃ।

২৫। হয়াদি (অর্থাৎ হলাদি) অসংযুক্ত লকারান্ত শব্দের অন্ত্য ও আদি উভয় বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, পললম্। শললম্। হলাদি না হইলে কি হইবে? একলঃ। অসংযুক্ত না হইলে কি হইবে? মল্লঃ।

१। 'अथ द्वितीयं प्रागीषात्'।

'ईषान्तस्य हलादेः—' इत्यतः प्रागद्वितीयाधिकारः।

२। 'त्र्यचां प्राङ्मकरात्'।

'मकरवरूढ—' इत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः।

३। 'स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्'।

कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम्। ललाटम्। कुर्वादीनां तु। कपोलः। रसना। वदनम्।

२६। अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवश्चेदय इत्युदाहृतं कृषिरिति प्रत्युदाहृतम्। अचैर्मादीव्यः कृषिमित् कृषस्वेत्यत्र कृषिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। इति द्वितीयः पादः।

२। कपोल इति। लघावन्त इति मध्योदात्तत्वम्। रसना वदनमिति। स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वम्।

২৬। ই, উ, ঋ ও ঌকারান্ত দ্বিস্বরবিশিষ্ট শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, কৃষিঃ। ইতি ফিট্‌সূত্রে দ্বিতীয় পাদ।

১। "ঈষান্তস্য হলাদেঃ" এই বক্ষ্যমাণ সূত্রের পূর্ব্বপর্য্যন্ত দ্বিতীয়াধিকার অর্থাৎ দ্বিতীয় বর্ণ উদাত্ত হইবে।

২। "মকর বরূঢ়" ইত্যাদি বক্ষ্যমাণ সূত্রের পূর্ব্বপর্য্যন্ত তৃতীয় বর্ণ উদাত্ত হইবে।

৩। কবর্গ, রেফ এবং বকারাদি বর্জ্জন করিয়া ত্রিস্বরবিশিষ্ট স্বাঙ্গবাচক শব্দের দ্বিতীয় স্বর উদাত্ত হয়। যথা, ললাটম্। কবর্গাদি হইলে কি হইবেক? যথা, কপোলঃ। রসনা। বদনম্।

४। [१]'मादीनां च'।

मलयः। मकरः।

५। 'शादीनां शाकानाम्'।

शीतन्या। शतपुष्पा।

६। 'पान्तानां गुर्वादीनाम्'।

पादपः। आतपः। लघ्वादीनां तु। अनूपम्। द्व्यचां तु। नीपम्।

७। 'युतान्यण्यन्तानाम्'।

युत—अयुतम्। अनि—धमनिः। अणि—विपणिः।

४। मादीनां। मलयः मकर इति। अनयोर्मकारवदुदेति यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति विशिष्य-स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्त्तव्यम्।

५। शादीनां। शकारादीनां शाकवाचिनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात्। केचित्तु सादीनामिति पठित्वा सर्षपा इत्युदाहरन्ति।

६। पान्तानाम्। पशब्दान्तानां गुर्वादीनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् अनूपे अनीरप्रधान-कनीयसीत्यनेनोदात्तत्वं नीपे जेरनिधाने इत्यमरेनेत्याहुः।

७। युत। युत अनि अणि एतदन्तानां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात्।

৪। মকার আদিতে আছে এরূপ ত্রিস্বরবিশিষ্ট শব্দের দ্বিতীয় বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, মলয়ঃ। মকরঃ।

৫। শাকবাচক তালব্য শকার আদিতে আছে এরূপ ত্রিস্বরবিশিষ্ট শব্দের দ্বিতীয় বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, শীতন্যা। শতপুষ্পা।

৬। যে সকল শব্দের অন্তে পকার এবং আদিতে গুরুবর্ণ থাকে এরূপ যে ত্রিস্বরবিশিষ্ট শব্দ তাহাদের দ্বিতীয় বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, পাদপঃ। আতপঃ। আদিতে লঘুবর্ণ থাকিলে হইবে না। যথা, অনূপম্। পূর্ব্ববৎ দ্বিস্বরবিশিষ্ট শব্দের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, নীপম্।

८। 'मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा'।

एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः। मकरः। वरूढ इत्यादि।

९। 'छन्दसि च'।

अमकराद्यर्थ आरम्भः। लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम्।

१०। 'कर्दमादीनां च'।

आदिर्द्वितीयं वोदात्तम्।

११। 'सुगन्धितेजनस्य ते वा'।

आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः सुगन्धितेजनाः।

८। इत्यादीति। आदिशब्देन पारावत वितस्ता इक्षु आर्जि द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्टा काशीनानामिति वक्तव्ये नुडभाव आर्षः।

९। छन्दसि। छन्दसि मकरादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयं वोदात्तम्।

१०। कर्दमेति। कर्दमा कुलटा उदक गान्धारिः।

११। सुगन्धि आदिरिति। सुगन्धितेजनशब्दस्य।

৭। যুত, অনি ও অণি এই ভাগ অন্তে আছে এরূপ ত্রিস্বরবিশিষ্ট শব্দের দ্বিতীয় বর্ণটী উদাত্ত হয়। যথা, যুত—অযুতম্। অনি—ধমনিঃ। অণি—বিপণিঃ।

৮। মকর, বরূঢ়, পারেবত, পারাবত, বিতস্ত, বিতস্তা, ইক্ষু, আর্জি, দ্রাক্ষা, কলা, উমা, কাষ্ঠা, পেষ্ঠা ও কাশী শব্দের আদি বর্ণ ও দ্বিতীয় বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, মকরঃ। বরূঢ়ঃ। ইত্যাদি।

৯। বেদে মকরাদি শব্দ ও অন্যান্য শব্দের আদি ও দ্বিতীয় বর্ণটী উদাত্ত হয়।

১০। কর্দ্দমা, কুলটা, উদক, গান্ধারি ইত্যাদি শব্দের আদি অথবা দ্বিতীয় বর্ণটী উদাত্ত হয়। যথা, কর্দ্দমা। ইত্যাদি।

१२ । 'नपः फलान्तानाम्' ।

आदिर्द्वितीयं चोदात्तम् । राजादनफलम् ।

१३ । 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' ।

कुलायः ।

१४ । 'थान्तस्य च नालघुनी' ।

नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ।

१५ । 'शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च' ।

अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ।

१२ । नपः फलान्तानाम् । नप् नपुंसकम् । नपः किम् ? दासीफलो वृक्षः ।

१३ । यान्तस्य । यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ।

१४ । थान्तस्य । •केचित्तु आन्तस्य च नालघुनी इति पठित्वा आकारान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्वे उदात्ते स्त इति व्याख्याय नाना दिवा मुधा इत्युदाजह्रुः ।

१५ । शिशुमारो । शिंशुमार इति पाठान्तरम् । उष्ट्रार । उष्टार इति पाठान्तरम् ।

---

১১ । সুগন্ধিতেজন শব্দের আদি বর্ণ, দ্বিতীয় বর্ণ ও তে শব্দ এই তিনটী বর্ণ পর্য্যায়ক্রমে উদাত্ত হয় । যথা, সুগন্ধিতেজনাঃ ।

১২ । ফল শব্দ অন্তে থাকিলে নপ্ অর্থাৎ নপুংসক (ক্লীবলিঙ্গ) শব্দের আদি ও দ্বিতীয় বর্ণ উদাত্ত হয় । যথা, রাজাদনফলম্ । নপুংসক না হইলে কি হইবে ? দাসীফলঃ বৃক্ষঃ ।

১৩ । যকারান্ত শব্দের অন্ত্য বর্ণের পূর্ব্ব বর্ণ উদাত্ত হয় । যথা, কুলায়ঃ ।

১৪ । থকারান্ত শব্দের পূর্ব্ববর্ত্তী "না" ও লঘুসংজ্ঞক শব্দ উদাত্ত হয় । যথা, সনাথা সভা । কেহ কেহ "আন্তস্য চ নালঘুনী" এইরূপ সূত্র পাঠ করিয়া "আকারান্ত নাশব্দের এবং লঘুসংজ্ঞক বর্ণের অন্ত্য বর্ণের পূর্ব্ব বর্ণ উদাত্ত হয়" এইরূপ ব্যাখ্যা করেন এবং নানা, দিবা, মুধা এইরূপ উদাহরণ দিয়া থাকেন ।

১৫ । শিশুমার, শিংশুমার, উডুম্বর, বলীবর্দ্দ, উষ্ট্রার, উষ্টার ও পুরূরবস্ শব্দের অন্ত্যবর্ণের পূর্ব্ববর্ণ ও দ্বিতীয় বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয় ।

१६ । 'सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम्' ।

द्वितीयमुदात्तं वा ।

१७ । 'ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा' ।

हलीषा । लाङ्गलीषा ।

१८ । 'उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्' ।

एषामादिरुदात्तः स्यात् ।

१९ । 'महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्' ।

आदिरुदात्तः । महिषी जाया । आषाढा उपदधाति ।

इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

---

१६ । सांकाश्य । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणेति ण्यन्तौ । दार्वाघाटशब्दो दाराघाट-नीयन्तस्य च टेः संज्ञायामित्यण्प्रत्ययान्तः ।

१७ । ईषान्तस्य । ईषान्तस्य हलादेरादिरुदात्तो वा स्यात् ।

१८ । उशीर । अत्र श्यामाकग्रहणं चिन्त्यम् । धान्यानां च वृद्धघान्तानामित्यनेनैव सिद्धत्वात् इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देवरग्रहणमपि चिन्त्यम् । लघावन्त इत्यनेनैव सिद्धत्वात् हृदयग्रहणं स्वाङ्गानामकेकादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितु-मन्येषां लघावन्त इति प्राप्ते वचनम् ।

১৬। সাঙ্কাশ্য, কাম্পিল্য, নাসিক্য ও দার্বাঘাট শব্দের দ্বিতীয় বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়।

১৭। ঈষা শব্দ অন্তে থাকিলে হলাদি শব্দের আদি বর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, হলীষা। লাঙ্গলীষা।

১৮। উশীর, দাশের, কপাল, পলাল, শৈবাল, শ্যামাক, শরীর, শরাব, হৃদয়, হিরণ্য, অরণ্য, অপত্য ও দেবর শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়।

१। शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्य्यायेण।

उदात्तम्। शकटिः। शकटी।

२। गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य।

अक्षरमक्षरं पर्य्यायेणोदात्तम्। गोष्ठजो ब्राह्मणः। अन्यत्र गोष्ठजः पशुः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः।

३। पारावतस्योपोत्तमवर्जम्।

शेषं क्रमेणोदात्तम्। पारावतः।

४। धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्।

एषां चतुर्णां धूप्रभृतींस्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि। धूम्रजानुः। मुञ्जकेशः। कालवालः। स्थालीपाकः।

१९। महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्यायाम्। एतयोरादिरुदात्तः स्यात्। यथासंख्यं जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च।

इति फिट्सूत्रे तृतीयः पादः।

১৯। জায়া অর্থে মহিষী শব্দ ও ইষ্টকার্থে আষাঢ়া শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, মহিষী জায়া। আষাঢ়া উপদধাতি। ইতি ফিট্‌সূত্রে তৃতীয়পাদ।

১। শকটি ও শকটী শব্দের প্রত্যেক অক্ষরের পর্য্যায়ক্রমে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, শকটিঃ। শকটী। অক্ষরম্।

২। ব্রাহ্মণের নাম বুঝাইলে গোষ্ঠজ শব্দের প্রত্যেক অক্ষরের পর্য্যায়ক্রমে উদাত্তস্বর হয়। যথা, গোষ্ঠজঃ ব্রাহ্মণঃ। ব্রাহ্মণের নাম না বুঝাইলে উদাত্ত স্বর হইবে না। যথা, গোষ্ঠজঃ পশুঃ। এস্থলে "কৃদুত্তর পদ প্রকৃতি স্বর দ্বারা" অন্তোদাত্ত হইবে।

৩। পারাবত শব্দের উপোত্তম বর্ণ (শেষ) ভিন্ন অন্য বর্ণগুলির ক্রমে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, পারাবতঃ।

৪। ধূম্রজানু, মুঞ্জকেশ, কালবাল ও স্থালীপাক এই চারিটী শব্দের যথাক্রমে

५ । कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ।

कपिकेशः । हरिकेशः ।

६ । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ।

स्पष्टम् । न्यङ्ङुत्तानः । 'व्यचक्षयत् स्वः' ।

७ । न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः ।

स्वरितः स्यात् ।

८ । तिल्यशिक्यमर्त्यकार्ष्मर्य्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ।

स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । वैश्वानर्य्यां शिक्यमादत्ते । प्रभिन्नायमर्त्यमन्वयास्यति । वज्रः कार्ष्मर्य्योवज्रेण । 'यतोनावः' इति प्राप्ते ।

९ । बिल्वभक्ष्यवीर्य्याणि छन्दसि ।

अन्तस्वरितानि । ततो बिल्व उदतिष्ठत् ।

ধ্, জ, ল ও স্থ এই চারিটী বর্ণ ব্যতীত অবশিষ্ট বর্ণগুলির যথাক্রমে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, ধূম্রজানুঃ। মুঞ্জকেশঃ। কালবালঃ। স্থালীপাকঃ।

৫। বেদে কপিকেশ ও হরিকেশ এই দুইটী শব্দের পর্য্যায়ক্রমে সকল বর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, কপিকেশঃ। হরিকেশঃ।

৬। ন্যঙ্ ও স্বর্ শব্দের সকল বর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, ন্যঙুত্তানঃ। ব্যচক্ষয়ৎস্বঃ।

৭। ন্যর্ব্বুদ ও ব্যল্কস শব্দের আদি বর্ণের স্বরিত স্বর হয়।

৮। তিল্য, শিক্য, মর্ত্য, কার্ষ্মর্য্য, ধান্য, কন্যা, রাজন্য ও মনুষ্য শব্দের অন্ত্য বর্ণের স্বরিত স্বর হয়। যথা, "তিল্যম্"। যে ক্ষেত্রে তিল জন্মে, তাহাকে তিল্য বলে। বৈশ্বানর্য্যা শিক্যমাদত্তে। প্রভিন্নায়মর্ত্যমন্বাস্যতি। বজ্রঃ কার্ষ্মর্য্যো বজ্রেণ। "যতো নাবঃ" এই সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত প্রাপ্তি হইত এই সূত্র দ্বারা তাহার প্রতিষেধ হইল।

१०। त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि।

'स्तुरीव त्वत्'। 'उत त्वः पश्यन्'। 'नभन्तामन्यके समे'। 'सिमस्मै'।

११। सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः।

आथर्वण इति प्रायिकम्। तत्र दृष्टस्येत्येवं परं वा। तेन 'वासस्तनुते सिमस्मै' इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव।

१२। निपाता आद्युदात्ताः।

स्वाहा।

१३। उपसर्गाश्चाभिवर्जम्।

१४। एवादीनामन्तः।

एवमादीनामिति पाठान्तरम्। एव। एवम्। नूनम्। सह। 'सह ते

१०। त्वत एतानि। सर्वानुदात्तानि।

११। सिमस्य। सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे उदात्तः।

१३। उपसर्गाश्चाभि। अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः।

৯। বেদে বিশ্ব, ভক্ষ্য ও বীর্য্য শব্দের অন্ত্য বর্ণের স্বরিত স্বর হয়। যথা, "ততো বিশ্ব উদতিষ্ঠৎ"।

১০। ত্বৎ, ত্বঃ, সম ও সিম শব্দের অন্ত বর্ণের অনুচ্চ উদাত্ত স্বর হয়। যথা, স্তরীরু ত্বৎ। উত ত্বঃ পশ্যন্। নভন্তামন্যকে সমে। সিমস্মৈ।

১১। অথর্ব্ববেদে সিমশব্দের অন্তবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, বাসস্তনুতে সিমস্মৈ। ঋগ্বেদেও ঐরূপ উদাত্ত স্বর হয়।

১২। নিপাতসংজ্ঞক স্বাহা ও স্বধা প্রভৃতি শব্দের আদি বর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, স্বাহা।

১৩। অভি ভিন্ন অন্য সমস্ত উপসর্গের আদি বর্ণের উদাত্ত স্বর হয়।

১৪। এব (পাঠান্তরে এবং) প্রভৃতি শব্দের অন্তবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা,

पुत्र सूरिभिः'। षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः—' इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्।

१५। वाचादीनामुभावुदात्तौ।

उभौग्रहणम् "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" इत्यस्य बाधाय।

१६। चादयोऽनुदात्ताः।

स्पष्टम्।

१७। यथेति पादान्ते।

'तं नेमिमृभवो यथा'। 'पादान्ते' किम्? 'यथा नो अदितिः करत्'।

१८। प्रकारादिद्विरुक्तौ।

परस्यान्त उदात्तः। पटुपटुः।

१७। यथेति। यथाशब्दः पादान्तेऽनुदात्तः स्यात्।

१८। प्रकारादि। प्रकारे गुणवचनस्येत्यादिद्विर्वे परस्यान्तोदात्तः स्यात्। पटुपटुरिति। ननु कर्मधारयवदुत्तरेष्विति कर्मधारयवद्भावादेव समासस्येत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम्। तस्य पाणिनीयात् पूर्वप्रवृत्तत्वेनादौर्बल्यात्।

এব। এবম। নূনম্। সহ। সহ তে পুত্র সূরিভিঃ। "ষষ্ঠস্য তৃতীয়ে" এই স্থলে "সহস্য সঃ" এই প্রকরণে যে সহ শব্দ উহা আদ্যুদাত্ত ইহা প্রাচীনদিগের মত। কিন্তু উহা বিবেচ্য।

১৫। বাচ্ প্রভৃতি শব্দের উভয় বর্ণই উদাত্ত হয়। উভয় শব্দের গ্রহণ করাতে "অনুদাত্তং পদমেকবর্জ্জ্যম্" এই সূত্রের দ্বারা বিহিত অনুদাত্ত স্বরের বাধা হইতেছে।

১৬। চ, বা ইত্যাদি শব্দের অনুদাত্ত স্বর হয়।

১৭। পাদের অন্তে থাকিলে "যথা" শব্দের অনুদাত্ত স্বর হয়। যথা, তং নেমিমৃভবো যথা। পাদান্তে না হইলে উদাত্ত হইবে। যথা, যথা নো অদিতিঃ করৎ।

१६। शेषं सर्वमनुदात्तम्।
शेषमित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः। प्रप्रायम्। दिवेदिवे।
इति फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः।

अथ प्रत्ययस्वराः।

१। आद्युदात्तश्च। ३। १। ३।
प्रत्यय आद्युदात्त एव स्यात्। अग्निः। कर्त्तव्यम्।

१६। शेषं प्रकारादिद्विरुक्तादन्यद्भिन्नं परं सर्वमनुदात्तं स्यात्। इति चतुर्थः।

१। अग्निरिति। अङ्गेर्नलोपश्चेति निप्रत्ययः। कर्तव्यमिति तव्यप्रत्ययः। तव्यतस्तु तित्त्वात् स्वरितो वक्ष्यते। न च तव्यस्याप्याद्युदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो भवत्येवेति चेत्सत्यम्। किंत्वगमसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध इति प्रक्रम्यप्रवृत्तिभ्यां महान् विशेषः। तव्यतस्ति-त्त्वमेव शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम्।

১৮। "প্রকারে গুণবচনস্য" এই সূত্র দ্বারা প্রকারাদি শব্দের দ্বিত্ব হইলে পরবর্ত্তী ভাগের অন্তবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা পটুপটুঃ।

১৯। "প্রকারে গুণবচনস্য" এই সূত্র ভিন্ন অন্য সূত্র দ্বারা প্রকারাদি শব্দের দ্বিত্ব হইলে পরবর্ত্তী ভাগের অন্তবর্ণ ভিন্ন অবশিষ্ট সমস্ত অংশের অনুদাত্ত স্বর হয়। যথা, প্রপ্রায়ম্। দিবেদিবে। ইতি ফিট্সূত্রে চতুর্থ পাদ।

১। প্রায় সমস্ত প্রত্যয়ের আদি বর্ণের উদাত্ত স্বরই হয়। যথা, অঙ্গ+নি= অগ্নিঃ। কৃ+তব্য=কর্ত্তব্যম্। ইত্যাদি।

२। अनुदात्तौ सुप्पितौ। ३।१।४।

पूर्वस्यापवादः। यज्ञस्यानयो युच्छति। अस्पिपोरनुदात्तत्वे स्वरित-प्रचयौ।

३। चितः। ६।१।१६३।

अन्त उदात्तः स्यात्। "चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्" *। चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः। 'नभन्तामन्यके समे'। 'यके सरस्वतीम्। तकत्सु ते'।

२। युच्छतीति। युच्छ प्रमादे। धातोरित्यन्तोदात्तः। ततः परः अनुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति तिपः प्रचयः।

३। चित। सप्रकृतेरिति। नन्विदं कथं लभ्यमिति चेच्छृणु चित इत्यवयवादेषा षष्ठी न कार्यिणः। चितोऽवयवस्तस्य सम्बन्धी यः समुदायः स कार्यी। अथवा चिदस्यास्ति स चितः। अर्शआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तेन चिद्वतः समुदायस्येत्यर्थः। अत्र च लिङ्गमकचश्चित्करणमन्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तत् स्यात्। अन्यके इति। अव्ययसर्वनाम्ना-मित्यकच् ततः परा टिरुदात्ता। एवं यके तकादित्यत्रापि यच्छब्दादकच्। बहुच उदाहरणं तु बहुपटव इत्यादि ज्ञेयम्।

২। কিন্তু সুপ্ অর্থাৎ সু ও জস্ ইত্যাদি বিভক্তি এবং পিৎসংজ্ঞক ত্যাদি বিভক্তির আদিবর্ণের অনুদাত্ত স্বর হইবে। এই সূত্রটী পূর্ব্ব সূত্রের বিশেষক। যথা, যজ্ঞস্থানযো যুচ্ছতি। প্রমাদার্থক যুচ্ছ ধাতুর "ধাতোঃ" এই সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত এবং "শপ্ উদাত্তাদনুদাত্তস্য" এই সূত্র দ্বারা স্বরিত স্বরও হইতে পারিত, কিন্তু তাহা না হইয়া বর্ত্তমান সূত্র দ্বারা অনুদাত্তই হইল।

৩। চকার ইৎ প্রত্যয় পরে থাকিলে উক্ত প্রত্যয়ান্ত প্রকৃতি ও প্রত্যয়ের সমুদায়েরই অন্তবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, নভন্তামন্যকে সমে। যকে সরস্বতি। তকৎসুতে। এস্থলে অকচ্ প্রত্যয়েরই চিৎসংজ্ঞা করা হইয়াছে, অন্যথা চিতের একাচ্ত্ব হেতু উক্ত প্রত্যয় অনর্থক হইয়া পড়ে। অন্য+অকচ্=অন্যকে। যৎ+অকচ্=যকে। ইত্যাদি।

४। तद्धितस्य। ६। १। १६४।

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः। पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम्। कौञ्जायनाः।

५। कितः। ६। १। १६५।

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः। 'यदाग्नेयः'।

६। तिसृभ्यो जसः। ६। १। १६६।

अन्त उदात्तः। 'तिस्रो द्यावा सवितुः'।

४। ञित्स्वरबाधनार्थमिति। च्फञश्चकारो व्रातच्फञोरस्त्रियामिति विशेषणे चरितार्थः। ञकारो वृद्धौ तथासत्यस्मिन् परत्वात् ञित्स्वरः स्यात् इति भावः। कौञ्जायना इति। कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि। गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् व्रातच्फञोरस्त्रियामिति ञ्यः। ञ्यादयस्तद्राजाः। तद्राजस्य बहुषु लुक्।

५। आग्नेय इति। अग्नेर्ढक्।

६। तिसृ। अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः। तिसृभ्यः परस्य जसोऽन्त उदात्तः स्यात्। तिस्र इति। अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिसृ आदेशः। स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः। अनुदात्तौ सुप्पिताविति जसनुदात्तः। अचि र ऋत इति रेफादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते।

৪। চকার ইৎ তদ্ধিতপ্রত্যয়ান্ত শব্দের অন্তবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। পূর্ব্ব সূত্র দ্বারা উহা সিদ্ধ হইলেও ঞিৎস্বরের বাধনার্থ পুনঃ এই সূত্র বিহিত হইল। যথা, কৌঞ্জায়নঃ। কুঞ্জ শব্দের উত্তর অপত্যার্থে চ্ফ্ঞ্।

৫। ককার ইৎ তদ্ধিত প্রত্যয়ান্ত শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, যদাগ্নেয়ঃ। (অগ্নি+ঢক্)।

৬। তিসৃ শব্দের পরবর্ত্তী জস্ বিভক্তির অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, তিস্রো দ্যাবা সবিতুঃ। অন্তোদাত্ত ত্রিশব্দ স্থানে তিসৃ আদেশ হয়। প্রথমে স্থানিবদ্ভাব হেতু অন্তোদাত্ত হইল, পরে "অনুদাত্তৌ সুপ্পিতৌ" এই সূত্র দ্বারা জসের অনুদাত্তত্ব এবং "অচি র ঋতঃ" এই সূত্র দ্বারা রকারাদেশ করিলে "উদাত্ত স্বরিতয়োর্যণঃ" এই

७। सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः। ६।१।१६८।

साविति सप्तमीबहुवचनम्। तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्तः। 'वाचा विरूपः'। सौ किम्? राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत्। 'राज्ञो नु ते'। एकाचः किम्? 'विधत्ते राजनि त्वे'। तृतीयादिः किम्? 'न ददर्श वाचम्'।

८। अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे।

६।१।१६९।

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीया विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात्। परमवाचा।

७। सप्तमीबहुवचनमिति। न प्रथमैकवचनम्। व्याख्यानात् राज्ञेति। सावित्येतच्छिन्नमति एकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति। भवति चायमल्लोपे कृते एकाच्। राज इति। राजशब्दः आद्युदात्तः। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिनन्तत्वात्।

८। अन्तोदात्तात्। एकाच इति वर्तते तृतीयादिर्विभक्तिरिति च नित्यशब्दः स्मर्यते। तेन नित्याधिकारगतिर्भवतीत्याह। नित्याधिकारेत्यादि। अनित्यसमासे किम्? अग्निचित्। अग्नौ चेरिति क्विप्प्रत्ययः। उपपदसमासः। गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः। अधिकारग्रहणं किम्? विग्रहाभावभावेण यो नित्यसमासस्तत्र

সূত্র দ্বারা জসের স্বরিতত্ব প্রাপ্ত হইয়াছিল, কিন্তু বর্ত্তমান সূত্র দ্বারা তাহা নিষিদ্ধ হইল।

৭। "সু" এইটী সপ্তমীর বহুবচন, প্রথমার একবচন নহে। সপ্তমীর বহুবচনে যে সকল একাচ্ শব্দ তাহাদের পরবর্ত্তী তৃতীয়াদি বিভক্তির উদাত্ত স্বর হয়। যথা, বাচা বিরূপঃ। সু পরে না হইলে কি হইবে? রাজ্ঞা ইত্যাদি স্থলে একাচ হইলেও রাজশব্দের পরবর্ত্তী তৃতীয়াদি বিভক্তির উদাত্ত স্বর হইবে না। কারণ, রাজশব্দ আদ্যুদাত্ত। রাজ্ঞো নু তে।

৮। নিত্যাধিকারবিহিত সমাস ভিন্ন অন্য স্থলে যে উত্তর (পরবর্ত্তী) পদটী

९। अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्। ६। १। १७०।

अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता। 'इन्द्रो दधीचः'। चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम्। तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम्। 'प्रतीचो बाहून्'।

१०। ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः। ६। १। १७१।

ऊठ्-इदं-पदादि-अप्-पुम्-रै-दिव इत्येभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता। ऊठ्—प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् *। इह मा भूत्। 'अक्षद्युवा'। 'अक्षद्युवे'। इदम्—'एभिर्नृभिर्नृतमः'। अन्वादेशेन अन्तोदात्तात् इत्यनुवृत्तेः। न च तत्रान्तोदात्ततास्तीति वाच्यम्।

पर्युदासो माभूत् अवाचा ब्राह्मणेन। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम्। अत्र विभक्तेर्न कश्चिदप्युदात्तो भवत्येव। अन्तोदात्तात् किम्? अवाचा। नञ्समासोऽयम्। न तु बहुव्रीहिः। तेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति किन्त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः। उत्तरपद ग्रहणं तु एकाजुत्तरपदं विशेषयितुम्। अन्यथा समासविशेषणं स्यात्। तथा च पुनः ऊर्क् च शीर्ष्णे इत्यादावेवायं विधिः स्यात्। एकाच् किम्? राजदृषदा षष्ठीसमासात् टाप्।

९। दधीच इति। दध्यञ्चतीति ऋत्विगादिना क्विन्। अनिदितामिति नलोपः। अच इत्यकारलोपः। चाविति दीर्घत्वम्। अत्र चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम्। शस्परिग्रहार्थमिति। शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके शसि माभूत्। त्रुटि अधा भादिति।

१०। ऊडिदम्। अत्रैकाच इति वर्तते अन्तोदात्तादिति च एकाजन्तोदात्तेभ्यः परासर्व-

---

অন্তোদাত্ত অথচ একাচ্ হয়, তাহার পরবর্ত্তী তৃতীয়াদি বিভক্তির অচ্-বর্ণের বিকল্পে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, পরমবাচা।

৯। অঞ্চধাতুর পরবর্ত্তী বিভক্তি উদাত্ত হয়। যথা, ইন্দ্রো দধীচঃ। "চৌ" এই সূত্র দ্বারা পূর্ব্ব পদান্তের উদাত্তত্ব প্রাপ্ত হইল। "তৃতীয়াদিঃ" এই পদের অনুবৃত্তি করিয়া অসর্ব্বনামস্থানের গ্রহণ, শস্-বিভক্তির পরিগ্রহণের জন্য। যথা, প্রতীচো বাহূন্।

১০। ঊঠ্, ইদম্, পদাদি অর্থাৎ পদ্, দৎ, নস্, মাস্, হৃৎ, নিশ্, অপ্, পুম্,

'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' इति सूत्रेणानुदात्तस्याशोविधानात्। 'प्र ते बभ्रू'। 'माभ्यां गा अनु'। 'पद्भ्योमासृङ्क्षिभ्यः' इति षट् पदादयः। 'पद्भ्यां भूमिः'। 'दद्भिर्न जिह्वा'। 'जायते मासिमासि'। 'मनश्चिन्मे हृद आ'। अप्—'अपां फेनेन'। पुम्—'आभ्रा तव पुंसः'। रै—'राया वयम्'। 'रायो धर्ता'। दिव्—'दिवे दिवे'।

११। अष्टनो दीर्घात्। ६। १। १७२।

असादिर्विभक्तिरुदात्ता। 'अष्टाभिर्दशभिः'।

नामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात्। प्रष्ठौह इति। छन्दसि सह वहश्चेति ण्विः। वाह ऊठ। उपपदसमासे प्रष्ठवाहशब्दो गतिकारकोपपदात्कृदित्यन्तोदात्तः। अत्र प्रष्ठौहशब्दस्यानेकाच्त्वेऽपि ऊठ्शब्दस्यैकाच्त्वमेव। ऊठ्युपधाग्रहणमिति। उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः। पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वचनम्। तेनाक्षद्यूरित्यादौ विभक्तेराद्युदात्तत्वं न अत्र हि अक्षैर्दीव्यतीति क्विप्। अन्तरङ्गत्वादूठ् यण् उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोऽयम्। अन्वादेशेनेति। अतएव सावेकाच इत्यपि स्वरो न। यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात्। प्रते बभ्रू इति। भिन्ना ऋक्। अन्वादेशप्रदर्शनार्थमाभ्यामित्यचोक्ता। माभ्यामिति। अत्र पूर्वार्द्धेऽबभ्रूशब्देनोक्तयोरिहेदमा परामर्शेऽप्यन्वादेशोऽस्त्येव। अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं नत्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः। षठ् पदादय इति। न तु ततः परे एकाच इत्यनुवृत्तेः।

११। अष्टनो। दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता। झल्यपीत्तममित्य-

---

রৈ ও দিব্ এই সকল শব্দের পরবর্ত্তী সর্ব্বনামস্থান বিভক্তির উদাত্ত স্বর হয়। যথা, প্রষ্ঠৌহঃ। প্রষ্ঠৌহা। উঠের উপধা গ্রহণ কর্ত্তব্য, কিন্তু এস্থলে হইবে না। অক্ষদ্যুবা। অক্ষদ্যুবে। ইদং এভির্নৃভিঃ। অন্বাদেশে অর্থাৎ উক্তির পশ্চাৎ আদেশে হইবে না, কারণ "অন্তোদাত্তাৎ" এই ভাগের অনুবৃত্তি হইতেছে। অতএব সেস্থলে অন্তোদাত্ত হইবে না বক্তব্য নহে। কারণ, "ইদমোঽন্বাদেশেঽনুদাত্ত-তৃতীয়াদৌ" এই সূত্র দ্বারা অনুদাত্ত অংশের বিধান করিতেছেন। প্রতেবভ্রূঃ। মাভ্যাং গা অনু। পদ্ভ্যাং ভূমিঃ। দদ্ভির্ন জিহ্বা। জায়তে মাসি মাসি। মনশ্চিন্মে হৃদ আ। অপ্। অপাং ফেনেন। পুম্। আভ্রাতব পুংসঃ। রৈ—রায়া বয়ম্। রায়ো ধর্ত্তা। দিব্—দিবে দিবে।

१२। शतुरनुमो नद्यजादी। ६। १। १७३।

अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नद्यजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात्। 'अच्छा रवं प्रथमा जानती कृण्वते'। अन्तोदात्तात् किम्? दधती। 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तः। अनुमः किम्? तुदन्ती। एकादेशोऽत्र उदात्तः। अदुपदेशात्परत्वाच्छतुः लसार्वधातुक इति निघातः।

स्यापवादः। अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तेन उत्तरार्थमनुवर्त्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहापि नानन्वयः। दीर्घात्किम्? अष्टभिः। इह झल्युपोत्तममिति स्वरः। ननु चाचाप्यष्टन आ विभक्तौ इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति चेत्सत्यम्। इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति नित्ये त्वात्वे व्यावर्त्त्याभावाद्दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्। कृतात्वस्य षट्संज्ञां च ज्ञापयति। अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यते इति किं दीर्घग्रहणेन?

१२। जानतीति। ज्ञाजनोर्जेति आदेशः। श्नाभ्यस्तयोरात इति आकारलोपः। अत्र प्रत्ययस्वरेण शबन्तोदात्तम्। कृण्वत इति धिन्विकृण्व्योर च। तुदन्तीति। तुदादित्वाच्छः। आच्छीनद्योरिति नुम्। प्रत्युदाहरणे द्वाङ्गविकलतां परिहरति। एकादेशोऽन्तोदात्त इति। तुदन्तीत्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरदुपदेशात्परत्वात्तास्यनुदात्तेति निघाते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वम्। अस्मिन् कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति अनुम इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्। न ह्येकादेशस्वरेण विना शबन्तं सनुम्कमन्तोदात्तं भवति।

১১। দীর্ঘস্বরান্ত অষ্টন্ শব্দের পরবর্ত্তী শসাদি সর্ব্বনামস্থানবিভক্তির উদাত্ত স্বর হয়। যথা, অষ্টাভির্দশভিঃ।

১২। অনুম্ অর্থাৎ নুমাগম হয় নাই এরূপ যে শতৃ প্রত্যয়, তদন্ত অন্তোদাত্ত স্বরের পরবর্ত্তী নদী ও অজাদিশব্দ ও শসাদিবিভক্তির উদাত্ত স্বর হয়। যথা, অচ্ছাবরং প্রথমা জানতী কৃণ্বতে। অন্তোদাত্তের পর হইলে কিরূপ হয়? দধতী। এস্থলে "অভ্যস্তানামাদিঃ" এই সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত হইল। নুম্ আগম হইলে কি হইবে? তুদন্তী। এস্থলে একাদেশে উদাত্ত স্বর হইয়াছে। অকারোপদেশের পরত্বহেতু "শতুর্লসার্ব্বধাতুকে" এই সূত্র দ্বারা নিঘাত স্বর হয়।

१३। उदात्तयणो हल्पूर्वात्। ६। १। १७४।

उदात्तस्थाने यो यण्हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात्। 'चोदयित्री सूनृतानाम्'। 'एषा नेत्री'। 'ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे'।

१४। नोङ्धात्वोः। ६। १। १७५।

अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः। ब्रह्मबन्ध्वा। 'सेत्पृश्निः सुभ्वे'।

१३। उदात्तयणः। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति प्राप्ते वचनम्। चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति। तृजन्ता एते चित इत्यन्तोदात्ताः। हल्पूर्वादिति किम्? बहुतितवा ब्राह्मण्या। स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्यर्थम्। तनोतेर्डउः सन्वच्चेति उः। चालनी तितउः पुमान्। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः। तस्योदात्तस्वरितयोरिति विभक्तेः स्वरितत्वम्। अस्मिन्सूत्रे नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम्। उदात्तस्थाने यो नकारस्ततोऽपि परस्या नद्या उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। तेन वाचां पतिः वाक्पत्नीति सिद्धम्। अत्र हि पत्यावैश्वर्य्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न भूवाक्चिदिधिष्विति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे विभाषा सपूर्वस्येति नकारे नान्तत्वान् ङीप् अनेनोदात्तः।

१४। शसादय इति। यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादीत्यनुवर्त्तते तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न सम्भवतीति नानुवर्त्तिता। ब्रह्मबन्ध्वेति। ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्तः। तस्मात् परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्त- स्येति विभक्तिः स्वरिता। सुभ्वे इति। क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य ओः सुपीति यण्।

১৩। উদাত্তস্থলে যে যণ্ হল্ পূর্ব্ব, তাহার পরবর্ত্তী নদী ও শসাদি বিভক্তির উদাত্ত স্বর হয়। যথা, চোদয়িত্রী সূনৃতানাম্। এষা নেত্রী। ঋতং দেবায় কৃণ্বতে। সবিত্রে।

১৪। উঙ্ প্রত্যয় ও ধাতুর উত্তর যে যণ্ তৎপরবর্ত্তী শসাদিবিভক্তির উদাত্ত স্বর হয় না। যথা, ব্রহ্মবন্ধ্বা। সেৎপৃশ্নিঃ শুভ্বে।

१५ । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् । ६ । १ । १७६ ।

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः । "यो ऽब्धिमाँ उदधिमान् इयर्त्ति" । नुटः—"अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः" । अन्तोदात्तात् किम् ? "मा त्वा विददिषुमान्" । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इत्येतदत्र नेष्यते । "मरुत्वाँ इन्द्रः" । "नियुत्वाँ वाय एवागहि" । "रेवाँश्च"* । "रेवाँ इद्रेवतः" ।

---

१५ । अब्धिमानिति । आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति कर्म्मण्यधिकरणे चेति किः । उदधिशब्दोऽप्युत्पन्नः । अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा युतान्यणन्तानामिति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुः । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकः । अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दान्मतुप् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङ् । अनो नुडित्युक्तस्यासिद्धत्वात् पूर्वं नलोपः ततो भूतपूर्वगत्या मतुपो नुट् । मादुपधाया इति वत्वम् । इषुरिति । धाव्ये निदित्यधिकारे इषेः किच्चेति उप्रत्ययान्त आद्युदात्त इषुशब्दः तस्मात्परो मतुबनुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् अत्र मतुबुदात्तत्वं प्राप्नोति मृग्रोरुतिरित्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । न च तकारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् । अत आह । स्वरविधाविति । नेष्यत इति । समासस्येति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुद्भाव्य हल्स्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः । रेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । आद्गुणः ततो ह्रस्वाभावादवचनम् ।

১৫। হ্রস্ব স্বরান্ত এবং অন্তোদাত্ত নুট্ প্রত্যয়ের পরবর্ত্তী যে মতুপ্ প্রত্যয় উহা উদাত্ত হয়। হ্রস্বান্ত যথা, যো অব্ধিমাং উদধিমাং ইয়র্ত্তি। নুট্ যথা, অক্ষণ্বন্তঃ কর্ণবন্তঃ সখায়ঃ। অন্তোদাত্তের উত্তর না হইলে কি হইবে ? মাত্বা বিদদিষুমান্। স্বর বিধিতে ব্যঞ্জনবর্ণ অবিদ্যমানবৎ হয়, অতএব এস্থলে উহা ঈপ্সিত হইল না। মরুত্বানিন্দ্র নিয়ুত্বা বায়বাগহি। রে শব্দের উত্তর মতুপ্ প্রত্যয়ের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, রেবাঁ ইন্দ্রবতঃ।

१६। नामन्यतरस्याम्। ६। १। १७७।

मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा। "चेतन्ती सुमतीनाम्"।

१७। ङ्याश्छन्दसि बहुलम्। ६। १। १७८।

ङ्याः परो नामुदात्तो वा। "देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्"। बेत्यु-क्तेर्नेह। "जयन्तीनां मरुतो यन्तु"।

१८। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः। ६। १। १७९।

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता। "आ षड्भिर्हूयमानः"। "त्रिभिष्टं देव"।

१६। नामन्य। ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुब्ग्रहणं च तच्च सप्तम्या विपरिणाम्यते। तेन ह्रस्वो विशेष्यते तदाह। मतुपि यो ह्रस्व इति। सुमतीनामिति। सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः। नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः। मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम्? भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्वरः स्यात् अग्नीनामित्यादौ। अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात् तिसृणामित्यत्र साम्प्रतिके ह्रस्वे स्यात्। साम्प्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन्। तन्वेवं तिसृणामित्यत्र न स्यात् मतुपि तिसृभावस्यैवाभावात्। इष्टमेवैतत्संग्रहीतम्। अत्र हि षट्-त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते।

१८। षट्त्रि। अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम्। तस्मिं तदनुवर्तने पञ्चानां नवानां चतुर्णामि-त्यत्र न स्यात् न: संख्याया, इत्याद्युदात्तत्वात् तर्हि स्यात् सप्तानामष्टानां सप्ताष्टशब्दौ ह्लादि-त्वादन्तोदात्तौ। हलादिः किम्? चतस्रः पश्य। यद्येतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा चतुरः शसीत्यत्रैवावोचाम।

১৬। মতুপ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে যে হ্রস্বস্বরান্ত অন্তোদাত্ত বর্ণ, তাহার পর-বর্ত্তী নাম্ বিভক্তির বিকল্পে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, চেতন্তী সুমতীনাম্।

১৭। ঙি বিভক্তির পরবর্ত্তী নাম্ বিভক্তির বিকল্পে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, দেবসেনানামভিভঞ্জতীনাম্। এইসূত্রে বা শব্দের গ্রহণহেতু "জয়ন্তীনাং মরুতো যন্তু" এস্থলে উদাত্ত স্বর হইল না।

১৮। ষট্, ত্রি ও চতুর্ শব্দের উত্তর হলাদি বিভক্তির উদাত্ত স্বর হয়। যথা, আ ষড়্ভির্হূয়মানঃ। ত্রিভিষ্টং দেব।

१९। न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः।६।१।१८२।

एभ्यः प्रागुक्तं न। "गवां शता"। "गोभ्यो गातुः"। "शुनश्चिच्छेपम्"। सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात्। "तेभ्यो द्युम्नम्"। "तेषां पाहि श्रुधी हवम्"।

२०। दिवो झल्। ६। १। १८३।

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता। "द्युभिरक्तुभिः"। "झल्" इति किम्? "उप त्वाग्ने दिवे दिवे"।

१९। न गो। साविति यदि सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात्। तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः त्यदाद्यत्वे कृते बहुवचने झल्येदित्येत्वविधानात् तेषु केषु इत्यत्रावर्णान्तत्वाभावात्। ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात्तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह। सौ प्रथमैकवचन इति। अनन्तरप्रतिषेधस्यासम्भवात् षाष्ठिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायते इत्याह। प्रागुक्तं नेति। एवं च वीरवत्तममित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति न भवति। स्फायितञ्चीत्यादिना रकि अन्तोदात्तो वीरशब्दः। गोभ्य इति। सावेकाच इति प्राप्तम्। शुनश्चिच्छेपमिति। अत्र चिदिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शुनःशेपशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते पदकाले तु शुनः शेपं चिदिति पठ्यते। शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुन इत्यलुक्। वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः। श्वन्शब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च सावेकाच इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते। राडिति क्विबन्तः। राजा। अङिति। अञ्चतिः क्विबन्तः। तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्। यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात्। प्राञ्चा। प्राङ्भ्याम्। नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिध्यते नलोपः। अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानमिति प्राप्तं निषिध्यते। गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव। प्राचा। प्राचे। क्रुङिति क्विबन्तः। क्रुञ्चा। क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। तत्रैव सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनान्नलोपाभावः। कृत् करोतिः कृन्ततिर्वा क्विबन्तः। कृता कृते।

১৯। গো, শ্বন্, সাববর্ণ, রাট্, অঙ্, ক্রুঙ্ ও কৃৎ এই সকল শব্দের উত্তর হলাদি বিভক্তির উদাত্ত স্বর হয় না। যথা, গবাং শতা। গোভ্যো গাতুম্। শুনশ্চিচ্ছেপম্। সু বিভক্তি অর্থাৎ প্রথমার একবচনে যে অবর্ণান্ত শব্দ তাহাকে সাববর্ণ বলে। তেভ্যো দ্যুম্নম্। তেষাং যাহি শ্রুধীহবম্।

२१। नृ चान्यतरस्याम्। ६। १। १८४।

नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता। "नृभिर्येमानः"।

२२। तित्स्वरितम्। ६। १। १८५।

निगदे व्याख्यातम्। "क्वं नूनम्"।

२३। तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदा-त्तमहन्विङोः। ६। १। १८६।

अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि—कर्ता। कर्तारौ। कर्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तेत्—य आस्ते। ङितः—

२०। दिवो। झलादिरिति। नन्वसति सप्तमीनिर्देशे कथं पुनरत्र तदादिविधिः। केवलझलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः। ननु तर्हि तदन्तविधिरस्तु का पुनर्झलन्ता विभक्तिः। भ्यसादिः सकारान्ता इति चेत् सत्यम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यतः आदिरिति वर्त्तते। दिवः परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति। कीदृशी वा स्याद् झलादिरिति। द्युभिरिति। सावेकाच इति वा ऊडिदमिति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते। दिवे दिवे इति। ऊडिदम्पदादिति विभक्तिरुदात्ता।

२२। तित्स्वरितम्। निगदव्याख्यातमिति। उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः। क्वेति। किमीत् तित्स्वरितं क्वातीति किमः क्वादेशः।

२३। तास्यनु। तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः। उपदेशग्रहणं सम्भवव्यभिचाराभ्यां ङिद्भ्यां सम्ब-

---

২০। দিব্ শব্দের পরবর্ত্তী ঝলাদি বিভক্তির উদাত্ত স্বর হয় না। যথা, দ্যুভিরক্তুভিঃ। ঝল্ বিভক্তি না হইলে কি হইবে? উপত্যাগে দিবে দিবে।

২১। নৃশব্দের পরবর্ত্তী ঝলাদি বিভক্তির বিকল্পে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, নৃভির্যেমানঃ।

২২। তকারইৎ বিভক্তির স্বরিত স্বর হয়। নিগদে ব্যাখ্যাতম্। অর্থাৎ উচ্চারণের দ্বারা ব্যাখ্যাত। যথা, ক নূনম্।

২৩। তাসিবিভক্তি, অনুদাত্তেত এবং ঙিৎ ও অৎউপদেশ অর্থাৎ অকারান্ত উপ-

'अभिचष्टे अनृतेभि:'। अदुपदेशात्—'पुरुभुजा चनस्यतम्'। चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते। 'वर्धमानं स्वे दमे'। 'तास्यादिभ्य:' किम्? 'अभि वधे गृणीत:'। उपदेशग्रहणान्नेह। 'हतो वृत्राण्यार्या'। लग्रहणम् किम्? 'कतीह निघ्नाना:'। सार्वधातुकम् किम्? शिश्ये। 'अक्ङितो:' किम्? कृते। यदधीते। 'विदीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्'॥। 'इन्धे राजा'। एतच्च 'अनुदात्तस्य च यत्र' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्।

ज्ञाते न तु तास्यनुदात्तेद्भ्यां ङिदिति कर्मधारय:। उपदिश्यत इत्युपदेश:। तस्याकारेण ङिता च विशेषणात्तदन्तविधि:। तथा च सूत्रार्थ:। तासेरनुदात्तेतो ङिददुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् क्ङितौ वर्जयित्वा। कर्त्तेत्यादि लुट: प्रथमपुरुषस्य डारौरस: एकवचने डित्वाट्टिलोप:। इतरत्र रि चेति सलोप:। आस्त इत्यदादित्वाच्छपो लुक्। ङित इति। अस्याप्युपदेशविशेषणान्नेह। शृणुते जरितुर्हवम्। अत्र शुरतिदेशे न ङित्। चनस्यतमिति। चनोऽन्नात्तदात्मन इच्छतमित्यर्थ: क्यच्। लोट्थसस्तं शप् स चानुबन्धस्यानेकान्तत्वाददुपदेश:। चित्स्वरोऽपीति। चित्स्वरस्यावकाश: चलन: चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ वर्द्धमानमित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भाव:। वर्द्धमानमिति। वृधु वृद्धौ। लट: शानच्। शप आने मुगिति मुक्। न चात्र मुका व्यवधानम्। यदकारस्यागमो मुक् तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघात:। स्वावयवेन व्यवधानाभावात्। यद्यकारान्तस्याङ्गस्य भक्तो मुक् तदाद्युपदेशलसार्वधातुकमाचापेक्षत्वादन्तरङ्गस्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य वहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वात्सिद्धो निघात:। हत इति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते कतीह पचमाना इति। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। क्वचित् तु कतीह निघ्नाना इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारक्विबन्ताच्छान्दसो मुगभाव:। तत् तु तास्यादिभ्य: परत्वाभावाच्चिन्त्यम्। शिश्ये इति। एरनेकाच इति यणादेश:। लिट् चेत्यार्द्धधातुकमेतत्।

দেশের পরবর্ত্তী যে লসার্ব্বধাতুক বিভক্তি, তাহা অনুদাত্ত হয়। ক্ ও ঙিৎ বিভক্তির হয় না। তাসি—যথা, কর্ত্তা। কর্ত্তারৌ। কর্ত্তারঃ। এইটী প্রত্যয়-স্বরের বিশেষক। অনুদাত্তেৎ যথা, য আস্তে। ঙিৎ যথা, অভিচষ্টে অনৃতেভিঃ। অকারান্ত উপদেশ যথা, পুরুভুজা চনস্যতম্। এই সূত্র দ্বারা চিৎ স্বরেরও বাধা

२४। आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्। ६।१।१८७।

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा। 'यासिष्टं वर्तिरश्विनौ'।

२५। थलि च सेटीडन्तो वा। ६।१।१९६।

सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात्। यदा नैते त्रयस्तदा 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। लुलविथ। अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः।

यदधीत इति। यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधार्थः। अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव। विद विचारणे इन्धी दीप्तौ खिद दैन्ये इति त्रयोऽनुदात्तेतः। तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह। विदीत्यादि। एभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः।

२४। यासिष्टमिति। या प्रापणे। लुङ्थसस्तम्। च्लि लुङि। च्लेः सिच् यमरमनमातामितीट्सकौ। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम्। आद्युदात्तत्वे तूदाहरणान्तरं मृग्यम्।

२५। थलि। आमुत्यन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यिविकल्पार्थम्। अन्यतरस्याग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात्। तेनेडादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ननु तवै चान्तश्च युगपदित्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः। सत्यम्। आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम्। अन्यथा श्रुतयोरिडन्तयोरेव कार्यित्वं विकल्पेत। सेटीति किम्? ययाथ थलि स्वरः।

হইতেছে। বর্দ্ধমানং স্বেদ মে। তাসি প্রভৃতির উত্তর না হইলে কি হইবে? যথা, অভিবৃধে গৃণীতঃ। উপদেশগ্রহণ হেতু এস্থলে হইবে না। যথা, হতো বৃত্রাণ্যার্যা। লগ্রহণ না হইলে কি হইবে? যথা, কতীহ পঠমানাঃ। সার্ব্বধাতুক বিভক্তি না হইলে কি হইবে? শিশ্যে। হ্নু ও ইঙ্ ধাতুর হইলে কি হইবে? হ্নুতে। যদধীতে। বিদি, ইন্ধি ও খিদি ধাতুর উত্তর হইলে হইবে না। যথা, ইন্দ্ধে রাজা। এইটী "অনুদাত্তস্য চ যত্র" এই সূত্রের ভাষ্যমধ্যে গৃহীত হইয়াছে।

২৪। সিচ্‌প্রত্যয়ান্তের আদিবর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, যাসিষ্টং বর্ত্তিরশ্বিনৌ।

২৫। ইট্ যুক্ত থল্ বিভক্ত্যন্ত পদের ইট্ উদাত্ত, অন্তোদাত্ত ও আদ্য-

२६। उपोत्तमं रिति। ६। १। २१७।

रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात्। "यदाहवनीये"।

इति प्रत्ययस्वराः।

अथ समासस्वराः।

१। समासस्य। ६। १। २२३।

अन्त उदात्तः स्यात्। 'यज्ञश्रियम्'।

२। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। ६। २। १।

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। "सत्यश्चित्रश्रवस्तमः"।

नन्विड्ग्रहणात्सेडेव थल् गृहीष्यत इति चेत् सत्यम्। इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात्। यथा कर्त्तुः कथङ् सलोपश्चेत्यत्र सः। ततश्च यथा लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययियेत्यादौ चतुर्णाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिडभावेऽपि स्यादित्यर्थः।

२६। आहवनीय इति। बाहुलकादधिकरणेऽनीयर्। प्रीणनार्थात्कर्मणि वा। ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। इति प्रत्ययस्वराः।

१। समासस्य। यज्ञश्रियमिति। षष्ठीतत्पुरुषः। श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृते आन्तरतम्यादियङुदात्तः।

२। बहुव्रीहौ। इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्त्तमानं तद्वति वर्त्तते। पूर्वपदसामानाधिक-

---

দাত্ত হয়। যখন এই তিনটাই হইবে না, তখন "লিতি" এই সূত্রদ্বারা লিৎপ্রত্যয়ের পূর্ব্বটী উদাত্ত হইবে। যথা, লুলবিথ। এস্থলে চারিটাই পর্য্যায়ক্রমে উদাত্ত হইল।

২৬। রিৎ প্রত্যয়ান্ত শব্দের উপোত্তম বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, যদাহবনীয়ে। (আ+হু+অধিকরণে অনীয়র্)। ইতি প্রত্যয় স্বর।

১। সমস্ত (সমাসান্ত) পদের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, যজ্ঞশ্রিয়ম্।

২। বহুব্রীহি সমাসে উদাত্ত অথবা স্বরিত স্বরযোগে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর

'उदात्त' इत्यादि किम्? सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्। समपादः।

३। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः। ६। २। २।

सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या। तुल्यश्वेतः। 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इति तत्पुरुषः। किरिणा काणः किरिकाणः। 'पूर्वसदृश—' इति तत्पुरुषः। मन्दयति मादके इन्द्रे सत्त्वेति सप्तमीतत्पुरुषः। शस्त्रीश्यामा। 'अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वाच्यम्*'। अयज्ञो वा एषः। 'परिगणनम्' किम्? स्नात्वाकालकः। मुहूर्तसुखम्। भोज्योष्णम्।

रण्यात्सूत्रे प्रकृत्येतावदुक्तेऽपि स्वरप्रकरणात् प्रकृतिस्वरेणैव प्रकृतिभावो विज्ञायते। पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्थयोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह। उदात्तस्वरितयोगीति। चित्रेति। श्रूयते इति श्रवः। कीर्त्तिः। चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः। तत्राद्यम् चित्रशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। ततः परस्य स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति प्रचयः। समपाद इति। त्वत्समसिमेत्यनुच्चानीति सर्वानुदात्तः। समशब्दः पादशब्दो वृषादीनां चेत्याद्युदात्तः। अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव।

३। तुल्यश्वेत इति। नीवयोधर्मविषेति यति यतो नाव इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः। सदृक्श्वेतः। सदृशश्वेत इति समानान्ययोश्चेति क्विन्नन्तः सदृक्शब्दः गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। एवं सदृशशब्दः कञन्तो मध्योदात्तः। किरिणेति। कॄगॄशॄपॄद्विभि-

---

হয়। যথা, সত্যশ্চিত্রশ্রবস্তমঃ। উদাত্ত স্বরিত যুক্ত না হইলে কি হইবে? সকল অনুদাত্ত পূর্ব্বপদে যেমন সমাসান্তের অন্তোদাত্তত্বই হয়, তদ্রূপ হইবে। যথা, সমপাদঃ।

৩। তুল্যার্থ শব্দ, তৃতীয়া বিভক্ত্যন্ত পদ, সপ্তমী বিভক্ত্যন্ত পদ, উপমানবাচক শব্দ, অব্যয় শব্দ, দ্বিতীয়া বিভক্ত্যন্ত পদ ও আকৃতিবাচক শব্দ এই সাতটী পদ পূর্ব্বে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে প্রকৃতি স্বর হয়। তুল্যার্থ যথা, তুল্যশ্বেতঃ। "কৃত্যতুল্যাখ্যা অজাত্যেতি" সূত্র দ্বারা তৎপুরুষ সমাস হইয়াছে। তৃতীয়া যথা,

४। वर्णो वर्णेष्वनेते। ६।२।३।

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। कृष्णसारङ्गः। लोहितकल्माषः। कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः। लोहित-

---

दिच्छिदिभ्य इत्यौणादिक इः स च कित्। भुजेः किमित्यतः किदित्यनुवर्त्तनात्। तेन किरि-गिरिशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। मन्दयत्सखमिति। मदि स्तुत्यादिषु ण्यन्ताल्लटःशत्रादेशः। तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन शबभावात्तासनुदात्तेन् ङिददुपदेशादिति निघातो न। अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव। णेरनिटीति णिलोपस्तु न। तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात्। न च वैपरी-त्यमापादनीयम्। छन्दसि दृष्टानुविधानात्। इत्थं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः। शस्त्री श्यामेति। उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। शस्त्रीशब्दो गौरादिङीषन्तोदात्तः। अव्यये। निपा-तत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरबाधनार्थम्। अकरणिरित्यादावा-क्रोशे नञ्यनिरित्यनिः। किञ्च तिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति सति शिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते। अपि च चत्वारः अनड्वाह इत्यत्र सति शिष्टोऽप्याम् स्वरो बाध्यते। अव्ययी-त्यत्र जिह्वगत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः क्रियते। तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुग-ग्रहणं चादिषु पाठाभावात्। स्नात्वेति। मयूरव्यंसकादिरयम्। नन्वयं तत्रैवान्तोदात्तो निपा-त्यतामिति चेन्न। सामिकृतं स्वयंधौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। इष्यते तु समासस्यैवान्तोदात्तः। सामिकृतमित्यादौ सामि स्वयंक्तेनेति समासः। मुहूर्त्तसुखमिति। कालाध्वनोरिति द्वितीया। अत्यन्तसंयोगे चेति समासः। मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः। भोज्योष्णमिति। कृत्यतुल्याख्या इति समासः। भोज्यशब्दो ण्यदन्तः। तित्स्वरितमिति स्वरितान्तः।

४। वर्णो वर्णे। अत्र एत इति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशान्न उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न तदाह।

কিরিণা কাণঃ কিরিকাণঃ। পতয়ন্মন্দয়ৎসখম্। "মন্দয়তি মাদকে ইন্দ্রে সখ" এই বাক্যে সপ্তমীতৎপুরুষ সমাস হইবে। শস্ত্রী শ্যামা। অব্যয়ে নঞ্কুনিপাতানাম্। অযজ্ঞো বা এষঃ। পরিগণন না হইলে কি হইবে? যথা, স্নাত্বাকালকঃ। মুহূর্ত্তসুখম্। ভোজ্যোষ্ণম্।

৪। এত বর্জ্জিত বর্ণবাচক পদ পরে থাকিলে বর্ণবোধক পূর্ব্বপদের তৎপুরুষ সমাসে

शब्द इतन्नन्तः। 'वर्ण:' किम्? परमकृष्णः। "वर्णेषु" किम्? कृष्णतिलाः। "अनेते" किम्? कृष्णैतः।

५। गाधलवणयोः प्रमाणे। ६। २। ४।

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। अरित्रगाधमुदकम्। तत्प्रमाणमित्यर्थः। गोलवणम्। यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः। अरित्रशब्द इत्रन्तो मध्योदात्तः। प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव। प्रमाणे किम्? परमगाधम्।

वर्णवाचिनीत्यादि। कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्त इति कृषेर्वर्णे इति विहितो यो नक् तदन्त इत्यर्थः। कृष्णशब्दः कृष्णयाम्गाख्या चेदित्यन्तोदात्तो वेदे भाषायां तु वर्णानां तणतिनितान्तानामित्याद्युदात्तः। इतन्नन्त इति। रुहिरश्च लो वा इति इतन्प्रत्ययान्त नित्स्वरेणाद्युदात्तः। कृष्णतिला इति। वर्णो वर्णेनेति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्।

५। गाध। अरित्रगाधमिति। अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाधं सृप्रधानं तलम्। गाधन्त इति गाधः गाधृ प्रतिष्ठायां कर्मणि घञ्। अर्धर्चादित्वात् क्लीवत्वम्। गोलवणमिति। षष्ठीसमासः। गोशब्दो गमेर्डोरिति डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। इत्रान्त इति। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र इति विहितः। मध्योदात्त इति। प्रत्ययस्वरेण। इयत्तापरिच्छेदमात्रमिति। इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः। क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः।

প্রকৃতিস্বরই হয়। যথা, কৃষ্ণসারঙ্গঃ লোহিতকল্মাষঃ। কৃষ্ণ শব্দ নক্প্রত্যয়ান্ত। লোহিত শব্দ ইতন্প্রত্যয়ান্ত। বর্ণবাচক না হইলে কি হইবে? পরমকৃষ্ণঃ। বর্ণবাচক পদ পরে না থাকিলে কি হইবে? কৃষ্ণতিলাঃ। এত শব্দ হইলে কিরূপ পদ হইবে? যথা, কৃষ্ণৈতে।

৫। প্রমাণবাচক গাধ ও লবণ শব্দ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্বপদের প্রকৃতিস্বর হয়। যথা, অরিত্রগাধম্ উদকম্। অর্থাৎ অরিত্রপ্রমাণ। গোলবণম্। গাভীকে যাবৎ পরিমাণে লবণ দেওয়া যায়, তাবৎ পরিমিত বুঝাইতেছে। অরিত্র শব্দ ইত্র প্রত্যয়ান্ত মধ্যোদাত্ত। প্রমাণ শব্দে ইয়ত্তা পরিচ্ছেদমাত্র বুঝায়, কিন্তু আয়াম বুঝায় না। প্রমাণবাচক না হইলে কি হইবে? পরমগাধম্।

६ । दायाद्यं दायादे । ६ । २ । ५ ।

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्तप्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यम् किम् ? परमदायादः ।

७ । प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ।

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगितया वा प्रतिबन्धि जायते । 'प्रतिबन्धि' किम् ? मूत्रकृच्छ्रम् ।

---

६ । दायाद्यमिति । दातव्यो दायोंऽशः । दायमादत्ते दायादः । मूलविभुजादित्वात्कः । दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं तत्संबन्धी वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दायएव दायाद्यशब्दो वर्त्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । क्तप्रत्ययान्त इति । क्षुधृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्तुरिति विहितः । परमदायाद इति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव ।

७ । प्रतिबन्धीति । कार्यसिद्धिं प्रति बध्नातीति प्रतिबन्धि । आवश्यके णिनिः । गमनचिरं व्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युडन्तौ । तयोर्लित्स्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात् । नैष दोषः । चिरकालवाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्त्तते । गमनमत्र विशेष्यं तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यंसकादित्वमभ्येष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपादयति । गमनमित्यादि । कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छ्रयोगि वा कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । मूत्रकृच्छ्रमिति । षष्ठीसमासः ।

৬। দায়াদ শব্দ পরে থাকিলে দায়াদ্য অর্থাৎ ধনবাচক শব্দের পূর্ব্বপদের তৎপুরুষ সমাসে প্রকৃতি স্বরই হয়। যথা, ধনদায়াদঃ। এস্থলে ধন শব্দ ক্তুপ্রত্যয়ান্ত, প্রত্যয় স্বর দ্বারা আদ্যুদাত্ত হইল। দায়াদ্য অর্থাৎ ধনবাচক শব্দ পূর্ব্বে না হইলে কি হইবে ? পরমদায়াদঃ।

৭। চির ও কৃচ্ছ্র শব্দ পরে থাকিলে প্রতিবন্ধবাচক পূর্ব্বপদের তৎপুরুষ সমাসে প্রকৃতিস্বর হয়। যথা, গমনচিরম্। ব্যাহরণকৃচ্ছ্রম্। গমন শব্দটী, কারণের

८। पदेऽपदेशे। ६।२।७।

व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। मूत्रपदेन प्रस्थितः। उच्चारपदेन। मूत्रशब्दो घञन्तः। उच्चारशब्दो घञन्तः। 'थाथ' आदिस्वरेणान्तोदात्तः। 'अपदेशे' किम्? विष्णुपदम्।

९। निवाते वातत्राणे। ६।२।८।

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या। कुटी-निवातम्। कुड्यनिवातम्। कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः। कुड्यशब्दो यगन्तः। यगन्त इत्यन्ये। 'वातत्राणे' किम्? राजनिवाते वसति। निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे।

८। पदेऽपदेश इति। अपदेशो व्याजः। व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं चैत्यत आह। व्याजवाचि-नीत्यमरात् तदाह। व्याजवाचिनीति। उच्चारपदेनेति। उच्चारः पुरीषक्रिया। विष्णुपदमिति। षष्ठीसमासः।

९। निवात इति। निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनीति। वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः। वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः। निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा। तत्र कुड्यादयो वर्त्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते। कुटी एव निवातं कुटी-निवातम्। कुड्य एव निवातं कुड्यनिवातम्। यगन्त इति। नयतेर्डन् टकारश्चान्तादेशो न

বিকলতা ও চিরকালভাবি কৃচ্ছ্রযোগিতা হেতু প্রতিবন্ধি হইতেছে। প্রতিবন্ধবাচক পদ পূর্ব্বে না হইলে কি হইবে? মূত্রকৃচ্ছ্রম্।

৮। ব্যাজবাচক পদশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের তৎপুরুষ সমাসে প্রকৃতিস্বর হয়। যথা, মূত্রপদেন প্রস্থিতঃ। উচ্চারপদেন। মূত্রশব্দ ঘঞ্প্রত্যয়ান্ত। উচ্চার শব্দটীও ঘঞ্ প্রত্যয়ান্ত। অতএব থাথাদি স্বরদ্বারা অন্তোদাত্ত হইয়াছে। অপদেশ বাচক না হইলে কি হইবে? বিষ্ণুপদম্।

৯। তৎপুরুষ সমাসে বাতত্রাণবাচক নিবাত শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পদের প্রকৃতিস্বর হয়। যথা, কুটীনিবাতম্। কুড্যনিবাতম্। কুটীশব্দ গৌরাদিগণীয় বলিয়া

१०। शारदेऽनार्तवे। ६। २। ९।

ऋतौ भवमार्तवम्। तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। रज्जुशारदमुदकम्। शारदशब्दो नतनार्थः। तस्यास्वपदविग्रहः। 'रज्ज्वोः सद्य उद्धृतम्'। रज्जुशब्दः 'सृजेरसुन्च' इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः। 'अनार्तवे' किम्? उत्तमशारदम्।

११। अध्वर्युकषाययोर्जातौ। ६। २। १०।

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। कठा-

भवति गुणप्रतिषेधार्थात् ककारानुबन्धात्। यगन्त इत्यन्ये इति। ते तु कवतेर्यङिति सूत्रमधीयते।

१०। शारदे। नूतनार्थ इति। अभ्युत्पन्न इत्यर्थः। रज्ज्वोः सद्य उद्धृतमिति। रज्जुबन्धपात्रपरे रज्जुशब्दः। इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः। सृजेरसुन्चेति सृन्देः सलोपश्चेत्यनः सलोप इति वर्तते अनुक्तोर्ष्ठयोत्वत उविरिति भाष्ये निर्दिश्यते निर्दिष्टे। सृजेः स्याद च चित्। धातोरसुगागमः सलोपश्चेत्यर्थः। तत्र सृजेरत्याद्यः परेऽसुनि सलोपयणाहेशेऽसुनस्तकारस्य नलोपे च रज्जुरिति भवति। आद्युदात्त इति। प्रत्ययस्य नित्त्वान्नित्स्वरेण। उत्तमशारदमिति। शरदि ऋतौ भवं शारदम्।

११। अध्व। कठाध्वर्युरिति। अध्वरं यज्ञं यातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः। कठेन प्रोक्तं-

---

ঙীষ্ প্রত্যয়ান্ত। কুড্যশব্দ ড্যগন্ত। অন্যমতে যগন্ত। বাতত্রাণার্থ না বুঝাইলে কি হইবে? রাজনিবাতে বসতি। নিবাত শব্দটী পার্শ্ব অর্থে রূঢ়।

১০। ঋতুভিন্ন অন্য অর্থে বিদ্যমান শারদ শব্দ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। রজ্জুশারদম্ উদকম্। এস্থলে শারদ শব্দ নূতনার্থক। তাহারই বিগ্রহ। রজ্জোঃ সদ্য উদ্ধৃতম্। রজ্জু শব্দ (সৃজ+অসুন্) এইরূপ ব্যুৎপত্তিতে "সৃজেরসুন্" এই সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত হইবে। আর্ত্তব বুঝাইলে কি হইবে? উত্তমশারদম্।

১১। অধ্বর্য্যু ও কষায় শব্দ পরে থাকিলে জাতিবাচক শব্দের তৎপুরুষ সমাসে

ध्वर्युः। दौवारिककषायम्। कठशब्दः पचाद्यजन्तः। तस्मात् 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः 'कठचरकाल्लुक्' इति लुक्। द्वारि नियुक्त इति ठगन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः। 'जातौ' किम्? परमाध्वर्युः।

१२। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये। ६। २। ११।

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या। पितृसदृशः। 'सादृश्ये' किम्? परमसदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम्।

छन्दोऽधीते कठः। कठशब्दात् णिनिप्रत्ययः। तस्य लुक्। अध्येतृवस्तु प्रोक्ताल्लुगिति लुक् विशेषणसमासोऽयम्। दौवारिककषाय इति। षष्ठीसमासः।

११। सदृश। सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोरुत्तरपदयोः। पितृसदृश इति। पितृमातृशब्दावुणादितृजन्तौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ। नन्वत्र पूर्वसदृशसमोनार्थेति तृतीयासमासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्येव सिद्धम्। न च तुल्यार्थयोगे षष्ठ्या अपि विहितत्वेन षष्ठीसमासार्थमिदमिति वाच्यम्। तत्रानभिधानात् षष्ठीसमासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेन्नैवम्। अलुक्समासानुरोधेन षष्ठीसमासस्योकारस्यावश्यकत्वात्। तद्यथा। दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति। षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुक्। दासीशब्दो दंसेष्टो न आच्चेति दंसेष्टः प्रत्ययः नकारस्य आकारः। प्रत्ययस्वरेण दासशब्द उदात्तः। टित्त्वात् ङीप्। यस्येति लोपः। अनुदात्तस्य च यत्रेति ङीप उदात्तत्वम्। वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष्। उभयत्राप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता। नन्वेवं तृतीयासमासविधायके पूर्वसदृशेति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु। सर्वत्र षष्ठीसमासोऽस्तु इति चेन्नैवम्। यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं सदृशग्रहणम्। विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी।

পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, কঠাধ্বর্য্যুঃ। দৌবারিককষায়ম্। কঠশব্দ পচাদি-গণীয়, অজন্ত। সেইহেতু "বৈশম্পায়নান্তেবাসিভ্যশ্চেতি" এই সূত্রদ্বারা "কঠচরকাৎ লুক্" এই সূত্রদ্বারা লুক্ হইল। দ্বারে নিযুক্তঃ এই বিগ্রহে ঠক্ প্রত্যয় পরে অন্তোদাত্ত হইল। জাতিবাচক না হইলে কি হইবে? পরমাধ্বর্য্যুঃ।

১২। সাদৃশ্যার্থে সদৃশ ও প্রতিরূপ শব্দ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্ব পদের প্রকৃতি স্বর হয়! যথা, পিতৃসদৃশঃ। সাদৃশ্যার্থ না হইলে কি হইবে? পরমসদৃশঃ। সমাসের জন্য এস্থলে পূজ্যমানতাকে সাদৃশ্য বলা যায় না।

१३ । द्विगौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ।

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। प्राच्यसप्तसमः। सप्त समाः प्रमाणमस्य। 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्*' इति मात्रचो लुक्। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः। प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः। 'द्विगौ' किम्? व्रीहिप्रस्थः। 'प्रमाणे' किम्? परमसप्तसमम्।

१४ । गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ६ । २ । १३ ।

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। मद्रवाणिजः। गोवाणिजः। सप्तमीसमासः। मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः। 'गन्तव्य-' इति किम्? परमवाणिजः।

१३। प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यदिति तदन्तत्वाद्यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तः। परमसप्तसममिति सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः।

१४। गन्तव्यपण्यम्। वणिजेव वाणिजः। प्रज्ञादित्वादण्। मद्रवाणिज इति। मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः। गोवाणिज इति। गमेर्डोः। अन्तोदात्तोऽयम्। सप्तमीसमास इति। सप्तमीति योगविभागात्। मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठीसमासः। रक् तदन्तादित्यर्थः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम्।

১৩। প্রমাণবাচক দ্বিগুসমাসান্ত উত্তর পদ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্বপদের প্রকৃতিস্বর হয়। যথা, প্রাচ্যসপ্তসমঃ। সপ্ত সমাঃ প্রমাণমস্য এই বিগ্রহে "প্রমাণে লোর্দ্বিগোর্নিত্যং" এই সূত্রদ্বারা মাত্রচ্ প্রত্যয়ের লুক্ হইল। প্রাচ্যশব্দ আদ্যুদাত্ত। প্রাচ্যশ্চাসৌ সপ্তসমশ্চ প্রাচ্যসপ্তসমঃ। দ্বিগু না হইলে কি হইবে? ব্রীহিপ্রস্থঃ। প্রমাণবাচক না হইলে কি হইবে? পরমসপ্তসমম্।

১৪। বাণিজশব্দ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে গন্তব্যবাচক এবং পণ্যবাচক পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বরই হয়। যথা, মদ্রবাণিজঃ। গোবাণিজঃ। এস্থলে সপ্তমী-তৎপুরুষ সমাস হইয়াছে। মদ্র শব্দ রক্ প্রত্যয়ান্ত। গন্তব্য বাচক না হইলে কি হইবে? পরমবাণিজঃ।

१५। मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके। ६।२।१४।

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा। भिक्षायास्तुल्य-प्रमाणं भिक्षामात्रम्। भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययान्तः। पाणि-न्युपज्ञम्। पाणिनिशब्द आद्युदात्तः। नन्दोपक्रमम्। नन्दशब्दः पचाद्य-जन्तः। इषुच्छायम्। इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात्। 'नपुंसके' किम्? कुड्यच्छाया।

१६। सुखप्रिययोर्हिते। ६।२।१५।

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा। गमनप्रियम्। गमन-सुखम्। गमनशब्दे लित्स्वरः। 'हिते' किम्? परमसुखम्।

१५। मात्रेति। तथेति। पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः। भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोदात्तः। मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्य्यायी वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्त्तते। भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः। षष्ठीतत्पुरुषः। तदाह। भिक्षाया इति पाणिन्युपज्ञमिति। उपज्ञायत इति उपज्ञः। आतश्चोपसर्गे कर्मण्यङ् पाणिनिशब्द इञन्तत्वादाद्युदात्तः। तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः। उपोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति नपुंसकता। नन्दोपक्रममिति। षष्ठीसमासः। अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता। उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ्। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः। इषुच्छाय-मिति। इषूणां छायेति तत्पुरुषः। छाया बाहुल्य इति नपुंसकता। इषेः किदुप्रत्ययान्त इषुः। तत्र नित्त्वादाद्युदात्त इत्याह। इषुशब्द इति।

१६। गमनसुखमिति। समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा। लित्स्वर इति। गमनशब्दो ल्युडन्तः। लितीति। सूत्रेणाद्युदात्तः।

১৫। মাত্রা, উপজ্ঞা, উপক্রম ও ছায়া শব্দ পরে থাকিলে ক্লীবলিঙ্গে তৎপুরুষে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, ভিক্ষায়াস্তুল্যপ্রমাণং ভিক্ষামাত্রম্। ভিক্ষাশব্দ "গুরোশ্চ হলঃ" এই সূত্র দ্বারা অপ্রত্যয়ান্ত। নন্দোপক্রমম্। নন্দশব্দটী পচাদিগণীয় অজন্ত। ইষুচ্ছায়ম্। ইষুশব্দ নিত্ত্বহেতু আদ্যুদাত্ত। নপুংসক না হইলে কি হইবে? কুড্যচ্ছায়া।

১৬। হিতবাচক সুখ ও প্রিয়শব্দ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্বপদের

१७। प्रीतौ च। ६। २। १६।

प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम्। ब्राह्मणसुखं पायसम्। छात्रप्रियोऽनध्यायः। ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। 'प्रीतौ' किम्? राजसुखम्।

१८। स्वं स्वामिनि। ६। २। १७।

स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा। गोस्वामी। 'स्वम्' किम्? परमस्वामी।

१९। पत्यावैश्वर्य्ये। ६। २। १८।

'दमूना गृहपतिर्दमे'।

१७। प्रागुक्तमिति। सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः। योग-विभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। ननु सुखप्रिययोर्हितेनावत् पूर्वसूत्रं कृत्वा हिते चेति वक्तव्यम्। तथाहि सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यतीति चेत्सत्यम्। प्रीति-ग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम्। ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति। ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण्। ब्राह्मो जाता-विति जातौ टिलोपाभावेऽन्निति प्रकृतिभावः। छात्रशब्दः छत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययान्तः।

প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, গমনপ্রিয়ম্। গমনসুখম্। গমনশব্দে লিৎস্বর। হিত-বাচক না হইলে কি হইবে? পরমসুখম্।

১৭। প্রীতি অর্থে তৎপুরুষ সমাসে সুখ ও প্রিয়শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের প্রকৃতিস্বর হয়। যথা, ব্রাহ্মণসুখম্ পায়সম্। ছাত্রপ্রিয়োঽনধ্যায়ঃ। ব্রাহ্মণ ও ছাত্রশব্দ প্রত্যয়স্বর দ্বারা অন্তোদাত্ত হয়। প্রীতি না বুঝাইলে কি হইবে? রাজ-সুখম্।

১৮। স্বামি শব্দ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে স্ববাচক পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, গোস্বামী। স্ববাচক না হইলে কি হইবে? পরমস্বামী।

२०। न भूवाक्चिद्दिधिषु। ६। २। १९।

पतिशब्दे परे ऐश्वर्य्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या। भुवः पतिर्भूपतिः। वाक्पतिः। चित्पतिः। दिधिषूपतिः।

२१। वा भुवनम्। ६। २। २०।

उक्तविषये। भुवनपतिः। 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यः' इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः।

१९। पत्या। ऐश्वर्य्यार्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे। गृहपतिरिति षष्ठीसमासः। गेहे क इति कप्रत्ययान्तो गृहशब्दः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।

२०। नभू। भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वं ह्रस्वत्वम्। एतानीति। भूवाक्चिद्दिधिषू एतानीत्यर्थः। न प्रकृत्येति। पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते भूपतिरित्यादि। षष्ठीसमासा एते। तत्र भ्वादयस्त्रयः क्विबन्ताः दिधिषूशब्दोऽन्दूदृम्भूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू इत्यूप्रत्ययान्तो निपातितः। सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः।

२१। वाभु। उक्तविषये इति। ऐश्वर्य्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं स्यात्। पत्यावैश्वर्य्य इति प्राप्ते विकल्पोऽयम्। भुवनपतिरिति। भुवनशब्दः क्युन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः।

১৯। ঐশ্বর্য্যার্থ পতিশব্দ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্বপদের প্রকৃতিস্বরই হয়। যথা, দমূনা গৃহপতির্দমে।

২০। পতিশব্দ পরে থাকিলে ঐশ্বর্য্যবাচক তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্বস্থিত ভূ, বাক্, চিৎ ও দিধিষূ শব্দের প্রকৃতিস্বর হয় না। যথা, ভুবঃ পতি = ভূপতিঃ। বাক্পতিঃ। চিৎপতিঃ। দিধিষূপতিঃ।

২১। ঐশ্বর্য্যবাচক পতিশব্দ পরে থাকিলে তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্ববর্ত্তী ভুবন শব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, ভুবনপতিঃ। "ভূ স্ ধূ ভ্রস্জিভ্যঃ" এই সূত্র দ্বারা ভূধাতুর উত্তর ক্যুন্প্রত্যয় হইয়া ভুবনশব্দ সিদ্ধ হইয়াছে।

२२। आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने। ६। २। २१।

अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम्। गमनाशङ्कमस्ति। गमनाबाधम्। गमननेदीयः। गमनमाशङ्क्यत आबाध्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते। 'संभावने' किम्? परमनेदीयः।

२३। पूर्वं भूतपूर्वे। ६। २। २२।

आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः। पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते। 'भूतपूर्वे' किम्? परमपूर्वः।

२२। आशङ्केति। आशङ्काबाधे नेदीयस्सूत्तरपदेषु सम्भावनावाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। शकि शङ्कायाम्। बाधृ लोडने। आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ्। अतिशयेनान्तिकं नेदीयः। द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायामीयसुनि अन्तिकबाढयोरिति नेदादेशः। गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः। मयूरव्यंसकादयो वा। अस्तित्वाध्यवसाय इति। अस्तित्वनिश्चयः। गमनाशङ्कमिति। पूर्वपदानि ल्युडन्तानि। तत्र लित्स्वरः। गमनं शङ्क्यत-इत्यादि। सम्भाव्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः। गमनमाशङ्क्यते इति सम्भाव्यते। गमनं मा बाध्यत इति सम्भाव्यते गमनं निकटतरमिति वा सम्भाव्यते।

२३। पूर्वं भूतपूर्व इति। भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। आढ्यो भूतपूर्व इति। यः पूर्वमाढ्य आसीत्। एवमुच्यते आढ्य पूर्व इति। अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा। आढ्यशब्दः आङ्पूर्वाद्ध्यायतेर्घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कः। आतो लोपः। पृषोदरादित्वाद्धस्य ढः। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। परमपूर्व इति। परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः। परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे तूदाहरणमेव।

২২। অস্তিত্ববিষয়ে যে অধ্যবসায় তাহাকে সম্ভাবনা বলে। আশঙ্কা, আবাধ ও নেদীয়ঃ শব্দ পরে থাকিলে সম্ভাবনা বাচক তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, গমনাশঙ্কমস্তি। গমনাবাধম্। গমননেদীয়ঃ। গমনং আশঙ্ক্যতে আবাধ্যতে নিকটতরমিতি বা সম্ভাব্যতে। সম্ভাবনার্থ না হইলে কি হইবে? পরমনেদীয়ঃ।

२४। सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ।६।२।२३।

एषु पूर्वं प्रकृत्या। मद्रसविधम्। गान्धारसनीडम्। काश्मीरसमर्यादम्। मद्रसवेशम्। मद्रसदेशम्। 'सामीप्ये' किम्? सह मर्यादया समर्यादं चैत्रम्। चैत्रसमर्यादम्।

२५। विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु।६।२।२४।

विस्पष्टकटुकम्। विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तः। 'विस्पष्ट-' इति किम्? परमलवणम्। 'गुण-' इति किम्? विस्पष्टब्राह्मणः। विस्पष्ट। विचित्र। व्यक्त। संपन्न। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण।

२४। सविधेति। सामीप्यार्थेषु सविधादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। मद्रसविधमिति। सर्वत्रोदाहरणं षष्ठीसमासः। मद्रः रगन्तेनोदात्तः। गान्धारिः कर्दमादीनां चेत्याद्युदात्तो वा। काश्मीरो लघावन्ते इति मध्योदात्तः। सविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलं समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः। मद्रादीनां सविधं समीपमित्यर्थः। समर्यादमिति। वोपसर्जनस्येति सहस्य सादेशः। चैत्रसमर्यादमिति षष्ठीसमासः। सविधादिषु किम्? मद्रसमीपम्।

२५। विस्पष्टेति। गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः। विस्पष्टकटुकमिति। स्पश बाधनस्पर्शनयोरित्यस्य ण्यन्तस्य निष्ठायां वा दान्तशान्तेति स्पष्टशब्दो निपातितः।

২৩। ভূতপূর্ব্বার্থে পূর্ব্ব শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, আঢ্যো ভূতপূর্ব্বঃ এই বিগ্রহে আঢ্যপূর্ব্বঃ। পূর্ব্ব শব্দ বৃত্তিবিষয়ে ভূতপূর্ব্বার্থে প্রযুক্ত হয়। ভূতপূর্ব্বার্থে না হইলে কি হইবে? পরমপূর্ব্বঃ।

২৪। সামীপ্যার্থবাচক সবিধ, সনীড়, সমর্য্যাদ, সবেশ ও সদেশ শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের তৎপুরুষ সমাসে প্রকৃতিস্বর হয়। যথা, মদ্রসবিধম্। গান্ধারসনীড়ম্। কাশ্মীরসমর্য্যাদম্। মদ্রসবেশম্। মদ্রসদেশম্। সামীপ্যার্থ না হইলে কি হইবে? সহ মর্য্যাদয়া সমর্য্যাদং ক্ষেত্রম্। চৈত্রসমর্য্যাদম্।

२६। श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये।६।२।२५।

'श्र' 'ज्य' 'अवम' 'कन्' इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या। गमनश्रेष्ठम्। गमनज्यायः। गमनावमम्। गमनकनिष्ठम्। गमनपापिष्ठम्। 'श्र-' इत्यादि किम्? गमनशोभनम्। 'भावे' किम्? गम्यतेऽनेनेति गमनम्। गमनं श्रेयो गमनश्रेयः। 'कर्म-' इति किम्? षष्ठीसमासे मा भूत्।

तस्य वाशब्देन गतिसमासः। विस्पष्टकटुकमिति विग्रहः। विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य। कटुकादिशब्दैर्गुणद्रव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुप्सुपेति समासः। विचित्रेत्यादि। चित्र चित्रीकरणे चुरादिण्यन्तादेरच्। विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः। चितौ संज्ञाने निष्ठा। विगतं चित्तमस्य इति विचित्तः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्याद्युदात्तः। अञ्जू व्यक्त्यादिषु तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितादिः पदेः कर्त्तरि क्तः। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः गतिस्वरस्तु न कर्मणीति तत्र वर्त्तते। अयं कर्त्तरि क्तः फलिपाटिनमिकमिजनां कुक्पटिनाकिधतश्चेत्युप्रत्ययान्तः पटुशब्दः। तत्र निदित्यधिकाराद्याद्युदात्तः। पडि गतौ क्तः प्रत्ययस्वरः। उणादिवृत्तौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च। अमन्ताड्डः। पण्डा बुद्धिः सा सञ्जाताऽस्येति तारकादित्वादितच्। एवमुक्तम् कुशान् लातीति कुशलः। आतोऽनुपसर्गे इति कः। कृत्स्वरेणान्तोदात्तः। चुप मन्दायां गतौ। अस्मात् चुपेरचोपधाया इति कलप्रत्ययः। तत्र वृषादिश्चिदित्यतश्चिदिति वर्त्तनादन्तोदात्तः। पुण कर्मणि शुभे इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः।

२६। श्रजीति। श्रज्यकनामादेशानामुत्तरपदत्वासम्भवात्सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यत इत्याह।

२५। গুণবাচক শব্দ পরে থাকিলে বিস্পষ্টাদি শব্দের পূর্ব্ব পদের প্রকৃতি স্বর হয়। বিস্পষ্টাদিগণ মূলেই পঠিত হইয়াছে। যথা, বিস্পষ্টকটুকম্। বিস্পষ্ট শব্দ "গতিরনন্তরঃ" এই সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত হয়। বিস্পষ্টাদিগণ না হইলে কি হইবে? পরমলবণম্। গুণবাচক শব্দ পরে না থাকিলে কি হইবে? বিস্পষ্টব্রাহ্মণঃ। বিস্পষ্টাদিগণ যথা, বিস্পষ্ট, বিচিত্র, ব্যক্ত, সম্পন্ন, পণ্ডিত, কুশল, চপল ও নিপুণ।

२७। कुमारस्य। ६। २। २६।

कर्मधारये। कुमारश्रमणा। कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः।

२८। आदिः प्रत्येनसि। ६। २। २७।

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये। प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः। कुमारप्रत्येनाः।

इत्यादिर्भवतीति। इष्ठेयसुनोः प्रशस्यस्य श्रः ज्य च। युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्। गमनश्रेष्ठमित्यादि। मयूरव्यंसकादित्वाद्राजदन्तादित्वाद्वा विशेषणस्य परनिपातः। पापिष्ठमिति। विन्मतोर्लुक्। उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः ल्युट्चेति भावे ल्युट् तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि। गम्यतेऽनेनेति। करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट्। केति किमिति। कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थः।

२७। कुमारश्चेति। कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। कुमारश्रमणेति। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा कुमारः श्रमणादिभिरिति समासः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः। अन्तोदात्त इति। कुमार क्रीडायाम्। पचाद्यच् चित्स्वरः। अत्र कुमारः श्रमणादिभिरित्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति। तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतभेदेन भवति।

२८। आदिरिति। आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽत्रादेर्भवतीति सूत्रार्थः। एवं स्थिते फलितमाह। कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति।

২৬। শ্র, জ্য, অবম, কন্ এই কয়টী আদেশবিশিষ্ট পাপবাচক পদ পরে থাকিলে কর্ম্মধারয়সমাসে ভাববাচক পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, গমনশ্রেষ্ঠম্। গমনজ্যায়ঃ। গমনাবমম্। গমনকনিষ্ঠম্। গমনপাপিষ্ঠম্। শ্র ইত্যাদি আদেশবিশিষ্ট পদ পরে না থাকিলে কি হইবে? গমনশোভনম্। পূর্ব্বপদ ভাববাচক না হইলে কি হইবে? গম্যতেঽনেন ইতি গমনম্। গমনং শ্রেয়ো গমনশ্রেয়ঃ। কর্ম্মধারয় সমাস না হইয়া ষষ্ঠীতৎপুরুষ সমাস হইলে উক্তরূপ হইবে না।

২৭। কর্ম্মধারয় সমাসে কুমারাদি পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর প্রাপ্তি হয়। যথা, কুমারশ্রমণা। কুমার শব্দ অন্তোদাত্ত।

२९। पूगेष्वन्यतरस्याम्। ६। २। २८।

पूगा गणास्तेषूक्तं वा। कुमारचातकाः। कुमारजीमूताः। आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति।

३०। इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ।६।२।२९।

एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः। दश मासान् भूतो दशमास्यः। पञ्च मासान् भूतः पञ्चमास्यः। 'तमधीष्टे-' इत्यधिकारे द्विगोर्यप्। पञ्चकपालः। पञ्चभगालः। पञ्चशरावः। "न्नः संख्यायाः" इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः। "इगन्तादिषु" किम्? पञ्चाश्वः। "द्विगौ" किम्? परमारत्निः।

२९। पूगेष्विति। गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात्। कुमारचातका इति। चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्ञो ग्रामणीपूर्वादिति ञः। तस्य तद्राजस्य बहुष्विति लुक् कुमारश्चेत्येव भवतीति तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम्।

३०। पञ्चारत्निरिति। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः पञ्चसु शरावेषु उद्धृतः पञ्चकपालः पञ्चभगालः पञ्चशरावः। तद्धितार्थे द्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुक्। पञ्चाश्व इति। पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः। आर्हीयष्ठक् तस्य अध्यर्द्धेति लुक्।

২৮। কর্ম্মধারয় সমাসে প্রত্যেনস্ শব্দ পরে থাকিলে কুমার শব্দের আদিভাগের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, প্রতিগতং এনোঽস্য প্রত্যেনাঃ। কুমারপ্রত্যেনাঃ।

২৯। পূগ অর্থাৎ গণবাচক শব্দ পরে থাকিলে কর্ম্মধারয় সমাসে পূর্ব্ববর্ত্তী কুমার শব্দের আদিবর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, কুমারচাকতাঃ। কুমারজীমূতাঃ। আদ্যুদাত্তাভাব হইলে কুমারশ্চ এইরূপ হইবে।

৩০। দ্বিগুসমাসে ইগন্ত শব্দ, কাল শব্দ, ভগাল ও শরাব শব্দ পরে থাকিলে

३१। बह्वन्यतरस्याम्। ६। २। ३०।

बहुशब्दस्तथा वा। बहुरत्निः। बहुमास्यः। बहुकपालः। बहुशब्दोऽन्तोदात्तः। तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयोः-' इति भवति।

३२। दिष्टिवितस्त्योश्च। ६। २। ३१।

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ। पञ्चदिष्टिः। पञ्चवितस्तिः।

३१। बह्विति। बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति। बहि वृद्धौ अस्मात् लङ्घिबंह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। पक्षे समासान्तोदात्तत्वम्। पूर्ववद्विग्रह प्रत्ययलुक् प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि।

३२। दिष्टीति। दिष्टिवितस्ती प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक्। अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम्।

পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, পঞ্চ অরত্নয়ঃ প্রমাণমস্য এই বিগ্রহে পঞ্চারত্নিঃ। পঞ্চ মাসান্ ভূতঃ পঞ্চমাস্যঃ। দশমাস্যঃ। "তমধীষ্ট" এই সূত্র দ্বারা দ্বিগুসমাসান্তের উত্তর যৎ প্রত্যয় হয়। পঞ্চকপালঃ। পঞ্চভগালঃ। পঞ্চশরাবঃ। "নঃ সংখ্যায়াঃ" এই সূত্র দ্বারা পঞ্চন্ শব্দ আদ্যুদাত্ত। ইগন্তাদি শব্দ পরে না থাকিলে কি হইবে? পঞ্চাশ্বঃ। দ্বিগুসমাস না হইলে কি হইবে? পরমারত্নিঃ।

৩১। ইগন্তাদি শব্দ পরে থাকিলে দ্বিগুসমাসে পূর্ব্ববর্ত্তী বহুশব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, বহুরত্নিঃ। বহুমাস্যঃ। বহুকপালঃ। বহুশব্দ অন্তোদাত্ত। যন্ প্রত্যয় পরে থাকিলে "উদাত্তস্বরিতয়োঃ" এই সূত্র দ্বারা বহুশব্দে উদাত্ত স্বর হইত।

৩২। দ্বিগুসমাসে দিষ্টি ও বিতস্তি শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, পঞ্চদিষ্টিঃ। পঞ্চবিতস্তিঃ।

३३। सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्। ६।२।३२।

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु। सांकाश्यसिद्धः। सांकाश्येति ण्यान्तः। आतपशुष्कः। भ्राष्ट्रपक्वः। भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः। चक्रबन्धः। चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः। 'अकालात्' किम्? पूर्वाह्णसिद्धः। कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते।

३४। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। ६।२।३३।

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे। परित्रिगर्तं वृष्टो देवः। प्रतिपूर्वाह्णम्। प्रत्यपररात्रम्। उपपूर्वरात्रम्।

३३। सप्तमीति। ण्यन्त इति वुञ्छणादिषु संकाशादिभ्यो ण्यः। ष्ट्रन्नन्त इति। मस्जिगमि-नमिहनिविश्यशां वृद्धिश्चेति ष्ट्रन् संयोगादिलोपः। व्रश्चेति षत्वं नित्त्वादाद्युदात्तः। अन्तोदात्त इति। कृञः कौ द्वे चेति कप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण। थाथादिस्वरेण बाधितः सप्तमीस्वर इति। सिद्धशुष्कपक्वानां क्तान्तत्वाद् बन्धस्य घञन्तत्वात् थाथादिस्वरेण तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते क्वचित्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः। तत्र कृदन्तस्य यः स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः।

३४। परिप्रत्युपेति। परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः। परित्रिगर्तमिति। त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थः। अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। अपपरिबहिर-ञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः। प्रतिपूर्वाह्णमिति। अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः। अह्नो एतेभ्य

৩৩। তৎপুরুষ সমাসে সিদ্ধ, শুষ্ক, পক্ক ও বন্ধ শব্দ পরে থাকিলে অকালবাচক সপ্তম্যন্ত পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, সাঙ্কাশ্যসিদ্ধঃ। সাঙ্কাশ্য এই শব্দটী সঙ্কাশ শব্দের উত্তর ণ্য প্রত্যয়ান্ত। আতপশুষ্কঃ। ভ্রাষ্ট্রপক্কঃ। ভ্রাষ্ট্র পদটী ষ্ট্রন্-প্রত্যয়ান্ত। চক্রবন্ধঃ। চক্রশব্দ অন্তোদাত্ত। কালবাচক হইলে কি হইবে? পূর্ব্বাহ্নসিদ্ধঃ। এস্থলে কৃৎপ্রত্যয়ের স্বর দ্বারা বাধিত সপ্তমী স্বর প্রতিপ্রসূত হইতেছে। সপ্তমী স্বরের বাধা হইয়াছিল, পুনর্ব্বার তাহার বিধান হইল।

अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वाद-व्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्य्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्य-मानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । "वर्ज्य-" इति किम् ? अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ।

३५ । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ।६।२।३४।

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो

इत्यङ्गादेशः । अह्नोऽदन्तादिति णत्वम् । पूर्वाह्णं प्रति लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । उपपूर्वाह्णमिति । पूर्वाह्णस्य समीपम् । अव्ययं विभक्तीत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । उपपूर्व-रात्रमिति । रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः । अहः सर्वैकदेशेत्यच् रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वम् । पूर्व-रात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् । उपसर्गा । आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । सिद्धत्वादिति । बहु-व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यनेन । ननु किं पुनः कारणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतौ नेतरयोस्तत्राह । अपपर्य्योरिति । तेन त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थे उपत्रिगर्त्तं प्रतित्रिगर्त्तमिति न भवति । ननु पूर्वाह्णं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अप-पूर्वाह्णं परिपूर्वाह्णं अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्राद्यवयवा अपपर्यौः कस्मान्नोदाह्रियन्ते इत्याशङ्क्याह । अहोरात्रावयवा इति । वर्ज्यमाना इति । वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वान्न पृथगु-दाहृता इत्यर्थः । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किम् ? अग्निं प्रतीति । लक्षणेनाभिप्रतीत्यव्ययीभावः ।

३५ । श्वाफल्कचैत्रका इति । श्वफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येऽण् : शिनिराद्युदात्त इति वह्निश्रि-

---

৩৪ । তৎপুরুষ সমাসে বর্জ্জ্যমানবাচক ও অহোরাত্রির অবয়ব বাচক পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পরি, প্রতি, উপ ও অপ শব্দের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, পরিত্রি-গর্ত্তং বৃষ্টো দেবঃ । প্রতিপূর্ব্বাহ্ণম্ । প্রত্যপররাত্রম্ । উপপূর্ব্বরাত্রম্ । অপত্রি-গর্ত্তম্ । অভি ভিন্ন উপসর্গ আদ্যুদাত্ত। বহুব্রীহি ও তৎপুরুষ সমাসে সিদ্ধ হইলেও এস্থলে উক্তসূত্র অব্যয়ীভাব সমাসার্থ স্মরণ করিলেন। অপ ও পরি শব্দের উক্তপদ বর্জ্জ্যমানবাচক হইয়াছে । কারণ তাহাদের উভয়েরই বর্জ্জমান অর্থ আছে। অহোরাত্রাবয়বও তাহাদের বর্জ্জমান হইতেছে। বর্জ্জ্যমান না হইলে কি হইবে ? অগ্নিং প্রতি প্রত্যগ্নি ।

৩৫ । "অন্ধক ও বৃষ্ণি শব্দ পরে থাকিলে রাজন্যবাচক বহুবচনান্ত পদের দ্বন্দ্ব

लक्षणया तदपत्ये वर्त्तते। "राजन्य-" इति किम्? द्वैप्यभैमायनाः। द्वीपे भवा द्वैप्याः। भैमेरपत्यं युवा भैमायनः। अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः। राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहनार्थम्। नैते तथा। 'बहुवचनम्' किम्? संकर्षणवासुदेवौ। "द्वन्द्वे" किम्? वृष्णीनां कुमारा वृष्णिकुमाराः। 'अन्धकवृष्णिषु' किम्? कुरुपञ्चालाः।

३६। संख्या। ६। २। ३५।

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे। द्वादश। त्रयोदश। त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो (क) निपात्यते।

युधुदुम्लाच्छाव्वरिभ्यो निदिति सूत्रेण बाहुलकाच्छीङोऽपि निः। तस्य नित्त्वं ह्रस्वत्वं चेति। द्वैप्य इति द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। भैमेरपत्यमिति। भीमस्यापत्यमत इञ् तदन्ताद्वृद्धाच्छः। ननु च राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः ततश्च द्वैप्यभैमायना इत्ययुक्तं प्रत्युदाहर्त्तुं तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह। राजन्यग्रहणमित्यादि। अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः। एकादशेति। संख्याया अल्पीयस्या इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः। आन्महत इत्यत्र आदिति योगविभागात् प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा आत्वम्। इणभीकायाशल्यतिमर्चिभ्यः कनिति निन्त्वादेकशब्द आद्युदात्तः।

३६। द्वादशेति। द्व्यष्टनः संख्याया इत्यात्वम्। त्रयोदशेति। त्रेस्त्रय इति त्रयसादेशः।

সমাসে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, শ্বাফল্কচৈত্রকাঃ। শিনিবাসুদেবাঃ। শিনি শব্দ আদ্যুদাত্ত। এস্থলে লক্ষণাবৃত্তি দ্বারা শিনির অপত্য বুঝাইতেছে। রাজন্য-বাচক না হইলে কি হইবে? দ্বৈপ্যভৈমায়নাঃ। দ্বীপে ভবাঃ এই বিগ্রহে দ্বৈপ্যাঃ। ভৈমেরপত্যং যুবা এই বিগ্রহে ভৈমায়নঃ। ইহারা অন্ধক ও বৃষ্ণি দেশজাত বটে, কিন্তু ক্ষত্রিয় নহে। কারণ এস্থলে রাজন্য শব্দে অভিষিক্ত বংশজ ক্ষত্রিয় বুঝাইতেছে, ইহারা তাহা নহে। বহুবচনান্ত না হইলে কি হইবে? বৃষ্ণীণাং কুমারাঃ এই বিগ্রহে বৃষ্ণিকুমারাঃ। অন্ধক ও বৃষ্ণি না হইলে কি হইবে? কুরুপঞ্চালাঃ।

৩৬। দ্বন্দ্ব সমাসে সংখ্যাবাচক পূর্ব্ব পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, দ্বাদশ। ত্রয়ো-

---

(क) क्वचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः।

३७। आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी। ६।२।३६।

आचार्य्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। पाणिनीयरौढीयाः। छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ। आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम्। सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत। तेनेह न। पाणिनीयदेवदत्तौ। 'आचार्य-' इति किम्? छान्दसवैयाकरणाः। 'अन्तेवासी' किम्? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे।

अन्तोदात्तो निपात्यत इति। इदं काशिकानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतस्तु त्रयीदश च मे इति श्रुत्यानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम्।

३७। आचार्य्योपसर्जनेति। आचार्य्यः उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः। अन्तेवासीति। अन्तेवसतीत्यन्तेवासी। शयवासवासिष्वकालादिति सप्तम्या अलुक्। सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनम्। तदाह आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति। पाणिनीयरौढीया इति। वृद्धाच्छः। रौढिशब्दादिञन्तेऽत्यण् न न द्व्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषेधात्। द्वन्द्वविशेषणार्थमिति। न त्वन्तेवासिविशेषणार्थं तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात्। किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह। सकलो द्वन्द्व इत्यादि। छन्दसेति छान्दोऽधीत इत्यण्। श्रोत्रियश्छन्दोऽधीत इति तु न। तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः। आपिशलपाणिनीये इति। आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्य्यः। तेन प्रोक्तमापिशलमित्यर्थेऽत्यण्। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। वृद्धाच्छः। आपिशलं च पाणिनीयं च। आपिशलपाणिनीये।

দশ। এস্থলে ত্রিশব্দ স্থানে ত্রয়স্ আদেশ হইয়াছে। ইহা নিপাতনে আদ্যুদাত্ত হয়। কোন কোন পুস্তকে অন্তোদাত্তও হয় এইরূপ পাঠান্তর আছে।

৩৭। আচার্য্য উপসর্জ্জন অর্থাৎ আচার্য্য সম্বন্ধীন শব্দ ও অন্তেবাসী শব্দের দ্বন্দ্ব সমাসে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, পাণিনীয়রৌঢ়ীয়াঃ। ছ স্বর দ্বারা ইহারা মধ্যোদাত্ত। আচার্য্যোপসর্জ্জন শব্দটী দ্বন্দ্বের বিশেষণ। সমস্ত দ্বন্দ্বই আচার্য্যোপসর্জ্জন জানিবে। সেইহেতু পাণিনীয়দেবদত্তৌ, এস্থলে প্রকৃতিস্বর হইল না। আচার্য্য না হইলে কি হইবে? ছান্দসবৈয়াকরণাঃ। অন্তেবাসী না হইলে কি হইবে? আপিশলপাণিনীয়ে শাস্ত্রে। এখানে শিষ্য বুঝাইল না।

३८ । कार्त्तकौजपादयश्च (क) । ६ । २ । ३७ ।

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्त्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ।

३९ । महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ।

महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'सन्महत्-' इति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ।

३८ । कार्त्तेति । कर्मभिः तत्र जाताः कृत्ताः तान् पातीति कृजपः । कृतकृजपाभ्यामपत्ये तस्येदम् । सावर्णिरिञन्तः । माण्डूकेयश्चाण्डी ढक् च मण्डूकादिति ढगन्तः ।

३९ । महाव्रीहिरिति । आन्महत इत्यात्वम् । महेष्वास इत्यादीति । अत्रैकारः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितो वा । अपरेऽपि महाजाबालः महाभारः महाभारतः महाहैलिहिलः महारौरवः महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति वर्त्तमाने पृषद्वृहद्महदित्यत्र तथा निपात-

৩৮। কার্ত্তকৌজপাদি শব্দের দ্বন্দ্ব সমাসে পূর্ব্ব পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, কার্ত্তকৌজপৌ। কৃতস্য ইদং কুজপস্য ইদং এই অর্থে কৃত ও কুজপ শব্দের উত্তর অণ্ প্রত্যয় হইয়াছে। সাবর্ণিমাণ্ডূকেয়ৌ।

৩৯। ব্রীহি, অপরাহ্ণ, গৃষ্টি, ইষ্বাস, জাবাল, ভার, ভারত, হৈলিহিল, রৌরব ও প্রবৃদ্ধ শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী মহৎ শব্দের কর্ম্মধারয় সমাসে প্রকৃতি স্বর

(क) कार्त्तकौजपौ, सावर्णिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पैलश्यापर्णेयाः, कपिश्यापर्णेयाः, शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः, कटुकवाधूलेयाः, शाकलशुनकाः, शुनकबाभ्रवाः, आर्चाभिमौद्गलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, बाभ्रवशालङ्कायनाः, बाभ्रवदानच्युताः, कठकालापाः, कठकौथुमाः, कौथुमलौकाक्षाः, स्त्रीकुमारम्, मौदपैप्पलादाः, वत्सजरत्, सौश्रुतपार्थिवाः, जरामृत्यू, याज्यानुवाक्ये, इति कार्त्तकौजपादयः ।

४०। क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे। ६। २। ३९।

चान्महान्। क्षुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। क्षुधं लातीति क्षुल्लः। तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः।

४१। उष्ट्रः सादिवाम्योः। ६। २। ४०।

उष्ट्रसादी। उष्ट्रवामी। उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः।

नात्। सन्महदिति। एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते। ननु महद्ग्रहणमनर्थकं कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति महत्-शब्दस्य क्तान्तत्वादिति चेन्न। कर्मधारये निष्ठेत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः समास. श्रेण्यादिस्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थः।

४०। क्षुल्लकेति। क्षुल्लकमहच्छब्दौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे। क्षुल्लमिति। आतोऽनुपसर्गे कः। तोर्लीति परसवर्णः।

४१। उष्ट्र इति। उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् सादिवाम्योः परतः। उषेः ष्ट्रनिति। उष दाहे अस्मात् ष्ट्रनिति वर्त्तमाने उषिखनिभ्यां कित्तिति व्युत्पादितत्वात्।

হয়। যথা, মহাব্রীহিঃ। মহাপরাহ্নঃ। মহাগৃষ্টিঃ। মহেষ্বাসঃ। মহাজাবালঃ। মহাভারঃ। মহাভারতঃ। মহাহৈলিহিলঃ। মহারৌরবঃ। মহাপ্রবৃদ্ধঃ। মহৎশব্দ অন্তোদাত্ত। এই স্বরটী "সন্মহৎ" ইত্যাদি সূত্র দ্বারা প্রতিপদোক্ত সমাসেই বিহিত হয়। এস্থলে "মহতো ব্রীহিঃ" এই বিগ্রহে মহাব্রীহিঃ না হইয়া মহদ্‌ব্রীহিঃ এইরূপ পদ হইবে।

৪০। বৈশ্বদেব শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী ক্ষুল্লক শব্দের এবং চকার দ্বারা মহৎ শব্দের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, ক্ষুল্লকবৈশ্বদেবম্। মহাবৈশ্বদেবম্। ক্ষুধং লাতি এই বিগ্রহে ক্ষুল্লঃ। তাহার উত্তর "অজ্ঞাতাদিষু" এই সূত্র দ্বারা কপ্রত্যয় হইয়া ক্ষুল্লকশব্দ অন্তোদাত্ত হইবে।

৪১। সাদি ও বামি শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী উষ্ট্র শব্দের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, উষ্ট্রসাদিঃ। উষ্ট্রবামিঃ। উষ ধাতুর উত্তর ষ্ট্রন্ প্রত্যয় করিয়া উষ্ট্র শব্দ সিদ্ধ হইয়াছে। উষ্ট্রশব্দ আদ্যুদাত্ত।

४२। गौः सादसादिसारथिषु। ६। २। ४१।

गोसादः। गोसादिः। गोसारथिः।

४३। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा-पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च। (क) ६। २। ४२।

एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः। 'वृजेरिति वाच्यम् *'। वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। 'रिक्ते विभाषा' इति रिक्तशब्द आद्युदात्तः। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः।

४२। गौः सादेति। गोशब्दस्य पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिषूत्तरपदेषु। गोसाद इत्यादि। सदेर्घञ्। तदन्तेन षष्ठीसमासः। अथवा गां सादयतीति गोसादः। सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण्। तस्मादेव णिनिः। गोसादीत्यत्र सादसादिनीः। कृत्स्वरस्यापवाद इत्यर्थः। सारथौ समासस्वरश्च।

४३। कुर्विति। इह पण्यकम्बलान्ताः सप्त समासाः। तत्रादिमोर्द्वयोः षष्ठ्याः सौत्रो लुग् इतरेषां पञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह। एषामिति। दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यार्थोऽवगम्यते तदाह। दासीभारादेरिति। उप्रत्ययान्त इति। कृषीरुचेति

४२। সাদ, সাদি ও সারথি শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী গো শব্দের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, গোসাদঃ। গোসাদিঃ। গোসারথিঃ।

৪৩। কুরুগার্হপত, রিক্তগুরু, অসূতজরতী, অশ্লীলদৃঢ়রূপা, পারেবড়বা, তৈতিলকদ্রু ও পণ্যকম্বল, এই সাতটী সমাসান্ত পদ এবং দাসীভারাদি শব্দের পূর্ব্ববর্ত্তী

(क) दासीभारः, देवहूतिः, देवभीतिः, देवलातिः, वसुनीतिः, औषधिः, चन्द्रमाः। इति दासीभारादिराकृतिगणः।

* केचित् तस्य समासस्येति पठन्ति।

श्लीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वेत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः । 'संज्ञायामिति वक्तव्यम्' * । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते समासे 'कृत्याः' इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ।

व्युत्पादितत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । आद्युदात्त इति । वृजी वर्जने इगुपधात्किदितीनन्तत्वात् फिषस्तु इगन्तानां च द्व्यषामित्यादिर्द्वितीयो वोदात्तः । एवं कुरुरपि । रिक्तगुर्वादयस्त्रयः कर्मधारयाः । अमृतजरती अश्लीलदृढरूपेति । अमृताश्लीलशब्दौ नञ् समासत्वादाद्युदात्तौ । श्रीर्यस्यास्तीति । श्रीशब्दो लावण्यवचनः । कपिलकादित्वाल्लत्वमिति । क्रपो रोल इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वम् । लावण्यरहितापि कुलत्वादीनामभावात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः । पारेवडवेति । पारे मध्ये इत्यव्ययीभावस्तु न तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशोऽयुक्तः स्याद् वडवायाः पारस्यासम्भवाच्च । तितिलिनोऽपत्यमिति । तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिली । तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः । टिलोपः । पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम् । अत्र यदाऽपत्येऽण् तदा नस्तद्धित इति टिलोपः । यदा तु छात्रे तदाणीनिनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारीत्यनेन टिलोपः । पण्यशब्द इति । अवद्यपण्येति यदन्तो यतोनाव इत्या-

---

পদের প্রকৃতি স্বর হয় । যথা, কুরূণাং গার্হপতং এই বিগ্রহে কুরুগার্হপতম্ । কুরু শব্দ উ-প্রত্যয়ান্ত । বৃজি শব্দেরও উত্তর গার্হপত শব্দের সমাস হইয়া "বৃজিগার্হপতম্" এইরূপ পদ হইবে । বৃজিশব্দ আদ্যুদাত্ত । রিক্তো গুরুঃ এই বিগ্রহে রিক্তগুরুঃ । "রিক্তে বিভাষা" এই সূত্র দ্বারা রিক্ত শব্দ আদ্যুদাত্ত । অমৃতা জরতী এই বিগ্রহে অমৃতজরতী । অশ্লীলা দৃঢ়রূপা এই বিগ্রহে অশ্লীলদৃঢ়রূপা । অশ্লীল শব্দ নঞ্ সমাসান্ত বলিয়া আদ্যুদাত্ত । শ্রীর্যস্যাস্তি তৎ এই বাক্যে "সিধ্মাদি শব্দের উত্তর লচ্ প্রত্যয় হয়" এই সূত্র দ্বারা লচ্ প্রত্যয় হইয়াছে এবং কপিলাদিগণ

'युवा एष पुरन्ध्याम्'। पुरं शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' इति क्लिप्रत्ययः। अलुक् छान्दसः। नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः।

अन्तोदात्तः। संज्ञायामिति। नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा। समासान्तो-दात्तत्वमेवेति। ननु पण्यशब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह। प्रतिपदोक्ते इति। कृत्यतुल्याख्या अजात्येति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्त-स्तत्रैव सः अयन्तु विशेषणं विशेष्येणेति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात्। न च कृत्यतुल्याख्या अजात्येत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम्। तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपात-प्रसक्तौ कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं न तु जातिनिषेधार्थमजात्येति वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितम्। दासीभार इति। दंसेष्टो न आ चेति टित्त्वान्ङीप् तदात्तनिवृत्तिस्वरेण दासीशब्द अन्तोदात्तः। देवहूतिरिति। देवः पचाद्यजन्तः। यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि। एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम्।

মধ্যে পাঠ হেতু ইহার উত্তর লকারও হইয়াছে। পারে বড়বা ইব এই বাক্যে পারে-বড়বা। নিপাতন হেতু ইবার্থে সমাস হইয়াছে, অতএব বিভক্তির লোপ হয় নাই। পার শব্দটী ঘৃতাদিগণ মধ্যে পঠিত বলিয়া উহা অন্তোদাত্ত হইবে। তৈতিলী কদ্রূঃ এই বিগ্রহে তৈতিলকদ্রূঃ। তিতিলিনোঽপত্যং ছাত্রো বা এই বিগ্রহে তিতিলিন্ শব্দের উত্তর অণ্ প্রত্যয় হইয়াছে। পণ্য শব্দটী যৎ প্রত্যয়ান্ত বলিয়া আদ্যুদাত্ত হইবে। পণ্যকম্বলঃ। সংজ্ঞা বুঝাইলেই আদ্যুদাত্ত হইবে। অন্যত্র পণিতব্য কম্বল অর্থ বুঝাইলে সমাসান্তত্ব হেতু অন্তোদাত্তই হইবে। প্রতিপদোক্ত সমাসে পূর্ব্ব পদের প্রকৃতি স্বর হয়, অতএব এস্থলে অন্তোদাত্ত স্বর বিহিত হইল। দাস্যাঃ ভারো এই বিগ্রহে দাসীভারঃ। দেবহূতিঃ। যে তৎপুরুষ সমাসে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর বিহিত হইবে, বিশেষ অন্য কোন বচন বিহিত হইবে না, তাহারা সকলেই দাসী-ভারাদি শব্দ পরে থাকিলে বিহিত হইবে। "যুবা এষ পুরন্ধ্যাঃ"। "পুরং শরীরং ধ্রিয়তে অস্যাং" এই বিগ্রহে "কর্ম্মণ্যধিকরণে চ" এই সূত্র দ্বারা কি প্রত্যয় হইয়া পুরন্ধ্রী শব্দ সিদ্ধ হইয়াছে। বৈদিক প্রয়োগ হেতু এস্থলে পুরং পদের বিভক্তির লোপ হয় নাই। "নঞ্ বিষয়স্য" এই সূত্র দ্বারা পুর শব্দ আদ্যুদাত্ত।

४४। चतुर्थी तदर्थे। ६।२।४३।

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। यूपाय दारु यूपदारु।

४५। अर्थे। ६।२।४४।

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। देवार्थम्।

४६। क्ते च। ६।२।४५।

क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। गोहितम्।

४७। कर्मधारयेऽनिष्ठा। ६।२।४६।

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या। श्रेणिकृताः। श्रेणिशब्द आद्युदात्तः। पूगकृताः। पूगशब्दोऽन्तोदात्तः। 'कर्मधारये' किम्? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम्। 'अनिष्ठा' किम्? कृताकृतम्।

४४। चतुर्थीति। यस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थ उच्यते तदाह। चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति। यूपदार्विति। निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्त्तमाने कुयुभ्यां चेति पः। नित्त्वादाद्युदात्तो यूपशब्दः।

४५। देवार्थमिति। देवः पचाद्यजन्तः।

४६। गोहितमिति। चतुर्थी चाशिष्येत्यादिना चतुर्थी।

४७। आद्युदात्त इति। श्रिञ् सेवायाम्। वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्य-

---

৪৪। চতুর্থী বিভক্ত্যন্তের নিমিত্তে যে-টী প্রযুক্ত হয়, তদ্বাচক পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী চতুর্থী বিভক্ত্যন্ত পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, যূপায় দারু এই বাক্যে যূপদারু।

৪৫। অর্থ শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী চতুর্থী বিভক্ত্যন্ত পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, দেবায় ইদং এই বাক্যে দেবার্থম্।

৪৬। ক্ত প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী চতুর্থ্যন্ত পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, গবে হিতম্ এই বাক্যে গোহিতম্।

৪৭। কর্ম্মধারয় সমাসে ক্ত প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী যে অনিষ্ঠা

४८। अहीने द्वितीया। ६।२।४७।

अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या। कष्टश्रितः। ग्रामगतः। कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः। ग्रामशब्दो नित्स्वरेण आद्युदात्तः। 'अहीने' किम्? कान्तारातीतः। 'अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्'। *। नेह। सुखप्राप्तः। 'थाथ-' इत्यस्यापवादोऽयम्।

यस्य नित्त्वादाद्युदात्तः। पूगशब्द इति। मुदिग्रोर्गग्गौ बाहुलकात्पूञोऽपि गक्। कृताकृत-मिति। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासः। अनिष्टेष्यनुच्यमाने इहैव स्यात्। श्रेण्यादि समासापेक्षया क्तेन नञ्विशिष्टेनेति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति हरदत्तः।

४८। अहीनेति। हीनं त्यक्तं न हीनमहीनम्। अहीनवाचिनि समास इति। पूर्वपद-द्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम्। कष्टश्रित इति। द्वितीयाश्रितेति समासः। कष्टशब्द इति। क्तान्तत्वात्। ग्रामशब्द इति। ग्रसेरा चेति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। अनुपसर्ग इति वक्तव्यमिति। सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयानुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः। थाथेत्यस्याप-वाद इति। तथा च प्रत्युदाहरणे थाथादिस्वर इति भावः।

প্রত্যয়ান্ত পদ, (যাহারা নিষ্ঠা অর্থাৎ ক্ত ক্তবতু প্রভৃতি প্রত্যয়ান্ত নহে) তাহাদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, শ্রেণিকৃতাঃ। শ্রেণিশব্দ আদ্যুদাত্ত। পূগকৃতাঃ। পূগ শব্দ অন্তোদাত্ত। কর্ম্মধারয় সমাসে না হইলে কি হইবে? শ্রেণ্যা কৃতং এই বিগ্রহে শ্রেণিকৃতম্। নিষ্ঠা প্রত্যয়ান্ত পদ পূর্ব্বে থাকিলে কি হইবে? কৃতাকৃতম্।

৪৮। সমাসে অহীন বাচক ক্ত প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী দ্বিতীয়া বিভক্ত্যন্ত পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, কষ্টং শ্রিতঃ এই বাক্যে কষ্টশ্রিতঃ। গ্রামংগতঃ গ্রামগতঃ। কষ্ট শব্দ অন্তোদাত্ত। গ্রাম শব্দটী নিৎ স্বর বলিয়া আদ্যুদাত্ত। ক্ত প্রত্যয়ান্ত অহীন বাচক শব্দ পরে না হইলে কি হইবে? কান্তারাতীতঃ। উপসর্গ না হইলে হইবে না। সেই হেতু সুখপ্রাপ্ত ইত্যাদি স্থলে হইবে না। এই সূত্রটী থাথাদি সূত্র দ্বারা বিহিত স্বরের বাধক।

४९ । तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ।

कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । 'त्वोतासः' । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । 'कर्मणि' किम् ? रथेन यातो रथयातः ।

५० । गतिरनन्तरः । ६ । २ । ४९ ।

कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । 'अनन्तरः' किम् ? अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु सति शिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरादागतः । 'थाथ-' इत्यस्यापवादः ।

५१ । तादौ च निति कृत्यतौ । ६ । २ । ५० ।

तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या ।

---

४९ । तृतीयेति । त्वोता स इति । त्वया ऊता रक्षिता त्वोता सः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशे हकारलोपश्छान्दसः । अवतेः क्तः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । तदन्ताज्जस आज्जसेरसुगित्यसुगागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ततः स्वरितप्रचयौ रुगन्त इति । रोदेर्णिलुक् चेति विहितः । महाराजहत इति । राजाहस्सखिभ्यष्टजिति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोदात्तः । रथेन यात इति । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ।

५१ । पुरोहितमिति । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तो-

---

৪৯। কর্ম্মবাচক ক্ত প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী তৃতীয়া বিভক্ত্যন্ত পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা রুদ্রেণ হতঃ এই বিগ্রহে রুদ্রহতঃ। মহারাজহতঃ। রুদ্র শব্দ রক্‌প্রত্যয়ান্ত। কর্ম্মবাচক ক্তপ্রত্যয়ান্ত পদ পরে না থাকিলে যথা, রথেন আয়াতঃ এই বাক্যে রথায়াতঃ এস্থলে প্রকৃতি স্বর হয় নাই।

৫০। কর্ম্মবাচক ক্ত প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী অব্যবহিত গতি-সংজ্ঞক শব্দের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, পুরোহিতম্। অব্যবহিত না হইলে কি হইবে? অভ্যুদ্ধৃতঃ। পূর্ব্ব পদ কারক হইলে থাথাদি সূত্র দ্বারা বিহিত যে স্বর তাহাই হইবে। যথা, দূরাদাগতঃ। এই সূত্রটী থাথাদি সূত্রের অপবাদ।

'अन्तेराथोऽन्तमस्य प्रभृतौ'। 'संगतिं गोः'। कृत्स्वरापवादः। 'तादौ' किम्? प्रजल्पाकः। 'निति' किम्? प्रकर्त्ता। दृजन्तः। 'गतौ' किम्? आगन्तुः।

दात्तः पुरःशब्दः। अत्र समासान्तोदात्तत्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। अभ्युद्धृत इति। इह धृतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेव गतिस्वरेणाद्युदात्तोद्धृतशब्दस्य पुनरभिशब्देन समासः। तस्य कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया उद्धृतशब्दः क्तान्त उत्तरपदम्। एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्बाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्वरे तदपवादस्थाथादिस्वरः प्राप्तस्तमपीत्याभेरयं स्वरः स्यात्सोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते। नन्वनन्तरग्रहणेनाप्यसौ दुर्वारः कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वेऽभेस्तदानन्तर्यसत्त्वादिति चेन्नैवम्। अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरो गतिराश्रीयते। अभिश्च न तथा। नन्वेवं माभूदभेः स्वर इष्टसिद्धिस्तु कथम्? अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात् न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति। प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य प्राप्तेस्तत्त्वात् न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्त्तेत इति वाच्यम्। द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात्। अत्रोच्यते। धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं प्रवर्त्तते। न हि तत्प्रकृतिभूतं धातुं प्रतिपूर्वपदत्वं गतेः सम्भवति तस्मादभ्युद्धृतं समासकृतमिति तावत् सुस्थम्। ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्यात् इष्यते तु थाथादिस्वरः अत आह कारकपूर्वेति। अयं भावः। अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्त्तते तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोऽपि सन्निधानाद्गतिरेव प्रतीयते ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति। अथवा कारकाद्दत्तश्रुतयोरिति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते तत्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्त्तते कारकात्परं क्तान्तं सगतिकमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः। तत्र दूरादागत इत्यादौ थाथादिसूत्रेणैव सिद्धत्वात्। दूरादागत इत्यादौ गतिरनन्तर इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक्। दूरादागत इति। स्तोकान्तिकेति समासः। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः इत्यलुक्। प्रभृताविति। क्तिनयम्। प्रजल्पाक इति। जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्। आगन्तुरिति। सितनिगमिमस्यविधाञ्क्रु-

---

৫১। তকারাদি প্রত্যয়, নিৎ প্রত্যয় এবং তু শব্দ ভিন্ন অন্য কৃৎ প্রত্যয় পরে

५२ । तवै चान्तश्च युगपत् । ६ । २ । ५१ ।

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः । प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । 'अन्वे॑तवा उ॑' । कृत्स्वरापवादः ।

५३ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ । ५२ ।

अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । "ये पराञ्चस्तान्" ।

कृन्निष्यस्तुन् । ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि । गतेरयं स्वरो विधीयते गतिसंज्ञा च धातु-माक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्विविधाः प्रत्ययाः । तिङः कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपदत्वासम्भवाद् भविष्यतीति चेत्सत्यम् । कृद्ग्रहणं कृन् संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात् प्रलपितेत्यादि सिध्यति । स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वं तत्त्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ।

५२ । तवै चेति । अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । यत्तु प्रकृत्येति वर्त्तते तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चोदात्तः एवेति । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्वेतवाउ इति । उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यनुराद्युदात्तः ।

থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী অব্যবহিত যে গতিসংজ্ঞক শব্দ, তাহার প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, অগ্নে রাজ্ঞোঽনৃতময় প্রভৃতো সঙ্গতিং গোঃ। এইটী কৃৎ স্বরের অপবাদ। তকারাদি প্রত্যয় না হইলে যথা, প্রজল্পাকঃ। নিৎ প্রত্যয় না হইলে যথা, প্রকর্ত্তা। প্রকর্ত্তা শব্দটী তৃচ্প্রত্যয়ান্ত। তু প্রত্যয় হইলে কি হইবে? যথা, আগন্তুঃ।

৫২। তবৈ প্রত্যয়ান্ত শব্দের অন্ত বর্ণের উদাত্ত স্বর হয় এবং তবৈ প্রত্যয় পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী অব্যবহিত গতি সংজ্ঞক শব্দের ও তবৈ প্রত্যয় এই উভয়েরই এককালে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, অন্বেত বা উ। এইটী কৃদন্ত স্বরের অপবাদ অর্থাৎ তবৈ প্রত্যয়ান্তের যে প্রকৃত্যাশ্রয় স্বর প্রাপ্তি হয়, সেই স্বরটী অন্তেই বিহিত হইবে এবং ঐ স্বর উদাত্ত হইবে। পর্য্যায়নিবৃত্তির জন্য যুগপৎ শব্দের গ্রহণ করিলেন। অন্বেত বা উ। অনু শব্দ "উপসর্গাশ্চাদিবর্জ্জং" এই সূত্র দ্বারা আদ্যুদাত্ত হইবে।

'अनिगन्तः' इति किम्? प्रत्यञ्चो यन्तु। कृत्स्वरात्परत्वादयमेव। "जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः"। 'वप्रत्यये' किम्? उदञ्चनम्।

५४। न्यधी च। ६। २। ५३।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतावनिगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या। न्यङ्ङुत्तानः। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः-' इति अञ्चतेरकारः स्वरितः। अध्यङ्।

५५। ईषदन्यतरस्याम्। ६। २। ५४।

ईषत्कडारः। ईषदित्ययमन्तोदात्तः। ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव।

५३। अनिगन्तोऽञ्चताविति। पराञ्च इति। ऋत्विगित्यादिना क्विन् स च वकारमात्रं ककारादीनामनुबन्धत्वात्। उगिदचामिति नुम्। पराशब्द आद्युदात्तः। प्रत्यञ्च इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। परत्वादिति। चुस्वरस्यावकाशः दधीचा। यत्र गतिर्नास्ति अनिगन्तस्वरस्यावकाशः। पराञ्चः इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति। न चायं युक्तो विप्रतिषेधः। चुस्वरः सति शिष्टः। भसंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात् सत्यम्। नायं विप्रतिषेधः। किं तर्हि इष्टिरेव। चौरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येव स्वर इष्यत इति हरदत्तः। इहापि सूत्रे परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थः।

५४। न्यधीचेति। अत्रापि चुस्वरादयमेव। कृत् स्वरापवादौ योगौ।

৫৩। বপ্রত্যয়ান্ত অঞ্চ ধাতু নিষ্পন্ন শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী অনিগন্ত অর্থাৎ ইগন্ত (ই-উ-ঋ-ঌ কারান্ত) নহে এরূপ যে গতিসংজ্ঞক শব্দ তাহার প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, যে পরাঞ্চস্তান্। ইগন্ত গতিসংজ্ঞক হইলে কি হইবে? প্রত্যঞ্চো যন্তু। চুস্বরের পর হইয়াছে বলিয়া এইরূপই হইবে। "জহি বৃষ্ণ্যানি কৃণুহী পরাচঃ। বপ্রত্যয়ান্ত অঞ্চধাতু নিষ্পন্নশব্দ পরে না থাকিলে কি হইবে? উদঞ্চনম্।

৫৪। বপ্রত্যয়ান্ত অঞ্চধাতু নিষ্পন্ন শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী নি ও অধি শব্দ ইকারান্ত হইলেও তাহাদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, ন্যঙুত্তানঃ। "উদাত্ত স্বরিতয়োর্যণঃ" এই সূত্রদ্বারা অঞ্চ ধাতুর অকারের স্বরিত স্বর হয়। যথা, অধ্যঙ্।

५६। हिरण्यपरिमाणं धने। ६। २। ५५।

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने। द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति। द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम्। बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव। 'हिरण्यम्' किम्? प्रस्थधनम्। 'परिमाणम्' किम्? काञ्चनधनम्। "धने" किम्? निष्कमाला।

५७। प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ। ६। २। ५६।

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे। प्रथमवैयाकरणः। सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः। प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः। 'अचिर-' इति किम्? प्रथमो वैयाकरणः।

५५। ईषदिति। ईषच्छब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्। अन्तोदात्त इति। फिट्स्वरेण। एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम्। ईषद्भेद इति। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। लित्स्वर एव भवतीति। परत्वात्। अथवा ईषद्गुणवचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति।

५६। द्वे सुवर्णे इति। पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णास्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वार इति। द्विसुवर्णमिति। पक्षे समासस्वरः। बहुव्रीहावपीति। अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात्।

৫৫। কড়ারাদি শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী ঈষৎ শব্দের প্রকৃতি স্বর হয় বিকল্পে। যথা, ঈষৎ কড়ারঃ। ঈষৎ এই শব্দটী অন্তোদাত্ত। ঈষদ্ভেদঃ ইত্যাদি স্থলে কৃৎস্বরই হইবে।

৫৬। ধনশব্দ পরে থাকিলে হিরণ্যপরিমাণবাচক পূর্ব্ব পদের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, "দ্বে সুবর্ণে পরিমাণমস্য" এই বিগ্রহে দ্বিসুবর্ণম্। তদেব ধনম্। বহুব্রীহি সমাসেও পরত্ব হেতু বিকল্পেই হইবে। হিরণ্য বাচক না হইলে কি হইবে? প্রস্থধনম্। পরিমাণবাচক না হইলে কি হইবে? কাঞ্চনধনম্। ধন শব্দ পরে না থাকিলে কি হইবে? নিষ্কমালা।

५८ । कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ।

वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ।

५६ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ।

आर्यब्राह्मणः । आर्यकुमारः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । 'आर्य्यः' किम् ? परमब्राह्मणः । "ब्राह्मणादि—" इति किम् ? आर्य्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ।

---

५७ । प्रथमेति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः । अभिनवत्वमित्यर्थः । तदाह । अभिनवत्व इति । अचीति किमिति । अचिरोपसम्पत्ताविति किमर्थमित्यर्थः । प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यः मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकरणशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव ।

५८ । कतरेति । एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्याताम् । कतरकतमौ डतरडतमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ । इह त्वित्यादि । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रहणम् । स च कर्मधारय एव तस्मात्तिद्धार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः ।

५९ । आर्यो ब्राह्मणेति । ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोरार्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये । स्वरितान्त इति । तित् स्वरितमित्यनेन । ब्राह्मणेति किमिति । ब्राह्मणकुमारयो·

৫৭। অচিরোপসম্পত্তি অর্থাৎ অভিনবত্ব বুঝাইলে প্রথম শব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, প্রথমবৈয়াকরণঃ। অর্থাৎ সম্প্রতি ব্যাকরণ অধ্যয়ন করিতে আরম্ভ করিয়াছে। প্রথ ধাতুর উত্তর অমচ্ প্রত্যয় করিয়া প্রথম শব্দ সিদ্ধ হইয়াছে। অচিরোপসম্পত্তি না বুঝাইলে কি হইবে ? প্রথমো বৈয়াকরণঃ। অর্থাৎ প্রথমটী ব্যাকরণে প্রধান।

৫৮। কর্ম্মধারয় সমাসে পূর্ব্ববর্ত্তী কতর ও কতম শব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, কতরকঠঃ। কর্ম্মধারয় এই শব্দের গ্রহণ করাতে এই সূত্রের পর হইতে কর্ম্মধারয় সমাসাধিকার চলিবে। এইস্থলে কিন্তু প্রতিপদোক্তত্ব হেতু প্রকৃতি-স্বরই সিদ্ধ হইতেছে।

৬০। राजा च। ६। २। ५९।

ब्राह्मणकुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्मधारये। राजब्राह्मणः। राजकुमारः। योगविभाग उत्तरार्थः।

६१। षष्ठी प्रत्येनसि। ६। २। ६०।

षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या। राजप्रत्येनाः। 'षष्ठी' किम्? अन्यत्र न।

विति किमर्थमित्यर्थः। राजब्राह्मण इति। राजशब्दो ब्राह्मणे ताद्धर्म्याद्वर्तत इति सामानाधिकरण्यात् कर्मधारयः। राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। उत्तरार्थ इति। उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव यथा स्यादार्यशब्दस्य माभूत्। यथासंख्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम्।

६१। राजप्रत्येना इति। प्रतिगतमेनः पापं यस्य स प्रत्येनाः। राज्ञः प्रत्येनाः। अन्यत्र नेति। राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र।

৫৯। ব্রাহ্মণ ও কুমার শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী আর্য্যশব্দের কর্ম্মধারয় সমাসে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, আর্য্যব্রাহ্মণঃ। আর্য্যকুমারঃ। আর্য্যশব্দ ণ্যৎ-প্রত্যয়ান্ত। অতএব উহার অন্তবর্ণ স্বরিত হইবে। আর্য্য শব্দ পূর্ব্বে না হইলে কি হইবে? পরমব্রাহ্মণঃ। ব্রাহ্মণাদি শব্দ পরে না থাকিলে কি হইবে? আর্য্যক্ষত্রিয়ঃ।

৬০। কর্ম্মধারয় সমাসে ব্রাহ্মণ ও কুমার শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী রাজন্ শব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, রাজব্রাহ্মণঃ। রাজকুমারঃ। এই সূত্রটী না করিলেও পূর্ব্ব সূত্রদ্বারা কার্য্য সিদ্ধি হইত, তবে পরবর্ত্তী সূত্রে বিধানের জন্য ভিন্ন সূত্র বিহিত হইয়াছে।

৬১। কর্ম্মধারয় সমাসে প্রত্যেনস্ শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী ষষ্ঠী বিভক্ত্যন্ত রাজন্ শব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, রাজপ্রত্যেনাঃ। ষষ্ঠীবিভক্ত্যন্ত না হইলে কি হইবে? "রাজা চাসৌ প্রত্যেনাশ্চ" এই বিগ্রহে হইবে না।

६२। क्तो नित्यार्थे। ६। २। ६१।

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या। नित्यप्रहसितः२। 'कालाः' इति द्वितीयासमासोऽयम्। नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः। हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। "नित्यार्थे" किम्? मुहूर्त्तप्रहसितः।

६३। ग्रामः शिल्पिनि। ६। २। ६२।

वा प्रकृत्या। ग्रामनापितः। ग्रामशब्द आद्युदात्तः। "ग्रामः" किम्? परमनापितः। 'शिल्पिनि' किम्? ग्रामरथ्या।

६२। द्वितीयासमासोऽयमिति। द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे। अथवाऽकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्। त्यबन्त इति। त्यब्नेर्ध्रुवे इति त्यप्। मुहूर्त्तप्रहसित इति। थाथादिस्वरः समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाथादिस्वरः। तस्यापि पाचिकोऽपवादोऽयम्।

६३। ग्राम इति। ग्राम इति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम्। ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे। ग्रामनापित इति। षष्ठीसमासः। आद्युदात्त इति। ग्रसेरा चेति मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। राजनापित इति। कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणो त्तरपदार्थस्य प्रशंसा। षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा। स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्राजानं प्रति योग्यो भवति। राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते।

৬২। দ্বিতীয়াতৎপুরুষ সমাসে নিত্যার্থে ক্ত-প্রত্যয়ান্ত শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী নিত্যশব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, নিত্যপ্রহসিতঃ। "কালাঃ" এই সূত্রদ্বারা নিত্যপ্রহসিতঃ পদটী দ্বিতীয়াতৎপুরুষ-সমাসনিষ্পন্ন এবং নিত্যশব্দটী ত্যপ্-প্রত্যয়ান্ত, অতএব উহা আদ্যুদাত্ত। হসিত শব্দটী থাথাদি সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত হইবে। নিত্যার্থে না হইলে কি হইবে? মুহূর্ত্তপ্রহসিতঃ।

৬৩। শিল্পিন্‌শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী গ্রাম শব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, গ্রামনাপিতঃ। গ্রামশব্দ আদ্যুদাত্ত। গ্রামশব্দ পূর্ব্বে না হইলে যথা, পরমনাপিতঃ। শিল্পিশব্দ পরে না থাকিলে কি হইবে? গ্রামরম্যা।

६४। राजा च प्रशंसायाम्। ६। २। ६३।

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या। राजनापितः २। राजकुलालः। 'प्रशंसायाम्' किम्? राजनापितः। 'शिल्पिनि' किम्? राजहस्ती।

६५। आदिरुदात्तः। ६। २। ६४।

अधिकारोऽयम्।

६६। सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे। ६। २। ६५।

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे। देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते। धर्म्यमित्याचारनियतं देयम्। मुकटेकार्षापणम्। हलेद्विपदिका। 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासः। "कारनाम्नि च" इत्यलुक्। याज्ञिकाश्वः। वैयाकरणहस्ती। क्वचिदयमाचारो मुकु-

६५। आदिरुदात्त इति। पूर्वपदमित्यस्येहार्थात् षष्ठ्या विपरिणामः। सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा।

६६। सप्तमीति। हारीत्यावश्यके णिनिः। जनपदे ग्रामे कुले वा परम्परया यातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम्। धर्मपथ्यर्थेति यत्। तेन च प्राप्यमित्यर्थे नौवयोधर्मेत्यादिना यत्। आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः। हारिण्युदाहरणान्याह। याज्ञिकाश्वेति। षष्ठी-

৬৪। শিল্পীবাচক শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী প্রশংসার্থ রাজ শব্দের বিকল্পে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা রাজনাপিতঃ। রাজকুলালঃ। প্রশংশার্থ না হইলে কি হইবে? রাজনাপিতঃ। শিল্পীবাচক শব্দ পরে না হইলে কি হইবে? রাজহস্তী।

৬৫। এই সূত্র অবধি পরবর্ত্তী কতিপয় সূত্রের আদ্যুদাত্তাধিকার অর্থাৎ আদিবর্ণ উদাত্ত হইবে।

৬৬। ধর্ম্মানুগত শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী সপ্তম্যন্ত ও হারিবাচক শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, দেয়ং যঃ স্বীকরোতি স হারী। অর্থাৎ যে ব্যক্তি দানাদি

टादिषु कार्षापणादि दातव्यम्। याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति। 'धर्म्ये' इति किम्? स्तम्बेरमः। 'अहरणे' किम्? वाड़वाहरणम्। वडवाया अयं वाडवः। तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते। परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते। तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति।

৫৩। युक्ते च। ৬। २। ৬৬।

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। गोबल्लवः। कर्तव्ये तत्परो युक्तः।

समासः। कर्मकरवर्द्धितक इति। वर्द्धितकी नाम मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्मः ओदनपिण्डः। स कर्मकराय दीयते। अन्यथा कर्म न कुर्य्यादिति। न त्वयं धर्मः। वाडवहरणमिति। क्वचिदयमाचारः। बीजनिषेकानन्तरं वडवायै शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमन्नादि दातव्यं यद्दीयते तत् वाडवहरणमित्युच्यते। अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्वरे प्राप्तेऽन्तोभावकर्मवचन इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह। परोऽपीति।

স্বীকার করে, তাহাকে হারী বলে। ধর্ম্ম্য শব্দে আচারানুগত অর্থাৎ ধর্ম্মানুগত দেয় দ্রব্য বুঝায়। যথা, মুকুটে কার্ষাপণম্। হলে দ্বিপদিকা। "সংজ্ঞায়াং" এই সূত্র দ্বারা সপ্তমীতৎপুরুষ সমাস হইবে। "কারনাম্নি" এই সূত্রদ্বারা বিভক্তির লুক্ হইল না। যাজ্ঞিকাশ্বঃ। বৈয়াকরণহস্তী। কোন কোন স্থানে এইরূপ আচার আছে, যে, মুকুটাদিতে কার্ষাপণ দেওয়া হইয়া থাকে। যাজ্ঞিকাদি শব্দে যজ্ঞীয় অশ্বাদি বুঝাইতেছে। ধর্ম্মানুগত না হইলে কি হইবে? স্তম্বেরমঃ। হরণার্থ না বুঝাইলে কি হইবে? বড়বাহরণম্। বড়বায়া অয়ং বাড়বঃ। বড়বা সম্বন্ধিকে বাড়ব বলে। বীজনিষেকের পর শরীর পোষণার্থ, তাহাকে যাহা দেওয়া যায়, তাহারই হরণ বুঝাইতেছে। কৃৎস্বর পরবর্ত্তী হইলেও হারি শব্দের স্বরের দ্বারা বাধিত হইতেছে। এই বলিয়া অহরণে এই নিষেধ সূত্রদ্বারা জানান

৬৮। विभाषाध्यक्षे। ६। २। ६७।

गवाध्यक्षः।

६९। पापञ्च शिल्पिनि। ६। २। ६८।

पापनापितः। पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न।

৭০। गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे। ६।२।६९।

भार्य्यासौश्रुतः। सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः। अन्तेवासी।

६७। युक्तवाचिनीति। युक्तः कर्त्तव्ये तत्परः। तद्वाचिनीत्यर्थः। गोवल्लवः। वल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः।

६८। विभाषेति। अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात्। अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाची वेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः।

६९। पापमिति। पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्। शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात्।

७०। गोत्रान्तेवासीति। गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च

হইতেছে। অতএব বাড়বহার্য্যং এস্থলে বাড়বহার্য্যং পদটীর হারি শব্দের যে স্বর সেই স্বরের সিদ্ধি হইতেছে।

৬৭। যুক্তবাচক শব্দ পরে থাকিলে সমাসে পূর্ব্বপদের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, গোবল্লবঃ। কর্ত্তব্য তৎপরকে যুক্ত বলে।

৬৮। অধ্যক্ষশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী শব্দের বিকল্পে আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, গবাধ্যক্ষঃ।

৬৯। শিল্পীবাচকশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পাপশব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, পাপনাপিতঃ। "পাপাণকে" এই সূত্র দ্বারা প্রতিপদোক্তের গ্রহণ হেতু ষষ্ঠীতৎপুরুষ সমাসে হইবে না।

৭০। ক্ষেপ অর্থাৎ নিন্দাসূচক গোত্র, অন্তেবাসী, মাণবক ও ব্রাহ্মণশব্দ পরে

কুমারীদাক্ষাঃ। ওদনপাণিনীয়াঃ। কুমার্য্যাদিলাভকামা যে দাক্ষ্যা-দিভিঃ প্রোক্তানি শাস্ত্রাণ্যধীয়ন্তে ত এবং ক্ষিপ্যন্তে। ভিক্ষামাণবঃ। ভিক্ষাং লপ্স্যেঽহমিতি মাণবঃ। ভয়ব্রাহ্মণঃ। ভয়েন ব্রাহ্মণঃ সম্পদ্যতে। 'গোত্রাদিষু' কিম্? দাসীশ্রোত্রিয়ঃ। ক্ষেপে কিম্? পরমব্রাহ্মণঃ।

৩১। অঙ্গানি মৈরেয়ে। ৬। ২। ৭০।

মদ্যবিশেষো মৈরেয়ঃ। মধুমৈরেয়ঃ। মধুবিকারস্য তস্য মধ্বঙ্গম্। অঙ্গানি কিম্? পরমমৈরেয়ঃ। মৈরেয়ে কিম্? পুষ্পাসবঃ।

পরতঃ ক্ষেপবাচিনি সমাসে পূর্ব্বপদমাদ্যুদাত্তং স্যাৎ। ভার্য্যাসৌশ্রুত ইতি। সুশ্রবণীতীতি সুশ্রুত্ তস্যাপত্যং সৌশ্রুতঃ। ভার্য্যাপ্রধানতয়েতি। ভার্য্যাপ্রধানঃ সৌশ্রুত ইতি শাকপার্থিবাদিত্বাদুত্তর-পদলোপিসমাস ইতি দর্শয়তি। দক্ষেণ প্রোক্তং দাক্ষং তদধীতে দাক্ষঃ। কুমার্য্যাদিলাভকাম ইতি। তৎপ্রোক্তে যস্মৈ শস্ত্রাধ্যয়নমসত্যামপি কুমার্য্যাদিলাভকামঃ সংস্তব প্রবর্ত্ততে তত এবং ক্ষিপ্যতে পূর্ব্ববৎসমাসঃ। ভয়ব্রাহ্মণ ইতি। তৃতীয়েতি যোগবিভাগাৎসমাসঃ। যোঽব্রাহ্মণঃ সন্ রাজ-দণ্ডাদিভয়েন ব্রাহ্মণাচারং করোতি স এবমুচ্যতে।

৩১। অঙ্গানীতি। অঙ্গমাদ্যেকম্। বহুবচনং স্বরূপবিধিনিরাসার্থম্। মৈরেয়শব্দে

থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পদের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, ভার্য্যাসৌশ্রুতঃ। সুশ্রুতের অপত্যেরা ভার্য্যা-প্রধান বলিয়া তাহাদের নিন্দা বুঝাইতেছে। অন্তেবাসী যথা, কুমারীদাক্ষাঃ। ওদনপাণিনীয়াঃ। অর্থাৎ কুমারী প্রভৃতি লাভের জন্য যাহারা দাক্ষ্যাদি কর্ত্তৃক প্রোক্ত শাস্ত্র অধ্যয়ন করে, তাহারা এইরূপে নিন্দিত হয়। ভিক্ষা-মাণবঃ। "ভিক্ষাং লপ্স্যেঽহং" এইরূপ বলে, যে, তাহাকে মাণবক বলে। ভয়ব্রাহ্মণঃ। ভয়ে ব্রাহ্মণ হইয়া গেল। গোত্রাদি অর্থে না হইলে কি হইবে? দাসীশ্রোত্রিয়ঃ। ক্ষেপার্থ না হইলে কি হইবে? পরমব্রাহ্মণঃ।

৭১। মদ্যবিশেষকে মৈরেয় বলে। মৈরেয় শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী মদ্যের অঙ্গবাচক শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, মধুমৈরেয়ঃ। মধুর বিকার

७२ । भक्ताख्यास्तदर्थेषु । ६ । २ । ७१ ।

भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । 'भक्ताख्याः' किम् ? समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । 'तदर्थेषु' किम् ? भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ।

७३ । गोबिड़ालसिंहसैन्धवेषूपमाने । ६ । २ । ७२ ।

धान्यगवः । गोबिड़ालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् ? परमसिंहः ।

उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचिनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः । मद्यविशेष इति सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयमित्यर्थः ।

७२ । भक्ताख्येति । अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषूत्तरपदेषु । अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिना भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्य्यायाणामेवान्नादीनां ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः । तादर्थ्ये चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् । बहुव्रीहिरिति । तत्पुरुषश्चेदन्तोदात्तः ।

७३ । गोबिडालेति । उपमानशब्दे प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । गवादिषूपमानवाचिषू-

---

মদ্য । অতএব মধু মদ্যের অঙ্গ হইতেছে । মদ্যের অঙ্গ না বুঝাইলে কি হইবে ? পরমৈরেয়ঃ । মৈরেয় না হইলে কি হইবে ? যথা, পুষ্পাসবঃ ।

৭২ । ভক্ত অর্থাৎ অন্ন অর্থ বুঝাইলে অন্নবাচক শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের অনুদাত্ত স্বর হয় । যথা, "ভিক্ষাকংসঃ । ভাজীকংসঃ" । ভিক্ষাদি শব্দে অন্নবিশেষ বুঝায় । ভক্তাখ্যা না হইলে কি হইবে ? সমাশশালয়ঃ । শমশনং সমাশঃ । এস্থলে ক্রিয়ামাত্র বুঝাইতেছে । ভক্তবাচক শব্দ পরে না থাকিলে কি হইবে ? ভিক্ষাপ্রিয়ঃ । এই শব্দটী বহুব্রীহি সমাসনিষ্পন্ন । অতএব পূর্ব্বশব্দটী অন্তোদাত্ত হইল ।

৭৪। অকে জীবিকার্থে। ৬। ২। ৭৩।

অকপ্রত্যয়ান্তে উত্তরপদে জীবিকার্থবাচিনি সমাসে পূর্ব্বপদমাদ্যুদাত্তম্। দন্তলেখকঃ। যস্য দন্তলেখনেন জীবিকা। নিত্যং ক্রীড়েতি সমাসঃ। অকে কিম্? রমণীয়কর্ত্তা। জীবকার্থে কিম্? ইক্ষুভক্ষিকাং ধারয়সি।

৭৫। প্রাচাং ক্রীড়ায়াম্। ৬। ২। ৭৪॥

প্রাগ্দেশবর্ত্তিনাং যা ক্রীড়া তদ্বাচিনি সমাসে অকপ্রত্যয়ান্তে পরে পূর্ব-

---

ত্তরপদেষু পূর্ব্বপদমাদ্যুদাত্তং স্যাৎ। ধান্যগব ইতি। অমীপমিতসমাসে গোরতদ্ধিতলুকীতি টচ্। অত্র পূর্ব্বপদাদ্যুদাত্তবিধানসামর্থ্যাট্টিত্ত্বপ্রযুক্তঃ স্বরো বাধ্যতে। উপমানার্থৌ যৌ যবীদাহরণে যথা সম্ভবতি স তথা যোজয়িতব্যঃ। তত্র দিঙ্মাত্রং দর্শয়তি। গবাকৃত্যেত্যাদি। আকৃতিঃ সংস্থানম্। সন্নিবেশিতং ব্যবস্থাপিতম্। এবমন্যত্রাপি যৎকিঞ্চিৎসাদৃশ্যং যোজয়িতব্যম্।

৭৪। অক ইতি। জীবিকার্থবাচিনি সমাসে অকপ্রত্যয়ান্তে উত্তরপদে পূর্ব্বপদমাদ্যুদাত্তং স্যাৎ। দন্তলেখক ইতি। ণ্বুল্তৃচাবিতি ণ্বুল্।

৭৩। উপমানবাচক গো, বিড়াল, সিংহ ও সৈন্ধব শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পদের অনুদাত্ত স্বর হয়। যথা, ধান্যগবঃ। গোবিড়ালঃ। তৃণসিংহঃ। সক্তুসৈন্ধবঃ। ধান্যং গৌরিব এই বিগ্রহে ধান্যগবঃ। পদ সিদ্ধ হইয়াছে। ব্রহ্মাদি শব্দের সহিত উপমিত সমাস হয়। এই সূত্র দ্বারা এস্থলে উপমিত সমাস হইয়াছে। গোরুর আকৃতির ন্যায় রাশীকৃত ধান্যকে ধান্যগব বলে। উপমান না বুঝাইলে কি হইবে? পরমসিংহঃ। এস্থলে পূর্ব্বপদ অনুদাত্ত হয় নাই।

৭৪। অক্প্রত্যয়ান্ত জীবিকাবাচক পদ পরে থাকিলে সমাসে পূর্ব্বপদ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, দন্তলেখকঃ। যাহার দন্তলেখন দ্বারা জীবিকানির্ব্বাহ হয়। এস্থলে "নিত্যং ক্রীড়া" এই সূত্র দ্বারা সমাস হইয়াছে। অক্ প্রত্যয়ান্ত পদ পরে না থাকিলে কি হইবে? রমণীয়কর্ত্তা। জীবিকার্থ না বুঝাইলে কি হইবে? ইক্ষুভক্ষিকাং ধারয়সি।

माद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचां किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीड़ा । क्रीड़ायां किम् ? तव पुष्पप्रचायिका । पर्य्याये ण्वच् ।

७६ । अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ।

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । "नियुक्ते" किम् ? काण्डलावः ।

७७ । शिल्पिनि चाकृञः । ६ । २ । ७६ ।

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञः परो न भवति । तन्तुवायः । "शिल्पिनि" किम् ? काण्डलावः । "अकृञः" किम् ? कुम्भकारः ।

---

७५ । प्राचामिति । प्राचां क्रीडायामिति । श्रुतयोरेवान्वयसम्भवान्मतेनेव्यध्याहारो न युज्यते इति तत्राह । प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीडेति । अजीविकार्थमिदम् । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । नित्यं क्रीडेति समासः ।

७६ । अणि नियुक्ते । युजिर योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् । नियुक्तः अधिकृतः स च कश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिद्ध्यति । युक्त इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते । समाधिस्तत्परता । अत्र रौधादिकस्य स्वरितेतो ग्रहणं योगः सम्बन्धमात्रम् । छत्रधार इति । कर्मण्यण् ।

---

৭৫ । সমাসে পূর্ব্বদেশবর্ত্তী লোকের যে ক্রীড়া, তদ্বাচক অক্-প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পদের আদ্যুদাত্ত স্বর হয় । যথা, উদ্দালকপুষ্পভঞ্জিকা । এস্থলে "সংজ্ঞায়াং" এই সূত্র দ্বারা ণ্বুল্ প্রত্যয় হয় । পূর্ব্বদেশবাসীদিগের না বুঝাইলে কি হইবে ? জীবপুত্রপ্রচায়িকা । এইটী উত্তর দেশীয়দিগের ক্রীড়া । ক্রীড়া না বুঝাইলে কি হইবে ? তব পুষ্পপ্রচায়িকা । পর্য্যায়ে ণ্বচ্ প্রত্যয় হয় ।

৭৬ । অণ্ প্রত্যয়ান্ত নিযুক্ত বাচক শব্দের সমাসে পূর্ব্ববর্ত্তী পদ আদ্যুদাত্ত হয় । যথা, ছত্রধারঃ । নিযুক্ত অর্থ না বুঝাইলে কি হইবে ? কাণ্ডলাবঃ ।

৭৮। १संज्ञायां च। ৬। ২। ৭৭।

अणन्ते परे। तन्तुवायो नाम कृमिः। अकृञ इत्येव। रथकारो नाम ब्राह्मणः।

৭৯। गोतन्तियवम् पाले। ৬। ২। ৭৮।

गोपालः। तन्तिपालः। यवपालः। अनियुक्तार्थो योगः। गो इति किम्? वत्सपालः। पाले इति किम्? गोरक्षः।

৭৭। शिल्पिनीति। नियुक्ते चेत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम्। तन्तुवाय इति। ह्वावाम-श्चेत्यण्। आतो युक्।

৭৮। संज्ञायामिति। संज्ञायां विषयेऽणन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेदण् कृञो न भवति।

৭৯। गोतन्तीति। गोतन्तियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे। गोपाल इति। गाः पालयतीति विग्रहः। तन्तिपाल इति। तनु विस्तारे क्तिन्। तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः।

৭৭। তৎপুরুষ সমাসে শিল্পিবাচক অণ্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদ আদ্যুদাত্ত হয়। ঐ অণ্ প্রত্যয় যদি কৃঞ্ ধাতুর উত্তর বিহিত না হয়। যথা, তন্তুবায়ঃ। শিল্পিবাচক না বুঝাইলে কি হইবে? কাণ্ডলাবঃ। কৃঞ্ ধাতুর উত্তর হইলে কি হইবে? যথা, কুম্ভকারঃ।

৭৮। সংজ্ঞা বুঝাইলে অণ্ প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, তন্তুবায়ো নাম কৃমিঃ। কৃঞ ধাতুর উত্তর না হইলেই হইবে। যথা, রথকারো নাম ব্রাহ্মণঃ।

৭৯। পাল শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী গো, তন্তি ও যব শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, গোপালঃ। তন্তিপালঃ। যবপালঃ। যোগ শব্দের অনিযুক্ত অর্থ বুঝাইতেছে। গো শব্দ পূর্ব্বে না থাকিলে কি হইবে? বৎসপালঃ। পাল শব্দ পরে না থাকিলে কি হইবে? গোরক্ষঃ।

८०। णिनि। ६। २। ७९।

पुष्पहारी।

८१। उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव। ६। २। ८०।

उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम्। 'शब्दार्थप्रकृतौ' किम्? वृकवञ्ची। 'प्रकृतिग्रहणम्' किम्? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात्। इह मा भूत्। गर्दभोच्चारी।

८०। णिनीति। णिन्नन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम्।

८१। उपमानमिति। उष्ट्रक्रोशीत्यादि। कर्त्तर्युपमान इति णिनिः। शब्दार्थप्रकृतौ किमिति। सूत्रं किमर्थमित्यर्थः। वृकवञ्चीति। कृत्स्वर एव भवति। प्रकृतिरेवेत्यादि। असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत तथा च यथापि धातूपसर्गसमुदाया-च्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात्। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया णिन्नन्तोत्तरपदत्वानपायात्। प्रकृतिग्रहणे तु न भवति योऽत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः। यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति भावः। एवं किं शब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येव नियमो माभूत्।

৮০। ণিন্ প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পদ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, পুষ্পহারী।

৮১। শব্দার্থ প্রকৃতিতে ণিন্ প্রত্যয়ান্ত পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী উপমান-বাচক পদ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, উষ্ট্রক্রোশী। ধাঙ্করাবী। এস্থলে উপমান শব্দের গ্রহণ করাতে পূর্ব্বযোগের বিষয় বিভাগার্থ বুঝাইতেছে। শব্দার্থ প্রকৃতি না বুঝাইলে কি হইবে? বৃকবঞ্চী। প্রকৃতি শব্দের গ্রহণ করাতে যে স্থলে শব্দার্থ উপসর্গনিরপেক্ষ হইবে, সেখানেই হইবে? অতএব গর্দ্দভোচ্চারী, এস্থলে আদ্যু-দাত্ত হইল না।

८२। युक्तारोह्यादयश्च। ६। २। ८१।

आद्युदात्ताः। युक्तारोही। आगतयोधी। क्षीरहोता।

८३। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे। ६। २। ८२।

कुटीजः। काशजः। तुषजः। भ्राष्ट्रजः। वटजः।

८४। अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः। ६। २। ८३।

बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे। उपसरजः। आमलकीजः। 'बह्वचः' किम्? दग्धजानि तृणानि।

८२। युक्तारोह्यादय इति। युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः। युक्तारोहीत्यादि। अत्र णिनीत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमार्थं सूत्रम्। अत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः। क्षीरहोतेति। याजकादित्वात् षष्ठीसमासोऽयम्। समासस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते तदपवादे मन्क्तिन्निति तदपवादोऽयम्।

८३। दीर्घेति। दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे। कुटीज इति। सप्तम्यां जनेर्डः।

८४। उपसरज इति। स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः। प्रजने सर्तेरित्यप्। तत्र जातः उपसरजः। आमलकीज इति। दीर्घकाशेति बाधित्वा परत्वादयं स्वरः।

৮২। যুক্তারোহী প্রভৃতি শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, যুক্তারোহী। আগতযোধী। ক্ষীরহোতা। ইত্যাদি।

৮৩। জ শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী দীর্ঘ, কাশ, তুষ, ভ্রাষ্ট্র ও বটশব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, কুটীজঃ। কাশজঃ। তুষজঃ। ভ্রাষ্ট্রজঃ। বটজঃ।

৮৪। জ শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী বহু স্বর বিশিষ্ট শব্দের অন্ত্যবর্ণের পূর্ব্ব-

---

* युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवञ्ची, आगतनन्दी, आगतप्रहारी, आगतमत्स्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वत्रिरात्रः, व्युष्टिनिरात्रः, गर्गत्रिरात्रः, गणपादः, एकशितिपादः, पात्रेसमितादयश्च, इति युक्तारोह्यादयः। आकृतिगणोऽयम्। न अधिकमतवर्ष इत्यादि।

८५। ग्रामेऽनिवसन्तः। ६। २। ८४।

ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम्। तच्चेन्निवसद्वाचि न। मल्लग्रामः। ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची। देवग्रामः। देवस्वामिकः। 'अनिवसन्तः' किम्? दाक्षिग्रामः। दाक्षिनिवासः।

८६। घोषादिषु च। ६। २। ८५।

दाक्षिघोषः। दाक्षिकटः। दाक्षिह्रदः।

८७। छात्र्यादयः शालायाम्। ६। २। ८६।

छात्रिशाला। व्याडिशाला। यदापि शालान्तः समासो नपुंसक-

८५। ग्राम इति। सूत्रे निवसत्यस्मिन्निति निपूर्वाद्वसेर्वसिवहिभासिसाधिगडिमण्डिनिनन्दि-भ्यश्चेति झच्। मल्लग्राम इति। षष्ठीसमासः। दाक्षिग्राम इति दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन् स उच्यते।

८६। घोषेति। घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तम्। अत्र निवसन्त इति केचिदनु-वर्त्तयन्ति। अपरे नानुवर्त्तयन्ति। तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति मतान्तरे भवति।

८७। छात्र्यादय इति। शालाशब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः। यदा शालान्त

বর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। যথা, উপসরজঃ। আমলকীজঃ। বহুস্বরবিশিষ্ট না হইলে কি হইবে? যথা, দগ্ধজানি তৃণানি। এস্থলে দ্বিস্বরের পর হইয়াছে।

৮৫। গ্রাম শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদ উদাত্ত হয়। উক্ত গ্রামশব্দ যদি নিবাসার্থক না হয়। যথা, মল্লগ্রামঃ। এস্থলে গ্রাম শব্দে সমূহ বুঝাইতেছে। দেবগ্রামঃ অর্থাৎ দেবস্বামিক। নিবাস অর্থ বুঝাইলে কি হইবে? যথা, দাক্ষিগ্রামঃ। অর্থাৎ দাক্ষিনিবাসঃ।

৮৬। তৎপুরুষে ঘোষাদি শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, দাক্ষিঘোষঃ। দাক্ষিকটঃ। দাক্ষিহ্রদঃ।

लिङ्गी भवति, तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः। छात्रिशालम्।

८८। प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् (क)। ६। २। ८७।

प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। इन्द्रप्रस्थः। अवृद्धम् किम्? दाक्षिप्रस्थः। 'अकर्क्यादीनामिति किम्? कर्कीप्रस्थः। मकरीप्रस्थः।

इत्यादि। विभाषा सेनासुरेत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम्। तदास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति छात्रिशाला। तत्पुरुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वो न भवति। प्रभशालम्। चत्रियशालम्। अस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषे शालायामित्ययं च। तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वामनजयदत्तौ।

८८। प्रस्थेति। मालादीनां चेत्यतोऽवृद्धमिति च्छेदः। कर्क्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति। अकेति किमिति। अकर्क्यादीनां किमित्यर्थः।

৮৭। শালাশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী ছাত্রি ইত্যাদি শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, ছাত্রিশালা। ব্যাড়িশালা। যখন সমাস বিহিত শালাশব্দান্ত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ হয়, তখনও "তৎপুরুষে শালায়াং নপুংসকম্" এই সূত্র দ্বারা পূর্ব্বে প্রতিষেধ হইয়াছে বলিয়া এই আদ্যুদাত্ত স্বরই হইবে। যথা, ছাত্রিশালম্।

৮৮। তৎপুরুষ সমাসে প্রস্থ শব্দ পরে থাকিলে কর্ক্যাদি শব্দ ভিন্ন অন্য অবৃদ্ধ অর্থাৎ বৃদ্ধ অর্থ হয় নাই এরূপ পূর্ব্বপদের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, ইন্দ্রপ্রস্থঃ। বৃদ্ধ অর্থ হইলে কি হইবে? যথা, দাক্ষিপ্রস্থঃ। কর্ক্যাদি শব্দ হইলে কি হইবে? কর্কীপ্রস্থঃ। মকরীপ্রস্থঃ।

(ক) কর্কী, মঘী, মকরী, কর্কন্ধু, শমী, করীর, কন্দুক, কবল, বদরী, শীঘ, শীঘ ইতি কর্ক্যাদিঃ।

८९ । मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ।

वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ।

९० । अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् (क) ।६।२।८९।

नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्म-नगरम् । अमहदिति किम् ? महानगरम् । नवनगरम् । 'अनु-दीचाम्' किम् ? कार्तिनगरम् ।

---

८९ । मालेति । प्रस्थे परे मालादीनामादिरुदात्तः स्यात् । शोणप्रस्थ इति । एङ् प्राचां देशे इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम् ।

९० । अमहदिति । महन्नववर्जितं पूर्वपदमिति । महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं सम्बन्धः । महानगरमिति । आन्महतः समानाधिकरणेति महत आत्वे कृतेऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः । नवार्ममिति । नवशब्दः प्रत्ययवचनो वकारान्तः । संघातविगृहीतार्थमिति । मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राश्मशब्दस्य संघातस्य च तस्य प्रतिषेधार्थः । मद्राश्मार्ममिति । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोरिति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्रार्मम् । मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे ! प्रायेण त्वश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते तदृष्यनुरोधादुक्तम् । अश्मशब्दस्याऽनकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । अपरे तु मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्येऽदर्शनादसंगतमेतदित्याहुः । दिवोदासायेति । दिवसश्च दासे इति षष्ठ्या अलुक् ।

৮৯। তৎপুরুষ সমাসে প্রস্থ শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী বৃদ্ধার্থক মালাদি শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, মালাপ্রস্থঃ। শোনাপ্রস্থঃ।

৯০। সমাসে নগর শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী মহৎ ও নব শব্দ ভিন্ন অন্য পূর্ব্ববর্ত্তী যে শব্দ তাহা আদ্যুদাত্ত হয়। উহা যদি উত্তরদেশবাসীদিগের না হয়।

(क) माला, शाला, शोणा, द्राक्षा, क्षामा, काञ्ची, एक, काम, दिवोदास, भव्यम्, इति मालादिराकृतिगणः ।

৮১। অর্মে চাবর্ণং দ্ব্যচ্ ত্র্যচ্। ৬। ২। ৯০।

অর্মে পরে দ্ব্যচ্ত্র্যচ্পূর্বমবর্ণান্তমাদ্যুদাত্তম্। গুপ্তার্মম্। কুক্কুটার্মম্। অবর্ণম্ কিম্? বৃহদর্মম্। 'দ্ব্যচ্ ত্র্যচ্ কিম্? কপিঞ্জলার্মম্। অমহন্নবমিত্যেব। মহার্মম্। নবার্মম্।

৮২। ন ভূতাধিকসংজীবমদ্রাশ্মকজ্জলম্ ।৬।২।৯১।

অর্মে পরে নৈতান্যাদ্যুদাত্তানি। ভূতার্মম্। অধিকার্মম্। সংজীবার্মম্। মদ্রাশ্মগ্রহণং সংঘাতবিগৃহীতার্থম্। মদ্রার্মম্। অশ্মার্মম্। মদ্রাশ্মার্মম্। কজ্জলার্মম্। 'আদ্যুদাত্তপ্রকরণে দিবোদাসাদীনাং ছন্দস্যুপসংখ্যানম্' *। 'দিবো'দাসায় দাশুষে'।

৮৩। অন্তঃ। ৬। ২। ৯২।

অধিকারোঽয়ম্। প্রাগুত্তরপদাদিগ্রহণাৎ।

৮৩। অন্ত ইতি। অত্রাপি প্রকরণে পূর্বপদবিষয়া প্রথমা ষষ্ঠ্যর্থে বেদিতব্যা।

যথা, ব্রহ্মনগরম্। মহৎ শব্দ হইলে কি হইবে? মহানগরম্। নবনগরম্। উত্তরদেশবাসীদিগের হইলে যথা, কার্ত্তিনগরম্।

৯১। অর্ম্ম শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী দ্বি ও ত্রিস্বর বিশিষ্ট পূর্ব্ববর্ত্তী অবর্ণান্ত পদ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, গুপ্তার্ম্মম্। কুক্কুটার্ম্মম্। অবর্ণান্ত না হইলে যথা, বৃহদর্ম্মম্। দ্বি ত্রিস্বর বিশিষ্ট না হইলে যথা, কপিঞ্জলার্ম্মম্। মহৎ ও নব শব্দ হইলে কি হইবে? মহার্ম্মম্। নবার্ম্মম্।

৯২। অর্ম্মশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী ভূত, অধিক, সঞ্জীব, মদ্র, অশ্ম ও কজ্জল শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয় না। যথা, ভূতার্ম্মম্। অধিকার্ম্মম্। সঞ্জীবার্ম্মম্। মদ্রাশ্ম শব্দের গ্রহণ করাতে সংঘাত গ্রহণ বুঝাইত না। যথা, মদ্রার্ম্মম্। অশ্মার্ম্মম্। মদ্রাশ্মার্ম্মম্। কজ্জলার্ম্মম্। আদ্যুদাত্ত প্রকরণে দিবোদাসাদি শব্দের উপসংখ্যান হইবে। যথা, দিবোদাসায় দাশুষে।

९४ । सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । ६ । २ । ९३ ।

सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वम् किम् ? परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तते । गुणः किम् ? सर्वसौवर्णः । 'कार्त्स्न्ये' किम् ? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ।

---

९४ । सर्वमिति । गुणकार्त्स्न्ये वर्तमानः सर्वः अन्तोदात्तः । तत्र गुणान्तरस्याभावात्तस्य गुणकार्त्स्न्यं भवति । सर्वश्वेत इति । पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते । आश्रयव्याप्त्येति । ननूज्ज्वलत्वेन सर्वसौवर्ण इति । विकारविषयमात्रं कार्त्स्न्यम् । सर्वश्वेत इति । गुणोत्तरेण तरलोपश्चेति समासः । तरप्रत्ययलोपश्च । कार्त्स्न्ये किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दात्कार्त्स्न्यं न व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं नियमः । कर्मधारये न षष्ठीसमास इत्याह । सर्वेषामिति गुणिकार्त्स्न्ये वर्तमानो न गुणकार्त्स्न्ये । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमितिवद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वकालैकेति समासो गृह्यते तदा कार्त्स्न्यग्रहणं मास्तु । अञ्जनागिरिरिति । वनगिर्योः संज्ञायामिति दीर्घः ।

৯৩। এই সূত্র হইতে পরবর্ত্তী ১১১ সূত্রের পূর্ব্ব পর্য্যন্ত অন্তোদাত্তাধিকার চলিবে।

৯৪। গুণবাচক ও কার্ৎস্ন্য অর্থাৎ সমগ্র বাচক শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী সর্ব্বশব্দ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, সর্ব্বশ্বেতঃ। সর্ব্বমহান্। সর্ব্বশব্দ পূর্ব্বে না হইলে যথা, পরমশ্বেতঃ। আশ্রয়ব্যাপ্তি দ্বারা শ্বেতেরই পরমত্ব, অতএব গুণকার্ৎস্ন্য বুঝাইতেছে। গুণ না বুঝাইলে যথা, সর্ব্বসৌবর্ণঃ। কার্ৎস্ন্য না হইলে যথা, সর্ব্বেষাং শ্বেততরঃ। সর্ব্বশ্বেতঃ।

६५ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः । ६ । २ । ६४ ।

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिकायः । 'संज्ञायाम्' किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ।

६६ । कुमार्य्यां वयसि । ६ । २ । ६५ ।

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तत्र वय इह गम्यते न कुमारत्वमेव । 'वयसि' किम् ? परमकुमारी ।

---

६६ । कुमार्य्यामिति । कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि द्योत्ये । वृद्धकुमारीति विशेषणसमासः । पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः । ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते । तथा च वयसि प्रथमे इत्यनेन ङीषच विहितः । तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन समानाधिकरण्यमत आह । कुमारीत्यादि । कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सहासंप्रयोगश्च । तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते । तदा वृद्धादिसमानाधिकरण्यं भवति तदाह तत्रेति । शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः । न कुमारत्वमेवेति । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तदेवौ न गम्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमवयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात् । ननु तर्हि ङीबपि न स्यादिति चेच्छृणु । पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा ङीप् कृतः । सोऽनन्तरं वृद्धादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते । परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव गम्यते न वयोऽन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ।

৯৫। সংজ্ঞা বুঝাইলে গিরি ও নিকায় শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পদের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, অঞ্জনগিরিঃ। মৌণ্ডিনিকায়ঃ। সংজ্ঞা না বুঝাইলে যথা, ব্রাহ্মণনিকায়ঃ।

৯৬। সমাসে অধিক বয়ঃক্রমার্থে কুমারী শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী শব্দের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, বৃদ্ধকুমারী। জরৎকুমারী। কুমারীশব্দটী পুরুষের সহিত কেবল অসম্প্রয়োগ প্রবৃত্তির নিমিত্ত গ্রহণ করিয়া প্রযুক্ত হইয়াছে। উহা বৃদ্ধাদি

९७। उदकेऽकेवले। ६। २। ९६।

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम्। गुडो-दकम्। स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः। 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः। 'अकेवले' किम्? शीतोदकम्।

९८। द्विगौ क्रतौ। ६। २। ९७।

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः। द्विगौ किम्? अतिरात्रः। क्रतौ किम्? बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः।

९७। उदक इति। अकेवल इति पदच्छेदः। अन्यथाऽसन्देहार्थं केवल उदक इत्येव ब्रूयात्तदाह। अकेवलं मिश्रमिति। द्रव्यान्तरसंपृक्तं मिश्रम्। गुडोदकमिति। गुडमिश्रमुदकं गुडोदकं शीतोदकमिति कर्मधारयः।

९८। गर्गत्रिरात्र इति। षष्ठीसमासः। तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम्। अहः-सर्वैकदेशेत्यादिनाऽच् समासान्तः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति क्लीबत्वम्। एवं सप्तरात्र इति। रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः। बिल्वसप्तरात्रमित्यत्र बिल्वशब्दो बिल्वहोमे वर्तते। तेन तत्र षष्ठीसमासः।

শব্দের সহিত সমানাধিকরণ হইতেছে। সেই বয়ঃক্রম এস্থলে গৃহীত হইতেছে, কুমারস্বরূপে নহে। বয়ঃক্রম না বুঝাইলে কি হইবে? পরমকুমারী।

৯৭। সমাসে অকেবল অর্থাৎ মিশ্র বাচক উদক শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, গুড়োদকম্। পূর্ব্বে স্বর বিহিত হইলে এস্থলে একাদেশ হইবে। "স্বরিতো বানুদাত্তে পদাদৌ" এই সূত্র দ্বারা বিকল্প পক্ষে স্বরিত স্বর হইবে। অকেবলার্থ না হইলে অর্থাৎ কেবলার্থে যথা, শীতোদকম্।

৯৮। উত্তরপদদ্বিগুসমাসে ক্রতুবাচক শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, গর্গত্রিরাত্রঃ। দ্বিগু সমাস না হইলে কি হইবে? অতিরাত্রঃ। ক্রতু না বুঝাইলে যথা, বিল্বহোমস্য সপ্তরাত্রো বিল্বসপ্তরাত্রঃ।

९९ । सभायां नपुंसके । ६ । २ । ९८ ।

सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । 'सभायाम्' किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् ? राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ।

१०० । पुरे प्राचाम् । ६ । २ । ९९ ।

देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । 'प्राचाम्' किम् ? शिवपुरम् ।

१०१ । अरिष्टगौड़पूर्वे च । ६ । २ । १०० ।

पुरे परेऽरिष्टगौड़पूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौड़पुरम् । 'पूर्व'ग्रहणं किम् ? इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौड़भृत्यपुरम् ।

---

९९ । गोपालसभमिति । अशाला चेति क्लीबत्वम् । प्रतिपदोक्तेति । सभाराजेत्यादिविहितम् । रमणीयसभमिति । रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः । अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम् ।

१०० । पुरे प्राचामिति । पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ।

१०१ । अरिष्टेति । पूर्वग्रहणं किमिति । अरिष्टगौडयोरिति वक्तव्यमिति प्रश्नः । इहापि

৯৯। সমাসে নপুংসকলিঙ্গ সভাশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী পদ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, গোপালসভম্। স্ত্রীসভম্। সভা শব্দ পরে না হইলে কি হইবে? ব্রাহ্মণসেনম্। নপুংসক না হইলে কি হইবে? যথা, রাজসভা এস্থলে প্রতিপদোক্ত নপুংসক শব্দের গ্রহণ হেতু ক্লীবলিঙ্গ হইল না। রমণীয়সভম্। ব্রাহ্মণকুলম্।

১০০। পূর্ব্বদেশ বুঝাইলে সমাসে পুর শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদের অন্তোদাত্ত স্বর হয়। যথা, দেবদত্তপুরম্। নান্দীপুরম্। পূর্ব্বদেশ না বুঝাইলে কি হইবে? শিবপুরম্।

১০১। সমাসে পুর শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী অরিষ্ট, গৌড় ও পূর্ব্ব শব্দের

१०२ । न हास्तिनफलकमार्देयाः । ६ । २ । १०१ ।

पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक् ।

१०३ । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । ६ । २ । १०२ ।

एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालबिलम् । 'कुसूलादि' किम् ? सर्पबिलम् । 'बिल' इति किम् ? कुसूलस्वामी ।

१०४ । दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ६ । २ । १०३ ।

दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्ण-

---

यथा स्यादिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिर्लभ्यते । अरिष्टगौडौ पूर्वौ यस्मिन् समास इति तेनारिष्टश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वादरिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात् समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात् ।

१०२ । नहास्तिनेति । पुरे प्राचामिति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मार्देयपुरमिति । ढे लोपो ऽकद्रवा इत्युकारलोपः ।

অন্তোদাত্ত হয় । যথা, অরিষ্টপুরম্ । গৌড়পুরম্ । পূর্ব্বশব্দ পূর্ব্বে না থাকিলে কি হইবে ? অরিষ্টাশ্রিতম্ । গৌড়ভৃত্যপুরম্ ।

১০২ । পুরশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী হাস্তিন, ফলক ও মার্দ্দেয় শব্দের অন্তোদাত্ত স্বর হয় । যথা, হাস্তিনপুরম্ ।" ফলকপুরম্ । মার্দ্দেয়পুরম্ । "মৃদেরপত্যং" এই বিগ্রহে শুভ্রাদি শব্দের উত্তর ঢক্‌প্রত্যয় হইয়াছে ।

১০৩ । বিলশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী কুসূল, কূপ, কুম্ভ ও শাল শব্দের অন্তোদাত্ত স্বর হয় । যথা, কুসূলবিলম্ । কূপবিলম্ । শালাবিলম্ । কুসূলাদি শব্দ পূর্ব্বে না হইলে কি হইবে ? সর্পবিলম্ । বিলশব্দ পরে না থাকিলে যথা, কুসূলস্বামী ।

मृत्तिका। जनपद:। पूर्वपञ्चालाः। आख्यानम्। पूर्वयायातम्। पूर्वचानराटम्। शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम्।

१०५। आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि। ६।२।१०४।

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति। पूर्वपाणिनीयाः। 'आचार्य' इति किम्? पूर्वान्तेवासी। 'अन्तेवासिनि' किम्? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम्।

१०४। दिक्शब्दा इति। दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि स्युर्ग्रामादिषूत्तरपदेषु। चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम्। पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिकेति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। पूर्वपञ्चाला इति। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति। पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः। ततः पूर्वशब्देन समानाधिकरणात् पूर्वापरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः। पूर्वयायातमिति। ययातिमधिकृत्य कृतौ ग्रन्थ इत्यणि यायातशब्दः सिद्धः। शब्दग्रहणमित्यादि। दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोऽपि ग्रहणात्पूर्वं यायातमित्यादावपि भवति।

१०५। आचार्योपसर्जनेति। आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणं सप्तम्यर्थे प्रथमा तदाह। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति। आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः। स चासावन्तेवासी च तद्वाचिनि। पूर्वपाणिनीया इति। पूर्वापरप्रथमेति समासः। पाणिनस्छात्राः पाणिनीयाः। अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनम्। पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति। पूर्वं चिरन्तनमित्यर्थः।

১০৪। গ্রাম, জনপদ, আখ্যান ও চানরাট শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী দিক্‌-বাচক শব্দ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, পূর্ব্বেষু কামশমী। অপরকৃষ্ণমৃত্তিকা। জন-পদ শব্দে দেশ বুঝায়। পূর্ব্বপঞ্চালাঃ। আখ্যানম্ পূর্ব্বযায়াতম্। পূর্ব্বচানরাটম্। শব্দের গ্রহণ করাতে কালবাচকেরও গ্রহণ হইবে।

১০৫। অন্তেবাসিশব্দ পরে থাকিলে আচার্য্য বোধক দিক্‌বাচক শব্দের অন্তোদাত্ত স্বর হয়। যথা পূর্ব্বপাণিনীয়াঃ। আচার্য্য বাচক না হইলে কি হইবে? পূর্ব্বান্তেবাসী। অন্তেবাসি না বুঝাইলে যথা, পূর্ব্বপাণিনীয়ং শাস্ত্রম্।

१०६। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च। ६। २। १०५।

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्छब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति। सर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। अधिकारग्रहणं किम्? सर्वभासः। सर्वकारकः।

१०७। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्। ६। २। १०६।

बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः। "विश्वकर्मा विश्वदेवः"। 'आविश्वदेवं सत्पतिम्'। 'बहुव्रीहौ' किम्? विश्वे च ते देवाश्च विश्वेदेवाः। 'संज्ञायाम्' किम्? विश्वदेवः। प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः।

१०६। उत्तरपदवृद्धाविति। अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लभ्यते। उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वादिहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह। उत्तरस्य पदस्येत्यादि। सर्वपाञ्चालक इत्यादि। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्य इति तदन्तविधौ बह्वादपि बहुवचनविषयादिति वुञ्। सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य दिशो मद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः। वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपद इत्युच्यमानेऽपि न निर्वाह इत्याह। सर्वकारक इति।

१०७। बहुव्रीहाविति। संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणं न विश्वशब्दस्येति। विशेः क्वन् नित्त्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः।

১০৬। "উত্তরপদস্থ" এই সূত্রদ্বারা বিহিত যে বৃদ্ধি, তদ্বিশিষ্ট উত্তর পদ পরে থাকিলে সর্ব্বশব্দ এবং দিক্‌বাচক শব্দ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, সর্ব্বপাঞ্চালকঃ। অধিকার শব্দের গ্রহণ করাতে কি হইবে? সর্ব্বভাসঃ। সর্ব্বকারকঃ।

১০৭। বহুব্রীহি সমাসে সংজ্ঞা বুঝাইলে পূর্ব্ববর্ত্তী বিশ্বশব্দ অন্তোদাত্ত হয়। এই সূত্রটী পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর দ্বারা প্রাপ্ত আদ্যুদাত্ত স্বরের বিশেষক। যথা, বিশ্বকর্ম্মা। "বিশ্বদেবঃ। "আ বিশ্বদেবং সৎপ্রতিমং। বহুব্রীহি না হইলে কি হইবে?

१०८। उदराश्वेषुषु। ६। २। १०७।

संज्ञायामिति वर्त्तते। वृकोदरः। हर्य्यश्वः। महेषुः।

१०९। क्षेपे। ६। २। १०८।

उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम्। घटोदरः। कटुकाश्वः। चलाचलेषुः। अनुदर इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' इति भवति प्रतिषेधेन।

१०८। उदरेति। एषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात्। अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः। वृकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः। वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः। हर्यश्व इति। हरतेः सर्वधातुभ्य इति इन् आद्युदात्तो हरिशब्दः। हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः। यणि कृते उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः। महेषुरिति। महच्छब्दोऽन्तोदात्तो वर्त्तमाने पृषन्महदित्यत्र तथा निपातनात्। तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति त्वस्यायं आरम्भोऽपवादत्वादनेनैवान्तोदात्तत्वम्। उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेषुरिति ध्येयम्। सुष्ठु वर्णो येषां ते सुवर्णाः। नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम्। सुवर्णाः पुङ्खा येषान्ते। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वम्। पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तम्। एकादेशस्तु स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः। घटोदर इति। घटशब्दः पचाद्यजन्तः। कटुशब्दात् संज्ञायां कन्। चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति पचाद्यजन्तो चलाचलशब्दः। अनुदर इत्यादि। अस्यावकाशः घटोदरः। नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः। अयवाः सुयवाः। एवं स्थिते विप्रतिषेधः।

বিশ্বে চ তে দেবাশ্চ বিশ্বেদেবাঃ। সংজ্ঞা না বুঝাইলে কি হইবে? বিশ্বদেবাঃ। অব্যয়ীভাবসমাসের পূর্ব্ব সূত্র পর্য্যন্ত এই বহুব্রীহি অধিকার চলিবে।

১০৮। বহুব্রীহি সমাসে উদর, অশ্ব ও ইষু শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী শব্দের অন্তোদাত্ত স্বর হয়। যথা, বৃকোদরঃ। হর্য্যশ্বঃ। মহেষুঃ।

১০৯। ক্ষেপ অর্থাৎ নিন্দা বুঝাইলে বহুব্রীহি সমাসে উদর, অশ্ব ও ইষুশব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্বপদ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, ঘটোদরঃ। কটুকাশ্বঃ। চলাচলেষুঃ। অনুদরঃ। এইস্থলে "নঞ্‌সুভ্যাং" এই সূত্র দ্বারা নিষেধ হইতেছে।

११० । नदी बन्धुनि । ६ । २ । १०९ ।

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । 'नदी' किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । 'बन्धुनि' किम् ? गार्गीप्रियः ।

१११ । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६ । २ । ११० ।

निष्ठान्ते पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् ? प्रसेवकमुखः । 'उपसर्गपूर्वम्' किम् ? शुष्कमुखः ।

११२ । उत्तरपदादिः । ६ । २ । १११ ।

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' इत्यवधिकः ।

---

११० । नदीति । बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । गर्गादिभ्यो यञिति यञ् । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् इति ङीप् । गार्गी । ञित्स्वरेणाद्युदात्तः । ब्रह्मबन्धुरिति । बृंहेर्नोऽच्चेति नकारस्याकारादेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिनन्तो ब्रह्मशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । तदाह ब्रह्मेत्यादि । गार्गीप्रिय इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ।

१११ । निष्ठोपसर्गेति । उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तम् । प्रधौतपाद इति । धावु गतिशुद्ध्योः क्तः । च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठ् । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः । प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः । प्रसेवकमुख इति । ण्वुलन्तः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ञित्वान्मध्योदात्तः । शुष्कमुख इति । शुष्कधृष्टाविति शुष्कशब्द आद्युदात्तः ।

११२ । उत्तरपदादिः । उत्तरपदेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् ।

---

১১০ । বহুব্রীহি সমাসে বন্ধুশব্দ পরে থাকিলে নদ্যন্ত পূর্ব্বপদ অন্তোদাত্ত হয় । যথা, গার্গীবন্ধুঃ । নদী না হইলে কি হইবে ? ব্রহ্মবন্ধুঃ । ব্রহ্মশব্দ আদ্যুদাত্ত । বন্ধু না বুঝাইলে কি হইবে ? গৌরীপুত্রঃ ।

১১১ । বহুব্রীহি সমাসে নিষ্ঠাপ্রত্যয়ান্ত উপসর্গ পূর্ব্বক পূর্ব্বপদ বিকল্পে অন্তোদাত্ত হয় । যথা, প্রধৌতপাদঃ ২ । নিষ্ঠাপ্রত্যয়ান্ত না হইলে কি হইবে ? প্রসেবকমুখঃ । উপসর্গ পূর্ব্বক না হইলে কি হইবে ? শুষ্কমুখঃ ।

১১২ । এই সূত্র হইতে সমাসস্বরের শেষ পর্য্যন্ত উত্তরপদাধিকার চলিবে । আদ্যধিকারটি "প্রকৃত্যা ভগালম্" এই সূত্র অবধি হইবে ।

११३। कर्णो वर्णलक्षणात्। ६। २। ११२।

वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ। शुक्लकर्णः। शङ्कुकर्णः। 'कर्णः' किम्? श्वेतपादः। 'वर्णलक्षणात्' किम्? शोभनकर्णः।

११४। संज्ञौपम्ययोश्च। ६। २। ११३।

कर्ण आद्युदात्तः। मणिकर्णः। औपम्ये। गोकर्णः।

११५। कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च। ६। २। ११४।

संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ। शितिकण्ठः। काण्डपृष्ठः। सुग्रीवः। नाडीजङ्घः। औपम्ये—खरकण्ठः। गोपृष्ठः। अश्वग्रीवः। गोजङ्घः।

११३। कर्ण इति। आद्युदात्त इति। सिद्धार्थकथनमेतत्। उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त इत्यर्थः। एवं चास्मिन् प्रकरणे कर्ण इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम्। शङ्कुकर्ण इति। शङ्कुः कर्णो यस्येति विग्रहः। सप्तमीविशेषणे इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादेः परा सप्तमीति परनिपातः। कर्णे लक्षणस्येति दीर्घः। पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते पृथग्वर्णग्रहणात्। अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत् स्यात्। श्वेतपाद इति। श्विता वर्णे पचाद्यच्। शोभनकर्ण इति। शुभ शोभार्थे अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्। प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति।

११४। संज्ञौपम्येति। संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्।

११५। कण्ठपृष्ठेति। कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम्। कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि स्युर्बहुव्रीहौ। कण्ठपृष्ठौ स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तौ ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्ग-

---

১১৩। বহুব্রীহিসমাসে বর্ণবাচক ও লক্ষণবাচক শব্দের পরবর্ত্তী কর্ণশব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, শুক্লকর্ণঃ। শঙ্কুকর্ণঃ। কর্ণশব্দ পরে না হইলে কি হইবে? যথা, শ্বেতপাদঃ। বর্ণ ও লক্ষণ বাচক শব্দের পর না হইলে কি হইবে? যথা, শোভনকর্ণঃ।

১১৪। বহুব্রীহিসমাসে সংজ্ঞাবাচক ও ঔপম্যবাচক শব্দের পরবর্ত্তী কর্ণশব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। সংজ্ঞাবাচক যথা, মণিকর্ণঃ। ঔপম্যবাচক যথা, গোকর্ণঃ।

११६। शृङ्गमवस्थायां च। ६। २। ११५।

शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तो बहुव्रीहौ। उद्गतशृङ्गः। द्व्यङ्गुलशृङ्गः। अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था। संज्ञायाम्। ऋष्यशृङ्गः। उपमायाम्। मेषशृङ्गः। 'अवस्था' इति किम्? स्थूलशृङ्गः।

११७। नञो जरमरमित्रमृताः। ६। २। ११६।

नञः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ। 'न मे जरा अजरम्'। अमरम्। 'अमित्रमर्दय'। 'अग्ने देवेष्वमृतम्'। 'नञः' किम्? ब्राह्मणमित्रः। 'जर' इति किम्? अशत्रुः।

लेऽप्यदन्तत्वाभावादन्तोदात्तत्वम्। सुग्रीवः इत्यत्र परत्वान्नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम्। अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः। यदि तु नेष्यते तर्हि चकारस्यैव विधेः समुच्चयार्थः इति व्याख्येयम्। नाड़ीजङ्घ इति। नाड्याकारे जङ्घे यस्य स नाड़ीजङ्घः।

११७। नञोजरेति। नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः। जरणं जरः ऋदोरप्। मरणं मरः अमरम्। अस्मादेव निपातनादप्। ञिमिदा स्नेहने। अमिचिदिमिशसिभ्यः क्त्रः। मृतो नपुंसके भावे क्तः। सूत्रे तु शब्दपरत्वात् पुंस्त्वम्। ञोन किमिति। जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः। अशत्रुरिति नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।

১১৫। বহুব্রীহিসমাসে সংজ্ঞাবাচক ও উপমাবাচক শব্দের পরবর্ত্তী কণ্ঠ, পৃষ্ঠ, গ্রীবা ও জঙ্ঘা শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। সংজ্ঞাবাচক যথা, শিতিকণ্ঠঃ। কাণ্ডপৃষ্ঠঃ। সুগ্রীবঃ। নাড়ীজঙ্ঘঃ। ঔপম্য যথা, খরকণ্ঠঃ। গোপৃষ্ঠঃ। অশ্বগ্রীবঃ। গোজঙ্ঘঃ।

১১৬। বহুব্রীহিসমাসে অবস্থা অর্থ বুঝাইলে সংজ্ঞাবাচক ও ঔপম্যবাচক শব্দের পরবর্ত্তী শৃঙ্গশব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, উদ্গতশৃঙ্গঃ। দ্ব্যঙ্গুলশৃঙ্গঃ। এস্থলে শৃঙ্গোদ্গমনাদি দ্বারা গো প্রভৃতি পশুর অবস্থাবিশেষ বুঝাইতেছে। সংজ্ঞাবাচক শব্দের পর না হইলে কি হইবে? যথা, ঋষ্যশৃঙ্গঃ। উপমাবাচকের পর না হইলে যথা, মেষশৃঙ্গঃ। অবস্থা অর্থ না বুঝাইলে, যথা, স্থূলশৃঙ্গঃ।

११८। सोर्मनसी अलोमोषसी। ६। २। ११७।

सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तञ्चाद्युदात्तं स्यात्। 'नञ्-सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः। 'सु॒कर्मा॑णः। सु॒युजः॑'। 'स नो॑ रक्षदनिमानः' सुब्रह्मा। 'शिवा प॒शुभ्यः॑ सु॒मनाः॑ सु॒वर्चाः॑'। 'सु॒पेश॑सस्करो॑ति'। 'सोः' किम्? कृतकर्मा। मनसी किम्? सु॒राजा। अलोमोषसी किम्? सुलोमा। सूषाः। कपि तु परत्वात् 'कपि पूर्वम्' इति भवति। सुकर्मकः। 'सु॒स्रोत॒स्कः'।

११८। सोरिति। मन् च अस् च मनसी। सुकर्म्माण इत्यादि। यद्यपि आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्यनेन सिद्धमिदं तथापि सुप्रथिमेत्यादि बह्वजर्थमच्छन्दोऽर्थं च सूत्रमिति बोध्यम्। सुप्रथिमेत्यत्र पृथुभाव इति पृथ्वादिभ्य इमनिच्। र ऋतो हलादेर्लघोरिति रादेशः। सुरा-जेति। राजशब्दः कनिन्युवृषीति कनिन्प्रत्ययान्तः। ञ्नित्यादिर्नित्यम्। लोम। उष दाहे। मिथुने-ऽसिरिति वर्त्तमाने उषः कित्। उषः। कपि त्विति। अस्यावकाशः सुकर्मा। कपि पूर्व-मित्यस्यावकाशः। अपवकः। एवं स्थिते विप्रतिषेधः।

১১৭। বহুব্রীহিসমাসে নঞের পরবর্ত্তী জর, মর, মিত্র ও মৃত শব্দের আদ্যু-দাত্ত স্বর হয়। যথা, ন মে জরা অজরম্। অমরম্। অমিত্রমর্দ্দয়। শ্রবো দেবেষমৃতম্। নঞের উত্তর না হইলে কি হইবে? যথা, ব্রাহ্মণমিত্রঃ। জরাদিশব্দ না হইলে যথা, অশত্রুঃ।

১১৮। বহুব্রীহিসমাসে সু শব্দের পরবর্ত্তী লোম ও উষস্ শব্দ ভিন্ন মন্-ভাগান্ত ও অস্-ভাগান্ত শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। এই সূত্রটী "নঞ্সুভ্যাং" সূত্রের বাধক। যথা, সুকর্ম্মাণঃ। সুযুজঃ। স নো রক্ষদনিমানঃ। সুব্রহ্মা শিবা পশুভ্যঃ সুমনাঃ সুবর্চ্চাঃ সুপেশসস্করোতি। সুশব্দের উত্তর না হইলে কি হইবে? সুরাজা। লোমন্ ও উষস্ শব্দ হইলে কি হইবে? সুলোমা। সুষা। কপ্‌প্রত্যয় পরে থাকিলে "কপিপূর্ব্বং" এই সূত্র দ্বারা হইবে। যথা, সুকর্ম্মকঃ। সুস্রোতস্কঃ।

११९। क्रत्वादयश्च (क)। ६। २। ११८।

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः। "साम्राज्याय सुक्रतुः"। 'सुप्रतीकः'। 'सुहव्यः'। 'सुप्रतूर्तिमनेहसम्'।

१२०। आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि। ६। २। ११९।

यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम्। 'आद्याः स्वश्वाः'। 'सुरथाँ आतिथिग्वे'। नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ। 'आद्युदात्तम्' किम्? 'या सुबाहुः'। द्व्यच् किम्? सुगुरसत्सुहिरण्यः। हिरण्यशब्दस्त्र्यच्।

१२१। वीरवीर्य्यौ च। ६। २। १२०।

सोः परे बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ। 'सुवीरेण रयिणा'। सुवी-

१२०। आद्युदात्तमिति। नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः। अशूमुषिलटिकणिखटीति क्वनन्तोऽश्वशब्दः। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् इति क्थनन्तो रथशब्दस्तदाह। नित्स्वरेणेति। सुबाहुरिति। अर्जिदृशिकम्यमिपंशिबाधेति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। सुहिरण्य इति। हर्य्यतेः कन्यन् हिर चेति कन्यन्तो हिरण्यशब्द आद्युदात्तस्त्र्यच्।

१२१। वीरवीर्य्याविति। वीरविक्रान्तौ चुरादिस्तत्र पचाद्यचि वीरः। अचो यत्। वीरेषु

১১৯। বহুব্রীহিসমাসে সুশব্দের পরবর্ত্তী ক্রতু প্রভৃতি শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, সাম্রাজ্যায় সুক্রতুঃ। সুপ্রতীকঃ। সুহব্যঃ। সুপ্রতূর্ত্তিমনেহসম্।

১২০। বহুব্রীহিসমাসে সুশব্দের পরবর্ত্তী যে দ্বিস্বরবিশিষ্ট শব্দ তাহার আদ্যুদাত্তস্বর হয়। যথা, আদ্যাঃ শশ্বাঃ। সুরথাঃ আতিথিগ্বে। নিৎস্বর দ্বারা অশ্ব ও রথ শব্দ আদ্যুদাত্ত হইল। আদ্যুদাত্ত না হইলে যথা, যা সুবাহুঃ। দ্বিস্বরবিশিষ্ট না হইলে যথা, "সুগুরসৎসুহিরণ্যঃ"। এস্থলে হিরণ্য শব্দটী ত্রিস্বরবিশিষ্ট।

(क) क्रतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्त्ति, हव्य, भव्य, भग इति क्रत्वादिः।

र्यस्य गोतमः'। वीर्य्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः। तत्र 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्य्यग्रहणं ज्ञापकम्। तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात्।

१२२। कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ।६।२।१२१।

उपकूलम्। परितीरम्। उपतीरम्। उपतूलम्। उपमूलम्। उपशालम्। उपाक्षम्। सुषमम्। निःषमम्। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते। कूलादिग्रहणं किम्? उपकुम्भम्। 'अव्ययीभावे' किम्? परमकूलम्।

१२३। कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ।६।२।१२२।

द्विकंसः। द्विमन्थः। द्विशूर्पः। द्विपाय्यम्। द्विकाण्डम्। 'द्विगौ' किम्? परमकंसः।

साधुर्विति प्राग्दीव्यतीयो वा यत्। वीर्य्यः। तत्रेत्यादि। कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह। तत्र हि सतीति।

१२२। कूलतीरेति। एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे। सुषममित्यादौ सुवि निर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा इति षत्वम्। तस्यासिद्धत्वात् समशब्द एवायम्। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेत इति। तेनाव्ययीभावसंज्ञा।

১২১। বহুব্রীহিসমাসে সুশব্দের পরবর্ত্তী বীর ও বীর্য্য শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, সুবীরেণ রয়িণা। সুবীর্য্যস্য গোতমঃ। বীর্য্যশব্দ যৎপ্রত্যয়ান্ত। সেস্থলে "যতোঽনাবঃ" এই সূত্রদ্বারা আদ্যুদাত্তস্বর হইবে না, ইহা জানাইবার জন্য বীর্য্যশব্দের গ্রহণ হইয়াছে। সেস্থলে পূর্ব্ব সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত স্বরের সিদ্ধি হইবে।

১২২। অব্যয়ীভাবসমাসে অব্যয়ের পরবর্ত্তী কূল, তীর, তূল, মূল, শাল, অক্ষ ও সম শব্দের আদ্যুদাত্তস্বর হয়। যথা, উপকূলম্। পরিতীরম্। উপতূলম্। উপমূলম্। উপশালম্। উপাক্ষম্। সুষমম্। নিঃসমম্। তিষ্ঠদ্গু প্রভৃতি গণ মধ্যে উপকূলাদি শব্দ পঠিত হইয়াছে। কূলাদিশব্দ পরে না থাকিলে যথা, উপকুম্ভম্। অব্যয়ীভাব সমাস না হইলে যথা, পরমকূলম্।

१२४। तत्पुरुषे शालायां नपुंसके। ६।२।१२३।

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम्। ब्राह्मणशालम्। 'तत्पुरुषे' किम्? दृढशालम्। ब्राह्मणकुलम्। 'शालायां' किम्? ब्राह्मणसेनम्। 'नपुंसके' किम्? ब्राह्मणशाला।

१२५। कन्था च। ६।२।१२४।

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्दे उत्तरपदमाद्युदात्तम्। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। 'नपुंसके' किम्? दाक्षिकन्था।

१२२। कंसमन्थेति। एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि स्युः। द्विकंस इति। द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः। कंसाट्टिठन्निति टिठन्। तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। द्विमन्था इति। आर्हादगोपुच्छेत्यादिना ठक् शेषं पूर्ववत्। द्विशूर्प इति। शूर्पादञन्यतरस्याम्। द्विपाय्यमिति पाय्यसान्नाय्येत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः। प्राग्वहतेष्ठक्। द्विकाण्डमिति। द्वे काण्डे प्रमाणमस्य प्रमाणे द्वयसजित्यादिना मात्रच्। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक्।

१२४। ब्राह्मणशालमिति। विभाषा सेनासुराच्छायेति नपुंसकता। दृढशालमिति। बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम्। ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति। सत्यम् उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिहैव क्रियते परिभाषानाश्रयणाया:।

१२५। सौशमिकन्थमिति। शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्था सौशमि·

১২৩। দ্বিগুসমাসে সংখ্যাবাচক শব্দের পরবর্ত্তী কংস, মন্থ, শূর্প, পায্য ও কাণ্ড শব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, দ্বিকংসঃ। দ্বিমন্থঃ। দ্বিশূর্পঃ। দ্বিপায্যম্। দ্বিকাণ্ডম্। দ্বিগু সমাস না হইলে যথা, পরমকংসঃ।

১২৪। তৎপুরুষসমাসে শালাশব্দ অন্তে আছে, এরূপ ক্লীবলিঙ্গ শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, ব্রাহ্মণশালম্। তৎপুরুষ না হইলে যথা, দৃঢ়শালম্। ব্রাহ্মণকুলম্। শালা শব্দ অন্তে না হইলে যথা, ব্রাহ্মণসেনম্। ক্লীবলিঙ্গ না হইলে যথা, ব্রাহ্মণশালা।

१२६। आदिश्चिहणादीनाम् (क)। ६। २। १२५।

कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः। चिहणकन्थम्। मन्दरकन्थम्। आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम्।

१२७। चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्। ६। २। १२६।

चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि। पुत्रचेलम्। नगरखेटम्। दधि-

---

कन्थम्। संज्ञायां कन्थोशीनरेष्विति नपुंसकत्वम्। आह्वरकन्थमिति। आङ्पूर्वात् ह्वरतेरातश्चोपसर्ग इति कः।

१२६। आदिश्चिहणादीनामिति। चिनोतेः क्विप्। चित्। हन्तेः पचाद्यच्। हनः चिहण इति निपातनात्तलोपो णत्वं च। मल मल्ल धारणे आभ्यां रः। निपातनाल्लस्य दत्वं मन्दरः। आदिरिति वर्त्तमान इति। पूर्वत्र ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसंबद्धम्। इह तु चिहणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्त्तव्यम्।

१२७। पुत्रचेलमिति। चेलं वस्त्रं तद्वत्तुच्छमित्यर्थः। नगरखेटमिति। खेटमिति तृण-

---

১২৫। তৎপুরুষসমাসে কন্থাশব্দান্ত ক্লীবলিঙ্গ শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, সৌশমিকন্থম্। আহ্বরকন্থম্। ক্লীবলিঙ্গ না হইলে যথা, দাক্ষিকন্থা।

১২৬। তৎপুরুষসমাসে কন্থাশব্দান্ত ক্লীবলিঙ্গ চিহণাদি শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, চিহণকন্থম্। মন্দরকন্থম্। পূর্ব্ব হইতে আদি শব্দের অনুবৃত্তি আসিতেছে, তথাপি পুনর্বার গ্রহণ করাতে পূর্ব্বপদের আদ্যুদাত্ত স্বর হইবে। অর্থাৎ পূর্ব্ব সূত্রে পরপদ আদ্যুদাত্ত হইতেছিল, এস্থলে পূর্ব্বপদ আদ্যুদাত্ত হইবে।

১২৭। তৎপুরুষসমাসে নিন্দা অর্থে বিদ্যমান পরবর্ত্তী চেলাদি অর্থাৎ চেল,

---

(क) चिहण, मदर, मद्रुमर, वैतुल, पटत्क, वैडालकर्णक, वैडालिकर्णि, कुक्कुट, चिक्कण, चित्कण, इति चिहणकन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः। चिहणकन्थम्। मन्दरकन्थम्।

कटुकम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा। व्याघ्रादित्वात् समासः। 'गर्हायाम्' किम्? परमचेलम्।

१२८। चीरमुपमानम्। ६।२।१२७।

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम्। कम्बलचीरम्। उपमानम् किम्? परमचीरम्।

१२९। पललसूपशाकं मिश्रे। ६।२।१२८।

घृतपललम्। घृतसूपः। घृतशाकम्। 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' इति समासः। 'मिश्रे' किम्? परमपललम्।

नाम तद्वद्दुर्बलः। दधिकटुकमिति। कटु गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु। प्रजाकाण्डमिति। काण्डमिति शरनाम स यथा मत्सरपीड़ाकरः एवम्भूतम्। व्याघ्रादिभिरिति समासः।

१२८। चीरमिति। उपमानवाचिचीरशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पुरुषे। वस्त्रचीरमिति पूर्ववद् व्याघ्रादिसमासः।

१२९। पललेति। पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युर्मिश्रे तत्पुरुषे। घृतपललमित्यादि। घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः। पललं मांसम्। पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः।

খেট, কটুক ও কাণ্ডশব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, পুত্রচেলম্। নগরখেটম্। দধিকটুকম্। প্রজাকাণ্ডম্। চেলাদিশব্দের সাদৃশ্য থাকাতে পুত্রাদির গর্হা বুঝাইতেছে। এস্থলে ব্যাঘ্রাদিগণত্বহেতু সমাস হইয়াছে। গর্হা না বুঝাইলে যথা, পরমচেলম্।

১২৮। উপমান অর্থ বুঝাইলে উপমিত সমাসে পরবর্ত্তী চীরাদি শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, বস্ত্রং চীরমিব বস্ত্রচীরম্। কম্বলচীরম্। উপমান অর্থ না হইলে কি হইবে? পরমচীরম্।

১২৯। তৎপুরুষসমাসে মিশ্রার্থে পরবর্ত্তী পলল, সূপ ও শাকশব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, ঘৃতপললম্। ঘৃতসূপঃ। ঘৃতশাকম্। এস্থলে "ঘৃতেন মিশ্রীকরণম্" এইবাক্যে সমাস হইয়াছে। মিশ্রার্থ না হইলে যথা, পরমপললম্।

१३०। कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्। ६।२।१२९।

आद्युदात्तास्तत्पुरुषे। दाक्षिकूलम्। शाण्डिसूदम्। दाण्डायनस्थली। दाक्षिकर्षुः। ग्रामसंज्ञा एताः। 'संज्ञायाम्' किम्? परमकूलम्।

१३१। अकर्मधारये राज्यम्। ६। २। १३०।

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम्। ब्राह्मणराज्यम्। 'अकर्मेति' किम्? परमराज्यम्। 'चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः। पूर्वविप्रतिषेधेन'। कुचेलम्। कुराज्यम्।

१३२। वर्ग्यादयश्च (क)। ६। २। १३१।

अर्जुनवर्ग्यः। वासुदेवपक्ष्यः। अकर्मधारय इत्येव। परमवर्ग्यः। वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः।

१३०। कूलदेति। एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः संज्ञायाम्। दाण्डायनस्थलीति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्थलीशब्दो गृह्यते जानपदकुण्डेत्यनेन ङीष्। चेलराज्यादिस्वरादिति। आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्याचेलं ब्राह्मणराज्यम्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः। कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वप्रतिषेधः।

१३१। वर्ग्यादय इति। वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः। कर्मधारये तत्पुरुषे ये दिगा-

---

১৩০। তৎপুরুষসমাসে সংজ্ঞার্থে পরবর্ত্তী কূল, সূদ, স্থল ও কর্ষ শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, দাক্ষিকূলম্। শাণ্ডিসূদম্। দাণ্ডায়নস্থলী। দাক্ষিকর্ষুঃ। ইহারা গ্রামসংজ্ঞক। সংজ্ঞা না বুঝাইলে যথা, পরমকূলম্।

১৩১। কর্ম্মধারয়সমাস না হইয়া তৎপুরুষ সমাসে পরবর্ত্তী রাজ্যশব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, ব্রাহ্মণরাজ্যম্। কর্ম্মধারয় হইলে কি হইবে? পরমরাজ্যম্। এ স্থলে পূর্ব্বে বিপ্রতিষেধহেতু চেলরাজ্যাদি শব্দের যে স্বর হয়, তদনুসারে অব্যয় স্বরই হইবে। কুচেলম্। কুরাজ্যম্।

১৩২। তৎপুরুষসমাসে পরবর্ত্তী বর্গ্য প্রভৃতি শব্দের আদি বর্ণ উদাত্ত হয়।

(क) दिगादिषु वर्ग इत्येवमादयो ये पठितास्ते तत्पठिता वर्ग्यादयः।

१३३ । पुत्रः पुम्भ्यः । ६ । २ । १३२ ।

पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्दः आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दासकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । 'पुत्रः' किम् ? कौलटिमातुलः । 'पुम्भ्यः' किम् ? दासीपुत्रः ।

१३४ । नाचार्य्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ।६।२।१३३।

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्य्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्य्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः ।

दिग्‌षु वर्गादयः पठ्यन्ते तएवेह यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादयो गृह्यन्ते । वर्ग्यादिपाठाभावादाह । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गत इति ।

१३३ । कौलटिमातुल इति । कुलटाया अपत्यं कौलटिः तस्य मातुलः ।

१३४ । आख्याग्रहणादिति । आख्याग्रहणमाचार्य्यादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । होतुः

যথা, অর্জ্জুনবর্গ্যঃ। বাসুদেবপক্ষ্যঃ। কর্ম্মধারয়ে হইবে না। যথা, পরমবর্গ্যঃ। বর্গ্যাদিশব্দ দিগাদিগণীয়। (এই গ্রন্থের পূর্ব্বভাগে ৬৭১ পৃষ্ঠায় দিগাদিগণমধ্যে যে যৎপ্রত্যয়ান্ত বর্গ্যাদিশব্দ উল্লিখিত হইয়াছে, এস্থলে তাহারাই উল্লিখিত হইল)।

১৩৩। তৎপুরুষসমাসে পুম্ শব্দের পরবর্ত্তী পুত্রশব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, দাশকিপুত্রঃ। মাহিষপুত্রঃ। পুত্রশব্দ না হইলে কি হইবে? কৌলটিমাতুলঃ। পুংশব্দের পর না হইয়া অন্য কোন শব্দের উত্তর হইলে যথা, দাসীপুত্রঃ।

১৩৪। তৎপুরুষসমাসে আচার্য্য, রাজ, ঋত্বিক্, সংযুক্ত ও জ্ঞাতি এবং তত্তদ্বোধক শব্দের পরস্থিত পুত্রশব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয় না। সূত্রে আখ্যা শব্দের গ্রহণ করাতে আচার্য্যাদি শব্দ এবং তৎপর্য্যায়বাচক শব্দ সকলই বুঝাইতেছে। যথা, আচার্য্যপুত্রঃ। উপাধ্যায়পুত্রঃ। শাকটায়নপুত্রঃ। রাজপুত্রঃ। ঈশ্বরপুত্রঃ। নন্দপুত্রঃ। ঋত্বিক্পুত্রঃ। যাজকপুত্রঃ। হোতৃপুত্রঃ। সংযুক্তশব্দে সম্বন্ধি বুঝায়।

संयुक्ताः संबन्धिनः। श्यालपुत्रः। ज्ञातयो मातापितृसंबन्धेन बान्धवाः। ज्ञातिपुत्रः। भ्रातुष्पुत्रः।

१३५। चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः (क)। ६। २। १३४।

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे। मुद्गचूर्णम्। 'अप्राणीति' किम्? मत्स्यचूर्णम्।

१३६। षट् च काण्डादीनि (ख)। ६। २। १३५।

अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि। दर्भकाण्डम्। दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। 'षट्' किम्? राजसूदः। 'अप्राणीति' किम्? दत्तकाण्डम्।

पुत्र इति। ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य इति षष्ठ्या अलुक्। भ्रातुष्पुत्र इति। कस्कादिपाठात् षत्वम्।

१३५। वर्ण चूर्ण संकोचे पचाद्यच्।

१३६। षट्चेति। अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट् काण्डादीन्याद्युदात्तानि स्युः। चेल खेट कटुक काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूल सूद स्थल कर्षाः संज्ञायामिति कूलान्तानि

যথা, শ্যালপুত্রঃ। জ্ঞাতিশব্দে পিতৃ ও মাতৃ সম্বন্ধীয় বান্ধব বুঝায়। জ্ঞাতিপুত্রঃ। ভ্রাতুষ্পুত্রঃ।

১৩৫। তৎপুরুষ সমাসে অপ্রাণীবাচক ষষ্ঠীবিভক্ত্যন্ত পদের পরস্থিত চূর্ণাদি শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। মুদ্গচূর্ণম্। প্রাণিবাচক শব্দ হইলে যথা, মৎস্যচূর্ণম্।

১৩৬। তৎপুরুষসমাসে প্রাণিভিন্ন ষষ্ঠীবিভক্ত্যন্ত পদের পরবর্ত্তী কাণ্ডাদি ছয়টী শব্দের আদিবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, দর্ভকাণ্ডম্। দর্ভচীরম্। তিলপললম্। মুদ্গসূপঃ। মূলকশাকম্। নদীকূলম্। "চেলখেট" ১২৬ সংখ্যক সূত্র হইতে "কূলসূদ"

(क) चूर्ण, करिव, करिष, शाकिन, शाटक, द्राक्षा, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी, चक्कन, चौल इति चूर्णादिः।

(ख) काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल इति काण्डादिः।

१३७। कुण्डं वनम्। ६। २। १३६।

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे। दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र साद्दृश्ये। 'वनम्' किम्? मृत्कुण्डम्।

१३८। प्रकृत्या भगालम्। ६। २। १३७।

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीकपालम्। मध्योदात्ता एते। प्रकृत्येत्यधिकृतम् 'अन्तः' इति यावत्।

१३९। शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्।६।२।१३८।

शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पाद-

काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल एतानि काण्डादीनि। तत्र काण्ड गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति। चीरमुपमानमित्युक्तमनुपमानेऽपि भवति। पललसूपशाक मिश्रे इत्युक्तममिश्रेऽपि भवति। कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति। अप्रेति किमिति। अप्राणिषष्ठ्या इति किमर्थमित्यर्थः। मल्कुण्डमिति। मल्लाजनविशेष इत्यर्थः।

१३८। प्रकृतेति। भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह। भगालवाचीति। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। मध्योदात्तास्त्वे ते इति। लघावन्ते द्वयोश्चेति सूत्रात्। भगालं नरमुण्डम्।

ইত্যাদি সূত্রস্থ কূলশব্দ পর্য্যন্ত ছয়টী শব্দ না হইলে কি হইবে? রাজসূদঃ। প্রাণিবাচক হইলে যথা, দন্তকাণ্ডম্।

১৩৭। তৎপুরুষসমাসে বনবাচক শব্দের পরস্থিত কুণ্ডশব্দ আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, দর্ভকুণ্ডম্। এস্থলে কুণ্ডশব্দে সাদৃশ্য বুঝাইতেছে। বনবাচক না হইলে, যথা; মৃৎকুণ্ডম্।

১৩৮। তৎপুরুষসমাসে ভগাল অর্থাৎ নরকপাল বাচক উত্তরপদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, কুম্ভীভগালম্। কুম্ভীদালম্। কুম্ভীদাপালম্। ইহারা মধ্যোদাত্ত। ইহার পরবর্ত্তী ১৫২ সংখ্যক সূত্রের পূর্ব্ব পর্য্যন্ত প্রকৃতিস্বরাধিকার অর্থাৎ প্রকৃতি স্বর হইবে।

शब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात् नित्स्वरः। 'शितेः' किम्? दर्शनीयपादः। 'अभसत्' किम्? शितिभसत्। शिति-राद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः।

१४०। गतिकारकोपपदात् कृत्। ६।२।१३९।

एभ्यः कृदन्तं पदं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। प्रकारकः। प्रहरणम्। 'शोणा धृष्णू नृवाहसा'। इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात्। उच्चैःकारम्। ईषत्करः। 'गति' इति किम्? देवस्य कारकः। शेषे षष्ठी। कृद्ग्रहणं

१३९। शितेरिति। शितेः परं नित्याबह्वच्कं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात्। अंसशब्द इति। अमेः सन् अंसः। दर्शनीयपाद इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृति-स्वरः। दर्शनीयशब्दोऽनीयर् प्रत्ययान्तः। उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमोदात्तः। शितिराद्युदात्त इति वर्णानां तणतिनितान्तानामिति सूत्रेण।

१४०। गतिकारकेति। शितेर्नित्याबह्वजित्यतो बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् किं तु तत्पुरुषे शालायामित्यतो व्यवहितमपि तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते तदाह। तत्पुरुषे इति। प्रकारक इति। कुगतीति समासः। ण्वुल्स्वरेण पूर्वमप्यत्याद्युदात्तत्वम्। नृवाहसेति। नॄन् वहतीति विग्रहः। वहेर्णिदित्यतो णिदित्यनुवृत्तेरसुनो णित्वादुपधावृद्धिः। नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। प्रवृश्च्यते येनेति करणे ल्युट्। कर्मषष्ठ्यन्तेन इध्मशब्देन समासः।

১৩৯। তৎপুরুষসমাসে শিতি শব্দের পরস্থিত নিত্য বহুস্বরবিশিষ্টনহে এরূপ শব্দের (একস্বরবিশিষ্ট শব্দের) প্রকৃতি স্বর হয়, বহুব্রীহিসমাসে হয় না। ভসৎশব্দের হয় না। যথা শিতিপাদঃ। শিত্যংশঃ। পাদশব্দ বৃষাদি গণীয় বলিয়া আদ্যুদাত্ত হইল। অংশশব্দের প্রত্যয়ের স্বর অর্থাৎ নিৎস্বর হয়। শিতি শব্দের পর না হইলে যথা, দর্শনীয়পাদঃ। ভসৎশব্দ হইলে যথা, শিতিভসৎ। শিতিশব্দ আদ্যুদাত্ত। পূর্ব্বপদ স্বরাপবাদে যোগের জন্য এইসূত্র বিহিত হইল।

১৪০। তৎপুরুষসমাসে গতিসংজ্ঞক শব্দ, কারক শব্দ এবং উপপদের পরবর্ত্তী কৃৎপ্রত্যয়ান্ত পদের প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, প্রকারকঃ। প্রহরণম্। শোণা ধৃষ্ণূ নৃবা-হসা ইধ্মব্রশ্চনঃ। উপপদ যথা, উচ্চৈঃকারম্। ঈষৎকরঃ। গতিসংজ্ঞকের উত্তর না হইলে

स्पष्टार्थम्। प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम्। तत्र सति शिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके। प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये

अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः। उच्चैःकारमिति। अव्यये यथाभिप्रेतेति णमुल्। तत्र हि उच्चैरित्युपपदम्। ईषत्कर इति। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रेति खल्। उभयथापि लित्स्वरः। शेषलक्षणषष्ठीति। न कर्मलक्षणा। तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्। तृजकाभ्यां कर्तरीति समासप्रतिषेधश्च स्यात्। अत्र कृद्ग्रहणं किमर्थम्। निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिरित्यत्र माभूत्। नैतदस्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति। न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः कारकं च क्रियायामेव सम्भवति उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते धातोश्च क्रियावाचित्वं तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव सम्भवति। अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः। किं तर्हि। सुबन्तेन योगविभागात्समासः। तस्मान्नार्थः कृद्ग्रहणेनेत्यत आह। कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति। य एवं प्रतिवक्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियते इत्यर्थः। ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे आमन्ते न प्राप्नोति। प्रपचतितरामिति। ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यादत आह। प्रपचतितरामित्यादि। इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यादिना ग्रन्थेन सम्बन्धः। तदयमर्थः कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। आमन्ते च दोषाभाव इति केचिदाचार्या व्याचक्षते इति। प्रपचति देश्यार्थं त्विति। आदिशब्देन प्रपचतिकल्पं प्रपचतिदेशीयः प्रपचतिरूपमित्येतेषां त्रयाणां ग्रहणम्। प्रपचतिदेश्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्। अयमभिप्रायः। न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम् अपि तु प्रपचति देश्यादौ यत्र सति शिष्टं स्वरान्तरं नास्ति तत्रापि स्वरो माभूदव्ययपूर्वपदकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाहुः। अत्र हरदत्तः। इदं तु वक्तव्यम्। प्रपचतितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पश्चादाम् भवन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचतितरस्यैव घान्तत्वात्तत एव स्यात्। तत्रको दोषः। सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपद्याभावादाम्। प्रपचतितरां देवदत्तेत्यादावाम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येष विधिर्न स्यात् शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्भिन्नपदत्वात्तस्मात् प्रशब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गी-

---

যথা, দেবস্য কারকঃ। শেষে ষষ্ঠী। এস্থলে কৃৎপদের গ্রহণ স্পষ্টার্থ। প্রপচতিতরাম্। এস্থলে তরবাদি প্রত্যয়ান্ত পদের সহিত সমাস করিয়া আম্ হইয়াছে।

१४१। उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (क)। ६।२।१४०।

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या। 'वनस्पतिं वन आ बृहस्पतिं यः'। बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। 'हर्षया शचीपतिम्'। शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः। 'शचीभिर्न' इति दर्शनात्। 'तनूनपात्'। 'नराशंसं वाजिनम्'। निपातनाद्दीर्घः। 'शुनःशेफम्'।

कर्तव्यौ न तदन्तेन तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्त्यैकपद्यं भवति स्वरे तु दोषप्रसङ्गात् ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्। प्रपचतिदेश्यादौ कागतिरिति न विघ्न।

१४१। उभइति। उभे वनस्पतिमिति। वनशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्त तशब्दो। पिति पातेर्डतिरिति डतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययः स्वरेण। पारस्करादित्वात्सुट्। बृहस्पतिमिति। वर्तमाने पृषद्बृहदिति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते तद्बृहतोः करपत्योरिति-सुट्तलोपौ। शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त इति। शार्ङ्गरवादित्वान् ङीनि कृते नित्त्वादाद्युदात्तत्व-मित्यर्थः। शचीपतिरिति। एते षष्ठीसमासाः। तनूनपादिति। कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरिति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। न पातयतीति नपात्। नभ्राण्नपान्नवेदा इति सूत्रे आद्युदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते। तन्वाः नपादिति विग्रहः। नराशंस-मिति। नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः। नॄ नये ऋदोरप्। शंसेः कर्मणि घञ्। द्वावप्याद्युदात्तौ। अन्ये-षामपीति दीर्घः। शुनः शेफमिति। शुन इव शेफोऽस्येति बहुव्रीहिः। शेफपुच्छलाङ्गुलेषु

সেস্থলে অবশিষ্টত্ব হেতু আম্‌প্রত্যয়ের স্বর হইতে পারে, ইহা কেহ কেহ বলেন। প্রপচতিদেশ্যার্থে কৃতের গ্রহণ হইয়াছে, ইহা অন্য পণ্ডিতেরা বলেন।

১৪১। তৎপুরুষসমাসে বনস্পতি প্রভৃতি শব্দ পূর্ব্বে অথবা পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী অথবা অন্তস্থিত পদ উভয়েরই এককালে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, বনস্পতিং বন আ বৃহস্পতিং যঃ। এস্থলে বৃহৎশব্দের স্থানে নিপাতনে আদ্যুদাত্ত স্বর হইবেক। হর্ষয়া শচীপতিম্। শার্ঙ্গরবাদিগণান্তর্গত বলিয়া শচীশব্দ আদ্যুদাত্ত,

---

(ক) বনস্পতিঃ, বৃহস্পতিঃ, শচীপতিঃ, তনূনপাত্, নরাশংসঃ, শুনঃশেফঃ, শণ্ডামর্কৌ, তৃষ্ণাবরূত্রী, লম্বাবিশ্ববয়সৌ, মর্মৃত্যুঃ, ইতি বনস্পত্যাদিঃ।

१४२ । देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ।

उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । 'आय इन्द्रावरुणौ' । 'इन्द्राबृहस्पती वयम्' । देवता किम् ? प्लक्षन्यग्रोधौ । 'द्वन्द्वे' किम् ? अग्निष्टोमः ।

१४३ । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । ६ । २ । १४२ ।

पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । 'इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः' । 'अपृथिव्यादौ' किम् ? "द्यावापृथिवी जनयन्" । आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवी ङीबन्तोदात्तः । रुद्रसोमौ । "रोदेर्णिलुक्च" इति रगन्तो रुद्रशब्दः । "इन्द्रापूषणौ" । "श्वन्नुक्षन्पूषन्" इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थिन्निनन्तत्वादन्तोदात्तः ।

श्वन: संज्ञायामित्यलुक् षष्ठ्याः । श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण शेफशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तौ ।

१४२ । इन्द्रावरुणाविति । ऋज्रेन्द्राग्रेतिरन्तः वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन्नित्युनन्तः । उभौ आद्युदात्तौ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् । इन्द्राबृहस्पती इति । बृहस्पति शब्दे पारस्करादित्वात् द्वावाद्युदात्तौ । तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय आद्युदात्ताः । अग्निष्टोम इति । अग्निस्तुतस्तोमसोमा इति षत्वम् ।

१४३ । इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निशब्दोऽङ्गेर्निर्नलोपश्चेति निप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिवी त्वन्तोदात्त इति । ङीप्प्रत्ययान्तत्वात् सोमरुद्राविति । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि इति मनन्तत्वादाद्युदात्तः । सोमशब्दः उत्तरपदग्रहणमित्यादिः । अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः

-कारণ শচীভির্ন এইরূপ দর্শন প্রয়োগ দেখাইতেছে। তনূনপাৎ। নরাশংসং বাজিনম্। নিপাতনে দীর্ঘ হয়। শুনঃ শেফম্।

১৪২। দেবতাবাচক শব্দের দ্বন্দ্বসমাসে পূর্ব্ববর্ত্তী ও উত্তরবর্ত্তী উভয় পদের এককালে প্রকৃতি স্বর হয়। যথা, আয় ইন্দ্রাবরুণৌ। ইন্দ্রাবৃহস্পতী বয়ম্। দেবতাবাচক না হইলে যথা, প্লক্ষন্যগ্রোধৌ। দ্বন্দ্ব না হইলে যথা, অগ্নিষ্টোমঃ।

১৪৩। দেবতাবাচক শব্দের দ্বন্দ্বসমাসে পৃথিবী, রুদ্র, পূষ ও মন্থি শব্দ ভিন্ন

उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् । द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ।

१४४ । अन्तः । ६ । २ । १४३ ।

अधिकारोऽयम् ।

१४५ । थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ।

'थ' 'अथ' 'घञ्' 'क्त' 'अच्' 'अप्' 'इत्र' 'क' एतदन्तानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्तः । 'अप भृ_थस्यायोः' । आवसथः । घञ् । प्रभेदः ।

नोत्तरपदं तथानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात् । ततश्चन्द्रसूर्य्याविल्यादौ प्रतिषेधः स्यात् । चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः । सूर्य्यशब्दः राजसूयसूर्य्येति यदन्तत्वाद्यतोनाव इत्याद्युदात्तः । उत्तरपदग्रहणे तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति । अनुदात्तादाविति । विधिप्रतिषेधयोरित्यादि । अन्यथा प्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तेनाग्निमील इत्यादौ स्वरितः सिद्ध्यति ।

१४५ । थाऽथेति । प्रभृथस्येति । हनिकुषिनिरमिकाशिभ्यः क्थन् । अवे भृञ इति क्थन् । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं प्राप्ते आवसथ इति । उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययान्तः । पुरुष्टुत इति । कर्मणि

अन्य অনুদাত্ত স্বর আদিতে আছে এরূপ পদ পরে থাকিলে পূর্ব্ববৎ কার্য্য হয় না। যথা, ইন্দ্রাগ্নিভ্যাং কং বৃষণঃ। পৃথিব্যাদি শব্দ অন্তে হইলে যথা, দ্যাবাপৃথিবী জনয়ন্। দ্যাবাশব্দ নিপাতন সিদ্ধ এবং আদ্যুদাত্ত। পৃথিবীশব্দ অন্তোদাত্ত। রুদ্রসোমৌ। "রোদের্ণিলুক্ চ" এই সূত্র দ্বারা রক্‌প্রত্যয়ে রুদ্রশব্দ সিদ্ধ হইয়াছে। ইন্দ্রাপূষণৌ। "শ্বন্নুক্ষন্ পূষন্" এই সূত্রদ্বারা পূষাশব্দ নিপাতনে অন্তোদাত্ত হইয়াছে। উত্তর পদের গ্রহণ করাতে "অনুদাত্তাদৌ" এই সূত্রে যেরূপ উত্তরপদের বিশেষণ হইয়াছে কিন্তু দ্বন্দ্বের বিশেষণ হয় নাই, সেইরূপ এই প্রয়োগ দ্বারা বিধি ও প্রতিষেধ এই উভয় বিষয়েরই বিভাগ বুঝাইতেছে।

১৪৪। "অন্তঃ" এইটী অধিকার সূত্র। অর্থাৎ এই সূত্র হইতে কয়েকটী পরবর্ত্তী সূত্র পর্য্যন্ত অন্তোদাত্ত স্বরের অধিকার চলিবে।

১৪৫। গতি, কারক ও উপপদের পরস্থিত থ—অথ—ঘঞ্—ক্ত—অচ্—

क्त। 'धर्ता वज्री पुरुष्टुतः'। पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः। अच्। प्रक्षयः। अप्। प्रलवः। इत्र। प्रलवित्रम्। क। गोवृषः। मूलविभुजादित्वात् कः। गतिकारकोपपदादित्येव। सुस्तुतं भवता।

१४६। सूपमानात् क्तः (क)। ६। २। १४५।

सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम्। 'ऋतस्य योनौ सुकृतस्य' शशप्लुतः'।

क्तः। पुरुष्विति तृतीयातत्पुरुषे तु तृतीया कर्मणीति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः। प्रक्षय इति। एरच्। न च क्षयशब्दस्याच्प्रत्ययान्तत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम्। क्षयो निवास इति क्षयशब्दस्याद्युदात्तत्वात्। प्रलव इति। ऋदोरप्। प्रलवित्रमिति। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। गोवृष इति गां वर्षते इति विग्रहः। वृषु सेचने वृषादीनां चेत्याद्युदात्तोऽयम्। सुस्तुतमिति। सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव।

१४६। सूपमानादिति। सुकृतस्येति। गतिरनन्तर इति प्राप्ते। शशप्लुतमिति। शश इव प्लुतमिति विग्रहः। तृतीया कर्मणीति प्राप्तम्। उपहृत इति। ह्वेञ् निष्ठायाम्। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्। परिजग्ध इति। अदो जग्धादेशः। उभयत्र गतिरनन्तर इति प्राप्तम्। अनेति किमिति। अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः। आचितमित्यादि। चिञ् चयने क्ता गतिनिवृत्तौ चिजन्तः। आभ्यां कर्तरि क्तः। प्रवृद्धः प्रवृत्त इति। वृधु वृद्धौ। यु मिश्रणे। असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति। संज्ञायां तु संज्ञायामनाचितादीनामित्येव सिद्धम्।

অপ্—ইত্র—ক শব্দ অন্তে আছে এরূপ শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অপভৃথস্থায়োঃ। আবসথঃ। ঘঞ্—প্রভেদঃ। ক্ত—ধর্তা বজ্রী পুরুষ্টুতঃ। পুরু অর্থাৎ বহুদেশে স্তুত এই বিগ্রহে পুরুষ্টুতঃ পদ সিদ্ধ হইয়াছে। অচ্—প্রক্ষয়ঃ। অপ্—প্রলবঃ। ইত্র—প্রলবিত্রম্। ক—গোবৃষঃ। এস্থলে মূলবিভুজাদিত্ব হেতু কপ্রত্যয় হইয়াছে। গতিকারকোপপদের উত্তরই হইবে, অন্যত্র হইবে না। যথা, সুস্তুতং ভবতা।

(क) आचितः, पर्याचित, आस्थापित, परिगृहीत, निरुक्त, प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित, संहिताऽगवि। इत्याचितादिः।

१४७। संज्ञायामनाचितादीनाम् ।६।२।१४६।

गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन् वर्जयित्वा। उपहूतः। शाकल्यः। परिजग्धः। 'अन' इति किम्? आचितम्। आस्थापितम्।

१४८। प्रवृद्धादीनां च। ६। २। १४७।

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम्। प्रवृद्धः। प्रयुक्तः। असंज्ञार्थोऽयमारम्भः। आकृतिगणोऽयम्।

१४९। कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि (क)।६।२।१४८

संज्ञायामन्त उदात्तः। देवदत्तः। विष्णुश्रुतः। 'कारकात्' किम्? अकारकात् नियमो माभूत्। संश्रुतो रामायणः। 'दत्तश्रुतयोः' किम्? देवपालितः। अस्मान्नियमादत्र 'संज्ञायामनाचितेति न। तृतीया कर्मणीति इति तु भवति। एषु किम्? कारकावधारणं यथा स्यात्। दत्तश्रुतावधा-

१४९। कारकादिति। तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात् परयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् संज्ञायामनाचितादीनामित्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते। देवदत्त

১৪৬। সুশব্দ ও উপমান বাচক শব্দের উত্তর ক্তপ্রত্যয়ান্ত পদের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, ঋতস্য যোনৌ সুকৃতস্য শশপ্লুতঃ।

১৪৭। গতিকারকোপপদের উত্তর ক্তপ্রত্যয়ান্ত পদের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। আচিতাদি শব্দের হয় না। যথা, উপহূতঃ। শাকল্যঃ। পরিজগ্ধঃ। অন এইরূপ বলাতে কি হইল? আচিতম্। আস্থাপিতম্।

১৪৮। ক্তপ্রত্যয়ান্ত প্রবৃদ্ধাদি শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, প্রবৃদ্ধঃ। প্রযুক্তঃ। সংজ্ঞানিষেধার্থ এই সূত্রটী বিহিত হইয়াছে। প্রবৃদ্ধাদি শব্দ আকৃতিগণান্তর্গত।

১৪৯। আশীর্ব্বাদার্থে সংজ্ঞা বুঝাইলে কারকের উত্তর দত্ত ও শ্রুত শব্দের অন্ত-

(क) प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुताम्बषवः, आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु, खट्वारूढ़ः, कविशस्तः, आकृतिगणोऽयम्, प्रवृद्धं यानम्, अप्रवृद्धो वृषलको रथ इत्यादि, इति प्रवृद्धादिः।

বং মা ভূত্। অকারকাদপি দত্তশ্রুতয়োরন্ত উদাত্তো ভবতি। সংশ্রুতঃ। 'আশিষি' কিম্? দেবৈঃ খাতা দেবখাতা। আশিষ্যেবেত্যেবমভীষ্টো নিয়মঃ। তেনানাহতো নদতি দেবদত্ত ইত্যত্র ন। শঙ্খবিশেষস্য সংজ্ঞেয়ম্। 'তৃতীয়া কর্মণি' ইতি পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরত্বমেব ভবতি।

১৫০। ইত্থম্ভূতেন কৃতমিতি চ। ৬। ২। ১৪৯।

ইত্থম্ভূতেন কৃতমিত্যেতস্মিন্নর্থে যঃ সমাসস্তত্র ক্তান্তমুত্তরপদমন্তো-

---

ইত্যাদি। দেবা এনং দেয়াসুরিত্যেবং প্রার্থিতৈর্দেবৈর্দত্তো দেবদত্তঃ। আশিষি লিঙ্লোটাবিতি বর্ত্তমানে ক্তিচ্ক্তৌ চ সংজ্ঞায়ামিতি ক্তঃ। দো দদ্ঘোরিতি দদাদেশঃ। বিষ্ণুরেনং শ্রূয়াদিত্যেবং প্রার্থিতে বিষ্ণুনা শ্রুতো বিষ্ণুশ্রুতঃ। ক্তপ্রত্যয়ঃ পূর্ববত্। সংশ্রুতো রামায়ণ ইতি। কারকাদিত্যনুচ্যমানে গতিকারকোপপদাদিতি চিনয়াধিকারাদ্যশ্চৈব কারকান্নিয়মো ভবতি তথা গতেরপি স্যাত্। এবং কিমিতি। সিদ্ধেঽধিকারে আরভ্যমাণোঽন্তরেণাপ্যেবকারং নিয়মার্থো ভবিষ্যতীতি প্রশ্নঃ। কারকাবধারণমিত্যাদি। অসতি হ্যেবকারে বিপরীতনিয়মোঽপি স্যাত্। কারকাদেব দত্তশ্রুতয়োরিতি। এবং চ কারকাদ্দত্তশ্রুতয়োর্ন স্যাদ্ ইষ্যতে চ তথা কারকস্যানিয়তত্বাদ্দেবপালিত ইত্যাদাবন্তোদাত্তঃ। অতঃ কারকাবধারণং যথা স্যাদ্দত্তশ্রুতাবধারণং মাভূদিত্যেবমর্থমেবকারগ্রহণমিত্যর্থঃ। দেবখাতেতি। তৃতীয়া কর্মণীতি পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরঃ।

১৫০। ইত্থম্ভূতেনেতি। ইত্থম্ভূতেন কৃতমিত্যেতস্মিন্নর্থে ইতি। ইত্থং প্রকারমাপন্ন ইত্থংভূতস্তেন

বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, দেবদত্তঃ। বিষ্ণুশ্রুতঃ। কারকের উত্তর না হইলে এই সমস্ত কোন নিয়মাধীন হইবে না। যথা, সংশ্রুতো রামায়ণঃ। দত্ত ও শ্রুতশব্দ না হইলে যথা, দেবপালিতঃ। এই নিয়ম হেতু এস্থলে "সংজ্ঞায়ামনাচিতে" ইত্যাদি পূর্ব্ববর্ত্তী সূত্র দ্বারা হইবে না। তবে তৃতীয়া কর্ম্মণীতি" এই সূত্র দ্বারা হইবে। এই সমস্ত না হইলে যথা, কারকাবধারণম্। দত্তশ্রুতাবধারণম্ মাভূৎ। কারকের উত্তর না হইলেও দত্ত ও শ্রুত শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, সংশ্রুতঃ। আশীর্ব্বাদ না বুঝাইলে যথা, দেবৈঃ খাতা দেবখাতা। এস্থলে আশীর্ব্বাদার্থেই হইবে, এইরূপ নিয়মই ইষ্ট অর্থাৎ অভিপ্রেত। সেই হেতু অনাহতো নদতি দেবদত্তঃ। এস্থলে হইল না। কারণ দেবদত্ত শব্দে শঙ্খবিশেষের সংজ্ঞা অর্থাৎ নাম বুঝাইতেছে। "তৃতীয়া কর্ম্মণি" এই সূত্র দ্বারা প্রকৃতির স্বরই হয়।

दात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपितोद्यपि कृतं भवति । 'तृतीया कर्मणि' इत्यस्यायमपवादः ।

१५१ । अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ।

कारकात् परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । 'अनः' किम् ? हस्तादायः । भावेतीति किम् ? दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । 'कारकात्' किम् ? निदर्शनम् ।

कृतमित्यर्थं । सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यन्ते । न च प्रलपितानीति कृतानि अभूतप्रादुर्भाव एव करोतिर्वर्त्तते । ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभावितम् उन्मत्तभावितमित्यादिकर्मणैवोदाहर्त्तव्यमित्यत आह । कृतमितीति । कृतिसामान्ये करोतिर्वर्त्तते ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रियार्थायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह । तृतीयेति । तस्य तु योगविभागो न बाधकः । तस्य निर्विषयत्वं स्यात् । अभूतप्रादुर्भावोऽनिष्पादनमभूतप्रादुर्भाव इति ।

१५१ । अन इति । गतिकारकोपपदात् कृदित्यस्यापवादः । पय पानमिति । कर्मणि च येनेति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् । उपपदसमासः । राजभोजना इति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । कर्त्तरि षष्ठीसमासः ।

১৫০। "ইত্থম্ভূতেন কৃতং" অর্থাৎ এইরূপে করা হইয়াছে, এই অর্থে যে সমাস হয়, সেই সমাসে ক্ত প্রত্যয়ান্ত যে উত্তর পদ, তাহার অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। সুপ্তপ্রলপিতম্। প্রমত্তগীতম্। কৃতং পদটী ক্রিয়াসামান্যে করোতি অর্থে অভূত প্রাদুর্ভাবার্থেই হইবে। সেইহেতু প্রলপিতাদি পদও কৃত হইয়াছে। ইহা "তৃতীয়া কর্ম্মণি" এই সূত্রের অপবাদ।

১৫১। তৎপুরুষ সমাসে কারকের পর ভাববাচ্যে ও কর্ম্মবাচ্যে অন প্রত্যয়ান্ত শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, পয়ঃপানম্ সুখম্। রাজভোজনাঃ শালয়ঃ। অন প্রত্যয়ান্ত না হইলে যথা, হস্তাদায়ঃ। ভাববাচ্যে না হইলে যথা, দন্তধাবনম্। এস্থলে করণবাচ্যে ল্যুট্ অর্থাৎ অনট্ হইয়াছে। কারকের পর না হইলে যথা, নিদর্শনম্।

१५२। मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः (क)। ६। २। १५१।

कारकात् परार्ण्येतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे। कृत्स्वरापवादः। रथवर्त्म। पाणिनिकृतिः। छन्दोव्याख्यानम्। राजशयनम्। राजासनम्। अश्वस्थानम्। ब्राह्मणयाजकः। गोक्रीतः। 'कारकात्' किम्? 'प्रभूतौ संगतिम्'। अत्र 'तादौ च निति' इति स्वरः।

१५३। सप्तम्याः पुण्यम्। ६। २। १५२।

अन्तोदात्तम्। अध्ययनपुण्यम्। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे' इति प्राप्तम्। 'सप्तम्याः' किम्? वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम्।

१५२। मन्क्तिन्निति। कृत्स्वरापवादः। क्रीते तु तृतीया कर्मणीत्यस्य। रथवर्त्मेति। वृते-रधिकरणे मनिन्। कर्त्तरि षष्ठ्या समासः। पाणिनिकृतिरिति। कर्मणि क्तिन्। पूर्ववत् समासः। छन्दोव्याख्यानमिति। व्याख्यानमिति करणे ल्युट्। शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट्। ब्राह्मण-याजक इति। याजकादिभिश्चेति सूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते। प्रभूतौ संगतिमिति। तादौ च निति कृत्यताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति।

१५३। सप्तम्या इति। सप्तम्यन्तात् परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् तत्पुरुषे। अध्ययनपुण्यमिति। अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः। सप्तमीति योगविभागात् समासः।

১৫২। তৎপুরুষসমাসে কারকের পর মন্ ও ক্তিন্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ, ব্যাখ্যান, শয়ন, আসন, স্থান ও যাজকাদিগণ ও ক্রীত শব্দের অন্তবর্ণের উদাত্ত স্বর হয়। এইটী কৃৎস্বরের বাধক। যথা, রথবর্ত্ম। পাণিনিকৃতিঃ। ছন্দোব্যাখ্যানম্। রাজশয়নম্। রাজাসনম্। অশ্বস্থানম্। ব্রাহ্মণযাজকঃ। গোক্রীতঃ। কারকের পর না হইলে যথা, প্রভূতৌ সঙ্গতিম্। এস্থলে "তাদৌ চ নিতি" এই সূত্র দ্বারা প্রকৃতি স্বর হইবেক।

১৫৩। সপ্তমীতৎপুরুষ সমাসে তুল্যার্থে পরবর্ত্তী পুণ্য শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত

(क) याजकादयः षष्ठीसमासे उक्ताः।

१५४। ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ।६।२।१५३।

माषोनम्। माषविकलम्। वाक्कलहः। तृतीयापूर्वपदप्रकृति-स्वरापवादोऽयम्। अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति। धान्यार्थः। ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम्।

१५५। मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ। ६। २। १५४।

पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः। तिलमिश्राः। सर्पिर्मिश्राः। मिश्रम् किम्? गुडधानाः। अनुपसर्गम् किम्? तिलसंमिश्राः। 'मिश्रग्रहणे सोपसर्ग-

---

१५४। ऊनार्थेति। तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि स्युः। उदाहरणेषु पूर्वसदृशेत्यादिना तृतीयासमासः। केचित्त्वित्यादि। नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत। ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह। ऊनशब्देन त्विति। अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम्।

१५५। मिश्रमिति। तृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ। अयमपि तत्-पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यापवादः। पणबन्धेनैकार्थ्यमिति। पणबन्धः परिभाषणम्। यदि मं भवा-

---

হয়। যথা, অধ্যয়নপুণ্যাম্। সপ্তমীতৎপুরুষ না হইলে যথা, বেদেন পুণ্যাম্ এই বিগ্রহে বেদপুণ্যাম্ এইরূপ হইবেক।

১৫৪। তৃতীয়াতৎপুরুষ সমাসে ঊনার্থ অর্থাৎ ঊন শব্দ এবং হীনার্থ শব্দ ও কলহ শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, মাষোণম্। মাসবিকলম্। বাক্কলহঃ। এই সূত্রটী তৃতীয়া বিভক্ত্যন্ত পূর্ব্বপদ প্রকৃতি স্বরের অপবাদ। এই সূত্রে কেহ কেহ অর্থ শব্দে স্বরূপ গ্রহণ করেন। যথা, ধান্যার্থঃ। কিন্তু ঊনশব্দ দ্বারা অর্থ নির্দ্দেশ হেতু তদর্থকেরই গ্রহণ হইবেক। এই সূত্র দ্বারা প্রতিপদোক্তত্ব হেতু সিদ্ধ হইলেও তথাপি সূত্রমধ্যে তৃতীয়া গ্রহণ স্পষ্টার্থ বুঝাইতেছে।

১৫৫। সন্ধি অর্থাৎ পণবন্ধ দ্বারা একার্থ না বুঝাইলে উপসর্গ পূর্ব্বে নাই অর্থাৎ উপসর্গের উত্তর না হইয়া অন্য শব্দের পর হইলে মিশ্রশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। পণবন্ধ দ্বারা একার্থ বুঝাইলে তাহাকে সন্ধি বলে। তিলমিশ্রাঃ। সর্পি-

अहणस्येदमेव ज्ञापकम्। असन्धौ किम्? ब्राह्मणमिश्रो राजा। ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः।

१५६। नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्था-स्तद्धिताः। ६। २। १५५।

सम्पाद्याद्यर्थे तद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात् परेऽन्तोदात्ताः। कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादितं कार्णवेष्टकिकम्। न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम्। छेदमर्हति छैदिकः। न छैदिकोऽच्छैदिकः। न वत्सेभ्यो हितोऽवात्सीयः। न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः। नञः किम्? गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः। विगार्दभरथिकः। 'गुणप्रतिषेधे' किम्? गार्दभ-

---

नेदं कुर्य्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवंरूपम्। तिलमिश्रा इति। पूर्वसदृशसमोनार्थेति समासः। गुडधाना इति। भक्ष्येण मिश्रीति समासः। तिलसंमिश्रा इति। कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं सोपसर्गेण लभ्यतेऽत आह। मिश्रग्रहणेत्यादि। तेन मिश्रग्रहणैरिति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः। ब्राह्मणमिश्र इति। यदि मे भवन्तः कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवं रूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः। अपरे तु स्वरूपभेदग्रहणं सन्धिः। ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणैनैकीभावेऽपि राजा स्वरूपेण गृह्यते। गुडमिश्र इत्यत्र गुडेनैकीभूतस्य स्वरूपभेदो न गृह्यते इत्याहुः।

१५६। नञ इति। कार्णवेष्टकिकमिति। सम्पादिनीति प्राग्वतेष्ठञ्। छैदिक इति। छेदादिभ्यो नित्यमिति ठञ्। वत्सीय इति। तस्मै हितमिति छः। सान्तापिक इति। तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति ठञ्। नञ् इति किमिति। प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव दर्शनात् प्रश्नः।

मिश्राः। मिশ্রশব্দ না হইলে যথা, গুড়ধানাঃ। উপসর্গ পরে থাকিলে যথা, তিল-সংমিশ্রাঃ। মিশ্র শব্দের গ্রহণ করাতে সোপসর্গেরও গ্রহণ বুঝাইতেছে। সন্ধি বুঝাইলে যথা, ব্রাহ্মণমিশ্রো রাজা। ব্রাহ্মণের সহিত ঐক্যতা প্রাপ্ত বুঝাইতেছে।

১৫৬। সম্পাদী অর্থাৎ সম্পাদন, অর্হ অর্থাৎ যোগ্যতার্থে হিতও অলমর্থে বিদ্য-মান যে তদ্ধিত প্রত্যয়ান্ত শব্দ উহারা, গুণপ্রতিশেধার্থে বর্ত্তমান যে নঞ্ তাহার পরবর্ত্তী হইলে তাহাদের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, কর্ণবেষ্টকাভ্যাং সম্পাদিতং কার্ণবেষ্টকিকম্। ন কার্ণবেষ্টকিকং অকার্ণবেষ্টকিকম্। ছেদং অর্হতি ছৈদিকঃ। ন

रथिकादन्योऽगार्दभरथिकः। गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादितत्वादुच्यते। तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः। कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादितं मुखम् इति। 'संपादीति' किम्? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः। न पाणिनीयः अपाणिनीयः। 'तद्धितः' किम्? वोढ़मर्हति वोढ़ा। न वोढ़ा अवोढ़ा।

१५७। ययतोश्चातदर्थे। ६। २। १५६।

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात् पदस्यान्त उदात्तः स्यात्। पाशानां समूहः पाश्या। न पाश्या अपाश्या। अदन्त्यम्। 'अतदर्थे' किम्? अपाद्यम्। 'तद्धितः' किम्? अदेयम्। 'गुणप्रतिषेधे' किम्? दन्त्यादन्यददन्त्यम्। 'तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति। नेह। अवामदेव्यम्।

विगार्दभरथिक इति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति। गार्दभरथिकादन्य इति। उदाहरणादस्य विशेषं दर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति सूत्रावयवं व्याचष्टे। गुण इति। तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति। तद्धितार्थः सम्पाद्यो हि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वादीति। आदिशब्देन तदर्हत्वादेर्ग्रहणं स गुण इत्युच्यते। उक्तं हि। संसर्गभेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते। गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति। वोढेति। अर्हे कृत्यतृचश्चेति तृच्। झलढलङुलढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्योत्वम्।

१५७। पाश्येति। समूहे पाशादिभ्यो यः। अदन्त्यमिति। शरीरावयवाच्चेति यत्।

ছৈদিকো অচৈছদিকঃ। ন বৎসেভ্যো হিতঃ অবাৎসীয়ঃ। ন সন্তাপায় প্রভবতি অসন্তাপিকঃ। নঞের উত্তর না হইলে কি হয়? গর্দ্দভরথমর্হতি এই বাক্যে গার্দ্দভরথিকঃ। বিগার্দ্দভরথিকঃ। গুণপ্রতিষেধ না হইলে কি হইবে? যথা, গার্দ্দভরথিকাদন্যোঽগার্দ্দভরথিকঃ। সম্পাদিতত্ব হেতু তদ্ধিতার্থে প্রবৃত্তির নিমিত্ত গুণশব্দের গ্রহণ হইয়াছে। যে স্থলে তাহার প্রতিষেধ হইবে, সেখানেই এই বিধি জানিবে। কর্ণবেষ্টকাভ্যাং ন সম্পাদিতং মুখম্। সম্পাদিত অর্থ না হইলে যথা, পাণিনীয়ং অধীতে পাণিনীয়ঃ। ন পাণিনীয়ঃ অপাণিনীয়ঃ। তদ্ধিত প্রত্যয়ান্ত না হইলে যথা, বোঢ়ুং অর্হতি বোঢ়া। ন বোঢ়া অবোঢ়া। ইত্যাদি।

१५८। अच्कावशक्तौ। ६।२।१५७।

अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम्। अपचः। पक्तुमशक्तः। अविलिखः। 'अशक्तौ' किम्? अपचो दीक्षितः। गुणप्रतिषेधे इत्येव। अन्योऽयं पचादपचः।

१५९। आक्रोशे च। ६।२।१५८।

नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे। अपचो जाल्मः। पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रुश्यते। अविक्षिपः।

अपाद्यमिति। पादार्घाभ्यां चेति यत्। अदेयमिति। दाने। अर्हार्थे अचो यत्। ईद्यतीति गुणः। अवामदेव्यमिति। वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति ड्यः।

१५८। अपच इति। पचाद्यच्। अविलिख। इति। इगुपधेति कः। कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चेति वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादच्कयोः कृतोरेव ग्रहणं तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम्। अपचो दीक्षित इति। दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति नत्वशक्तत्वेन।

१५९। अपचो जाल्म इति। पक्तुं शक्तोऽपि पक्तुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते तदाह। पक्तुमित्यादि।

১৫৭। য ও যৎ এই উভয় তদ্ধিত প্রত্যয়ান্ত উত্তরপদস্থ গুণপ্রতিষেধ বিষয়ীভূত নঞের পরবর্ত্তী পদের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, পাশানাং সমূহঃ পাশ্যা। ন পাশ্যা অপাশ্যা। এইটী অদন্ত্য। অর্থাৎ এইটী তালব্য শকারান্ত, দন্ত্যসকারান্ত নহে। তদর্থ না বুঝাইলে যথা, অপাদ্যম্। তদ্ধিত না হইলে যথা, অদেয়ম্। গুণপ্রতিষেধ না হইলে যথা, দন্ত্যাদন্তদন্ত্যম্। তদনুবন্ধ শব্দের গ্রহণ করাতে তদনুবন্ধক ভিন্নের হইবে না। যথা, অবামদেব্যম্।

১৫৮। অশক্তি অর্থ গম্যমান হইলে, অজন্ত ও ককারান্ত পদ নঞের পর থাকিলে তাহার অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অপচঃ। অর্থাৎ যে ব্যক্তি পাককরিতে শক্ত নহে। বিলিখঃ। অশক্তি না বুঝাইলে যথা, অপচো দীক্ষিতঃ। গুণপ্রতিষেধেই হইবে। যথা, অন্যোঽয়ং পচাৎ অপচঃ।

১৫৯। আক্রোশার্থে নঞের পরবর্ত্তী অজন্ত ও কবর্গান্ত শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত

१६० । संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ।

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ।

१६१ । कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च (क) । ६ । २ । १६० ।

नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्त्तव्यः । उक—अनागामुकः । इष्णुच्—अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो ह्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यम्भविष्णुः । चार्व्वादिः— अचारुः । असाधुः । 'राजाह्नोश्छन्दसि' । अराजा । अनहः । 'भाषायाम्' नञः स्वर एव ।

---

१६० । अदेवदत्त इति । देवदत्तः सम्यक्कर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते ।

१६१ । अनागामुक इति । लषपतपदेत्युकञ् । अनलङ्करिष्णुरिति । अलंकृञितीष्णुच् । इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरुदात्तत्वात्तः परस्य खिष्णुच् । इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः । अनाढ्यं भविष्णुरिति । भुवः खिष्णुच् कुकञाविति खिष्णुच् । अचारुरिति । दृसनीति चरेरुण् । असाधुरिति । साध्नोतेः कृवा-पाजीत्युण् । राजाह्नोः । चार्वादिगणगतमसूत्रम् । नञः परयोरेतयोश्छन्दसि अन्तोदात्तत्वम् । अराजेति । नञस्तत्पुरुषादिति समासान्तनिषेधः ।

হয়। যথা, অপচো ভায়ং অর্থাৎ এ ব্যক্তি পাক করিতে পারে না এইরূপে অপমানিত হয়। অবিক্ষিপঃ।

১৬০। আক্রোশার্থে, সংজ্ঞা বুঝাইলে নঞের পরবর্ত্তী শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অদেবদত্তঃ।

১৬১। কৃত্যপ্রত্যয়, উকপ্রত্যয় এবং ইষ্ণুচ্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ এবং চার্ব্ব প্রভৃতি গণের অন্তর্গত শব্দ সকল নঞের পরে থাকিলে তাহাদের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অকর্ত্তব্যঃ। উক যথা, অনাগামুকঃ। ইষ্ণুচ্ অনলঙ্করিষ্ণুঃ। ইষ্ণুচ্ প্রত্যয়ের গ্রহণ করাতে দুইটী অনুবন্ধ বিশিষ্ট খিষ্ণুচ্ প্রত্যয়েরও গ্রহণ হইবে। কারণ

(क) चारु, साधु, यौधिकः, अनङ्गमेजय, वदान्य, अकस्मात्, "वर्तमान, वर्धमान, त्वरमाण, म्रियमाण, क्रीयमाण, रोचमान, शोभमानाः संज्ञायाम्" विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते, गृहपति, गृहपतिक, राजाह्नोश्छन्दसि, इति चार्वादिः ।

१६२ । विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ।

तृन्—अकर्ता । अन्न—अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्ययस्वरः ।

१६३ । बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६ । २ । १६२ ।

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । 'बहुव्रीहौ' किम् ? अनेन प्रथम इदंप्रथमः । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । 'इदमेतत्तद्भ्यः' किम् ? यत्प्रथमः । 'प्रथमपूरणयोः' किम् ? तानि बहून्यस्य तद्बहुः । 'क्रियागणने' किम् ? अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । 'गणने' किम् ? अयं प्रथमो येषां ते इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तर-

---

१६१ । विभाषेति । नञ उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे । बहुव्रीहाविदम् । एभ्य इत्यादि । इदमेतत्तद्भ्यः अनयोः प्रथमपूरणयोः । इदं प्रथमं यस्येति । निगमनं भोजनं वा । अनेन प्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यत् प्रथम इति । यत् प्रथमं गमनं यस्य स यत् प्रथमः । इदं प्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो नत्वेक- संख्यावचन इति दर्शितम् । तेनात्र गणनाभाव उक्तः । उत्तरपदस्येत्यादि । इह समासस्येति प्रकृतम् । उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च तत्रम् । इहोत्तरपदं कार्य्यित्वेना- श्रीयते तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत् पूर्वं प्रथमेति तद् अन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तं कप्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य उत्तरपदावयवाः समासान्ता इति पक्षेऽपि प्रथमपूरण- योरिति विशिष्टरूपग्रहणात् कपस्तत्वाऽनन्तभावादुपात्तयोरेव स्वरः ।

ইকারাদি বিধান হইবে। অনাঢ্যস্তবিষ্ণুঃ। চার্ব্বাদি যথা, অচারুঃ। "রাজাহ্নোশ্ছন্দসি" এই সূত্র দ্বারা অরাজা। অনহঃ। ভাষাতে নঞের যে স্বর তাহাই হইবে।

১৬২। তৃণ্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ, অন্ন, তীক্ষ্ণ ও শুচি শব্দ নঞের পরে থাকিলে তাহাদের অন্তবর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয়। যথা, তৃণ্ অকর্ত্তা। অন্ন-অনন্নম্। অতীক্ষ্ণম্। অশুচি। বিকল্পপক্ষে অব্যয় স্বর হয়।

১৬৩। ক্রিয়াগণনার্থে বহুব্রীহি সমাসে ইদং, এতৎ ও তৎ শব্দের উত্তর প্রথম ও

पदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तम्। इदंप्रथमकाः। बहुव्रीहावित्यधिकारो 'वन समासे' इत्यतः प्राग्बोध्यः।

१६४। संख्यायाः स्तनः। ६। २। १६३।

बहुव्रीहावन्तोदात्तः। द्विस्तना। चतुस्तना। 'संख्यायाः' किम्? दर्शनीयस्तना। 'स्तनः' किम्? द्विशिराः।

१६५। विभाषा छन्दसि। ६। २। १६४।

'द्विस्तनां करोति वामदेवः'।

१६४। संख्याया इति। संख्यायाः परस्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात्। दर्शनीयस्तनेति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दर्शनीयशब्दोऽनीयरप्रत्ययान्तः रित्स्वरः।

१६५। विभाषेति। पूर्वसूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात्। द्विस्तनीमिति। अन्तोदात्तत्वं स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीष। चतुस्तनामिति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण चतेरुरनिति चतुर्शब्दस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् स्वाङ्गादिति ङीषन।

পূরণবাচক শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "ইদং, প্রথমং যস্য" এই বিগ্রহে (গণনায়) সঃ ইদংপ্রথমঃ। এতদ্দ্বিতীয়ঃ। তৎপঞ্চমঃ। বহুব্রীহি না হইলে যথা, অনেন প্রথমঃ=ইদংপ্রথমঃ। এস্থলে "ততীয়া" এই ভিন্ন সূত্র দ্বারা তৃতীয়া-তৎপুরুষ সমাসে সিদ্ধ হইয়াছে। ইদং, এতৎ ও তৎ শব্দের উত্তর না হইলে যথা, যৎপ্রথমঃ। প্রথম ও পূরণার্থ না হইলে যথা, তানি বহূনি অস্য এই বাক্যে তদ্বাহুঃ। ক্রিয়ার গণনা না বুঝাইলে যথা, অয়ং প্রথমঃ প্রধানং যেষাং তে ইদংপ্রথমাঃ। এইটী দ্রব্য গণনা, ক্রিয়াগণনা নহে। গণনার্থ না হইলে যথা, অয়ং প্রথমো যেষাং তে ইদংপ্রথমাঃ অর্থাৎ এই ব্যক্তি ইহাদের প্রধান। উত্তর পদের কার্য্যিত্ব হেতু "কাপিপূর্ব্বং অন্তোদাত্তম্" এই বক্ষ্যমাণ সূত্র দ্বারা উহা অন্তোদাত্ত হইবে। যথা, ইদম্প্রথমকঃ। এই সূত্রে বহুব্রীহি শব্দের উল্লেখ থাকাতে বুঝাইতেছে যে, এই অবধি পরবর্ত্তী সূত্রে বহুব্রীহি সমাসাধিকার চলিবে।

১৬৪। বহুব্রীহি সমাসে সংখ্যাবাচক শব্দের উত্তর স্তন শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, দ্বিস্তনা। চতুস্তনা। সংখ্যাবাচক না হইলে যথা, দর্শনীয়স্তনা। স্তন শব্দ না থাকিলে যথা, দ্বিশিরাঃ।

১৬৬। संज्ञायां मित्राजिनयोः। ६। २। १६५।

देवमित्रः। कृष्णाजिनम्। 'संज्ञायाम्' किम्? प्रियमित्रः। 'ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे'। विश्वामित्रर्षिः।

১৬৭। व्यवायिनोऽन्तरम्। ६। २। १६६।

व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम्। वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः। 'व्यवधायिनः' किम्? आत्मान्तरः। अन्यस्वभाव इत्यर्थः।

১৬৮। मुखं स्वाङ्गम्। ६। २। १६७।

गौरमुखः। 'स्वाङ्गम्' किम्? दीर्घमुखा शाला।

১৬৬। संज्ञायां मित्रा। एतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तः स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायाम्। विश्वामित्र इति। मित्रे चर्षाविति दीर्घः। अत्र बहुव्रीहौ मित्रं संज्ञायामिति बाधित्वा परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यतेऽतो बहुव्रीहौ मित्रं संज्ञायामित्यन्तोदात्तत्वं भवति।

১৬৭। व्यवायीति। उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरमन्तोदात्तत् करोति चिच्चि पर्यायम्। प्रत्युदाहरणे त्वव्यवाच्यन्तरमन्दः।

১৬৫। বেদে বহুব্রীহি সমাসে সংখ্যাবাচক শব্দের পরবর্ত্তী স্তন শব্দের অন্ত-বর্ণের বিকল্পে উদাত্ত স্বর হয়। যথা, দ্বিস্তনাং করোতি বামদেবঃ। দ্বিস্তনাং করোতি দ্যাবাপৃথিব্যোর্দোহনায়।

১৬৬। বহুব্রীহি সমাসে সংজ্ঞা বুঝাইলে পরবর্ত্তী মিত্র ও অজিন শব্দের অন্ত-বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, দেবমিত্রঃ। কৃষ্ণাজিনম্। সংজ্ঞা না বুঝাইলে যথা, প্রিয়মিত্রঃ। মিত্র শব্দ পরে থাকিলে ঋষি অর্থে উক্ত স্বর হইবে না। যথা, বিশ্বামিত্রঃ।

১৬৭। বহুব্রীহিসমাসে ব্যবধানবাচক শব্দের পরবর্ত্তী শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, "বস্ত্রং অন্তরং ব্যবধায়কং যস্য স" এই বিগ্রহে বস্ত্রান্তরঃ। ব্যবধান-বাচক না হইলে যথা, আত্মান্তরম্। স্বভাব হইতে অন্য বুঝাইতেছে।

१६९। नाव्ययदिक्‌शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः। ६। २। १६८।

उच्चैर्मुखः। प्राङ्मुखः। गोमुखः। महामुखः। स्थूलमुखः। मुष्टिमुखः। पृथुमुखः। वत्समुखः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र। गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते।

१७०। निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्। ६। २। १६९।

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ।

१६८। मुखमिति। स्वाङ्गमुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ। दीर्घमुखा शालेति। मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते। स्वाङ्गमद्रव्यवाचिलक्षणमिह गृह्यते। ननु समस्तं स्वाङ्गमिति न्युत्पत्तिलभ्यम्। अन्यथाऽत्रापि स्यादिति भावः।

१६९। नाव्ययमिति। एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति। एषूदाहरणेषु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम्। तथाहि। उदि चेर्डैसिः उच्चैः। अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति प्रशब्द उदात्तः। तत एकादेशस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्तः। गमेर्डोसिः। गौः। वर्त्तमाने पृषदित्यादिना महच्छब्दः उदात्तो-निपातितः। स्थूलशब्द कृत्रन्देत्यादावन्तोदात्तो निपातितः। मुषेः क्तिच् मुष्टिः। प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्चेति कुः पृथुः। वृतृवदीत्यादिना सः वत्सः। उपमानलक्षणो विकल्प इति। निष्ठोपमानादिति प्राप्तः। बाध्यत इति। अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति गौर्मुखमिव यस्य सः। वत्सो मुखमिव यस्येति सर्वत्र गवाद्युपमेयं नोपमानम्। इतरस्य विकल्पस्यावकाशः। यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति। सिंहमुखः। गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गेऽयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन।

১৬৮। বহুব্রীহিসমাসে স্বাঙ্গবাচক মুখ শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, গৌরমুখঃ। স্বাঙ্গ না বুঝাইলে যথা, দীর্ঘমুখা শালা।

১৬৯। বহুব্রীহিসমাসে অব্যয় শব্দ, দিক্‌বাচক শব্দ, গো, মহৎ, স্থূল, মুষ্টি, পৃথু ও বৎস শব্দের পরবর্ত্তী যে মুখশব্দ তাহার অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, উচ্চমুখঃ। প্রাঙ্মুখঃ। গোমুখঃ। মহামুখঃ। স্থূলমুখঃ। মুষ্টিমুখঃ। পৃথুমুখঃ। বৎসমুখঃ। এস্থলে পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বরের প্রাপ্তি হইবে। পূর্ব্ববর্ত্তী গো, মুষ্টি ও বৎস শব্দের উপমান লক্ষণে বিহিত যে বিকল্প, উহাও এই সূত্র দ্বারা বাধিত হইতেছে।

प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्ग' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ।

१७१ । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः (क)। ६ । २ । १७० ।

सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । 'जातिकाल' इति किम् ? पुत्रजातः । अनाच्छादनात् किम् ? वस्त्रच्छन्नः । 'अकृत' इति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्मा-ज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ।

---

१७० । सिंहमुख इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हिंसेः पचाद्यचि सिंहः । पृषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्य्ययः ।

१७१ । जातिकालेति । जात्यादिभ्यः परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा आच्छादनवाचकात्परं चेन्न । सारङ्गजग्ध इति । सारङ्गः पक्षिविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्र पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वसेष्ट्रन् । वस्त्रशब्द आद्युदात्तः । कुण्डशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । ननूदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च निष्ठेति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तत्राह अस्माज्ज्ञापकादिति । इदमेव मनसि विभाव्योक्तं जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति ।

১৭০। বহুব্রীহিসমাসে নিষ্ঠা প্রত্যয়ান্ত শব্দ ও উপমানবাচক শব্দের পরবর্ত্তী স্বাঙ্গবাচক মুখ শব্দের বিকল্পে অন্তোদাত্ত স্বর হয়। যথা, প্রক্ষালিতমুখঃ। বিকল্প পক্ষে "নিষ্ঠোপসর্গ" ইত্যাদি সূত্র দ্বারা পূর্ব্বপদের অন্তবর্ণ উদাত্ত হইবে। পূর্ব্ব-পদের প্রকৃতি স্বরত্ব হেতু গতিস্বরও হইবে। উপমান যথা, সিংহমুখঃ।

১৭১। বহুব্রীহিসমাসে জাতিবাচক শব্দ, কালবাচক শব্দ ও সুখাদি শব্দের পরবর্ত্তী অনাচ্ছাদনার্থে ক্ত প্রত্যয়ান্ত শব্দের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়। কৃতমিত ও প্রতিপন্ন শব্দের হয় না। যথা, সারঙ্গজগ্ধঃ। মাসজাতঃ। সুখজাতঃ। দুঃখ-জাতঃ। জাতি ও কালবাচক শব্দের পর না হইলে যথা, পুত্রজাতঃ। আচ্ছাদনার্থ

(क) सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, आस्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, सोढ, इति सुखादिः ।

१७२। वा जाते। ६। २। १७१।

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः। दन्तजातः। मासजातः।

१७३। नञ्सुभ्याम्। ६। २। १७२।

बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम्। अव्रीहिः। सुमाषः।

१७४। कपि पूर्वम्। ६। २। १७३।

नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे। अब्रह्मबन्धुकः। सुकुमारीकः।

१७२। दन्तजात इति। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। दन्तशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः। मासशब्दो घासादीनां चेत्याद्युदात्तः।

१७३। नञ्सुभ्यामिति। नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्। समासान्ता उत्तरपदावयवाः। तेनाव्च इत्यत्र ऋक्पूरित्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति। समासावयवाः समासान्ता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव कार्य्यित्वमाश्रीयते नोत्तरपदस्य कपि पूर्वमिति ज्ञापकात्। यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपि पूर्वमित्यवाच्यं स्यात्। कपि पूर्वं पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते। ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वमिति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः। उदाहरणे नद्यृतश्चेति कप्।

१७५। ह्रस्वान्ते। ह्रस्वः अन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपदं समासो वा गृह्यत इत्याशयेनाह। उत्तरपदे समासे वेति। अत्र कपि पर इति सामान्यवचनात्तद्रहितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते। ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवर्तमान इति प्रवृत्तिभेदेन वाक्यभेदेन तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते। द्वितीये न तु नियम्यते।

শব্দের উত্তর হইলে যথা, বস্ত্রচ্ছন্নঃ। কৃতাদিশব্দের যথা, কুণ্ডকৃতঃ। কুণ্ডমিতঃ। কুণ্ডপ্রতিপন্নঃ। এইরূপ প্রয়োগে নিষ্ঠান্ত পদের পরনিপাত হইবে, বুঝাইতেছে।

১৭২। বহুব্রীহি সমাসে জাতিবাচক ও কালবাচক ও সুখাদিবাচক শব্দের পরবর্ত্তী যে জাতশব্দ উহা বিকল্পে অন্তোদাত্ত হয়। যথা, দন্তজাতঃ। মাসজাতঃ।

১৭৩। বহুব্রীহিসমাসে নঞ্ ও সু শব্দের পরবর্ত্তী শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অব্রীহিঃ। সুমাষঃ।

१७५ । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ।

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्त्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वंपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ।

१७६ । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ।

उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । 'उत्तरपद' इति किम् ? बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति । नास्ति ज्ञा यस्य अज्ञकः । अत्र यद्येव नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वमित्ययमेव स्वरः स्यात् । अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति नञ्सुभ्यामिति कबन्तस्यैव भवति ।

१७५ । बहोर्नञिति । नञ इव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनात्सप्तमीसमर्थाद्वतिः । बहुनो भावो भूमा बहोर्लोपो भू च बहोः । उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासम्भवात् तदाह । उत्तरपदार्थबहुत्वे इति । बहुव्रीहिक इत्यादि । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वमिति स्वरः । बहुमान इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुशब्दस्तु लघिर्वह्योर्नलोपश्चेति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ।

১৭৪। বহুব্রীহিসমাসে কপ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে নঞ্ ও সুশব্দের পরবর্ত্তী পদের পূর্ব্ববর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অব্রহ্মবন্ধুকঃ। সুকুমারীকঃ।

১৭৫। বহুব্রীহিসমাসে হ্রস্বস্বরান্ত উত্তরপদ পরে থাকিলে নঞ্ ও সু শব্দের পরবর্ত্তী পদের পূর্ব্ববর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অব্রীহিকঃ। সুমাষকঃ। পূর্ব্বসূত্র হইতে পূর্ব্বপদের অনুবৃত্তি হইতে পারিত, কিন্তু তথাপি পুনর্ব্বার পূর্ব্বশব্দের গ্রহণ করাতে প্রবৃত্তিভেদে ভিন্ন নিয়ম হইবে, বুঝাইতেছে। হ্রস্বস্বর অন্তে থাকিলে অন্ত্যবর্ণের পূর্ব্বপদেরই উদাত্তত্ব হইবে, কপ্ প্রত্যয়ান্তের পূর্ব্ববর্ণের নহে। যথা, অজ্ঞকঃ। এস্থলে কপ্প্রত্যয়ান্ত শব্দেরই অন্ত বর্ণ উদাত্ত হইল।

१७७ । न गुणादयोऽवयवाः (क) । ६ । २ । १७६ ।

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । 'अवयवाः' किम् ? बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।

१७८ । उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु । ६।२।१७७ ।

प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । 'उपसर्गात्' किम् ? दर्शनीयपृष्ठः । 'स्वाङ्गम्' किम् ? प्रशाखो वृक्षः । 'ध्रुवम्' किम् ? उद्बाहुः । 'अपर्शु' किम् ? विपर्शुः ।

---

१७७ । न: गुणेति । अवयववाचिनो बहोः परे इति । अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम् ।

१७८ । उपसर्गादिति । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं ध्रुवं स्वाङ्गवाचि पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं स्यात् । बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयर्प्रत्ययान्तः रित्स्वरः । उद्बाहुरिति । क्रोशतीति शेषः । अत्र क्रोशनसमय एवोद्बाहुत्वं न सर्वदैवेत्यध्रुवम् ।

১৭৬। বহুব্রীহিসমাসে উত্তর পদার্থে বহুত্ববাচক বহুশব্দের পরবর্ত্তী পদের নঞের স্বরের ন্যায় স্বরই হইবে। যথা, বহুব্রীহিকঃ। বহুমিত্রঃ। উত্তর পদ না হইলে যথা, বহুষু মানোঽস্য স বহুমানঃ।

১৭৭। বহুব্রীহিসমাসে অবয়ব বাচক বহু শব্দের পরবর্ত্তী গুণাদিশব্দ অন্তোদাত্ত হয় না। যথা, বহুগুণা রজ্জুঃ। বহ্বক্ষরং পদম্। বহ্বধ্যায়ঃ। গুণাদিশব্দ আকৃতিগণীয়। অবয়ববাচক না হইলে যথা, বহুগুণো দ্বিজঃ। গুণশব্দে শ্রুত, অধ্যয়ন, ও সদাচারাদি বুঝায়।

১৭৮। বহুব্রীহিসমাসে উপসর্গের পরবর্ত্তী স্বাঙ্গবাচক ধ্রুবার্থক শব্দের অন্তোদাত্ত স্বর হয়, পর্শু শব্দের হয় না। যথা, প্রপৃষ্ঠঃ। প্রললাটঃ। ধ্রুব শব্দে একরূপ বুঝায়। উপসর্গের উত্তর না হইলে যথা, দর্শনীয়পৃষ্ঠঃ। স্বাঙ্গবাচক না

(क) गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोमान, इति गुणादिराकृतिगणः ।

१७९। वनं समासे। ६। २। १७८।

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम्। इमे प्रवणे।

१८०। अन्तः। ६। २। १७९।

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम्। अन्तर्वणो देशः। अनुपसर्गार्थमिदम्।

१८१। अन्तश्च। ६। २। १८०।

उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः। पर्यन्तः। समन्तः।

१८२। न निविभ्याम्। ६। २। १८१।

न्यन्तः। व्यन्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितः।

१७९। वनमिति। बहुव्रीहाविव्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम्। प्रवण इति। बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते। प्रनिरन्त इति णत्वम्।

१८०। अन्त इति। अन्तर्शब्दात्सप्तम्याश्छान्दसो लुक् तदाह। अस्मात्परमिति। अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः। अन्तर्वण इति। अत्रापि तेनैव णत्वम्। अनुपसर्गार्थमिति। उपसर्गे तु पूर्वेणैव सिद्धम्।

१८२। न निविभ्यामिति। निविभ्यामुत्तरोऽन्तःशब्दो नान्तोदात्तः स्यात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति। बहुव्रीहिसमासे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति। तत्पुरुषे तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन।

হইলে যথা, প্রশাখো বৃক্ষঃ। ধ্রুবার্থ না হইলে যথা, উদ্বাহুঃ। পর্শু শব্দ হইলে যথা, বিপর্শুঃ।

১৭৯। সমাসমাত্রে উপসর্গের পরবর্ত্তী বনশব্দের আদ্যুদাত্ত স্বর হয়। যথা, ইমে প্রবণে।

১৮০। সমাসমাত্রে অন্তশব্দের পরবর্ত্তী বনশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অন্তর্বণো দেশঃ। এই সূত্রটী অনুপসর্গার্থ অর্থাৎ উপসর্গ পূর্ব্বে থাকিলে হইবে না।

১৮১। সমাসমাত্রে উপসর্গের পরবর্ত্তী অন্ত শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, পর্য্যন্তঃ। সমন্তঃ।

১৮২। সমাসমাত্রে তি, নি ও বি শব্দ পূর্ব্বক অন্তশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয় না।

१८३। परेरभितोभावि मण्डलम्। ६। २। १८२।

परेः परमभितः उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम्। परिकूलम्। परिमण्डलम्।

१८४। प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्। ६। २। १८३।

प्रगृहम्। 'अस्वाङ्गम्' किम्? प्रपदम्।

१८५। निरुदकादीनि च (क)। ६। २। १८४।

अन्तोदात्तानि। निरुदकम्। निरुपलम्।

१८३। परेरभित इति। परेरुत्तरोऽभिभव्दो भाववाचि मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात्। अभितो भावीत्यस्यार्थमाह। अभितो भावोऽस्यास्तीति अथवा अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितो भावी। सुप्यजातार्वाविति णिनिः। परिकूलमिति। बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा। तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अव्ययीभावे तु परिप्रत्युपापेति कूलतीरेति च प्राप्ते। परितः कूलमस्य परिगतं कूलमिति वा कूलात् कूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति। उदकस्याभाव इव विग्रहः।

१८४। प्रादिति। प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात्। प्रगृहमिति। प्रादिसमासः। बहुव्रीहिर्वा। प्रपदमिति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।

যথা, ন্যস্তঃ। ব্যস্তঃ। পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর ও যণ্ প্রত্যয় হইলে "উদাত্তস্বরিতয়োর্যণঃ" এই সূত্রদ্বারা স্বরিত স্বর হইবে।

১৮৩। সমাসমাত্রে পরি শব্দের পরবর্ত্তী (অভিত অর্থাৎ উভয় ভাবে আছে যাহার তাহাকে অভিতো ভাবি বলে) উভয়ভাববিশিষ্ট তৎকূলাদি ও মণ্ডল শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, পরিকূলম্। পরিমণ্ডলম্।

১৮৪। সমাসমাত্রে সংজ্ঞা বুঝাইলে প্রশব্দের পরবর্ত্তী অস্বাঙ্গবাচক শব্দের অন্তোদাত্ত স্বর হয়। যথা, প্রগৃহম্। স্বাঙ্গবাচক হইলে যথা, প্রপদম্।

(क) निरुदक, निरुपल, निर्मक्षिक, निर्मशक, निष्कालक, निष्कालिक, निष्पेष, दुस्तरीप, निस्तरीप, निस्तरीक, निरजिन, उदजिन, उपाजिन, परेर्हस्तपादकेशकर्षाः, निरुदकादिराकृतिगणः।

१८६ । अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ।

अभिमुखम् । 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्' इति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ।

१८७ अपाच्च । ६ । २ । १८६ ।

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

१८८ । स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वन्कुक्षिसीरनामनाम च । ६ । २ । १८७ ।

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस्—अपाञ्जः । अध्वन्—अपाध्वम् । 'उपसर्गादध्वनः' इत्यस्याभावं इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षि ।

---

१८५ । निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदकं यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा उदकस्याभाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ।

१८६ । अभेरिति । अभेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति । मुखं स्वाङ्गमिति तु न भवति नाव्ययदिक् छन्देति निषेधात् ।

१८७ । अपाच्चेति । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात् समासे । अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेऽपि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति प्राप्तेऽयमारम्भः । उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र अपादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्याद् अभेर्मा भूत् ।

১৮৫। সমাসমাত্রে নিরুদকাদি শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, নিরুদকম্। নিরুপলম্।

১৮৬। সমাসমাত্রে অভিপূর্ব্বক মুখশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। অভিমুখম্। "উপসর্গাৎ স্বাঙ্গং" এই সূত্রদ্বারা সিদ্ধ হইলেও বহুব্রীহির জন্য, অধ্রুবার্থ এবং অস্বাঙ্গার্থ এই সূত্র বুঝিতে হইবেক। অতএব অভিমুখা শালা এস্থলে হইল না।

১৮৭। বহুব্রীহিসমাসে অপপূর্ব্বক মুখশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অপমুখম্। উত্তর সূত্রে অনুবৃত্তির জন্য ভিন্নসূত্র করিলেন।

सीरनाम—अपसीरम्। अपहलम्। नामन्—अपनाम। स्फिगपूतवीणाकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमस्वाङ्गार्थं च।

१८९। अधेरुपरिस्थम्। ६। २। १८८।

अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः। दन्तस्योपरि जातो दन्तः। 'उपरिस्थम्' किम्? अधिकरणम्।

१८८। स्फिगपूतेति। नामग्रहणं सीरेणैव सम्बध्यते न स्फिगादिभिः स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्ग्रहणादिति हरदत्तः। तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्य्याया इति निश्चीयते। उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति। उपसर्गादध्वन इदं समासान्ताच्प्रत्ययविधायकं तदभावे तस्मिन् सति अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम्। ननूपसर्गादध्वन इत्यनेन नित्योऽच् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव इतीत्यत आह। एतदेव च ज्ञापकमिति। यदि हि नित्यः समासान्तः स्याद् अध्वग्रहणमिहानर्थकं स्याद् अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्। कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति। समासान्ता अनित्या इति। स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति। यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदोपसर्गात् स्वाङ्गमित्येव सिद्धम्।

१८९। अधेरिति। अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात्। उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम्। सुपि स्थ इति कः। तदेतद्दर्शयति दन्तस्योपरीति। अधिकरणमिति। अधि क्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किं त्वधःस्थवाची। अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाककार उदात्तः।

১৮৮। সমাসে অপ এই অব্যয়শব্দ পূর্ব্বক স্ফিগ, পূত, বীণ, অঞ্জস্, অধ্বন্, কুক্ষি, সীরনাম ও নামন্ শব্দের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অপস্ফিগম্। অপপূগম্। অপবীণম্। অঞ্জস্—অপাঞ্জঃ। অধ্বন্—অপাধ্বা। "উপসর্গাদধ্বনঃ" এই সূত্রের অভাবে এইরূপ বিধান হইয়াছে। এই সূত্রটী সমাসান্তের অনিত্যত্ব বিষয়ক। অপকুক্ষিঃ। সীরনাম অর্থাৎ হলাদির নাম যথা, অপসীরম্। অপহলম্। নামন্ যথা, অপনাম। স্ফিগ, পূত, বীণা, কুক্ষি শব্দের গ্রহণ করাতে অবহুব্রীহ্যর্থ ও অস্বাঙ্গার্থ বুঝাইতেছে।

১৮৯। অধিশব্দ পূর্ব্বক দন্তশব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অধ্যারূঢ়ো দন্তঃ অধিদন্তঃ। দন্তের উপর জাত যে দন্ত তাহাকে অধিদন্ত বলে। উপরিস্থ না হইলে যথা, অধিকরণম্।

१९० । अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ।

अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम्। अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः। पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः। अनुगतः कनीयाननुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधानः। प्रधानार्थञ्च कनीयोग्रहणम्। 'अप्र' इति किम्? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः।

१९१ । पुरुषश्चान्वादिष्टः । ६ । २ । १९० ।

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः। 'अन्वादिष्टः' किम्? अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः।

१९२ । अतेरकृत्पदे । ६ । २ । १९१ ।

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः। अत्यङ्कुशो नागः। अतिपदा गायत्री। 'अकृत्पदे' किम्? अतिकारकः। 'अतेर्धातुलोप इति

१९०। अनुज्येष्ठ इति। उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति। पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति। प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति। अन्यथाप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात्। अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति।

१९१। पुरुष इति। अन्वादिष्ट इति। अनु पश्चादादिष्टः कथितः कश्चित्किञ्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्ट इत्यर्थः।

१९२। अतेरिति। अकृच्च पदश्च अकृत्पदे तदाह। अकृदन्तं पदशब्दश्चेति। अत्यङ्कुश इति। अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः। अतिकारक इति। शोभनः कारकः। पूजार्थोऽय-

---

১৯০। অনু শব্দের পরবর্ত্তী অপ্রধানবাচক কনীয়স্ শব্দ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, অনুগতো জ্যেষ্ঠম্। এস্থলে পূর্ব্বপদার্থ প্রধান প্রাদিসমাস হইয়াছে। অনুগতঃ কনীয়ান্ অনুকনীয়ান্। এস্থলে উত্তর পদার্থ প্রধান হইয়াছে। এবং এস্থলে প্রধানার্থ কনীয়ঃ শব্দের গ্রহণ হইয়াছে। প্রশব্দ পূর্ব্বক না হইলে যথা, অনুগতো জ্যেষ্ঠোঽনুজ্যেষ্ঠঃ।

১৯১। অনুশব্দের পরবর্ত্তী অন্বাদিষ্ট বাচক পুরুষ শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, অন্বাদিষ্টঃ পুরুষঃ অনুপুরুষঃ। অন্বাদিষ্ট বাচক না হইলে যথা, অনুগতঃ পুরুষোঽনুপুরুষঃ।

वान्यम्'। *। इह मा भूत्। शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः। इह च स्यात्। अतिक्रान्तः कारकमतिकारकः।

१९३। नेरनिधाने। ६। २। १९२।

निधानमप्रकाशता। ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः। निमूलम्। न्यक्षम्। 'अनिधाने' किम्? निहितो दण्डो निदण्डः।

१९४। प्रतेरंश्वादयः(क)तत्पुरुषे। ६। २। १९३।

प्रतेः परे अंश्वादयोऽन्तोदात्ताः। प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः। प्रतिजनः। प्रतिराजा। समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच्।

मतिः। अतेर्धातुलोप इति। अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः। अतिगार्ग्य इति। यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात्। तस्मा-दव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्पद इत्येतदपनीय धातुलोप इति वक्तव्यमित्यर्थः।

१९३। नेरनीति। निशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे। निमूलमिति। निर्गतं वा मूलं निर्मूलम्। निदण्ड इति। निशब्दो निधानार्थे वर्त्तते। कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेच्छृणु। प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः।

१९४। समासान्तस्यानित्यत्वादिति। इदं राजन्शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति। समासान्ता अनित्या इत्यनित्या इति। अन्यथा राजाहःसखिभ्यष्टजिति टचश्चित्वादेव सिद्धं स्यात्।

১৯২। অতি শব্দের পর অকৃদন্ত অর্থাৎ কৃৎপ্রত্যয়ান্ত নহে এরূপ যে শব্দ এবং পদশব্দ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, অত্যঙ্কুশো নাগঃ। অতিপদা গায়ত্রী। অকৃদন্ত পদ হইলে যথা, অতিকারকঃ। অকদন্ত পদ না হইলে অতি শব্দের উত্তর ধাতুর লোপ হয় *। এস্থলে ধাতুর লোপ হইবে না। যথা, শোভনো গার্গ্যো' অতিগার্গ্যঃ। অতিক্রান্তঃ কারকং অতিকারকঃ এস্থলে হইয়াছে।

১৯৩। নিধান অপ্রকাশ। তদ্ভিন্ন অর্থাৎ প্রকাশ অর্থ বুঝাইলে নিপূর্ব্বক মূলাদি শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, নিমূলম্। ন্যক্ষম্। নিধানার্থে যথা, নিহিতো দণ্ডো নিদণ্ডঃ।

১৯৪। প্রতিশব্দ পূর্ব্বক অংশু প্রভৃতি শব্দ অন্তোদাত্ত হয়। যথা, প্রতিগতঃ

(क) अंशु, जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर, इत्यंश्वादिः।

१९५। उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः (क) ६।२।१९४।

उपात्परं यत् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन् वर्जयित्वा। उपदेवः। उपेन्द्रः। उपाजिनम्। अगौरादयः किम्? उपगौरः। उपतैषः। तत्पुरुषे किम्? उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः।

१९६। सोरवक्षेपणे। ६। २। १९५।

सुप्रत्यवसितः। सुरत्र पूजायामेव। वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा। असूयया तथाभिधानात्। सोः किम्? कुब्राह्मणः। अवक्षेपणे किम्? सुवृषलम्।

१९७। विभाषोत्पुच्छे। ६। २। १९६।

तत्पुरुषे। उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः २। यदा तु पुच्छमुदस्यति।

१९६। सोरिति। सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे। सुप्रत्यवसित इति। सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयस्य सोः स्वती पूजायामिति समासः। तेन सुप्रत्यवसिते षात्वादिविधिर्न प्रसज्जनीयः। ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्त्तते कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह। वाक्यार्थ इति। कथमित्याह। असूययेति। यः खलनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते।

१९७। विभाषेति। उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे। सेयमुभयत्र

অংশুঃ প্রত্যংশুঃ। প্রতিজনঃ। প্রতিরাজা। এস্থলে সমাসান্তের অনিত্যত্ব হেতু টচ্ প্রত্যয় হয় নাই।

১৯৫। তৎপুরুষ সমাসে উপশব্দপূর্ব্বক যে দ্বিস্বরবিশিষ্ট শব্দ ও অজিন শব্দ তাহাদের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়, গৌরাদি শব্দের হয় না। যথা, উপদেবঃ। উপেন্দ্রঃ। উপাজিনম্। গৌরাদি হইলে যথা, উপগৌরঃ। উপতৈষঃ। তৎপুরুষ সমাস না হইলে যথা, উপগতঃ সোমোঽস্য স উপসোমঃ।

১৯৬। অবক্ষেপণার্থে সুপূর্ব্বক শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, সুপ্রত্যবসিতঃ। এস্থলে সুশব্দে পূজা বুঝাইতেছে, কিন্তু সমগ্র বাক্যার্থটী নিন্দাবাচক। কারণ অসূয়া বশতঃ এইরূপ অভিহিত হইয়াছে। সু শব্দের উত্তর না হইলে যথা, কুব্রাহ্মণঃ। অবক্ষেপণার্থে না হইলে যথা, সুবৃষলঃ।

(क) गौर, तैष, तैल, खेट, लीट, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद इति गौरादिः।

उत्पुच्छयते। 'एरच्' उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। सेयमुभयत्र विभाषा। 'तत्पुरुषे' किम्? उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः।

१९८। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ। ६।२।१९७।

आभ्यां परेष्वन्तोदात्तो वा। 'द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय'। 'त्रिपादूर्ध्वः'। द्विदन्। 'त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्'। मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः। तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। एतदेव ज्ञापकम् 'अनित्यः समासान्तो भवति' इति। यद्यपि च

विभाषेति। आद्यायां तु व्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम्। द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति कृत्वोभयत्र विभाषा।

१९८। द्वित्रिभ्यामिति। पादिति कृताकारलोपो गृह्यते। ददिति कृतदद्रादेशो दन्तशब्दः। आभ्यामिति। द्वित्रिभ्याम्। द्विपादिति। द्वौ पादौ यस्येति द्विपात्। संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्याकारलोपः। द्विदन्निति। वयसि दन्तस्य दतृ। मूर्द्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्द्धन्शब्द इति। एतच्च मूर्द्धस्विति निर्देशादेवावसीयते। अन्यथा मूर्द्धेष्विति निर्देशः स्यात्। किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत आह। तस्येति। यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते तदा न प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह। यदापीति। इह हि बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपात्तो न मूर्द्धन्शब्दः तदेकदेशत्वाच्चेति। तस्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः। तदेकदेशिस्त्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स

১৯৭। উৎপূর্ব্বক পুচ্ছ শব্দের অন্তবর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, উৎক্রান্তঃ পুচ্ছাৎ=উৎপুচ্ছঃ ২। যখন পুচ্ছকে ঊর্দ্ধে ক্ষেপণ করিবে, তখন উৎপুচ্ছয়তে এইরূপ হইবে। "এরচ্" এই সূত্র দ্বারা উৎপুচ্ছঃ। তৎপরে থাথাদি স্বর দ্বারা নিত্য অন্তোদাত্ততা প্রাপ্ত হইত, কিন্তু বিকল্প বিধানের জন্য এই সূত্র কথিত হইয়াছে। সেই এই বিভাষা উভয় স্থলেই হইবে। তৎপুরুষে না হইলে যথা, উদস্তং পুচ্ছং যেন স উৎপুচ্ছঃ।

১৯৮। বহুব্রীহি সমাসে দ্বি ও ত্রি শব্দের পর পাদ্, দৎ ও মূর্দ্ধন্‌শব্দ থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী

समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तो-दात्तत्वं पक्षे भवत्येव। त्रिमूर्धः २। त्रिमूर्धः २। 'द्वित्रिभ्याम्' किम्? कल्याणमूर्धा। 'बहुव्रीहौ' किम्? द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा।

१९९। सक्थं चाक्रान्तात्। ६। २। १९८।

गौरसक्थः। श्लक्ष्णसक्थः। 'आक्रान्तात्' किम्? चक्रसक्थः। समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति।

२००। परादिश्छन्दसि बहुलम्। ६। २। १९९।

छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा। 'अञ्जिसक्थमालभेत'। अत्र वार्तिकम्—

तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः। तदेवं बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्येति यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव। द्विमूर्ध इति। द्वित्रिभ्यां षः। कल्याणमूर्धेति। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति कल्याणशब्दो लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्तः।

१९९। सक्थं चेति। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षजन्तः सक्थशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात् स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति। चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विकल्पः। गौरसक्थ इति। पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। शुक्लगौरयोरादिरिति गौरस्याद्यन्तौ वुदात्तौ तेनात्र वैस्वर्यम्। श्लक्ष्णसक्थ इति। कृत्यल्युट्यां क्स्नः। श्लिषेरच्चोपधाया इति श्लक्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तः षचश्चित्त्वादिति। एतेन चित्स्वरस्यापवादः। प्राप्तविभाषेयमिति। दर्शयति।

२००। परादिश्छन्दसीति। परशब्देनात्र सक्थशब्द एव तस्यैव पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात्तदाह।

পদের অন্তোদাত্ত স্বর হয়। দিপাচ্চতুষ্পাচ্চ রথায়। ত্রিপাদূর্দ্ধঃ। দ্বিদন্। ত্রিমূর্দ্ধানং সপ্তরশ্মিম্। মূর্দ্ধন্ শব্দটী অকৃত সমাসান্তত্ব হেতু অন্তোদাত্ত হইতেছে। এই জ্ঞাপকটী অনিত্য সমাসান্ত। যদ্যপি সমাসান্ত করা হয়, তাহা হইলে বহুব্রীহির কার্য্য এবং তদেকদেশত্ব হেতু বিকল্পপক্ষে সমাসান্ত বলিয়া উদাত্ত হইবেক। যথা, দ্বিমূর্দ্ধঃ ২। ত্রিমূর্দ্ধঃ ২। দ্বি ও ত্রি শব্দের উত্তর না হইলে যথা, কল্যাণমূর্দ্ধা। বহুব্রীহি না হইলে যথা, দ্বয়োর্মূর্দ্ধা দ্বিমূর্দ্ধা।

১৯৯। ক্র শব্দের উত্তর না হইলে বহুব্রীহি সমাসে সক্থ শব্দের অন্ত বর্ণ উদাত্ত হয়। যথা, গৌরসক্থঃ। শ্লক্ষ্ণসক্থঃ। ক্র শব্দের উত্তর না হইলে যথা, চক্রসক্থঃ। এস্থলে সমাসান্ত টচ্ প্রত্যয়ের চিহ্ন (চ ইৎ) হেতু নিত্যই অন্তোদাত্তত্ব হইবে।

'ऋरादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः' ॥

इति परादिः । 'भुवि जाता उरुक्षया' । परान्तः । 'भियेन मुष्टिहत्यया' । 'यक्ष्मिचक्रः' । पूर्वान्तः । 'विश्वायुर्धेहि' ।

इति समासस्वराः ।

परस्य सक्थशब्दस्येति । ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृतौ हि सक्थशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहिरपि प्रकृतत्वात्तस्याद्युदात्तत्वं स्यादेव । विभाषोत्पुच्छ इत्यतो विभाषेति वर्तमाने बहुलग्रहणं बह्वर्थप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यार्थं श्लोकेन दर्शयति । परादिश्चेति । उरुक्षया उरौ निवास इति विग्रहः । क्षयो निवास इति क्षयशब्द आद्युदात्तः । समासस्येत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्थाथादिस्वरेण बाधितम् । अतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । एतच्च क्षिनिवासगत्योरिति धातोर्बाहुलकादधिकरणे एरजिति माधवेनोक्तम् । वस्तुतस्तु घप्रत्ययान्तः क्षयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थाथादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । परादिश्चेत्यस्योदाहरणं तु चोदयित्री सूनृतानामिति बोध्यम् । ऋत परिहार्थं ऋरादिश्चदन्तः । क्षिप् क्षिप् । सुतरामनृतयत्प्रियमिति सून् तद्दृत सूनृतम् । अयस्मयादीनीति भत्वान्नलोपो न । मुष्टिहत्ययेति । मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या हनस्त चेति सुबन्ते उपपदे क्यप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः । त्रिचक्र इति । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो प्राप्तः । विश्वायुरिति । विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः । इति समासस्वरप्रकरणम् ।

---

২০০ । বেদে পরবর্ত্তী সক্থ শব্দের আদিবর্ণ বিকল্পে উদাত্ত হয় । যথা, অক্ষিসক্থমালভেত । এস্থলে বার্ত্তিক সূত্র যথা, পরাদি, পরান্ত, পূর্ব্বান্ত ও পূর্ব্বাদি ইত্যাদি বহুস্থলে আদিবর্ণ উদাত্ত হইবে, তৎপরে বহুস্থলে ব্যত্যয়ও হইবে । ভুবিজাতা উরুক্ষয়া । পরান্ত যথা, ভিয়েন মুষ্টিহত্যয়া । যক্ষ্মিচক্রঃ । পূর্ব্বান্ত যথা, বিশ্বায়ুর্ধেহি ।

ইতি সমাসস্বর ।

अष्टमोऽध्यायः ।

१ । तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ।८।१।२७।

तिङन्तात्पदाद्‌गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्य्यं ज्ञेयम् । 'गोत्रादि—' इति किम् ? पचति पापम् । 'कुत्स—' इति किम् ? खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ।

---

१ । तिङ इति । पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह । पचति पचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्त्तते विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखीकरोतीत्यर्थः । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणमेतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति । तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति । आहो स्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति । अस्मिन्विचारे निर्णयमाह । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति । अयं चार्थो योगविभागाल्लभ्यते । तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति

---

১ । কুৎসন অর্থাৎ নিন্দা এবং আভীক্ষ্য অর্থাৎ পৌনঃপুন্য বুঝাইলে তিঙন্ত পদের উত্তর গোত্রাদি শব্দ অনুদাত্ত হয় । গোত্রাদি যথা, গোত্র, ব্রুব, প্রবচন, প্রহসন, প্রকথন, প্রত্যয়ন, প্রপঞ্চ, প্রায়, ন্যায়, প্রচক্ষণ, বিচক্ষণ, অবচক্ষণ, স্বাধ্যায়, ভূয়িষ্ঠ ও বানাম । উদাহরণ যথা, "পচতি গোত্রম্" । এখানে নিন্দা বুঝাইতেছে । "পচতি পচতি গোত্রম্" । এস্থলে পৌনঃপুন্য বুঝাইতেছে । এইরূপ ব্রুব প্রভৃতি শব্দ অনুদাত্ত হইবে । কুৎসন ও আভীক্ষ্য শব্দ পাঠের বিশেষণ । সেই হেতু অন্য সূত্রেও গোত্রাদির গ্রহণ করাতে এস্থলে গোত্রাদি শব্দের কুৎসন ও আভীক্ষ্যার্থেই অনুদাত্তত্ব হইবে । গোত্রাদি ভিন্ন শব্দের কি হইবে ? "পচতি পাপম্" । এস্থলে

(क) गोत्र, ब्रुव, प्रवचन, प्रयतन, पचन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण, अवचक्षण, स्वाध्याय, भूयिष्ठ, वानाम, इति गोत्रादिः ।

२ । तिङ्ङतिङः । ८ । १ । २८ ।

अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । 'अग्निमीळे' ।

३ । न लुट् । ८ । १ । २९ ।

लुडन्तं न निहन्यते । श्वः कर्त्ता ।

द्वितीयो योगः गोत्रादीनीत्येव । परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणि तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह । तेनेति । अन्यत्रापीति । यत्रचिदिव गोत्रादिलक्षितार्थे ञितेष्वगतेरित्यत्र । पचति पापमिति । पापमिति क्रियाविशेषणम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपमिति । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः ।

२ । तिङिति । अनुदात्तं सर्वमिति वर्त्तते तदाह । निहन्यत इति । सर्वानुदात्तो निघात इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ इति किम् ? पचति भवति । एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः । नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थं समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इत्युक्तत्वात् । एकस्मिंश्च वाक्ये तिङन्तद्वयाभावादिति चेत्सत्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि । भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

३ । न लुटिति । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि । श्वः कर्त्ता । श्वः कर्त्ताराविति । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिरुदात्तः । एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा उदात्तः ।

পাপ শব্দ ক্রিয়ার বিশেষণ, এই হেতু অনুদাত্ত হইল না। কুৎসনাদি অর্থ না হইলে কি হইবে? "খনতি গোত্রং সমেত্য কূপম্"। অর্থাৎ গোত্রস্থ সকলে সমুদিত হইয়া কূপ খনন করিতেছে। এস্থলেও অনুদাত্ত হইল না।

২। অতিঙন্ত পদের পরস্থিত তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয়। অর্থাৎ যদি পূর্ব্ব পদ তিঙন্ত না হয়, তাহাহইলে তৎপরবর্ত্তী তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয়, আর যদি পূর্ব্বপদ তিঙন্ত হয়, তাহা হইলে পরবর্ত্তী তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, "অগ্নিং ঈলে"। সূত্রমধ্যে অতিঙ্ পদের গ্রহণ করা নিষ্প্রয়োজন। কারণ একটী বাক্যে কেবল দুইটী তিঙন্ত পদ থাকিতে পারে না। সুতরাং পূর্ব্বপদটী সুবন্তই হইবে। পূর্ব্বে তিঙন্ত পদ না থাকিলে কি হইবে? "পচতি ভবতি"। এস্থলে পর পদ অনুদাত্ত হইল না।

৩। লুট্ বিভক্ত্যন্ত তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। এই অবধি অনুদাত্ত স্বরের

४। निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण् कच्चिद्यत्रयुक्तम्। ८। १। ३०।

एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते। 'यदग्ने स्यामहं त्वम्'। 'युवां यदि कृथः'। 'कुविदङ्ग आसन्'। 'अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्'। 'पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति'।

४। निपातैरिति। यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक् न तु युक्तशब्देन समासः। निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेस्तदाह। एतैर्निपातैरिति। यद् यदि हन्त कुवित् नेत् चण् कच्चित् यत्र एतैरित्यर्थः।

"यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदि चेच्चणः। हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः॥

कच्चित् प्रश्ने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुवित् स्मृतम्। यत्रेत्याधारे च तत्र मूले कुविदुदाहृतः॥"

अन्येप्यूह्याः। तत्रग्रहणं साक्षात्सम्बन्धप्रतिपादनार्थम्। यदग्ने स्यामिति। अस्तेर्लिङि याम्। चकृमा कच्चिदिति। चकृमेति लिट्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम्। कच्चिदयं निपातसमुदायः। पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात्। निपातैः किम्? यत् कूजति शकटम्। एतीति यत्। इणः शतरि रूपम्। इणो यण्विति यण्। ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यम्। एतदेव ज्ञापयति अस्मिन् प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति। तेन यावद्यथाभ्यामित्यत्र यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुविति व्युत्पादितस्यापि सार्वविभक्तिकनिपातस्यापि ग्रहणं भवति। यावत् सौदामनी रदो गच्छामा इति। अत्रा रद इत्यट्स्वरेणाद्युदात्तम्। युक्तग्रहणं किम्? अन्यान्विते माभूत्। यच्च क्रुच ते मनो दक्षं दध स उत्तरमिह यत्रेत्यस्योत्तर मित्यनेन साक्षात् सम्बन्धः। दध धारणे। अनुदात्तेत्।

निषेध সূত্র। যথা, "শ্বঃ কর্ত্তা"। এস্থলে একবচনে টির লোপ হওয়াতে উদাত্ত নিবৃত্তি স্বর দ্বারা ডা প্রত্যয়ের উদাত্ত স্বর হইল।

৪। যদ্, যদি, হন্ত, কুবিৎ, নেৎ, চেৎ, চণ্, কচ্চিৎ ও অত্র এই কয়টী নিপাতের সহিত যুক্ত যে তিঙন্ত পদ, তাহারা অনুদাত্ত হয় না। যথা, "যদগ্নে স্যামহন্ত্বম্"। অস+বিধিলিঙ্-যাম্=স্যাম্। "যুবাং যদি কৃথঃ"। "কুবিদ্ অঙ্গ আসন্"। "অচিত্তিভিশ্চকৃমা কচ্চিৎ"। এস্থলে চকৃমা পদের লিট্ প্রত্যয় স্বর হেতু অন্ত্য-

५। नह प्रत्यारम्भे। ८। १। ३१।

नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः। 'नह भोक्ष्यसे'। 'प्रत्यारम्भे' किम्? 'नह वै तस्मिन् लोके दक्षिणामिच्छन्ति'।

६। सत्यं प्रश्ने। ८। १। ३२।

सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने। सत्यं भोक्ष्यसे। 'प्रश्ने' किम्? 'सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम'।

५। नहप्रत्येति। नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्त्तते। नह भोक्ष्यस इति। अनुपदेशात्परत्वात् स इत्यस्य निघातः। स्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम्। पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः क्रोधेनोपहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेधे उक्ते पृच्छति भोजनं करिष्यसि स एवमुच्यते। न ह वैतस्मिन्निति। तस्मिन्शब्दः फिट्स्वरेणाद्युदात्तः। लोकशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्तः। दक्षिणशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामिति शिट्त्वादाद्युदात्तः।

६। सत्यं भोक्ष्यस इति मध्योदात्तम्।

বর্ণ উদাত্ত হইবে। "পুত্রা সো যত্র পিতরো ভবন্তি"। নিপাত যোগ না হইলে অর্থাৎ যখন যৎ প্রভৃতির নিপাত সংজ্ঞা না হয়, তখন কি হইবে? যৎ কূজতি শকটম্। যৎ প্রভৃতি নিপাতনের অর্থ, টীকামধ্যে স্পষ্ট লিখিত আছে।

৫। প্রত্যারম্ভ বুঝাইলে নহ শব্দের সহিত যুক্ত যে তিঙন্ত পদ, তাহা অনুদাত্ত হয় না। নহশব্দ নিপাতসংজ্ঞক, ইহা নিষেধার্থক। প্রতিষেধযুক্ত যে আরম্ভ তাহাকে প্রত্যারম্ভ বলে। যথা, "নহ ভোক্ষ্যসে"। অর্থাৎ প্রথমে ভক্ষণ কর এইরূপ বলাতে ক্রোধ বা উপহাস দ্বারা পুনঃ পুনঃ খাইব না, এইরূপ বলাতে জিজ্ঞাসা করিলেন, ভোজন করিবে? এস্থলে তিনটী বর্ণই উদাত্ত হইত, কিন্তু স্য প্রত্যয়ান্ত পদের মধ্যবর্ণ উদাত্ত হয় বলিয়া এস্থলে মধ্যবর্ণই উদাত্ত হইল। প্রত্যারম্ভ না বুঝাইলে কি হইবে? "নহ বৈ তস্মিন্ লোকে দক্ষিণামিচ্ছন্তি"।

৬। প্রশ্নার্থে সত্য শব্দের সহিত যুক্ত যে তিঙন্ত পদ, তাহা অনুদাত্ত হয় না। যথা, "সত্যং ভোক্ষ্যসে"? প্রশ্নভিন্নার্থে হয় না। যথা, "সত্যমদ্ধা উ তং বয়মিন্দ্রস্তবাম"।

७। अङ्गाप्रातिलोम्ये। ८। १। ३३।

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। अङ्ग कुरु। 'अप्रातिलोम्ये' किम्? 'अङ्ग कूजसि वृषल: इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म'। अनभिप्रेतमसौ कुर्वन् प्रतिलोमो भवति।

८। हि च। ८। १। ३४।

हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। 'आ हि आयाति'। 'आ हि दहन्तम्'।

९। छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्। ८। १। ३५।

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम्। 'अनृतं हि मत्तो वदति'। 'पाप्मा चैनं पुनाति'। तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते।

७। अङ्गेति। प्रातिलोम्य प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम्। एवं आनुलोम्य इति वक्तव्यम्। अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायां प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे अङ्ग कुर्विति। करोतेर्लोट् मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य सेर्ह्यपिच्चेति हिरादेश:। तनादिकृञ्भ्य: सार्वधातुकेति करोतेर्गुण:। अत उत् सार्वधातुके उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक्। कुर्वित्यप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम्।

८। हि चेति। अत्राप्यप्रातिलोम्य इति सम्बध्यते। आ हि ष्मेति। स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वादनुदात्त:। दीर्घत्वं च छान्दसम्। प्रातिलोम्ये तु हि कूज वृषल। उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा। स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे।

९। छन्दसीति। अनेकमपीति। अपिशब्दादेकम्। तत्रानेकमुदाहरति। अनृतं हीति।

৭। অপ্রাতিলোম্য অর্থাৎ অভিমত কারিত্ব বুঝাইলে অঙ্গশব্দের সহিত যুক্ত তিঙন্তপদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, "অঙ্গ কুরু"। প্রাতিলোম্যার্থে অর্থাৎ প্রতিকূলকারিত্ব বুঝাইলে কি হইবে? "অঙ্গ কূজতি বৃষলঃ ইদানীং জ্ঞাস্যসি জাল্ম"। যে ব্যক্তি অনভিপ্রেত কার্য্য করে, তাহাকে প্রতিলোম বলে।

৮। অপ্রাতিলোম্যার্থে হি-শব্দযুক্ত তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, "আ হি [illegible]তি"। "আহি দহন্তম্"।

৯। বেদে হি-শব্দের সহিত যুক্ত সাকাঙ্ক্ষ অর্থাৎ পরস্পর আকাঙ্ক্ষিত একটী

१०। यावद्यथाभ्याम्। ८। १। ३६।

याभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम्। 'यथाचित्त एवमाहतम्'।

११। पूजायां नानन्तरम्। ८। १। ३७।

यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम्। यावत् पचति शोभनम्। यथा पचति शोभनम्। 'पूजायाम्' किम्? यावद्भुङ्क्ते। 'अनन्तरम्' किम्? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम्। पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते।

हियत इत्यर्थे। यस्मादयं मर्त्तोऽनृतं वदति। ततः पाप्मा पाप्मनं पुनाति अनृतवदनदोषेण युज्यत इति तात्पर्य्यार्थः। एकस्योदाहरणम्। अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रो नुदयन्। अत्र एकमजयमित्याद्युदात्तम्। परं निहतम्। अत्र हेतुर्हेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति। अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य यथा स्यादिति वचनम्। तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था।

१०। यावद्यथेति। इयं तृतीया पञ्चमीत्याह। आभ्यां युक्तमिति। तेन परभूतयोरपि भवति। देवदत्तः पचति यावदिति। यावच्छब्दो निपातश्चानिपातश्च गृह्यते। निपातैर्यद्यदीत्यत्र ज्ञापितत्वात्। आद्यः साकल्ये द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुबन्तश्चान्तः। यथाशब्दो याथ्यतादिषु। आवतमिति। अवतेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम्। यावच्छब्दोदाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः। पचति यावदिति। यावत् त्वां त्वरदो गृणाना इति। रद विलेखने लङि सिपि अट्। अट्स्वरेणाद्युदात्त।

११। पूजायामिति। नानुदात्तमिति अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः। यावद्देवदत्त इति। पूर्वे-

---

অথবা অনেক তিঙন্তপদও অনুদাত্ত হয় না। অনেকের উদাহরণ যথা, "অনৃতং হি মত্তো বদতি"। "পাপ্মানং চৈনং পুনাতি"। একের উদাহরণ যথা, "অগ্নির্হি পূর্ব্বমুদজয়ং তং ইন্দ্রো নুদয়ন্"। দুইটী তিঙন্ত পদও যদি হিশব্দের সহিত যুক্ত হয়, তাহা হইলেও তাহারা অনুদাত্ত হইবে না।

১০। যাবৎ ও যথা শব্দ যোগে তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, "যথাচিৎক এবমাবতম্"।

১১। যদি যাবৎ ও যথাশব্দ এবং তিঙন্তপদের মধ্যে অন্য কোন শব্দ ব্যবধান

१२ । उपसर्गव्यपेतं च । ८ । १ । ३८ ।

पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत् प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ।

१३ । तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ।

एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । 'आदह स्वधाम तु पुनर्गर्भत्वमेरिरे' । पश्य मैत्र भुङ्क्ते भद्रम् । पश्यत विष्णुर्भुङ्क्ते भद्रम् । अह विप्रो भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायां किं ? पश्य मृगो धावति ।

आत्र निघातप्रतिषेधो व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमादत्रानिघक्ताभावेऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

१२ । उपसर्गेति । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् । अनन्तरमित्येवेति तत्रानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य । प्रपचतीति । प्रशब्द आद्युदात्तः ।

१३ । तुपश्येति । तु प्रभृतीनि पूजाविषयाणि उदाहरणानि । तु माणवको भुङ्क्ते पश्य । माणवको भुङ्क्ते । माणवकस्तु भुङ्क्त इति आश्चर्यं तु शब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते । एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् ? पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु पूजायां नानन्तरमित्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्नैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धम् । ततश्च तदनुवृत्तावित्तापि न लुङित्यादिके विषये

না থাকে, তাহা হইলে যাবৎ ও যথা শব্দ যোগে তিঙন্তপদ পূজার্থে অনুদাত্ত হয় না। যথা, "যাবৎ পচতি শোভনম্"। পূজা ভিন্নার্থে যথা, যাবদ্ভুঙ্ক্তে। অন্তর অর্থাৎ ব্যবধান থাকিলে কি হইবে? "যাবদ্দেবদত্তঃ পচতি শোভনম্"। পূর্ব্ব সূত্রদ্বারা এস্থলেও অনুদাত্ত হইবে না।

• ১২। পূজা বুঝাইলে যাবৎ ও যথা শব্দের সহিত যুক্ত এবং উপসর্গদ্বারা ব্যবহিত যে তিঙন্ত পদ, তাহা অনুদাত্ত হয় না। যথা, "যাবৎ প্রপচতি শোভনম্" অনন্তর শব্দে সোপসর্গ অর্থাৎ উপসর্গযুক্ত তিঙন্ত বুঝায়, কেবল তিঙন্ত নহে। অতএব যাবৎ শব্দেরও সোপসর্গ পদের মধ্যে অন্য কোন পদ ব্যবধান থাকিলে এইরূপ হইবে না। যথা, "যাবৎ দেবদত্তঃ প্রপচতি শোভনম্"।

১৩। পূজার্থে তু, পশ্য, পশ্যত ও অহ শব্দ যোগে তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, "আদহ স্বধাম তু পুনর্গর্ভত্ব মেরিরে"। "পশ্য মৈত্র ভুঙ্ক্তে ভদ্রম্"। "পশ্যত

१४। अहो च। ८। १। ४०।

एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम्। अहो देवदत्तः पचति शोभनम्।

१५। शेषे विभाषा। ८। १। ४१।

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम्। अहो कटं करिष्यति २। असूयावचनमेतत्।

१६। पुरा च परीप्सायाम्। ८। १। ४२।

पुरेत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं त्वरायाम्। अधीष्व माणवक! पुरा

प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्। माभूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहणम्। किञ्चान-न्तरमित्येवं तदभूत्। इह त्वविशेषेणेष्यते।

१४। अहो चेति। अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम्। पृथग्योगकरणमुत्तरा-र्थम्। उत्तरो अहो योग एव यथा स्यात्प्रकृतिभिर्योगे माभूदिति।

१५। शेष इति। पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽन्यः शेषः इत्याहापूजायामिति। अहो कटं करिष्यसीति पचेऽस्य प्रत्ययस्वरः। अनाश्चर्यभूतमेव वस्तु असूयया आश्चर्यवत् प्रतिपाद्यते न पूजा। शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्। योगविभागसामर्थ्यादिति।

বিষ্ণুর্ভুঙ্‌ক্তে ভদ্রম্"। "অহো বিপ্রো ভুঙ্‌ক্তে শোভনম্"। পূজাভিন্নার্থে যথা, "পশ্য মৃগো ধাবতি"।

১৪। পূজার্থে অহো শব্দ যোগে তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, "অহো দেবদত্তঃ পচতি শোভনম্"। পূর্ব্বসূত্রে অহোশব্দ যোগ করিয়া একটী সূত্র করিলে চলিত, তাহাতে পর সূত্রে সকলেরই অনুবৃত্তি হইতে পারিত। তবে পৃথক্ সূত্র করাতে ইহা পূর্ব্বের সহিত যুক্ত না হইয়া পরে ইহার অনুবৃত্তি চলিবে।

১৫। পূজাভিন্নার্থে অহোশব্দের সহিত যুক্ত তিঙন্ত পদ বিকল্পে অনুদাত্ত হয়। যথা, "অহো কটং করিষ্যতি ২"। এইটী অসূয়াবাচক। অর্থাৎ অনাশ্চর্য্যভূত বস্তুকে অসূয়াবশতঃ আশ্চর্য্যবৎ প্রতিপাদন করিতেছে। বিকল্পপক্ষে স্য প্রত্যয়েরই উদাত্ততা হয়। এই সূত্রে শেষশব্দ গ্রহণ করাতে স্পষ্টতা বুঝাইতেছে।

विद्योतते विद्युत्। निकटागामित्यत्र पुराशब्दः। 'परीप्सायाम्' किम्? न तेन स्म पुराधीयते। चिरातीतेऽत्र पुरा।

१७। नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्। ८। १। ४३।

नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम्। ननु गच्छामि भोः। अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः। 'अनु'-इति किम्? अकार्षीः कटं त्वम्? ननु करोमि। पृष्टप्रतिवचनमेतत्।

१८। किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्।८।१।४४।

क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। किं

१६। तत्र यावत्पुरेति भविष्यति लट्। विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रप्रतिषिद्धम्। अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते। पक्षे द्योतत इति धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। तास्यनुदात्तेति लसार्वधातुकनिघातः। न तेन स्म पुराधीयत इति। लट् स्मे इति भूते लट्। अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा।

१७। किञ्चित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यभ्युपगमोऽनुज्ञा। तस्याः एषणा प्रार्थनाऽनुज्ञैषणाऽनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः। तदाह। अनुज्ञाप्रार्थनायामिति। उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट्। प्रत्युदाहरणे ननौ पृष्टप्रतिवचने इति भूते लट्। नन्विति किमिति। अनुज्ञैषणायामिति किमित्यर्थः। अङ्गाप्रातिलोम्य इत्यादिवदिति। करणं विनापि सिद्धे एकनिपातोऽयमिति शब्दः। अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं सम्भाव्येत।

১৬। পরীপ্সা অর্থাৎ ত্বরা বুঝাইলে পুরাশব্দ যোগে তিঙন্তপদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, "অধীষ্ব মাণবক! পুরা বিদ্যোততে বিদ্যুৎ"। অর্থাৎ সত্বর পাঠ কর, বিদ্যুৎ প্রকাশ হইতেছে। এস্থলে পুরাশব্দে নিকট ও আগামী বুঝাইতেছে। "ন তেন স্ম পুরা অধীয়তে"। এস্থলে পুরাশব্দে চিরাতীতকাল বুঝাইতেছে।

১৭। অনুজ্ঞা বুঝাইলে ননু শব্দের সহিত যুক্ত তিঙন্তপদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, "ননু গচ্ছামি ভোঃ"। অর্থাৎ আমাকে যাইতে অনুমতি দিন। অনুজ্ঞা না বুঝাইলে কি হইবে? যথা, "অকার্ষীঃ কটং ত্বম্? ননু করোমি"। অর্থাৎ তুমি মাদুর প্রস্তুত করিয়াছ? মহাশয়! করিতেছি। এস্থলে জিজ্ঞাসিত হইয়া প্রতিবচন প্রদান বুঝাইতেছে।

द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति। 'क्रिया-' इति किम्? साधनप्रश्ने मा भूत्। किं भक्तं पचत्यपूपान् वा। 'प्रश्ने' किम्? किं पठति। 'क्षेपोऽयम्'। अनुपसर्गं किम्? किं प्रपचति उत प्रकरोति। 'अप्रतिषिद्धम्' किम्? किं द्विजो न पचति।

१९। लोपे विभाषा। ८। १। ४५।

किमोऽप्रयोगे उक्तं वा। देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति।

१८। किं क्रियेति। अप्रतिषिद्धमिति। अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः। किं द्विजः पचति आहो स्विद्गच्छतीति। आहोस्विदित्येको निपात आद्युदात्तः। अत्र केचित् पूर्वं किं युक्तं तत्र निहन्यते। उत्तरं तु न किं युक्तमिति निहन्यत एवेति। अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति। अत्र हरदत्तः। ये त्वाहुः पूर्वं किंयुक्तमिति ते मन्यन्ते अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन तु श्रुत-क्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्विदित्यनेन क्रियाप्रश्न इति चोच्यते तस्यास्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति। प्रश्ने किम्? किं देवदत्तः पठति। क्षेपे किं शब्दः क्वचित्-पुस्तके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते तन्नादर्तव्यं सोपसृष्टत्वात्।

१९। लोप इति। किंक्रियाप्रश्नेति सूत्रमनुवर्तते। तथा चायमर्थः क्रिया प्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं च तिङन्तं वानुदात्तं स्यात्। सूत्रेण किमो लोप-स्याविधानादर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः। देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठतीति। अत्र पचेः निघातः। पचेः धातुस्वरेणाद्युदात्तता किं शब्दाप्रयोगादप्राप्त-विभाषेयम्। यद्वा तस्याप्रयोगेऽपि अर्थेन योगात् प्राप्तविभाषा पूर्वसूत्रस्यापि प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वा योजनीयानि।

১৮। ক্রিয়া প্রশ্নার্থে বর্ত্তমান, যে অনুপসর্গক ও অতিষিদ্ধ কিং শব্দ, তাহার সহিত যুক্ত যে তিঙন্তপদ তাহা অনুদাত্ত হয় না। যথা, কিং দ্বিজঃ পচতি আহো স্বিদ্গচ্ছতি?। ক্রিয়া প্রশ্ন না হইয়া সাধন প্রশ্ন বুঝাইলে অনুদাত্ত হয় না। যথা, কিং ভক্তং পচতি অপূপান্ বা? প্রশ্নভিন্নার্থে কি হইবে? কিং পঠতি। এই বাক্যটী ক্ষেপ অর্থাৎ নিন্দাসূচক। অনুপসর্গক না হইলে কি হয়? কিং প্রপচতি উত প্রকরোতি। অপ্রতিষিদ্ধ হইলে কি হয়? "কিং দ্বিজো ন পচতি"॥

১৯। ক্রিয়াপ্রশ্নে বিদ্যমান যে কিং শব্দ, তাহার লোপ অর্থাৎ প্রয়োগ না হইলে বিকল্পে অনুদাত্ত হয় না। যথা, দেবদত্তঃ পচতি আহো স্বিৎ পঠতি?।

२० । एहिमन्ये प्रहासे लृट् । ८ । १ । ४६ ।

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तं तदतिथिभिः । 'प्रहासे' किम् ? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे । 'गत्यर्थलोटा' लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र । 'एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये' ।

२१ । जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ।

अविद्यमानं पूर्वं यस्मात् तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । 'अपूर्वम्' किम् ? कटं जातु करिष्यसि ।

२० । ए इति । एहिमन्य इत्यनेन युक्तमिति । समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते द्वे आङ् चापर इति बहुवचनप्रसङ्गः । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति । मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे प्रहासे च मन्योपपदे इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम् । तन्मते उत्तमोपादानस्यातन्त्रत्वात् । भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम् । तत्रायमर्थः । त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्य एहीति । गत्यर्थलोडित्येव सिद्ध इति आङ्पूर्वादिणो लोट् । सिपो हिः । अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटेति सिद्धमित्यर्थः । एहीत्यत्र ओङः परत्वादिहीत्यत्र निघातः । मन्य इति । मन ज्ञाने अनुदात्तेत् श्यन्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । तास्यनुदात्तेदिति अदुपदेशात्परत्वादिङनुदात्तः ।

২০ । প্রহাস অর্থাৎ ক্রীড়া বুঝাইলে "এহিমন্যে" এইপদের সহিত যুক্ত যে লৃট্ বিভক্ত্যন্তপদ, তাহা অনুদাত্ত হয় না । যথা, এহিমন্যে ভক্তং ভোক্ষ্যসে ন হি ভোক্ষ্যসে ভুক্তং তদতিথিভিঃ । প্রহাস না বুঝাইলে কিরূপ হইবে ? এহি মন্যসে ওদনং ভোক্ষ্যে ইতি সুষ্ঠু মন্যসে । যে কারকে লোট্ থাকে, যদি সেই কারকেই লৃট্ও হয় তাহা হইলে গত্যর্থ ধাতুর লোটের সহিত যুক্ত যে তিঙন্তপদ তাহা অনুদাত্ত হয় না' ।'এইটী বক্ষ্যমাণ সূত্রদ্বারা সিদ্ধ হইতে পারিত, তথাপি নিয়মার্থ এইরূপ সূত্রের আরম্ভ হইয়াছে । প্রহাসার্থেই এহিমন্যে এই পদযুক্ত তিঙন্ত অনুদাত্ত হয় না, অন্যত্র হইবে । যথা, এহি মন্যসে ওদনং ভোক্ষ্যে ।

२२। किंवृत्तं च चिदुत्तरम्। ८। १। ४८।

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तञ्च किमो रूपं किंवृत्तम्। कश्चिद्भुङ्क्ते कतरश्चित् कतमश्चिद्वा। 'चिदुत्तरम्' किम्? को भुङ्क्ते। अपूर्वमित्येव। रामः किञ्चित्पठति।

२३। आहो उताहो चानन्तरम्। ८। १। ४९।

आहो उताहो इत्याभ्यां अपूर्व्वाभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। आहो

२१। जात्विति। अपूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य। आहो उताहो इति सूत्रे अनन्तरग्रहणज्ञापकात्। अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्य्यं लभ्यते इति किं तेन। ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति। तत्र शेषग्रहणप्रत्ययं तत् स्यात्। शेषे विभाषा कश्च शेषः इति अनन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकृतः शेषः शेषम् अपूर्वमिति प्रकृतं स पूर्वः शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। अविद्यमानपूर्वं यज्जात्विति जातु भोक्ष्यसे इति। अदुपदेशात्परत्वात् इत्यस्य निघातः। मध्योदात्तं पदम्। जातुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। कटं जातु करिष्यसीति कटशब्दः फिट्त्वादन्तोदात्तः।

२२। किंवृत्तमिति। वृत्तमित्यधिकरणे क्तः। किमो वृत्तं किंवृत्तम्। अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी। अधिकरणवाचिना चेति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः। इह जात्वपूर्वमित्यतोऽपूर्वमिति वर्त्तते तद्व्याचष्टे। अविद्यमानपूर्वमिति। यदि यत्र किंशब्दो वर्त्तते तत्सर्वं गृह्यते तर्हि किमीयः किंतरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसंचष्टे। विभक्त्यन्तमित्यादि।

২১। পূর্ব্বে কোন পদ নাই এরূপ জাতু শব্দের সহিত যুক্ত তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, জাতু ভোক্ষ্যসে। পূর্ব্বে কোন পদ থাকিলে কি হইবে? যথা, কটং জাতু করিষ্যসি।

২২। পূর্ব্বে কোন পদ নাই এবং চিৎশব্দ পরে আছে এরূপ যে "কিং বৃত্তং" শব্দ, তাহার সহিত যুক্ত তিঙন্তপদ অনুদাত্ত হয় না। বিভক্ত্যন্ত ডতর ও ডতম-প্রত্যয়ান্ত কিং শব্দের রূপকে কিংবৃত্তং বলে। যথা, কশ্চিদ্ ভুঙ্ক্তে কতরশ্চিৎ কতমশ্চিৎ বা। চিৎশব্দ পরে না থাকিলে কিরূপ হইবে? যথা, কো ভুঙ্ক্তে। পূর্ব্বে কোন পদ থাকিলে কি হইবে? যথা, রামঃ কিঞ্চিৎ পঠতি।

उताहो वा भुङ्क्ते। अनन्तरमित्येव। शेषे विभाषां वक्ष्यति। 'अपूर्व' इति किम्? देव आहो भुङ्क्ते।

२४। शेषे विभाषा। ८। १। ५०।

आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम्। आहो देवः पचति २।

२५। गत्यर्थलोटा लृट् न चेत्कारकं सर्वान्यत्।८।१।५१।

गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत्। आगच्छ देव! ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम्। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः। रामेण भोक्ष्यन्ते। 'गत्यर्थेति' किम्? पच देव ओदनं भोक्ष्यसे

२४। शेषे विभाषेति। अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह। व्यवहितमिति। पचतीति। पचे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्।

२५। गत्यर्थेति। गतिरर्थो येषामिति विग्रहः। गत्यर्थलोटा युक्तमिति योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तीभावः। लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य। न चेत्कारकं सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह। यत्रैव कारके लोडित्यादि। कर्त्तरि कर्मणि वा आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति। आङुपसर्गः। गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वान्निघातः ग्रामशब्दो ग्रसेरा चेति मनन्त आद्युदात्तः। द्रक्ष्यसीति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति। वहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थम्। उह्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मण अभेदात्। आगच्छेरिति। लिङयं न लोट्।

২৩। পূর্ব্বে কোন পদ না থাকিলে আহো এবং উতাহো এই উভয় পদের সহিত যুক্ত যে তিঙন্ত পদ তাহা অনুদাত্ত হয় না। যথা, আহো উতাহো বা ভুঙ্‌ক্তে। অনন্তর অর্থাৎ আহো উতাহো এই উভয় পদেরও ধাতুর মধ্যে ব্যবধান না থাকিলেই অনুদাত্ত হইবে না। অবশেষে বিভাষা বলিবেন। পূর্ব্বে কোন পদ থাকিলে কি হইবে? যথা, দেব আহো ভুঙ্‌ক্তে।

২৪। আহো এবং উতাহো এই দুই পদের সহিত যুক্ত অথচ ব্যবহিত তিঙন্ত পদ, বিকল্পে অনুদাত্ত হয়। যথা, আহো উতাহো দেবঃ পচতি ২।

২৫। যেস্থলে কর্ত্তা বা কর্ম্ম কারকে লোট্ হয় যদি সেই স্থলেই লৃট্ও হয়, তবে গত্যর্থক লোটের সহিত যুক্ত তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয়না। যথা, আগচ্ছ দেব! গ্রামং দ্রক্ষ্যসি। উহ্যন্তাং দেবদত্তেন শালয়ঃ। রামেণ ভোক্ষ্যন্তে। "গত্যর্থ লোট

ष्यम्। 'लोट्' किम्? आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम्। 'लृट्' किम्? आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम्। 'न चेत्' इति किम्? आगच्छ देव ग्रामं पित्रा ते ओदनो भोक्ष्यते। इत्यादौ न निघातप्रतिषेधः। 'सर्वम्' किम्? आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघात-निषेधो यथा स्यात्। यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते।

२६। लोट् च। ८। १। ५२।

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्य। 'गत्यर्थ' इति किम्? पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम्। 'लोट्' किम्? आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि। न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव। आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः। सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव। आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव:। योगविभाग उत्तरार्थः।

द्रक्ष्यसीति। वर्तमानसामीप्ये लट्। आगच्छ देव ग्रामं पित्रा ते ओदनं भोक्ष्यत इति। कारकशब्दो न सूत्रे कारकशक्तिरेवाश्रीयते तेन कर्तृलाभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः। त्वं चाहं द्रक्ष्याव एनमिति। अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम्। एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्। क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लृड्वाच्यकारकाभिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः।

२६। लोट् चेति। लृट्ग्रहणं विहाय गत्यर्थलोटेति सपूर्वं सूत्रमनुवर्तते तदाह। गत्यर्थ-त्यादि। आगच्छेति। गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति न निहितं गच्छेति तु निहितमेव। योग-विभाग उत्तरार्थ इति। उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात्। लृटो मा भूद् इति।

না হইয়া অন্যার্থে লোট্ হইলে কি হইবে? পচ দেব! ওদনং ভোক্ষ্যসে। লোট্ না হইয়া অন্য বিভক্তি হইলে কি হইবে। আগচ্ছের্দেব গ্রামং দ্রক্ষ্যস্যেনম্। সেইস্থলে লৃট্ না হইলে কি হইবে? আগচ্ছ দেব গ্রামং পশ্যস্যেনম্। "ন চেৎ" এইরূপ না হইলে কি হইবে? "আগচ্ছ দেব! গ্রামং ত্বং চাহং চ দ্রক্ষ্যাব এনম্"। এস্থলেও নিঘাত স্বরের নিষেধ হইবে। লোড়ন্তের যে কারক তাহা এবং অন্য কারক ও লৃট্ অন্তের সহিত উক্ত হইবে।

২৬। লোট্‌বিভক্ত্যন্ত পদ, যদি গত্যর্থলোটের সহিত যুক্ত হয়, তাহা হইলে অনুদাত্ত হয় না। যথা, আগচ্ছ দেব! গ্রামং পশ্য। গত্যর্থ ভিন্ন অন্যার্থবাচক

२७ । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८।१।५३ ।

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । 'सोपसर्गम्' किम् ? आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'अनुत्तमम्' किम् ? आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ।

२८ । हन्त च । ८ । १ । ५४ ।

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । 'निपातैर्यद्यदि' इति निघातप्रतिषेधः । 'अनुत्तमम्' किम् ? हन्त प्रभुनजावहै ।

---

२७ । विभाषितमिति । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषा चेयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात् न चे[त्का]रकं सर्वान्यत् । सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थो न तुल्ययोगेन ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति । आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेति पक्षे निहतं पक्षे प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तम् । यदान्तोदात्तं तदा तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । पश्य प्रयासानीति । उभयत्रापि पूर्वेण निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि ।

२८ । हन्त चेति । पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते लोट्ग्रहणं च तदाह । हन्तेत्यनेनेत्यादि । प्राप्त-विभाषेयम् । निपातैर्यद्यदीति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् । प्रभुनजावहै इति । भुजेर्लोट्

লোটের সহিত যুক্ত হইলে কি হইবে ? পচ দেবৌদনং ভুঙ্‌ক্ষ্বৈনম্ । লোট না হইলে কি হইবে ? আগচ্ছ দেব ! গ্রামং পশ্যসি এনম্ । যদি কারক না হয় তাহা হইলে অন্যান্য সমস্তই হইবে। যথা, আগচ্ছ দেব ! গ্রামং পশ্যত্বেনং রামঃ। সর্ব্বশব্দের গ্রহণ করাতে এই স্থলে নিশ্চয়ই হইবে। আগচ্ছ দেব গ্রামং ত্বং চাহং চ পশ্যাবঃ। যোগবিভাগ উত্তরার্থ। অর্থাৎ পরসূত্রোক্ত বিকল্প লোটেই হইবে, লৃটে হইবে না।

২৭। উপসর্গের সহিত বর্ত্তমান লোট্ বিভক্ত্যন্ত তিঙন্ত পদ, গত্যর্থ লোটের সহিত যুক্ত হইলে বিকল্পে অনুদাত্ত হয়, উত্তম পুরুষে হয় না। যথা, আগচ্ছ দেব ! গ্রামং প্রবিশ। উপসর্গযুক্ত না হইলে কিরূপ হইবে ? আগচ্ছ দেব ! গ্রামং পশ্য। উত্তমপুরুষে হইবে না। যথা, আগচ্ছানি দেব ! গ্রামং প্রবিশানি।

२९ । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।८।१।५५।

आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं अनुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । 'एकान्तरम्' किम् ? आम्प्रपचसि देवदत्त ३ । 'आमन्त्रितम्' किम् ? आम्पचति देवदत्तः । 'अनन्तिके' किम् ? आम्पचसि देवदत्त ।

३० । यद्धितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ।

तिङन्तं नानुदात्तम् । 'उदसृजो यदङ्गिरः' । 'उशन्ति हि' । आख्या-

---

भुजोऽनवने इत्यात्मनेपदं च हिः टेरेत्वं श्नम् । आङुत्तमस्य पिच्च । एत ऐ अनुदात्तेत्वात्सार्व-धातुकानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः ।

२९ । आम इति । अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् । उदाहरणे निघाते प्रतिसिद्धे पाष्ठमः उदात्तम् । अनन्तिक इति किमिति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्याश्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोऽयं तदा निघातस्यैक-श्रुत्या बाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति एकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः । प्लुतोदात्तस्तु न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिक इत्यनेन यत्र दूरं न च सन्निकृष्टं तदुच्यते न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनात्रिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात् प्लुतो-दात्तोऽपि नोदाहर्त्तव्य इति ।

३० । यद्धीति । उदसृज इति । तुदादेः सृजेर्लङि सिप्यट् । उशन्ति हीति । वश

२८। হন্ত শব্দের সহিত যুক্ত উপসর্গ পূর্ব্বক লোট্ বিভক্ত্যন্ত পদ বিকল্পে অনুদাত্ত হয়। উত্তমপুরুষে হয় না। যথা, হন্ত প্রবিশ। উপসর্গ পূর্ব্বক না হইলে হয় না। যথা, হন্ত কুরু। নিপাত দ্বারা যৎপ্রত্যয় হয়, এই সূত্রদ্বারা নিঘাত স্বরের নিষেধ হইল। উত্তমপুরুষে কি হইবে? হন্ত প্রভুঞ্জামহৈ। ভুজ-ধাতুর উত্তর লোট্ আমহৈ । এস্থলে "ভুজোঽনবনে" এই সূত্র দ্বারা আত্মনেপদ হইল।

২৯। আম্ বিভক্তি ও আমন্ত্রিত পদ এই উভয়ের মধ্যে একটী মাত্র তিঙন্ত পদ ব্যবধান থাকিলে তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। অনন্তিক অর্থাৎ দূর বুঝাইলে হয় না। কোন কোন মতে দূর অথবা সন্নিকট অর্থাৎ নাতিদূর ও ন্যাতিনিকট না বুঝাইলে হয় না। যথা, আম্ পচসি দেবদত্তঃ। আমন্ত্রিত পদ না হইলে কি হইবে? আম্ পচতি দেবদত্তঃ। অনন্তিকার্থ না হইলে যথা, আম্ পচসি দেবদত্তঃ।

स्यामि तु ते । 'निपातैर्यत्' इति, हि चेति, तु पश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वारोहावेहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ।

३१ । चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ।८।१।५७।

एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । 'अगतेः' किम् ? देवः प्रपचति चन ।

क्ती । अदादिः । लटि क्षीऽन्तः । ग्रहादित्वात् सम्प्रसारणम् । नान्यैरिति न्यादिहन्तेत्यादिभिरित्यर्थः । जायेस्वारोहावेहीति । रुहेर्लोट् । वस् ष्प् । आङुत्तमस्य पिच्च लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावान्नित्यं ङित इति सलोपः । आङ्पूर्वादिणो लोट् । सिपो हिः । एहि तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोट्चेति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमान्निवर्त्तते तेन स्वश्शब्दाश्रयो निघातो भवति स्वश्शब्देरो रीति लोपः । ढ्रलोपे इति दीर्घः । स्वो रोहावेति पाठे तु छान्दसत्वादुत्वम् ।

३१ । चनेति । एष्विति । चन चिदिव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित एष्वित्यर्थः । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्त इति तिङो गोत्रादीत्यत्रेवोक्तम् । पचति कल्पमिति । अत्रानुदात्त एव तद्धितो ग्राह्यः । अन्यथा तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते । अयं पचति देश्यः ।

৩০। বেদে যৎ, হি ও তু শব্দ পরে থাকিলে তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, উদস্ত্জো যদঙ্গিরঃ। উশস্তি হি। আখ্যাস্যামি তু তে। "নিপাতৈর্যৎ", "হি চ" এবং "তু পশ্য" এই তিনটী সূত্র দ্বারা পূর্ব্বোক্ত কার্য্যের সিদ্ধি হইত, তবে বেদ মধ্যে বিশেষ নিয়ম আছে বলিয়া এই সূত্র বিহিত হইল। এই শব্দ গুলিই পরে থাকিলে ইহাদের যোগেই এস্থলে কার্য্য হইবে, এতদ্ভিন্ন অন্য শব্দের যোগে উক্ত কার্য্য হইবে না। যথা, জায়ে স্বারোহাবেহি। এস্থলে এহি এইটী গত্যর্থ ইন ধাতুর উত্তর লোটের সহিত যুক্ত লোট্ বিভক্ত্যন্ত পদের নিঘাত স্বর হইয়াছে।

৩১। অগতি অর্থে চন, চিৎ, ইব, গোত্রাদি (গোত্র, কল্প ইত্যাদি) তদ্ধিত ও আম্রেড়িত এই ছয়টী শব্দ পরে থাকিলে তিঙন্তপদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, দেবঃ পচতিচন। দেবঃ পচতি চিৎ। দেবঃ পচতি ইব। দেবঃ পচতি গোত্রম্।

३२ । चादिषु च । ८ । १ । ५८ ।

चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य 'चवायोगे-' इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ।

३३ । चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ।

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां च वादयति । 'इतो वा सातिमीमहे' । उत्तरवाक्ययोरनुषङ्ग-नीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । 'योगे' किम् ? पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थं प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ।

---

३२ । चादिषु चेति । न चक्षुहैवयुक्ते इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते सन्निकृष्टत्वात् । न तु चादयोऽसत्त्व इति सूत्रनिर्दिष्टा विप्रकृष्टत्वात्तदेतदाह । चवाहाहैवेषु परेष्विति । पचति च खादति चेति । उभयत्र खादतीत्यत्र निघातप्रसङ्ग एव नास्ति नानावाक्यत्वात् चवायोगे हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति स चानेकस्य धर्म इति कृत्वोदाहृतम् ।

३३ । चवेति । प्रथमेति । स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह । प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । प्रथम-मुच्चारिता तिङ्विभक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिह नानुवर्त्तते । उत्तर-वाक्ययोरिति । देवो वा पार्थिवादधि इन्द्रं महो वा रसात इत्येतयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरानुषङ्गः । तत् कथं प्राथम्यमिति चेद् अनुषक्तस्याप्यौपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथम्या-श्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चेहैव मन्त्रे नियमेन सुष्टुत्ययेति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्पष्टम् ।

দেবঃ পচতিকল্পম্ । দেবঃ পচতি পচতি । গতি অর্থ বুঝাইলে যথা, দেবঃ প্রপ-চতিচন ।

৩২। অগতি অর্থে চ, বা, হা, হ, এব ইত্যাদি নিপাত সংজ্ঞক শব্দ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। প্রপচতি চ। প্রখাদতি চ। এস্থলে "চবাযোগ" এই সূত্র দ্বারা প্রথমটীর নিঘাতস্বর প্রতিষিদ্ধ হইবে এবং দ্বিতীয়টীর নিঘাত স্বর হইবে।

৩৩। চ বা এই দুই নিপাতের যোগে প্রথমে উচ্চারিত তিঙ্ বিভক্তি অনুদাত্ত হয় না। যথা, গাশ্চ চারয়তি বীণাং বা বাদয়তি। ইতো বা সাতিমীমহে। এই প্রাথমিকী উত্তর বাক্যদ্বয়ে অর্থাৎ দেবো বা পার্থিবাদধি ইন্দ্রং মহো বা রসাত।

३४। हेति क्षियायाम्। ८। १। ६०।

हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे। स्वयं ह रथेन याति ३। उपाध्यायं पदातिं गमयति। 'क्षियाशीः' इति प्लुतः।

३५। अहेति विनियोगे च। ८। १। ६१।

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च। त्वमह ग्रामं गच्छ। त्वमह रथेनारण्यं गच्छ। क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३। उपाध्यायं पदातिं नयति।

३६। चाहलोप एवेत्यवधारणम्। ८। १। ६२।

'च' 'अह' एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। देव एव ग्रामं

३४। हेति। स्वयं ह रथेन यातीति। उपाध्याये पदाती गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमित्याचारभेदः।

३५। अहेति। अनेकस्मिन् प्रयोजने प्रेषणं विनियोगस्तदाह नानाप्रयोजने नियोग इति। अनेकप्रयोजनो नियोगः। प्रेषणमुदाहरणे पूर्वत्र प्रैषे प्लुत उत्तरत्र क्षियायाम्।

३६। चाहलोप इति। अवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम्। सूत्रेण चाहलोपस्याविधानाद् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः। चशब्दः

এই দুই পরবর্ত্তী বাক্যের তিঙন্তের অপেক্ষায় অনুসন্ধিত হইবে। যোগ না থাকিলে কি হইবে? এস্থলে পূর্ব্বভূত হইলেও তাহাদের যোগে নিঘাতস্বর বিধানার্থ প্রথম শব্দের গ্রহণ হইয়াছে এবং তজ্জন্য দ্বিতীয়াদি তিঙন্তের যোগে হইবে না।

৩৪। ধর্ম্মব্যতিক্রমার্থে হ—যুক্ত প্রথমা তিঙ্ বিভক্তি অনুদাত্ত হয় না। যথা, স্বয়ং হ রথেন যাতি। উপাধ্যায়ং পদাতিং গময়তি। ক্ষিয়াশীঃ এইটী প্লুতের উদাহরণ।

৩৫। নানাপ্রয়োজন, নিয়োগ ও ক্ষিয়া অর্থাৎ ধর্ম্মব্যতিক্রমার্থে অহযুক্ত প্রথমা তিঙ্বিভক্তি অনুদাত্ত হয় না। যথা, ত্বমহ গ্রামং গচ্ছ। ত্বমহ রথেনারণ্যং গচ্ছ। ক্ষিয়ায়াং। স্বয়মহ রথেন যাতি ৩। উপাধ্যায়ং পদাতিং নয়তি।

৩৬। অবধারণার্থ এবশব্দ প্রয়োগে চ ও অহ এই উভয় নিপাতের লোপ হইলে প্রথম তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না। যথা, দেবএব গ্রামং গচ্ছতু। দেবএবা-

गच्छतु। ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः। इह चलोपः। देव एव ग्रामं गच्छतु। राम एवारण्यं गच्छतु। ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः। इहाहलोपः स च केवलार्थः। 'अवधारणम्' किम्? देव क्वेव भोक्ष्यसे। न क्वचिदित्यर्थः। अनवक्लृप्तावेव।

३७। चादिलोपे विभाषा। ८। १। ६३।

चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। चलोपे। 'इन्द्र वाजेषु नोऽव'। शुक्ला व्रीहयो भवन्ति २। श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २। वालोपे। व्रीहिभिर्यजेत। यवैर्यजेत २।

३८। वैवावेति च च्छन्दसि। ८। १। ६४।

'अहर्वै देवानामासीत्'। 'अयं वाव हस्त आसीत्'।

समुच्चयार्थः। हशब्दः केवलार्थः। समानकर्तृके चलोपः। नानाकर्तृकेऽहलोपः। उदाहरणे चलोपं दर्शयति। ग्राममरण्यं चेति। क्वेव भोक्ष्यत इति। अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः एवे चानियोग इति पररूपम्। चादिवाजेष्विति। अवेति तिङन्तस्येह निघातः। निघाताभावस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम्। ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके च लोप इत्युक्तम्। इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेद् अवधारणार्थे एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो न तु सर्वत्रेत्यन्यत्र चलोपः। व्रीहिभिर्यजेतेति। पक्षे निहतम्। पक्षे आद्युदात्तम्। द्वितीयं तु निहतमेव। एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम्।

রণ্যং গচ্ছতু। অর্থাৎ গ্রামং অরণ্যং চ গচ্ছতু। এখানে চকারের লোপ হইয়াছে। দেবঃ এব গ্রামং গচ্ছতু। রাম এবারণ্যং গচ্ছতু। অর্থাৎ কেবল গ্রামে ও কেবল অরণ্যে যাইতেছেন। এস্থলে অহ শব্দের লোপ হইয়াছে, উহা কেবলার্থক। অবধারণার্থ না বুঝাইলে কি হইবে? যথা, দেবঃ কেব ভোক্ষ্যসে। অর্থাৎ দেব কোথায় খাইবেন? কুত্রাপি নহে। এস্থলে অনবক্লৃপ্তি অর্থে এব শব্দ প্রযুক্ত হইয়াছে।

৩৭। চ, বা, হ, অহ, এব শব্দের লোপে প্রথম তিঙ্‌বিভক্তি বিকল্পে অনুদাত্ত হয় না। যথা, ইন্দ্রো বাজেষু নো অব। চকারলোপ হইলে, শুক্লব্রীহয়ো ভবন্তি ২।

३९। एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्। ८। १। ६५।

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि। 'अजामेकां जिन्वति' २। प्रजामेकां रक्षति २। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति'। 'समर्थाभ्याम्' किम्? एको देवानुपातिष्ठत्। एक इति संख्यापरं नान्यार्थम्।

४०। यद्वृत्तान्नित्यम्। ८। १। ६६।

यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम्। यो भुङ्क्ते। यद्-द्र्यङ् वायुर्वाति। अत्र 'व्यवहिते कार्य्यमिष्यते'।

३८। वैवावेति। आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि। वै स्फुटार्थे अवधार्ये च, वावप्रसिद्धौ स्फुटार्थे च।

३९। एकान्याभ्यामिति। समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। जिन्वतीति। जिवि: प्रीणनार्थः। इदित्त्वान्नुम्। लट् तिप् शप्। अजामेकां रक्षतीति। अन्यः प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः। एक इति संख्यापरमिति। एकशब्दस्यानेकार्थत्वात्। तथा चोक्तम्। एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते इति। ननु साहचर्य्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम्। न साहचर्य्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यत्रैवावोचाम।

४०। यदिति। यद्द्र्यङ्ङिति। यद् अञ्चतीति क्विन्। विष्वग्देवयोश्चेति टेरद्र्यादेशः। कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति यद्द्र्यङ्वायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने सत्यत आह। अत्र व्यवहिते कार्य्यं सिध्यते इति। अत्र च ज्ञापकमुत्तरसूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति।

শ্বেতা গা আজ্যায় দুহন্তি ২। বা শব্দের লোপ হইলে। যথা, ব্রীহিভির্যজেত ২। যবৈর্যজেত ২।

৩৮। বেদে বৈ ও বাবশব্দ যোগে প্রথম তিঙন্ত পদ বিকল্পে অনুদাত্ত হয়। যথা, অহর্বৈ দেবানামাসীৎ। অয়ং বাব হস্ত আসীৎ।

৩৯। বেদে তুল্যার্থবাচক এক ও অন্য শব্দের যোগে প্রথম তিঙন্ত পদ বিকল্পে অনুদাত্ত হয়। যথা, অজামেকাং জিন্বতি ২। প্রজামেকাং রক্ষতি ২। তয়োরন্যঃ পিপ্পলং স্বাদ্বত্তি ২। সমার্থ না হইলে কি হইবে? যথা, একো দেবানুপাতিষ্ঠৎ। এস্থলে এক-শব্দটী সংখ্যাবাচক, অন্যার্থক নহে।

৪০। যে পদে যৎ শব্দ আছে তাহার পরবর্ত্তী তিঙন্ত পদ অনুদাত্ত হয় না।

४१ । पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ।८।१।६७।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । 'मलोपश्च वक्तव्यः' । दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तस्यापवादः । 'एतत्समास इष्यते' । नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ।

---

४१ । पूजनादिति । काष्ठादिभ्य इति वार्तिकं दृष्ट्वा तदनुरोधेन पूजनादिति बहुवचनस्थाने एकवचनमिति व्याचष्टे । पू[illegible]भ्यः काष्ठादिभ्य इति । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयकम् । काष्ठाध्यापक इति । काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति । समानविषयकं सूत्रमिदम् । उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । मलोपश्च वक्तव्य इति । दारुणमध्यापक इति समासे कृते विभक्तेर्लुकि स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाख्यायते इति वृत्तिन्यासकारयोर्मतं तदेतदाह । इति वृत्तिमतमिति । भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति मयूरव्यंसकादित्वे नास्ति प्रमाणम् । हरदत्तोऽप्याह । यदि समास एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवावक्ष्यत् । युक्तं चैतत् । न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति । येन समासः स्यात् अस्मिन् पक्षे मलोपवचनं च सार्थकम् । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्ध इति । पूजनस्य पूजितापेक्ष-

---

যথা, যো ভুঙ্‌ক্তে। যদগ্রাঙ্‌ বায়ুর্বাতি। এস্থলে যৎ পদের ও তিঙন্ত পদের মধ্যে কোন পদ ব্যবধান থাকাতে অনুদাত্ত হইল না।

৪১। পূজনার্থক কাষ্ঠাদিশব্দের পর তিঙন্ত পূজিতবাচক শব্দ অনুদাত্ত হয়। যথা, কাষ্ঠাধ্যাপকঃ। দারুণাধ্যাপকঃ। অজ্ঞাতাধ্যাপকঃ। এইটী সমাসান্ত উদাত্ত স্বরের অপবাদ মাত্র। এস্থলে দারুণমধ্যাপকঃ এইরূপ হইবে না, ইহা বৃত্তিকারের অভিপ্রায়। "পূজনাৎ" এই পদের দ্বারা পূজিত শব্দের গ্রহণ হইত, তবে কিজন্য পুনর্বার পূজিত গ্রহণ করিলেন? অনন্তর পূজিত শব্দের প্রাপ্তির নিমিত্ত ঐরূপ গ্রহণ করিয়াছেন। এই জ্ঞাপকই এই প্রকরণে পঞ্চমীনির্দেশও আনন্তর্য্য স্থলে হইবে না। কাষ্ঠাদি শব্দ যথা। কাষ্ঠ, দারুণ, অজ্ঞাত, পুত্র, বেশ, অনাজ্ঞাত, অনুজ্ঞাত, অপুত্র, অযুত, অমুক্ত, অদ্ভুত, ভৃশ, ঘোর, সুখ, কল্যাণ, অনুক্ত, পরম, সু,

৪২ । [redacted] ৬ । ৮ ।

[redacted] । यत्काष्ठं पचति । [redacted]तस्य 'निपातैर्यत्-' इति [redacted]हणाच्च गतिरपि निहन्यते । 'गति [redacted] नेह । यत्काष्ठां शुक्लीकरोति ।

[redacted]: । अनन्तरपूजितलाभार्थमिति । पूजनात्पूजितमिति सूत्रे सामान्यगतमानन्त[redacted]र्यमेव विज्ञायत इति भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह । एत-देवेति । ज्ञापकफलं तु यदनन्तरमित्युक्तम् ।

४२ । सगतिरिति । यत्काष्ठं पचतीति । ये मलोपमेत्यनेन ... मलोपमाहुस्तेऽपि तिङन्तं परतो नैव लोपमिच्छन्ति । सगतिग्रहणाद्गतिरपि निहन्यत इति । तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः । यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते । अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात् । गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ्विषयत्वज्ञापनार्थम् ।

অতি ইত্যাদি। পূজিত শব্দের অনুদাত্ত স্বর হয় বলিয়া কাষ্ঠাদি শব্দের গ্রহণ হইয়াছে, এইরূপ বার্ত্তিককার লিখিয়াছেন। সুতরাং কেহ কেহ সূত্রমধ্যে "কাষ্ঠাদিভ্যঃ" এই পদের পরিত্যাগ করিয়া থাকেন।

৪২। পূজনার্থ কাষ্ঠাদি শব্দের পর তিঙন্ত পূজিত পদ অনুদাত্ত হয় এবং গতি-সংজ্ঞকশব্দের অর্থাৎ উপসর্গের পর পূজিত তিঙন্তপদও অনুদাত্ত হয়। যথা, যৎ কাষ্ঠং পচতি। যৎ কাষ্ঠং প্রপচতি। "তিঙ্ঙতিঙঃ" এই সূত্রদ্বারা বিহিত নিঘাত স্বরের "নিপাতৈর্যৎ" এই সূত্রদ্বারা নিষেধ প্রাপ্তি হইলে এইটী বিধি জানিতে হইবে। সগতি পদের গ্রহণ করাতে কেবল গতিসংজ্ঞকেরও নিঘাত স্বর হয়। গতি শব্দের গ্রহণ করাতে উপসর্গের গ্রহণ হইতেছে। অতএব "যৎকাষ্ঠং শুক্লীকরোতি" এস্থলে অনুদাত্ত হইল না। যেস্থলে তুল্যযোগে সহশব্দ, সেস্থলে উভয়েরই কার্য্যবোধ হয়। যথা, "সপুত্রো ভোজ্যতাং" এইরূপ বলিলে যেমন পিতা ও পুত্র উভয়ের ভোজন বুঝায়। অপিশব্দের গ্রহণকরাতে যেস্থলে গতিসংজ্ঞকের যোগ না থাকিবে সেখানে কেবল তিঙন্তেরই হইবে। কিন্তু গতিসংজ্ঞক শব্দের প্রয়োগ হইলে উভয়েরই সহিত হইবে। তিঙ্গ্রহণ দ্বারা পূর্ব্বযোগের অতিঙ্বিষয়ত্ব জ্ঞাপিত হইতেছে।

४३ । कुत्सनेऽसुप्यगो[redacted]।

कुत्सने च सुबन्ते परे सगि[redacted]।
प्रपचति पूति। पचति मिथ्या[redacted]
किम् ? पचति क्लिश्नाति। ‘अगो[redacted]
कुत्सन इति वाच्यम्’। कर्तुः कुत्सने माभू[redacted]
स्वानुबन्ध इति वाच्यम्’। तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्[redacted]
मनुदात्तमिति वाच्यम्’। * प्रपचन्ति २ पूति।

४४ । गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ।

अनुदात्तः। अ हरति। ‘गतिः’ किम् ? दत्तः प्रपचति। ‘गतौ’ किम् ? ‘आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः’।

४३। कुत्सने चेति। पदादिति वृत्तम्। पचतिक्लिश्नातीति कथमत्र समानवाक्यत्वस्य सामर्थ्यस्य वाभावादेवाप्राप्तेः। सुपीति स्पष्टार्थम्। कर्तुः कुत्सने माभूत्। पचति पूतिर्देवदत्त इति। कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते। अस्येदमयुक्तमिति। क्रिया तु शोभनैव पूतिश्चानुबन्ध इत्यर्थः। तिबन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः। वशेस्तिबिति तिप् बाहुलकात् पूञोऽपि भवति तस्मादेव गुणाभावः। तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसंख्यायते। वा बह्वर्थमिति। बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात्। यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्तः। अन्यदा त्वाद्युदात्तः।

৪৩। কুৎসনার্থ গোত্রাদি ভিন্ন সুবন্তপদ পরে থাকিলে সগতি ও অগতি অর্থাৎ গতিসংজ্ঞক শব্দের সহিত যুক্ত অথবা অযুক্ত যে তিঙন্তপদ তাহা অনুদাত্ত হয়। যথা, পচতি পূতি। প্রপচতি পূতি। পচতি মিথ্যা। প্রপচতি মিথ্যা। কুৎসনার্থ না হইলে কি হইবে? প্রপচতি শোভনম্। সুবন্ত পদ পরে না থাকিলে কি হইবে? পচতি ক্লিশ্নাতি। গোত্রাদি হইলে কি হইবে? পচতি গোত্রম্। এস্থলে ক্রিয়ার কুৎসনার্থ বুঝাইতেছে, কিন্তু কর্তার কুৎসা বুঝাইলে হইবে না।০। যথা, পচতি পূতিদেবদত্তঃ। অনুবন্ধার্থে অর্থাৎ তিবন্ত পূতি শব্দ আদ্যুদাত্ত হয়, অতএব কারকানুবন্ধত্বহেতু উহা অন্তোদাত্ত হইবে। "বশধাতুর উত্তর তিপ্ হয়" এই সূত্র দ্বারা পূধাতুর উত্তর তিপ্, উকারের গুণ হইল না। বহুবচনান্ত তিঙন্তপদ

৪৫। [redacted]। ৮। ১। ৭১।/।

[redacted]मनुदात्तवत: परिमाणार्थम् ।
[redacted]व गतिस्तत्र धातावेवोदात्त-
[redacted]त्तवति' किम् ? प्रपचति ।
[redacted]तिङन्तस्वरा: ।

[redacted] अत्र याहीत्येतत् प्रति क्रियायोगादाङित्यस्य गति: । [redacted]णि । उदात्तवति तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते निपाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवाद: । [redacted]मीति । निपातैर्यद्यदिति निघातप्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्तं यथा स्यात् मन्द्रशब्दे माभूत् । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहीति मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् । यत्क्रियायुक्ता: प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वचनात् स्वसम्बन्धिनमाक्षिपतीति । क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न कृदन्तेऽतिप्रसङ्ग: । तत्र कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यत एव तस्मान्नार्थ: तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । तिङ्ग्रहणमिति । परिमाणमियत्ता परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति । अन्यथाहीति । अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वान्निमित्तमिति तस्मिन्नेवोदात्तवति निघात: स्यात् । न प्रत्यये तिङ्ग्रहणे कृते तु यं धातुं प्रति गतित्वं तद्घटके तिङन्ते उदात्तवति परे इत्यर्थो लभ्यते । तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातो: शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वान्नैतेर्निघात: सिद्ध इत्याह: । प्रपचतीति । तिङ्ङतिङ इति निघात: ।

इति तिङन्तस्वरप्रक्रिया ।

বিকল্পে অনুদাত্ত হয়।০। যখন তিঙন্তের নিঘাত স্বর হয়, তখন পূতিশব্দ অন্তোদাত্ত হয়, কিন্তু অন্যস্থলে আদ্যুদাত্ত হয়। যথা, পচন্তি ২ পূতি।

৪৪। গতি অর্থে গতিসংজ্ঞক শব্দযোগে তিঙন্তপদ অনুদাত্ত হয়। যথা, অভ্যুদ্ধরতি। গতিসংজ্ঞকের যোগ না হইলে যথা, দত্তঃ প্রপচতি। গতিভিন্নার্থে যথা, আমন্দ্রৈরিন্দ্র! হরিভিঃ যাহি ময়ূররোমভিঃ।

৪৫। উদাত্ত স্বরবিশিষ্ট তিঙন্ত পদ পরে থাকিলে গতিসংজ্ঞক শব্দ উদাত্ত হয়। এই সূত্রটী "নিপাতা আদ্যুদাত্তাঃ" এই সূত্রের অপবাদ। যথা, তৎপ্রপচতি। উদাত্ত বিশিষ্টের পরিমাণার্থ তিঙ্ শব্দের গ্রহণ হইয়াছে। অর্থাৎ "নিপাতৈর্যদ্যদ্" এই সূত্র দ্বারা নিঘাত স্বরের প্রতিষেধ হেতু তিঙন্ত পদের উদাত্ত স্বর হয়। তাহা না হইলে প্রাদি উপসর্গ যে ক্রিয়ার সহিত যুক্ত হয় সেই ক্রিয়াতেই গতি হইবে, এবং সেই ধাতুতেই উদাত্ত স্বর হইবে, কিন্তু প্রত্যয়ে হইবে না। উদাত্ত স্বর না হইলে যথা, প্রপচতি।

ইতি তিঙন্তস্বরপ্রকরণম্।

अथ वैदिकप्रकरणेषु स्वरसञ्चारप्रक[redacted]' इति प्रथमा ऋक्। तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिप[redacted]। वस्तुतस्तु घृतादित्वात्। व्युत्प[redacted] 'अमि पूर्वः' इत्येकादेशस्तु '[redacted] 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः। संहिताया[redacted] कारः स्वरितः। 'स्वरितात् संहितायाम्-' इति [redacted] पर्याया एकश्रुतिः। पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः 'पूर्वाधरावराणा[redacted] प्रत्ययस्वरात्। हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायां 'दधातेर्हिः' इति [redacted] प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां 'कुगति-' इति समासे समासान्तोदात्ते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पुरःशब्दो-कारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्यनुदात्ततरः। यज्ञस्य। नङः प्रत्ययस्वरः। विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम्। देवम्। पचाद्यच्। फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः। ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। रत्नशब्दो नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः। रत्नानि

ईळे इति। ईडस्तुतौ लडुत्तमैकवचनम्। इट् टेरेत्व द्वयोश्चास्य स्वरयोरिति प्रातिशाख्येन ळः। यज्ञस्येति। यजयाचेति यजेर्नङ् विभक्ते सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति। स्वरितो वानुदात्त

অতঃপর বৈদিকপ্রকরণে স্বর সমূহের সঞ্চার প্রণালী কথিত হইতেছে। "অগ্নি-মীলে" এইটী ঋগ্বেদের প্রথম ঋক্ অর্থাৎ মন্ত্র। এখানে অগ্নি শব্দ অব্যুৎপত্তি পক্ষে "ফিষ" এই সূত্র দ্বারা অন্তোদাত্ত হইবে। ব্যুৎপত্তি বিষয়ে কিন্তু নিপ্রত্যয় স্বর দ্বারা অম্ ও সুপ্ হয় বলিয়া উহা অনুদাত্ত হইবে। "অম পরে পূর্ব্বরূপ একাদেশ হয়" এই সূত্রদ্বারা এবং "একাদেশ উদাত্তেন" এই সূত্র দ্বারা উদাত্ত স্বর হয়। ঈলে এইটী "তিঙ্ঙতিঙঃ" এই সূত্রদ্বারা নিঘাত স্বর হইবে। কিন্তু সংহিতাতে "উদাত্তাদনুদাত্তস্য" অর্থাৎ উদাত্তের পর অনুদাত্তের স্বরিতত্ব হয়" এই সূত্র দ্বারা ঈকারের স্বরিত স্বর হয়। "স্বরিতাৎ সংহিতায়াং" এই সূত্র দ্বারা "লে" এই ভাগের প্রচয়াপরপর্য্যায়

दधातीति [redacted]त्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रान्तोदात्तः।
त[redacted]त्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम्।
[redacted]मिह दर्शितम्।
[redacted]विश्वनाथयोः॥
[redacted]द्यां वैदिकस्वरप्रकरणं समाप्तम्।

[redacted]ात। ऋतावुपपदे यजेः क्विन् ऋत्विगित्यनेन वचिस्वपीति सम्प्रसारणम्।
[redacted]ेति। हसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः। इति स्वरसञ्चारः।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां स्वरप्रकरणम्॥

একশ্রুতি স্বর হয়। পূর্ব্ব, অধর, অবর এই সকল[illegible]র উত্তর অসি প্রত্যয় স্বর হইবে। সুতরাং এস্থলে পুরঃশব্দ অন্তোদাত্ত। [illegible] শব্দ ধাতুর উত্তর নিষ্ঠার্থে ক্ত প্রত্যয় এবং ধাতুর স্থানে হি আদেশ করিয়া নিষ্পন্ন হইয়াছে। ইহা প্রত্যয় স্বর দ্বারা অন্তোদাত্ত হয়। "পুরোঽব্যয়ং" এই সূত্রদ্বারা গতি সংজ্ঞা সিদ্ধ হইলে এবং "কুগতি" এই সূত্র দ্বারা সমাস বিহিত হইলে সমাসান্ত ও অন্তোদাত্তত্ব এবং "তৎপুরুষে তুল্যার্থা" এই সূত্রদ্বারা অব্যয় প্রকৃতি স্বর হইলে, "গতিকারক উপপদাৎ কৃৎ" এই সূত্র দ্বারা কৃৎ উত্তরপদের প্রকৃতি স্বরে এবং থাথাদি স্বরে পূর্ব্ব পূর্ব্বটী উপমর্দ্দদ্বারা প্রাপ্ত হইলে "গতিরনন্তরঃ" এই সূত্র দ্বারা পূর্ব্বপদের প্রকৃতি স্বর হইবে। পুরঃশব্দ অকারের সহিত প্রচয় প্রাপ্ত হইলে "উদাত্ত স্বরিত পরের সন্নতর" এই সূত্রদ্বারা অনুদাত্ত স্বর হইতেছে। যজ্ঞস্য। এই পদের নঙের প্রত্যয় স্বর হয়। বিভক্তির সুপত্বহেতু অনুদাত্তত্ববিষয়ে স্বরিতত্ব হয়। দেবঃ। এস্থলে পচাদিত্বহেতু অচ্, ফিট্ স্বর, প্রত্যয় স্বর এবং চিৎস্বর দ্বারা বিকল্পে অন্তোদাত্ত হয়। ঋত্বিক্ শব্দ কৃদুত্তরপদ প্রকৃতি স্বর দ্বারা অন্তোদাত্ত হইবে। হোতৃশব্দ তৃণ্প্রত্যয়ান্ত, ইহা নিৎস্বর দ্বারা আদ্যুদাত্ত। যত্নশব্দ "নব্বিষয়স্য" এই সূত্র দ্বারা উদাত্ত স্বর হয়। রত্নানি দধাতি এই বিগ্রহে রত্নধাঃ। সমাস স্বরদ্বারা অথবা কৃদুত্তরপদ প্রকৃতি স্বর দ্বারা অন্তোদাত্ত হয়। তপের পকার ইৎ বায় বলিয়া অনুদাত্তত্ব হইলে স্বরিতপ্রচয়ৌ ইত্যাদি শব্দ যথাশাস্ত্র উল্লেখ্য। এইরূপে বৈদিক প্রয়োগ সমূহের সম্পূর্ণাংশ দর্শিত হইল। ইতি স্বরপ্রকরণ।

লিঙ্গানুশা[illegible]

স্ত্রীলিঙ্গপ্র[illegible]

১ লিঙ্গম্॥ ২ স্ত্রী॥ অধিকারসূত্রে এতে॥ ৩ ঋকা[illegible] স্বসৃপৌতৃননান্দরঃ। ঋকারান্তা এতে পঞ্চৈব স্ত্রীলিঙ্গাঃ। স্বস্রা[illegible] ঙীব্‌নিষেধেন কর্ত্রীত্যাদেঙীপা ঈকারান্তত্বাৎ। তিসৃচতস্রোস্তু স্ত্রিয়াম[illegible] দেশতয়া বিধানেঽপি প্রকৃত্যোস্ত্রিচতুরোঋদন্তত্বাভাবাৎ॥ ৪ অন্যু-প্রত্যয়ান্তো ধাতুঃ। অনিপ্রত্যযান্ত উপ্রত্যযান্তশ্চ ধাতুঃ স্ত্রিয়াং স্যাৎ। অবনিঃ। চমূঃ। প্রত্যয়গ্রহণং কিম্? দেবযতেঃ ক্বিপ্। দ্যূঃ বিশেষ্য-লিঙ্গঃ॥ ৫ অশনি ভরণ্যরণয়ঃ পুংসি চ। ইযময়ং বা অশনিঃ॥ ৬ মিন্যন্তঃ। মিপ্রত্যয়ান্তো নিপ্রত্যযান্তশ্চ ধাতুঃ স্ত্রিযাং স্যাৎ। ভূমিঃ। গ্লানিঃ॥ ৭ বহ্নিবৃষ্ণ্যগ্নয়ঃ পুংসি। পূর্ব্বস্যাপবাদঃ॥ ৮ শ্রোণিযোন্যূর্ম্ময়ঃ পুংসি

১। সম্প্রতি লিঙ্গ প্রকরণ কথিত হইতেছে। লিঙ্গ তিন প্রকার। যথা, পুংলিঙ্গ, স্ত্রীলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ।

২। স্ত্রীলিঙ্গ প্রকরণ। এই দুইটী অধিকার সূত্র। অর্থাৎ এই অবধি স্ত্রীলিঙ্গ প্রকরণ আরম্ভ হইল।

৩। ঋকারান্ত মাতৃ, দুহিতৃ, স্বসৃ, পৌতৃ ও ননন্দৃ (ননান্দৃ) এই পাঁচটী শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। স্বস্রাদি শব্দের উত্তর স্ত্রীলিঙ্গে বিহিত ঙীপের নিষেধ হেতু, কর্ত্রী ইত্যাদি পদের ঙীপ্‌যোগে ঈকারান্তত্ব হেতু এবং তিসৃ চতসৃ শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে আদেশ করিয়াছেন বলিয়া ঋকারান্ত হইলেও ত্রি ও চতুর্ শব্দের ঋদন্তত্বের অভাব হইতেছে।

৪। অনি প্রত্যয়ান্ত ও উ প্রত্যয়ান্ত ধাতুজাত শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে বিহিত হয়। যথা, অবনিঃ। চমূঃ। প্রত্যয় গ্রহণের প্রয়োজন কি? অর্থাৎ প্রত্যয় গ্রহণ করাতে দিব ধাতুর উত্তর ক্বিপ্ করিয়া যে, দ্যূঃ এই পদটী হয়, উহা স্ত্রীলিঙ্গ ও বিশেষ্যলিঙ্গ।

৫। অশনি, ভরণি, অরণি শব্দ পুংলিঙ্গে ও স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, ইয়ং অশনিঃ। অযং অশনিঃ।

৬। মি প্রত্যয়ান্ত ও নিপ্রত্যয়ান্ত ধাতুজাত শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, ভূমিঃ। গ্লানিঃ।

৭। তন্মধ্যে বহ্নি, বৃষ্ণি ও অগ্নি শব্দ পুংলিঙ্গ। এই সূত্রটী পূর্ব্বসূত্রের অপবাদ।

৮। ইয়মন্থঃ [redacted] ৯ ক্তিন্নন্তঃ। স্পষ্টম্। কৃতিরিত্যাদি॥ ১০ [redacted] স্ত্রী স্যাৎ। লক্ষ্মীঃ॥ ১১ উঙ্ঙ্যাবন্তশ্চ। [redacted] ন্তমেকাক্ষরম্। শ্রীঃ। ভূঃ। একাক্ষরং [redacted] ানবতেঃ। ইয়ং বিংশতিঃ। ত্রিংশৎ। [redacted] সপ্ততিঃ। অশীতিঃ। নবতিঃ॥ [redacted] ুভিঃ। অক্ষেষু কিম্? অয়ং দুন্দুভির্বাদ্য- [redacted] ঃ॥ ১৫ নাভিরক্ষত্রিয়ে। ইয়ং নাভিঃ॥ ১৬ উভাব- [redacted] দুন্দুভির্নাভিশ্চোক্তবিষয়াদন্যত্র পুংসি স্তঃ। নাভিঃ ক্ষত্রিয়ঃ। [redacted] তর্হি সমুল্লসৎপঙ্কজপত্রকোমলৈরুপাহিতশ্রীণ্যুপনীবিনাভিভিরিতি ভারবিঃ? উচ্যতে। দৃঢ়া ভক্তিরিত্যাদাবিব কোমলৈরিতি সামান্যে নপুংসকং বোধ্যম্। বস্তুতস্তু লিঙ্গমশিষ্যং লোকাশ্রয়ত্বাল্লিঙ্গস্যেতি ভাষ্যাৎ পুংস্ত্বমপীহ সাধু। অতএব "নাভির্মুখ্য নৃপে চক্রমধ্যক্ষত্রিয়য়োঃ পুমান্। দ্বয়োঃ প্রাণিপ্রতীকে স্যাৎ স্ত্রিয়াং কস্তূরিকামদ ইতি মেদিনিঃ"।

৮। শ্রোণি, যোনি ও ঊর্ম্মি শব্দ পুংলিঙ্গ ও স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, ইয়ং শ্রোণিঃ। অযং শ্রোণিঃ।

৯। ক্তিন্ প্রত্যয়ান্ত শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রয়োগ হয়। যথা, কৃতিঃ। ইত্যাদি।

১০। দীর্ঘ ঈকারান্ত শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয। যথা, লক্ষ্মীঃ।

১১। উঙ্ প্রত্যযান্ত, ঙী প্রত্যযান্ত ও আবন্ত শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রযোগ হয়। যথা, কুরুঃ। কালী। বিদ্যা।

১২। যু প্রত্যয়ান্ত একাক্ষর বিশিষ্ট শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রযোগ হয়। যথা, শ্রীঃ। ভূঃ। একাক্ষর না হইলে কিরূপ হইবে? যথা, পৃথুশ্রীঃ। এই শব্দটী পুংলিঙ্গ।

১৩। বিংশতি হইতে নবতি পর্য্যন্ত সংখ্যাবাচক শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রয়োগ হয়। যথা, ইয়ং বিংশতিঃ। ইয়ং ত্রিংশৎ। ইয়ং চত্বারিংশৎ। পঞ্চাশৎ। ষষ্টিঃ। সপ্ততিঃ। অশীতিঃ। নবতিঃ।

১৪। অক্ষ অর্থে দুন্দুভি শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রয়োগ হয। যথা, ইয়ং দুন্দুভিঃ। অক্ষ অর্থ না বুঝাইলে পুংলিঙ্গ হয়। যথা, অয়ং দুন্দুভিঃ। অর্থাৎ বাদ্যবিশেষ বা অসুর।

১৫। অক্ষত্রিয় অর্থে নাভি শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রয়োগ হয়। যথা, ইয়ং নাভিঃ।

১৬। দুন্দুভি ও নাভি শব্দ পূর্ব্বোক্ত অর্থ ভিন্ন অন্যার্থে পুংলিঙ্গ হয়। যথা, নাভিঃ ক্ষত্রিয়ঃ। কিন্তু ভারবিতে "সমুল্লসৎপঙ্কজপত্রকোমলৈরুপাহিতশ্রীণ্যুপনীবি নাভিভিঃ"। এইরূপ প্রয়োগ কি প্রকারে সিদ্ধ হইল? তদ্বিষয়ে বলিতেছেন, যে দৃঢ়ং ভক্তিঃ ইত্যাদি প্রয়োগের ন্যায় এখানে কোমলৈঃ এইস্থলে সামান্যতঃ নপুংসক লিঙ্গ বুঝাইতেছে। বস্তুতঃ "লিঙ্গমশিষ্যং লোকাশ্রয়ত্বাল্লিঙ্গস্য" এই ভাষ্যানুসারে এস্থলে পুংলিঙ্গই সিদ্ধ

রভসোঽপ্যাহ। "মুখ্যরাট্ক্ষত্রিয়ে নাভিঃ পুংসি [redacted] দ্বয়োঃ। চক্রমধ্যে প্রধানে চ স্ত্রিয়াং কস্তূরিকামদ ইতি"। [redacted] বোধ্যম্॥ ১৭ তলন্তঃ। অয়ং স্ত্রিয়াং স্যাৎ। [redacted] কর্ম্ম ব্রাহ্মণতা। গ্রামস্য সমূহো গ্রাম[redacted] বিদ্যুৎসরিল্লতাবনিতাভিধানানি। ভূমি[redacted] নিম্নগা। লতা বল্লী। বনিতা যোষিৎ॥ [redacted] শব্দঃ সরিদ্বাচকোঽপি ক্লীবং স্যাৎ॥ ২০ ভাসস্রক্[redacted] এতে স্ত্রিয়াং স্যুঃ। ইয়ং ভাঃ ইত্যাদি॥ ২১ স্থূণোর্ণে [redacted] এতে স্ত্রিয়াং ক্লীবে চ স্তঃ। স্থূণা স্থূণম্। ঊর্ণা ঊর্ণম্। তত্র স্থূণা [redacted] দ্বিকর্ণিকা। ঊর্ণা তু মেষাদিলোম॥ ২২ গৃহশশাভ্যাং ক্লীবে। নিয়মার্থমিদম্। গৃহশশপূর্ব্বে স্থূণোর্ণে যথাসংখ্যং নপুংসকে স্তঃ। গৃহস্থূণম্। "শশোর্ণং শশলোমনি স্মৃতঃ"॥ ২৩ প্রাবৃট্‌বিপ্রুট্‌রুট্‌তৃট্‌বিট্‌ত্বিষঃ। এতে স্ত্রিয়াং স্যুঃ। দর্ব্বিবিদিবেদিখনিশান্যশ্রিবেশিকৃষ্যোষধিকট্যঙ্গুলয়ঃ। এতে

হইতেছে। অতএব "নাভির্ম্মুখ্যনৃপে চক্রমধ্য ক্ষত্রিয়য়োঃ পুমান্। দ্বযোঃ প্রাণিপ্রতীকে স্যাৎ স্ত্রিযাং কস্তুরিকামদে" এইরূপ মেদিনীতে প্রযোগ আছে। রভসও বলেন যে, "মুখ্যরাট্ ক্ষত্রিযে নাভিঃ পুংসি প্রাণ্যঙ্গকে দ্বয়োঃ। চক্রমধ্যে প্রধানে চ স্ত্রিয়াং কস্তূরিকামদে"। এইরূপ অন্যত্র ও জানিতে হইবে।

১৭। তল্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, শুক্লস্য ভাবঃ=শুক্লতা। ব্রাহ্মণস্য কর্ম্ম=ব্রাহ্মণতা। গ্রামস্য সমূহঃ=গ্রামতা। দেব এব দেবতা। ইত্যাদি।

১৮। ভূমি, বিদ্যুৎ, সরিৎ, লতা ও বনিতা বাচক শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, ভূমিঃ ভূঃ। বিদ্যুৎ সৌদামিনী। সরিন্নিম্নগা। লতা বল্লী। বনিতা যোষিৎ।

১৯। যাদস্ শব্দ নদী বাচক হইলেও স্ত্রীলিঙ্গ না হইয়া ক্লীবলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়।

২০। ভাস্, স্রুক্, স্রক্, দিক্, উষ্ণিহ্, উপানহ্, শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, ইয়ং ভাঃ ইত্যাদি।

২১। স্থূণা ও ঊর্ণা শব্দ ক্লীবলিঙ্গ ও স্ত্রীলিঙ্গ হয়। যথা, স্থূণা, স্থূণম্। ঊর্ণা, ঊর্ণম্। স্থূণা শব্দে কাষ্ঠময়ী দ্বিকর্ণিকা (খুঁটী) বুঝায়। ঊর্ণা শব্দে মেষের লোম বুঝায়।

২২। গৃহ ও শশ শব্দের পরস্থিত স্থূণা ও ঊর্ণা শব্দ ক্লীবলিঙ্গ হয়। যথা, গৃহস্থূণম্। শশোর্ণম্ অর্থাৎ শশলোম।

২৩। প্রাবৃট্, বিপ্রুট্, তৃট্, বিট্ ও ত্বিট্ শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রয়োগ হয়।

২৪। দর্ব্বি, বিদি, বেদি, খনি, শানি, অশ্রি, বেশি, কৃষি, ওষধি, কটি ও অঙ্গুলি শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। ইহাদের উত্তর বিকল্পে ঙীপ্ প্রত্যযও হয়। যথা, দর্ব্বী, দর্ব্বি। ইত্যাদি।

স্ত্রিয়াং স্যুঃ। [illegible] দর্ব্বী। দর্ব্বিরিত্যাদি॥ ২৫ তিথিনাড়িরুচি-
বীচিনা[illegible]ত্র্যাদয়ঃ। এতে প্রাগ্বৎ। ইয়ং তিথিঃ।
[illegible]থয়ো। দ্বয়োরিতি"। তথা চ ভারবিঃ।
[illegible]"। স্ত্রীত্বে হি বহ্বাতিথ্য ইতি স্যাৎ।
[illegible]তিথীনিতি॥ ২৬ শষ্কুলিরাজিকুট্যশস্তি-
[illegible] এতেঽপি স্ত্রিয়াং স্যুঃ। ইয়ং শষ্কুলিঃ॥
[illegible]চ্ছিবৎ সংসৎপরিষদুষঃ সংবিৎক্ষুৎযুন্মুৎসমিধঃ।
[illegible]াদি। "উষা উচ্ছন্তী"। উষাঃ প্রাতরধিষ্ঠাত্রী দেবতা॥
[illegible]ঃ পূর্গীর্দ্বারঃ। ইয়মাশীরিত্যাদি॥ ২৯ অপ্সুমনস্সমাসিকতা-
বর্ষাণাং বহুত্বঞ্চ। অবাদীনাং পঞ্চানাং স্ত্রীত্বং স্যাদ্বহুত্বঞ্চ। আপ ইমাঃ।
"স্ত্রিয়ঃ সুমনসঃ পুষ্পম্"। "সুমনা মালতী জাতিঃ"। দেববাচী তু
পুংস্যেব। "সুপর্ব্বাণঃ সুমনসঃ"। বহুত্বং প্রায়িকম্। একা চ সিকতা
তৈলদানে অসমর্থেতি অর্থবৎসূত্রে ভাষ্যপ্রয়োগাৎ। সমাংসমাং বিজায়তে

২৫। তিথি, নাড়ি, রুচি, বীচি, নালি, ধূলি, কিকি, কেলি, ছবি, রাত্রি প্রভৃতি শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রয়োগ হয়। যথা, ইয়ং তিথিঃ। অমরসিংহ বলিয়াছেন "তিথয়ো-দ্বয়োঃ"। আবও ভারবিতে "তস্য ভুবি বহ্বতিথাস্তিথয়ঃ" ইত্যাদি প্রয়োগ থাকাতে স্ত্রীলিঙ্গে বহ্বতিথ্যঃ এইরূপ প্রয়োগ হইবে। শ্রীহর্ষও বলিয়াছেন যে, "নিখিলাং নিশি পূর্ণিমাতিথীন্" ইত্যাদি।

২৬। শষ্কুলি, রাজি, কুটি, অশস্তি, বর্ত্তি, ভ্রুকুটি ত্রুটি, বলি, পঙ্‌ক্তি ইত্যাদি শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, ইয়ং শষ্কুলিঃ।

২৭। প্রতিপদ্, আপদ্, বিপদ, সম্পদ্ শরদ, সংসদ্, পরিষদ্, উষস্, সংবিৎ, ক্ষুৎ, যুৎ, মুৎ, সমিধ ইত্যাদি শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, ইয়ং প্রতিপদ্। উষা উচ্ছন্তী, উষা অর্থাৎ প্রাতরধিষ্ঠাত্রী দেবতা।

২৮। আশীস্, ধুর, পুর, গীর্ ও দ্বার শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রয়োগ হয়। যথা, ইয়ং আশীঃ ইত্যাদি।

২৯। অপ্, সুমনস্, সমা, সিকতা, বর্ষা এই পাঁচটী শব্দ স্ত্রীলিঙ্গে এবং বহুবচনে প্রযুক্ত হয়। যথা, আপঃ ইমাঃ। "স্ত্রিয়ঃ সুমনসঃ পুষ্পম্"। "সুমনা মালতী জাতিঃ"। দেবতাবাচক হইলে সুমনস্ শব্দ পুংলিঙ্গ হয়। যথা, "সুপর্ব্বাণঃ সুমনসঃ" ইহাদের প্রায়িক বহুত্ব অর্থাৎ প্রায় সকল গুলিরই বহুবচনত্ব আছে। "একা চ সিকতা তৈলদানে অসমর্থা" এই অর্থাবশিষ্ট সূত্রে ভাষ্য প্রয়োগহেতু "সমাং সমাং বিজায়তে" এস্থলে সমায়াং সমায়াং এইরূপ ভাষ্যে বর্ণিত হওয়াতে "বিভাষা গ্রাধেট্" ইত্যাদি সূত্রে অপ্সরসাতাং সুমনসৌ এইরূপ বৃত্তি ব্যাখ্যাতে হরদত্ত বলিয়াছেন।

ইত্যত্র সমায়াংসন্ধ্যায়ামিতি ভাষ্যাচ্চ। বিভা[illegible] অপ্রাসাতাং স্তমনসাবিতিবৃত্তিব্যাখ্যায়াং হরদত্তোঽপ্যেব[illegible]যবাগূ-নৌস্ফিচঃ। ইয়ং স্রক্ ত্বক্ জ্যোক্ বা[illegible] সীমা সন্ধ্যাঃ॥ ৩২ চুল্লিবেণিখার্য[illegible] জ্যোৎস্নাদয়শ্চ॥ ৩৪ শলাকা স্ত্রিয়ঃ[illegible] ক্বচিদ্ব্যভিচারং জ্ঞাপয়তি।

ইতি স্ত্রীলিঙ্গপ্রকরণম্।

পুংলিঙ্গপ্রকরণম্।

১ পুমান্। অধিকারোঽয়ম্॥ ২ ঘঞবন্তঃ। পাকঃ। ত্যাগঃ। করঃ। গরঃ। ভাবার্থ এবেদম্। নপুংসকত্ববিশিষ্টে ভাবে ক্তল্যুড়্ভ্যাং স্ত্রীত্ববিশিষ্টে তু ক্তিন্নাদিভির্বাধেন পরিশেষাৎ। কর্ম্মাদৌ তু ঘঞাদ্যন্ত-মপি বিশেষ্যলিঙ্গম্। তথা চ ভাষ্যম্। সম্বন্ধমনুবর্ত্তিষ্যত ইতি॥

৩০। স্রজ্, ত্বক্, জ্যোক্, বাচ্, যবাগূ, নৌ ও স্ফিচ্ শব্দের স্ত্রীলিঙ্গে প্রয়োগ হয়। যথা, ইয়ং স্রক্। ত্বক্। জ্যোক্। বাক্। যবাগূঃ। নৌঃ। স্ফিক্।

৩১। তটি, সীমা ও সন্ধ্যা শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। যথা, ইয়ং তটিঃ পক্ষে ঙীপ্ হয়। তটী। সীমা। সন্ধ্যা।

৩২। চুল্লি, বেণি, খারি ইত্যাদি শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ।

৩৩। তারা, ধারা, জ্যোৎস্না, ইত্যাদি শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ।

৩৪। শলাকা শব্দ নিত্য স্ত্রীলিঙ্গ। নিত্য শব্দ গ্রহণ করাতে অন্যান্য স্থলে কখন কখন ব্যভিচার হইবে। যেখানে যেখানে ব্যভিচার হইবে, তাহা পূর্ব্বে উক্ত হইয়াছে। স্ত্রীলিঙ্গাধিকারে পুনঃ স্ত্রী শব্দের গ্রহণ করাতে এই অধিকার নিবৃত্ত হইল বুঝাইতেছে। এতদ্ভিন্ন অন্য কতকগুলি স্ত্রীলিঙ্গ শব্দ অমরকোষে উক্ত আছে। যথা, তিন্দুকী। কণিকা। ভঙ্গিঃ। সুরঙ্গা। সূচিঃ। সাতিঃ। কাকিনী(নী)। চূর্ণী। শাণী। ক্রুণিঃ। দরৎ। কন্থা। আনন্দী। ঝল্লরী। চর্চ্চরী। পারী। হোরা। লট্বা। সিধ্মলা। লাক্ষা। লিক্ষা। গণ্ডূষা। গৃধ্রসী। চমসী। মসী। ইত্যাদি।

ইতি স্ত্রীলিঙ্গপ্রকরণ।

১। পুংলিঙ্গাধিকার আরম্ভ হইল।

২। ঘঞ্ ও অপ্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ পুংলিঙ্গ হয়। যথা, ঘঞ্—পাকঃ। ত্যাগঃ। অপ্—করঃ। গরঃ। উক্ত পদগুলি এস্থলে ভাবাবাচ্যে সিদ্ধ হইয়াছে। ভাবে

৩ ঘাজন্তশ্চ। [redacted] গোচরঃ। চয়ঃ। জয়ঃ। ইত্যাদি॥ ৪ ভয়লি[redacted] এতানি নপুংসকে স্যুঃ। ভয়ম্। [redacted] নঙন্তঃ। নঙ্‌প্রত্যয়ান্তঃ পুংসি স্যাৎ। [redacted]য়াম্। পূর্ব্বস্যাপবাদঃ॥ ৭ ক্যন্তো [redacted]্যাৎ। আধিঃ। নিধিঃ। উদধিঃ। [redacted]ঃ কিম্? জস্তি বীজম্॥ ৮ ইষুধিঃ চ। [redacted]ুংসি চ॥ ৯ দেবাসুরাত্মস্বর্গগিরিসমুদ্রনখকেশদন্ত-[redacted]ড়্গশরপঙ্কাভিধানানি। এতানি পুংসি স্যুঃ। দেবাঃ সুরাঃ। [redacted]ঃ দৈত্যাঃ। আত্মা ক্ষেত্রজ্ঞঃ। স্বর্গো নাকঃ। গিরিঃ পর্ব্বতঃ। সমুদ্রোঽব্ধিঃ। নখাঃ কররুহাঃ। কেশাঃ শিরোরুহাঃ। দন্তো দশনঃ। স্তনঃ কুচঃ। ভুজো দোঃ। কণ্ঠো গলঃ। খড়্গঃ করবালঃ। শরো মার্গণঃ। পঙ্কঃ কর্দ্দম ইত্যাদি॥ ১০ ত্রি[illegible]পত্রিভুবনে নপুংসকে।

বিহিত ক্ত ও ল্যুঙ্ প্রত্যয়ের দ্বারা ক্লীবলিঙ্গের এবং ক্তিন্ প্রভৃতি প্রত্যয় দ্বারা স্ত্রীলিঙ্গের বাধহেতু ভাবার্থকতাই উচিত হয়। সেই হেতু কর্ম্মাদি বাচ্যে ঘঞ্ প্রভৃতি প্রত্যয়ান্ত শব্দ বিশেষ্যলিঙ্গই হইবে। অতএব ভাষ্যকার "সম্বন্ধমনুবর্ত্তিষ্যতে" এই সম্বন্ধশব্দের কর্ম্মার্থকত্ব হেতু ক্লীবলিঙ্গ প্রয়োগ করিয়াছেন।

৩। ঘ ও অচ্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ পুংলিঙ্গ। বিস্তরঃ। গোচরঃ। চয়ঃ। জয়ঃ। ইত্যাদি।

৪। ভয়, লিঙ্গ, ভগ ও পদ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, ভয়ং। লিঙ্গং। ভগং। পদং।

৫। নঙ্‌প্রত্যয়ান্ত শব্দের পুংলিঙ্গে প্রয়োগ হয়। যথা, যজ্ঞঃ। যত্নঃ।

৬। যাচ্ঞা শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। এই সূত্রটী পূর্ব্বসূত্রের অপবাদ।

৭। কি প্রত্যয়ান্ত ঘু সংজ্ঞক শব্দ অর্থাৎ দা ও ধা ধাতু নিষ্পন্ন শব্দ পুংলিঙ্গ হয়। যথা, আধিঃ। নিধিঃ। উদধিঃ। কি-প্রত্যয়ান্ত না হইলে হয় না। যথা, দানম্। ঘু-সংজ্ঞক না হইলে যথা, যস্তি বীজম্। এস্থলে ক্লীবলিঙ্গ হইল।

৮। ইষুধিশব্দ পুংলিঙ্গ ও স্ত্রলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা, ইয়ং অয়ং বা ইষুধিঃ।

৯। দেব, সুর, আত্ম, স্বর্গ, গিরি, সমুদ্র, নখ, কেশ, দন্ত, স্তন, ভুজ, কণ্ঠ, খড়্গ, শর ও পঙ্ক, ইত্যাদি শব্দের পর্য্যায়বোধক শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, দেবাঃ সুরাঃ। অসুরাঃ দৈত্যাঃ। আত্মা ক্ষেত্রজ্ঞঃ। স্বর্গো নাকঃ। গিরিঃ পর্ব্বতঃ। সমুদ্রঃ অব্ধিঃ। নখঃ কররুহঃ। কেশঃ শিরোরুহঃ। দন্তো দশনঃ। স্তনঃ কুচঃ। ভুজঃ দোঃ। কণ্ঠঃ গলঃ। খড়্গঃ করবালঃ। শরঃ মার্গণঃ। পঙ্কঃ কর্দ্দমঃ। ইত্যাদি।

১০। তৃতীয় ভুবনবাচক ত্রিপিষ্টপ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। স্বর্গ পর্য্যায় মধ্যে কথিত হওয়াতে পুংলিঙ্গের সম্ভাবনা হইয়াছিল, কিন্তু তাহার নিবারণের জন্য পৃথক্ সূত্র করিয়াছেন।

স্পষ্টম্। তৃতীয়ং বিষ্টপং ত্রিবিষ্টপম্। [redacted] পুংস্ত্বে প্রাপ্তে অয়মারম্ভঃ ॥ ১১ দ্যৌঃ স্ত্রিয়াম্। [redacted]মিদম্। ১২ ইষুবাহু স্ত্রিয়াঞ্চ। চাৎ পুংসি॥ ১৩[redacted] পুংসি। ত্রিবিষ্টপেত্যাদিচতুঃসূত্রী [redacted] অয়ং পুংসি। রাজা। তক্ষা। ন চ [redacted] কোঽকর্ত্তরীতি নপুংসকপ্রকরণে বক্ষ্যমাণত্বা[redacted] গুল্ফমেঘাভিধানি। ক্রতুরধ্বরঃ। পুরুষো নরঃ। [redacted] গুল্ফঃ প্রপদঃ। মেঘো নীরদঃ॥ ১৬ অভ্রং নপুংসকম্। [redacted] ১৭ উকারান্তঃ। অয়ং পুংসি স্যাৎ। প্রভুঃ। ইক্ষুঃ। "হনুর্হট্টবিলাসি[redacted] নৃত্যারম্ভে গদে স্ত্রিয়াম্। দ্বয়োঃ কপোলাবয়ব ইতি মেদিনিঃ"। "করেণুরিভ্যাং স্ত্রী নেভে ইত্যমরঃ"। এবং জাতীয়কবিশেষবচনানাক্রান্তস্তু প্রকৃতসূত্রস্য বিষয়ঃ। ইত্যুক্তঞ্চ। "লিঙ্গশেষবিধির্ব্যাপী বিশেষৈর্যদ্যবাধিতঃ ইতি"। এবমন্যত্রাপি॥ ১৮ ধেনুরজ্জুকুহুসরযুতনুরেণুপ্রিয়ঙ্গবঃ স্ত্রিয়াম্॥

১১। দিব্ শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। দ্যো ও দিব্ শব্দের একত্রেই গ্রহণ হইয়াছে। স্বর্গ-বাচক বলিয়া পুংলিঙ্গ হইত, তন্নিষেধার্থ পৃথক্ সূত্র হইয়াছে।

১২। ইষু ও বাহু শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। চকারহেতু পুংলিঙ্গেও প্রযুক্ত হইবে।

১৩। বাণ ও কাণ্ড শব্দ নপুংসক ও পুংলিঙ্গ। ত্রিবিষ্টপ ইত্যাদি চারিটী সূত্র দেবাসুর ইত্যাদি সূত্রের অপবাদ মাত্র।

১৪। নকারান্ত শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, রাজা। তক্ষা। কিন্তু চর্ম্ম ও বর্ম্মাদি শব্দ পুংলিঙ্গ নহে, ক্লীবলিঙ্গ। কারণ, মন্ প্রত্যয়ান্ত ও দ্বিঅচ্ বিশিষ্ট শব্দ কর্ত্তরি বাচ্যে প্রযুক্ত হয় না, এইরূপ নপুংসক প্রকরণে কথিত হইবে।

১৫। ক্রতু, পুরুষ, কপোল, গুল্ফ ও মেঘ ইত্যাদি শব্দের পর্য্যায় বাচক শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, ক্রতুঃ অধ্বরঃ। পুরুষো নরঃ। কপোলো গণ্ডঃ। গুল্ফঃ প্রপদঃ। মেঘো নীরদঃ।

১৬। অভ্র শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। এই সূত্র পূর্ব্বসূত্রাপবাদ।

১৭। উকারান্ত শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, প্রভুঃ। ইক্ষুঃ। হট্টবিলাসিনী, নৃত্যারম্ভ, এবং রোগার্থে হনুশব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। কিন্তু কপোলদ্বয়ের অবয়বার্থে পুংলিঙ্গ ও স্ত্রীলিঙ্গ উভয় লিঙ্গ হয়। করেণু শব্দ হস্তিনী অর্থে স্ত্রীলিঙ্গ। হস্তী বুঝাইলে পুংলিঙ্গ। এই জাতীয় বিশেষ বচন বিশিষ্ট বিষয় প্রকৃত সূত্রের বিষয়ীভূত হয়। কথিত আছে, যদ্যপি বিশেষ সূত্র বাধক না হয়, তবে লিঙ্গের শেষবিধিই গ্রাহ্য। এইরূপ অন্যত্র অনেক প্রয়োগ আছে।

১৮। ধেনু, রজ্জু, কুহু, সরযু, তনু, রেণু ও প্রিয়ঙ্গু শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ।

১৯ সমাসে রজ্জুঃ [redacted] কর্কটরজ্জ্বা, কর্কটরজ্জুনা ॥ ,২০ শ্মশ্রুজানু-স্বাদ্বশ্রুজতুত্রপু[redacted] ২১ বসু চার্থবাচি। অর্থবাচীতি কিম্ ? ‘[redacted] মদ্গুমধুসীধুসানুকমণ্ডলূনি নপুংসকে চ। [redacted] ইদং মদ্গুঃ ॥ ২৩ রুত্বন্তঃ। মেরুঃ। [redacted]নি নপুংসকে। রুত্বন্ত ইতি পুংস্ত্বস্যাপ-[redacted]কে চ। চাৎ পুংসি। সক্তুঃ, সক্তু ॥ [redacted]শ্মিদিবসাভিধানানীতি বক্ষ্যতি। প্রাগেতস্মাদ-[redacted]তে ॥ ২৭ কোপধঃ। কোপধোঽকারান্তঃ পুংসি স্যাৎ। [redacted] কল্কঃ ॥ ২৮ চিবুক শালূকপ্রাতিপদিকাংশুকোল্মুকানি নপুংসকে। পূর্ব্বসূত্রাপবাদঃ ॥ ২৯ কণ্টকানীকসরকমোদকচষকমস্তকপুস্তকতডাকনিষ্ক-শুষ্কবর্চস্কপিনাকভাণ্ডককটকদণ্ডকপিটকতালকফলকপুলাকানি নপুংসকে চ। চাৎ পুংসি। অয়ং কণ্টকঃ। ইদং কণ্টকম্ ইত্যাদি ॥ ৩০ টোপধঃ। টোপধোঽকারান্তঃ পুংসি স্যাৎ। ঘটঃ। পটঃ ॥ ৩১ কিরীটমুকুটললাট-

---

১৯। সমাসে রজ্জু শব্দ পুংলিঙ্গেও প্রযুক্ত হয়। যথা, কর্কটরজ্জ্বা, কর্কটরজ্জুনা।

২০। শ্মশ্রু, জানু, স্বাদু, অশ্রু, জতু, ত্রপু ও তালু শব্দ ক্লীবলিঙ্গ।

২১। ধনবাচক বসুশব্দ ক্লীবলিঙ্গ। ধনবাচক না হইলে অর্থাৎ ময়ূখ, অগ্নি ও ধনাধিপার্থে পুংলিঙ্গ হয়। যথা, বসু। বসুঃ।

২২। মদগু, মধু, শীধু, সানু, কমণ্ডলু শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, অয়ং ইদং বা মদগুঃ, মদ্গু।

২৩। রু ও তু প্রত্যয়ান্ত শব্দ পুংলিঙ্গঃ। যথা, মেরুঃ। সেতুঃ।

২৪। দারু কসেরু, জত্রু, বস্তু ও মস্তু শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। এই সূত্র “রুত্বন্ত” এই পূর্ব্বোক্ত সূত্র দ্বারা প্রাপ্ত পুংস্কের অপবাদ। যথা, ইদং দারু।

২৫। শক্তু শব্দ নপুংসক ও পুংলিঙ্গ। যথা, সক্তু। সক্তুঃ।

২৬। পশ্চাৎ বক্ষ্যমাণ “রশ্মি দিবসাভিধানানি” এই ৬৬ সংখ্যক সূত্রের পূর্ব্ব পর্য্যন্ত “অকারান্ত” শব্দের অধিকার চলিবে।

২৭। ককারোপধ অকারান্ত শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, স্তবকঃ। কল্কঃ।

২৮। ককারোপধ অকারান্ত চিবুক, শালুক, প্রাতিপদিক, অংশুক, উল্মুক শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। পূর্ব্বসূত্রাপবাদ।

২৯। ককারোপধ অকারান্ত কণ্টক, অনীক, সরক, মোদক, চসক, মস্তক, পুস্তক, তড়াক, নিষ্ক, শুষ্ক, বর্চ্চস্ক, পিনাক, ভাণ্ডক, কটক, দণ্ডক, পিটক, তালক, ফলক, পুলক ইত্যাদি শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, অয়ং কণ্টকঃ, ইদং কণ্টকম্।

৩০। অকারান্ত টকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, ঘটঃ। পটঃ। ইত্যাদি।

বটবীটশৃঙ্গাটকল্কটলোষ্টানি নপুংসকে চ। কিরীটমিত্যাদি॥ ৩২ কুটকূট-কপটকপাটকর্পটনটনিকটকীটকটানি নপু[illegible]। কুটঃ। কুটমিত্যাদি॥ ৩৩ ণোপধঃ। ণোপধোঽক[illegible] গণঃ। পাষাণঃ॥ ৩৪ ঋণলবণপর্ণতোরণ[illegible] সূত্রাপবাদঃ॥ ৩৫ কার্ষাপণ স্বর্ণ সুবর্ণব্রণচ[illegible] চ। চাৎ পুংসি। ৩৬ থোপধঃ। রথ[illegible] নপুংসকে। ইদং কাষ্ঠমিত্যাদি॥ ৩৮ [illegible] কাষ্ঠাঃ॥ ৩৯ তীর্থপ্রোথযূথগাথানি নপুংসকে চ। [illegible] তীর্থঃ। ইদং তীর্থম্॥ ৪০ নোপধঃ। অদন্তঃ পুংসি। ইনঃ। ফেনঃ॥ ৪১ জঘনাজিনতুহিনকাননবনবৃজিনবিপিনবেত্তনশাসনসোপানমিথুনশ্মশানরত্ন-নিম্নচিহ্নানি নপুংসকে। পূর্বসূত্রাপবাদঃ॥ ৪২ মানযানাভিধাননলিন-পুলিনোদ্যানশয়নাসনস্থ[illegible]দনালানসম্মানভবনবসনসম্ভাবনবিভাবনবিমানানি নপুংসকে চ। চাৎ পুংসি। অয়ং মানঃ। ইদং মানম্॥ ৪৩ পোপধঃ।

৩১। অকারান্ত টকারোপধ কিরীট, মুকুট, ললাট, বট, বীট, শৃঙ্গাট, কল্কট ও লোষ্ট শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, কিরীটঃ। কিরীটম্। ইত্যাদি।

৩২। অকারান্ত ককারোপধ কুট, কূট, কপট, কপাট, কর্পট, নট, নিকট, কীট ও কট শব্দ ক্লীবলিঙ্গ এবং পুংলিঙ্গ। যথা, কুটঃ। কুটম্। ইত্যাদি।

৩৩। অকারান্ত ণকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, গুণঃ। গণঃ। পণঃ। পাষাণঃ।

৩৪। অকারান্ত ঋণ, লবণ, পর্ণ, তোরণ, রণ, উষ্ণ শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। এইটী পূর্বসূত্রাপবাদ।

৩৫। অকারান্ত ণকারোপধ কার্ষাপণ, স্বর্ণ, সুবর্ণ, ব্রণ, চরণ, বৃষণ, বিষাণ, চূর্ণ, তৃণ শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা কর্ষাপণঃ। কার্ষাপণম্। ইত্যাদি।

৩৬। অকারান্ত থকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, রথঃ।

৩৭। অকারান্ত ঠকারোপধ কাষ্ঠ, পৃষ্ঠ এবং থকারোপধ রিক্থ, উক্থ শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। ইদং কাষ্ঠম্।

৩৮। কাষ্ঠা শব্দ দিগ্বাচক হইলে স্ত্রীলিঙ্গ হয়, অন্যার্থে পুংলিঙ্গ। ইমাঃ কাষ্ঠাঃ।

৩৯। অকারান্ত থকারোপধ তীর্থ, প্রোথ, যূথ, গাথ শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, অয়ং তীর্থঃ। ইদং তীর্থম্।

৪০। অকারান্ত নকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, ইনঃ। ফেনঃ।

৪১। অকারান্ত নকারোপধ জঘন, অজিন, তুহিন, কানন, বন, বৃজিন, বিপিন, বেত্তন, শাসন, সোপান, মিথুন, শ্মশান, রত্ন, নিম্ন, চিহ্ন শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। এইটী পূর্বসূত্রাপবাদ।

অদন্তঃ পুংসি। [redacted] দীপঃ। সর্পঃ। ৪৪ পাপরূপোড়ুপতল্পশিল্প পুষ্পশষ্পসমী[redacted]। ইদং পাপমিত্যাদি॥ ৪৫ শূর্পকুতপ-কুণ[redacted]। অয়ং শূর্পঃ। ইদং শূর্পমিত্যাদি॥ [redacted]৪৭ তলভং নপুংসকম্। পূর্ব্বস্যাপবাদঃ॥ [redacted] জৃম্ভঃ॥ ৪৯ মোপধঃ। সোমঃ। [redacted]ল্মাধ্যাত্মকুঙ্কুমানি নপুংসকে। ইদং রুক্ম-[redacted]দাড়িমকুসুমাশ্রমক্ষেমক্ষৌমহোমোদ্দামানি নপুংসকে [redacted]। অয়ং সংগ্রামঃ। ইদং সংগ্রামম্॥ ৫২ যোপধঃ। [redacted] হয়ঃ॥ ৫৩ কিসলয়হৃদয়েন্দ্রিয়োত্তরীয়াণি নপুংসকে। স্পষ্টম্॥ [redacted]৪ গোময়কষায়মলয়ান্বয়াব্যয়ানি নপুংসকে চ। গোময়ঃ। গোময়ম্॥ ৫৫ রোপধঃ। ক্ষুরঃ। অঙ্কুরঃ॥ ৫৬ দ্বারাগ্রস্ফার[illegible]ক্র বক্রবপ্রক্ষিপ্রক্ষুদ্র-চ্ছিদ্রনারতীরদূরকৃচ্ছ্ররন্ধ্রাশ্রশ্বভ্রভীরগভীরক্রূরবি[illegible]কেয়ূরকেদারোদরাজস্র-

---

৪২। অকারান্ত নকারোপধ মান, যান, অভিধান, নলিন, পুলিন, উদ্যান, শয়ন, আসন, স্থান, চন্দন, আলান, সম্মান, ভবন, বসন, সম্ভাবন, বিভাবন, বিমান শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, অয়ং মানঃ। ইদং মানম্ ইত্যাদি।

৪৩। অকারান্ত পকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, যূপঃ। দীপঃ। সর্পঃ।

৪৪। অকারান্ত পকারোপধ পাপ, রূপ, উড়ুপ, তল্প, শিল্প, পুষ্প, শষ্প, সমীপ, অন্তরীপ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, ইদং পাপম্।

৪৫। অকারান্ত পকারোপধ শূর্প, কুতপ, কুণপ, দ্বীপ, বিটপ শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, অয়ং শূর্পঃ। ইদং শূর্পম্। ইত্যাদি।

৪৬। অকারান্ত ভকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা স্তম্ভঃ। কুম্ভঃ।

৪৭। অকারান্ত তলভ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। ইহা পূর্ব্বসূত্রাপবাদ। তলভম্।

৪৮। অকারান্ত মকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, সোমঃ। ভীমঃ।

৫০। অকারান্ত মকারোপধ রুক্ম, সিধ্ম, যুগ্ম, ইধ্ম, গুল্ম, অধ্যাত্ম, কুঙ্কুম শব্দ ক্লীবলিঙ্গ হয়। যথা, ইদং রুক্মং ইত্যাদি।

৫১। অকারান্ত মকারোপধ সংগ্রাম, দাড়িম, কুসুম, আশ্রম, ক্ষেম, ক্ষৌম, হোম, উদ্দাম শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, অয়ং সংগ্রামঃ। ইদং সংগ্রামম্। ইত্যাদি।

৫২। অকারান্ত যকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, হয়ঃ। সময়ঃ।

৫৩। অকারান্ত যকারোপধ কিসলয়, হৃদয়, ইন্দ্রিয়, উত্তরীয় শব্দ ক্লীবলিঙ্গ।

৫৪। অকারান্ত যকারোপধ গোময়, কষায়, মলয়, অন্বয়, অব্যয় শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, গোময়ঃ। গোময়ম্। ইত্যাদি।

৫৫। অকারান্ত রকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, ক্ষুরঃ। অঙ্কুরঃ।

শরীরকন্দরপঞ্জরাজরজঠরাজিরবৈরচামরপুষ্করগহ্বর[redacted]নীরকুলীরচত্বরকাশ্মীর-
নীরাম্বরশিশিরতন্ত্রযন্ত্রক্ষত্রক্ষেত্রমিত্রকলত্রছত্রসূত্র[redacted]াঙ্গুলিত্রভল-
ত্রাস্ত্রশস্ত্রশাস্ত্রবস্ত্রপত্রপাত্রনক্ষত্রাণি নপুংসকে[redacted]ত্যাদি ॥
৫৭ শুক্রমদেবতায়াম্। ইদং শুক্রং রেতঃ[redacted]
পারক্ষীরতোমরশৃঙ্গারভৃঙ্গারমারোশীরতিমি[redacted]
পুংসি। চক্রঃ। চক্রমিত্যাদি ॥ [redacted]
৬০ শিরীষজোষাম্বরীষপীযূষপুরীষকিল্বিষকল্মাষাণি[redacted]
করীষমিষবিষবর্ষাণি নপুংসকে চ। চাৎ পুংসি। [redacted]
যূষমিত্যাদি ॥ ৬২ সোপধঃ। বৎসঃ। বায়সঃ। মহানসঃ ॥ [redacted]
বিসবুসসাহসানি নপুংসকে ॥ ৬৪ চমসরসনির্য্যাসোপবাসকার্পাসবাস[redacted]
কাসকাংসমাংসানি নপুংসকে চ। চমসং। চমসঃ। ইত্যাদি ॥ ৬৫ কংসং চাঽপ্রাণিনি। কংসং স্ত্রী পানভাজনম্। প্রাণিনি তু কংসো নাম কশ্চিদ্রাজা ॥ ৬৬ রশ্মিদিবসাভিধানানি। এতানি পুংসি স্যুঃ। রশ্মি-

---

৫৬। অকারান্ত রকারোপধ দ্বার, অগ্র, স্ফার, তক্র, বক্র, বপ্র, ক্ষিপ্র, ক্ষুদ্র, ছিদ্র, নার, তীর, দূর, কৃচ্ছ্র, রন্ধ্র, অশ্র, শ্বভ্র, আভীর, গভীর, ক্রূর, বিচিত্র, কেয়ূর, কেদার, উদর, অজস্র, শরীর, কন্দর, পঞ্জর, অজর, জঠর, অজির, বৈর, চামর, পুষ্কর, গহ্বর, কুটীর, কুলীর, চত্বর, কাশ্মীর, নীর, অম্বর, শিশির, তন্ত্র, যন্ত্র, ক্ষত্র, ক্ষেত্র, মিত্র, কলত্র, ছত্র, সূত্র, বক্ত্র, নেত্র, গোত্র, অঙ্গুলিত্র, ভলত্র, অস্ত্র, শস্ত্র, শাস্ত্র, বস্ত্র, পত্র, পাত্র ও নক্ষত্র শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, ইদং দ্বারমিত্যাদি।

৫৭। অকারান্ত রকারোপধ শুক্র শব্দ দেবতা ভিন্নার্থে ক্লীবলিঙ্গ। যথা, ইদং শুক্রম্ অর্থাৎ রেতঃ। দেবতার্থে পুংলিঙ্গ। যথা, শুক্রঃ দৈত্যগুরুঃ।

৫৮। অকারান্ত রকারোপধ চক্র, বজ্র, অন্ধকার, সার, আবার, পার, ক্ষীর, তোমর, শৃঙ্গার, ভৃঙ্গার, মন্দার, উশীর, তিমির, শিশির শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, চক্রঃ। চক্রম্।

৫৯। অকারান্ত ষকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা বৃষঃ। বৃক্ষঃ।

৬০। শিরীষ, জোষ, অম্বরীষ, পীযূষ, পুরীষ, কিল্বিষ, কল্মাষ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ।

৬১। যূষ, করীষ, মিষ, বিষ, বর্ষ শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, অয়ং যূষঃ। ইদং যূষম্।

৬২। অকারান্ত সকারোপধ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, বৎসঃ। বায়সঃ। মহানসঃ।

৬৩। পনস, বিস, বুস, সাহস শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ।

৬৪। চমস, সরস, নির্য্যাস, উপবাস, কার্পাস, বাস, মাস, কাস, কাংস, মাংস, শব্দ ক্লীবলিঙ্গ ও পুংলিঙ্গ। যথা, চমসং। চমসঃ। ইত্যাদি।

র্ময়ূখঃ। দিবসো [redacted]॥ ৬৭ দীধিতিঃ স্ত্রিয়াম্। পূর্ব্বস্যাপবাদঃ॥ ৬৮ দিনাহনী [redacted] অপবাদঃ॥ ৬৯ মানাভিধানি। এতানি পুং[redacted]॥ ৭০ দ্রোণাঢ়কৌ নপুংসকে চ। ইদং [redacted] খারীমানিকে স্ত্রিয়াম্। ইয়ং খারী। ইয়ং [redacted]ং বহুত্বঞ্চ। ইমে দারাঃ॥ ৭৩ নাড্যপ- [redacted] যথাসংখ্যং নাড্যাদ্যুপপদানি ব্রণাদীনি [redacted]ডীব্রণঃ। অপাঙ্গঃ। জনপদঃ। ব্রণাদীনামুভয়- [redacted]নিবৃত্ত্যর্থং সূত্রম্॥ ৭৪ মরুদ্গরুদুত্তরদৃত্বিজঃ। অয়ং [redacted] ঋষিরাশিদৃতিগ্রন্থিক্রিমিধ্বনিবলিকৌলিমৌলিরবিকবিকপিমুনয়ঃ। [redacted] পুংসি স্যুঃ। অয়ং ঋষিঃ॥ ৭৬ ধ্বজগজমুঞ্জপুঞ্জাঃ। এতে পুংসি॥ ৭৭ হস্তকুন্তান্তব্রাতবাতদূতধূর্ত্তসূতচূতমুহূর্ত্তাঃ। এতে পুংসি। অমরস্তু মুহূর্ত্তোঽস্ত্রিয়ামিত্যাহ॥ ৭৮ ষণ্ডমণ্ডকরণ্ডভরণ্ডবরণ্ডতুণ্ডগণ্ডমুণ্ডপাষণ্ড-

---

৬৫। অপ্রাণি অর্থে কংস শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ উভয় লিঙ্গ হয়। কংস শব্দে পানভাজন বুঝায়, ইহা স্ত্রীলিঙ্গ হয় না। প্রাণী বুঝাইলে পুংলিঙ্গ হয়। যথা, কংসো রাজা।

৬৬। রশ্মি ও দিবস পর্য্যায় শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, রশ্মির্ময়ূখঃ। দিবসো ঘস্রঃ।

৬৭ দীধিতি শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। ইহা পূর্ব্বসূত্রাপবাদ।

৬৮। দিন ও অহন্ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। এটী ও অপবাদসূত্র।

৬৯। মান পর্য্যায় শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, কুড়বঃ প্রস্থঃ।

৭০। দ্রোণ ও আঢ়ক শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, ইদং দ্রোণং। অয়ং দ্রোণঃ।

৭১। খারী ও মানিকা শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। যথা, ইয়ং খারী। ইয়ং মানিকা।

৭২। দার, অক্ষত, লাজ, অসু শব্দ বহুবচনেই প্রযুক্ত হয়। যথা, ইমে দারাঃ।

৭৩। নাড়ী, অপ ও জন শব্দের পরস্থিত ব্রণ, অঙ্গ ও পদ শব্দ পুংলিঙ্গ হয়। যথা, নাড়ীব্রণঃ। অপাঙ্গঃ। জনপদঃ। ব্রণাদিশব্দের উভয় লিঙ্গত্ব হইলেও ক্লীবত্ব নিবৃত্ত্যর্থ এই সূত্র বিহিত হইল।

৭৪। মরুৎ, গরুৎ, উত্তরৎ, ঋত্বিজ্ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, অয়ং মরুৎ।

৭৫। ঋষি, রাশি, দৃতি, গ্রন্থি, ক্রিমি, ধ্বনি, বলি, কৌলি, মৌলি, রবি, কপি ও মুনি শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, অয়ং ঋষিঃ। ইত্যাদি।

৭৬। ধ্বজ, গজ, মুঞ্জ, পুঞ্জ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, ধ্বজঃ। ইত্যাদি।

৭৭। হস্ত, কুন্ত, অন্ত, ব্রাত, দূত, ধূর্ত্ত, সূত, চূত, মুহূর্ত্ত শব্দ পুংলিঙ্গ। অমরসিংহের মতে মুহূর্ত্ত শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ।

শিখণ্ডাঃ। অয়ং ষণ্ডঃ॥ ৭৯ বংশা[redacted]াঃ। অয়ং বংশঃ। পুরো দাশ্যতে পুরোডাশঃ। কর্ম্মণি [redacted]াঃ প্রকরণে "পৌরোডাশপুরোডাশাৎ ষ্ঠন্নিতি" বিকা[redacted]" চ নিপাতনাৎ প্রকৃতসূত্রএব নিপাতনাদ্বা[redacted] মাঘঃ॥ ৮০ হ্রদকন্দকুন্দবুদ্বুদশব্দা[redacted] ভুক্ষিস্তম্বনিতম্বপূগাঃ। অয়মর্ঘঃ॥ ৮২ প[redacted] মণিতরঙ্গতুরঙ্গগন্ধস্কন্ধমৃদঙ্গসঙ্গসমুদ্রপুঙ্খাঃ। অয়[redacted] ৮৩ সারথ্যতিথিকুক্ষিবস্তিপাণ্যঞ্জলয়ঃ। এতে পুংসি। অয়[redacted]

ইতি পুংলিঙ্গাধিকারঃ।

ক্লীবলিঙ্গপ্রকরণম্।

১ নপুংসকম্। অধিকারোঽয়ম্॥ ২ ভাবে ল্যুডন্তঃ। হসনম্। ভাবে কিম্? পচনোঽগ্নিঃ। ইধ্মব্রশ্চনঃ কুঠারঃ॥ ৩ নিষ্ঠা চ। ভাবে যা

৭৮। ষণ্ড, মণ্ড, করণ্ড, ভরণ্ড, বরণ্ড, তুণ্ড, গণ্ড, মুণ্ড, পাষণ্ড, শিখণ্ড শব্দ পুংলিঙ্গ। অয়ং ষণ্ডঃ।

৭৯। বংশ, অংশ, পুরোডাশ শব্দ পুংলিঙ্গ। অয়ং বংশঃ। (পুরো দাশ্যতে ইতি পুরোডাশঃ কর্ম্মণি ঘঞ্) ভাবব্যাখ্যান প্রকরণে "পুরোডাশ পুরোড়াশাৎ ষ্ঠন্" এই সূত্রদ্বারা বিকার প্রকরণে "ব্রীহেঃ পুরোডাশঃ" এই নিপাতন হেতু প্রকৃতসূত্রে নিপাতনে দস্থানে বিকল্পে ড হয়। মাঘে "পুরোডাশ ভুজামিষ্টং" এইরূপ প্রয়োগ আছে।

৮০। হ্রদ, কন্দ, কুন্দ, বুদ্বুদ ও শব্দ ইত্যাদি শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, অয়ং হ্রদঃ।

৮১। অর্ঘ, পথি, মথি, ঋভুক্ষি, স্তম্ব, নিতম্ব, পূগ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, অয়ং অর্ঘঃ।

৮২। পল্লব, পল্বল, কফ, রেফ, কটাহ, নির্ব্যূহ, মঠ, মণি, তরঙ্গ, গন্ধ, মৃদঙ্গ, সঙ্গ, সমুদ্র ও পুঙ্খ শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, অয়ং পল্লবঃ। ইত্যাদি।

৮৩। সারথি, অতিথি, কুক্ষি, বস্তি, পাণি, অঞ্জলি শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, অয়ং সারথিঃ। ইত্যাদি।

ইতি পুংলিঙ্গাধিকার।

১। নপুংসকাধিকার আরম্ভ হইল।

২। ভাববাচ্যে ল্যুট প্রত্যয়ান্ত (মুগ্ধবোধমতে অনট্ প্রত্যয়ান্ত) শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, হসনম্। ভাববাচ্যে না হইলে পুংলিঙ্গ হয়। যথা, পচনঃ অর্থাৎ অগ্নিঃ। ইধ্মব্রশ্চনঃ অর্থাৎ কুঠারঃ।

নিষ্ঠা তদন্তং ক্লীবং [redacted] হসিতম্। গীতম্॥ ৪ ত্বষ্যঞৌ তদ্ধিতৌ।
শুক্লত্বম্। শৌ[redacted] ষিত্বসামর্থ্যাৎ পক্ষে স্ত্রীত্বম্। চাতুর্য্যম্।
চাতু[redacted] ঔচিত্যম্। ঔচিতী॥ ৫ কর্ম্মণি চ
[redacted] কর্ম্ম ব্রাহ্মণ্যম্॥ ৬ যদ্যঢগ্যগ্নঞণ্বুঞ্চশ্চ
[redacted] স্তেনাদ্যন্নলোপশ্চ। স্তেয়ম্। "সখ্যুর্যঃ"।
[redacted] য়ম্। "পত্যন্তপুরোহিতাদিভ্যো যক্"।
[redacted] জাতিবয়োবচনোদ্গাত্রাদিভ্যোঽঞ্"। ঔষ্ট্রম্।
[redacted] ন্যাঽণ্"। হৈহায়নম্। "দ্বন্দ্বমনোজ্ঞাদিভ্যো বুঞ্"। পিতা-
[redacted] হোত্রাভ্যশ্ছঃ"। অচ্ছাবাকীয়ম্॥ ৭ অব্যয়ীভাবঃ॥ ৮ অধিস্ত্রি।
[redacted] একত্বম্॥ ৯ পাণিপাদম্। অভাষায়াং হেমন্তশিশিরাবহোরাত্রে চ।
স্পষ্টম্॥ ১০ অনঞ্কর্ম্মধারয়স্তৎপুরুষঃ। অধিকারোঽয়ম্॥ ১১ অনল্পে
চ্ছায়া। শরচ্ছায়ম্॥ ১২ রাজামনুষ্যপূর্ব্বা সভা। ইনসভমিত্যাদি॥

৩। ভাববাচ্যে বিহিত নিষ্ঠান্ত (ক্তপ্রত্যয়ান্ত) শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, হসিতম্ গীতম্। ইত্যাদি।

৪। তদ্ধিতের মধ্যে ত্ব ও ষ্যঞ্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, শুক্লত্বম্। শৌক্ল্যম্। ষ্যঞ্ প্রত্যয়ের ষিত্ব সামর্থ্য হেতু বিকল্পে স্ত্রীলিঙ্গ হয়। যথা, চাতুর্য্যম্, চাতুরী। সামগ্র্যম্, সামগ্রী। ঔচিত্যম্, ঔচিতী।

৫। কর্ম্ম বুঝাইলে ব্রাহ্মণাদি শব্দ ও গুণবাচক শব্দের উত্তর ক্লীবলিঙ্গ হয়। যথা, ব্রাহ্মণস্য কর্ম্ম ব্রাহ্মণ্যম্।

৬। ভাব ও কর্ম্ম বুঝাইলে যৎ, য, ঢক্, অঞ্, অন্, বুঞ্ ও ছ প্রত্যয়ান্ত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। "স্তেনাদ্ যৎ নলোপশ্চ" এই সূত্র দ্বারা স্তেন শব্দের উত্তর যৎ প্রত্যয় ও নকার লোপ হইয়াছে। স্তেনস্য ভাবঃ স্তেয়ম্। "সখ্যুর্যঃ" সখ্যম্। "কপিজ্ঞাত্যোর্ঢক্" কাপেয়ম্। "পত্যন্ত পুরোহিতাদিভ্যো যক্" আধিপত্যম্। "প্রাণভৃজ্জাতি-বয়োবচনোদ্গাত্রাদিভ্যোঽঞ্"। ঔষ্ট্রম্। "হায়নান্ত যুবাদিভ্যঃ অন্" হৈহায়নম্। "দ্বন্দ্বমনোজ্ঞাদিভ্যো বুঞ্" পিতাপুত্রকম্। "হোত্রাভ্যশ্ছঃ" অচ্ছাবাকীয়ম্। অব্যয়ী-ভাবসমাসান্ত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ হয় যথা, অধিস্ত্রি।

৭। সমাহার দ্বন্দ্ব সমাসান্ত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, পাণিপাদম্।

৮। ভাবাভিন্নার্থে এবং অহোরাত্রার্থে হেমন্ত ও শিশির শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ হয়।

৯। এই অবধি অনঞ্ কর্ম্মধারয় ও তৎপুরুষাধিকার আরম্ভ হইল।

১০। অনল্পার্থে সমাসান্ত ছায়াশব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, শরচ্ছায়ম্।

১১। রাজা ও মনুষ্যপূর্ব্বক সভাশব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, ইনসভম্। ইত্যাদি।

সুরা সেনাচ্ছায়াশালানিশা স্ত্রিয়াঞ্চ। ১৪ [redacted]ৎপুরুষঃ পরবল্লিঙ্গঃ স্যাৎ॥ ১৫ রাত্রাহ্নাহাঃ পুংসি॥ [redacted] নপুংসকে। ১৭ সংখ্যাপূর্ব্বা রাত্রিঃ। ত্রিরাত্রম্। [redacted]॥ ১৮ দ্বিগুঃ স্ত্রিয়াঞ্চ। ব্যবস্থয়া। [redacted] হবিঃ। ধনুঃ॥ ২০ অর্চ্চিঃ [redacted] নপুংসকে চ স্যাৎ। ইয়মিদং বা অর্চিঃ॥ [redacted] ছাদ্যতেঽনেনেতি ছদেশ্চুরাদিণ্যন্তাদর্চ্চিঃশুচীত্যা[redacted] হ্রস্বঃ। পটলং ছদিরিত্যমরঃ। তত্র পটলসাহচর্য্যা[redacted] বদন্তোঽমরব্যাখ্যাতার উপেক্ষ্যাঃ॥ ২২ মুখনয়নলোহবনমাং[redacted] কার্ম্মুকবিবরজলহলধনান্নাভিধানানি। এতেষামভিধায়কানি ক্লীবে স্যুঃ। মুখমাননম্। নয়নং লোচনম্। লোহং কালম্। বনং গহনম্। মাংসমামিষম্। রুধিরং রক্তম্। কার্ম্মুকং শরাসনম্। বিবরং বিলম্।

১২। সুরা, সেনা, ছায়া, শালা, নিশা শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ হয়।

১৩। অন্য তৎপুরুষে পরবৎ লিঙ্গ হয়।

১৪। রাত্র, অহ্ন, অহ শব্দ পুংলিঙ্গ।

১৫। অপথ ও পুণ্যাহ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ।

১৬। সংখ্যাবাচক শব্দপূর্ব্বক রাত্রিশব্দ ক্লীবলিঙ্গ হয়। যথা, ত্রিরাত্রম্। সংখ্যাপূর্ব্বক না হইলে পুংলিঙ্গ হয়। যথা, সর্ব্বরাত্রঃ।

১৭। দ্বিগুসমাসান্ত শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ হয়। যথা, পঞ্চমূলী। ত্রিভুবনম্।

১৮। ইস্ ও উস্ ভাগান্ত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, হবিঃ। ধনুঃ।

১৯। অর্চিঃ শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। ইস্‌ভাগান্ত হইলেও অর্চ্চিঃ শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ হয়। যথা, ইদমিয়ং বা অর্চিঃ।

২০। ছদি শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। যথা, ইয়ং ছদিঃ। "ছাদ্যতে অনেন" এই বাক্যে চুরাদিগণীয় ণিজন্ত ছদ ধাতুর উত্তর "অর্চিঃ শুচিঃ" ইত্যাদি সূত্রদ্বারা ইস্ প্রত্যয়, "ইস্মন্" এই সূত্র দ্বারা হ্রস্ব হয়। অমরকোষে "পটলং ছদিঃ" এইরূপ প্রয়োগ থাকাতে অমরকোষের ব্যাখ্যাকর্তৃগণ পটল শব্দের সাহচর্য্য হেতু ছদি শব্দ ক্লীবলিঙ্গ হইবে বলেন, কিন্তু উহা গ্রাহ্য নহে।

২১। মুখ, নয়ন, লোহ, বন, মাস, রুধির, কার্ম্মুক, বিবর, জল, হল, ধন ও অন্ন বাচক শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, মুখং আননম্। নয়নং লোচনম্। লৌহম্ কালম্। বনং গহনম্। মাংসং মামিষম্। রুধিরং রক্তম্। কার্ম্মুকং শরাসনম্। বিবরং বিলম্। জলং বারি। হলং লাঙ্গলম্। ধনং দ্রবিণম্। অন্নং অশনম্। এই সূত্রের অপবাদ পরবর্ত্তী তিনটী সূত্রে বলিতেছেন।

জলং বারি। [redacted] ম্। ধনং দ্রবিণম্। অন্নমশনম্। অস্থ্যাপ-
বাদানাহ [redacted] দনাঃ পুংসি ॥ ২৪ বক্রনেত্রারণ্যগাণ্ডী-
ব [redacted] । নেত্রো। নেত্রম্। অরণ্যোঽরণ্যম্।
[redacted] স্ত্রিয়াম্ ॥ ২৬ লোপধঃ। কুলম্।
[redacted] কুসূলতরলকম্বলদেবলবৃষলাঃ পুংসি।
[redacted] সালকমলতলমুসলকুশলপললমৃণালবাল-
[redacted] পুংসি চ। চাৎ ক্লীবে। শীলং শীলঃ ইত্যাদি ॥
[redacted] । শতম্। সহস্রম্। শতাদিরিতি কিম্? একঃ।
[redacted] বহবঃ। সংখ্যেতি কিম্? শতশৃঙ্গো নাম পর্ব্বতঃ ॥ ৩০ শতাযুত-
[redacted] তাঃ পুংসি চ। অয়ং শতঃ। ইদং শতমিত্যাদি ॥ ৩১ লক্ষাকোটী
স্ত্রিয়াম্। ইয়ং লক্ষা। ইয়ং কোটিঃ। "বা লক্ষা নিযুতঞ্চ তদিত্যমরাৎ"
ক্লীবেঽপি লক্ষম্ ॥ ৩২ সহস্রঃ পুংসি চ। অয়ং সহস্রঃ। ইদং সহস্রম্ ॥

২২। সীর, অর্থ ও ওদন শব্দ পুংলিঙ্গ।

২৩। বক্র, নেত্র, অরণ্য, গাণ্ডীব শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, বক্রঃ, বক্রম্। নেত্রো, নেত্রম্। অরণ্যো অরণ্যম্। গাণ্ডীবো, গাণ্ডীবম্।

২৪। অটবী শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ।

২৫। লকারোপধ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, কুলম্। কূলম্। স্থলম্।

২৬। তূল, উপল, তাল, কুসূল, তরল, কম্বল, দেবল ও বৃষল শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, অয়ং তূলঃ। ইত্যাদি।

২৭। শীল, মূল, মঙ্গল, সাল, কমল, তল, মুসল, কুশল, পলল, মৃণাল, বাল, নিগল, পলাল, বিড়াল, খিল ও শূল শব্দ পুংলিঙ্গ এবং ক্লীবলিঙ্গ। যথা, শীলঃ, শীলম্। ইত্যাদি।

২৮। শতাদি সংখ্যাবাচক শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, শতম্। সহস্রম্। শতাদি ভিন্ন হইলে পুংলিঙ্গ। যথা, একঃ। দ্বৌ। বহবঃ। কিন্তু সংখ্যা না বুঝাইয়া সংজ্ঞা বুঝাইলে পুংলিঙ্গ হয়। যথা, শতশৃঙ্গঃ অর্থাৎ তন্নামক পর্ব্বত।

২৯। শত, অযুত, প্রযুত শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ হয়। যথা, অয়ং শতঃ, ইদং শতমিত্যাদি।

৩০। লক্ষা ও কোটী শব্দ স্ত্রীবলিঙ্গ। ইয়ং লক্ষা, ইয়ং কোটী। অমরকোষে "বা লক্ষা নিযুতঞ্চ তৎ" এইরূপ নির্দ্দেশ করাতে লক্ষশব্দ ক্লীবলিঙ্গও হয়। যথা, লক্ষম্।

৩১। সহস্র শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, সহস্রঃ, সহস্রম্।

৩২। মন্ প্রত্যয়ান্ত দ্বিস্বর বিশিষ্ট শব্দ ক্লীবলিঙ্গ হয়। কর্ত্তৃবাচ্যে হয় না। যথা, চর্ম্ম। বর্ম্ম। দ্বিস্বরবিশিষ্ট না হইলে স্ত্রীলিঙ্গ হয়। যথা, অণিমা, মহিমা। কর্ত্তৃবাচ্য হইলে ক্লীবলিঙ্গ ও স্ত্রীলিঙ্গ হয়। যথা, দামা, দামে।

৩৩ মন্দ্ব্যচ্কোঽকর্ত্তরি। মন্প্রত্যয়ান্তো দ্ব্যচ্ক[redacted]রঃ স্যাৎ ন তু কর্ত্তরি। চর্ম্ম। বর্ম্ম। কর্ম্ম। দ্ব্যচ্কঃ কিম্? অ[redacted]কর্ত্তরি কিম্? দদাতি ইতি দামা॥ ৩৪ ব্রহ্মন্ পুংসি চ[redacted] ব্রহ্ম। ৩৫ নামরোমণী নপুংসকে। মন্দ্ব্যচ্ক [redacted] দ্ব্যচ্কঃ। যশঃ। মনঃ। তপঃ। দ্ব্যচ্[redacted] স্ত্রিয়াম্। এতা অপ্সরসঃ। প্রায়েণায়ং [redacted] ছত্রম্॥ ৩৮ যাত্রামাত্রাভস্ত্রাদংষ্ট্রাবরত্রাঃ স্ত্রিয়া[redacted] ছাত্রপুত্রমন্ত্রবৃত্রমেঢ্রাঃ পুংসি। অয়ং ভৃত্রঃ। ন মিত্রং অ[redacted] মিত্রাণ্যমিত্রান্তে" ইতি মাঘঃ। "স্যাতামমিত্রৌ মিত্রে চেতি চ"। [redacted] "দ্বিষোঽমিত্র" ইতি সূত্রে হরদত্তেনোক্তম্। "অমের্দ্বিষদিত্যৌণাদিক ইত্রচ্"। "অমৈরমিত্রং মিত্রস্তু ব্যথয়েদিত্যাদৌ" মধ্যোদাত্তস্তু চিন্ত্যঃ। নঞ্সমাসেঽপ্যেবম্। পরবল্লিঙ্গতাপি স্যাদিতি তু তত্র দোষান্তরমিতি তৎপ্রকৃতসূত্রাপর্য্যালোচনমূলকং স্বরদোষোদ্ভাবনমপি "নঞো জরমরমিত্রমৃতা!" ইতি

৩৩। ব্রহ্মন্ শব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা, অয়ং ব্রহ্মা। ইদং ব্রহ্ম।

৩৪। নাম ও রোমন্ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। এইসূত্র "মন্দ্ব্যচ্কঃ" সূত্রের প্রপঞ্চমাত্র।

৩৫। অস্‌ভাগান্ত দ্বিস্বরবিশিষ্ট শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, যশঃ। মনঃ। তপঃ। দ্বিঅচ্ না হইলে পুংলিঙ্গ হয়। যথা, চন্দ্রমাঃ।

৩৬। অপ্‌সরস্ শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। যথা, এতাঃ অপ্‌সরসঃ। অপ্সরঃ শব্দ প্রায় বহুবচনান্ত।

৩৭। ত্রপ্রত্যয়ান্ত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, পত্রম্। ছত্রম্।

৩৮। ত্রপ্রত্যয়ান্ত যাত্রা, মাত্রা, ভস্ত্রা, দংষ্ট্রা ও বরত্রা শব্দ স্ত্রীলিঙ্গেই প্রযুক্ত হয়।

৩৯। ত্রপ্রত্যয়ান্ত ভৃত্র, অমিত্র, ছাত্র, পুত্র, মন্ত্র, বৃত্র ও মৈত্র শব্দ পুংলিঙ্গ। যথা, অয়ং ভৃত্রঃ। ন মিত্রং অমিত্রঃ। "তস্য মিত্রাণ্যমিত্রাস্তে" এবং "স্যাতামমিত্রৌ মিত্রেচ" মাঘে এইরূপ প্রয়োগ আছে। কিন্তু "দ্বিষোঽমিত্র" এই সূত্রে হরদত্ত বলিয়াছেন যে "অমের্দ্বিষতি চিৎ" এই সূত্রদ্বারা ঔণাদিক ইত্রচ্ প্রত্যয় হয়। "অমৈরমিত্রং মিত্রস্তু ব্যথয়েৎ" ইত্যাদি প্রয়োগে যে মধ্যোদাত্ত বলা হইয়াছে তাহা চিন্তনীয়। নঞ্‌সমাসেও এইরূপ পরবল্লিঙ্গতা হয়, এইরূপ বলিলে সেবিষয়ে দোষান্তর ঘটে, এইহেতু তৎপ্রকৃত সূত্রের পর্য্যালোচনামূলক স্বরদোষের উদ্ভাবন ও "নঞো জরমরমিত্র মৃতা" ইত্যাদি ষাষ্ঠ সূত্রের অনুসরণপূর্ব্বক ইহাই স্থির হইল।

ষাণ্ঠসূত্রাস্মরণমূলকমিতি[redacted]ক্ ॥ ৪১ পত্রপাত্রপবিত্রসূত্রচ্ছত্রাঃ পুংসি চ ॥ ৪২ বলকুসুম[redacted]ানানি । বলং বীর্য্যম্ ॥ ৪৩ পদ্মকমলোৎপলানি পুংসি[redacted]সুমাভিধায়িত্বেঽপি দ্বিলিঙ্গাঃ স্যুঃ । অমরোঽ-[redacted] এবং চ অর্দ্ধর্চাদি সূত্রে তু “জলজে পদ্মং[redacted]রেণ নেয়ঃ ॥ ৪৪ আহব সংগ্রামৌ পুংসি ॥[redacted] ফলজাতিঃ ॥ ফলজাতিবাচী শব্দো নপুংসকং[redacted] আম্রম্ ॥ ৪৭ বৃক্ষজাতিঃ স্ত্রিয়ামেব । ক্বচিদেবেদম্ ।[redacted] ৪৮ বিয়ঞ্জগৎসকৃৎক্রুষৎষকন্পৃষৎশকৃদ্যকৃদুদশ্বিতঃ । এতে[redacted]ঃ স্যুঃ ॥ ৪৯ নবনীতাবতানৃতামৃতনিমিত্তবিত্তচিত্তপিত্তব্রতরজতবৃত্তপলি-তানি ॥ ৫০ শ্রাদ্ধকুলিশদৈবপীঠকুণ্ডাঙ্গদধিসক্থ্যক্ষ্যস্থ্যাস্পদাকাশকণ্বীজানি । এতানি ক্লীবে স্যুঃ ॥ ৫১ দৈবং পুংসি চ । দৈবম্ । দৈবঃ ॥ ৫২ ধান্যাজ্যশস্য-রূপ্যপণ্যবর্ণ্যধিষ্ণ্যহব্যকব্যকাব্যসত্যাপত্যমূল্যশিক্যকুড্যমদ্যহর্ম্যতূর্য্যসৈন্যানি ।

৪০। ত্রপ্রত্যয়ান্ত পত্র, পাত্র, পবিত্র, সূত্র, ছত্র শব্দ পুংলিঙ্গ এবং ক্লীবলিঙ্গ। যথা, পত্রঃ। পত্রম্।

৪১। বল, কুসুম, শুল্ব, পত্তন ও রণ বাচক শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, বলং বীর্য্যম্।

৪২। পদ্ম, কমল, উৎপল শব্দ কুসুমবাচক হইলেও পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ উভয় লিঙ্গ হয়। অমর বলিয়াছেন, যে, “বা পুংসি পদ্মং নলিনং”। অর্থাৎ পদ্ম ও নলিন শব্দ বিকল্পে পুংলিঙ্গ হয়। কিন্তু “অর্দ্ধর্চাদি” সূত্রে পদ্ম শব্দ কেবল ক্লীবলিঙ্গ।

৪৩। আহব ও সংগ্রাম শব্দ পুংলিঙ্গ।

৪৪। আজি শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ।

৪৫। ফলজাতি বাচক শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, আমলকম্। আম্রম্।

৪৬ বৃক্ষজাতি বাচক শব্দ কখন কখন স্ত্রীলিঙ্গ হয়। যথা, হরীতকী।

৪৭। বিয়ৎ, জগৎ, সকৃৎ, ক্রুষৎ, পৃষৎ, শকৃৎ, যকৃৎ ও উদশ্বিৎ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ।

৪৮। নবনীত, অবত, অনৃত, অমৃত, নিমিত্ত, বিত্ত, পিত্ত, ব্রত, রজত, বৃত্ত ও পলিত শব্দ ক্লীবলিঙ্গ।

৪৯। শ্রাদ্ধ, কুলিশ, দৈব, পীঠ, কুণ্ড, অঙ্গ, দধি, সক্থি, অক্ষি, অস্থি, আস্পদ, আকাশ, কণ্ব ও বীজ শব্দ ক্লীবলিঙ্গ।

৫০। দৈবশব্দ পুংলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ। যথা দৈবঃ। দৈবম্।

৫১। ধান্য, আজ্য, শস্য, রূপ্য, পণ্য, বর্ণ্য, ধিষ্ণ্য, হব্য, কব্য, কাব্য, সত্য, অপত্য, মূল্য, শিক্য, কুড্য, মদ্য, হর্ম্য, তূর্য্য ও সৈন্য শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, ধান্যম্। ইত্যাদি।

ইদং ধান্যমিত্যাদি ॥ ৫৩ দ্বন্দ্ববর্হদুঃখবড়িশপিচ্[redacted]কবচবরশরবৃন্দার-কাণি ॥ ৫৪ অক্ষমিন্দ্রিয়ে। ইন্দ্রিয়ে কিম্[redacted] ॥

ইতি নপুংসকাধি[redacted]

স্ত্রী পুংসাধিকারঃ।

১ স্ত্রীপুংসয়োঃ। অধিকারোহয়ম্ ॥ ২ গোমণিযষ্টিমুষ্টিপাটলিবস্তিশাল্মলি-ক্রুটিমসিমরীচয়ঃ। ইয়ময়ং বা গৌঃ ॥ ৩ মন্যুমৃত্যুসীধুকর্কন্ধু কণ্ডুরেণবঃ। ইয়ময়ং বা মন্যুঃ ॥ ৪ গুণবচনমুকারান্তং নপুংসকঞ্চ। ত্রিলিঙ্গমিত্যর্থঃ। পটু। পটুঃ। পট্বী ॥ ৫ অপত্যার্থতদ্ধিতে। ঔপগবঃ। ঔপগবী ॥

ইতি স্ত্রীপুংসাধিকারঃ।

৫২। দ্বন্দ্ব, বর্হ, দুঃখ, বড়িশ, পিচ্ছ, বিম্ব, কুটুম্ব, কবচ, কবর ও বৃন্দারক শব্দ ক্লীবলিঙ্গ। যথা, দ্বন্দ্বং ইত্যাদি।

৫৩। ইন্দ্রিয়বোধক অক্ষশব্দ ক্লীবলিঙ্গ। অক্ষম্। ইন্দ্রিয় ভিন্নার্থে পুংলিঙ্গ। অক্ষঃ।

ইতি নপুংসকাধিকার।

১। গো, মণি, যষ্টি, মুষ্টি, পাটলি, বস্তি, শাল্মলি, ক্রুটি, মসি ও মরীচি শব্দ পুংলিঙ্গ ও স্ত্রীলিঙ্গ। যথা, ইয়ময়ং বা গৌঃ।

২। মন্যু, সীধু, কর্কন্ধু, সিন্ধু, কণ্ডু ও রেণু শব্দ পুংলিঙ্গ ও স্ত্রীলিঙ্গ। যথা, ইয়ময়ং বা মন্যুঃ।

৩। গুণবাচক উকারান্ত শব্দ পুংলিঙ্গ, স্ত্রীলিঙ্গ ও ক্লীবলিঙ্গ হয়। যথা, পটুঃ। পট্বী। পটু।

৪। অপত্যার্থ তদ্ধিত প্রত্যয়ান্ত শব্দ পুংলিঙ্গ ও স্ত্রীলিঙ্গ। যথা, ঔপগবঃ। ঔপগবী।

ইতি স্ত্রীপুংসাধিকারঃ।

[redacted]নপুংসাধিকারঃ।

১[redacted]কারোঽয়ম্॥ ২ ঘৃতভূতমুস্তক্ষ্বেলিতৈরাবত[redacted]। ইদং ঘৃতম্॥ ৩ শৃঙ্গার্দ্ধনিদাঘোদ্যম-[redacted]শৃঙ্গম্॥ ৪ ব্রজকুঞ্জকুথকূর্চপ্রস্থদর্পা-[redacted]ইদং ব্রজম্॥ ৫ কবন্ধৌষধাযুধান্তাঃ। [redacted]বসৈন্ধবপার্শ্বকাশাঙ্কুরাকাশকুশকুলিশাঃ। এতে [redacted] "কুশো রামসুতে দর্ভে যোক্ত্রে দ্বীপে কুশস্থলে" ইতি [redacted]কাবাচী তু স্ত্রিয়াম্। তথা চ জনপদাদি সূত্রেণায়োবিকারে ঙীষি। [redacted] দারুণি তু টাপা। 'কুশা বানস্পত্যাঃ স্থ তা মায়াতেতি' শ্রুতিঃ। [redacted]অতঃ কৃকমীতি" সূত্রে কুশাকর্ণীষ্বিতিপ্রয়োগশ্চ ব্যাসসূত্রে চ। হানৌ তূপায়নশব্দশেষত্বাৎ কুশাচ্ছন্দঃ ইতি। তত্র শারীরকভাষ্যেঽপ্যেবম্। এবঞ্চ শ্রুতিসূত্রভাষ্যাণামেকবাক্যত্বে স্থিতে আচ্ছন্দ ইত্যাঙ্প্রশ্লেষাদিপরো ভামতীগ্রন্থঃ প্রৌঢ়িবাদমাত্রপর ইতি বিভাবনীয়ং বহুশ্রুতৈঃ॥ ৭ গৃহমেহ-দেহপট্টপটহাষ্টাপদাম্বুদককুদাশ্চ॥

ইতি পুংনপুংসকাধিকারঃ।

১। ঘৃত, ভূত, মুস্ত, ক্ষ্বেলিত, ঐরাবত, পুস্তক, বুস্ত, লোহিত শব্দ পুংনপুংসকলিঙ্গ হয়। যথা, অয়ং ঘৃতঃ। ইদং ঘৃতম্ ইত্যাদি।

২। শৃঙ্গ, অর্দ্ধ, নিদাঘ, উদ্যম, শল্য ও দৃঢ় শব্দ পুংনপুংসকলিঙ্গ। যথা, অয়ং শৃঙ্গঃ। ইদং শৃঙ্গম্।

৩। ব্রজ, কুঞ্জ, কুথ, কূর্চ, প্রস্থ, দর্প, অর্ম্ম, অর্দ্ধর্চ্চ ও পুচ্ছ শব্দ পুংনপুংসক লিঙ্গ। যথা, অয়ং ব্রজঃ। ইদং ব্রজম্।

৪। কবন্ধ, ঔষধ ও আয়ুধ শব্দ পুংনপুংসক লিঙ্গ।

৫। দণ্ড, মণ্ড, খণ্ড, শব, সৈন্ধব, পার্শ্ব, কাশ, অঙ্কুর, আকাশ, কুশ ও কুলিশ শব্দ পুংনপুংসকলিঙ্গ। "কুশো রামসুতে, দর্ভে, যোক্ত্রে, দ্বীপে, কুশস্থলে" ইতিবিশ্বঃ। শলাকাবাচক কুশশব্দ স্ত্রীলিঙ্গ। জানপদাদি সূত্রদ্বারা লৌহবিকারার্থে ঙীষ্ প্রত্যয় করিয়া কুশী পদ হয়। দারু বুঝাইলে টাপ্ হয়। যথা, "কুশাঃ বানস্পত্যাঃ স্থলামায়াতেতি শ্রুতিঃ"। অতএব "কৃকমি" ইত্যাদি সূত্রে কুশাকর্ণীষু ইত্যাদি প্রয়োগ আছে। এবং ব্যাসসূত্রেও হানি অর্থে উপায়ন শব্দ শেষে আছে বলিয়া কুশাচ্ছন্দঃ এইরূপ লিখিত আছে। শারীরকভাষ্যে ও ঐরূপ। এইরূপ শ্রুতি, সূত্র ও ভাষ্যের একবাক্যত্ব থাকাতে আচ্ছন্দ ইত্যাদি স্থলে আঙ্ প্রশ্লেষাদিপর যে ভামতীগ্রন্থ উহা কেবল প্রৌঢ়িবাদমাত্র, ইহা বহুশ্রুত পণ্ডিতগণেরা বলেন।

৬। গৃহ, মেহ, দেহ, পট্ট, পটহ, অষ্টাপদ, অর্বুদ, ককুদ শব্দ পুংনপুংসকলিঙ্গ।

ইতি পুংনপুংসকাধিকারঃ।

অবশিষ্টলিঙ্গাধিক[illegible]।

১ অবশিষ্টলিঙ্গম্॥ ২ অব্যয়ং কতিযু[illegible]ষ্যাঃ। শিষ্টাঃ পরবৎ। একঃ পুরুষঃ। একা স্ত্রী। এ[illegible] পটঃ। শুক্লা শাটী। শুক্লং বস্ত্রম্॥ ৫ কৃত[illegible] ৭ সর্ব্বাদীনি সর্ব্বনামানি। স্পষ্টার্থেয়ং[illegible]

ইতি লিঙ্গানুশাসনম্।

ইতি শ্রীভট্টোজি দীক্ষিত বিরচিতা সিদ্ধান্তকৌমুদী স[illegible]

১। চ, বা, ইত্যাদি অব্যয় শব্দ, ডতি প্রত্যয়ান্ত শব্দ ও যুষ্মদ্ এবং অস্মদ্ শব্দ, বিশিষ্ট লিঙ্গকার্য শূন্য অর্থাৎ ত্রিলিঙ্গ হয়। যথা, উচ্চৈঃ তরুঃ, লতা, মন্দিরম্। কতি পুরুষাঃ, স্ত্রিয়ঃ, বনানি। ত্বং পুমান্, স্ত্রী, কুলম্। অহং পুমান্, স্ত্রী, কুলম্।

২। ষকারান্ত ও নকারান্ত সংখ্যাবাচক শব্দ ত্রিলিঙ্গ। যথা, পঞ্চ ষট্ পুরুষাঃ, স্ত্রিয়ঃ, কুলানি।

৩। অবশিষ্ট শব্দ পরবৎ লিঙ্গ। যথা, একঃ পুরুষঃ। একা স্ত্রী। একং কুলম্।

৪। গুণবাচক শুক্লাদি শব্দ গুণী অর্থে ত্রিলিঙ্গ। যথা, শুক্লঃ পটঃ। শুক্লা পটী। শুক্লং বস্ত্রম্। গুণমাত্র বুঝাইলে পুংলিঙ্গ হইবে।

৫। কৃত্য প্রত্যয়ান্ত শব্দ ত্রিলিঙ্গ। যথা, গায়কঃ। গায়িকা। গায়কম্।

৬। করণ ও অধিকরণবাচ্যে অনট্ প্রত্যয়ান্ত শব্দ ত্রিলিঙ্গ। যথা, সাধনম্।

৭। সর্ব্বাদি সর্ব্বনাম শব্দ ত্রিলিঙ্গ। যথা, সর্ব্বঃ। সর্ব্বা। সর্ব্বম্। ইত্যাদি।

শাকে বেদদ্বিজেন্দ্রোরগশশধরমে ভাস্করে তুলসংস্থে
কৌমুদ্যা উত্তরার্দ্ধং সুকৃতিজনমুদে সানুবাদং সটীকম্।
বৈকুণ্ঠেশপ্রসাদাৎ প্রকটিতমধুনা মুদ্রিতং যত্নতো মে
ক্ষন্তব্যং মে সুধীভিঃ স্খলিতমিহ চ যৎ স্বৈগুণৈঃ শোধয়িত্বা॥

সমাপ্তমিদং সিদ্ধান্তকৌমুদ্যাত্তরার্দ্ধম্।

পাণিনীয়াষ্টাধ্যায়ী সূত্রপাঠঃ।

প্রথমোঽধ

প্রথমঃ পা

১ বৃদ্ধিরাদৈচ্। ২ অদেঙ্ গুণঃ। ৩ ইকো গুণবৃদ্ধী। ৪ ন
৫ ক্ঙিতি চ। ৬ দীধীবেবীটাম্। ৭ হলোঽনন্তরাঃ সংযোগঃ। ৮ মুখনা
নুনাসিকঃ। ৯ তুল্যাস্যপ্রযত্নং সবর্ণম্। ১০ নাজ্ঝলৌ। ১১ ঈদূদেদ্দ্বিবচনং
প্রগৃহ্যম্। ১২ অদসো মাৎ। ১৩ শে। ১৪ নিপাত একাজনাঙ্। ১৫ ওৎ।
১৬ সংবুদ্ধৌ শাকল্যস্যেতাবনার্ষে। ১৭ উঞঃ। ১৮ ঊঁ। ১৯ ঈদূতৌ চ সপ্তম্যর্থে।
২০ দাধা ঘ্বদাপ্। ২১ আদ্যন্তবদেকস্মিন্। ২২ তরপ্তমপৌ ঘঃ। ২৩ বহুগণবতুডতি
সংখ্যা। ২৪ ষ্ণান্তাঃ ষট্। ২৫ ডতি চ। ২৬ ক্তক্তবতূ নিষ্ঠা। ২৭ সর্ব্বাদীনি
সর্ব্বনামানি। ২৮ বিভাষা দিক্সমাসে বহুব্রীহৌ। ২৯ ন বহুব্রীহৌ। ৩০ তৃতীয়া-
সমাসে। ৩১ দ্বন্দ্বে চ। ৩২ বিভাষা জসি। ৩৩ প্রথমচরমতয়াল্পার্ধকতিপয়নেমাশ্চ।
৩৪ পূর্ব্বপরাবরদক্ষিণোত্তরাপরাধরাণি ব্যবস্থায়ামসংজ্ঞায়াম্। ৩৫ স্বমজ্ঞাতিধনাখ্যায়াম্।
৩৬ অন্তরং বহির্যোগোপসংব্যানয়োঃ। ৩৭ স্বরাদিনিপাতমব্যয়ম্। ৩৮ তদ্ধিতশ্চা-
সর্ব্ববিভক্তিঃ। ৩৯ কৃন্মেজন্তঃ। ৪০ ক্ত্বাতোসুন্কসুনঃ। ৪১ অব্যয়ীভাবশ্চ।
৪২ শি সর্ব্বনামস্থানম্। ৪৩ সুডনপুংসকস্য। ৪৪ ন বেতি বিভাষা। ৪৫ ইগ্‌যণঃ
সম্প্রসারণম্। ৪৬ আদ্যন্তৌ টকিতৌ। ৪৭ মিদচোঽন্ত্যাৎ পরঃ। ৪৮ এচ
ইগ্ঘ্রস্বাদেশে। ৪৯ ষষ্ঠী স্থানেযোগা। ৫০ স্থানেঽন্তরতমঃ। ৫১ উরণ্রপরঃ।
৫২ অলোঽন্ত্যস্য। ৫৩ ঙিচ্চ। ৫৪ আদেঃ পরস্য। ৫৫ অনেকাল্শিৎসর্ব্বস্য।
৫৬ স্থানিবদাদেশোঽনল্বিধৌ। ৫৭ অচঃ পরস্মিন্ পূর্ব্ববিধৌ। ৫৮ ন পদান্তদ্বির্বচন-
বরেয়লোপস্বরসবর্ণানুস্বারদীর্ঘজশ্চর্ব্বিধিষু। ৫৯ দ্বির্বচনেঽচি। ৬০ অদর্শনং লোপঃ।
৬১ প্রত্যয়স্য লুক্শ্লুলুপঃ। ৬২ প্রত্যয়লোপে প্রত্যয়লক্ষণম্। ৬৩ ন লুমতাঙ্গস্য
৬৪ অচোঽন্ত্যাদি টি। ৬৫ অলোঽন্ত্যাৎপূর্ব্ব উপধা। ৬৬ তস্মিন্নিতি নির্দ্দিষ্টে পূর্ব্বস্য।
৬৭ তস্মাদিত্যুত্তরস্য। ৬৮ স্বং রূপং শব্দস্যাশব্দসংজ্ঞা। ৬৯ অণুদিৎসবর্ণস্য চাপ্রত্যয়ঃ।
৭০ তপরস্তৎকালস্য। ৭১ আদিরন্ত্যেন সহেতা। ৭২ যেন বিধিস্তদন্তস্য।
৭৩ বৃদ্ধির্যস্যাচামাদিস্তদ্বৃদ্ধম্। ৭৪ ত্যদাদীনি চ। ৭৫ এঙ্ প্রাচাং দেশে। বৃদ্ধিরাদ্যন্ত-
বদব্যয়ীভাবঃ প্রত্যয়স্য লুক্ পঞ্চদশ। ইতি।

দ্বিতীয়ঃ পাদঃ।

১ গাঙ্কুটাদি[redacted] বিজ ইট্। ৩ বিভাষোর্ণোঃ। ৪ সার্ব্বধাতুকমপিৎ [redacted] ইন্ধি ভবতিভ্যাঞ্চ। ৭ মৃডমৃদগুধকুষক্লিশবদবসঃ [redacted] সংশ্চ। ৯ ইকো ঝল্। ১০ হলন্তাচ্চ। [redacted] ১৩ বা গমঃ। ১৪ হনঃ সিচ্। ১৫ যমো [redacted]াধেবারিচ্চ। ১৮ ন ক্ত্বা সেট্। ১৯ নিষ্ঠা [redacted]ৃষাক্তিক্ষায়াম্। ২১ উদুপধাদ্ভাবাদিকর্ম্মণোরন্য- [redacted]ক্ত্বা চ। ২৩ নোপধাথফান্তাদ্বা। ২৪ বঞ্চিলুঞ্চৃতশ্চ। [redacted] কাশ্যপস্য। ২৬ রলো ব্যুপধাদ্ধলাদেঃ সংশ্চ। ২৭ উকালোঽজ্ঝ্রস্ব[redacted]তঃ। ২৮ অচশ্চ। ২৯ উচ্চৈরুদাত্তঃ। ৩০ নীচৈরনুদাত্তঃ। ৩১ সমাহারঃ [redacted]রিতঃ। ৩২ তস্যাদিত উদাত্তমর্দ্ধহ্রস্বম্। ৩৩ একশ্রুতি দূরাৎসংবুদ্ধৌ। ৩৪ যজ্ঞকর্ম্মণ্যজপন্যূঙ্খসামসু। ৩৫ উচ্চৈস্তরাং বা বষট্কারঃ। ৩৬ বিভাষা ছন্দসি। ৩৭ ন সুব্রহ্মণ্যায়াং স্বরিতস্য তূদাত্তঃ। ৩৮ দেবব্রহ্মণোরনুদাত্তঃ। ৩৯ স্বরিতাৎ সংহিতায়ামনুদাত্তানাম্। ৪০ উদাত্তস্বরিতপরস্য সন্নতরঃ। ৪১ অপৃক্ত একাল্প্রত্যয়ঃ। ৪২ তৎপুরুষঃ সমানাধিকরণঃ কর্ম্মধারয়ঃ। ৪৩ প্রথমানির্দ্দিষ্টং সমাস উপসর্জ্জনম্। ৪৪ একবিভক্তি চাপূর্ব্বনিপাতে। ৪৫ অর্থবদধাতুরপ্রত্যয়ঃ প্রাতিপদিকম্। ৪৬ কৃত্তদ্ধিতসমাসাশ্চ। ৪৭ হ্রস্বো নপুংসকে প্রাতিপদিকস্য। ৪৮ গোস্ত্রিয়োরুপসর্জ্জনস্য। ৪৯ লুক্তদ্ধিতলুকি। ৫০ ইদ্গোণ্যাঃ। ৫১ লুপি যুক্তবদ্ব্যক্তিবচনে। ৫২ বিশেষণানাং চাজাতেঃ। ৫৩ তদশিষ্যং সংজ্ঞাপ্রমাণত্বাৎ। ৫৪ লুব্‌যোগাপ্রখ্যানাৎ। ৫৫ যোগপ্রমাণে চ তদভাবেঽদর্শনং স্যাৎ। ৫৬ প্রধানপ্রত্যয়ার্থবচনমর্থস্যান্যপ্রমাণত্বাৎ। ৫৭ কালোপসর্জ্জনে চ তুল্যম্। ৫৮ জাত্যাখ্যায়ামেকস্মিন্বহুবচনমন্যতরস্যাম্। ৫৯ অস্মদো দ্বয়োশ্চ। ৬০ ফল্গুনীপ্রোষ্ঠপদানাঞ্চ নক্ষত্রে। ৬১ ছন্দসি পুনর্ব্বস্বোরেকবচনম্। ৬২ বিশাখয়োশ্চ। ৬৩ তিষ্যপুনর্ব্বস্বোর্নক্ষত্রদ্বন্দ্বে বহুবচনস্য দ্বিবচনং নিত্যম্। ৬৪ সরূপাণামেকশেষ একবিভক্তৌ। ৬৫ বৃদ্ধো যূনা তল্লক্ষণশ্চেদেব বিশেষঃ। ৬৬ স্ত্রী পুংবচ্চ। ৬৭ পুমান্স্ত্রিয়া। ৬৮ ভ্রাতৃপুত্রৌ স্বসৃদুহিতৃভ্যাম্। ৬৯ নপুংসকমনপুংসকেনৈকবচ্চাস্যান্যতরস্যাম্। ৭০ পিতা মাত্রা। ৭১ শ্বশুরঃ শ্বশ্র্বা। ৭২ ত্যদাদীনি সর্ব্বৈর্নিত্যম্। ৭৩ গ্রাম্যপশুসঙ্ঘেষ্বতরুণেষু স্ত্রী। গাঙ্কুটাদ্যদুপধাদপৃক্তচ্ছন্দসি পুনর্ব্বস্বোস্ত্রয়োদশ। ইতি।

তৃতীয়ঃ পাদঃ।

১ ভূবাদয়ো ধাতবঃ। ২ উপদেশেঽজনুনাসিক ইৎ। ৩ হলন্ত্যম্। ৪ ন বিভক্তৌ তুস্মাঃ। ৫ আদির্ঞিটুডবঃ। ৬ ষঃ প্রত্যয়স্য। ৭ চুটূ। ৮ লশক্বতদ্ধিতে। ৯ তস্য লোপঃ। ১০ যথাসংখ্যমনুদেশঃ সমানাম্। ১১ স্বরিতেনাধিকারঃ।

১২ অনুদাত্তঙিত আত্মনেপদম্। ১৩ ভাবকর্ম্মণোঃ। ১৪ কর্ত্তরি কর্ম্মব্যতিহারে। ১৫ ন গতিহিংসার্থেভ্যঃ। ১৬ ইতরেতরান্যোন্যোপপদাচ্চ। ১৭ নের্ব্বিশঃ। ১৮ পরিব্যবেভ্যঃ ক্রিয়ঃ। ১৯ বিপরাভ্যাং জেঃ। ২০ আ[illegible]স্যবিহরণে। ২১ ক্রীড়োঽনুসংপরিভ্যশ্চ। ২২ সমবপ্রবিভ্যঃ স্থঃ। ২[illegible]শ্চ। ২৪ উদোঽনূর্দ্ধ্বকর্ম্মণি। ২৫ উপান্মন্ত্রকরণে। ২৬ অকর্ম্মক[illegible] ২৮ আঙো যমহনঃ। ২৯ সমো গম্যৃচ্ছিপ্রচ্ছিস্বরত্য[illegible] বিভ্যো হ্বঃ। ৩১ স্পর্দ্ধায়ামাঙঃ। ৩২ গন্ধনাবক্ষে[illegible] নোপযোগেষু কৃঞঃ। ৩৩ অধেঃ প্রসহনে। ৩৪ বেঃ শ[illegible] ৩৬ সম্মাননোৎসংজনাচার্য্যকরণজ্ঞানভৃতিবিগণনব্যয়েষু নিয়ঃ। [illegible] কর্ম্মণি ৩৮ বৃত্তিসর্গতায়নেষু ক্রমঃ। ৩৯ উপপরাভ্যাম্। ৪০ আঙ উ[illegible] পাদবিহরণে। ৪২ প্রোপাভ্যাং সমর্থাভ্যাম্। ৪৩ অনুপসর্গাদ্বা। ৪৪ অপ[illegible] ৪৫ অকর্ম্মকাচ্চ। ৪৬ সম্প্রতিভ্যামনাধ্যানে। ৪৭ ভাসনোপসম্ভাষাজ্ঞানযত্নবিমত্যু[illegible] মন্ত্রণেষু বদঃ। ৪৮ ব্যক্তবাচাং সমুচ্চারণে। ৪৯ অনোরকর্ম্মকাৎ। ৫০ বিভাষা বিপ্রলাপে। ৫১ অবাদ্গ্রঃ। ৫২ সমঃ প্রতিজ্ঞানে। ৫৩ উদশ্চরঃ সকর্ম্মকাৎ। ৫৪ সমস্তৃতীয়াযুক্তাৎ। ৫৫ দাণশ্চ সা চেচ্চতুর্থ্যর্থে। ৫৬ উপাদ্যমঃ স্বকরণে। ৫৭ জ্ঞাশ্রুস্মৃদৃশাং সনঃ। ৫৮ নানোর্জ্ঞঃ। ৫৯ প্রত্যাঙ্ভ্যাং শ্রুবঃ। ৬০ শদেঃ শিতঃ। ৬১ ম্রিয়তের্লুঙ্লিঙোশ্চ। ৬২ পূর্ব্ববৎ সনঃ। ৬৩ আম্প্রত্যয়বৎকৃঞোঽনুপ্রয়োগস্য। ৬৪ প্রোপাভ্যাং যুজেরযজ্ঞপাত্রেষু। ৬৫ সমঃ ক্ষ্ণুবঃ। ৬৬ ভুজোঽনবনে। ৬৭ ণেরণৌ যৎ কর্ম্ম ণৌ চেৎ স কর্ত্তানাধ্যানে। ৬৮ ভীস্ম্যোর্হেতুভয়ে। ৬৯ গৃধিবঞ্চ্যোঃ প্রলম্ভনে। ৭০ লিয়ঃ সম্মাননশালীনীকরণয়োশ্চ। ৭১ মিথ্যোপপদাৎকৃঞোঽভ্যাসে। ৭২ স্বরিতঞিতঃ কর্ত্রভিপ্রায়ে ক্রিয়াফলে। ৭৩ অপাদ্বদঃ। ৭৪ ণিচশ্চ। ৭৫ সমুদাঙ্ভ্যো যমোঽগ্রন্থে। ৭৬ অনুপসর্গাজ্জ্ঞঃ। ৭৭ বিভাষোপপদেন প্রতীয়মানে। ৭৮ শেষাৎকর্ত্তরি পরস্মৈপদম্। ৭৯ অনুপরাভ্যাং কৃঞঃ। ৮০ অভিপ্রত্যতিভ্যঃ ক্ষিপঃ। ৮১ প্রাদ্বহঃ। ৮২ পরের্ম্মৃষঃ। ৮৩ ব্যাঙ্পরিভ্যো রমঃ। ৮৪ উপাচ্চ। ৮৫ বিভাষাকর্ম্মকাৎ। ৮৬ বুধযুধনশজনেঙ্প্রুদ্রুস্রুভ্যো ণেঃ। ৮৭ নিগরণচলনার্থেভ্যশ্চ। ৮৮ অণাবকর্ম্মকাচ্চিত্তবৎকর্ত্তৃকাৎ। ৮৯ ন পাদম্যাঙ্যমাঙ্যসপরিমুহরুচিনৃতিবদবসঃ। ৯০ বা ক্যষঃ। ৯১ দ্যুদ্ভ্যো লুঙি। ৯২ বৃদ্ভ্যঃ স্যসনোঃ। ৯৩ লুটি চ কৢপঃ। ভূবাদয়ঃ ক্রীড়োঽনু বেঃ পাদম্রিয়তে প্রাদ্বহস্ত্রয়োদশ। ইতি।

চতুর্থঃ পাদঃ।

১ আ কড়ারাদেকা সংজ্ঞা। ২ বিপ্রতিষেধে পরং কার্য্যম্। ৩ যূ স্ত্র্যাখ্যৌ নদী। ৪ নেয়ঙুবঙ্স্থানাবস্ত্রী। ৫ বামি। ৬ ঙিতি হ্রস্বশ্চ। ৭ শেষো ঘ্যসখি। ৮ পতিঃ সমাস এব। ৯ ষষ্ঠীযুক্তশ্ছন্দসি বা। ১০ হ্রস্বং লঘু। ১১ সংযোগে গুরু।

১২ দীর্ঘে চ। ১৩ যস্মাৎপ্রত্যয়বিধিস্তদাদি প্রত্যয়েঽঙ্গম্। ১৪ সুপ্তিঙন্তং পদম্। ১৫ নঃ ক্যে। ১৬ সিতি চ। ১৭ স্বাদিষ্বসর্ব্বনামস্থানে। ১৮ যচি ভম্। ১৯ তসৌ মত্বর্থে। ২০ অয়স্ময়াদীনি ছন্দসি। ২১ বহুষু বহুবচনম্। ২২ দ্ব্যেকয়োর্দ্বিবচনৈকবচনে। ২৩ কারকে। ২৪ ধ্রুবমপায়েঽপাদানম্। ২৫ ভীত্রার্থানাং ভয়হেতুঃ। ২৬ পরাজেরসোঢ়ঃ। ২৭ বারণার্থানামীপ্সিতঃ। ২৮ অন্তর্ধৌ যেনাদর্শনমিচ্ছতি। ২৯ আখ্যাতোপযোগে। ৩০ জনিকর্ত্তুঃ প্রকৃতিঃ। ৩১ ভুবঃ প্রভবঃ। ৩২ কর্ম্মণা যমভিপ্রৈতি স সম্প্রদানম্। ৩৩ রুচ্যর্থানাং প্রীয়মাণঃ। ৩৪ শ্লাঘহ্নুঙ্স্থাশপাং জ্ঞীপ্স্যমানঃ। ৩৫ ধারেরুত্তমর্ণঃ। ৩৬ স্পৃহেরীপ্সিতঃ। ৩৭ ক্রুধদ্রুহের্ষ্যাসূয়ার্থানাং যং প্রতি কোপঃ। ৩৮ ক্রুধদ্রুহোরুপসৃষ্টয়োঃ কর্ম্ম। ৩৯ রাধীক্ষ্যোর্যস্য বিপ্রশ্নঃ। ৪০ প্রত্যাঙ্ভ্যাং শ্রুবঃ পূর্ব্বস্য কর্ত্তা। ৪১ অনুপ্রতিগৃণশ্চ। ৪২ সাধকতমং করণম্। ৪৩ দিবঃ কর্ম্ম চ। ৪৪ পরিক্রয়ণে সম্প্রদানমন্যতরস্যাম্। ৪৫ আধারোঽধিকরণম্। ৪৬ অধিশীঙ্স্থাসাং কর্ম্ম। ৪৭ অভিনিবিশশ্চ। ৪৮ উপান্বধ্যাঙ্বসঃ। ৪৯ কর্ত্তুরীপ্সিততমং কর্ম্ম। ৫০ তথাযুক্তং চানীপ্সিতম্। ৫১ অকথিতঞ্চ। ৫২ গতিবুদ্ধিপ্রত্যবসানার্থশব্দকর্ম্মাকর্ম্মকাণামণিকর্ত্তা স ণৌ। ৫৩ হৃক্রোরন্যতরস্যাম্। ৫৪ স্বতন্ত্রঃ কর্ত্তা। ৫৫ তৎপ্রয়োজকো হেতুশ্চ। ৫৬ প্রাগ্রীশ্বরান্নিপাতাঃ। ৫৭ চাদয়োঽসত্ত্বে। ৫৮ প্রাদয়ঃ। ৫৯ উপসর্গাঃ ক্রিয়াযোগে। ৬০ গতিশ্চ। ৬১ ঊর্য্যাদিচ্বিডাচশ্চ। ৬২ অনুকরণং চানিতিপরম্। ৬৩ আদরানাদরয়োঃ সদসতী। ৬৪ ভূষণেঽলম্। ৬৫ অন্তরপরিগ্রহে। ৬৬ কণেমনসী শ্রদ্ধাপ্রতীঘাতে। ৬৭ পুরোঽব্যয়ম্। ৬৮ অস্তঞ্চ। ৬৯ অচ্ছ গত্যর্থবদেষু। ৭০ অদোঽনুপদেশে। ৭১ তিরোঽন্তর্ধৌ। ৭২ বিভাষা কৃঞি। ৭৩ উপাজেঽন্বাজে। ৭৪ সাক্ষাৎপ্রভৃতীনি চ। ৭৫ অনত্যাধান উরসিমনসী। ৭৬ মধ্যেপদেনিবচনে চ। ৭৭ নিত্যং হস্তেপাণাবুপযমনে। ৭৮ প্রাধ্বং বন্ধনে। ৭৯ জীবিকোপনিষদাবৌপম্যে। ৮০ প্রাগ্ধাতোঃ। ৮১ ছন্দসি পরেঽপি। ৮২ ব্যবহিতাশ্চ। ৮৩ কর্ম্মপ্রবচনীয়াঃ। ৮৪ অনুর্লক্ষণে। ৮৫ তৃতীয়ার্থে। ৮৬ হীনে। ৮৭ উপোঽধিকে চ। ৮৮ অপপরী বর্জ্জনে। ৮৯ আঙ্মর্য্যাদাবচনে। ৯০ লক্ষণেত্থংভূতাখ্যানভাগবীপ্সাসু প্রতিপর্য্যনবঃ। ৯১ অভিরভাগে। ৯২ প্রতিঃ প্রতিনিধিপ্রতিদানয়োঃ। ৯৩ অধিপরী অনর্থকৌ। ৯৪ সুঃ পূজায়াম্। ৯৫ অতিরতিক্রমণে চ। ৯৬ অপিঃ পদার্থসম্ভাবনান্ববসর্গগর্হাসমুচ্চয়েষু। ৯৭ অধিরীশ্বরে। ৯৮ বিভাষা কৃঞি। ৯৯ লঃ পরস্মৈপদম্। ১০০ তঙানাবাত্মনেপদম্। ১০১ তিঙস্ত্রীণি ত্রীণি প্রথমমধ্যমোত্তমাঃ। ১০২ তান্যেকবচনদ্বিবচনবহুবচনান্যেকশঃ। ১০৩ সুপঃ। ১০৪ বিভক্তিশ্চ। ১০৫ যুষ্মদ্যুপপদে সমানাধিকরণে স্থানিন্যপি মধ্যমঃ। ১০৬ প্রহাসে চ মন্যোপপদে মন্যতেরুত্তম একবচ্চ। ১০৭ অস্মদ্যুত্তমঃ। ১০৮ শেষে প্রথমঃ। ১০৯ পরঃ সন্নিকর্ষঃ সংহিতা। ১১০ বিরামোঽবসানম্। আ কডারাদ্বহুষনুপ্রতিগৃণ ঊর্য্যাদিচ্ছন্দসি তিঙো দশ।

ইতি প্রথমোঽধ্যায়ঃ।

দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ।

প্রথমঃ পাদঃ।

১ সমর্থঃ পদবিধিঃ। ২ সুবামন্ত্রিতে পরাঙ্গবৎস্বরে। ৩ প্রাক্কড়ারাৎসমাসঃ। ৪ সহ সুপা। ৫ অব্যয়ীভাবঃ। ৬ অব্যয়ং বিভক্তিসমীপসমৃদ্ধিব্যৃদ্ধ্যর্থাভাবাত্যয়াসম্প্রতিশব্দপ্রাদুর্ভাবপশ্চাদ্‌যথানুপূর্ব্ব্যযৌগপদ্যসাদৃশ্যসম্পত্তিসাকল্যান্তবচনেষু। ৭ যথাসাদৃশ্যে। ৮ যাবদবধারণে। ৯ সুপ্‌প্রতিনা মাত্রার্থে। ১০ অক্ষশলাকাসংখ্যাঃ পরিণা। ১১ বিভাষা। ১২ অপপরিবহিরঞ্চবঃ পঞ্চম্যা। ১৩ আঙ্মর্য্যাদাভিবিধ্যোঃ। ১৪ লক্ষণেনাভিপ্রতী আভিমুখ্যে। ১৫ অনুর্যৎসময়া। ১৬ যস্য চায়ামঃ। ১৭ তিষ্ঠদ্গুপ্রভৃতীনি চ। ১৮ পারে মধ্যে ষষ্ঠ্যা বা। ১৯ সংখ্যা বংশ্যেন। ২০ নদীভিশ্চ। ২১ অন্যপদার্থে চ সংজ্ঞায়াম্। ২২ তৎপুরুষঃ। ২৩ দ্বিগুশ্চ। ২৪ দ্বিতীয়া শ্রিতাতীতপতিতগতাত্যস্তপ্রাপ্তাপন্নৈঃ। ২৫ স্বয়ং ক্তেন। ২৬ খট্বা ক্ষেপে। ২৭ সামি। ২৮ কালাঃ। ২৯ অত্যন্তসংযোগে চ। ৩০ তৃতীয়া তৎকৃতার্থেন গুণবচনেন। ৩১ পূর্ব্বসদৃশসমোনার্থকলহনিপুণমিশ্রশ্লক্ষ্ণৈঃ। ৩২ কর্ত্তৃকরণে কৃতা বহুলম্। ৩৩ কৃত্যৈরধিকার্থবচনে। ৩৪ অন্নেন ব্যঞ্জনম্। ৩৫ ভক্ষ্যেণ মিশ্রীকরণম্। ৩৬ চতুর্থী তদর্থার্থবলিহিতসুখরক্ষিতৈঃ। ৩৭ পঞ্চমী ভয়েন। ৩৮ অপেতাপোঢ়মুক্তপতিতাপত্রস্তৈরল্পশঃ ৩৯ স্তোকান্তিকদূরার্থকৃচ্ছ্রাণি ক্তেন। ৪০ সপ্তমী শৌণ্ডৈঃ। ৪১ সিদ্ধশুষ্কপক্ববন্ধৈশ্চ। ৪২ ধ্বাঙ্ক্ষেণ ক্ষেপে। ৪৩ কৃত্যৈর্ঋণে। ৪৪ সংজ্ঞায়াম্। ৪৫ ক্তেনাহোরাত্রাবয়বাঃ। ৪৬ তত্র। ৪৭ ক্ষেপে। ৪৮ পাত্রেসমিতাদয়শ্চ। ৪৯ পূর্ব্বকালৈকসর্ব্বজরৎপুরাণনবকেবলাঃ সমানাধিকরণেন। ৫০ দিক্‌সংখ্যে সংজ্ঞায়াম্। ৫১ তদ্ধিতার্থোত্তরপদসমাহারে চ। ৫২ সংখ্যাপূর্ব্বো দ্বিগুঃ। ৫৩ কুৎসিতানি কুৎসনৈঃ। ৫৪ পাপাণকে কুৎসিতৈঃ। ৫৫ উপমানানি সামান্যবচনৈঃ। ৫৬ উপমিতং ব্যাঘ্রাদিভিঃ সামান্যাপ্রয়োগে। ৫৭ বিশেষণং বিশেষ্যেণ বহুলম্। ৫৮ পূর্ব্বাপরপ্রথমচরমজঘন্যসমানমধ্যমধ্যমবীরাশ্চ। ৫৯ শ্রেণ্যাদয়ঃ কৃতাদিভিঃ। ৬০ ক্তেন নঞ্‌বিশিষ্টেনানঞ্। ৬১ সন্মহৎপরমোত্তমোৎকৃষ্টাঃ পূজ্যমানৈঃ। ৬২ বৃন্দারকনাগকুঞ্জরৈঃ পূজ্যমানম্। ৬৩ কতরকতমৌ জাতিপরিপ্রশ্নে। ৬৪ কিং ক্ষেপে। ৬৫ পোটাযুবতিস্তোককতিপয়গৃষ্টিধেনুবশাবেহদ্বষ্কয়ণীপ্রবক্তৃশ্রোত্রিয়াধ্যাপকধূর্ত্তৈর্জ্জাতিঃ। ৬৬ প্রশংসাবচনৈশ্চ। ৬৭ যুবা খলতিপলিতবলিনজরতীভিঃ। ৬৮ কৃত্যতুল্যাখ্যা অজাত্যা। ৬৯ বর্ণো বর্ণেন। ৭০ কুমারঃ শ্রমণাদিভিঃ। ৭১ চতুষ্পাদো গর্ভিণ্যা। ৭২ ময়ূরব্যংসকাদয়শ্চ। সমর্থোঽন্যপদার্থে চ সিদ্ধশুষ্কসন্মহদ্বাদশ।

দ্বিতীয়ঃ পাদঃ।

১ পূর্ব্বাপরাধরোত্তরমেকদেশিনৈকাধিকরণে। ২ অর্দ্ধং নপুংসকম্। ৩ দ্বিতীয়-তৃতীয়চতুর্থতুর্য্যাণ্যন্যতরস্যাম্। ৪ প্রাপ্তাপন্নে চ দ্বিতীয়য়া। ৫ কালাঃ পরিমাণিনা। ৬ নঞ্। ৭ ঈষদকৃতা। ৮ ষষ্ঠী। ৯ যাজকাদিভিশ্চ। ১০ ন নির্ধারণে। ১১ পূরণ-গুণসুহিতার্থসদব্যয়তব্যসমানাধিকরণেন। ১২ ক্তেন পূজায়াম্। ১৩ অধিকরণ-বাচিনা চ। ১৪ কর্ম্মণি চ। ১৫ তৃজকাভ্যাং কর্ত্তরি। ১৬ কর্ত্তরি চ। ১৭ নিত্যং ক্রীড়াজীবিকয়োঃ। ১৮ কুগতিপ্রাদয়ঃ। ১৯ উপপদমতিঙ্। ২০ অমৈবাব্যয়েন। ২১ তৃতীয়াপ্রভৃতীন্যন্যতরস্যাম্। ২২ ক্ত্বা চ। ২৩ শেষো বহুব্রীহিঃ। ২৪ অনেক-মন্যপদার্থে। ২৫ সঙ্খ্যয়াব্যয়াসন্নাদূরাধিকসঙ্খ্যাঃ সঙ্খ্যেয়ে। ২৬ দিঙ্নামান্যন্তরালে। ২৭ তত্র তেনেদমিতি সরূপে। ২৮ তেন সহেতি তুল্যযোগে। ২৯ চার্থে দ্বন্দ্বঃ। ৩০ উপসর্জ্জনং পূর্ব্বম্। ৩১ রাজদন্তাদিষু পরম্। ৩২ দ্বন্দ্বে ঘি। ৩৩ অজাদ্যদন্তম্। ৩৪ অল্পাচ্‌তরম্। ৩৫ সপ্তমীবিশেষণে বহুব্রীহৌ। ৩৬ নিষ্ঠা। ৩৭ বাহিতাগ্ন্যাদিষু। ৩৮ কড়ারাঃ কর্ম্মধারয়ে। পূর্ব্বাপরাধরোত্তরং তৃতীয়াপ্রভৃতীন্যষ্টাদশ।

তৃতীয়ঃ পাদঃ।

১ অনভিহিতে। ২ কর্ম্মণি দ্বিতীয়া। ৩ তৃতীয়া চ হোশ্ছন্দসি। ৪ অন্তরান্তরেণ যুক্তে। ৫ কালাধ্বনোরত্যন্তসংযোগে। ৬ অপবর্গে তৃতীয়া। ৭ সপ্তমীপঞ্চম্যৌ কারকমধ্যে। ৮ কর্ম্মপ্রবচনীয়যুক্তে দ্বিতীয়া। ৯ যস্মাদধিকং যস্য চেশ্বরবচনং তত্র সপ্তমী। ১০ পঞ্চম্যপাঙপরিভিঃ। ১১ প্রতিনিধিপ্রতিদানে চ যস্মাৎ। ১২ গত্যর্থ-কর্ম্মণি দ্বিতীয়াচতুর্থ্যৌ চেষ্টায়ামনধ্বনি। ১৩ চতুর্থী সম্প্রদানে। ১৪ ক্রিয়ার্থোপ-পদস্য চ কর্ম্মণি স্থানিনঃ। ১৫ তুমর্থাচ্চ ভাববচনাৎ। ১৬ নমঃস্বস্তিস্বাহাস্বধালম্বষড়্-যোগাচ্চ। ১৭ মন্যকর্ম্মণ্যনাদরে বিভাষাপ্রাণিষু। ১৮ কর্ত্তৃকরণয়োস্তৃতীয়া। ১৯ সহযুক্তেঽপ্রধানে। ২০ যেনাঙ্গবিকারঃ। ২১ ইত্থংভূতলক্ষণে। ২২ সংজ্ঞোঽন্য-তরস্যাং কর্ম্মণি। ২৩ হেতৌ। ২৪ অকর্ত্তর্য্যৃণে পঞ্চমী। ২৫ বিভাষা গুণেঽস্ত্রিয়াম্। ২৬ ষষ্ঠী হেতুপ্রয়োগে। ২৭ সর্ব্বনাম্নস্তৃতীয়া চ। ২৮ অপাদানে পঞ্চমী। ২৯ অন্যা-রাদিতরর্ত্তেদিক্‌শব্দাঞ্চূত্তরপদাজাহিযুক্তে। ৩০ ষষ্ঠ্যতসর্থপ্রত্যয়েন। ৩১ এনপা দ্বিতীয়া। ২৩ পৃথগ্বিনানানাভিস্তৃতীয়ান্যতরস্যাম্। ৩৩ করণে চ স্তোকাল্পকৃচ্ছ্রকতি-পয়স্যাসত্ত্ববচনস্য। ৩৪ দূরান্তিকার্থৈঃ ষষ্ঠ্যন্যতরস্যাম্। ৩৫ দূরান্তিকার্থেভ্যো দ্বিতীয়া চ। ৩৬ সপ্তম্যধিকরণে চ। ৩৭ যস্য চ ভাবেন ভাবলক্ষণম্। ৩৮ ষষ্ঠী চানাদরে। ৩৯ স্বামীশ্বরাধিপতিদায়াদসাক্ষিপ্রতিভূপ্রসূতৈশ্চ। ৪০ আয়ুক্তকুশলাভ্যাং চাসেবায়াম্। ৪১ যতশ্চ নির্ধারণম্। ৪২ পঞ্চমী বিভক্তে। ৪৩ সাধুনিপুণাভ্যামর্চায়াং সপ্তম্যপ্রতেঃ। ৪৪ প্রসিতোৎসুকাভ্যাং তৃতীয়া চ। ৪৫ নক্ষত্রে চ লুপি। ৪৬ প্রাতি-পদিকার্থলিঙ্গপরিমাণবচনমাত্রে প্রথমা। ৪৭ সংবোধনে চ। ৪৮ সামন্ত্রিতম্।

৪৯ একবচনং সংবুদ্ধিঃ। ৫০ ষষ্ঠী শেষে। ৫১ জ্ঞোঽবিদর্থস্য করণে। ৫২ অধীগর্থ-দয়েশাং কর্ম্মণি। ৫৩ কৃঞঃ প্রতিযত্নে। ৫৪ রুজার্থানাং ভাববচনানামজ্বরেঃ। ৫৫ আশিষি নাথঃ। ৫৬ জাসিনিপ্রহণনাটক্রাথপিষাং হিংসায়াম্। ৫৭ ব্যবহৃপণোঃ সমর্থয়োঃ। ৫৮ দিবস্তদর্থস্য। ৫৯ বিভাষোপসর্গে। ৬০ দ্বিতীয়া ব্রাহ্মণে। ৬১ প্রেষ্যব্রুবোর্হবিষো দেবতাসম্প্রদানে। ৬২ চতুর্থ্যর্থে বহুলং ছন্দসি। ৬৩ যজেশ্চ করণে। ৬৪ কৃত্বোর্থপ্রয়োগে কালেঽধিকরণে। ৬৫ কর্তৃকর্ম্মণোঃ কৃতি। ৬৬ উভয়-প্রাপ্তৌ কর্ম্মণি। ৬৭ ক্তস্য চ বর্ত্তমানে। ৬৮ অধিকরণবাচিনশ্চ। ৬৯ ন লোকাব্যয়-নিষ্ঠাখলর্থতৃনাম্। ৭০ অকেনোর্ভবিষ্যদাধমর্ণ্যয়োঃ। ৭১ কৃত্যানাং কর্ত্তরি বা। ৭২ তুল্যার্থৈরতুলোপমাভ্যাং তৃতীয়ান্যতরস্যাম্। ৭৩ চতুর্থী চাশিষ্যায়ুষ্যমদ্রভদ্র-কুশলসুখার্থহিতৈঃ। অং. হিত ইথম্ভূতযন্তশ্চ প্রেষ্যব্রুবোস্ত্রয়োদশ।

চতুর্থঃ পাদঃ।

১ দ্বিগুরেকবচনম্। ২ দ্বন্দ্বশ্চ প্রাণিতূর্য্যসেনাঙ্গানাম্। ৩ অনুবাদে চরণানাম্। ৪ অধ্বর্য্যুক্রতুরনপুংসকম্। ৫ অধ্যয়নতোঽবিপ্রকৃষ্টাখ্যানাম্। ৬ জাতিরপ্রাণিনাম্। ৭ বিশিষ্টলিঙ্গো নদীদেশোঽগ্রামাঃ। ৮ ক্ষুদ্রজন্তবঃ। ৯ যেষাং চ বিরোধঃ শাশ্বতিকঃ। ১০ শূদ্রাণামনিরবসিতানাম্। ১১ গবাশ্বপ্রভৃতীনি চ। ১২ বিভাষা বৃক্ষমৃগতৃণ-ধান্যব্যঞ্জনপশুশকুন্যশ্ববড়বপূর্ব্বাপরাধরোত্তরাণাম্। ১৩ বিপ্রতিষিদ্ধং চানধিকরণবাচি। ১৪ ন দধিপয়আদীনি। ১৫ অধিকরণৈতাবত্ত্বে চ। ১৬ বিভাষা সমীপে। ১৭ স নপুংসকম্। ১৮ অব্যয়ীভাবশ্চ। ১৯ তৎপুরুষোঽনঞ্কর্ম্মধারয়ঃ। ২০ সংজ্ঞায়াং কন্থোশীনরেষু। ২১ উপজ্ঞোপক্রমং তদাদ্যাচিখ্যাসায়াম্। ২২ ছায়া বাহুল্যে। ২৩ সভা রাজামনুষ্যপূর্ব্বা। ২৪ অশালা চ। ২৫ বিভাষা সেনাসুরা-চ্ছায়াশালানিশানাম্। ২৬ পরবল্লিঙ্গং দ্বন্দ্বতৎপুরুষয়োঃ। ২৭ পূর্ব্ববদশ্ববডবৌ। ২৮ হেমন্তশিশিরাবহোরাত্রে চ চ্ছন্দসি। ২৯ রাত্রাহ্নাহাঃ পুংসি। ৩০ অপথং নপুংসকম্। ৩১ অর্দ্ধর্চাঃ পুংসি চ। ৩২ ইদমোঽন্বাদেশেঽশনুদাত্তস্তৃতীয়াদৌ। ৩৩ এতদস্ত্রতসোস্ত্রতসৌ চানুদাত্তৌ। ৩৪ দ্বিতীয়াটৌঃস্বেনঃ। ৩৫ আর্দ্ধধাতুকে। ৩৬ অদো জগ্ধির্ল্যপ্তি কিতি। লুঙ্সনোর্ঘস্ৢ। ৩৮ ঘঞপোশ্চ। ৩৯ বহুলং ছন্দসি। ৪০ লিট্যন্যতরস্যাম্। ৪১ বেঞো বয়িঃ। ৪২ হনো বধ লিঙি। ৪৩ লুঙি চ। ৪৪ আত্মনেপদেষ্বন্যতরস্যাম্। ৪৫ ইণো গা লুঙি। ৪৬ ণৌ গমিরবোধনে। ৪৭ সনি চ। ৪৮ ইঙশ্চ। ৪৯ গাঙ্লিটি। ৫০ বিভাষা লুঙ্লিঙোঃ। ৫১ ণৌ চ সংশ্চঙোঃ। ৫২ অস্তের্ভূঃ। ৫৩ ব্রুবো বচিঃ। ৫৪ চক্ষিঙঃ খ্যাঞ্। ৫৫ বা লিটি। ৫৬ অজের্ব্যঘঞপোঃ। ৫৭ বা যৌ। ৫৮ ণ্যক্ষত্রিয়ার্ষঞিতো যূনি লুগণিঞোঃ। ৫৯ পৈলাদিভ্যশ্চ। ৬০ ইঞঃ প্রাচাম্। ৬১ ন তৌল্বলিভ্যঃ। ৬২ তদ্রাজস্য বহুষু

তেনৈবাস্ত্রিয়াম্। ৬৩ যস্কাদিভ্যো গোত্রে। ৬৪ যঞঞোশ্চ। ৬৫ অত্রিভৃগুকুৎস-বশিষ্ঠগোতমাঙ্গিরোভ্যশ্চ। ৬৬ বহ্বচ ইঞঃ প্রাচ্যভরতেষু। ৬৭ ন গোপবনাদিভ্যঃ ৬৮ তিককিতবাদিভ্যো দ্বন্দ্বে। ৬৯ উপকাদিভ্যোঽন্যতরস্যামদ্বন্দ্বে। ৭০ আগস্ত্য-কৌণ্ডিন্যয়োরগস্তিকুণ্ডিনচ্। ৭১ সুপো ধাতুপ্রাতিপদিকয়োঃ। ৭২ অদিপ্রভৃতিভ্যঃ শপঃ। ৭৩ বহুলং ছন্দসি। ৭৪ যঙোঽচি চ। ৭৫ জুহোত্যাদিভ্যঃ শ্লুঃ। ৭৬ বহুলং ছন্দসি। ৭৭ গাতিস্থাঘুপাভূভ্যঃ সিচঃ পরস্মৈপদেষু। ৭৮ বিভাষা ঘ্রাধেট্শাচ্ছাসঃ। ৭৯ তনাদিভ্যস্তথাসোঃ। ৮০ মন্ত্রে ঘসহ্বরণশবৃহদহাদ্বৃচ্কৃগমিজনিভ্যো লেঃ। ৮১ আমঃ। ৮২ অব্যয়াদাপ্সুপঃ। ৮৩ নাব্যয়ীভাবাদতোঽম্ত্বপঞ্চম্যাঃ। ৮৪ তৃতীয়া-সপ্তম্যোর্বহুলম্। ৮৫ লুটঃ প্রথমস্য ডারৌরসঃ। দ্বিগুরুপর্য্যোপক্রমং বেঞো বয়ির্ন তৌষলিভ্য আমঃ পঞ্চ।

ইতি দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ।

তৃতীয়োঽধ্যায়ঃ।

প্রথমঃ পাদঃ।

১ প্রত্যয়ঃ। ২ পরশ্চ। ৩ আদ্যুদাত্তশ্চ। ৪ অনুদাত্তৌ সুপ্পিতৌ। ৫ গুপ্তিজ্কিদ্ভ্যঃ সন্। ৬ মান্বধদান্শান্ভ্যো দীর্ঘশ্চাভ্যাসস্য। ৭ ধাতোঃ কর্ম্মণঃ সমানকর্ত্তৃকাদিচ্ছায়াং বা। ৮ সুপ আত্মনঃ ক্যচ্। ৯ কাম্যচ্চ। ১০ উপমানাদাচারে। ১১ কর্ত্তুঃ ক্যঙ্সলোপশ্চ। ১২ ভৃশাদিভ্যো ভুব্যচ্বের্লোপশ্চ হলঃ। ১৩ লোহিতাদি-ডাজ্ভ্যঃ ক্যষ্। ১৪ কষ্টায় ক্রমণে। ১৫ কর্ম্মণো রোমন্থতপোভ্যাং বর্ত্তিচরোঃ। ১৬ বাষ্পোষ্মভ্যামুদ্বমনে। ১৭ শব্দবৈরকলহাভ্রকণ্বমেঘেভ্যঃ করণে। ১৮ সুখাদিভ্যঃ কর্ত্তৃবেদনায়াম্। ১৯ নমোবরিবশ্চিত্রঙঃ ক্যচ্। ২০ পুচ্ছভাণ্ডচীবরাণ্ণিঙ্। ২১ মুণ্ড-মিশ্রশ্লক্ষ্ণলবণব্রতবস্ত্রহলকলকৃততূস্তেভ্যো ণিচ্। ২২ ধাতোরেকাচো হলাদেঃ ক্রিয়া-সমভিহারে যঙ্। ২৩ নিত্যং কৌটিল্যে গতৌ। ২৪ লুপসদচরজপজভদহদশগৃভ্যো ভাবগর্হায়াম্। ২৫ সত্যাপপাশরূপবীণাতূলশ্লোকসেনালোমত্বচবর্ম্মবর্ণচূর্ণচুরাদিভ্যো ণিচ্। ২৬ হেতুমতি চ। ২৭ কণ্ড্বাদিভ্যো যক্। ২৮ গুপূধূপবিচ্ছিপণিপনিভ্য আয়ঃ। ২৯ ঋতেরীয়ঙ্। ৩০ কমের্ণিঙ্। ৩১ আয়াদয় আর্দ্ধধাতুকে বা। ৩২ সনাদ্যন্তা ধাতবঃ। ৩৩ স্যতাসী ৯লুটোঃ। ৩৪ সিব্বহুলং লেটি। ৩৫ কাস্প্রত্যয়া-দামন্ত্রে লিটি। ৩৬ ইজাদেশ্চ গুরুমতোঽনৃচ্ছঃ। ৩৭ দয়ায়াসশ্চ। ৩৮ উষবিদ-জাগৃভ্যোঽন্যতরস্যাম্। ৩৯ ভীহ্রীভৃহুবাং শ্লুবচ্চ। ৪০ কৃঞ্চানুপ্রযুজ্যতে লিটি।

৪১ বিদাঙ্কুর্ব্বন্ত্বিত্যন্যতরস্যাম্। ৪২ অভ্যুৎসাদয়াম্প্রজনয়াঞ্চিকয়াংরময়ামকঃ পাবয়াং ক্রিয়াদ্বিদামক্রন্নিতি চ্ছন্দসি। ৪৩ চ্লি লুঙি। ৪৪ চ্লেঃ সিচ্। ৪৫ শল ইগুপধাদনিটঃ ক্সঃ। ৪৬ শ্লিষ আলিঙ্গনে। ৪৭ ন দৃশঃ। ৪৮ ণিশ্রিদ্রুস্রুভ্যঃ কর্ত্তরি চঙ্। ৪৯ বিভাষা ধেট্শ্ব্যোঃ। ৫০ গুপেশ্ছন্দসি। ৫১ নোনয়তিধ্বনয়ত্যেলয়ত্যর্দয়তিভ্যঃ। ৫২ অস্যতিবক্তিখ্যাতিভ্যোঽঙ্। ৫৩ লিপিসিচিহ্বশ্চ। ৫৪ আত্মনেপদেষ্বন্যতরস্যাম্। ৫৫ পুষাদিদ্যুতাদ্যৢদিতঃ পরস্মৈপদেষু। ৫৬ সর্ত্তিশাস্ত্যর্ত্তিভ্যশ্চ। ৫৭ ইরিতো বা। ৫৮ জৄস্তম্ভুম্রুচুম্লুচুগ্রুচুগ্লুচুগ্লুঞ্চুশ্বিভ্যশ্চ। ৫৯ কৃমৃদৃরুহিভ্যশ্ছন্দসি। ৬০ চিণ্তে পদঃ। ৬১ দীপজনবুধপূরিতায়িপ্যায়িভ্যোঽন্যতরস্যাম্। ৬২ অচঃ কর্ম্মকর্ত্তরি। ৬৩ দুহশ্চ। ৬৪ ন রুধঃ। ৬৫ তপোঽনুতাপে চ। ৬৬ চিণ্ভাবকর্ম্মণোঃ। ৬৭ সার্ব্বধাতুকে যক। ৬৮ কর্ত্তরি শপ্। ৬৯ দিবাদিভ্যঃ শ্যন্। ৭০ বা ভ্রাশভ্লাশভ্রমুক্রমুক্লমুত্রসিত্রুটিলষঃ। ৭১ যসোঽনুপসর্গাৎ। ৭২ সংযসশ্চ। ৭৩ স্বাদিভ্যঃ শ্নুঃ। ৭৪ শ্রুবঃ শৃ চ। ৭৫ অক্ষোঽন্যতরস্যাম্। ৭৬ তনূকরণে তক্ষঃ। ৭৭ তুদাদিভ্যঃ শঃ। ৭৮ রুধাদিভ্যঃ শ্নম্। ৭৯ তনাদিকৃঞ্ভ্যঃউঃ। ৮০ ধিন্বিকৃণ্ব্যোর চ। ৮১ ক্র্যাদিভ্যঃ শ্না। ৮২ স্তম্ভুস্তুম্ভুস্কম্ভুস্কুম্ভুস্কুঞ্ভ্যঃ শ্নুশ্চ। ৮৩ হলঃ শ্নঃ শানজ্ঝৌ। ৮৪ ছন্দসি শায়জপি। ৮৫ ব্যত্যয়ো বহুলম্। ৮৬ লিঙ্যাশিষ্যঙ্। ৮৭ কর্ম্মবৎকর্ম্মণা তুল্যক্রিয়ঃ। ৮৮ তপস্তপঃকর্ম্মকস্যৈব। ৮৯ ন দুহস্নুনমাং যক্চিণৌ। ৯০ কুষিরজোঃ প্রাচাং শ্যন্পরস্মৈপদং চ। ৯১ ধাতোঃ। ৯২ তত্রোপপদং সপ্তমীস্থম্। ৯৩ কৃদতিঙ্। ৯৪ বাসরূপোঽস্ত্রিয়াম্। ৯৫ কৃত্যাঃ প্রাঙ্ণ্বুলঃ। ৯৬ তব্যত্তব্যানীয়রঃ। ৯৭ অচো যৎ। ৯৮ পোরদুপধাৎ। ৯৯ শকিসহোশ্চ। ১০০ গদমদচরয়মশ্চানুপসর্গে। ১০১ অবদ্যপণ্যবর্য্যা গর্হ্যপণিতব্যানিরোধেষু। ১০২ বহ্যং করণম্। ১০৩ অর্য্যঃ স্বামিবৈশ্যয়োঃ। ১০৪ উপসর্য্যা কাল্যা প্রজনে। ১০৫ অজর্য্যং সঙ্গতম্। ১০৬ বদঃ সুপি ক্যপ্চ। ১০৭ ভুবো ভাবে। ১০৮ হনস্ত চ। ১০৯ এতিস্তুশাস্বৃদৃজুষঃ ক্যপ্। ১১০ ঋদুপধাচ্চাকৢপিচৃতেঃ। ১১১ ঈ চ খনঃ। ১১২ ভৃঞোঽসংজ্ঞায়াম্। ১১৩ মৃজের্ব্বিভাষা। ১১৪ রাজসূয়সূর্য্যমৃষোদ্যরুচ্যকুপ্যকৃষ্টপচ্যাব্যথ্যাঃ। ১১৫ ভিদ্যোদ্ধ্যৌ নদে। ১১৬ পুষ্যসিধ্যৌ নক্ষত্রে। ১১৭ বিপূয়বিনীয়জিত্যা মুঞ্জকল্কহলিষু। ১১৮ প্রত্যপিভ্যাং গ্রহেশ্ছন্দসি। ১১৯ পদাস্বৈরিবাহ্যাপক্ষ্যেষু চ। ১২০ বিভাষা কৃবৃষোঃ। ১২১ যুগ্যঞ্চ পত্রে। ১২২ অমাবস্যদন্যতরস্যাম্। ১২৩ ছন্দসি নিষ্টর্ক্যদেবহূয়প্রণীয়োন্নীয়োচ্ছিষ্যমর্য্যস্তর্য্যাধ্বর্য্যখন্যখান্যদেবয়জ্যাপৃচ্ছ্যপ্রতিষীব্যব্রহ্মবাদ্যভাব্যস্তাব্যোপচায্যপৃডানি। ১২৪ ঋহলোর্ণ্যৎ। ১২৫ ওরাবশ্যকে। ১২৬ আসুযুবপিরপিলপিত্রপিচমশ্চ। ১২৭ আনায্যোঽনিত্যে। ১২৮ প্রণায্যোঽসম্মতৌ। ১২৯ পায্যসান্নায্যনিকায্যধায্যা মানহবির্নিবাসসামিধেনীষু। ১৩০ ক্রতৌ কুণ্ডপায্যসঞ্চায্যৌ। ১৩১ অগ্নৌ পরিচায্যোপচায্যসমূহ্যাঃ। ১৩২ চিত্যাগ্নিচিত্যে চ। ১৩৩ ণ্বুলতৃচৌ। ১৩৪ নন্দিগ্রহিপচাদিভ্যো ল্যুণিন্যচঃ। ১৩৫ ইগুপধজ্ঞাপ্রীকিরঃ কঃ। ১৩৬ আতশ্চোপসর্গে। ১৩৭ পাঘ্রাধ্মাধেট্দৃশঃ শঃ। ১৩৮ অনুপসর্গাল্লিম্পবিন্দধারিপারিবেদ্যুদেজিচেতিসাতিসাহিভ্যশ্চ। ১৩৯ দদাতিদধাত্যোর্বিভাষা। ১৪০ জ্বলিতিকসন্তেভ্যো ণঃ।

১৪১ শ্যাদ্ব্যধাস্রুসংস্রুবতীণবসাবহলিহশ্লিষশ্বসশ্চ। ১৪২ দুন্যোরনুপসর্গে। ১৪৩ বিভাষা গ্রহঃ। ১৪৪ গেহে কঃ। ১৪৫ শিল্পিনি ষ্বুন্। ১৪৬ গস্থকন্। ১৪৭ ণ্যুট্ চ। ১৪৮ হশ্চ ব্রীহিকালয়োঃ। ১৪৯ প্রুস্বঃ সমভিহারে বুন্। ১৫০ আশিষি চ। প্রত্যয়ো মুণ্ডবিদাংদীপজনত্রয়াদিভ্যোঽবদ্যযুগ্যং চ শ্যাদ্ব্যধা দশ।

দ্বিতীয়ঃ পাদঃ।

১ কর্ম্মণ্যণ্। ২ হ্বাবামশ্চ। ৩ আতোঽনুপসর্গে কঃ। ৪ সুপি স্থঃ। ৫ তুন্দশোকয়োঃ পরিমৃজাপনুদোঃ। ৬ প্রে দাজ্ঞঃ। ৭ সমি খ্যঃ। ৮ গাপোষ্টক্। ৯ হরতেরনুদ্যমনেঽচ্। ১০ বয়সি চ। ১১ আঙি তাচ্ছীল্যে। ১২ অর্হঃ। ১৩ স্তম্বকর্ণয়ো রমিজপোঃ। ১৪ শমি ধাতোঃ সংজ্ঞায়াম্। ১৫ অধিকরণে শেতেঃ। ১৬ চরেষ্টঃ। ১৭ ভিক্ষাসেনাদায়েষু চ। ১৮ পুরোঽগ্রতোঽগ্রেষু সর্ত্তেঃ। ১৯ পূর্ব্বে কর্ত্তরি। ২০ কৃঞো হেতুতাচ্ছীল্যানুলোম্যেষু। ২১ দিবাবিভানিশাপ্রভাভাস্করান্তানন্তাদিবহুনান্দীকিংলিপিলিবিবলিভক্তিকর্ত্তৃচিত্রক্ষেত্রসঙ্খ্যাজঙ্ঘাবাহ্বহর্যত্তদ্ধনুররুঃষু। ২২ কর্ম্মণি ভৃতৌ। ২৩ ন শব্দশ্লোককলহগাথাবৈরচাটুসূত্রমন্ত্রপদেষু। ২৪ স্তম্বশকৃতোরিন্। ২৫ হরতের্দৃতিনাথয়োঃ পশৌ। ২৬ ফলেগ্রহিরাত্মম্ভরিশ্চ। ২৭ ছন্দসি বনসনরক্ষিমথাম্। ২৮ এজেঃ খশ্। ২৯ নাসিকাস্তনয়োর্ধ্মাধেটোঃ। ৩০ নাড়ীমুষ্ট্যোশ্চ। ৩১ উদি কূলে রুজিবহোঃ। ৩২ বহাভ্রে লিহঃ। ৩৩ পরিমাণে পচঃ। ৩৪ মিতনখে চ। ৩৫ বিধ্বরুষোস্তুদঃ। ৩৬ অসূর্য্যললাটয়োর্দৃশিতপোঃ। ৩৭ উগ্রম্পশ্যেরংমদপাণিন্ধমাশ্চ। ৩৮ প্রিয়বশে বদঃ খচ্। ৩৯ দ্বিষৎপরয়োস্তাপেঃ। ৪০ বাচি যমো ব্রতে। ৪১ পুংসর্ব্বয়োর্দারিসহোঃ। ৪২ সর্ব্বকূলাভ্রকরীষেষু কষঃ। ৪৩ মেঘর্ত্তিভয়েষু কৃঞঃ। ৪৪ ক্ষেমপ্রিয়মদ্রেঽণ্ চ। ৪৫ আশিতে ভুবঃ করণভাবয়োঃ। ৪৬ সংজ্ঞায়াং ভৃতৃবৃজিধারিসহিতপিদমঃ। ৪৭ গমশ্চ। ৪৮ অন্তাত্যন্তাধ্বদূরপারসর্ব্বানন্তেষু ডঃ। ৪৯ আশিষি হনঃ। ৫০ অপে ক্লেশতমসোঃ। ৫১ কুমারশীর্ষয়োর্ণিনিঃ। ৫২ লক্ষণে জায়াপত্যোষ্টক্। ৫৩ অমনুষ্যকর্ত্তৃকে চ। ৫৪ শক্তৌ হস্তিকপাটয়োঃ। ৫৫ পাণিঘতাডঘৌ শিল্পিনি। ৫৬ আঢ্যসুভগস্থূলপলিতনগ্নান্ধপ্রিয়েষু চ্ব্যর্থেষ্বচ্বৌ কৃঞঃ করণে খ্যুন্। ৫৭ কর্ত্তরি ভুবঃ খিষ্ণুচ্খুকঞৌ। ৫৮ স্পৃশোঽনুদকে কিন্। ৫৯ ঋত্বিগ্দধৃক্স্রগ্দিগুষ্ণিগঞ্চুযুজিক্রুঞ্চাং চ। ৬০ ত্যদাদিষু দৃশোঽনালোচনে কঞ্চ। ৬১ সৎসূদ্বিষদ্রুহদুহযুজবিদভিদচ্ছিদজিনীরাজামুপসর্গেঽপি ক্বিপ্। ৬২ ভজো ণ্বিঃ। ৬৩ ছন্দসি সহঃ। ৬৪ বহশ্চ। ৬৫ কব্যপুরীষপুরীষ্যেষু ঞ্যুট্। ৬৬ হব্যেঽনন্তঃপাদম্। ৬৭ জনসনখনক্রমগমো বিট্। ৬৮ অদোঽনন্নে। ৬৯ ক্রব্যে চ। ৭০ দুহঃ কব্ঘশ্চ। ৭১ মন্ত্রে শ্বেতবহোক্থশস্পুরোডাশো ণ্বিন্। ৭২ অবে যজঃ।

৭৩ বিজুপে ছন্দসি। ৭৪ আতো মনিন্‌ক্বনিপ্‌বনিপশ্চ। ৭৫ অন্যেভ্যোঽপি দৃশ্যন্তে। ৭৬ ক্বিপ্‌চ। ৭৭ স্থঃ ক চ। ৭৮ সুপ্যজাতৌ ণিনিস্তাচ্ছীল্যে। ৭৯ কর্ত্তর্য্যুপমানে। ৮০ ব্রতে। ৮১ বহুলমাভীক্ষ্ণ্যে। ৮২ মনঃ। ৮৩ আত্মমানে খশ্চ। ৮৪ ভূতে। ৮৫ করণে যজঃ। ৮৬ কর্ম্মণি হনঃ। ৮৭ ব্রহ্মভ্রূণবৃত্রেষু ক্বিপ্। ৮৮ বহুলং ছন্দসি। ৮৯ সুকর্ম্মপাপমন্ত্রপুণ্যেষু কৃঞঃ। ৯০ সোমে সুঞঃ। ৯১ অগ্নৌ চেঃ। ৯২ কর্ম্মণ্যগ্ন্যাখ্যায়াম্। ৯৩ কর্ম্মণীনিবিক্রিয়ঃ। ৯৪ দৃশেঃ ক্বনিপ্। ৯৫ রাজনি যুধিকৃঞঃ। ৯৬ সহে চ। ৯৭ সপ্তম্যাং জনের্ডঃ। ৯৮ পঞ্চম্যামজাতৌ। ৯৯ উপসর্গে চ সংজ্ঞায়াম্। ১০০ অনৌ কর্ম্মণি। ১০১ অন্যেষ্বপি দৃশ্যতে। ১০২ নিষ্ঠা। ১০৩ সুযজোর্ঙ্বনিপ্। ১০৪ জীর্যতেরতৃন্। ১০৫ ছন্দসি লিট্। ১০৬ লিটঃ কানজ্বা। ১০৭ ক্বসুশ্চ। ১০৮ ভাষায়াং সদবসশ্রুবঃ। ১০৯ উপেয়িবাননাশ্বাননূচানশ্চ। ১১০ লুঙ্। ১১১ অনদ্যতনে লঙ্। ১১২ অভিজ্ঞাবচনে লৃট। ১১৩ ন যদি। ১১৪ বিভাষা সাকাঙ্ক্ষে। ১১৫ পরোক্ষে লিট। ১১৬ হশশ্বতোর্লঙ্চ। ১১৭ প্রশ্নে চাসন্নকালে। ১১৮ লট্ স্মে। ১১৯ অপরোক্ষে চ। ১২০ ননৌ পৃষ্টপ্রতিবচনে। ১২১ নন্বোর্বিভাষা। ১২২ পুরি লুঙ্চাস্মে। ১২৩ বর্ত্তমানে লট্। ১২৪ লটঃ শতৃশানচাবপ্রথমাসমানাধিকরণে। ১২৫ সম্বোধনে চ। ১২৬ লক্ষণহেত্বোঃ ক্রিয়ায়াঃ। ১২৭ তৌ সৎ। ১২৮ পূঙ্যজোঃ শানন্। ১২৯ তাচ্ছীল্যবয়োবচনশক্তিষু চানশ্। ১৩০ ইঙ্ধার্য্যোঃ শত্রকৃচ্ছ্রিণি। ১৩১ দ্বিষোঽমিত্রে। ১৩২ সুঞো যজ্ঞসংযোগে। ১৩৩ অর্হঃ প্রশংসায়াম্। ১৩৪ আ ক্বেস্তচ্ছীলতদ্ধর্ম্মতৎসাধুকারিষু। ১৩৫ তৃন্। ১৩৬ অলঙ্কৃঞ্নিরাকৃঞ্প্রজনোৎপচোৎপতোন্মদরুচ্যপত্রপবৃতুবৃধুসহচর ইষ্ণুচ্। ১৩৭ ণেশ্ছন্দসি। ১৩৮ ভুবশ্চ। ১৩৯ গ্লাজিস্থশ্চ গ্স্নুঃ। ১৪০ ত্রসিগৃধিধৃষিক্ষিপেঃ ক্নুঃ। ১৪১ শমিত্যষ্টাভ্যো ঘিনুণ্। ১৪২ সংপৃচানুরুধাঙ্যমাঙ্যসপরিসৃসংসৃজপরিদেবিসংজ্বরপরিক্ষিপপরিরটপরিবদপরিদহপরিমুহদুষদ্বিষদ্রুহদুহযুজাক্রীড়বিবিচত্যজরজভজাতিচরাপচরামুষাভ্যাহনশ্চ। ১৪৩ বৌ কষলসকত্থস্রম্ভঃ। ১৪৪ অপে চ লষঃ। ১৪৫ প্রে লপসৃদ্রুমথবদবসঃ। ১৪৬ নিন্দহিংসক্লিশখাদবিনাশপরিক্ষিপপরিরটপরিবাদিব্যাভাষাসূয়ো বুঞ্। ১৪৭ দেবিক্রুশোশ্চোপসর্গে। ১৪৮ চলনশব্দার্থাদকর্ম্মকাদ্যুচ্। ১৪৯ অনুদাত্তেতশ্চ হলাদেঃ। ১৫০ জুচঙ্ক্রম্যদন্দ্রম্যসৃগৃধিজ্বলশুচলষপতপদঃ। ১৫১ ক্রুধমণ্ডার্থেভ্যশ্চ। ১৫২ ন যঃ। ১৫৩ সূদদীপদীক্ষশ্চ। ১৫৪ লষপতপদস্থাভূবৃষহনকমগমশৄভ্য উকঞ্। ১৫৫ জল্পভিক্ষকুট্টলুণ্টবৃঙঃ ষাকন্। ১৫৬ প্রজোরিনিঃ। ১৫৭ জিদৃক্ষিবিশ্রীণ্বমাব্যথাভ্যমপরিভূপ্রসূভ্যশ্চ। ১৫৮ স্পৃহিগৃহিপতিদয়িনিদ্রাতন্দ্রাশ্রদ্ধাভ্য আলুচ্। ১৫৯ দাধেট্সিশদসদো রুঃ। ১৬০ সৃঘস্যদঃ ক্মরচ্। ১৬১ ভঞ্জভাসমিদো ঘুরচ্। ১৬২ বিদিভিদিচ্ছিদেঃ কুরচ্। ১৬৩ ইণ্নশজিসর্ত্তিভ্যঃ ক্বরপ্। ১৬৪ গত্বরশ্চ। ১৬৫ জাগরূকঃ। ১৬৬ যজজপদশাং যঙঃ। ১৬৭ নমিকম্পিস্ম্যজসকমহিংসদীপো রঃ। ১৬৮ সনাশংসভিক্ষ উঃ। ১৬৯ বিন্দুরিচ্ছুঃ। ১৭০ ক্যাচ্ছন্দসি। ১৭১ আদৃগমহনজনঃ কিকিনৌ লিট্চ। ১৭২ স্বপিতৃষোর্নজিঙ্। ১৭৩ শৄবন্দ্যোরারুঃ। ১৭৪ ভিয়ঃ ক্রুক্লুকনৌ। ১৭৫ স্থেশভাসপিসকসো বরচ্।

১৭৬ যশ্চ যঙঃ। ১৭৭ ভ্রাজভাসধুর্বিদ্যুতোর্জিপৃজুগ্রাবস্তুবঃ ক্বিপ্। ১৭৮ অন্যেভ্যোঽপি দৃশ্যতে। ১৭৯ ভুবঃ সংজ্ঞান্তরয়োঃ। ১৮০ বিপ্রসম্ভ্যো ড্বসংজ্ঞায়াম্। ১৮১ ধঃ কর্ম্মণি ষ্ট্রন্। ১৮২ দাম্নীশসযুযুজস্তুতুদসিসিচমিহপতদশনহঃ করণে। ১৮৩ হলসূকরয়োঃ পুবঃ। ১৮৪ আর্ত্তিলূধূসূখনসহচর ইত্রঃ। ১৮৫ পুবঃ সংজ্ঞায়াম্। ১৮৬ কর্ত্তরি চর্ষিদেবতয়োঃ। ১৮৭ ঞীতঃ ক্তঃ। ১৮৮ মতিবুদ্ধিপূজার্থেভ্যশ্চ। কর্ম্মণি দিবাপূঃসর্ব্বসৎসুবহুলমন্যেষ্বপি নৱেং শমিতি ভঞ্জভাসধঃ কর্ম্মণ্যষ্টৌ।

তৃতীয়ঃ পাদঃ।

১ উণাদয়ো বহুলম্। ২ ভূতেঽপি দৃশ্যন্তে। ৩ ভবিষ্যতি গম্যাদয়ঃ। ৪ যাবৎপুরানিপাতয়োর্লট্। ৫ বিভাষা কদাকর্হ্যোঃ। ৬ কিংবৃত্তে লিপ্সায়াম্। ৭ লিপ্স্যমানসিদ্ধৌ চ। ৮ লোডর্থলক্ষণে চ। ৯ লিঙ্ চোর্ধ্বমৌহূর্ত্তিকে। ১০ তুমুন্ণ্বুলৌ ক্রিয়ায়াং ক্রিয়ার্থায়াম্। ১১ ভাববচনাশ্চ। ১২ অণ্কর্ম্মণি চ। ১৩ লৃট্ শেষে চ। ১৪ লৃটঃ সদ্বা। ১৫ অনদ্যতনে লুট্। ১৬ পদরুজবিশস্পৃশো ঘঞ্। ১৭ সৃ স্থিরে। ১৮ ভাবে। ১৯ অকর্ত্তরি চ কারকে সংজ্ঞায়াম্। ২০ পরিমাণাখ্যায়াং সর্ব্বেভ্যঃ। ২১ ইঙশ্চ। ২২ উপসর্গে রুবঃ। ২৩ সমি যুদ্রুদুবঃ। ২৪ শ্রিণীভুবোঽনুপসর্গে। ২৫ বৌ ক্ষুশ্রুবঃ। ২৬ অবোদোর্নিয়ঃ। ২৭ প্রে দ্রুস্তুস্রুবঃ। ২৮ নিরভ্যোঃ পূল্বোঃ। ২৯ উন্ন্যোর্গ্রঃ। ৩০ কৃ ধান্যে। ৩১ যজ্ঞে সমি স্তুবঃ। ৩২ প্রে স্ত্রোঽযজ্ঞে। ৩৩ প্রথনে বাবশব্দে। ৩৪ ছন্দোনাম্নি চ। ৩৫ উদি গ্রহঃ। ৩৬ সমি মুষ্টৌ। ৩৭ পরিন্যোর্নীণোর্দ্যূতাভ্রেষয়োঃ। ৩৮ পরাবনুপাত্যয় ইণঃ। ৩৯ ব্যুপয়োঃ শেতেঃ পর্য্যায়ে। ৪০ হস্তাদানে চেরস্তেয়ে। ৪১ নিবাসচিতিশরীরোপসমাধানেষ্বাদেশ্চ কঃ। ৪২ সঙ্ঘে চানৌত্তরাধর্ষে। ৪৩ কর্ম্মব্যতিহারে ণচ্স্ত্রিয়াম্। ৪৪ অভিবিধৌ ভাব ইনুণ্। ৪৫ আক্রোশেঽবন্যোর্গ্রহঃ। ৪৬ প্রে লিপ্সায়াম্। ৪৭ পরৌ যজ্ঞে। ৪৮ নৌ বৃ ধান্যে। ৪৯ উদি শ্রয়তিয়৺তিপূদ্রুবঃ। ৫০ বিভাষাঙি রুপ্লুবোঃ। ৫১ অবে গ্রহো বর্ষপ্রতিবন্ধে। ৫২ প্রে বণিজাম্। ৫৩ রশ্মৌ চ। ৫৪ বৃণোতেরাচ্ছাদনে। ৫৫ পরৌ ভুবোঽবজ্ঞানে। ৫৬ এরচ্। ৫৭ ঋদোরপ্। ৫৮ গ্রহবৃদৃনিশ্চিগমশ্চ। ৫৯ উপসর্গেঽদঃ। ৬০ নৌ ণ চ। ৬১ ব্যধজপোরনুপসর্গে। ৬২ স্বনহসোর্ব্বা। ৬৩ যমঃ সমুপনিবিষু চ। ৬৪ নৌ গদনদপঠস্বনঃ। ৬৫ ক্বণো বীণায়াং চ। ৬৬ নিত্যং পণঃ পরিমাণে। ৬৭ মদোঽনুপসর্গে। ৬৮ প্রমদসংমদৌ হর্ষে। ৬৯ সমুদোরজঃ পশুষু। ৭০ অক্ষেষু গ্লহঃ। ৭১ প্রজনে সর্ত্তেঃ। ৭২ হ্বঃ সম্প্রসারণঞ্চ ন্যভ্যুপবিষু। ৭৩ আঙি যুদ্ধে। ৭৪ নিপানমাহাবঃ। ৭৫ ভাবেঽনুপসর্গস্য। ৭৬ হনশ্চ বধঃ। ৭৭ মূর্ত্তৌ ঘনঃ। ৭৮ অন্তর্ঘনো দেশে। ৭৯ অগারৈকদেশে প্রঘণঃ প্রঘাণশ্চ। ৮০ উদ্ঘনোঽত্যাধানম্। ৮১ অপঘনোঽঙ্গম্।

৮২ করণেঽয়োবিদ্রুষু। ৮৩ স্তম্বে ক চ। ৮৪ পরৌ ঘঃ। ৮৫ উপঘ্ন আশ্রয়ে। ৮৬ সজ্ঞোদেঘৌ গণপ্রশংসয়োঃ। ৮৭ নিঘো নিমিতম্। ৮৮ ড্বিতঃ ক্ত্রিঃ। ৮৯ টি্বতোঽথুচ্। ৯০ যজয়াচযতবিচ্ছপ্রচ্ছরক্ষো নঙ্। ৯১ স্বপো নন্। ৯২ উপসর্গে ঘোঃ কিঃ। ৯৩ কর্ম্মণ্যধিকরণে চ। ৯৪ স্ত্রিয়াং ক্তিন্। ৯৫ স্থাগাপাপচো ভাবে। ৯৬ মন্ত্রে বৃষেষপচমনবিদভূবীরা উদাত্তঃ। ৯৭ উতিযূতিজূতিসাতিহেতিকীর্ত্তয়শ্চ। ৯৮ ব্রজযজোর্ভাবে ক্যপ্। ৯৯ সংজ্ঞায়াং সমজনিষদনিপতমনবিদষুঞ্শীঙ্ভৃঞিণঃ। ১০০ কৃঞঃ শ চ। ১০১ ইচ্ছা। ১০২ অ প্রত্যয়াৎ। ১০৩ গুরোশ্চ হলঃ। ১০৪ ষিদ্ভিদাদিভ্যোঽঙ্। ১০৫ চিন্তিপূজিকথিকুম্বিচর্চশ্চ। ১০৬ আতশ্চোপসর্গে। ১০৭ ণ্যাসশ্রন্থো যুচ্। ১০৮ রোগাখ্যায়াং ণ্বুল্ বহুলম্। ১০৯ সংজ্ঞায়াম্। ১১০ বিভাষাখ্যানপরিপ্রশ্নয়োরিঞ্চ। ১১১ পর্য্যায়ার্হর্ণোৎপত্তিষু ণ্বুচ্। ১১২ আক্রোশে নঞ্যনিঃ। ১১৩ কৃত্যল্যুটো বহুলম্। ১১৪ নপুংসকে ভাবে ক্তঃ। ১১৫ ল্যুট্ চ। ১১৬ কর্ম্মণি চ যেন সংস্পর্শাৎ কর্ত্তুঃ শরীরসুখম্। ১১৭ করণাধিকরণয়োশ্চ। ১১৮ পুংসি সংজ্ঞায়াং ঘঃ প্রায়েণ। ১১৯ গোচরসংচরবহব্রজব্যজাপণনিগমাশ্চ। ১২০ অবে তৃস্ত্রোর্ঘঞ্। ১২১ হলশ্চ। ১২২ অধ্যায়ন্যায়োদ্যাবসংহারাধারাবায়াশ্চ। ১২৩ উদঙ্কোঽনুদকে। ১২৪ জালমানায়ঃ। ১২৫ খনো ঘ চ। ১২৬ ঈষদ্দুঃসুষু কৃচ্ছ্রাকৃচ্ছ্রার্থেষু খল্। ১২৭ কর্তৃকর্ম্মণোশ্চ ভূকৃঞোঃ। ১২৮ আতো যুচ্। ১২৯ ছন্দসি গত্যর্থেভ্যঃ। ১৩০ অন্যেভ্যোঽপি দৃশ্যতে। ১৩১ বর্ত্তমানসামীপ্যে বর্ত্তমানবদ্বা। ১৩২ আশংসায়াং ভূতবচ্চ। ১৩৩ ক্ষিপ্রবচনে লৃট্। ১৩৪ আশংস-বচনে লিঙ। ১৩৫ নানদ্যতনবৎক্রিয়াপ্রবন্ধসামীপ্যয়োঃ। ১৩৬ ভবিষ্যতি মর্য্যাদা-বচনেঽবরস্মিন্। ১৩৭ কালবিভাগে চানহোরাত্রাণাম্। ১৩৮ পরস্মিন্বিভাষা। ১৩৯ লিঙ্নিমিত্তে লৃঙ্ ক্রিয়াতিপত্তৌ। ১৪০ ভূতে চ। ১৪১ বোতাপ্যোঃ। ১৪২ গর্হায়াং লড়পিজাত্বোঃ। ১৪৩ বিভাষা কথমি লিঙ্ চ। ১৪৪ কিংবৃত্তে লিঙ্লৃটৌ। ১৪৫ অনবক্লৃপ্ত্যমর্ষয়োরকিংবৃত্তেঽপি। ১৪৬ কিংকিলাস্ত্যর্থেষু লৃট্। ১৪৭ জাতুযদোর্লিঙ্। ১৪৮ যচ্চযত্রয়োঃ। ১৪৯ গর্হায়াঞ্চ। ১৫০ চিত্রীকরণে চ। ১৫১ শেষে লৃডযদৌ। ১৫২ উতাপ্যোঃ সমর্থয়োর্লিঙ্। ১৫৩ কামপ্রবেদনেঽকচ্চিতি। ১৫৪ সম্ভাবনেঽলমিতি চেৎসিদ্ধাপ্রয়োগে। ১৫৫ বিভাষা ধাতৌ সম্ভাবনবচনেঽযদি। ১৫৬ হেতুহেতুমতো র্লিঙ্। ১৫৭ ইচ্ছার্থেষু লিঙ্লোটৌ। ১৫৮ সমানকর্ত্তৃকেষু তুমুন্। ১৫৯ লিঙ্ চ। ১৬০ ইচ্ছার্থেভ্যো বিভাষা বর্ত্তমানে। ১৬১ বিধিনিমন্ত্রণামন্ত্রণাধীষ্টসংপ্রশ্নপ্রার্থনেষু লিঙ্। ১৬২ লোট্ চ। ১৬৩ প্রৈষাতিসর্গপ্রাপ্তকালেষু কৃত্যাশ্চ। ১৬৪ লিঙ্ চোর্দ্ধমৌহূর্ত্তিকে। ১৬৫ স্মে লোট্। ১৬৬ অধীষ্টে চ। ১৬৭ কালসময়বেলাসু তুমুন্। ১৬৮ লিঙ্যদি। ১৬৯ অর্হে কৃত্যতৃচশ্চ। ১৭০ আবশ্যকাধমর্ণ্যয়োর্ণিনিঃ। ১৭১ কৃত্যাশ্চ। ১৭২ শকি লিঙ্ চ। ১৭৩ আশিষি লিঙ্লোটৌ। ১৭৪ ক্তিচ্ক্তৌ চ সংজ্ঞায়াম্। ১৭৫ মাঙি লুঙ্। ১৭৬ স্মোত্তরে লঙ্ চ। উণাদয় ইত্তো নিবাস-ব্যধজপোরপঘন ইচ্ছা হলশ্চ বোতাপ্যোর্বিধিষোড়শ। ইতি তৃতীয়ঃ পাদঃ।

চতুর্থঃ পাদঃ।

১ ধাতুসম্বন্ধে প্রত্যয়াঃ। ২ ক্রিয়াসমভিহারে লোট্ লোটো হিস্বৌ বা চ তধ্বমোঃ। ৩ সমুচ্চয়েঽন্যতরস্যাম্। ৪ যথাবিধ্যনুপ্রয়োগঃ পূর্ব্বস্মিন্। ৫ সমুচ্চয়ে সামান্যবচনস্য। ৬ ছন্দসি লুঙ্লঙ্লিটঃ। ৭ লিঙর্থে লেট্। ৮ উপসংবাদাশঙ্কয়োশ্চ। ৯ তুমর্থে সেসেনসেঽসেন্ক্সেকসেনধ্যৈঅধ্যৈন্কধ্যৈন্শধ্যৈশধ্যৈতবৈতবেঙ্তবেনঃ। ১০ প্রয়ৈ রোহিষ্যৈ অব্যথিষ্যৈ। ১১ দৃশে বিখ্যে চ। ১২ শকি ণমুল্কমুলৌ। ১৩ ঈশ্বরে তোসুন্কসুনৌ। ১৪ কৃত্যার্থে তবৈকেন্কেন্যত্বনঃ। ১৫ অবচক্ষে চ। ১৬ ভাবলক্ষণে স্থেণ্কৃঞ্বদিচরিহুতমিজনিভ্যস্তোসুন্। ১৭ সৃপিতৃদোঃ কসুন্। ১৮ অলঙ্খল্বোঃ প্রতিষেধয়োঃ প্রাচাং ক্ত্বা। ১৯ উদীচাং মাঙো ব্যতীহারে। ২০ পরাবরয়োগে চ। ২১ সমানকর্ত্তৃকয়োঃ পূর্ব্বকালে। ২২ আভীক্ষ্ণ্যে ণমুল্ চ। ২৩ ন যদ্যনাকাঙ্ক্ষে। ২৪ বিভাষাগ্রেপ্রথমপূর্ব্বেষু। ২৫ কর্ম্মণ্যাক্রোশে কৃঞঃ খমুঞ্। ২৬ স্বাদুমি ণমুল্। ২৭ অন্যথৈবংকথমিত্থংসু সিদ্ধাপ্রয়োগশ্চেৎ। ২৮ যথাতথয়োরসূয়াপ্রতিবচনে। ২৯ কর্ম্মণি দৃশিবিদোঃ সাকল্যে। ৩০ যাবতি বিন্দজীবোঃ। ৩১ চর্ম্মোদরয়োঃ পূরেঃ। ৩২ বর্ষপ্রমাণ ঊলোপশ্চাস্যান্যতরস্যাম্। ৩৩ চেলে ক্নোপেঃ। ৩৪ নিমূলসমূলয়োঃ কষঃ। ৩৫ শুষ্কচূর্ণরূক্ষেষু পিষঃ। ৩৬ সমূলাকৃতজীবেষু হন্কৃঞ্গ্রহঃ। ৩৭ করণে হনঃ। ৩৮ স্নেহনে পিষঃ। ৩৯ হস্তে বর্ত্তিগ্রহোঃ। ৪০ স্বেপুষঃ। ৪১ অধিকরণে বন্ধঃ। ৪২ সংজ্ঞায়াম্। ৪৩ কর্ত্রোর্জীবপুরুষয়োর্নশিবহোঃ। ৪৪ ঊর্ধ্বে শুষিপূরোঃ। ৪৫ উপমানে কর্ম্মণি চ। ৪৬ কষাদিষু যথাবিধ্যনুপ্রয়োগঃ। ৪৭ উপদংশস্তৃতীয়ায়াম্। ৪৮ হিংসার্থানাঞ্চ সমানকর্ম্মকাণাম্। ৪৯ সপ্তম্যাং চোপপীড়রুধকর্ষঃ। ৫০ সমাসত্তৌ। ৫১ প্রমাণে চ। ৫২ অপাদানে পরীপ্সায়াম্। ৫৩ দ্বিতীয়ায়াঞ্চ। ৫৪ স্বাঙ্গেঽধ্রুবে। ৫৫ পরিক্লিশ্যমানে চ। ৫৬ বিশিপতিপদিস্কন্দাং ব্যাপ্যমানাসেব্যমানয়োঃ। ৫৭ অস্যতিতৃষোঃ ক্রিয়ান্তরে কালেষু। ৫৮ নাম্ন্যাদিশিগ্রহোঃ। ৫৯ অব্যয়েঽযথাভিপ্রেতাখ্যানে কৃঞঃ ক্ত্বাণমুলৌ। ৬০ তির্য্যচ্যপবর্গে। ৬১ স্বাঙ্গে তস্প্রত্যয়ে কৃভ্বোঃ। ৬২ নাধার্থপ্রত্যয়ে চ্ব্যর্থে। ৬৩ তূষ্ণীমি ভুবঃ। ৬৪ অন্বচ্যানুলোম্যে। ৬৫ শকধৃষজ্ঞাগ্লাঘটরভলভক্রমসহার্হাস্ত্যর্থেষু তুমুন্। ৬৬ পর্য্যাপ্তিবচনেষ্বলমর্থেষু। ৬৭ কর্ত্তরি কৃৎ। ৬৮ ভব্যগেয়প্রবচনীয়োপস্থানীয়জন্যাপ্লাব্যাপাত্যা বা। ৬৯ লঃ কর্ম্মণি চ ভাবে চাকর্ম্মকেভ্যঃ। ৭০ তয়োরেব কৃত্যক্তখলর্থাঃ। ৭১ আদিকর্ম্মণি ক্তঃ কর্ত্তরি চ। ৭২ গত্যর্থাকর্ম্মকশ্লিষশীঙ্স্থাসবসজনরুহজীর্য্যতিভ্যশ্চ। ৭৩ দাশগোঘ্নৌ সম্প্রদানে। ৭৪ ভীমাদয়োঽপাদানে। ৭৫ তাভ্যামন্যত্রোণাদয়ঃ। ৭৬ ক্তোঽধিকরণে চ ধ্রৌব্যগতিপ্রত্যবসানার্থেভ্যঃ। ৭৭ লস্য। ৭৮ তিপ্তস্ঝিসিপ্থস্থমিপ্বস্মস্তাতাংঝথাসাথাংধ্বমিড্বহিমহিঙ্। ৭৯ টিত আত্মনেপদানাং টেরে। ৮০ থাসঃ সে। ৮১ লিটস্তঝয়োরেশিরেচ্। ৮২ পরস্মৈপদানাং ণলতুসুস্থলথুসণল্বমাঃ। ৮৩ বিদো লটো বা। ৮৪ ব্রুবঃ পঞ্চানামাদিত আহো ব্রুবঃ। ৮৫ লোটো লঙ্বৎ। ৮৬ এরুঃ। ৮৭ সের্হ্যপিচ্চ। ৮৮ বা ছন্দসি। ৮৯ মের্নিঃ। ৯০ আমেতঃ। ৯১ সবাভ্যাং বামৌ। ৯২ আডুত্তমস্য

পিচ্চ। ৯৩ এত ঐ। ৯৪ লেটোঽডাটৌ ৯৫ আত ঐ। ৯৬ বৈতোঽন্যত্র। ৯৭ ইতশ্চ লোপঃ পরস্মৈপদেষু। ৯৮ স উত্তমস্য। ৯৯ নিত্যং ঙিতঃ। ১০০ ইতশ্চ। ১০১ তস্থস্থমিপাং তাম্তম্তামঃ। ১০২ লিঙঃ সীয়ুট্। ১০৩ যাসুট্পরস্মৈপদেষূদাত্তো ঙিচ্চ। ১০৪ কিদাশিষি। ১০৫ ঝস্য রন্। ১০৬ ইটোঽৎ। ১০৭ সুট্ তিথোঃ। ১০৮ ঝের্জুস্। ১০৯ সিজভ্যস্তবিদিভ্যশ্চ। ১১০ আতঃ। ১১১ লঙঃ শাকটায়নস্যৈব। ১১২ দ্বিষশ্চ। ১১৩ তিঙ্শিৎসার্ব্বধাতুকম্। ১১৪ আর্ধধাতুকং শেষঃ। ১১৫ লিট্ চ। ১১৬ লিঙাশিষি। ১১৭ ছন্দস্যুভয়থা। ধাতুসম্বন্ধে সমানাধিকরণে স্বাঙ্গে লিটস্তস্থস্থমি‘ সপ্তদশ। ইতি তৃতীয়োঽধ্যায়ঃ।

চতুর্থোঽধ্যায়ঃ।

প্রথমঃ পাদঃ।

১ ঙ্যাপ্প্রাতিপদিকাৎ। ২ স্বৌজসমৌট্ছষ্টাভ্যাম্ভিস্ঙেভ্যাম্ভ্যস্ঙসিভ্যাম্ভ্যস্ঙসোসাম্ঙ্যোঃসুপ্। ৩ স্ত্রিয়াম্। ৪ অজাদ্যতষ্টাপ্। ৫ ঋন্নেভ্যো ঙীপ্। ৬ উগিতশ্চ। ৭ বনো র চ। ৮ পাদোঽন্যতরস্যাম্। ৯ টাবৃচি। ১০ ষট্স্বস্রাদিভ্যঃ। ১১ মনঃ। ১২ অনো বহুব্রীহেঃ। ১৩ ডাবুভাভ্যামন্যতরস্যাম্। ১৪ অনুপসর্জনাৎ। ১৫ টিড্ঢাণঞ্দ্বয়সজ্দঘ্নঞ্মাত্রচ্তয়প্ঠক্ঠঞ্কঞ্ক্বরপঃ। ১৬ যঞশ্চ। ১৭ প্রাচাং ষ্ফস্তদ্ধিতঃ। ১৮ সর্ব্বত্র লোহিতাদিকতন্তেভ্যঃ। ১৯ কৌরব্যমাণ্ডূকাভ্যাঞ্চ। ২০ বয়সি প্রথমে। ২১ দ্বিগোঃ। ২২ অপরিমাণবিস্তাচিতকম্বল্যেভ্যো ন তদ্ধিতলুকি। ২৩ কাণ্ডান্তাৎ ক্ষেত্রে। ২৪ পুরুষাৎপ্রমাণেঽন্যতরস্যাম্। ২৫ বহুব্রীহেরূধসো ঙীষ্। ২৬ সংখ্যাব্যয়াদের্ঙীপ্। ২৭ দামহায়নান্তাচ্চ। ২৮ অন উপধালোপিনোঽন্যতরস্যাম্। ২৯ নিত্যং সংজ্ঞাছন্দসোঃ। ৩০ কেবলমামকভাগধেয়পাপাপরসমানার্যকৃতসুমঙ্গলভেষজাচ্চ। ৩১ রাত্রেশ্চাজসৌ। ৩২ অন্তর্বৎপতিবতোর্নুক্। ৩৩ পত্যুর্নো যজ্ঞসংযোগে। ৩৪ বিভাষা সপূর্ব্বস্য। ৩৫ নিত্যং সপত্ন্যাদিষু। ৩৬ পূতক্রতোরৈ চ। ৩৭ বৃষাকপ্যগ্নিকুসিতকুসিদানামুদাত্তঃ। ৩৮ মনোরৌ বা। ৩৯ বর্ণাদনুদাত্তাত্তোপধাত্তো নঃ। ৪০ অন্যতো ঙীষ্। ৪১ ষিদ্গৌরাদিভ্যশ্চ। ৪২ জানপদকুণ্ডগোণস্থলভাজনাগকালনীলকুশকামুককবরাদ্বৃত্ত্যমত্রাবপনাকৃত্রিমাশ্রাণাস্থৌল্যবর্ণানাচ্ছাদনায়োবিকারমৈথুনেচ্ছাকেশবেশেষু। ৪৩ শোণাৎপ্রাচাম্। ৪৪ বোতো গুণবচনাৎ। ৪৫ বহ্বাদিভ্যশ্চ। ৪৬ নিত্যং ছন্দসি। ৪৭ ভুবশ্চ। ৪৮ পুংযোগাদাখ্যায়াম্। ৪৯ ইন্দ্রবরুণভবশর্ব্বরুদ্রমৃডহিমারণ্যযবযবনমাতুলাচার্য্যাণামানুক্। ৫০ ক্রীতাৎকরণপূর্ব্বাৎ। ৫১ ক্তাদল্পাখ্যায়াম্। ৫২ বহুব্রীহেশ্চান্তোদাত্তাৎ। ৫৩ অস্বাঙ্গপূর্ব্বপদাদ্বা। ৫৪ স্বাঙ্গাচ্চোপসর্জনাদসংযোগোপধাৎ। ৫৫ নাসিকোদরৌষ্ঠজঙ্ঘাদন্তকর্ণশৃঙ্গাচ্চ। ৫৬ ন ক্রোড়াদিবহ্বচঃ। ৫৭ সহনঞ্বিদ্যমানপূর্ব্বাচ্চ। ৫৮ নখমুখাৎসংজ্ঞায়াম্। ৫৯ দীর্ঘজিহ্বী চ ছন্দসি। ৬০ দিক্পূর্ব্বপদান্ঙীপ্। ৬১ বাহঃ। ৬২ সখ্যশিশ্বীতি

ভাষায়াম্। ৬৩ জাতেরস্ত্রীবিষয়াদয়োপধাৎ। ৬৪ পাককর্ণপর্ণপুষ্পফলমূলবালোত্তর-
পদাচ্চ। ৬৫ ইতো মনুষ্যজাতেঃ। ৬৬ ঊঙুতঃ। ৬৭ বাহ্বন্তাৎসংজ্ঞায়াম্।
৬৮ পঙ্গোশ্চ। ৬৯ ঊরূত্তরপদাদৌপম্যে। ৭০ সংহিতশফলক্ষণবামাদেশ্চ।
৭১ কদ্রুকমণ্ডল্বোশ্ছন্দসি। ৭২ সংজ্ঞায়াম্। ৭৩ শার্ঙ্গরবাদ্যঞো ঙীন্। ৭৪ যঙশ্চাপ্।
৭৫ আবট্যাচ্চ। ৭৬ তদ্ধিতাঃ। ৭৭ যূনস্তিঃ। ৭৮ অণিঞোরনার্ষয়োর্গুরূপোত্তময়োঃ
ষ্যঙ্গোত্রে। ৭৯ গোত্রাবয়বাৎ। ৮০ ক্রৌড্যাদিভ্যশ্চ। ৮১ দৈবযজ্ঞিশৌচিবৃক্ষি-
সাত্যমুগ্রিকাণ্ঠেবিদ্ধিভ্যোঽন্যতরস্যাম্। ৮২ সমর্থানাং প্রথমাদ্বা। ৮৩ প্রাগ্দীব্যতোঽণ্।
৮৪ অশ্বপত্যাদিভ্যশ্চ। ৮৫ দিত্যদিত্যাদিত্যপত্যুত্তরপদাণ্ণ্যঃ। ৮৬ উৎসাদিভ্যোঽঞ্।
৮৭ স্ত্রীপুংসাভ্যাং নঞ্স্নঞৌ ভবনাৎ। ৮৮ দ্বিগোর্লুগনপত্যে। ৮৯ গোত্রেঽলুগচি।
৯০ যূনি লুক্। ৯১ ফক্ফিঞোরন্যতরস্যাম্। ৯২ তস্যাপত্যম্। ৯৩ একো গোত্রে।
৯৪ গোত্রাদ্যূন্যস্ত্রিয়াম্। ৯৫ অত ইঞ্। ৯৬ বাহ্বাদিভ্যশ্চ। ৯৭ সুধাতুরকঙ্ চ।
৯৮ গোত্রে কুঞ্জাদিভ্যশ্চফঞ্। ৯৯ নডাদিভ্যঃ ফক্। ১০০ হরিতাদিভ্যোঽঞঃ।
১০১ যঞিঞোশ্চ। ১০২ শরদ্বচ্ছুনকদর্ভাদ্ভৃগুবৎসাগ্রায়ণেষু। ১০৩ দ্রোণপর্ব্বত-
জীবন্তাদন্যতরস্যাম্। ১০৪ অনৃষ্যানন্তর্য্যে বিদাদিভ্যোঽঞ্। ১০৫ গর্গাদিভ্যো যঞ্।
১০৬ মধুবভ্রেবা্র্ব্রাহ্মণকৌশিকয়োঃ। ১০৭ কপিবোধাদাঙ্গিরসে। ১০৮ বতণ্ডাচ্চ।
১০৯ লুক্স্ত্রিয়াম্। ১১০ অশ্বাদিভ্যঃ ফঞ্। ১১১ ভর্গাৎত্রৈগর্ত্তে। ১১২ শিবাদিভ্যোঽণ্।
১১৩ অবৃদ্ধাভ্যো নদীমানুষীভ্যস্তন্নামিকাভ্যঃ। ১১৪ ঋষ্যন্ধকবৃষ্ণিকুরুভ্যশ্চ।
১১৫ মাতুরুৎসঙ্খ্যাসম্ভদ্রপূর্ব্বায়াঃ। ১১৬ কন্যায়াঃ কনীন চ। ১১৭ বিকর্ণশুঙ্গচ্ছ-
গলাদ্বৎসভরদ্বাজাৎত্রিষু। ১১৮ পীলায়া বা। ১১৯ ঢক্চ মণ্ডূকাৎ। ১২০ স্ত্রীভ্যো ঢক্।
১২১ দ্ব্যচঃ। ১২২ ইতশ্চানিঞঃ। ১২৩ শুভ্রাদিভ্যশ্চ। ১২৪ বিকর্ণকুষীতকাৎ-
কাশ্যপে। ১২৫ ভ্রুবো বুক্চ। ১২৬ কল্যাণ্যাদীনামিনঙ্। ১২৭ কুলটায়া বা।
১২৮ চটকায়া ঐরক্। ১২৯ গোধায়া ঢ্রক্। ১৩০ আরগুদীচাম্। ১৩১ ক্ষুদ্রাভ্যো বা।
১৩২ পিতৃষ্বসুশ্ছণ্। ১৩৩ ঢকি লোপঃ। ১৩৪ মাতৃষ্বসুশ্চ। ১৩৫ চতুষ্পাদ্ভ্যো ঢঞ্।
১৩৬ গৃষ্ট্যাদিভ্যশ্চ। ১৩৭ রাজশ্বশুরাদ্যৎ। ১৩৮ ক্ষত্রাদ্ঘঃ। ১৩৯ কুলাৎখঃ।
১৪০ অপূর্ব্বপদাদন্যতরস্যাং যড্ঢকঞৌ। ১৪১ মহাকুলাদঞ্খঞৌ। ১৪২ দুষ্কুলাড্ঢক্।
১৪৩ স্বসুশ্ছঃ। ১৪৪ ভ্রাতুর্ব্যচ্চ। ১৪৫ ব্যন্সপত্নে। ১৪৬ রেবত্যাদিভ্যষ্ঠক্।
১৪৭ গোত্রস্ত্রিয়াঃ কুৎসনে ণ চ। ১৪৮ বৃদ্ধাট্ঠক্সৌবীরেষু বহুলম্। ১৪৯ ফেশ্ছ চ।
১৫০ ফাণ্টাহৃতিমিমতাভ্যাং ণফিঞৌ। ১৫১ কুর্ব্বাদিভ্যো ণ্যঃ। ১৫২ সেনান্ত-
লক্ষণকারিভ্যশ্চ। ১৫৩ উদীচামিঞ্। ১৫৪ তিকাদিভ্যঃ ফিঞ্। ১৫৫ কৌশল্য-
কার্ম্মার্য্যাভ্যাঞ্চ। ১৫৬ অণো দ্ব্যচঃ। ১৫৭ উদীচাং বৃদ্ধাদগোত্রাৎ। ১৫৮ বাকিনাদীনাং
কুক্চ। ১৫৯ পুত্রান্তাদন্যতরস্যাম্। ১৬০ প্রাচামবৃদ্ধাৎফিন্বহুলম্। ১৬১ মনোর্জাতা-
বঞ্যতৌ ষুক্চ। ১৬২ অপত্যং পৌত্রপ্রভৃতি গোত্রম্। ১৬৩ জীবতি তু বংশ্যে যুবা।
১৬৪ ভ্রাতরি চ জ্যায়সি। ১৬৫ বান্যস্মিন্সপিণ্ডে স্থবিরতরে জীবতি। ১৬৬ বৃদ্ধস্য চ
পূজায়াম্। ১৬৭ যূনশ্চ কুৎসায়াম্। ১৬৮ জনপদশব্দাৎক্ষত্রিয়াদঞ্। ১৬৯ সাল্বেয়-
গান্ধারিভ্যাঞ্চ। ১৭০ দ্ব্যঞ্মগধকলিঙ্গসূরমসাদণ্। ১৭১ বৃদ্ধেৎকোসলাজাদাঞ্ঞ্যঙ্।

১৭২ কুরুনাদিভ্যো ণ্যঃ। ১৭৩ সাল্বাবয়বপ্রত্যগ্রথকলকূটাশ্মকাদিঞ্। ১৭৪ তে তদ্রাজাঃ। ১৭৫ কম্বোজাল্লুক্। ১৭৬ স্ত্রিয়ামবন্তিকুন্তিকুরুভ্যশ্চ। ১৭৭ অতশ্চ। ১৭৮ প্রাচ্যভর্গাদিযৌধেয়াদিভ্যঃ। ঙ্যাব্দ্বিগোঃ ষিদ্‌গৌরাদিবাহো দৈবযজ্ঞিয়ঞ্চিঞ্ঞো-র্য্যচো মহাকুলান্মনোর্জাতাবষ্টাদশ। ইতি প্রথমঃ পাদঃ।

দ্বিতীয়ঃ পাদঃ।

১ তেন রক্তং রাগাৎ। ২ লাক্ষারোচনাশকলকর্দ্দমাট্ঠক্। ৩ নক্ষত্রেণ যুক্তঃ কালঃ। ৪ লুববিশেষে। ৫ সংজ্ঞায়াং শ্রবণাশ্বত্থাভ্যাম্। ৬ দ্বন্দ্বাচ্ছঃ। ৭ দৃষ্টং সাম। ৮ কলের্ঢক্। ৯ বামদেবাড্ড্যড্ড্যৌ। ১০ পরিবৃতো রথঃ। ১১ পাণ্ডুকম্বলা-দিনিঃ। ১২ দ্বৈপবৈয়াঘ্রাদঞ্। ১৩ কৌমারাপূর্ব্ববচনে। ১৪ তত্রোদ্ধৃতমমত্রেভ্যঃ। ১৫ স্থণ্ডিলাচ্ছয়িতরি ব্রতে। ১৬ সংস্কৃতং ভক্ষাঃ। ১৭ শূলোখাদ্যৎ। ১৮ দধ্নষ্ঠক্। ১৯ উদশ্বিতোঽন্যতরস্যাম্। ২০ ক্ষীরাড্ঢঞ্। ২১ সাস্মিন্‌পৌর্ণমাসীতি সংজ্ঞায়াম্। ২২ আগ্রহায়ণ্যশ্বত্থাট্ঠক্। ২৩ বিভাষা ফাল্গুনীশ্রবণাকার্ত্তিকীচৈত্রীভ্যঃ। ২৪ সাস্য দেবতা। ২৫ কস্যেৎ। ২৬ শুক্রাদ্ঘন্। ২৭ অপোনপ্ত্রপাং নপ্তৃভ্যাং ঘঃ। ২৮ ছ চ। ২৯ মহেন্দ্রাদ্ঘাণৌ চ। ৩০ সোমাট্ট্যণ্। ৩১ বায়্বৃতুপিত্রুষসো যৎ। ৩২ দ্যাবাপৃথিবী-শুনাসীরমরুত্বদগ্নীষোমবাস্তোষ্পতিগৃহমেধাচ্ছ চ। ৩৩ অগ্নের্ঢক্। ৩৪ কালেভ্যো ভববৎ। ৩৫ মহারাজপ্রোষ্ঠপদাট্ঠঞ্। ৩৬ পিতৃব্যমাতুলমাতামহপিতামহাঃ। ৩৭ তস্য সমূহঃ। ৩৮ ভিক্ষাদিভ্যোঽণ্। ৩৯ গোত্রোক্ষোষ্ট্রোরভ্ররাজন্যরাজপুত্রবৎ-সমনুষ্যাজাদ্বুঞ্। ৪০ কেদারাদ্যঞ্চ। ৪১ ঠঞ্কবচিনশ্চ। ৪২ ব্রাহ্মণমাণববাড়-বাদ্যৎ। ৪৩ গ্রামজনবন্ধুসহায়েভ্যস্তল্। ৪৪ অনুদাত্তাদেরঞ্। ৪৫ খণ্ডিকাদিভ্যশ্চ। ৪৬ চরণেভ্যো ধর্ম্মবৎ। ৪৭ অচিত্তহস্তিধেনোষ্ঠক্। ৪৮ কেশাশ্বাভ্যাং যঞ্ছাবন্য-তরস্যাম্। ৪৯ পাশাদিভ্যো যঃ। ৫০ খলগোরথাৎ। ৫১ ইনিত্রকট্যচশ্চ। ৫২ বিষয়ো দেশে। ৫৩ রাজন্যাদিভ্যো বুঞ্। ৫৪ ভৌরিক্যাদ্যৈষুকার্য্যাদিভ্যো বিধল্ভক্তলৌ। ৫৫ সোঽস্যাদিরিতি ছন্দসঃ প্রগাথেষু। ৫৬ সংগ্রামে প্রয়োজনযোদ্ধৃভ্যঃ। ৫৭ তদস্যাং প্রহরণমিতি ক্রীড়ায়াং ণঃ। ৫৮ ঘঞঃ সাস্যাং ক্রিয়েতি ঞঃ। ৫৯ তদধীতে তদ্বেদ। ৬০ ক্রতূক্থাদিসূত্রান্তাট্ঠক্। ৬১ ক্রমাদিভ্যো বুন্। ৬২ অনুব্রাহ্মণাদিনিঃ। ৬৩ বসন্তাদিভ্যষ্ঠক্। ৬৪ প্রোক্তাল্লুক্। ৬৫ সূত্রাচ্চ কোপধাৎ। ৬৬ ছন্দোব্রাহ্মণানি চ তদ্বিষয়াণি। ৬৭ তদস্মিন্নস্তীতি দেশে তন্নাম্নি। ৬৮ তেন নির্বৃত্তম্ ৬৯ তস্য নিবাসঃ। ৭০ অদূরভবশ্চ। ৭১ ওরঞ্। ৭২ মতোশ্চ বহ্বজঙ্গাৎ। ৭৩ বহ্বচঃ কূপেষু। ৭৪ উদক্‌চ বিপাশঃ। ৭৫ সঙ্কলাদিভ্যশ্চ। ৭৬ স্ত্রীষু সৌবীরসাল্বপ্রাক্ষু। ৭৭ সুবাস্ত্বাদিভ্যোঽণ্। ৭৮ রোণী। ৭৯ কোপধাচ্চ। ৮০ বুঞ্ছণকঠজিলসেনিরঢঞ্ণ্যয়ফক্ফিঞিঞ্ঞ্যকক্‌ঠকোঽরীহণকৃশাশ্বর্শ্যকুমুদকাশতৃণ-প্রেক্ষাশ্মসখিসঙ্কাশবলপক্ষকর্ণসুতংগমপ্রগদিন্বরাহকুমুদাদিভ্যঃ। ৮১ জনপদে লুপ্।

৮২ বরণাদিভ্যশ্চ। ৮৩ শর্করায়া বা। ৮৪ ঠবছৌ চ। ৮৫ নদ্যাং মতুপ্। ৮৬ মধ্বাদিভ্যশ্চ। ৮৭ কুমুদনড়বেতসেভ্যো ড্মতুপ্। ৮৮ নডশাদাড্ড্বলচ্। ৮৯ শিখায়া বলচ্। ৯০ উৎকরাদিভ্যশ্ছঃ। ৯১ নডাদীনাং কুকচ। ৯২ শেষে। ৯৩ রাষ্ট্রাবারপারাদ্ঘখৌ। ৯৪ গ্রামাদ্যখঞৌ। ৯৫ কত্র্যাদিভ্যো ঢকঞ্। ৯৬ কুলকুক্ষিগ্রীবাভ্যঃ শ্বাস্যলঙ্কারেষু। ৯৭ নদ্যাদিভ্যো ঢক্। ৯৮ দক্ষিণাপশ্চাৎ-পুরসস্ত্যক্। ৯৯ কাপিশ্যাঃ ষ্ফক্। ১০০ রঙ্কোরমনুষ্যেঽণ্চ। ১০১ দ্যুপ্রাগপাগুদক্-প্রতীচো যৎ। ১০২ কন্থায়াষ্ঠক্। ১০৩ বর্ণৌ বুক্। ১০৪ অব্যয়াত্ত্যপ্। ১০৫ ঐষমোহ্যঃশ্বসোঽন্যতরস্যাম্। ১০৬ তীররূপ্যোত্তরপদাদঞ্ঞৌ। ১০৭ দিক্পূর্ব্ব-পদাদসংজ্ঞায়াং ঞঃ। ১০৮ মদ্রেভ্যোঽঞ্। ১০৯ উদীচাগ্রামাদ্বহ্বচোঽন্তোদাত্তাৎ। ১১০ প্রস্থোত্তরপদপলদ্যাদিকোপধাদণ্। ১১১ কণ্বাদিভ্যো গোত্রে। ১১২ ইঞশ্চ। ১১৩ ন দ্ব্যচঃ প্রাচ্যভরতেষু। ১১৪ বৃদ্ধাচ্ছঃ। ১১৫ ভবতষ্ঠক্ছসৌ। ১১৬ কাশ্যাদিভ্যষ্ঠঞ্ঞিঠৌ। ১১৭ বাহীকগ্রামেভ্যশ্চ। ১১৮ বিভাষোশীনরেষু। ১১৯ ওর্দ্দেশে ঠঞ্। ১২০ বৃদ্ধাৎপ্রাচাম্। ১২১ ধন্বয়োপধাদ্বুঞ্। ১২২ প্রস্থপুর-বহান্তাচ্চ। ১২৩ রোপধেতোঃ প্রাচাম্। ১২৪ জনপদতদবধ্যোশ্চ। ১২৫ অবৃদ্ধাদপি বহুবচনবিষয়াৎ। ১২৬ কচ্ছাগ্নিবক্ত্রবর্ত্তোত্তরপদাৎ। ১২৭ ধূমাদিভ্যশ্চ। ১২৮ নগরাৎকুৎসনপ্রাবীণ্যয়োঃ। ১২৯ অরণ্যান্মনুষ্যে। ১৩০ বিভাষা কুরুযুগং-ধরাভ্যাম্। ১৩১ মদ্রবৃজ্যোঃ কন্। ১৩২ কোপধাদণ্। ১৩৩ কচ্ছাদিভ্যশ্চ। ১৩৪ মনুষ্যতৎস্থয়োর্বুঞ্। ১৩৫ অপদাতৌ সাল্বাৎ। ১৩৬ গোয়বাগ্বোশ্চ। ১৩৭ গর্ত্তোত্তরপদাচ্ছঃ। ১৩৮ গহাদিভ্যশ্চ। ১৩৯ প্রাচাং কটাদেঃ। ১৪০ রাজ্ঞঃ ক চ। ১৪১ বৃদ্ধাদকেকান্তখোপধাৎ। ১৪২ কন্থাপলদনগরগ্রামহ্রদোত্তরপদাৎ। ১৪৩ পর্ব্বতাচ্চ। ১৪৪ বিভাষামনুষ্যে। ১৪৫ কৃকণপর্ণাদ্ভারদ্বাজে। তেন সাম্যিষ্ঠঞ্ক্রমাদিভ্যো জনপদে দ্যুপ্রাগপাগন্ববৃদ্ধাৎপঞ্চ।

তৃতীয়ঃ পাদঃ।

১ যুষ্মদস্মদোরন্যতরস্যাং খঞ্চ। ২ তস্মিন্নণি চ যুষ্মাকাস্মাকৌ। ৩ তবকমম-কাবেকবচনে। ৪ অর্দ্ধাদ্যৎ। ৫ পরাবরাধমোত্তমপূর্ব্বাচ্চ। ৬ দিক্পূর্ব্বপদাট্ঠঞ্চ। ৭ গ্রামজনপদৈকদেশাদঞ্ঠঞৌ। ৮ মধ্যান্মঃ। ৯ অ সাম্প্রতিকে। ১০ দ্বীপাদনুসমুদ্রং যঞ্। ১১ কালাট্ঠঞ্। ১২ শ্রাদ্ধে শরদঃ। ১৩ বিভাষা রোগাতপয়োঃ। ১৪ নিশাপ্রদোষাভ্যাং চ। ১৫ শ্বসস্তুট্ চ। ১৬ সন্ধিবেলাদ্যৃতুনক্ষত্রেভ্যোঽণ্। ১৭ প্রাবৃষ এণ্যঃ। ১৮ বর্ষাভ্যষ্ঠক্। ১৯ ছন্দসি ঠঞ্। ২০ বসন্তাচ্চ। ২১ হেমন্তাচ্চ। ২২ সর্ব্বত্রণচ তলোপশ্চ। ২৩ সায়ংচিরংপ্রাহ্ণেপ্রগেঽব্যয়েভ্যষ্ট্যুট্যুলৌ তুট্ চ। ২৪ বিভাষা পূর্ব্বাহ্ণাপরাহ্ণাভ্যাম্। ২৫ তত্র জাতঃ। ২৬ প্রাবৃষষ্ঠপ্। ২৭ সংজ্ঞায়াং শরদো বুঞ্। ২৮ পূর্ব্বাহ্ণাপরাহ্ণার্দ্রামূলপ্রদোষাবস্করাদ্বুন্। ২৯ পথঃ

পন্থ চ। ৩০ অমাবাস্যায়া বা। ৩১ অ চ। ৩২ সিন্ধুপকরাভ্যাং কন্। ৩৩ অণঞৌ চ। ৩৪ শ্রবিষ্ঠাফল্গুন্যনুরাধাস্বাতিতিষ্যপুনর্বসুহস্তবিশাখাষাঢ়াবহুলাল্লুক্। ৩৫ স্থানান্ত-গোশালখরশালাচ্চ। ৩৬ বৎসশালভিজিদশ্বযুক্ছতভিষজো বা। ৩৭ নক্ষত্রেভ্যো বহুলম্। ৩৮ কৃতলব্ধক্রীতকুশলঃ। ৩৯ প্রায়ভবঃ। ৪০ উপজানূপকর্ণোপনীবেষ্ঠক্। ৪১ সম্ভূতে। ৪২ কোশাড্ঢঞ্। ৪৩ কালাৎসাধুপুষ্প্যৎপচ্যমানেষু। ৪৪ উপ্তে চ। ৪৫ আশ্বযুজ্যা বুঞ্। ৪৬ গ্রীষ্মবসন্তাদন্যতরস্যাম্। ৪৭ দেয়মৃণে। ৪৮ কলাপ্যশ্বত্থ-যববুসাদ্বুন্। ৪৯ গ্রীষ্মাবরসমাদ্বুঞ্। ৫০ সংবৎসরাগ্রহায়ণীভ্যাং ঠঞ্চ। ৫১। ব্যাহরতি মৃগঃ। ৫২ তদস্য সোঢ়ম্। ৫৩ তত্র ভবঃ। ৫৪ দিগাদিভ্যো যৎ। ৫৫ শরীরাবয়বাচ্চ। ৫৬ দৃতিকুক্ষিকলশিবস্ত্যস্ত্যহের্ঢঞ্। ৫৭ গ্রীবাভ্যোঽণ্চ। ৫৮ গম্ভীরাঞ্ঞ্যঃ। ৫৯ অব্যয়ীভাবাচ্চ। ৬০ অন্তঃপূর্ব্বপদাট্ঠঞ্। ৬১ গ্রামাৎ-পর্য্যনুপূর্ব্বাৎ। ৬২ জিহ্বামূলাঙ্গুলেশ্ছঃ। ৬৩ বর্গান্তাচ্চ। ৬৪ অশব্দে যৎখাবন্য-তরস্যাম্। ৬৫ কর্ণললাটাৎকনলঙ্কারে। ৬৬ তস্য ব্যাখ্যান ইতি চ ব্যাখ্যাতব্যনাম্নঃ। ৬৭ বহুলচোঽন্তোদাত্তাট্ঠঞ্। ৬৮ ক্রতুযজ্ঞেভ্যশ্চ। ৬৯ অধ্যায়েষ্বেবর্ষেঃ। ৭০ পৌরোডাশপুরোডাশাৎষ্ঠন্। ৭১ ছন্দসো যদণৌ। ৭২ দ্ব্যজৃদ্ব্রাহ্মণর্ক্প্রথমাধ্বর-পুরশ্চরণনামাখ্যাতাট্ঠক্। ৭৩ অণৃগয়নাদিভ্যঃ। ৭৪ তত আগতঃ। ৭৫ ঠগায়-স্থানেভ্যঃ। ৭৬ শুণ্ডিকাদিভ্যোঽণ্। ৭৭ বিদ্যাযোনিসংবন্ধেভ্যো বুঞ্। ৭৮ ঋতষ্ঠঞ্। ৭৯ পিতুর্যচ্চ। ৮০ গোত্রাদঙ্কবৎ। ৮১ হেতুমনুষ্যেভ্যোঽন্যতরস্যাং রূপ্যঃ। ৮২ ময়ট্ চ। ৮৩ প্রভবতি। ৮৪ বিদূরাঞ্ঞ্যঃ। ৮৫ তদ্গচ্ছতি পথিদূতয়োঃ। ৮৬ অভিনিষ্ক্রামতি দ্বারম্। ৮৭ অধিকৃত্য কৃতে গ্রন্থে। ৮৮ শিশু-ক্রন্দযমসভদ্বন্দ্বেন্দ্রজননাদিভ্যশ্ছঃ। ৮৯ সোঽস্য নিবাসঃ। ৯০ অভিজনশ্চ। ৯১ আয়ুধজীবিভ্যশ্ছঃ পর্ব্বতে। ৯২ শণ্ডিকাদিভ্যো ঞ্যঃ। ৯৩ সিন্ধুতক্ষশিলাদিভ্যোঽ-ণঞৌ। ৯৪ তূদীশলাতুরবর্ম্মতীকূচবারাড্ঢক্ছণ্ঢঞ্যকঃ। ৯৫ ভক্তিঃ। ৯৬ অচিত্তাদ-দেশকালাট্ঠক্। ৯৭ মহারাজাট্ঠঞ্। ৯৮ বাসুদেবার্জুনাভ্যাং বুন্। ৯৯ গোত্রক্ষত্রিয়া-খ্যেভ্যো বহুলং বুঞ্। ১০০ জনপদিনাং জনপদবৎসর্ব্বং জনপদেন সমানশব্দানাং বহুবচনে। ১০১ তেন প্রোক্তম্। ১০২ তিত্তিরিবরতন্তুখণ্ডিকোখাচ্ছণ্। ১০৩ কাশ্যপকৌশিকাভ্যামৃষিভ্যাং ণিনিঃ। ১০৪ কলাপিবৈশম্পায়নান্তেবাসিভ্যশ্চ। ১০৫ পুরাণপ্রোক্তেষু ব্রাহ্মণকল্পেষু। ১০৬ শৌনকাদিভ্যশ্ছন্দসি। ১০৭ কঠচরকাল্লুক্। ১০৮ কলাপিনোঽণ্। ১০৯ ছগলিনো ঢিনুক্। ১১০ পারাশর্য্যশিলালিভ্যাং ভিক্ষুনটসূত্রয়োঃ। ১১১ কর্ম্মন্দকৃশাশ্বাদিনিঃ। ১১২ তেনৈকদিক্। ১১৩ তসিশ্চ। ১১৪ উরসো যচ্চ। ১১৫ উপজ্ঞাতে। ১১৬ কৃতে গ্রন্থে। ১১৭ সংজ্ঞায়াম্। ১১৮ কুলালাদিভ্যো বুঞ্। ১১৯ ক্ষুদ্রাভ্রমরবটরপাদপাদঞ্। ১২০ তস্যেদম্। ১২১ রথাদ্যৎ। ১২২ পত্রপূর্ব্বাদঞ্। ১২৩ পত্রাধ্বর্য্যুপরিষদশ্চ। ১২৪ হলসীরাট্ঠক্। ১২৫ দ্বন্দ্বাদ্বুন্বৈরমৈথুনিকয়োঃ। ১২৬ গোত্রচরণাদ্বুঞ্। ১২৭ সঙ্ঘাঙ্কলক্ষণেষ্বঞ্যঞিঞা-মণ্। ১২৮ শাকলাদ্বা। ১২৯ ছন্দোগৌক্থিকযাজ্ঞিকবহ্বৃচনটাঞ্ঞ্যঃ। ১৩০ ন দণ্ডমাণবান্তেবাসিষু। ১৩১ রৈবতিকাদিভ্যশ্ছঃ। ১৩২ কৌপিঞ্জলহাস্তিপদাদণ্।

১৩৩ আথর্ব্বণিকস্যেকলোপশ্চ। ১৩৪ তস্য বিকারঃ। ১৩৫ অবয়বে চ প্রাণ্যোষধি-বৃক্ষেভ্যঃ। ১৩৬ বিল্বাদিভ্যোঽণ্। ১৩৭ কোপধাচ্চ। ১৩৮ ত্রপুজতুনোঃ ষুক্। ১৩৯ ওরঞ্। ১৪০ অনুদাত্তাদেশ্চ। ১৪১ পলাশাদিভ্যো বা। ১৪২ শম্যাঃ ষ্লঞ্। ১৪৩ ময়ড়্বৈতয়োর্ভাষায়ামভক্ষ্যাচ্ছাদনয়োঃ। ১৪৪ নিত্যং বৃদ্ধশরাদিভ্যঃ। ১৪৫ গোশ্চ পুরীষে। ১৪৬ পিষ্টাচ্চ। ১৪৭ সংজ্ঞায়াং কন্। ১৪৮ ব্রীহেঃ পুরোডাশে। ১৪৯ অসংজ্ঞায়াং তিলযবাভ্যাম্। ১৫০ দ্ব্যচশ্ছন্দসি। ১৫১ নোত্বদ্বর্ধবিল্বাৎ। ১৫২ তালাদিভ্যোঽণ্। ১৫৩ জাতরূপেভ্যঃ পরিমাণে। ১৫৪ প্রাণিরজতাদিভ্যোঽঞ্। ১৫৫ ঞিতশ্চ তৎপ্রত্যয়াৎ। ১৫৬ ক্রীতবৎপরিমাণাৎ। ১৫৭ উষ্ট্রাদ্বুঞ্। ১৫৮ উমোর্ণয়োর্বা। ১৫৯ এণ্যা ঢঞ্। ১৬০ গোপয়সোর্যৎ। ১৬১ দ্রোশ্চ। ১৬২ মানে বয়ঃ। ১৬৩ ফলে লুক্। ১৬৪ প্লক্ষাদিভ্যোঽণ্। ১৬৫ জম্ব্বা বা। ১৬৬ লুপ্ চ। ১৬৭ হরীতক্যাদিভ্যশ্চ। ১৬৮ কংসীয়পরশব্যযোর্যঞঞৌ লুক্‌চ। যুষ্মদ্বেমন্তাৎসন্তৃতে প্রাগাদ্বেতুতেন যথাৎপলাশাদিভ্যো দ্রোশ্চাষ্টৌ।

চতুর্থঃ পাদঃ।

১ প্রাগ্বহতেষ্ঠক্। ২ তেন দীব্যতি খনতি জয়তি জিতম্। ৩ সংস্কৃতম্। ৪ কুলত্থকোপধাদণ্। ৫ তরতি। ৬ গোপুচ্ছাট্ঠঞ্। ৭ নৌদ্ব্যচষ্ঠন্। ৮ চরতি। ৯ আকর্ষাৎষ্ঠল্। ১০ পর্পাদিভ্যঃ ষ্ঠন্। ১১ শ্বগণাট্ঠঞ্চ। ১২ বেতনাদিভ্যো জীবতি। ১৩ বস্নক্রয়বিক্রয়াট্ঠন্। ১৪ আয়ুধাচ্ছ চ। ১৫ হরত্যুৎসঙ্গাদিভ্যঃ। ১৬ ভস্ত্রাদিভ্যঃ ষ্ঠন্। ১৭ বিভাষা বিবধবীবধাৎ। ১৮ অণ্ কুটিলিকায়াঃ। ১৯ নির্বৃত্তেঽক্ষদ্যূতাদিভ্যঃ। ২০ ত্রের্ম্মম্নিত্যম্। ২১ অপমিত্যযাচিতাভ্যাং কক্কনৌ। ২২ সংসৃষ্টে। ২৩ চূর্ণাদিনিঃ। ২৪ লবণাল্লুক্। ২৫ মুদ্গাদণ্। ২৬ ব্যঞ্জনৈরুপসিক্তে। ২৭ ওজঃসহোঽম্ভসা বর্ত্ততে। ২৮ তৎপ্রত্যনুপূর্ব্বমীপলোমকূলম্। ২৯ পরিমুখঞ্চ। ৩০ প্রযচ্ছতি গর্হ্যম্। ৩১ কুসীদদশৈকাদশাৎষ্ঠন্ষ্ঠচৌ। ৩২ উঞ্ছতি। ৩৩ রক্ষতি। ৩৪ শব্দদর্দুরং করোতি। ৩৫ পক্ষিমৎস্যমৃগান্ হন্তি। ৩৬ পরিপন্থং চ তিষ্ঠতি। ৩৭ মাথোত্তরপদ-পদব্যনুপদং ধাবতি। ৩৮ আক্রন্দাট্ঠঞ্চ। ৩৯ পদোত্তরপদং গৃহ্ণাতি। ৪০ প্রতিকণ্ঠার্থললামং চ। ৪১ ধর্ম্মং চরতি। ৪২ প্রতিপথমেতি ঠংশ্চ। ৪৩ সমবায়ান্সমবৈতি। ৪৪ পরিষদো ণ্যঃ। ৪৫ সেনায়া বা। ৪৬ সংজ্ঞায়াং ললাটকুক্কুট্যৌ পশ্যতি। ৪৭ তস্য ধর্ম্ম্যম্। ৪৮ অণ্মহিষ্যাদিভ্যঃ। ৪৯ ঋতোঽঞ্। ৫০ অবক্রয়ঃ। ৫১ তদস্য পণ্যম্। ৫২ লবণাট্ঠঞ্। ৫৩ কিসরাদিভ্যঃ ষ্ঠন্। ৫৪ শলালুনোঽন্যতরস্যাম্। ৫৫ শিল্পম্। ৫৬ মড্ডুকঝর্ঝরাদণন্যতরস্যাম্। ৫৭ প্রহরণম্। ৫৮ পরশ্বধাট্ঠঞ্চ। ৫৯ শক্তিযষ্ট্যোরীকক্। ৬০ অস্তিনাস্তিদিষ্টং মতিঃ। ৬১ শীলম্। ৬২ ছত্রাদিভ্যো ণঃ। ৬৩ কর্ম্মাধ্যয়নে বৃত্তম্। ৬৪ বহ্বচ্পূর্ব্বপদাট্ঠচ্। ৬৫ হিতং ভক্ষাঃ।

৬৬ তদস্মৈ দীয়তে নিযুক্তম্। ৬৭ শ্রাণামাংসৌদন ট্রিঠন্। ৬৮ ভক্তাদণন্যতরস্যাম্। ৬৯ তত্র নিযুক্তঃ। ৭০ অগারান্তাট্ঠন্। ৭১ অধ্যায়িন্যদেশকালাৎ। ৭২ কঠিনান্ত-প্রস্তারসংস্থানেষু ব্যবহরতি। ৭৩ নিকটে বসতি। ৭৪ আবসথাৎষ্ঠল্। ৭৫ প্রাগ্ঘিতাদ্যৎ। ৭৬ তদ্বহতি রথযুগপ্রাসঙ্গম্। ৭৭ ধুরো যড্ঢকৌ। ৭৮ খঃ সর্ব্বধুরাৎ। ৭৯ একধুরাল্লুক্ চ। ৮০ শকটাদণ্। ৮১ হলসীরাট্ঠক্। ৮২ সংজ্ঞায়াং জন্যা। ৮৩ বিধ্যত্যধনুষা। ৮৪ ধনগণং লব্ধা। ৮৫ অন্নাণ্ণঃ। ৮৬ বশং গতঃ। ৮৭ পদমস্মিন্ দৃশ্যম্। ৮৮ মূলমস্যাবর্হি। ৮৯ সংজ্ঞায়াং ধেনুষ্যা। ৯০ গৃহপতিনা সংযুক্তে ঞ্যঃ। ৯১ নৌবয়োধর্ম্মবিষমূলমূলসীতাতুলাভ্যস্তার্য-তুল্যপ্রাপ্যবধ্যানাম্যস-মসমিতসংমিতেষু। ৯২ ধর্ম্মপথ্যর্থন্যায়াদনপেতে। ৯৩ ছন্দসো নির্ম্মিতে। ৯৪ উরসোঽণ্চ। ৯৫ হৃদয়স্য প্রিয়ঃ। ৯৬ বন্ধনে চর্ষৌ। ৯৭ মতজনহলাৎকরণ-জল্পকর্ষেষু। ৯৮ তত্র সাধুঃ। ৯৯ প্রতিজনাদিভ্যঃ খঞ্। ১০০ ভক্তাণ্ণঃ। ১০১ পরিষদো ণ্যঃ। ১০২ কথাদিভ্যষ্ঠক্। ১০৩ গুড়াদিভ্যষ্ঠঞ্। ১০৪ পথ্যতিথি-বসতিস্বপতের্ঢঞ্। ১০৫ সভায়া যঃ। ১০৬ ঢশ্ছন্দসি। ১০৭ সমানতীর্থে বাসী। ১০৮ সমানোদরে শয়িত ও চোদাত্তঃ। ১০৯ সোদরাদ্যঃ। ১১০ ভবে ছন্দসি। ১১১ পাথোনদীভ্যাং ড্যণ্। ১১২ বেশন্তহিমবদ্ভ্যামণ্। ১১৩ স্রোতসো বিভাষা ড্যড্ড্যৌ। ১১৪ সগর্ভসযূথসনুতাদ্যন্। ১১৫ তুগ্রাদ্ঘন্। ১১৬ অগ্রাদ্যৎ। ১১৭ ঘচ্ছৌ চ। ১১৮ সমুদ্রাভ্রাদ্ঘঃ। ১১৯ বর্হিষি দত্তম্। ১২০ দূতস্য ভাগকর্ম্মণী। ১২১ রক্ষোযাতূনাং হননী। ১২২ রেবতীজগতীহবিষ্যাভ্যঃ প্রশস্যে। ১২৩ অসুরস্য স্বম্। ১২৪ মায়ায়ামণ্। ১২৫ তদ্বানাসামুপধানো মন্ত্র ইতীষ্টকাসু লুক্ চ মতোঃ। ১২৬ অশ্বিমানণ্। ১২৭ বয়স্যাসু মূর্দ্ধ্নো মতুপ্। ১২৮ মত্বর্থে মাসতন্বোঃ। ১২৯ মধোর্ঞ চ। ১৩০ ওজসোঽহনি যৎখৌ। ১৩১ বেশোয়শ আদের্ভগাদ্যল্। ১৩২ খ চ। ১৩৩ পূর্ব্বৈঃ কৃতমিনিযৌ চ। ১৩৪ অদ্ভিঃ সংস্কৃতম্। ১৩৫ সহস্রেণ সংমিতৌ ঘঃ। ১৩৬ মতৌ চ। ১৩৭ সোমমর্হতি যঃ। ১৩৮ ময়ে চ। ১৩৯ মধোঃ। ১৪০ বসোঃ সমূহে চ। ১৪১ নক্ষত্রাদ্ঘঃ। ১৪২ সর্ব্বদেবাত্তাতিল্। ১৪৩ শিবশমরিষ্টস্য করে। ১৪৪ ভাবে চ। প্রাগ্ঘিতেরপমিত্যাধর্ম্মে শীলং হলপরিষদো রক্ষোনক্ষত্রাচ্চত্বারি।

ইতি চতুর্থোঽধ্যায়ঃ।

পঞ্চমোঽধ্যায়ঃ।

প্রথমঃ পাদঃ।

১ প্রাক্ ক্রীতাচ্ছঃ। ২ উগবাদিভ্যো যৎ। ৩ কম্বলাচ্চ সংজ্ঞায়াম্। ৪ বিভাষা হবিরপূপাদিভ্যঃ। ৫ তস্মৈ হিতম্। ৬ শরীরাবয়বাদ্যৎ। ৭ খলযবমাষতিলবৃষব্রহ্মণশ্চ। ৮ অজাবিভ্যাং থ্যন্। ৯ আত্মন্বিশ্বজনভোগোত্তরপদাৎ খঃ। ১০ সর্ব্বপুরুষাভ্যাং ণঢঞৌ। ১১ মাণবচরকাভ্যাং খঞ্। ১২ তদর্থং বিকৃতেঃ প্রকৃতৌ।

১৩ ছদিরূপধিবলের্ঢঞ্। ১৪ ঋষভোপানহোর্ঞ্যঃ। ১৫ চর্ম্মণোঽঞ্। ১৬ তদস্য তস্মিন্ স্যাদিতি। ১৭ পরিখায়া ঢঞ্। ১৮ প্রাগ্বতেষ্ঠঞ্। ১৯ আর্হাদগোপুচ্ছসংখ্যাপরিমাণাট্ঠক্। ২০ অসমাসে নিষ্কাদিভ্যঃ। ২১ শতাচ্চ ঠন্যতাবশতে। ২২ সংখ্যায়া অতিশদন্তায়াঃ কন্। ২৩ বতোরিড্বা। ২৪ বিংশতিত্রিংশদ্ভ্যাং ড্বুন্নসংজ্ঞায়াম্। ২৫ কংসাট্টিঠন্। ২৬ শূর্পাদঞন্যতরস্যাম্। ২৭ শতমানবিংশতিকসহস্রবসনাদণ্। ২৮ অধ্যর্ধপূর্ব্বদ্বিগোর্লুগসংজ্ঞায়াম্। ২৯ বিভাষা কার্ষাপণসহস্রাভ্যাম্। ৩০ দ্বিত্রিপূর্ব্বান্নিষ্কাৎ। ৩১ বিস্তাচ্চ। ৩২ বিংশতিকাৎ খঃ। ৩৩ খার্য্যা ঈকন্। ৩৪ পণপাদমাষশতাদ্যৎ। ৩৫ শাণাদ্বা। ৩৬ দ্বিত্রিপূর্ব্বাদণ্ চ। ৩৭ তেন ক্রীতম্। ৩৮ তস্য নিমিত্তং সংযোগোৎপাতৌ। ৩৯ গোদ্ব্যচোঽসংখ্যাপরিমাণাশ্বাদের্যৎ। ৪০ পুত্রাচ্ছ চ। ৪১ সর্ব্বভূমিপৃথিবীভ্যামণঞৌ। ৪২ তস্যেশ্বরঃ। ৪৩ তত্র বিদিত ইতি চ। ৪৪ লোকসর্ব্বলোকাট্ঠঞ্। ৪৫ তস্য বাপঃ। ৪৬ পাত্রাৎ ষ্ঠন্। ৪৭ তদস্মিন্বৃদ্ধ্যায়লাভশুল্কোপদা দীয়তে। ৪৮ পূরণার্দ্ধাট্ঠন্। ৪৯ ভাগাদ্যচ্চ। ৫০ তদ্ধরতি বহত্যাবহতি ভারাদ্বংশাদিভ্যঃ। ৫১ বস্নদ্রব্যাভ্যাং ঠন্কনৌ। ৫২ সংভবত্যবহরতি পচতি। ৫৩ আঢ়কাচিতপাত্রাৎখোঽন্যতরস্যাম্। ৫৪ দ্বিগোঃ ষ্ঠংশ্চ। ৫৫ কুলিজাল্লুক্খৌ চ। ৫৬ সোঽস্যাংশবস্নভৃতয়ঃ। ৫৭ তদস্য পরিমাণম্। ৫৮ সংখ্যায়াঃ সংজ্ঞাসঙ্ঘসূত্রাধ্যয়নেষু। ৫৯ পঙ্‌ক্তিবিংশতিত্রিংশচ্চত্বারিংশৎপঞ্চাশৎষষ্টিসপ্ততাশীতিনবতিশতম্। ৬০ পঞ্চদ্দশতৌ বর্গে বা। ৬১ সপ্তনোঽঞ্ছন্দসি। ৬২ ত্রিংশচ্চত্বারিংশতো ব্রাহ্মণে সংজ্ঞায়াং ডণ্। ৬৩ তদর্হতি। ৬৪ ছেদাদিভ্যো নিত্যম্। ৬৫ শীর্ষচ্ছেদাদ্যচ্চ। ৬৬ দণ্ডাদিভ্যো যঃ। ৬৭ ছন্দসি চ। ৬৮ পাত্রাদ্ঘংশ্চ। ৬৯ কড়ংকরদক্ষিণাচ্ছ চ। ৭০ স্থালীবিলাৎ। ৭১ যজ্ঞর্ত্বিগ্ভ্যাং ঘখঞৌ। ৭২ পারায়ণতুরায়ণচান্দ্রায়ণং বর্ত্তয়তি। ৭৩ সংশয়মাপন্নঃ। ৭৪ যোজনং গচ্ছতি। ৭৫ পথঃ ষ্কন্। ৭৬ পন্থো ণ নিত্যম্। ৭৭ উত্তরপথেনাহৃতং চ। ৭৮ কালাৎ। ৭৯ তেন নির্বৃত্তম্। ৮০ তমধীষ্টো ভৃতো ভূতো ভাবী। ৮১ মাসাদ্বয়সি যৎখঞৌ। ৮২ দ্বিগোর্যপ্। ৮৩ ষণ্মাসাণ্ণ্যচ্চ। ৮৪ অবয়সি ঠংশ্চ। ৮৫ সমায়াঃ খঃ। ৮৬ দ্বিগোর্বা। ৮৭ রাত্র্যহঃসংবৎসরাচ্চ। ৮৮ বর্ষাল্লুক্ চ। ৮৯ চিত্তবতি নিত্যম্। ৯০ ষষ্টিকাঃ ষষ্টিরাত্রেণ পচ্যন্তে। ৯১ বৎসরান্তাচ্ছশ্ছন্দসি। ৯২ সংপরিপূর্ব্বাৎখ চ। ৯৩ তেন পরিজয্যলভ্যকার্য্যসুকরম্। ৯৪ তদস্য ব্রহ্মচর্য্যম্। ৯৫ তস্য চ দক্ষিণা যজ্ঞাখ্যেভ্যঃ। ৯৬ তত্র চ দীয়তে কার্য্যং ভববৎ। ৯৭ ব্যুষ্টাদিভ্যোঽণ্। ৯৮ তেন যথাকথাচহস্তাভ্যাং ণযতৌ। ৯৯ সম্পাদিনি। ১০০ কর্ম্মবেষাদ্যৎ। ১০১ তস্মৈ প্রভবতি সন্তাপাদিভ্যঃ। ১০২ যোগাদ্যচ্চ। ১০৩ কর্ম্মণ উকঞ্। ১০৪ সময়স্তদস্য প্রাপ্তম্। ১০৫ ঋতোরণ্। ১০৬ ছন্দসি ঘস্। ১০৭ কালাদ্যৎ। ১০৮ প্রকৃষ্টে ঠঞ্। ১০৯ প্রয়োজনম্। ১১০ বিশাখাষাঢ়াদণ্মন্থদণ্ডয়োঃ। ১১১ অনুপ্রবচনাদিভ্যশ্ছঃ। ১১২ সমাপনাৎসপূর্ব্বপদাৎ। ১১৩ ঐকাগারিকট্ চৌরে। ১১৪ আকালিকডাদ্যন্তবচনে। ১১৫ তেন তুল্যং ক্রিয়া চেদ্বতিঃ। ১১৬ তত্র তস্যেব। ১১৭ তদর্হম্। ১১৮ উপসর্গাচ্ছন্দসি ধাত্বর্থে। ১১৯ তস্য ভাবস্ত্বতলৌ। ১২০ আ চ ত্বাৎ। ১২১ ন নঞ্পূর্ব্বাত্তৎপুরুষাদচতুরসঙ্গতলবণবটযুধকত-

রসনসেভ্যঃ। ১২২ পৃথ্বাদিভ্য ইমনিজ্বা। ১২৩ বর্ণদৃঢ়াদিভ্যঃ ষ্যঞ্চ। ১২৪ গুণবচনব্রাহ্মণাদিভ্যঃ কর্ম্মণি চ। ১২৫ স্তেনাদ্যন্নলোপশ্চ। ১২৬ সখ্যুর্য্যঃ। ১২৭ কপিজ্ঞাত্যোর্ঢক্। ১২৮ পত্যন্তপুরোহিতাদিভ্যো যক্। ১২৯ প্রাণভৃজ্জাতিবয়োবচনোদ্গাত্রাদিভ্যোঽঞ্। ১৩০ হায়নান্তযুবাদিভ্যোঽণ্। ১৩১ ইগন্তাচ্চ লঘুপূর্ব্বাৎ। ১৩২ যোপধাদ্গুরূপোত্তমাদ্বুঞ্। ১৩৩ দ্বন্দ্বমনোজ্ঞাদিভ্যশ্চ। ১৩৪ গোত্রচরণাচ্ছ্লাঘাত্যাকারতদবেতেষু। ১৩৫ হোত্রাভ্যশ্ছঃ। ১৩৬ ব্রহ্মণস্ত্বঃ। প্রাক্ ক্রীতাচ্ছতাচ্চ সর্ব্বভূমিপৃথিবীভ্যামণঞৌ তস্যেশ্বরঃ তত্র বিদিত ইতি চ লোকসর্ব্বলোকাট্ঠঞ্ তস্মৈ প্রভবতি ন নঞ্পূর্ব্বাৎ ষোড়শ।

দ্বিতীয়ঃ পাদঃ।

১ ধান্যানাং ভবনে ক্ষেত্রে খঞ্। ২ ব্রীহিশাল্যোর্ঢক্। ৩ যবযবকষষ্টিকাদ্যৎ। ৪ বিভাষা তিলমাষোমাভঙ্গাণুভ্যঃ। ৫ সর্ব্বচর্ম্মণঃ কৃতঃ খখঞৌ। ৬ যথামুখসংমুখস্য দর্শনঃ খঃ। ৭ তৎসর্ব্বাদেঃ পথ্যঙ্গকর্ম্মপত্রপাত্রং ব্যাপ্নোতি। ৮ আপ্রপদং প্রাপ্নোতি। ৯ অনুপদসর্ব্বান্নায়ানয়ং বদ্ধাভক্ষয়তিনেয়েষু। ১০ পরোবরপরংপরপুত্রপৌত্রমনুভবতি। ১১ অবারপারাত্যন্তানুকামং গামী। ১২ সমাংসমাং বিজায়তে। ১৩ অদ্যশ্বীনাবষ্টব্ধে। ১৪ আগবীনঃ। ১৫ অনুগ্বলংগামী। ১৬ অধ্বনো যৎখৌ। ১৭ অভ্যমিত্রাচ্ছ চ। ১৮ গোষ্ঠাৎখঞ্ভূতপূর্ব্বে। ১৯ অশ্বস্যৈকাহগমঃ। ২০ শালীনকৌপীনে অধৃষ্টাকার্য্যয়োঃ। ২১ ব্রাতেন জীবতি। ২২ সাপ্তপদীনং সখ্যম্। ২৩ হৈয়ঙ্গবীনং সংজ্ঞায়াম্। ২৪ তস্য পাকমূলে পীল্বাদিকর্ণাদিভ্যঃ কুণব্জাহচৌ। ২৫ পক্ষাত্তিঃ। ২৬ তেন বিত্তশ্চুঞ্চুপ্চণপৌ। ২৭ বিনঞ্ভ্যাং নানাঞৌ ন সহ। ২৮ বেঃ শালচ্ছঙ্কটচৌ। ২৯ সম্প্রোদশ্চ কটচ্। ৩০ অবাৎকুটারচ্চ। ৩১ নতে নাসিকায়াঃ সংজ্ঞায়াং টীটঞ্নাটজ্ভ্রটচঃ। ৩২ নের্বিড়ড্বিরীসচৌ। ৩৩ ইনচ্পিটচ্চিকচি চ। ৩৪ উপাধিভ্যাং ত্যকন্নাসন্নারূঢ়য়োঃ। ৩৫ কর্ম্মণি ঘটোঽঠচ্। ৩৬ তদস্য সংজাতং তারকাদিভ্য ইতচ্। ৩৭ প্রমাণে দ্বয়সজ্দঘ্নঞ্মাত্রচঃ। ৩৮ পুরুষহস্তিভ্যামণ্চ। ৩৯ যত্তদেতেভ্যঃ পরিমাণে বতুপ্। ৪০ কিমিদংভ্যাং বো ঘঃ। ৪১ কিমঃ সংখ্যাপরিমাণে ডতি চ। ৪২ সংখ্যায়া অবয়বে তয়প্। ৪৩ দ্বিত্রিভ্যাং তয়স্যায়ড্বা। ৪৪ উভাদুদাত্তো নিত্যম্। ৪৫ তদস্মিন্নধিকমিতি দশান্তাড্ডঃ। ৪৬ শদন্তবিংশতেশ্চ। ৪৭ সংখ্যায়া গুণস্য নিমানে ময়ট্। ৪৮ তস্য পূরণে ডট্। ৪৯ নান্তাদসংখ্যাদের্মট্। ৫০ থট্ চ ছন্দসি। ৫১ ষট্কতিকতিপয়চতুরাং থুক্। ৫২ বহুপূগগণসঙ্ঘস্য তিথুক্। ৫৩ বতোরিথুক্। ৫৪ দ্বেস্তীয়ঃ। ৫৫ ত্রেঃ সম্প্রসারণং চ। ৫৬ বিংশত্যাদিভ্যস্তমডন্যতরস্যাম্। ৫৭ নিত্যং শতাদিমাসার্দ্ধমাসসংবৎসরাচ্চ। ৫৮ ষষ্ট্যাদেশ্চাসংখ্যাদেঃ। ৫৯ মতৌ ছঃ সূক্তসাম্নোঃ। ৬০ অধ্যায়ানুবাকয়োর্লুক্। ৬১ বিমুক্তাদিভ্যোঽণ্। ৬২ গোষদাদিভ্যো বুন্। ৬৩ তত্র কুশলঃ পথঃ। ৬৪ আকর্ষাদিভ্যঃ কন্। ৬৫ ধনহিরণ্যাৎ কামে। ৬৬ স্বাঙ্গেভ্যঃ প্রসিতে। ৬৭ উদরাট্ঠগাদ্যূনে। ৬৮ সস্যেন পরিজাতঃ। ৬৯ অংশং

হারী। ৭০ তন্ত্রাদচিরাপহৃতে। ৭১ ব্রাহ্মণকোষ্ণিকে সংজ্ঞায়াম্। ৭২ শীতোষ্ণাভ্যাং কারিণি। ৭৩ অধিকম্। ৭৪ অনুকাভিকাভীকঃ কমিতা। ৭৫ পার্শ্বেনান্বিচ্ছতি। ৭৬ অয়ঃশূলদণ্ডাজিনাভ্যাং ঠক্ঠঞৌ। ৭৭ তাবতিথং গ্রহণমিতি লুগ্বা। ৭৮ স এষাং গ্রামণীঃ। ৭৯ শৃঙ্খলমস্য বন্ধনং করভে। ৮০ উৎক উন্মনাঃ। ৮১ কালপ্রয়োজনাদ্রোগে। ৮২ তদস্মিন্নন্নং প্রায়েণ সংজ্ঞায়াম্। ৮৩ কুল্মাষাদঞ্। ৮৪ শ্রোত্রিয়শ্ছন্দোঽধীতে। ৮৫ শ্রাদ্ধমনেন ভুক্তমিনিঠনৌ। ৮৬ পূর্ব্বাদিনিঃ। ৮৭ সপূর্ব্বাচ্চ। ৮৮ ইষ্টাদিভ্যশ্চ। ৮৯ ছন্দসি পরিপন্থিপরিপরিণৌ পর্য্যবস্থাতরি। ৯০ অনুপদ্যন্বেষ্টা। ৯১ সাক্ষাদ্দ্রষ্টরি সংজ্ঞায়াম্। ৯২ ক্ষেত্রিয়চ্পরক্ষেত্রে চিকিৎস্যঃ। ৯৩ ইন্দ্রিয়মিন্দ্রলিঙ্গমিন্দ্রদৃষ্টমিন্দ্রসৃষ্টমিন্দ্রজুষ্টমিন্দ্রদত্তমিতি বা। ৯৪ তদস্যাস্ত্যস্মিন্নিতি মতুপ্। ৯৫ রসাদিভ্যশ্চ। ৯৬ প্রাণিস্থাদাতো লজন্যতরস্যাম্। ৯৭ সিধ্মাদিভ্যশ্চ। ৯৮ বৎসাংসাভ্যাং কামবলে। ৯৯ ফেনাদিলচ্চ। ১০০ লোমাদিপামাদিপিচ্ছাদিভ্যঃ শনেলচঃ। ১০১ প্রজ্ঞাশ্রদ্ধার্চাভ্যো ণঃ। ১০২ তপঃসহস্রাভ্যাং বিনীনী। ১০৩ অণ্চ। ১০৪ সিকতাশর্করাভ্যাং চ। ১০৫ দেশে লুবিলচৌ চ। ১০৬ দন্ত উন্নত উরচ্। ১০৭ ঊষশুষিমুষ্কমধো রঃ। ১০৮ দ্যুদ্রুভ্যাং মঃ। ১০৯ কেশাদ্বোঽন্যতরস্যাম। ১১০ গাণ্ড্যজগাৎসংজ্ঞায়াম্। ১১১ কাণ্ডাণ্ডাদীরন্নীরচৌ। ১১২ রজঃকৃষ্যাসুতিপরিষদো বলচ। ১১৩ দন্তশিখাৎসংজ্ঞায়াম্। ১১৪ জ্যোৎস্নাতমিস্রাশৃঙ্গিণোর্জস্বিন্নূর্জস্বলগোমিন্মলিনমলীমসাঃ। ১১৫ অত ইনিঠনৌ। ১১৬ ব্রীহ্যাদিভ্যশ্চ। ১১৭ তুন্দাদিভ্য ইলচ্চ। ১১৮ একগোপূর্ব্বাট্ঠঞ্ নিত্যম। ১১৯ শতসহস্রান্তাচ্চ নিষ্কাৎ। ১২০ রূপাদাহতপ্রশংসয়োর্যপ্। ১২১ অস্মায়ামেধাস্রজো বিনিঃ। ১২২ বহুলং ছন্দসি। ১২৩ ঊর্ণায়া যুস্। ১২৪ বাচো গ্মিনিঃ। ১২৫ আলজাটচৌ বহুভাষিণি। ১২৬ স্বামিন্নৈশ্বর্যে। ১২৭ অর্শআদিভ্যোঽচ্। ১২৮ দ্বন্দ্বোপতাপগর্হ্যাৎপ্রাণিস্থাদিনিঃ। ১২৯ বাতাতীসারাভ্যাং কুক্চ। ১৩০ বয়সি পূরণাৎ। ১৩১ সুখাদিভ্যশ্চ। ১৩২ ধর্ম্মশীলবর্ণান্তাচ্চ। ১৩৩ হস্তাজ্জাতৌ। ১৩৪ বর্ণাদ্ব্রহ্মচারিণি। ১৩৫ পুষ্করাদিভ্যো দেশে। ১৩৬ বলাদিভ্যো মতুবন্যতরস্যাম্। ১৩৭ সংজ্ঞায়াং মন্মাভ্যাম্। ১৩৮ কংশংভ্যাং বভযুস্তিতুতয়সঃ। ১৩৯ তুন্দিবলিবটের্ভঃ। ১৪০ অহংশুভমোর্যুস্। ধান্যানাং ব্রাতেন কিমো বিমুক্তাদিভ্যো কালপ্রয়োজনাৎ প্রজ্ঞাশ্রদ্ধাস্মায়ামেধাবিংশতিঃ।

তৃতীয়ঃ পাদঃ।

১ প্রাগ্দিশো বিভক্তিঃ। ২ কিসর্ব্বনামবহুভ্যোঽদ্ব্যাদিভ্যঃ। ৩ ইদম ইশ্। ৪ এতেতৌ রথোঃ। ৫ এতদোঽন্। ৬ সর্ব্বস্য সোঽন্যতরস্যাং দি। ৭ পঞ্চম্যাস্তসিল্। ৮ তসেশ্চ। ৯ পর্য্যভিভ্যাং চ। ১০ সপ্তম্যাস্ত্রল্। ১১ ইদমো হঃ। ১২ কিমোঽৎ। ১৩ বা হ চ ছন্দসি। ১৪ ইতরাভ্যোঽপি দৃশ্যন্তে। ১৫ সর্ব্বৈকান্যকিংযত্তদঃ

কালে দা। ১৬ ইদমো র্হিল্। ১৭ অধুনা। ১৮ দানীঞ্চ। ১৯ তদো দা চ।
২০ তয়োর্দার্হিলৌ চ চ্ছন্দসি। ২১ অনদ্যতনে র্হিলন্যতরস্যাম্। ২২ সদ্যঃপরুৎপরা-
র্য্যৈষমঃপরেদ্যব্যদ্যপূর্ব্বেদ্যুরন্যেদ্যুরন্যতরেদ্যুরিতরেদ্যুরপরেদ্যুরধরেদ্যুরুভয়েদ্যুরুত্তরেদ্যুঃ।
২৩ প্রকারবচনে থাল্। ২৪ ইদমস্থমুঃ। ২৫ কিমশ্চ। ২৬ হেতৌ চ চ্ছন্দসি।
২৭ দিক্‌শব্দেভ্যঃ সপ্তমীপঞ্চমীপ্রথমাভ্যো দিগ্দেশকালেষ্বস্তাতিঃ। ২৮ দক্ষিণোত্তরা-
ভ্যামতসুচ্। ২৯ বিভাষা পরাবরাভ্যাম্। ৩০ অঞ্চের্লুক্। ৩১ উপর্য্যুপরিষ্টাৎ।
৩২ পশ্চাৎ। ৩৩ পশ্চ পশ্চা চ চ্ছন্দসি। ৩৪ উত্তরাধরদক্ষিণাদাতিঃ। ৩৫ এনবন্য-
তরস্যামদূরেঽপঞ্চম্যাঃ। ৩৬ দক্ষিণাদাচ্। ৩৭ আহি চ দূরে। ৩৮ উত্তরাচ্চ।
৩৯ পূর্ব্বাধরাবরাণামসি পুরধবশ্চৈষাম্। ৪০ অস্তাতি চ। ৪১ বিভাষাবরস্য।
৪২ সংখ্যায়া বিধার্থে ধা। ৪৩ অধিকরণবিচালে চ। ৪৪ একাদ্ধো ধ্যমুঞন্যতরস্যাম্।
৪৫ দ্বিত্র্যোশ্চ ধমুঞ্। ৪৬ এধাচ্চ। ৪৭ যাপ্যে পাশপ্। ৪৮ পূরণাদ্ভাগে তীয়াদন্।
৪৯ প্রাগেকাদশভ্যোঽচ্ছন্দসি। ৫০ ষষ্ঠাষ্টমাভ্যাং ঞ চ। ৫১ মানপশ্বঙ্গয়োঃ কন্
লুকৌ চ। ৫২ একাদাকিনিচ্চাসহায়ে। ৫৩ ভূতপূর্ব্বে চরট্। ৫৪ ষষ্ঠ্যা রূপ্য চ।
৫৫ অতিশায়নে তমবিষ্ঠনৌ। ৫৬ তিঙশ্চ। ৫৭ দ্বিবচনবিভজ্যোপপদে তরবীয়সুনৌ।
৫৮ অজাদী গুণবচনাদেব। ৫৯ তুশ্ছন্দসি। ৬০ প্রশস্যস্য শ্রঃ। ৬১ জ্য চ।
৬২ বৃদ্ধস্য চ। ৬৩ অন্তিকবাঢ়য়োর্নেদসাধৌ। ৬৪ যুবাল্পয়োঃ কনন্যতরস্যাম্।
৬৫ বিন্মতোর্লুক্। ৬৬ প্রশংসায়াং রূপপ্। ৬৭ ঈষদসমাপ্তৌ কল্পব্দেশ্যদেশীয়রঃ।
৬৮ বিভাষা সুপো বহুচ্‌পুরস্তাত্তু। ৬৯ প্রকারবচনে জাতীয়র্। ৭০ প্রাগিবাৎ কঃ।
৭১ অব্যয়সর্ব্বনাম্নামকচ্‌প্রাক্ টেঃ। ৭২ কস্য চ দঃ। ৭৩ অজ্ঞাতে। ৭৪ কুৎসিতে।
৭৫ সংজ্ঞায়াং কন্। ৭৬ অনুকম্পায়াম্। ৭৭ নীতৌ চ তদ্যুক্তাৎ। ৭৮ বহ্বচো
মনুষ্যনাম্নষ্ঠজ্বা। ৭৯ ঘনিলচৌ চ। ৮০ প্রাচামুপাদেরডড্‌বুচৌ চ। ৮১ জাতিনাম্নঃ
কন্। ৮২ অজিনান্তস্যোত্তরপদলোপশ্চ। ৮৩ ঠাজাদাবূর্দ্ধং দ্বিতীয়াদচঃ।
৮৪ শেবলসুপরিবিশালবরুণার্য্যমাদীনাং তৃতীয়াৎ। ৮৫ অল্পে। ৮৬ হ্রস্বে। ৮৭ সংজ্ঞায়াং
কন্। ৮৮ কুটীশমীশুণ্ডাভ্যো রঃ। ৮৯ কুত্বা ডুপচ্। ৯০ কাসূগোণীভ্যাং ষ্টরচ্।
৯১ বৎসোক্ষাশ্বর্ষভেভ্যশ্চ তনুত্বে। ৯২ কিংযত্তদো নির্দ্ধারণে দ্বয়োরেকস্য ডতরচ্।
৯৩ বা বহূনাং জাতিপরিপ্রশ্নে ডতমচ্। ৯৪ একাচ্চ প্রাচাম্। ৯৫ অবক্ষেপণে কন্।
৯৬ ইবে প্রতিকৃতৌ। ৯৭ সংজ্ঞায়াং চ। ৯৮ লুম্মনুষ্যে। ৯৯ জীবিকার্থে চাপণ্যে।
১০০ দেবপথাদিভ্যশ্চ। ১০১ বস্তের্ঢঞ্। ১০২ শিলায়া ঢঃ। ১০৩ শাখাদিভ্যো যঃ।
১০৪ দ্রব্যং চ ভব্যে। ১০৫ কুশাগ্রাচ্ছঃ। ১০৬ সমাসাচ্চ তদ্বিষয়াৎ। ১০৭ শর্করা-
দিভ্যোঽণ্। ১০৮ অঙ্গুল্যাদিভ্যষ্ঠক্। ১০৯ একশালায়াষ্ঠজন্যতরস্যাম্।
১১০ কর্কলোহিতাদীকক্। ১১১ প্রত্নপূর্ব্ববিশ্বেমাথাল্ছন্দসি। ১১২ পূগাঞ্ঞ্যোঽগ্রামণী

পূর্ব্বাৎ। ১১৩ ব্রাতচ্ফঞোরস্ত্রিয়াম্। ১১৪ আয়ুধজীবিসঙ্ঘাঞ্ঞ্যড্বাহীকেষ্ব-ব্রাহ্মণরাজন্যাৎ। ১১৫ বৃকাট্টেণ্যণ্। ১১৬ দামন্যাদিত্রিগর্ত্তষষ্ঠাচ্ছঃ। ১১৭ পর্শ্বাদিয়ৌধেয়াদিভ্যোঽণঞৌ। ১১৮ অভিজিদ্বিদভৃচ্ছালাবচ্ছিখাবচ্ছমীবদূর্ণাবচ্ছ্রুমদণো যঞ্। ১১৯ ঞ্যাদয়স্তদ্রাজাঃ। প্রাগ্দিশোঽনদ্যতনে বিভাষাড্য চ জাতিনাম্নো বস্তেরেকোনবিংশতিঃ।

চতুর্থঃ পাদঃ।

১ পাদশতস্য সংখ্যাদের্ব্বীপ্সায়াং বুন্লোপশ্চ। ২ দণ্ডব্যবসর্গয়োশ্চ। ৩ স্থূলাদিভ্যঃ প্রকারবচনে কন্। ৪ অনত্যন্তগতৌ ক্তাৎ। ৫ ন সামিবচনে। ৬ বৃহত্যা আচ্ছাদনে। ৭ অষডক্ষাশিতংগ্বলংকর্ম্মালংপুরুষাধ্যুত্তরপদাৎখঃ। ৮ বিভাষাঞ্চেরদিস্ত্রিয়াম্। ৯ জাত্যন্তাচ্ছ বন্ধুনি। ১০ স্থানান্তাদ্বিভাষা সস্থানেনেতি চেৎ। ১১ কিমেত্তিঙব্যয়ঘাদাম্বদ্রব্যপ্রকর্ষে। ১২ অমু চ চ্ছন্দসি। ১৩ অনুগাদিনষ্ঠক্। ১৪ ণচঃ স্ত্রিয়ামঞ্। ১৫ অণিনুণঃ। ১৬ বিসারিণো মৎস্যে। ১৭। সংখ্যায়াঃ ক্রিয়াভ্যাবৃত্তিগণনে কৃত্বসুচ্। ১৮ দ্বিত্রিচতুর্ভ্যঃ সুচ্। ১৯ একস্য সকৃচ্চ। ২০ বিভাষা বহোর্দ্ধাবিপ্রকৃষ্টকালে। ২১ তৎপ্রকৃতবচনে ময়ট্। ২২ সমূহবচ্চ বহুষু। ২৩ অনন্তাবসথেতিহভেষজাঞ্ঞ্যঃ। ২৪ দেবতান্তাত্তাদর্থ্যে যৎ। ২৫ পাদার্ঘাভ্যাঞ্চ। ২৬ অতিথের্ঞ্যঃ। ২৭ দেবাত্তল্। ২৮ অবেঃ কঃ। ২৯ যাবাদিভ্যঃ কন্। ৩০ লোহিতান্মণৌ। ৩১ বর্ণে চানিত্যে। ৩২ রক্তে। ৩৩ কালাচ্চ। ৩৪ বিনয়াদিভ্যষ্ঠক্। ৩৫ বাচো ব্যাহৃতার্থায়াম্। ৩৬ তদ্যুক্তাৎ কর্ম্মণোঽণ্। ৩৭ ওষধেরজাতৌ। ৩৮ প্রজ্ঞাদিভ্যশ্চ। ৩৯ মৃদস্তিকন্। ৪০ সস্নৌ প্রশংসায়াম্। ৪১ বৃকজ্যেষ্ঠাভ্যাং তিল্তাতিলৌ চ চ্ছন্দসি। ৪২ বহ্বল্পার্থাচ্ছস্কারকাদন্যতরস্যাম্। ৪৩ সংখ্যৈকবচনাচ্চ বীপ্সায়াম্। ৪৪ প্রতিযোগে পঞ্চম্যাস্তসিঃ। ৪৫ অপাদানে চাহীয়রুহোঃ। ৪৬ অতিগ্রহাব্যথনক্ষেপেষ্বকর্ত্তরি তৃতীয়ায়াঃ। ৪৭ হীয়মানপাপযোগাচ্চ। ৪৮ ষষ্ঠ্যা ব্যাশ্রয়ে। ৩৯ রোগাচ্চাপনয়নে। ৫০ অভূততদ্ভাবে কৃভ্বস্তিযোগে সংপদ্যকর্ত্তরি চ্বিঃ। ৫১ অরুর্ম্মনশ্চক্ষুশ্চেতোরহোরজসাং লোপশ্চ। ৫২ বিভাষা সাতি কাৎস্নর্ে্য। ৫৩ অভিবিধৌ সংপদা চ। ৫৪ তদধীনবচনে। ৫৫ দেয়ে ত্রা চ। ৫৬ দেবমনুষ্যপুরুষপুরুমর্ত্ত্যেভ্যো দ্বিতীয়াসপ্তম্যোর্ব্বহুলম্। ৫৭ অব্যক্তানুকরণাদ্ব্যজবরার্দ্ধাদনিতৌ ডাচ্। ৫৮ কৃঞো দ্বিতীয়তৃতীয়শম্ববীজাৎকৃষৌ। ৫৯ সংখ্যায়াশ্চ গুণান্তায়াঃ। ৬০ সময়াচ্চ যাপনায়াম্। ৬১ সপত্রনিষ্পত্রাদতিব্যথনে। ৬২ নিষ্কুলান্নিষ্কোষণে। ৬৩ সুখপ্রিয়াদানুলোম্যে। ৬৪ দুঃখাৎপ্রাতিলোম্যে ৬৫ শূলাৎপাকে। ৬৬ সত্যাদশপথে। ৬৭ মদ্রাৎপরিবাপণে। ৬৮ সমাসান্তাঃ। ৬৯ ন পূজনাৎ। ৭০ কিমঃ ক্ষেপে। ৭১ নঞস্তৎপুরুষাৎ। ৭২ পথো বিভাষা। ৭৩ বহুব্রীহৌ সংখ্যেয়ে ডজবহুগণাৎ। ৭৪ ঋক্পূরব্ধূঃপথামানক্ষে। ৭৫ অচ্প্রত্যন্ববপূর্ব্বাৎসামলোম্নঃ। ৭৬ অক্ষ্ণোঽদর্শনাৎ।

৭৭ অচতুরবিচতুরসুচতুরস্ত্রীপুংসধেন্বনডুহর্ক্সামবাঙ্মনসাক্ষিভ্রুবদারগবোর্বষ্ঠীবপদষ্ঠীবনক্তংদিবরাত্রিংদিবাহর্দিবসরজসনিঃশ্রেয়সপুরুষায়ুষদ্ব্যায়ুষত্র্যায়ুষর্গজুষজাতোক্ষমহোক্ষবৃদ্ধোক্ষোপশুনগোষ্ঠশ্বাঃ। ৭৮ ব্রহ্মহস্তিভ্যাং বর্চ্চসঃ। ৭৯ অবসমন্ধেভ্যস্তমসঃ। ৮০ শ্বসো বসীয়ঃশ্রেয়সঃ। ৮১ অন্ববতপ্তাদ্রহসঃ। ৮২ প্রতেরুরসঃ সপ্তমীস্থাৎ। ৮৩ অনুগবমায়ামে। ৮৪ দ্বিস্তাবা ত্রিস্তাবা বেদিঃ। ৮৫ উপসর্গাদধ্বনঃ। ৮৬ তৎপুরুষস্যাঙ্গুলেঃ সংখ্যাব্যয়াদেঃ। ৮৭ অহঃসর্ব্বৈকদেশসংখ্যাতপুণ্যাচ্চ রাত্রেঃ। ৮৮ অহ্নোঽহ্ন এতেভ্যঃ। ৮৯ ন সংখ্যাদেঃ সমাহারে। ৯০ উত্তমৈকাভ্যাঞ্চ। ৯১ রাজাহঃসখিভ্যষ্টচ্। ৯২ গোরতদ্ধিতলুকি। ৯৩ অগ্রাখ্যায়ামুরসঃ। ৯৪ অনোশ্মায়ঃসরসাং জাতিসংজ্ঞয়োঃ। ৯৫ গ্রামকৌটাভ্যাং চ তক্ষ্ণঃ। ৯৬ অতেঃ শুনঃ। ৯৭ উপমানাদপ্রাণিষু। ৯৮ উত্তরমৃগপূর্ব্বাচ্চ সক্থ্নঃ। ৯৯ নাবো দ্বিগোঃ। ১০০ অর্দ্ধাচ্চ। ১০১ খার্য্যাঃ প্রাচাম্। ১০২ দ্বিত্রিভ্যামঞ্জলেঃ। ১০৩ অনসন্তান্নপুংসকাচ্ছন্দসি। ১০৪ ব্রহ্মণো জানপদাখ্যায়াম্। ১০৫ কুমহদ্ভ্যামন্যতরস্যাম্। ১০৬ দ্বন্দ্বাচ্চুদষহান্তাৎ সমাহারে। ১০৭ অব্যয়ীভাবে শরৎপ্রভৃতিভ্যঃ। ১০৮ অনশ্চ। ১০৯ নপুংসকাদন্যতরস্যাম্। ১১০ নদীপৌর্ণমাস্যাগ্রহায়ণীভ্যঃ। ১১১ ঝয়ঃ। ১১২ গিরেশ্চ সেনকস্য। ১১৩ বহুব্রীহৌ সক্থ্যক্ষ্ণোঃ স্বাঙ্গাৎ ষচ্। ১১৪ অঙ্গুলের্দ্দারুণি। ১১৫ দ্বিত্রিভ্যাং ষ মূর্দ্ধ্নঃ। ১১৬ অপ্ পূরণীপ্রমাণ্যোঃ। ১১৭ অন্তর্বহির্ভ্যাং চ লোম্নঃ। ১১৮ অঞ্নাসিকায়াঃ সংজ্ঞায়াং নসং চাস্থূলাৎ। ১১৯ উপসর্গাচ্চ। ১২০ সুপ্রাতসুশ্বসুদিবশারিকুক্ষচতুরশ্রৈণীপদাজপদপ্রোষ্ঠপদাঃ। ১২১ নঞ্দুঃসুভ্যো হলিসক্থ্যোরন্যতরস্যাম্। ১২২ নিত্যমসিচ্প্রজামেধয়োঃ। ১২৩ বহুপ্রজাশ্ছন্দসি। ১২৪ ধর্ম্মাদনিচ্ কেবলাৎ। ১২৫ জম্ভা সুহরিততৃণসোমেভ্যঃ। ১২৬ দক্ষিণের্ম্মা লুব্ধযোগে। ১২৭ ইচ্কর্ম্মব্যতিহারে। ১২৮ দ্বিদণ্ড্যাদিভ্যশ্চ। ১২৯ প্রসংভ্যাং জানুনোর্জ্ঞুঃ। ১৩০ ঊর্ধ্বাদ্বিভাষা। ১৩১ ঊধসোঽনঙ্। ১৩২ ধনুষশ্চ। ১৩৩ বা সংজ্ঞায়াম্। ১৩৪ জায়ায়া নিঙ্। ১৩৫ গন্ধস্যেদুৎপূতিসুসুরভিভ্যঃ। ১৩৬ অল্পাখ্যায়াম্। ১৩৭ উপমানাচ্চ। ১৩৮ পাদস্য লোপোঽহস্ত্যাদিভ্যঃ। ১৩৯ কুম্ভপদীষু চ। ১৪০ সংখ্যাসুপূর্ব্বস্য। ১৪১ বয়সি দন্তস্য দতৃ। ১৪২ ছন্দসি চ। ১৪৩ স্ত্রিয়াং সংজ্ঞায়াম্। ১৪৪। বিভাষা শ্যাবারোকাভ্যাম্। ১৪৫ অগ্রান্তশুদ্ধশুভ্রবৃষবরাহেভ্যশ্চ। ১৪৬ ককুদস্যাবস্থায়াং লোপঃ। ১৪৭ ত্রিককুৎপর্ব্বতে। ১৪৮ উদ্বিভ্যাং কাকুদস্য। ১৪৯ পূর্ণাদ্বিভাষা। ১৫০ সুহৃদ্দুর্হৃদৌ মিত্রামিত্রয়োঃ। ১৫১ উরঃপ্রভৃতিভ্যঃ কপ্। ১৫২ ইনঃ স্ত্রিয়াম্। ১৫৩ নদ্যৃতশ্চ। ১৫৪ শেষাদ্বিভাষা। ১৫৫ ন সংজ্ঞায়াম্। ১৫৬ ঈয়সশ্চ। ১৫৭ বন্দিতে ভ্রাতুঃ। ১৫৮ ঋতশ্ছন্দসি। ১৫৯ নাড়ীতন্ত্র্যোঃ স্বাঙ্গে। ১৬০ নিষ্প্রবাণিশ্চ। পাদশতস্য তৎপ্রকৃতবৃকজ্যেষ্ঠাভ্যাং সপত্রান্ববতপ্তাৎ-খার্য্যা নঞ্দুঃসুভ্যো বয়সি বিংশতিঃ।

ইতি পঞ্চমোঽধ্যায়ঃ।

ষষ্ঠোঽধ্যায়ঃ।

প্রথমঃ পাদঃ।

১ একাচো দ্বে প্রথমস্য। ২ অজাদের্দ্বিতীয়স্য। ৩ ন ন্দ্রাঃ সংযোগাদয়ঃ। ৪ পূর্ব্বোঽভ্যাসঃ। ৫ উভে অভ্যস্তম্। ৬ জক্ষিত্যাদয়ঃ ষট্। ৭ তুজাদীনাং দীর্ঘোঽভ্যাসস্য। ৮ লিটি ধাতোরনভ্যাসস্য। ৯ সন্যঙোঃ। ১০ শ্লৌ। ১১ চঙি। ১২ দাশ্বান্ সাহ্বান্মীঢ়্বাংশ্চ। ১৩ ষ্যঙঃ সম্প্রসারণং পুত্রপত্যোস্তৎপুরুষে। ১৪ বন্ধুনি বহুব্রীহৌ। ১৫ বচিস্বপিয়জাদীনাং কিতি। ১৬ গ্রহিজ্যাবয়িব্যধিবষ্টিবিচতিবৃশ্চতিপৃচ্ছতিভৃজ্জতীনাং ঙিতি চ। ১৭ লিট্যভ্যাসস্যোভয়েষাম্। ১৮ স্বাপেশ্চঙি। ১৯ স্বপিস্যমিব্যেঞাং যঙি। ২০ ন বশঃ। ২১ চায়ঃ কী। ২২ স্ফায়ঃ স্ফী নিষ্ঠায়াম্। ২৩ স্ত্যঃ প্রপূর্ব্বস্য। ২৪ দ্রবমূর্ত্তিস্পর্শয়োঃ শ্যঃ। ২৫ প্রতেশ্চ। ২৬ বিভাষাভ্যবপূর্ব্বস্য। ২৭ শৃতং পাকে। ২৮ প্যায়ঃ পী। ২৯ লিড্যঙোশ্চ। ৩০ বিভাষা শ্বেঃ। ৩১ ণৌ চ সংশ্চঙোঃ। ৩২ হ্বঃ সম্প্রসারণম্। ৩৩ অভ্যস্তস্য চ। ৩৪ বহুলং ছন্দসি। ৩৫ চায়ঃ কী। ৩৬ অপস্পৃধেথামানৃচুরানৃহুশ্চিচ্যুষেতিত্যাজশ্রাতাঃ শ্রিতমাশীরাশীর্ত্তাঃ। ৩৭ ন সম্প্রসারণে সম্প্রসারণম্। ৩৮ লিটি বয়ো যঃ। ৩৯ বশ্চাস্যান্যতরস্যাং কিতি। ৪০ বেঞঃ। ৪১ ল্যপি চ। ৪২ জ্যশ্চ। ৪৩ ব্যশ্চ। ৪৪ বিভাষা পরেঃ। ৪৫ আদেচ উপদেশেঽশিতি। ৪৬ ন ব্যো লিটি। ৪৭ স্ফুরতিস্ফুলত্যোর্ঘঞি। ৪৮ ক্রীঙ্জীনাং ণৌ। ৪৯ সিধ্যতেরপারলৌকিকে। ৫০ মীনাতিমিনোতিদীঙাং ল্যপি চ। ৫১ বিভাষা লীয়তেঃ। ৫২ খিদেশ্ছন্দসি। ৫৩ অপগুরো ণমুলি। ৫৪ চিস্ফুরোর্ণৌ। ৫৫ প্রজনে বীয়তেঃ। ৫৬ বিভেতের্হেতুভয়ে। ৫৭ নিত্যং স্ময়তেঃ। ৫৮ সৃজিদৃশোর্ঝল্যমকিতি। ৫৯ অনুদাত্তস্য চর্দুপধস্যান্যতরস্যাম্। ৬০ শীর্ষংশ্ছন্দসি। ৬১ যে চ তদ্ধিতে। ৬২ অচি শীর্ষঃ। ৬৩ পদ্দন্নোমাস্হৃন্নিশসন্যূষন্দোষন্যকঞ্ছকন্নুদন্নাসঞ্ছস্প্রভৃতিষু। ৬৪ ধাত্বাদেঃ ষঃ সঃ। ৬৫ ণো নঃ। ৬৬ লোপো ব্যোর্ব্বলি। ৬৭ বেরপৃক্তস্য। ৬৮ হল্ঙ্যাব্ভ্যো দীর্ঘাৎসুতিস্যপৃক্তং হল্। ৬৯ এঙ্হ্রস্বাৎসংবুদ্ধেঃ। ৭০ শেশ্ছন্দসি বহুলম্। ৭১ হ্রস্বস্য পিতি কৃতি তুক্। ৭২ সংহিতায়াম্। ৭৩ ছে চ। ৭৪ আঙ্মাঙোশ্চ। ৭৫ দীর্ঘাৎ। ৭৬ পদান্তাদ্বা। ৭৭ ইকো যণচি। ৭৮ এচোঽয়বায়াবঃ। ৭৯ বান্তো যি প্রত্যয়ে। ৮০ ধাতোস্তন্নিমিত্তস্যৈব। ৮১ ক্ষয্যজয্যৌ শক্যার্থে। ৮২ ক্রয্যস্তদর্থে। ৮৩ ভয্যপ্রবয্যে চ ছন্দসি। ৮৪ একঃ পূর্ব্বপরয়োঃ। ৮৫ অন্তাদিবচ্চ। ৮৬ ষত্বতুকোরসিদ্ধঃ। ৮৭ আদ্গুণঃ। ৮৮ বৃদ্ধিরেচি। ৮৯ এত্যেধত্যূঠ্সু। ৯০ আটশ্চ। ৯১ উপসর্গাদৃতি ধাতৌ। ৯২ বা সুপ্যাপিশলেঃ। ৯৩ ঔতোম্শসোঃ। ৯৪ এঙি পররূপম্। ৯৫ ওমাঙোশ্চ। ৯৬ উস্যপদান্তাৎ। ৯৭ অতো গুণে। ৯৮ অব্যক্তানুকরণস্যাত ইতৌ। ৯৯ নাম্রেড়িতস্যান্ত্যস্য তু বা। ১০০ নিত্যমাম্রেড়িতে ডাচি। ১০১ অকঃ সবর্ণে দীর্ঘঃ। ১০২ প্রথময়োঃ পূর্ব্বসবর্ণঃ। ১০৩ তস্মাচ্ছসো নঃ পুংসি। ১০৪ নাদিচি।

১০৫ দীর্ঘাজ্জসি চ। ১০৬ বা ছন্দসি। ১০৭ অমি পূর্ব্বঃ। ১০৮ সম্প্রসারণাচ্চ। ১০৯ এঙঃ পদান্তাদতি। ১১০ ঙসিঙসোশ্চ। ১১১ ঋত উৎ। ১১২ খ্যত্যাৎপরস্য। ১১৩ অতো রোরপ্লুতাদপ্লুতে। ১১৪ হশি চ। ১১৫ প্রকৃত্যান্তঃপাদমব্যপরে। ১১৬ অব্যাদবদ্যাদবক্রমুরব্রতায়মবন্ত্ববস্যুষু চ। ১১৭ যজুষ্যুরঃ। ১১৮ আপো জুষাণো বৃষ্ণো বর্ষিষ্ঠেঽম্বেঽম্বালেঽম্বিকেপূর্ব্বে। ১১৯ অঙ্গ ইত্যাদৌ চ। ১২০ অনুদাত্তে চ কুধপরে। ১২১ অবপথাসি চ। ১২২ সর্ব্বত্র বিভাষা গোঃ। ১২৩ অবঙ্ স্ফোটায়নস্য। ১২৪ ইন্দ্রে চ নিত্যম্। ১২৫ প্লুতপ্রগৃহ্যা অচি। ১২৬ আঙোঽনুনাসিকশ্ছন্দসি। ১২৭ ইকোঽসবর্ণে শাকল্যস্য হ্রস্বশ্চ। ১২৮ ঋত্যকঃ। ১২৯ অপ্লুতবদুপস্থিতে। ১৩০ ইঃ চাক্রবর্ম্মণস্য। ১৩১ দিব উৎ। ১৩২ এতত্তদোঃ সুলোপোঽকোরনঞ্সমাসে হলি। ১৩৩ স্যশ্ছন্দসি বহুলম্। ১৩৪ সোঽচি লোপে চেৎপাদপূরণম্। ১৩৫ সুকটাৎপূর্ব্বঃ। ১৩৬ অডভ্যাসব্যবায়েঽপি। ১৩৭ সংপর্য্যুপেভ্যঃ করোতৌ ভূষণে। ১৩৮ সমবায়ে চ। ১৩৯ উপাৎপ্রতিযত্নবৈকৃতবাক্যাধ্যাহারেষু। ১৪০ কিরতৌ লবনে। ১৪১ হিংসায়াং প্রতেশ্চ। ১৪২ অপাচ্চতুষ্পাচ্ছকুনিষ্বালেখনে। ১৪৩ কুস্তুম্বুরূণি জাতিঃ। ১৪৪ অপরস্পরাঃ ক্রিয়াসাতত্যে। ১৪৫ গোষ্পদং সেবিতাসেবিতপ্রমাণেষু। ১৪৬ আস্পদং প্রতিষ্ঠায়াম্। ১৪৭ আশ্চর্য্যমনিত্যে। ১৪৮ বর্চ্চস্কেঽবস্করঃ। ১৪৯ অপস্করো রথাঙ্গম্। ১৫০ বিষ্কিরঃ শকুনির্বিকিরো বা। ১৫১ হ্রস্বাচ্চন্দ্রোত্তরপদে মন্ত্রে। ১৫২ প্রতিষ্কশশ্চ কশেঃ। ১৫৩ প্রস্কণ্বহরিশ্চন্দ্রাবৃষী। ১৫৪ মস্করমস্করিণৌ বেণুপরিব্রাজকয়োঃ। ১৫৫ কাস্তীরাজস্তুন্দে নগরে। ১৫৬ কারস্করো বৃক্ষঃ। ১৫৭ পারস্করপ্রভৃতীনি চ সংজ্ঞায়াম্। ১৫৮ অনুদাত্তং পদমেকবর্জম্। ১৫৯ কর্ষাত্বতো ঘঞোঽন্ত উদাত্তঃ। ১৬০ উঞ্ছাদীনাং চ। ১৬১ অনুদাত্তস্য চ যত্রোদাত্তলোপঃ। ১৬২ ধাতোঃ। ১৬৩ চিতঃ। ১৬৪ তদ্ধিতস্য। ১৬৫ কিতঃ। ১৬৬ তিসৃভ্যো জসঃ। ১৬৭ চতুরঃ শসি। ১৬৮ সাবেকাচস্তৃতীয়াদির্বিভক্তিঃ। ১৬৯ অন্তোদাত্তাদুত্তরপদাদন্যতরস্যামনিত্যসমাসে। ১৭০ অঞ্চেশ্ছন্দস্যসর্ব্বনামস্থানম্। ১৭১ ঊডিদংপদাদ্যপ্পুম্রৈদ্যুভ্যঃ। ১৭২ অষ্টনো দীর্ঘাৎ। ১৭৩ শতুরনুমো নদ্যজাদী। ১৭৪ উদাত্তয়ণো হল্পূর্ব্বাৎ। ১৭৫ নোঙ্ধাত্বোঃ। ১৭৬ হ্রস্বনুড্ভ্যাং মতুপ্। ১৭৭ নামন্যতরস্যাম্। ১৭৮ ঙ্যাশ্ছন্দসি বহুলম্। ১৭৯ ষট্ত্রিচতুর্ভ্যো হলাদিঃ। ১৮০ ঝল্যুপোত্তমম্। ১৮১ বিভাষা ভাষায়াম্। ১৮২ ন গোশ্বন্সাববর্ণরাডঙ্ক্রুঙ্কৃদ্ভ্যঃ। ১৮৩ দিবো ঝল্। ১৮৪ নৃ চান্যতরস্যাম্। ১৮৫ তিৎস্বরিতম্। ১৮৬ তাস্যনুদাত্তেন্-ঙিদদুপদেশাল্লসার্ব্বধাতুকমনুদাত্তমন্হ্নিঙোঃ। ১৮৭ আদিঃ সিচোঽন্যতরস্যাম্। ১৮৮ স্বপাদির্হিংসামচ্যনিটি। ১৮৯ অভ্যস্তানামাদিঃ। ১৯০ অনুদাত্তে চ। ১৯১ সর্ব্বস্য সুপি। ১৯২ ভীহ্রীভৃহুমদজনধনদরিদ্রাজাগরাং প্রত্যয়াৎপূর্ব্বং পিতি। ১৯৩ লিতি। ১৯৪ আদির্ণমুল্যন্যতরস্যাম্। ১৯৫ অচঃ কর্ত্তৃযকি। ১৯৬ থলি চ সেটীডন্তো বা। ১৯৭ ঞ্নিত্যাদির্নিত্যম্। ১৯৮ আমন্ত্রিতস্য চ। ১৯৯ পথিমথোঃ সর্ব্বনামস্থানে। ২০০ অন্তশ্চ তবৈ যুগপৎ। ২০১ ক্ষয়ো নিবাসে। ২০২ জয়ঃ করণম্। ২০৩ বৃষাদীনাং চ। ২০৪ সংজ্ঞায়ামুপমানম্। ২০৫ নিষ্ঠা চ দ্ব্যজনাৎ। ২০৬ শুষ্কধৃষ্টৌ।

২০৭ আশিতুঃ কর্ত্তা। ২০৮ রিক্তে বিভাষা। ২০৯ জুষ্টার্পিতে চ ছন্দসি। ২১০ নিত্যং মন্ত্রে। ২১১ যুষ্মদস্মদোর্ঙসি। ২১২ ঙসি চ। ২১৩ যতোঽনাবঃ। ২১৪ ঈড়বন্দবৃশংসদুহাং ণ্যতঃ। ২১৫ বিভাষা বেণ্বিন্ধানয়োঃ। ২১৬ ত্যাগরাগহাসকুহশ্বঠক্রথানাম্। ২১৭ উপোত্তমং রিতি। ২১৮ চঙ্যন্যতরস্যাম্। ২১৯ মতোঃ পূর্ব্বমাৎসংজ্ঞায়াং স্ত্রিয়াম্। ২২০ অন্তোঽবত্যাঃ। ২২১ ঈবত্যাঃ। ২২২ চৌ। ২২৩ সমাসস্য। একাচশ্চায়ো লাপি চ যে চ ক্ষজ্যযজ্যাবকঃ সবর্ণেঽবপথাহিংসার্থমনুদাত্তস্য বিভাষা ক্ষয় ঈবত্যাস্ত্রীণি।

দ্বিতীয়ঃ পাদঃ।

১ বহুব্রীহৌ প্রকৃত্যা পূর্ব্বপদম্। ২ তৎপুরুষে তুল্যার্থতৃতীয়াসপ্তম্যুপমানাব্যয়দ্বিতীয়াকৃত্যাঃ। ৩ বর্ণো বর্ণেষ্বনেতে। ৪ গাধলবণযোঃ প্রমাণে। ৫ দায়াদ্যং দায়াদে। ৬ প্রতিবন্ধি চিরকৃচ্ছ্রয়োঃ। ৭ পদেঽপদেশে। ৮ নিবাতে বাতত্রাণে। ৯ শারদেঽনার্ত্তবে। ১০ অধ্বর্য্যুকষায়য়োর্জাতৌ। ১১ সদৃশপ্রতিরূপয়োঃ সাদৃশ্যে। ১২ দ্বিগৌ প্রমাণে। ১৩ গন্তব্যপণ্যং বাণিজে। ১৪ মাত্রোপজ্ঞোপক্রমচ্ছায়ে নপুংসকে। ১৫ সুখপ্রিয়য়োর্হিতে। ১৬ প্রীতৌ চ। ১৭ স্বং স্বামিনি। ১৮ পত্যাবৈশ্বর্য্যে। ১৯ ন ভূবাক্চিদ্দিধিষু। ২০ বা ভুবনম্। ২১ আশঙ্কাবাধনেদীয়ঃসু সম্ভাবনে। ২২ পূর্ব্বে ভূতপূর্ব্বে। ২৩ সবিধসনীডসমর্য্যাদসবেশসদেশেষু সামীপ্যে। ২৪ বিস্পষ্টাদীনি গুণবচনেষু। ২৫ শ্রজ্যাবমকন্পাপবৎসু ভাবে কর্ম্মধারয়ে। ২৬ কুমারশ্চ। ২৭ আদিঃ প্রত্যেনসি। ২৮ পূগেষ্বন্যতরস্যাম্। ২৯ ইগন্তকালকপালভগালশরাবেষু দ্বিগৌ। ৩০ বহ্বন্যতরস্যাম্। ৩১ দিষ্টিবিতস্ত্যোশ্চ। ৩২ সপ্তমী সিদ্ধশুষ্কপক্ববন্ধেষ্বকালাৎ। ৩৩ পরিপ্রত্যুপাপা বর্জ্যমানাহোরাত্রাবয়বেষু। ৩৪ রাজন্যবহুবচনদ্বন্দ্বেঽন্ধকবৃষ্ণিষু। ৩৫ সংখ্যা। ৩৬ আচার্য্যোপসর্জনশ্চান্তেবাসী। ৩৭ কার্ত্তকৌজপাদয়শ্চ। ৩৮ মহান্ ব্রীহ্যপরাহ্ণগৃষ্টীষ্বাসজাবালভারভারতহৈলিহিলরৌরবপ্রবৃদ্ধেষু। ৩৯ ক্ষুল্লকশ্চ বৈশ্বদেবে। ৪০ উষ্ট্রঃ সাদিবাম্যোঃ। ৪১ গৌঃ সাদসাদিসারথিষু। ৪২ কুরুগার্হপতরিক্তগুর্ব্বসূতজরত্যশ্লীলদৃঢ়রূপা পারেবডবা তৈতিলকদ্রূঃ পণ্যকম্বলো দাসীভারাণাং চ। ৪৩ চতুর্থী তদর্থে। ৪৪ অর্থে। ৪৫ ক্তে চ। ৪৬ কর্ম্মধারয়েঽনিষ্ঠা। ৪৭ অহীনে দ্বিতীয়া। ৪৮ তৃতীয়া কর্ম্মণি। ৪৯ গতিরনন্তরঃ। ৫০ পাদৌ চ নিতি কৃত্যতৌ। ৫১ তবৈ চান্তশ্চ যুগপৎ। ৫২ অনিগন্তোঽঞ্চতৌ বপ্রত্যয়ে। ৫৩ ন্যধী চ। ৫৪ ঈষদন্যতরস্যাম্। ৫৫ হিরণ্যপরিমাণং ধনে। ৫৬ প্রথমোঽচিরোপসংপত্তৌ। ৫৭ কতরকতমৌ কর্ম্মধারয়ে। ৫৮ আর্য্যো ব্রাহ্মণকুমারয়োঃ। ৫৯ রাজা চ। ৬০ ষষ্ঠী প্রত্যেনসি। ৬১ ক্তে নিত্যার্থে। ৬২ গ্রামঃ শিল্পিনি। ৬৩ রাজা চ প্রশংসায়াম্। ৬৪ আদিরুদাত্তঃ। ৬৫ সপ্তমীহারিণৌ ধর্ম্যেঽহরণে। ৬৬ যুক্তে চ। ৬৭ বিভাষাধ্যক্ষে। ৬৮ পাপং চ শিল্পিনি। ৬৯ গোত্রান্তেবাসিমাণবব্রাহ্মণেষু ক্ষেপে। ৭০ অঙ্গানি

মৈরেয়ে। ৭১ ভক্তাখ্যাস্তদর্থেষু। ৭২ গোবিড়ালসিংহসৈন্ধবেষূপমানে। ৭৩ অকে জীবিকার্থে। ৭৪ প্রাচাং ক্রীড়ায়াম্। ৭৫ অণি নিযুক্তে। ৭৬ শিল্পিনি চাকৃঞঃ। ৭৭ সংজ্ঞায়াঞ্চ। ৭৮ গোতন্তিযবং পালে। ৭৯ ণিনি। ৮০ উপমানং শব্দার্থপ্রকৃতাবেব। ৮১ যুক্তারোহ্যাদয়শ্চ। ৮২ দীর্ঘকাশতুষভ্রাষ্ট্রবটং জে। ৮৩ অন্ত্যাৎ পূর্ব্বং বহ্বচঃ। ৮৪ গ্রামেঽনিবসন্তঃ। ৮৫ ঘোষাদিষু চ। ৮৬ ছাত্র্যাদয়ঃ শালায়াম্। ৮৭ প্রস্থেঽবৃদ্ধমকর্ক্যাদীনাম্। ৮৮ মালাদীনাং চ। ৮৯ অমহন্নবং নগরেঽনুদীচাম্। ৯০ অর্মে চাবর্ণং দ্ব্যচ্ত্র্যচ্। ৯১ ন ভূতাধিকসংজীবমদ্রাশ্মকজ্জলম্। ৯২ অন্তঃ। ৯৩ সর্ব্বং গুণকার্ৎস্ন্যে। ৯৪ সংজ্ঞায়াং গিরিনিকায়য়োঃ। ৯৫ কুমার্য্যাং বয়সি। ৯৬ উদকেঽকেবলে। ৯৭ দ্বিগৌ ক্রতৌ। ৯৮ সভায়াং নপুংসকে। ৯৯ পুরে প্রাচাম্। ১০০ অরিষ্টগৌড়পূর্ব্বে চ। ১০১ ন হাস্তিনফলকমার্দ্দেয়াঃ। ১০২ কুসূলকূপকুম্ভশালং বিলে। ১০৩ দিক্‌শব্দা গ্রামজনপদাখ্যানচানরাটেষু। ১০৪ আচার্য্যোপসর্জনশ্চান্তেবাসিনি। ১০৫ উত্তরপদবৃদ্ধৌ সর্ব্বং চ। ১০৬ বহুব্রীহৌ বিশ্বং সংজ্ঞায়াম্। ১০৭ উদরাশ্বেষুষু। ১০৮ ক্ষেপে। ১০৯ নদী বন্ধুনি। ১১০ নিষ্ঠোপসর্গপূর্ব্বমন্যতরস্যাম্। ১১১ উত্তরপদাদিঃ। ১১২ কর্ণো বর্ণলক্ষণাৎ। ১১৩ সংজ্ঞৌপম্যয়োশ্চ। ১১৪ কণ্ঠপৃষ্ঠগ্রীবাজঙ্ঘং চ। ১১৫ শৃঙ্গমবস্থায়াং চ। ১১৬ নঞো জরমরমিত্রমৃতাঃ। ১১৭ সোর্ম্মনসী অলোমোষসী। ১১৮ ক্রত্বাদয়শ্চ। ১১৯ আদ্যুদাত্তং দ্ব্যচ্ছন্দসি। ১২০ বীরবীর্য্যৌ চ। ১২১। কূলতীরতূলমূলশালাক্ষসমমব্যয়ীভাবে। ১২২ কংসমন্থশূর্পপায্যকাণ্ডং দ্বিগৌ। ১২৩ তৎপুরুষে শালায়াং নপুংসকে। ১২৪ কন্থা চ। ১২৫ আদিশ্চিহ্বাদীনাম্। ১২৬ চেলখেটকটুককাণ্ডং গর্হায়াম্। ১২৭ চীরমুপমানম্। ১২৮ পললসূপশাকং মিশ্রে। ১২৯ কুলসূদস্থলকর্ষাঃ সংজ্ঞায়াম্। ১৩০ অকর্ম্মধারয়ে রাজ্যম্। ১৩১ বর্গ্যাদয়শ্চ। ১৩২ পুত্রঃ পুম্ভ্যঃ। ১৩৩ নাচার্য্যরাজর্ত্বিক্‌সংযুক্তজ্ঞাত্যাখ্যেভ্যঃ। ১৩৪ চূর্ণাদীন্যপ্রাণিষষ্ঠ্যাঃ। ১৩৫ ষট্ চ কাণ্ডাদীনি। ১৩৬ কুণ্ডং বনম্। ১৩৭ প্রকৃত্যা ভগালম্। ১৩৮ শিতের্নিত্যাবহ্বজ্‌বহুব্রীহাবভসৎ। ১৩৯ গতিকারকোপপদাৎকৃৎ। ১৪০ উভে বনস্পত্যাদিষু যুগপৎ। ১৪১ দেবতাদ্বন্দ্বে চ। ১৪২ নোত্তরপদেঽনুদাত্তাদাবপৃথিবীরুদ্রপূষমন্থিষু। ১৪৩ অন্তঃ। ১৪৪ থাথঘঞ্‌ক্তাজবিত্রকাণাম্। ১৪৫ সূপমানাক্তঃ। ১৪৬ সংজ্ঞায়ামনাচিতাদীনাম্। ১৪৭ প্রবৃদ্ধাদীনাং চ। ১৪৮ কারকাদ্দত্তশ্রুতয়োরেবাশিষি। ১৪৯ ইত্থম্ভূতেন কৃতমিতি চ। ১৫০ অনো ভাবকর্ম্মবচনঃ। ১৫১ মন্‌ক্তিন্‌ব্যাখ্যানশয়নাসনস্থানয়াজকাদিক্রীতাঃ। ১৫২ সপ্তম্যাঃ পুণ্যম্। ১৫৩ ঊনার্থকলহং তৃতীয়ায়াঃ। ১৫৪ মিশ্রং চানুপসর্গমসংধৌ। ১৫৫ নঞো গুণপ্রতিষেধে সম্পাদ্যর্হহিতালমর্থাস্তদ্ধিতাঃ। ১৫৬ যযতোশ্চাতদর্থে। ১৫৭ অচ্‌কাবশক্তৌ। ১৫৮ আক্রোশে চ। ১৫৯ সংজ্ঞায়াম্। ১৬০ কৃত্যোকেষ্ণুচ্‌চার্ব্বাদয়শ্চ। ১৬১ বিভাষা তৃন্নন্নতীক্ষ্ণশুচিষু। ১৬২ বহুব্রীহাবিদমেতত্তদ্ভ্যঃ প্রথমপূরণয়োঃ ক্রিয়াগণনে। ১৬৩ সংখ্যায়াঃ স্তনঃ। ১৬৪ বিভাষাচ্ছন্দসি। ১৬৫ সংজ্ঞায়াং মিত্রাজিনয়োঃ। ১৬৬ ব্যবায়িনোঽন্তরম্। ১৬৭ মুখং স্বাঙ্গম্। ১৬৮ নাব্যয়দিক্‌শব্দ-

গোমহৎস্থূলমুষ্টিপৃথুবৎসেভ্যঃ। ১৬৯ নিষ্ঠোপমানাদন্যতরস্যাম্। ১৭০ জাতিকাল-সুখাদিভ্যোঽনাচ্ছাদনাৎক্তোঽকৃতমিতপ্রতিপন্নাঃ। ১৭১ বা জাতে। ১৭২ নঞ্সুভ্যাম্। ১৭৩ কপি পূর্ব্বম্। ১৭৪ হ্রস্বান্তেঽন্ত্যাৎপূর্ব্বম্। ১৭৫ বহোর্নঞ্বদুত্তরপদভূম্নি। ১৭৬ ন গুণাদয়োঽবয়বাঃ। ১৭৭ উপসর্গাৎস্বাঙ্গং ধ্রুবমপর্শু। ১৭৮ বনং সমাসে। ১৭৯ অন্তঃ। ১৮০ অন্তশ্চ। ১৮১ ন নিবিভ্যাম্। ১৮২ পরেরভিতোভাবি মণ্ডলম্। ১৮৩ প্রাদস্বাঙ্গং সংজ্ঞায়াম্। ১৮৪ নিরুদকাদীনি চ। ১৮৫ অভের্মুখম্। ১৮৬ অপাচ্চ। ১৮৭ স্ফিগপূতবীণাঞ্জোঽধ্বকুক্ষিসীরনামনাম চ। ১৮৮ অধেরুপরিস্থম্। ১৮৯ অনোরপ্রধানকনীয়সী। ১৯০ পুরুষশ্চান্বাদিষ্টঃ। ১৯১ অতেরকৃৎপদে। ১৯২ নেরনিধানে। ১৯৩ প্রতেরংশ্বাদয়স্তৎপুরুষে। ১৯৪ উপাদ্দ্ব্যজজিনমগৌরাদয়ঃ। ১৯৫ সোরবক্ষেপণে। ১৯৬ বিভাষোৎপুচ্ছে। ১৯৭ দ্বিত্রিভ্যাং পাদ্দন্মূর্দ্ধসু বহুব্রীহৌ। ১৯৮ সক্থং চাক্রান্তাৎ। ১৯৯ পরাদিশ্ছন্দসি বহুলম্। বহুব্রীহাবাশঙ্কাগোঃ সাদক্তে নিত্যার্থে যুক্তান হাস্তিনকুলতীরদেবতাবিভাষা ন নিব্যোকোনবিংশতিঃ।

তৃতীয়ঃ পাদঃ।

১ অলুগুত্তরপদে। ২ পঞ্চম্যাঃ স্তোকাদিভ্যঃ। ৩ ওজঃসহোঽম্ভস্তমসস্তৃতীয়ায়াঃ। ৪ মনসঃ সংজ্ঞায়াম্। ৫ আজ্ঞায়িনি চ। ৬ আত্মনশ্চ পূরণে। ৭ বৈয়াকরণাখ্যায়াং চতুর্থ্যাঃ। ৮ পরস্য চ। ৯ হলদন্তাৎসপ্তম্যাঃ সংজ্ঞায়াম্। ১০ কারনাম্নি চ প্রাচাং হলাদৌ। ১১ মধ্যাদ্গুরৌ। ১২ অমূর্দ্ধমস্তকাৎস্বাঙ্গাদকামে। ১৩ বন্ধে চ বিভাষা। ১৪ তৎপুরুষে কৃতি বহুলম্। ১৫ প্রাবৃট্শরৎকালদিবাং জে! ১৬ বিভাষা বর্ষক্ষরশর-বরাৎ। ১৭ ঘকালতনেষু কালনাম্নঃ। ১৮ শয়বাসবাসিষ্বকালাৎ। ১৯ নেন্সিদ্ধ-বধ্নাতিষু চ। ২০ স্থে চ ভাষায়াম্। ২১ ষষ্ঠ্যা আক্রোশে। ২২ পুত্রেঽন্যতরস্যাম্। ২৩ ঋতো বিদ্যাযোনিসংবন্ধেভ্যঃ। ২৪ বিভাষা স্বসৃপত্যোঃ। ২৫ আনঙৃতো দ্বন্দ্বে। ২৬ দেবতাদ্বন্দ্বে চ। ২৭ ঈদগ্নেঃ সোমবরুণয়োঃ। ২৮ ইদ্বৃদ্ধৌ। ২৯ দিবো দ্যাবা। ৩০ দিবসশ্চ পৃথিব্যাম্। ৩১ উষাসোষসঃ। ৩২ মাতরপিতরাবুদীচাম্। ৩৩ পিতরা-মাতরা চ চ্ছন্দসি। ৩৪ স্ত্রিয়াঃ পুংবদ্ভাষিতপুংস্কাদনূঙ্ সমানাধিকরণে স্ত্রিয়ামপূরণী-প্রিয়াদিষু। ৩৫ তসিলাদিষ্বা কৃত্বসুচঃ। ৩৬ ক্যঙ্মানিনোশ্চ। ৩৭ ন কোপধায়াঃ। ৩৮ সংজ্ঞাপূরণ্যোশ্চ। ৩৯ বৃদ্ধিনিমিত্তস্য চ তদ্ধিতস্যারক্তবিকারে। ৪০ স্বাঙ্গাচ্চেতোঽ-মানিনি। ৪১ জাতেশ্চ। ৪২ পুংবৎকর্ম্মধারয়জাতীয়দেশীয়েষু। ৪৩ ঘরূপকল্পচেলড়্-ব্রুবগোত্রমতহতেষু ঙ্যোঽনেকাচো হ্রস্বঃ। ৪৪ নদ্যাঃ শেষস্যান্যতরস্যাম্। ৪৫ উগিতশ্চ। ৪৬ আন্মহতঃ সমানাধিকরণজাতীয়য়োঃ। ৪৭ দ্ব্যষ্টনঃ সংখ্যায়াম-বহুব্রীহ্যশীত্যোঃ। ৪৮ ত্রেস্ত্রয়ঃ। ৪৯ বিভাষা চত্বারিংশৎপ্রভৃতৌ সর্ব্বেষাম্। ৫০ হৃদয়স্য হৃল্লেখযদণ্লাসেষু। ৫১ বা শোকষ্যঞ্রোগেষু। ৫২ পাদস্য পদাজ্যাতি-গোপহতেষু। ৫৩ পদ্যত্যতদর্থে। ৫৪ হিমকাষিহতিষু চ। ৫৫ ঋচঃ শে। ৫৬ বা

ঘোষমিশ্রশব্দেষু। ৫৭ উদকস্যোদঃ সংজ্ঞায়াম্। ৫৮ পেষংবাসবাহনধিষু চ। ৫৯ একহলাদৌ পূরয়িতব্যেঽন্যতরস্যাম্। ৬০ মন্থৌদনসক্তুবিন্দুবজ্রভারহারবীবধগাহেষু চ। ৬১ ইকো হ্রস্বোঽঙ্যো গালবস্য। ৬২ এক তদ্ধিতে চ। ৬৩ ঙ্যাপোঃ সংজ্ঞাছন্দসোর্ব্বহুলম্। ৬৪ ত্বে চ। ৬৫ ইষ্টকেষীকামালানাং চিততূলভারিষু। ৬৬ খিত্যনব্যয়স্য। ৬৭ অরুর্দ্বিষদজন্তস্য মুম্। ৬৮ ইচ একাচোঽম্প্রত্যয়বচ্চ। ৬৯ বাচংয়মপুরংদরৌ চ। ৭০ কারে সত্যাগদস্য। ৭১ শ্যেনতিলস্য পাতে ঞে। ৭২ রাত্রেঃ কৃতি বিভাষা। ৭৩ নলোপো নঞঃ। ৭৪ তস্মান্নুড়চি। ৭৫ নভ্রাণ্নপান্নবেদানাসত্যানমুচিনকুলনখনপুংসকনক্ষত্রনক্রনাকেষু প্রকৃত্যা। ৭৬ একাদিশ্চৈকস্য চাদুক্। ৭৭ নগোঽপ্রাণিষ্বন্যতরস্যাম্। ৭৮ সহস্য সঃ সংজ্ঞায়াম্। ৭৯ গ্রন্থান্তাধিকে চ। ৮০ দ্বিতীয়ে চানুপাখ্যে। ৮১ অব্যয়ীভাবে চাকালে। ৮২ বোপসর্জনস্য। ৮৩ প্রকৃত্যাশিষ্যগোবৎসহলেষু। ৮৪ সমানস্য ছন্দস্যমূর্দ্ধপ্রভৃত্যুদর্কেষু। ৮৫ জ্যোতির্জনপদরাত্রিনাভিনামগোত্ররূপস্থানবর্ণবয়োবচনবন্ধুষু। ৮৬ চরণে ব্রহ্মচারিণি। ৮৭ তীর্থে যে। ৮৮ বিভাষোদরে। ৮৯ দৃগ্দৃশবতুষু। ৯০ ইদংকিমোরীশ্কী। ৯১ আ সর্ব্বনাম্নঃ। ৯২ বিষ্বগ্দেবয়োশ্চ টেরদ্র্যঞ্চতৌ বপ্রত্যয়ে। ৯৩ সমঃ সমি। ৯৪ তিরসস্তির্য্যলোপে। ৯৫ সহস্য সধ্রিঃ। ৯৬ সধ মাদস্থয়োশ্ছন্দসি। ৯৭ দ্ব্যন্তরুপসর্গেভ্যোঽপ ঈৎ। ৯৮ ঊদনোর্দ্দেশে। ৯৯ অষষ্ঠ্যতৃতীয়াস্থস্যান্যস্য দুগাশীরাশাস্থাস্থিতোৎসুকোতিকারকরাগচ্ছেষু। ১০০ অর্থে বিভাষা। ১০১ কোঃ কত্তৎপুরুষেঽচি। ১০২ রথবদয়োশ্চ। ১০৩ তৃণে চ জাতৌ। ১০৪ কা পথ্যক্ষয়োঃ। ১০৫ ঈষদর্থে। ১০৬ বিভাষা পুরুষে। ১০৭ কবং চোষ্ণে। ১০৮ পথি চ ছন্দসি। ১০৯ পৃষোদরাদীনি যথোপদিষ্টম্। ১১০ সংখ্যাবিসায়পূর্ব্বস্যাহ্নস্যাহনন্যতরস্যাং ঙৌ। ১১১ ঢ্রলোপে পূর্ব্বস্য দীর্ঘোঽণঃ। ১১২ সহিবহোরোদবর্ণস্য। ১১৩ সাঢ্যৈ সাঢ্বা সাঢেতি নিগমে। ১১৪ সংহিতায়াম্। ১১৫ কর্ণে লক্ষণস্যাবিষ্টাষ্টপঞ্চমণিভিন্নচ্ছিন্নচ্ছিদ্রস্রুবস্বস্তিকস্য। ১১৬ নহিবৃতিবৃষিব্যধিরুচিসহিতনিষু ক্কৌ। ১১৭ বনগির্য্যোঃ সংজ্ঞায়াং কোটরকিংশুলুকাদীনাম্। ১১৮ বলে। ১১৯ মতৌ বহ্বচোঽনজিরাদীনাম্। ১২০ শরাদীনাং চ। ১২১ ইকো বহেঽপীলোঃ। ১২২ উপসর্গস্য ঘঞ্যমনুষ্যে বহুলম্। ১২৩ ইকঃ কাশে। ১২৪ দস্তি। ১২৫ অষ্টনঃ সংজ্ঞায়াম্। ১২৬ ছন্দসি চ। ১২৭ চিতেঃ কপি। ১২৮ বিশ্বস্য বসুরাটোঃ। ১২৯ নরে সংজ্ঞায়াম্। ১৩০ মিত্রে চর্ষৌ। ১৩১ মন্ত্রে সোমাশ্বেন্দ্রিয়বিশ্বদেব্যস্য মতৌ। ১৩২ ওষধেশ্চ বিভক্তাবপ্রথমায়াম্। ১৩৩ ঋচি তুনুঘমক্ষুতঙ্কুত্রোরুষ্যাণাম্। ১৩৪ ইকঃ সুঞি। ১৩৫ দ্ব্যচোঽতস্তিঙঃ। ১৩৬ নিপাতস্য চ। ১৩৭ অন্যেষামপি দৃশ্যতে। ১৩৮ চৌ। ১৩৯ সম্প্রসারণস্য। অলুক্‌ষষ্ঠ্যা জাতেরিকোঽব্যয়ীভাবে কোঃ কত্তদিকো বহ একোনবিংশতিঃ।

চতুর্থঃ পাদঃ।

১ অঙ্গস্য। ২ হলঃ। ৩ নামি। ৪ ন তিসৃচতসৃ। ৫ ছন্দস্যুভয়থা। ৬ নৃ চ। ৭ নোপধায়াঃ। ৮ সর্ব্বনামস্থানে চাসংবুদ্ধৌ। ৯ বা ষপূর্ব্বস্য নিগমে। ১০ সান্তমহতঃ সংযোগস্য। ১১ অপ্তৃন্তৃচ্স্বসৃনপ্তৃনেষ্টৃত্বষ্টৃক্ষত্তৃহোতৃপোতৃপ্রশাস্তৃণাম্। ১২ ইন্হন্পূষার্যম্ণাং শৌ। ১৩ সৌ চ। ১৪ অত্বসন্তস্য চাধাতোঃ। ১৫ অনুনাসিকস্য ক্বিঝলোঃ ক্ঙিতি। ১৬ অজ্ঝনগমাং সনি। ১৭ তনোতের্বিভাষা। ১৮ ক্রমশ্চ ক্ত্বি। ১৯ চ্ছ্বোঃ শূডনুনাসিকে চ। ২০ জ্বরত্বরস্রিব্যবিমবামুপধায়াশ্চ। ২১ রালোপঃ। ২২ অসিদ্ধবদত্রাভাৎ। ২৩ শ্নান্নলোপঃ। ২৪ অনিদিতাং হল উপধায়াঃ ক্ঙিতি। ২৫ দংশসঞ্জস্বঞ্জাং শপি। ২৬ রঞ্জেশ্চ। ২৭ ঘঞি চ ভাবকরণয়োঃ। ২৮ স্যদো জবে। ২৯ অবোদৈধৌদ্মপ্রশ্রথহিমশ্রথাঃ। ৩০ নাঞ্চেঃ পূজায়াম্। ৩১ ক্ত্বি স্কন্দিস্যন্দোঃ। ৩২ জান্তনশাং বিভাষা। ৩৩ ভঞ্জেশ্চ চিণি। ৩৪ শাস ইদঙ্হলোঃ। ৩৫ শা হৌ। ৩৬ হন্তের্জঃ। ৩৭ অনুদাত্তোপদেশবনতিতনোত্যাদীনামনুনাসিকলোপো ঝলি ক্ঙিতি। ৩৮ বা ল্যপি। ৩৯ ন ক্তিচি দীর্ঘশ্চ। ৪০ গমঃ ক্বৌ। ৪১ বিড্বনোরনুনাসিকস্যাৎ। ৪২ জনসনখনাং সঞ্ঝলোঃ। ৪৩ যে বিভাষা। ৪৪ তনোতের্যকি। ৪৫ সনঃ ক্তিচি লোপশ্চাস্যান্যতরস্যাম্। ৪৬ আর্দ্ধধাতুকে। ৪৭ ভ্রস্জো রোপধয়োরমন্যতরস্যাম্। ৪৮ অতো লোপঃ। ৪৯ যস্য হলঃ। ৫০ ক্যস্য বিভাষা। ৫১ ণেরনিটি। ৫২ নিষ্ঠায়াং সেটি। ৫৩ জনিতা মন্ত্রে। ৫৪ শমিতা যজ্ঞে। ৫৫ অয়ামন্তাল্বায্যেত্বিষ্ণুষু। ৫৬ ল্যপি লঘুপূর্ব্বাৎ। ৫৭ বিভাষাপঃ। ৫৮ যুপ্লুবোর্দীর্ঘশ্ছন্দসি। ৫৯ ক্ষিয়ঃ। ৬০ নিষ্ঠায়ামণ্যদর্থে। ৬১ বাক্রোশদৈন্যয়োঃ। ৬২ স্যসিচ্সীযুট্তাসিষু ভাবকর্ম্মণোরুপদেশেঽজ্ঝনগ্রহদৃশাং বা চিণ্বদিট্ চ। ৬৩ দীঙো যুড়চি ক্ঙিতি। ৬৪ আতো লোপ ইটি চ। ৬৫ ঈদ্যতি। ৬৬ ঘুমাস্থাগাপাজহাতিসাং হলি। ৬৭ এর্লিঙি। ৬৮ বান্যস্য সংযোগাদেঃ। ৬৯ ন ল্যপি। ৭০ ময়তেরিদন্যতরস্যাম্। ৭১ লুঙ্লঙ্লৃঙ্ক্ষ্বডুদাত্তঃ। ৭২ আড়জাদীনাম্। ৭৩ ছন্দস্যপি দৃশ্যতে। ৭৪ ন মাঙ্যোগে। ৭৫ বহুলং ছন্দস্যমাঙ্যোগেঽপি। ৭৬ ইরয়ো রে। ৭৭ অচি শ্নুধাতুভ্রুবাং য্বোরিয়ঙুবঙৌ। ৭৮ অভ্যাসস্যাসবর্ণে। ৭৯ স্ত্রিয়াঃ। ৮০ বাম্শসোঃ। ৮১ ইণো যণ্। ৮২ এরনেকাচোঽসংযোগপূর্ব্বস্য। ৮৩ ওঃ সুপি। ৮৪ বর্ষাভ্বশ্চ। ৮৫ ন ভূসুধিয়োঃ। ৮৬ ছন্দস্যুভয়থা। ৮৭ হুশ্নুবোঃ সার্ব্বধাতুকে। ৮৮ ভুবো বুগ্লুঙ্লিটোঃ। ৮৯ ঊদুপধায়া গোহঃ। ৯০ দোষো ণৌ। ৯১ বা চিত্তবিরাগে। ৯২ মিতাং হ্রস্বঃ। ৯৩ চিণ্ণমুলোর্দীর্ঘোঽন্যতরস্যাম্। ৯৪ খচি হ্রস্বঃ। ৯৫ হ্লাদো নিষ্ঠায়াম। ৯৬ ছাদের্ঘেঽদ্ব্যুপসর্গস্য। ৯৭ ইস্মন্ত্রন্ক্বিষু চ। ৯৮ গমহনজনখনঘসাং লোপঃ ক্ঙিত্যনঙি। ৯৯ তনিপত্যোশ্ছন্দসি। ১০০ ঘসিভসোর্হলি চ। ১০১ হুঝল্ভ্যো হের্ধিঃ। ১০২ শ্রুশৃণুপৃকৃবৃভ্যশ্ছন্দসি। ১০৩ অঙিতশ্চ। ১০৪ চিণো লুক্। ১০৫ অতো হেঃ। ১০৬ উতশ্চ প্রত্যয়াদসংযোগপূর্ব্বাৎ।

১০৭ লোপশ্চাস্যান্যতরস্যাং ম্বোঃ। ১০৮ নিত্যং করোতেঃ। ১০৯ যে চ। ১১০ অত উৎ সার্ব্বধাতুকে। ১১১ শ্নসোরল্লোপঃ। ১১২ শ্নাভ্যস্তয়োরাতঃ। ১১৩ ঈ হল্যঘোঃ। ১১৪ ইদ্দরিদ্রস্য। ১১৫ ভিয়োঽন্যতরস্যাম্। ১১৬ জহাতেশ্চ। ১১৭ আ চ হৌ। ১১৮ লোপো যি। ১১৯ ঘ্বসোরেদ্ধাবভ্যাসলোপশ্চ। ১২০ অত একহল্মধ্যেঽনাদেশাদের্লিটি। ১২১ থলি চ সেটি। ১২২ তৃফলভজত্রপশ্চ। ১২৩ রাধো হিংসায়াম্। ১২৪ বা জৄভ্রমুত্রসাম্। ১২৫ ফণাং চ সপ্তানাম্। ১২৬ ন শসদদবাদিগুণানাম্। ১২৭ অর্ব্বণস্ত্রসাবনঞঃ। ১২৮ মঘবা বহুলম্। ১২৯ ভস্য। ১৩০ পাদঃ পৎ। ১৩১ বসোঃ সম্প্রসারণম্। ১৩২ বাহ ঊঠ্। ১৩৩ শ্বয়ুবমঘোনামতদ্ধিতে। ১৩৪ অল্লোপোঽনঃ। ১৩৫ ষপূর্ব্বহন্ধৃতরাজ্ঞামণি। ১৩৬ বিভাষা ঙিশ্যোঃ। ১৩৭ ন সংযোগাদ্বমন্তাৎ। ১৩৮ অচঃ। ১৩৯ উদ ঈৎ। ১৪০ আতো ধাতোঃ। ১৪১ মন্ত্রেষ্বাঙ্যাদেরাত্মনঃ। ১৪২ তি বিংশতের্ডিতি। ১৪৩ টেঃ। ১৪৪ নস্তদ্ধিতে। ১৪৫ অহ্নষ্টখোরেব। ১৪৬ ওগুণঃ। ১৪৭ ঢে লোপোঽকদ্র্বাঃ। ১৪৮ যস্যেতি চ। ১৪৯ সূর্য্যতিষ্যাগস্ত্যমৎস্যানাং য উপধায়াঃ। ১৫০ হলস্তদ্ধিতস্য। ১৫১ আপত্যস্য চ তদ্ধিতেঽনাতি। ১৫২ ক্যচ্ব্যোশ্চ। ১৫৩ বিল্বকাদিভ্যশ্ছস্য লুক্। ১৫৪ তুরিষ্ঠেমেয়ঃসু। ১৫৫ টেঃ। ১৫৬ স্থূলদূরযুবহ্রস্বক্ষিপ্রক্ষুদ্রাণাং যণাদি পরং পূর্ব্বস্য চ গুণঃ। ১৫৭ প্রিয়স্থিরস্ফিরোরুবহুলগুরুবৃদ্ধতৃপ্রদীর্ঘবৃন্দারকাণাং প্রস্থস্ফবর্বংহিগর্ব্বর্ষিত্রব্দ্রাঘিবৃন্দাঃ। ১৫৮ বহোর্লোপো ভূ চ বহোঃ। ১৫৯ ইষ্ঠস্য যিট্ চ। ১৬০ জ্যাদাদীয়সঃ। ১৬১ র ঋতো হলাদের্লঘোঃ। ১৬২ বিভাষর্জ্জোশ্ছন্দসি। ১৬৩ প্রকৃত্যৈকাচ্। ১৬৪ ইনণ্যনপত্যে। ১৬৫ গাথিবিদথিকেশিগণিপণিনশ্চ। ১৬৬ সংযোগাদিশ্চ। ১৬৭ অন্। ১৬৮ যে চাভাবকর্ম্মণোঃ। ১৬৯ আত্মাধ্বানৌ খে। ১৭০ ন মপূর্ব্বোঽপত্যেঽবর্ম্মণঃ। ১৭১ ব্রাহ্মোঽজাতৌ। ১৭২ কার্ম্মস্তাচ্ছীল্যে। ১৭৩ ঔক্ষমনপত্যে। ১৭৪ দাণ্ডিনায়নহাস্তিনায়নাথর্ব্বণিকজৈহ্মাশিনেয়বাশিনায়নিভ্রৌণহত্যধৈবত্যসারবৈক্ষ্বাকমৈত্রেয়হিরণ্ময়ানি। ১৭৫ ঋত্ব্যবাস্ত্ব্যবাস্ত্বমাধ্বীহিরণ্যয়ানি ছন্দসি। অঙ্গস্য রাল্লোপো বিড্বনোর্ব্বাক্রোশেণো যণ্হ্বল্ভ্যস্থলি চ মন্ত্রেষু র ঋতঃ পঞ্চদশ। ইতি ষষ্ঠোঽধ্যায়ঃ।

সপ্তমোঽধ্যায়ঃ।

প্রথমঃ পাদঃ।

১ যুবোরনাকৌ। ২ আয়নেয়ীনীয়িয়ঃ ফঢখছঘাং প্রত্যয়াদীনাম্। ৩ ঝোঽন্তঃ। ৪ অদভ্যস্তাৎ। ৫ আত্মনেপদেষ্বনতঃ। ৬ শীঙো রুট্। ৭ বেত্তের্বিভাষা। ৮ বহুলং ছন্দসি। ৯ অতো ভিস ঐস্। ১০ বহুলং ছন্দসি। ১১ নেদমদসোরকোঃ।

১২ টাঙসিঙসামিনাৎস্যাঃ। ১৩ ঙের্ষ্যঃ। ১৪ সর্ব্বনাম্নঃ স্মৈ। ১৫ ঙসিঙ্যোঃ স্মাৎস্মিনৌ। ১৬ পূর্ব্বাদিভ্যো নবভ্যো বা। ১৭ জসঃ শী। ১৮ ঔঙ আপঃ। ১৯ নপুংসকাচ্চ। ২০ জশ্শসোঃ শিঃ। ২১ অষ্টাভ্য ঔশ। ২২ ষড়্ভ্যো লুক্। ২৩ স্বমোর্নপুংসকাৎ। ২৪ অতোঽম্। ২৫ অদ্ড্ডতরাদিভ্যঃ পঞ্চভ্যঃ। ২৬ নেতরাচ্ছন্দসি। ২৭ যুষ্মদস্মদ্ভ্যাং ঙসোঽশ্। ২৮ ঙেপ্রথময়োরম্। ২৯ শসো ন। ৩০ ভ্যসো ভ্যম্। ৩১ পঞ্চম্যা অৎ। ৩২ একবচনস্য চ। ৩৩ সাম আকম্। ৩৪ আত ঔ ণলঃ। ৩৫ তুহ্যোস্তাতঙ্ঙাশিষ্যন্যতরস্যাম্। ৩৬ বিদেঃ শতুর্ব্বসুঃ। ৩৭ সমাসেঽনঞ্পূর্ব্বে ক্ত্বো ল্যপ্। ৩৮ ক্ত্বাপি ছন্দসি। ৩৯ সুপাং সুলুক্পূর্ব্বসবর্ণাচ্ছেয়াডাড্যায়াজালঃ। ৪০ অমো মশ্। ৪১ লোপস্ত আত্মনেপদেষু। ৪২ ধ্বমো ধ্বাৎ। ৪৩ যজধ্বৈনমিতি চ। ৪৪ তস্য তাৎ। ৪৫ তপ্তনপ্তনথনাশ্চ। ৪৬ ইদন্তো মসি। ৪৭ ক্ত্বো যক্। ৪৮ ইষ্ট্বীনমিতি চ। ৪৯ স্নাত্ব্যাদয়শ্চ। ৫০ আজ্জসেরসুক্। ৫১ অশ্বক্ষীরবৃষলবণানামাত্মপ্রীতৌ ক্যচি। ৫২ আমি সর্ব্বনাম্নঃ সুট্। ৫৩ ত্রেস্ত্রয়ঃ। ৫৪ হ্রস্বনদ্যাপো নুট্। ৫৫ ষট্চতুর্ভ্যশ্চ। ৫৬ শ্রীগ্রামণ্যোশ্ছন্দসি। ৫৭ গোঃ পাদান্তে। ৫৮ ইদিতো নুম্ ধাতোঃ। ৫৯ শে মুচাদীনাম্। ৬০ মস্জিনশোর্ঝলি। ৬১ রধিজভোরচি। ৬২ নেট্যলিটি রধেঃ। ৬৩ রভেরশব্লিটোঃ। ৬৪ লভেশ্চ। ৬৫ আঙো যি। ৬৬ উপাৎ প্রশংসায়াম্। ৬৭ উপসর্গাৎখল্ঘঞোঃ। ৬৮ ন সুদুর্ভ্যাং কেবলাভ্যাম্। ৬৯ বিভাষা চিণ্ণমুলোঃ। ৭০ উগিদচাং সর্ব্বনামস্থানেঽধাতোঃ। ৭১ যুজেরসমাসে। ৭২ নপুংসকস্য ঝলচঃ। ৭৩ ইকোঽচি বিভক্তৌ। ৭৪ তৃতীয়াদিষু ভাষিতপুংস্কং পুংবদ্গালবস্য। ৭৫ অস্থিদধিসকথ্যক্ষ্ণামনঙুদাত্তঃ। ৭৬ ছন্দস্যপি দৃশ্যতে। ৭৭ ঈ চ দ্বিবচনে। ৭৮ নাভ্যস্তাচ্ছতুঃ। ৭৯ বা নপুংসকস্য। ৮০ আচ্ছীনদ্যোর্নুম্। ৮১ শপ্শ্যনোর্নিত্যম্। ৮২ সাবনডুহঃ। ৮৩ দৃক্স্ববঃ স্বতবসাং ছন্দসি। ৮৪ দিব ঔৎ। ৮৫ পথিমথ্যৃভুক্ষামাৎ। ৮৬ ইতোঽৎসর্ব্বনামস্থানে। ৮৭ থো ন্থঃ। ৮৮ ভস্য টের্লোপঃ। ৮৯ পুংসোঽসুঙ্। ৯০ গোতো ণিৎ। ৯১ ণলুত্তমো বা। ৯২ সখ্যুরসংবুদ্ধৌ। ৯৩ অনঙ্ সৌ। ৯৪ ঋদুশনস্পুরুদংসোঽনেহসাং চ। ৯৫ তৃজ্বৎক্রোষ্টুঃ। ৯৬ স্ত্রিয়াং চ। ৯৭ বিভাষা তৃতীয়াদিষ্বচি। ৯৮ চতুরনডুহোরামুদাত্তঃ। ৯৯ অম্ সংবুদ্ধৌ। ১০০ ঋত ইদ্ধাতোঃ। ১০১ উপধায়াশ্চ। ১০২ উদোষ্ঠ্যপূর্ব্বস্য। ১০৩ বহুলং ছন্দসি। যুবোরষ্টাভ্যো লোপো রধিশপ্শ্যনোঙ্গপধায়াস্ত্রীণি।

দ্বিতীয়ঃ পাদঃ।

১ সিচি বৃদ্ধিঃ পরস্মৈপদেষু। ২ অতো ল্রান্তস্য। ৩ বদব্রজহলন্তস্যাচঃ। ৪ নেটি। ৫ হ্ময়ন্তক্ষণশ্বসজাগৃণিশ্ব্যেদিতাম্। ৬ ঊর্ণোতের্বিভাষা। ৭ অতো হলাদের্লঘোঃ। ৮ নেড্বশি কৃতি। ৯ তিতুত্রতথসিসুসরকসেষু চ। ১০ একাচ

উপদেশেঽনুদাত্তাৎ। ১১ শ্র্যুকঃ কিতি। ১২ সনি গ্রহগুহোশ্চ। ১৩ কৃসৃভৃবৃস্তুদ্রুস্রুশ্রুবো লিটি। ১৪ শ্বীদিতো নিষ্ঠায়াম্। ১৫ যস্য বিভাষা। ১৬ আদিতশ্চ। ১৭ বিভাষা ভাবাদিকর্ম্মণোঃ। ১৮ ক্ষুব্ধস্বান্তধ্বান্তলগ্নম্লিষ্টবিরিব্ধফাণ্টবাঢ়ানি মন্থমনস্তমঃসক্তাবিস্পষ্টস্বরানায়াসভৃশেষু। ১৯ ধৃষিশসী বৈয়াত্যে। ২০ দৃঢ়ঃ স্থূলবলয়োঃ ২১ প্রভৌ পরিবৃঢ়ঃ। ২২ কৃচ্ছ্রগহনয়োঃ কষঃ। ২৩ ঘুষিরবিশব্দনে। ২৪ অর্দ্দেঃ সংনিবিভ্যঃ। ২৫ অভেশ্চাবিদূর্য্যে। ২৬ ণেরধ্যয়নে বৃত্তম্। ২৭ বা দান্তশান্তপূর্ণদস্তস্পষ্টচ্ছন্নজ্ঞপ্তাঃ। ২৮ রুষ্যমত্বরসংঘুষাস্বনাম্। ২৯ হৃষের্লোমসু। ৩০ অপচিতশ্চ। ৩১ হ্রু হ্বরেশ্ছন্দসি। ৩২ অপরিহ্বৃতাশ্চ। ৩৩ সোমে হ্বরিতঃ। ৩৪ গ্রসিতস্কভিতস্তভিতোত্তভিতচত্তবিকস্তা বিশস্তৃশংস্তৃশাস্তৃতরুতৃতরূতৃবরূতৃবরূতৃবরূত্রীরুজ্জ্বলিতিক্ষরিতিবমিত্যমিতীতি চ। ৩৫ আর্দ্ধধাতুকস্যেড্বলাদেঃ। ৩৬ স্নুক্রমোরনাত্মনেপদনিমিত্তে। ৩৭ গ্রহোঽলিটি দীর্ঘঃ। ৩৮ বৃতো বা। ৩৯ ন লিঙি। ৪০ সিচি চ পরস্মৈপদেষু। ৪১ ইট্ সনি বা। ৪২ লিঙ্সিচোরাত্মনেপদেষু। ৪৩ ঋতশ্চ সংযোগাদেঃ। ৪৪ স্বরতিসূতিসূয়তিধূঞূদিতো বা। ৪৫ রধাদিভ্যশ্চ। ৪৬ নিরঃ কুষঃ। ৪৭ ইণ্নিষ্ঠায়াম্। ৪৮ তীষসহলুভরুষরিষঃ। ৪৯ সনোবন্তর্দ্ধভ্রস্জদম্ভুশ্রিস্বৃযূর্ণুভরজ্ঞপিসনাম্। ৫০ ক্লিশঃ ক্ত্বানিষ্ঠয়োঃ। ৫১ পূঙশ্চ। ৫২ বসতিক্ষুধোরিট্। ৫৩ অঞ্চেঃ পূজায়াম্। ৫৪ লুভো বিমোহনে। ৫৫ জৃব্রশ্চ্যোঃ ক্ত্বি। ৫৬ উদিতো বা। ৫৭ সেঽসিচি কৃতচৃতচ্ছৃদতৃদনৃতঃ। ৫৮ গমেরিট্ পরস্মৈপদেষু। ৫৯ ন বৃদ্ভ্যশ্চতুর্ভ্যঃ। ৬০ তাসি চ কৢপঃ। ৬১ অচস্তাস্বৎথল্যনিটো নিত্যম্। ৬২ উপদেশেঽত্বতঃ। ৬৩ ঋতো ভারদ্বাজস্য। ৬৪ বভূথাততন্থজগৃভ্মববর্থেতি নিগমে। ৬৫ বিভাষা সৃজিদৃশোঃ। ৬৬ ইডত্ত্যর্ত্তিব্যয়তীনাম্। ৬৭ বস্বেকাজাদ্ঘসাম্। ৬৮ বিভাষা গমহনবিদবিশাম্। ৬৯ সনিংসসনিবাংসম্। ৭০ ঋদ্ধনোঃ স্যে। ৭১ অঞ্জেঃ সিচি। ৭২ স্তুসুধূঞ্ভ্যঃ পরস্মৈপদেষু। ৭৩ যমরমনমাতাং সক্চ। ৭৪ স্মিপূঙ্রঞ্জ্বশাং সনি। ৭৫ কিরশ্চ পঞ্চভ্যঃ। ৭৬ রুদাদিভ্যঃ সার্ব্বধাতুকে। ৭৭ ঈশঃ সে। ৭৮ ঈডজনোর্ধ্বে চ। ৭৯ লিঙঃ সলোপোঽনন্ত্যস্য। ৮০ অতো যেয়ঃ। ৮১ আতো ঙিতঃ। ৮২ আনে মুক্। ৮৩ ঈদাসঃ। ৮৪ অষ্টন আ বিভক্তৌ। ৮৫ রায়ো হলি। ৮৬ যুষ্মদস্মদোরনাদেশে। ৮৭ দ্বিতীয়ায়াং চ। ৮৮ প্রথমায়াশ্চ দ্বিবচনে ভাষায়াম্। ৮৯ যোঽচি। ৯০ শেষে লোপঃ। ৯১ মপর্য্যন্তস্য। ৯২ যুবাবৌ দ্বিবচনে। ৯৩ যূযবয়ৌ জসি। ৯৪ ত্বাহৌ সৌ। ৯৫ তুভ্যমহ্যৌ ঙয়ি। ৯৬ তবমমৌ ঙসি। ৯৭ ত্বমাবেকবচনে। ৯৮ প্রত্যয়োত্তরপদয়োশ্চ। ৯৯ ত্রিচতুরোঃ স্ত্রিয়াং তিসৃচতসৃ। ১০০ অচি র ঋতঃ। ১০১ জরায়া জরসন্যতরস্যাম্। ১০২ ত্যদাদীনামঃ। ১০৩ কিমঃ কঃ। ১০৪ কু তিহোঃ।

১০৫ কাতি। ১০৬ তদোঃ সঃ সাবনন্ত্যয়োঃ। ১০৭ অদস ঔ সুলোপশ্চ। ১০৮ ইদমো মঃ। ১০৯ দশ্চ। ১১০ য়ঃ সৌ। ১১১ ইদোহয় পুংসি। ১১২ অনাপাকঃ। ১১৩ হলি লোপঃ। ১১৪ মৃজের্বৃদ্ধিঃ। ১১৫ অচো ঞ্ণিতি। ১১৬ অত উপধায়াঃ। ১১৭ তদ্ধিতেষ্বচামাদেঃ। ১১৮ কিতি চ। সিচি প্রভাবিট্ সন্ধচন্তাম্বদাতো জরায়া অষ্টাদশ।

তৃতীয়ঃ পাদঃ।

১ দেবিকাশিংশপাদিত্যবাড্দীর্ঘসত্রশ্রেয়সামাৎ। ২ কেকয়মিত্রয়ুপ্রলয়ানাং যাদেরিয়ঃ। ৩ ন য্বাভ্যাং পদান্তাভ্যাং পূর্ব্বৌ তু তাভ্যামৈচ্। ৪ দ্বারাদীনাং চ। ৫ ন্যগ্রোধস্য চ কেবলস্য। ৬ ন কর্ম্মব্যতিহারে। ৭ স্বাগতাদীনাং চ। ৮ শ্বাদেরিঞি। ৯ পদান্তস্যান্যতরস্যাম্। ১০ উত্তরপদস্য। ১১ অবয়বাদৃতোঃ। ১২ সুসর্ব্বার্দ্ধাজ্জনপদস্য। ১৩ দিশোহমদ্রাণাম্। ১৪ প্রাচাং গ্রামনগরাণাম্। ১৫ সংখ্যায়াঃ সংবৎসরসংখ্যস্য চ। ১৬ বর্ষস্যাভবিষ্যতি। ১৭ পরিমাণান্তস্যাসংজ্ঞাশাণয়োঃ। ১৮ জে প্রোষ্ঠপদানাম্। ১৯ হৃদ্ভগসিন্ধ্বন্তে পূর্ব্বপদস্য চ। ২০ অনুশতিকাদীনাং চ। ২১ দেবতাদ্বন্দ্বে চ। ২২ নেন্দ্রস্য পরস্য। ২৩ দীর্ঘাচ্চ বরুণস্য। ২৪ প্রাচাং নগরান্তে। ২৫ জঙ্গলধেনুবলজান্তস্য বিভাষিতমুত্তরম্। ২৬ অর্দ্ধাৎপরিমাণস্য পূর্ব্বস্য তু বা। ২৭ নাতঃ পরস্য। ২৮ প্রবাহণস্য ঢে। ২৯ তৎপ্রত্যয়স্য চ। ৩০ নঞঃ শুচীশ্বরক্ষেত্রজ্ঞকুশলনিপুণানাম্। ৩১ যথাতথয়থাপুরয়োঃ পর্য্যায়েণ। ৩২ হনস্তোহচিণ্ণলোঃ। ৩৩ আতো যুক্চিণ্কৃতোঃ। ৩৪ নোদাত্তোপদেশস্য মান্তস্যানাচমেঃ। ৩৫ জনিবধ্যোশ্চ। ৩৬ অর্ত্তিহ্রীব্লীরীক্নূয়ীক্ষ্মায্যাতাং পুগ্ণৌ। ৩৭ শাচ্ছাসাহ্বাব্যাবেপাং যুক্। ৩৮ বো বিধূননে জুক্। ৩৯ লীলোর্নুগ্লুকাবন্যতরস্যাং স্নেহবিপাতনে। ৪০ ভিয়ো হেতুভয়ে ষুক্। ৪১ স্ফায়ো বঃ। ৪২ শদেরগতৌ তঃ। ৪৩ রুহঃ পোহন্যতরস্যাম্। ৪৪ প্রত্যয়স্থাৎকাৎপূর্ব্বস্যাত ইদাপ্যসুপঃ। ৪৫ ন যাসয়োঃ। ৪৬ উদীচামাতঃ স্থানে যকপূর্ব্বায়াঃ। ৪৭ ভস্ত্রৈষাজাজ্ঞাদ্বাস্বা নঞ্পূর্ব্বাণামপি। ৪৮ অভাষিতপুংস্কাচ্চ। ৪৯ আদাচার্য্যাণাম্। ৫০ ঠস্যেকঃ। ৫১ ইসুসুক্তান্তাৎকঃ। ৫২ চজোঃ কু ঘিণ্যতোঃ। ৫৩ ন্যঙ্ক্বাদীনাং চ। ৫৪ হো হন্তের্ঞ্ণিন্নেষু। ৫৫ অভ্যাসাচ্চ। ৫৬ হেরচঙি। ৫৭ সন্লিটোর্জেঃ। ৫৮ বিভাষা চেঃ। ৫৯ ন কাদেঃ। ৬০ অজিব্রজ্যোশ্চ। ৬১ ভুজন্যুব্জৌ পাণ্যুপতাপয়োঃ। ৬২ প্রয়াজানুয়াজৌ যজ্ঞাঙ্গে। ৬৩ বঞ্চের্গতৌ। ৬৪ ওক উচঃ কে। ৬৫ ণ্য আবশ্যকে। ৬৬ যজয়াচরুচপ্রবচর্চশ্চ। ৬৭ বচোহশব্দসংজ্ঞায়াম্। ৬৮ প্রয়োজ্যনিযোজ্যৌ শক্যার্থে। ৬৯ ভোজ্যং ভক্ষ্যে। ৭০ ঘোর্লোপো লেটি বা। ৭১ ওতঃ শ্যনি। ৭২ কসস্যাচি। ৭৩ লুগ্বা দুহদিহলিহগুহামাত্মনেপদে দন্ত্যে। ৭৪ শমামষ্টানাং দীর্ঘঃ শ্যনি। ৭৫ ষ্ঠিবুক্লমুচমাং শিতি। ৭৬ ক্রমঃ পরস্মৈপদেষু।

৭৭ ইষুগমিয়মাং ছঃ। ৭৮ পাঘ্রাধ্মাস্থাম্নাদাণ্দৃশ্যর্ত্তিসর্ত্তিশদসদাং পিবজিঘ্রধমতিষ্ঠমনযচ্ছপশ্যর্চ্ছধৌশীয়সীদাঃ। ৭৯ জ্ঞাজনোর্জা। ৮০ প্বাদীনাং হ্রস্বঃ। ৮১ মীনাতের্নিগমে। ৮২ মিদেগুর্ণঃ। ৮৩ জুসি চ। ৮৪ সার্ব্বধাতুকার্দ্ধধাতুকয়োঃ। ৮৫ জাগ্রোঽবিচিণ্ণল্ঙিৎসু। ৮৬ পুগন্তলঘূপধস্য চ। ৮৭ নাভ্যস্তস্যাচি পিতি সার্ব্বধাতুকে। ৮৮ ভূসুবোস্তিঙি। ৮৯ উতো বৃদ্ধির্লুকি হলি। ৯০ উর্ণোতের্বিভাষা। ৯১ গুণোঽপৃক্তে। ৯২ তৃণহ ইম্। ৯৩ ব্রুব ঈট্। ৯৪ যঙো বা। ৯৫ তুরুস্তুশম্যমঃ সার্ব্বধাতুকে। ৯৬ অস্তিসিচোঽপৃক্তে। ৯৭ বহুলং ছন্দসি। ৯৮ রুদশ্চ পঞ্চভ্যঃ। ৯৯ অড়্গার্গ্যগালবয়োঃ। ১০০ অদঃ সর্ব্বেষাম্। ১০১ অতো দীর্ঘো যঞি। ১০২ সুপি চ। ১০৩ বহুবচনে ঝল্যেৎ। ১০৪ ওসি চ। ১০৫ আঙি চাপঃ। ১০৬ সংবুদ্ধৌ চ। ১০৭ অম্বার্থনদ্যোর্হ্রস্বঃ। ১০৮ হ্রস্বস্য গুণঃ। ১০৯ জসি চ। ১১০ ঋতো ঙিসর্ব্বনামস্থানয়োঃ। ১১১ ঘের্ঙিতি। ১১২ আণ্নদ্যাঃ। ১১৩ যাডাপঃ। ১১৪ সর্ব্বনাম্নঃ স্যাড্ঢ্রস্বশ্চ। ১১৫ বিভাষা দ্বিতীয়াতৃতীয়াভ্যাম্। ১১৬ ঙেরাম্নদ্যাম্নীভ্যঃ। ১১৭ ইদুদ্ভ্যাম্। ১১৮ ঔৎ। ১১৯ অচ্চ ঘেঃ। ১২০ আঙো নাস্ত্রিয়াম্। দেবিকাদেবতাস্ফায়ো ভুজমীনাতেরতো দীর্ঘো বিংশতিঃ।

চতুর্থঃ পাদঃ।

১ ণৌ চঙ্যুপধায়া হ্রস্বঃ। ২ নাগ্লোপিশাস্বৃদিতাম্। ৩ ভ্রাজভাসভাষদীপজীবমীলপীড়ামন্যতরস্যাম্। ৪ লোপঃ পিবতেরীচ্চাভ্যাসস্য। ৫ তিষ্ঠতেরিৎ। ৬ জিঘ্রতের্ব্বা। ৭ উর্ঋৎ। ৮ নিত্যং ছন্দসি। ৯ দয়তেদিগি লিটি। ১০ ঋতশ্চ সংযোগাদের্গুণঃ। ১১ ঋচ্ছত্যৃতাম্। ১২ শৃদৄপ্রাং হ্রস্বো বা। ১৩ কেঽণঃ। ১৪ ন কপি। ১৫ আপোঽন্যতরস্যাম্। ১৬ ঋদৃশোঽঙি গুণঃ। ১৭ অস্যতেস্থুক্। ১৮ শ্বয়তেরঃ। ১৯ পতঃ পুম্। ২০ বচ উম্। ২১ শীঙঃ সার্ব্বধাতুকে গুণঃ। ২২ অয়ঙ্যি ক্ঙিতি। ২৩ উপসর্গাদ্ধ্রস্ব উহতেঃ। ২৪ এতেলিঙি। ২৫ অকৃৎসার্ব্বধাতুকয়োর্দীর্ঘঃ। ২৬ চ্বৌ চ। ২৭ রীঙৃতঃ। ২৮ রিঙ্ শযগ্লিঙ্ক্ষু। ২৯ গুণোঽর্ত্তিসংযোগাদ্যোঃ। ৩০ যঙি চ। ৩১ ঈ ঘ্রাধ্মোঃ। ৩২ অস্য চ্বৌ। ৩৩ ক্যচি চ। ৩৪ অশনায়োদন্যধনায়া বুভুক্ষাপিপাসাগর্দ্ধেষু। ৩৫ ন ছন্দস্যপুত্রস্য। ৩৬ দুরস্যুর্দ্রবিণস্যুর্বৃষণ্যতি রিষণ্যতি। ৩৭ অশ্বাঘস্যাৎ। ৩৮ দেবসুম্নয়োর্যজুষি কাঠকে। ৩৯ কব্যধ্বরপৃতনস্যর্চি লোপঃ। ৪০ দ্যতিস্যতিমাস্থামিত্তি কিতি। ৪১ শাচ্ছোরন্যতরস্যাম্। ৪২ দধাতের্হিঃ। ৪৩ জহাতেশ্চ ক্ত্বি। ৪৪ বিভাষা ছন্দসি। ৪৫ সুধিতবসুধিতনেমধিতধিষ্বধিষীয় চ। ৪৬ দো দদ্ঘোঃ। ৪৭ অচ উপসর্গাত্তঃ। ৪৮ অপো ভি। ৪৯ সঃ স্যার্দ্ধধাতুকে। ৫০ তাসস্ত্যোর্লোপঃ। ৫১ রি চ। ৫২ হ এতি। ৫৩ যীবর্ণয়োর্দীধীবেব্যোঃ। ৫৪ সনি মীমাঘুরভলভশকপতপদামচ ইস্। ৫৫ আপ্জ্ঞপ্যৃধামীৎ। ৫৬ দম্ভ ইচ্চ। ৫৭ মুচোঽকর্ম্মকস্য গুণো বা। ৫৮ অত্র লোপোঽভ্যাসস্য। ৫৯ হ্রস্বঃ। ৬০ হলাদিঃ

শেষঃ। ৬১ শর্পূর্ব্বাঃ খয়ঃ। ৬২ কুহোশ্চুঃ। ৬৩ ন কবতের্য্যঙি। ৬৪ কৃষেশ্ছন্দসি। ৬৫ দাধর্ত্তিদর্দ্ধর্ত্তিদর্দ্ধর্ষিবোভূতুতেতিক্তেঽলর্ষ্যাপনীফণৎসংসনিষ্যদৎকরিক্রৎকনিক্রদদ্ভরিভ্রদ্দবিধ্বতোদবিদ্যুতত্তরীত্রতঃসরীসৃপতংবরীবৃজন্মর্ম্মৃজ্যাগনীগন্তীতি চ। ৬৬ উরৎ। ৬৭ দ্যুতিস্বাপ্যোঃ সম্প্রসারণম্। ৬৮ ব্যথো লিটি। ৬৯ দীর্ঘ ইণঃ কিতি। ৭০ অত আদেঃ। ৭১ তস্মান্নুড্দ্বিহলঃ। ৭২ অশ্নোতেশ্চ। ৭৩ ভবতেরঃ। ৭৪ সসূবেতি নিগমে। ৭৫ নিজাং ত্রয়াণাং গুণঃ শ্লৌ। ৭৬ ভৃঞামিৎ। ৭৭ অর্ত্তিপিপর্ত্ত্যোশ্চ। ৭৮ বহুলং ছন্দসি। ৭৯ সন্যতঃ। ৮০ ওঃ পুযণ্জ্যপরে। ৮১ স্রবতিশৃণোতিদ্রবতিপ্রবতিপ্লবতিচ্যবতীনাং বা। ৮২ গুণো যঙ্লুকোঃ। ৮৩ দীর্ঘোঽকিতঃ। ৮৪ নীগ্বঞ্চুস্রংসুধ্বংসুকসপতপদস্কন্দাম্। ৮৫ নুগতোঽনুনাসিকান্তস্য। ৮৬ জপজভদহদশভঞ্জপশাং চ। ৮৭ চরফলোশ্চ। ৮৮ উৎপরস্যাতঃ। ৮৯ তি চ। ৯০ রীগৃদুপধস্য চ। ৯১ রুগ্রিকৌ চ লুকি। ৯২ ঋতশ্চ। ৯৩ সন্বল্লঘুনি চঙ্পরেঽনগ্লোপে। ৯৪ দীর্ঘো লঘোঃ। ৯৫ অৎস্মৃদৃত্বরপ্রথম্রদস্তৃস্পশাম্। ৯৬ বিভাষা বেষ্টিচেষ্ট্যোঃ। ৯৭ ঈ চ গণঃ। ণৌ চঙ্যুঙঃ শাছোঃ শর্পূর্ব্বাঃ স্রবতিসপ্তদশ।

ইতি সপ্তমোঽধ্যায়ঃ।

অষ্টমোঽধ্যায়ঃ।

প্রথমঃ পাদঃ।

১ সর্ব্বস্য দ্বে। ২ তস্য পরমাম্রেডিতম্। ৩ অনুদাত্তং চ। ৪ নিত্যবীপ্সয়োঃ। ৫ পরের্ব্বর্জনে। ৬ প্রসমুপোদঃ পাদপূরণে। ৭ উপর্য্যধ্যধসঃ সামীপ্যে। ৮ বাক্যাদেরামন্ত্রিতস্যাসূয়াসম্মতিকোপকুৎসনভৎর্সনেষু। ৯ একং বহুব্রীহিবৎ। ১০ আবাধে চ। ১১ কর্ম্মধারয়বদুত্তরেষু। ১২ প্রকারে গুণবচনস্য। ১৩ অকৃচ্ছ্রে প্রিয়সুখয়োরন্যতরস্যাম্। ১৪ যথাস্বে যথাযথম্। ১৫ দ্বন্দ্বং রহস্যমর্য্যাদাবচনব্যুৎক্রমণযজ্ঞপাত্রপ্রয়োগাভিব্যক্তিষু। ১৬ পদস্য। ১৭ পদাৎ। ১৮ অনুদাত্তং সর্ব্বমপাদাদৌ। ১৯ আমন্ত্রিতস্য চ। ২০ যুষ্মদস্মদোঃ ষষ্ঠীচতুর্থীদ্বিতীয়াস্থয়োর্ব্বান্নাবৌ। ২১ বহুবচনস্য বস্নসৌ। ২২ তেময়াবেকবচনস্য। ২৩ ত্বামৌ দ্বিতীয়ায়াঃ। ২৪ ন চবাহাহৈবযুক্তে। ২৫ পশ্যার্থৈশ্চানালোচনে। ২৬ সপূর্ব্বায়াঃ প্রথমায়া বিভাষা। ২৭ তিঙো গোত্রাদীনি কুৎসনাভীক্ষ্ণ্যয়োঃ। ২৮ তিঙ্ঙতিঙঃ। ২৯ ন লুট্। ৩০ নিপাতৈর্য্যদ্যদিহন্তকুবিন্নেচ্চেচ্চণ্কচ্চিদ্যত্রযুক্তম্। ৩১ নহ প্রত্যারম্ভে। ৩২ সত্যং প্রশ্নে। ৩৩ অঙ্গাপ্রাতিলোম্যে। ৩৪ হি চ। ৩৫ ছন্দস্যনেকমপি সাকাঙ্ক্ষম্। ৩৬ যাবদ্যথাভ্যাম্। ৩৭ পূজায়াং নানন্তরম্। ৩৮ উপসর্গব্যপেতং চ। ৩৯ তুপশ্যপশ্যতাহৈঃ পূজায়াম্।

৪০ অহো চ। ৪১ শেষে বিভাষা। ৪২ পুরা চ পরীপ্সায়াম্। ৪৩ নন্বিত্যনুজ্ঞৈ-ষণায়াম্। ৪৪ কিং ক্রিয়াপ্রশ্নেঽনুপসর্গমপ্রতিষিদ্ধম্। ৪৫ লোপে বিভাষা। ৪৬ এহিমন্যে প্রহাসে লৃট্। ৪৭ জাত্বপূর্ব্বম্। ৪৮ কিংবৃত্তং চ চিদুত্তরম্। ৪৯ আহো উতাহো চানন্তরম্। ৫০ শেষে বিভাষা। ৫১ গত্যর্থলোটা লৃণ্ন চেৎকারকং সর্ব্বান্যৎ। ৫২ লোট্ চ। ৫৩ বিভাষিতং সোপসর্গমনুত্তমম্। ৫৪ হন্ত চ। ৫৫ আম একান্তরমামন্ত্রিতমনন্তিকে। ৫৬ যদ্ধিতুপরং ছন্দসি। ৫৭ চনচিদিবগোত্রাদিতদ্ধি-তাম্রেডিতেষ্বগতেঃ। ৫৮ চাদিষু চ। ৫৯ চবাযোগে প্রথমা। ৬০ হেতি ক্ষিয়ায়াম্। ৬১ অহেতি বিনিয়োগে চ। ৬২ চাহলোপ এবেত্যবধারণম্। ৬৩ চাদিলোপে বিভাষা। ৬৪ বৈবাবেতি চ চ্ছন্দসি। ৬৫ একান্যাভ্যাং সমর্থাভ্যাম্। ৬৬ যদ্‌বৃত্তান্নিত্যম্। ৬৭ পূজনাৎপূজিতমনুদাত্তং কাষ্ঠাদিভ্যঃ। ৬৮ সগতিরপি তিঙ্। ৬৯ কুৎসনে চ সুপ্যগোত্রাদৌ। ৭০ গতির্গতৌ। ৭১ তিঙি চোদাত্তবতি। ৭২ আমন্ত্রিতং পূর্ব্বমবিদ্যমানবৎ। ৭৩ নামন্ত্রিতে সমানাধিকরণে সামান্যবচনম্। ৭৪ বিভাষিতং বিশেষবচনে বহুবচনম্। সর্ব্বস্ত বহুবচনস্য শেষেঽহেতি চতুর্দ্দশ।

দ্বিতীয়ঃ পাদঃ।

১ পূর্ব্বত্রাসিদ্ধম্। ২ নলোপঃ সুপ্স্বরসংজ্ঞাতুগ্বিধিষু কৃতি। ৩ ন মুনে। ৪ উদাত্তস্বরিতয়োর্যণঃ স্বরিতোঽনুদাত্তস্য। ৫ একাদেশ উদাত্তেনোদাত্তঃ। ৬ স্বরিতো বানুদাত্তে পদাদৌ। ৭ নলোপঃ প্রাতিপদিকান্তস্য। ৮ ন ঙিসম্বুদ্ধ্যোঃ। ৯ মাদুপধায়াশ্চ মতোর্ব্বোঽয়বাদিভ্যঃ। ১০ ঝয়ঃ। ১১ সংজ্ঞায়াম্। ১২ আসন্দী-বদষ্ঠীবচ্চক্রীবৎকক্ষীবদ্রুমণ্বচ্চর্ম্মণ্বতী। ১৩ উদন্বানুদধৌ চ। ১৪ রাজন্বান্সৌরাজ্যে। ১৫ ছন্দসীরঃ। ১৬ অনো নুট্। ১৭ নাদ্ঘস্য। ১৮ কৃপো রো লঃ। ১৯ উপসর্গ-স্যায়তৌ। ২০ গ্রো যঙি। ২১ অচি বিভাষা। ২২ পরেশ্চ ঘাঙ্কয়োঃ। ২৩ সংযোগান্তস্য লোপঃ। ২৪ রাৎসস্য। ২৫ ধি চ। ২৬ ঝলো ঝলি। ২৭ হ্রস্বা-দঙ্গাৎ। ২৮ ইট ঈটি। ২৯ স্কোঃ সংযোগাদ্যোরন্তে চ। ৩০ চোঃ কুঃ। ৩১ হো ঢঃ। ৩২ দাদের্ধাতোর্ঘঃ। ৩৩ বা দ্রুহমুহষ্ণুহষ্ণিহাম্। ৩৪ নহো ধঃ। ৩৫ আহস্থঃ। ৩৬ ব্রশ্চভ্রস্জসৃজমৃজযজরাজভ্রাজচ্ছশাং ষঃ। ৩৭ একাচো বশো ভষ্ঝষন্তস্য স্ধ্বোঃ। ৩৮ দধস্তথোশ্চ। ৩৯ ঝলাং জশোঽন্তে। ৪০ ঝষস্তথোর্ধোঽধঃ। ৪১ ষঢোঃ কঃ সি। ৪২ রদাভ্যাং নিষ্ঠাতো নঃ পূর্ব্বস্য চ দঃ। ৪৩ সংযোগাদেরাতো ধাতোর্যণ্বতঃ। ৪৪ ল্বাদিভ্যঃ। ৪৫ ওদিতশ্চ। ৪৬ ক্ষিয়ো দীর্ঘাৎ। ৪৭ শ্যোঽস্পর্শে। ৪৮ অঞ্চোঽনপাদানে। ৪৯ দিবোঽবিজিগীষায়াম্। ৫০ নির্ব্বা-ণোঽবাতে। ৫১ শুষঃ কঃ। ৫২ পচো বঃ। ৫৩ ক্ষায়ো মঃ। ৫৪ প্রস্ত্যোঽন্যতর-স্যাম্। ৫৫ অনুপসর্গাৎফুল্লক্ষীবকৃশোল্লাঘাঃ। ৫৬ নুদবিদোন্দত্রাঘ্রাহ্রীভ্যোঽন্যতর-স্যাম্। ৫৭ ন ধ্যাখ্যাপৃমূর্চ্ছিমদাম্। ৫৮ বিত্তো ভোগপ্রত্যয়য়োঃ। ৫৯ ভিত্তং

শকলম্। ৬০ ঋণমাধমর্ণ্যে। ৬১ নসত্তনিষত্তানুত্তপ্রতূর্ত্তসূর্ত্তগূর্ত্তানি ছন্দসি। ৬২ ক্বিন্‌প্রত্যয়স্য কুঃ। ৬৩ নশের্ব্বা। ৬৪ মো নো ধাতোঃ। ৬৫ ম্বোশ্চ। ৬৬ সসজুষো রুঃ। ৬৭ অবয়াঃ শ্বেতবাঃ পুরোডাশ্চ। ৬৮ অহন্। ৬৯ রোঽসুপি। ৭০ অম্নরূধরবরিত্যুভয়থা ছন্দসি। ৭১ ভুবশ্চ মহাব্যাহৃতেঃ। ৭২ বসুস্রংসুধ্বংস্বনডুহাং দঃ। ৭৩ তিপ্যনস্তেঃ। ৭৪ সিপি ধাতো রুর্ব্বা। ৭৫ দশ্চ। ৭৬ র্বোরুপধায়া দীর্ঘ ইকঃ। ৭৭ হলি চ। ৭৮ উপধায়াং চ। ৭৯ ন ভকুর্ছুরাম্। ৮০ অদসোঽসের্দাদু দো মঃ। ৮১ এত ঈদ্বহুবচনে। ৮২ বাক্যস্য টেঃ প্লুত উদাত্তঃ। ৮৩ প্রত্যভিবাদেঽশূদ্রে। ৮৪ দূরাদ্ধূতে চ। ৮৫ হৈহেপ্রয়োগে হৈহয়োঃ। ৮৬ গুরোরনৃতোঽনন্ত্যস্যাপ্যেকৈকস্য প্রাচাম্। ৮৭ ওমভ্যাদানে। ৮৮ যে যজ্ঞকর্ম্মণি। ৮৯ প্রণবষ্টেঃ। ৯০ যাড্যাস্তঃ। ৯১ ব্রূহিপ্রেষ্যশ্রৌষড্বৌষডাবহানামাদেঃ। ৯২ অগ্নীৎপ্রেষণে পরস্য চ। ৯৩ বিভাষা পৃষ্টপ্রতিবচনে হেঃ। ৯৪ নিগৃহ্যানুযোগে চ। ৯৫ আম্রেড়িতং ভর্ৎসনে। ৯৬ অঙ্গযুক্তং তিঙাকাঙ্ক্ষম্। ৯৭ বিচার্য্যমাণানাম্। ৯৮ পূর্ব্বং তু ভাষায়াম্। ৯৯ প্রতিশ্রবণে চ। ১০০ অনুদাত্তং প্রশ্নান্তাভিপূজিতয়োঃ। ১০১ চিদিতি চোপমার্থে প্রযুজ্যমানে। ১০২ উপরিস্বিদাসীদিতি চ। ১০৩ স্বরিতমাম্রেড়িতেঽসূয়াসংমতিকোপকুৎসনেষু। ১০৪ ক্ষিয়াশীঃপ্রৈষেষু তিঙাকাঙ্ক্ষম্। ১০৫ অনন্ত্যস্যাপি প্রশ্নাখ্যানয়োঃ। ১০৬ প্লুতাবৈচ ইদুতৌ। ১০৭ এচোঽপ্রগৃহ্যস্যাদূরাদ্ধূতে পূর্ব্বস্যার্দ্ধস্যাদুত্তরস্যেদুতৌ। ১০৮ তয়োর্য্বাবচি সংহিতায়াম্। পূর্ব্বত্রাচি ষচোর্নদত্তৈত ঈচ্চিদিত্যষ্টৌ।

তৃতীয়ঃ পাদঃ।

১ মতুবসো রু সম্বুদ্ধৌ ছন্দসি। ২ অত্রানুনাসিকঃ পূর্ব্বস্য তু বা। ৩ আতোঽটি নিত্যম্। ৪ অনুনাসিকাৎপরোঽনুস্বারঃ। ৫ সমঃ সুটি। ৬ পুমঃ খয্যম্পরে। ৭ নশ্ছব্যপ্রশান্। ৮ উভয়থর্ক্ষু। ৯ দীর্ঘাদটি সমানপাদে। ১০ নূন্‌পে। ১১ স্বতবান্‌পায়ৌ। ১২ কানাম্রেড়িতে। ১৩ ঢো ঢে লোপঃ। ১৪ রো রি। ১৫ খরবসানয়োর্ব্বিসর্জনীয়ঃ। ১৬ রোঃ সুপি। ১৭ ভোভগোঅঘোপূর্ব্বস্য যোঽশি। ১৮ ব্যোর্লঘুপ্রযত্নতরঃ শাকটায়নস্য। ১৯ লোপঃ শাকল্যস্য। ২০ ওতো গার্গ্যস্য ২১ উঞি চ পদে। ২২ হলি সর্ব্বেষাম্। ২৩ মোঽনুস্বারঃ ২৪ নশ্চাপদান্তস্য ঝলি। ২৫ মো রাজি সমঃ ক্বৌ। ২৬ হে মপরে বা। ২৭ নপরে নঃ। ২৮ ঙ্‌ণোঃ কুক্‌টুক্‌শরি। ২৯ ডঃ সি ধুট্। ৩০ নশ্চ। ৩১ শি তুক্। ৩২ ঙমো হ্রস্বাদচি ঙমুণ্‌নিত্যম্। ৩৩ ময় উঞো বো বা। ৩৪ বিসর্জনীয়স্য সঃ। ৩৫ শর্পরে বিসর্জনীয়ঃ। ৩৬ বা শরি। ৩৭ কুপ্বোঃ ≍ক≍পৌ চ। ৩৮ সোঽপদাদৌ। ৩৯ ইণঃ ষঃ। ৪০ নমস্পুরসোর্গত্যোঃ। ৪১ ইদুদুপধস্য চাপ্রত্যয়স্য। ৪২ তিরসোঽন্যতরস্যাম্। ৪৩ দ্বিস্ত্রিশ্চতুরিতি কৃত্বোঽর্থে। ৪৪ ইসুসোঃ সামর্থ্যে।

৪৫ নিত্যং সমাসেঽনুত্তরপদস্থস্য। ৪৬ অতঃ কৃকমিকংসকুম্ভপাত্রকুশাকর্ণীষ্বন-ব্যয়স্য। ৪৭ অধঃশিরসী পদে। ৪৮ কস্কাদিষু চ। ৪৯ ছন্দসি বা প্রাম্রেড়িতয়োঃ। ৫০ কঃকরৎকরতিকৃধিকৃতেষ্বনদিতেঃ। ৫১ পঞ্চম্যাঃ পরাবধ্যর্থে। ৫২ পাতৌ চ বহুলম্। ৫৩ ষষ্ঠ্যাঃ পতিপুত্রপৃষ্ঠপারপদপয়স্পোষেষু। ৫৪ ইডায়া বা। ৫৫ অপদান্তস্য মূর্দ্ধন্যঃ। ৫৬ সহেঃ সাডঃ সঃ। ৫৭ ইণ্কোঃ। ৫৮ নুম্বিসর্জ্জনীয়-শর্ব্যবায়েঽপি। ৫৯ আদেশপ্রত্যয়য়োঃ। ৬০ শাসিবসিঘসীনাং চ। ৬১ স্তৌতিণ্যো-রেব ষণ্যভ্যাসাৎ। ৬২ সঃ স্বিদিস্বদিসহীনাং চ। ৬৩ প্রাক্সিতাদড্ব্যবায়েঽপি। ৬৪ স্থাদিষভ্যাসেন চাভ্যাসস্য। ৬৫ উপসর্গাৎ সুনোতিসুবতিস্যতিস্তৌতিস্তোভতিস্থা-সেনয়সেধসিচসঞ্জস্বঞ্জাম্। ৬৬ সদিরপ্রতেঃ। ৬৭ স্তন্ভেঃ। ৬৮ অবাচ্চালম্বনাবিদূর্য্যয়োঃ। ৬৯ বেশ্চ স্বনো ভোজনে। ৭০ পরিনিবিভ্যঃ সেবসিতসয়সিবুসহসুট্স্তুস্বঞ্জাম্। ৭১ সিবাদীনাং বাড্ব্যবায়েঽপি। ৭২ অনুবিপর্য্যভিনিভ্যঃ স্যন্দতেরপ্রাণিষু। ৭৩ বেঃ স্কন্দেরনিষ্ঠায়াম্। ৭৪ পরেশ্চ। ৭৫ পরিস্কন্দঃ প্রাচ্যভরতেষু। ৭৬ স্ফুরতিস্ফুলত্যো-র্নির্নিবিভ্যঃ। ৭৭ বেঃ স্কভ্নাতের্নিত্যম্। ৭৮ ইণঃ ষীধ্বংলুঙ্লিটাং ধোঽঙ্গাৎ। ৭৯ বিভাষেটঃ। ৮০ সমাসেঽঙ্গুলেঃ সঙ্গঃ। ৮১ ভীরোঃ স্থানম্। ৮২ অগ্নেঃ স্তুৎস্তোমসোমাঃ। ৮৩ জ্যোতিরায়ুষঃ স্তোমঃ। ৮৪ মাতৃপিতৃভ্যাং স্বসা। ৮৫ মাতুঃ পিতুর্ভ্যামন্যতরস্যাম্। ৮৬ অভিনিসঃ স্তনঃ শব্দসংজ্ঞায়াম্। ৮৭ উপসর্গপ্রাদুর্ভ্যাম-স্তির্য্যচ্পরঃ। ৮৮ সুবিনির্দুর্ভ্যঃ সুপিসূতিসমাঃ। ৮৯ নিনদীভ্যাং স্নাতেঃ কৌশলে। ৯০ সূত্রং প্রতিষ্ণাতম্। ৯১ কপিষ্ঠলো গোত্রে। ৯২ প্রষ্ঠোঽগ্রগামিনি। ৯৩ বৃক্ষাসনয়োর্বিষ্টরঃ। ৯৪ ছন্দোনাম্নি চ। ৯৫ গবিযুধিভ্যাং স্থিরঃ। ৯৬ বিকুশ-মিপরিভ্যঃ স্থলম্। ৯৭ অম্বাম্বগোভূমিসব্যাপদ্বিত্রিকুশেকুশঙ্কঙ্গুমঞ্জিপুঞ্জিপরমেবর্হি-র্দিব্যগ্নিভ্যঃ স্থঃ। ৯৮ সুষামাদিষু চ। ৯৯ এতি সংজ্ঞায়ামগাৎ। ১০০ নক্ষত্রাদ্বা। ১০১ হ্রস্বাত্তাদৌ তদ্ধিতে। ১০২ নিসস্তপতাবনাসেবনে। ১০৩ যুষ্মত্তত্ততক্ষুঃষন্তঃপাদম্। ১০৪ যজুষ্যেকেষাম্। ১০৫ স্তুতস্তোময়োশ্ছন্দসি। ১০৬ পূর্ব্বপদাৎ। ১০৭ সুঞঃ। ১০৮ সনোতেরনঃ। ১০৯ সহেঃ পৃতনর্ত্তাভ্যাং চ। ১১০ ন রপরসৃপিসৃজিস্পৃশিস্পৃহি-সবনাদীনাম্। ১১১ সাৎপদাদ্যোঃ। ১১২ সিচো যঙি। ১১৩ সেধতের্গতৌ। ১১৪ প্রতিস্তব্ধনিস্তব্ধৌ চ। ১১৫ সোঢ়ঃ। ১১৬ স্তম্ভুসিবুসহাং চঙি। ১১৭ সুনোতেঃ স্যসনোঃ। ১১৮ সদেঃ পরস্য লিটি। ১১৯ নিব্যভিভ্যোঽড্ব্যবায়ে বা ছন্দসি। মতুবসো রুঞি চেদুদুপধস্য স্তৌতিণ্যোর্ভীরোর্হ্রস্বাত্তাদাবেকোনবিংশতিঃ।

চতুর্থঃ পাদঃ।

১ রষাভ্যাং নো ণঃ সমানপদে। ২ অট্কুপ্বাঙ্নুম্ব্যবায়েঽপি। ৩ পূর্ব্বপদাৎ সংজ্ঞায়ামগঃ। ৪ বনং পুরগামিশ্রকাসিধ্রকাসারিকাকোটরাগ্রেভ্যঃ। ৫ প্রনিরন্তঃ-শরেক্ষুপ্লক্ষাম্রকার্ষ্যখদিরপীযূক্ষাভ্যোঽসংজ্ঞায়ামপি। ৬ বিভাষৌষধিবনস্পতিভ্যঃ। ৭ অহ্নোঽদন্তাৎ। ৮ বাহনমাহিতাৎ। ৯ পানং দেশে। ১০ বা ভাবকরণয়োঃ।

১১ প্রাতিপদিকান্তনুম্বিভক্তিষু চ। ১২ একাজুত্তরপদে ণঃ। ১৩ কুমতি চ। ১৪ উপসর্গাদসমাসেঽপি ণোপদেশস্য। ১৫ হিনু মীনা। ১৬ আনি লোট্। ১৭ নের্গদনদপতপদঘুমাস্যতিহন্তিয়াতিবাতিদ্রাতিপ্সাতিবপতিবহতিশাম্যতিচিনোতিদেগ্ধিষু চ। ১৮ শেষে বিভাষাকখাদাবষান্ত উপদেশে। ১৯ অনিতেঃ। ২০ অন্তঃ। ২১ উভৌ সাভ্যাসস্য। ২২ হন্তেরৎপূর্ব্বস্য। ২৩ বমোর্ব্বা। ২৪ অন্তরদেশে। ২৫ অয়নং চ। ২৬ ছন্দস্যাদবগ্রহাৎ। ২৭ নশ্চ ধাতুস্থোরুষুভ্যঃ। ২৮ উপসর্গাদ্বহুলম্। ২৯ কৃত্যচঃ। ৩০ ণের্ব্বিভাষা। ৩১ হলশ্চেজুপধাৎ। ৩২ ইজাদেঃ সনুমঃ। ৩৩ বা নিংসনিক্ষনিন্দাম্। ৩৪ ন ভাভূপূকমিগমিপ্যায়ীবেপাম্। ৩৫ ষাৎ পদান্তাৎ। ৩৬ নশেঃ ষান্তস্য। ৩৭ পদান্তস্য। ৩৮ পদব্যবায়েঽপি। ৩৯ ক্ষুভ্নাদিষু চ। ৪০ স্তোঃ শ্চুনা শ্চুঃ। ৪১ ষ্টুনা ষ্টুঃ। ৪২ ন পদান্তাট্টোরনাম্। ৪৩ তোঃ ষি। ৪৪ শাৎ। ৪৫ যরোঽনুনাসিকেঽনুনাসিকো বা। ৪৬ অচো রহাভ্যাং দ্বে। ৪৭ অনচি চ। ৪৮ নাদিন্যাক্রোশে পুত্রস্য। ৪৯ শরোঽচি। ৫০ ত্রিপ্রভৃতিষু শাকটায়নস্য। ৫১ সর্ব্বত্র শাকল্যস্য। ৫২ দীর্ঘাদাচার্য্যাণাম্। ৫৩ ঝলাং জশ্ ঝশি। ৫৪ অভ্যাসে চর্চ্চ। ৫৫ খরি চ। ৫৬ বাবসানে। ৫৭ অণোঽপ্রগৃহ্যস্যানুনাসিকঃ। ৫৮ অনুস্বারস্য যয়ি পরসবর্ণঃ। ৫৯ বা পদান্তস্য। ৬০ তোর্লি। ৬১ উদঃ স্থাস্তম্ভোঃ পূর্ব্বস্য। ৬২ ঝয়ো হোঽন্যতরস্যাম্। ৬৩ শশ্ছোঽটি। ৬৪ হলো যমাং যমি লোপঃ। ৬৫ ঝরো ঝরি সবর্ণে। ৬৬ উদাত্তাদনুদাত্তস্য স্বরিতঃ। ৬৭ নোদাত্তস্বরিতোদয়মগার্গ্যকাশ্যপগালবানাম্। ৬৮ অ অ ইতি। রষাভ্যামুভৌ ষ্টুনা ষ্টু রুদঃ স্থাষ্টৌ।

ইত্যষ্টমোঽধ্যায়ঃ।

ইতি শ্রীপাণিনিমুনিপ্রণীতোঽষ্টাধ্যায়ীসূত্রপাঠঃ সমাপ্তঃ।

গণপাঠঃ।

প্রথমোঽধ্যায়ঃ।

১। সর্ব্বাদীনি সর্ব্বনামানি। সর্ব্ব বিশ্ব উভ উভয় ডতর ডতম অন্য অন্যতর ইতর ত্বৎ ত্ব নেম সম সিম। পূর্ব্ব পর অবর দক্ষিণ উত্তর অপর অধরাণি ব্যবস্থায়ামসংজ্ঞায়াম্। স্বমজ্ঞাতিধনাখ্যায়াম্। অন্তরং বহির্যোগোপসংব্যানয়োঃ। ত্যদ্ তদ্ যদ্ এতদ্ ইদম্ অদস্ এক দ্বি যুষ্মদ্ অস্মদ্ ভবৎ কিম্। ইতি সর্ব্বাদিঃ।

২। স্বরাদিনিপাতমব্যয়ম্। স্বর্ অন্তর্ প্রাতর্। অন্তোদাত্তাঃ। পুনর্ সনুতর্ উচ্চৈস্ নীচৈস্ শনৈস্ ঋধক্ ঋতে যুগপৎ আরাৎ [অন্তিকাৎ] পৃথক্। আদ্যুদাত্তাঃ। হ্যস্ শ্বস্ দিবা রাত্রৌ সায়ম্ চিরম্ মনাক্ ঈষৎ [শশ্বৎ] জোষম্ তূষ্ণীম্ বহিস্ অধস্

(অবস্) সময়া নিকষা স্বয়ম্ মৃষা নক্তম্ নঞ্ হেতৌ [হে হৈ] ইদ্ধা অদ্ধা সামি। অন্তোদাত্তাঃ। বৎ বত সনৎ সনাৎ তিরস্। আদ্যুদাত্তাঃ। অন্তরা। অন্তোদাত্তঃ। [অন্তরেণ] মক্ জ্যোক্ যোক্ নক্ কম্ শম্ সনা সহসা শ্রদ্ধা অলম্ স্বধা বষট্ বিনা নানা স্বস্তি অন্যৎ অস্তি উপাংশু ক্ষমা বিহায়সা দোষা মুধা দিষ্ট্যা বৃথা মিথ্যা। ক্ত্বাতোঽসুন্কসুনঃ। কৃন্মকারসংধ্যক্ষরান্তোঽব্যয়ীভাবশ্চ। পুরা মিথো মিথস্ [প্রায়স্ মুহুস্] প্রবাহুকম্ [প্রবাহিকা] আর্য্যহলম্ অভীক্ষম্ সাকম্ সার্দ্ধম্ সত্রম্ সমম্ নমস্ হিরুক্। তসিলাদয়স্তদ্ধিতা এধাচ্পর্য্যন্তাঃ শস্তসী কৃত্বসুচ্ সুচ্ আস্থালৌ। চ্ব্যর্থাশ্চ। [অথ] অম্ আম্ প্রতাম্ [প্রতান্] প্রশান্। আকৃতিগণোঽয়ম্। তেনান্যেঽপি। তথাহি। মাঙ্ শ্রম্ কামম্ [প্রকামম্] ভূয়স্ পরম্ সাক্ষাৎ সাচি (সাবি) সত্যম্ মঙ্ক্ষু সংবৎ অবশ্যম্ সপদি প্রাদুস্ আবিস্ অনিশম্ নিত্যম্ নিত্যদা সদা অজস্রম্ সন্ততম্ উষা ওম্ ভূর্ ভুবর্ ঝটিতি তরসা সুষ্ঠু কু অঞ্জসা অমিথু (অমিথূ) বিথক্ ভাজক্ অন্বক্ চিরায় চিরম্ চিররাত্রায় চিরস্য চিরেণ চিরাৎ অস্তম্ আনুষক্ অনুষক্ অনুষট্ অম্নস্ (অন্তস্) অম্নর্ (অন্তর্) স্থানে বরম্ দুষ্ঠু বলাৎ শু অর্ব্বাক্ শুদি বহি ইত্যাদি। তসিলাদয়ঃ প্রাক্ পাশপঃ। শস্প্রভৃতয়ঃ প্রাক্সমাসান্তেভ্যঃ। মান্তঃ কৃত্বোঽর্থঃ। তসিবতী। নানাঞাবিতি। ইতি স্বরাদিঃ।

৩। চাদয়োঽসত্ত্বে। চ বা হ [অহ] এব এবম্ নূনম্ শশ্বৎ যুপৎ (যুগপৎ) [ভূয়স্] সুপৎ কূপৎ কুবিৎ নেৎ চেৎ চণ্ কচ্চিৎ যত্র তত্র নহ হন্ত মাকিম্ [মাকীম্] মাকির্ নকিম্ [নকীম্] নকির্ [আকীম] মাঙ্ নঞ্ তাবৎ যাবৎ ত্বা ত্বৈ দ্বৈ [দ্বৈ রৈ] রৈ শ্রৌষট্ বৌষট্ স্বাহা স্বধা ওম্ তথা (তথাহি) খলু কিল অথ সু [সুষ্ঠু] স্ম অ ই উ ঋ ঌ এ ঐ ও ঔ দহ উঞ্ উকঞ্ বেলায়াম্ মাত্রায়াম্ যথা যৎ তৎ কিম্ পুরা বধা (বধ্বা) ধিক্ হাহা হেহৈ (হহে) পাট্ প্যাট্ আহো উতাহো হো অহো নো (নৌ) অথো নমু মন্যে মিথ্যা অসি ব্রূহি তু নু ইতি ইব বৎ বাৎ বন বত [সম্ বশম্ শিকম্ দিকম্] সনুকম্ ছংবট্ (ছংবট) শঙ্কে শুকম্ খম্ সনাৎ সনতর্ নহিকম্ সত্যম্ ঋতম্ অদ্ধা ইদ্ধা নোচেৎ নচেৎ নহি জাতু কথম্ কুতঃ কুত্র অব অনু হা [হৈ] আহোস্বিৎ শম্ কম্ স্বম্ দিষ্ট্যা পশু বট্ সহ [অনুষট্] আনুষক্ অঙ্গ ফট্ তাজক্ (ভাজক্) অয়ে অরে বাট্ (চাটু) কুম্ খুম্ ঘুম্ অম্ ঈম্ সীম্ সিম্ সি বৈ। উপসর্গবিভক্তিস্বরপ্রতিরূপকাশ্চ নিপাতাঃ। আকৃতিগণোঽয়ম্। ইতি চাদয়ঃ।

৪। প্রাদয়ঃ। প্র পরা অপ সম্ অনু অব নির্ দুর্ দুস্ বি আঙ নি, অধি অপি অতি সু উদ্ অভি, প্রতি পরি উপ ইতি।

৫। উর্য্যাদিচ্বিডাচশ্চ। উরী উররী তন্থী তালী আতালী বেতালী ধূলী ধূসী শকলা সংশকলা ভ্রংসকলা গুলগুধা সজূস্ ফল ফলী বিক্লী আক্লী আলোষ্ঠী কেবালী কেবাসী সেবাসী (পর্য্যালী) শেবালী বর্ষালী অত্যূমশা বশ্মসা [মস্মসা] মসমসা শ্রৌষট্ (শ্রৌষট্) বৌষট্ বষট্ স্বাহা স্বধা বন্ধা প্রাদুস্ শ্রৎ আবিস্। ইত্যুর্য্যাদয়ঃ।

৬। সাক্ষাৎপ্রভৃতীনি চ। সাক্ষাৎ মিথ্যা চিন্তা ভদ্রা রোচনা আস্থা অমা অদ্ধা প্রাজর্য্যা প্রাজরুহা বীজর্য্যা বীজরুহা সংসর্য্যা অর্থে লবণম্ উষ্ণম্ শীতম্

উদকম্ আর্দ্রম্ অগ্নৌ বশে বিকসনে প্রসহনে প্রতপনে প্রাদুস্ নমস্। আকৃতি-গণোঽয়ম্। ইতি সাক্ষাৎপ্রভৃতয়ঃ। ইতি প্রথমোঽধ্যায়ঃ।

দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ।

১। তিষ্ঠদ্গুপ্রভৃতীনি চ। তিষ্ঠদ্গু বহদ্গু আয়তীগবম খলেয়বম্ খলেবুসম্ লূনয়বম্ লূয়মানয়বম্ পূতয়বম্ পূতয়মানয়বম্ সংহৃতয়বম্ সংহ্রিয়মাণয়বম্ সংহৃতবুসম্ সংহ্রিয়মাণবুসম্ সমভূমি সমপদাতি সুষমম্ বিষমম্ দুঃষমম্ নিঃষমম্ অপসমম্ [প্রোঢম্] পাপসমম্ পুণ্যসমম্ প্রাহ্নম্ প্ররথম্ প্রমৃগম্ প্রদক্ষিণম্ [অপরদক্ষিণম্] সম্প্রতি অসম্প্রতি। ইচ্প্রত্যয়ঃ সমাসান্তঃ। ইতি তিষ্ঠদ্গুপ্রভৃতয়ঃ।

২। সপ্তমী শৌণ্ডৈঃ। শৌণ্ড ধূর্ত্ত কিতব ব্যাড় প্রবীণ সংবীত অন্তর অধি পটু পণ্ডিত কুশল চপল নিপুণ। ইতি শৌণ্ডাদয়ঃ।

৩। পাত্রেসমিতাদয়শ্চ। পাত্রেসমিতাঃ পাত্রেবহুলাঃ উদুম্বরমশকঃ (উদুম্বরমশকাঃ) উদুম্বরকৃমিঃ কূপকচ্ছপঃ অবটকচ্ছপঃ কূপমণ্ডূকঃ কুম্ভমণ্ডূকঃ উদপানমণ্ডূকঃ নগরকাকঃ নগরবায়সঃ মাতরিপুরুষঃ পিণ্ডীশূরঃ পিতরিশূরঃ গেহেশূরঃ গেহেনর্দী গেহেক্ষ্বেডী গেহেবিজিতী গেহেব্যাডঃ গেহেমেহী [গেহেদাহী] গেহেদৃপ্তঃ গেহেধৃষ্টঃ গর্ভে-তৃপ্তঃ আখনিকবকঃ গোষ্ঠেশূরঃ গোষ্ঠেবিজিতী গোষ্ঠেক্ষ্বেডী গোষ্ঠেপটুঃ গোষ্ঠেপণ্ডিতঃ গোষ্ঠেপ্রগল্ভঃ কর্ণেটিরিটিরা কর্ণেচুরুচুরা। আকৃতিগণোঽয়ম্। ইতি পাত্রেসমিতাদয়ঃ।

৪। উপমিতং ব্যাঘ্রাদিভিঃ সামান্যাপ্রয়োগে। ব্যাঘ্র সিংহ ঋক্ষ ঋষভ চন্দন বৃক বৃষ বরাহ হস্তিন্ তরু কুঞ্জর রুরু পৃষৎ পুণ্ডরীক পলাশ কিতব। ইতি ব্যাঘ্রাদয়ঃ। আকৃতিগণোঽয়ম্। তেন। মুখপদ্মম্ মুখকমলম্ করকিসলয়ম্ পার্থিবচন্দ্রঃ ইত্যাদি।

৫। শ্রেণ্যাদয়ঃ কৃতাদিভিঃ। শ্রেণি [উক] পূগ কুন্দুম (মুকুন্দ) [রাশি] নিচয় [বিশেষ] নিধন (বিধান) [পর] ইন্দ্র দেব মুণ্ড ভূত শ্রমণ বদান্য অধ্যাপক অভিরূপক ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় [বিশিষ্ট] পটু পণ্ডিত কুশল চপল নিপুণ কৃপণ। ইত্যেতে শ্রেণ্যাদয়ঃ।

৬। কৃত মিত মত ভূত উক্ত [যুক্ত] সমাজ্ঞাত সমাম্নাত সমাখ্যাত সম্ভাবিত [সংসেবিত] অবধারিত অবকল্পিত নিরাকৃত উপকৃত উপাকৃত [দৃষ্ট কলিত দলিত উদাহৃত বিশ্রুত উদিত]। আকৃতিগণোঽয়ম্। ইতি কৃতাদিঃ।

৭। শাকপার্থিবাদীনামুপসংখ্যানম্। শাকপার্থিব কুতপসৌশ্রুত অজাতৌল্বলি। আকৃতিগণোঽয়ম্। কৃতাপকৃত ভুক্তবিভুক্ত পীতবিপীত গতপ্রত্যাগত যাতানুযাত ক্রয়াক্রয়িকা পুটাপুটিকা ফলাফলিকা [মানোন্মানিকা]। ইতি শাকপার্থিবাদিঃ।

৮। কুমারশ্রমণাদিভিঃ। শ্রমণা প্রব্রজিতা কুলটা গর্ভিণী তাপসী দাসী বন্ধকী অধ্যাপক অভিরূপক পণ্ডিত পটু মৃদু কুশল চপল নিপুণ। ইতি শ্রমণাদয়ঃ।

৯। ময়ূরব্যংসকাদয়শ্চ। ময়ূরব্যংসক ছাত্রব্যংসক কম্বোজমুণ্ড যবনমুণ্ড। ছন্দসি। হস্তেগৃহ্য (হস্তগৃহ্য) পাদেগৃহ্য (পাদগৃহ্য) লাঙ্গূলেগৃহ্য (লাঙ্গূলগৃহ্য) পুনর্দায়। এহীডাদয়োঽন্যপদার্থে। এহীডং বর্ত্ততে। এহিয়বং বর্ত্ততে। এহিবাণিজা ক্রিয়া। অপেহিবাণিজা প্রেহিবাণিজা এহিস্বাগতা অপেহিস্বাগতা অপেহিদ্বিতীয়া প্রেহিদ্বিতীয়া এহিকটা অপেহিকটা প্রেহিকটা আহরকরটা প্রেহিকর্দ্দমা প্রেহিকর্দ্দমা প্রোহকর্দ্দমা বিধমচূড়া উদ্ধমচূড়া (উদ্ধরচূড়া) আহরচেলা আহরবসনা [আহরসেনা] আহরবনিতা (আহরবিনতা) কৃন্তবিচক্ষণা উদ্ধরোৎসৃজা উদ্ধরাবসৃজা উদ্ধমবিধমা উৎপচনিপচা উৎপতনিপতা উচ্চাবচম্ উচ্চনীচম্ আচোপচম্ আচপরাচম্ নখপ্রচম্ নিশ্চপ্রচম্ অকিংচন স্নাত্বাকালক পীত্বাস্থিরক ভুক্ত্বাসুহিত প্রোষ্যপাপীয়ান্ উৎপত্যপাকলা নিপত্যরোহিণী নিষণ্ণশ্যামা অপেহিপ্রঘসা এহিবিঘসা ইহপঞ্চমী ইহদ্বিতীয়া। জহি কর্ম্মণা বহুলমাভীক্ষ্ণ্যে কর্ত্তারং চাভিদধাতি। জহিজোড়ঃ (জহিজোড়ম্) জহিস্তম্বম্ (জহিস্তম্বঃ) [উজ্জহিস্তম্বম্]। আখ্যাতমাখ্যাতেন ক্রিয়াসাতত্যে। অশ্নীতপিবতা পচতভৃজ্জতা খাদতমোদতা খাদতবমতা (খাদতাচমতা) আহরনিবপা আহরনিষ্কিরা (আবপনিষ্কিরা) উৎপচবিপচা ভিন্দ্ধিলবণা কৃন্ধিবিচক্ষণা পচলবণা পচপ্রকূটা। আকৃতিগণোঽয়ম্। তেন। অকুতোভয়ঃ কান্দিশীকঃ (কান্দেশীকঃ) আহোপুরুষিকা অহমহমিকা যদৃচ্ছা এহিরেয়াহিরা উন্মৃজাবমৃজা দ্রব্যান্তরম্ অবশ্যকার্য্যম্। ইত্যাদি ময়ূরব্যংসকাদয়ঃ।

১০। যাজকাদিভিশ্চ। যাজক পূজক পরিচারক পরিবেষক (পরিষেচক) স্নাপক অধ্যাপক উৎসাহক উদ্বর্ত্তক হোতৃ ভর্ত্তৃ রথগণক পত্তিগণকঃ। ইতি যাজকাদয়ঃ।

১১। রাজদন্তাদিষু পরম্। রাজদন্তঃ অগ্রেবণম্ লিপ্তবাসিতম্ নগ্নমুষিতম্ সিক্তসংমৃষ্টম্ মৃষ্টলুঞ্চিতম্ অবক্লিন্নপক্বম্ অর্পিতোপ্তম্ উপ্তগাঢম্ উলূখলমুসলম্ তণ্ডুল-কিণ্বম্ দৃষদুপলম্ আরড্বায়নি (আরগ্বায়নবন্ধকী) চিত্ররথবাহ্লীকম্ অবন্ত্যশ্মকম্ শূদ্রার্য্যম্ স্নাতকরাজানৌ বিশ্বক্সেনার্জ্জুনৌ অক্ষিভ্রুবম্ দারগবম্ শব্দার্থৌ ধর্ম্মার্থৌ কামার্থৌ অর্থশব্দৌ অর্থধর্ম্মৌ অর্থকামৌ বৈকারিমতম্ গাজবাজম্ (গোজবাজম্) গোপালিধানপূলাসম্ (গোপালধানীপূলাসম্) পূলাসকারণ্ডম্ (পূলাসককুরণ্ডম্) স্থূলাসম্ (স্থূলপূলাসম্) উশীরবীজম্ [জিজ্ঞাস্থি] সিঞ্জাস্থম্ (সিঞ্জাশ্বত্থম্) চিত্রাস্বাতী (চিত্রস্বাতী) ভার্য্যাপতী দম্পতী জম্পতী জায়াপতী পুত্রপতী পুত্রপশূ কেশশ্মশ্রূ শিরোবিজু (শিরোবীজম্) শিরোজানু সর্পির্ম্মধুনী মধুসর্পিষী [আদ্যন্তৌ] অন্তাদী গুণবৃদ্ধী বৃদ্ধিগুণৌ। ইতি রাজদন্তাদিঃ।

১২। বাহিতাগ্ন্যাদিষু। আহিতাগ্নি জাতপুত্র জাতদন্ত জাতশ্মশ্রু তৈলপীত ঘৃতপীত [মদ্যপীত] উঢভার্য্য গতার্থ। আকৃতিগণোঽয়ম্। তেন। গডুকণ্ঠ অস্যুদ্যত (অরমুদ্যত) দণ্ডপাণি প্রভৃতয়োঽপি। ইত্যাহিতাগ্নয়ঃ।

১৩। কডারাঃ কর্ম্মধারয়ে। কডার গডুল খঞ্জ খোড কাণ কুণ্ঠ খলতি গৌর বৃদ্ধ ভিক্ষুক পিঙ্গ পিঙ্গুল (পিঙ্গল) তড তনু [জঠর] বধির মঠর কঞ্জ বর্ব্বর। ইতি কডারাদয়ঃ।

১৪। নৌকাকান্নশুকশৃগালবর্জ্জেষু। নৌ কাক অন্ন শুক শৃগাল। ইতি নাবাদয়ঃ।

১৫। প্রকৃত্যাদিভ্য উপসংখ্যানম্। প্রকৃতি প্রায় গোত্র সম বিষম দ্বিদ্রোণ পঞ্চক সাহস্র। ইতি প্রকৃত্যাদয়ঃ।

১৬। গবাশ্বপ্রভৃতীনি চ। গবাশ্বম্ গবাবিকম্ গবৈড়কম্ অজাবিকম্ [অজৈড়কম্] কুব্জবামনম্ কুব্জকিরাতম্ পুত্রপৌত্রম্ শ্বচণ্ডালম্ স্ত্রীকুমারম্ দাসীমাণবকম্ শাটীপটীরম্ শাটীপ্রস্থদম শাটীপট্টিকম্ উষ্ট্রখরম্ উষ্ট্রশশম্ মূত্রশকৃৎ মূত্রপুরীষম্ যকৃন্মেদঃ মাংসশোণিতম্ দর্ভশরম্ দর্ভপূতীকম্ অর্জ্জুনশিরীষম্ অর্জ্জুনপুরুষম্ তৃণোপলম্ (তৃণোলপম্) দাসীদাসম্ কুটীকুটম্ ভাগবতীভাগবতম্। ইতি গবাশ্বপ্রভৃতীনি।

১৭। ন দধিপয়আদীনি। দধিপয়সী সর্পির্ম্মধুনী মধুসর্পিষী ব্রহ্মপ্রজাপতী শিববৈশ্রবণৌ স্কন্দবিশাখৌ পরিব্রাজককৌশিকৌ (পরিব্রাট্‌কৌশিকৌ) প্রবর্গ্যোপসদৌ শুক্লকৃষ্ণৌ ইধ্মাবর্হিষী দীক্ষাতপসী [শ্রদ্ধাতপসী মেধাতপসী] অধ্যয়নতপসী উলূখল-মুসলে আদ্যবসানে শ্রদ্ধামেধে ঋক্‌সামে বাঙ্মনসে। ইতি দধিপয়আদীনি।

১৮। অর্দ্ধর্চ্চাঃ পুংসি চ। অর্দ্ধর্চ্চ গোময় কষায় কার্ষাপণ কুতপ কুসপ (কুণপ) কপাট শঙ্খ গূথ যূথ ধ্বজ কবন্ধ পদ্ম গৃহ সরক কংস দিবস যূষ অন্ধকার দণ্ড কমণ্ডলু মণ্ড ভূত দ্বীপ দ্যূত চক্র ধর্ম্ম কর্ম্মন্ মোদক শতমান যান নথ নখর চরণ পুচ্ছ দাড়িম হিম রজত সক্তু পিধান সার পাত্র ঘৃত সৈন্ধব ঔষধ আঢ়ক চষক দ্রোণ খলীন পাত্রীব ষষ্টিক বারবাণ (বারবারণ) প্রোথ কপিত্থ [শুষ্ক] শাল শীল শুক্ল (শুল্ক) শীধু কবচ রেণু [ঋণ] কপট শীকর মুসল স্নুবর্ণ বর্ণ পূর্ব্ব চমস ক্ষীর কর্ষ আকাশ অষ্টাপদ মঙ্গল নিধন নির্য্যাস জৃম্ভ বৃত্ত পুস্ত বুস্ত ক্ষ্বেড়িত শৃঙ্গ নিগড় [খল] মূলক মধু মূল স্থূল শরাব নাল বপ্র বিমান মুখ প্রগ্রীব শূল বজ্র কটক কণ্টক [কর্পট] শিখর কল্ক [বল্কল] নটমক (নাট মস্তক) বলয় কুসুম তৃণ পঙ্ক কুণ্ডল কিরীট [কুমুদ] অর্ব্বুদ অঙ্কুশ তিমির আশ্রয় ভূষণ ইকস (ইষ্বাস) মুকুল বসন্ত তটাক (তড়াগ) পিটক বিটঙ্ক বিড়ঙ্গ পিণ্যাক মাষ কোশ ফলক দিন দৈবত পিনাক সমর স্থাণু অনীক উপবাস শাক কর্পাস [বিশাল] চষাল (চখাল) খণ্ড দর নিটপ [রণ বল মক] মৃণাল হস্ত আর্দ্র হল [সূত্র] তাণ্ডব গাণ্ডীব মণ্ডপ পটহ সৌধ যোধ পার্শ্ব শরীর ফল [ছল] পুর (পুরা) রাষ্ট্র অম্বর বিম্ব কুট্টিম মণ্ডল (কুক্কুট) কুডপ ককুদ খণ্ডল তোমর তোরণ মঞ্চক পঞ্চক পুঙ্খ মধ্য [বাল] ছাল বল্মীক বর্ষ বস্ত্র বসু দেহ উদ্যান

উদ্যোগ স্নেহ স্তেন [স্তন স্বর] সঙ্গম নিষ্ক ক্ষেম শূক ক্ষত্র পবিত্র [যৌবন কলহ] মানক (পালক) মূষিক [মণ্ডল বস্কল] কুজ (কুঞ্জ) বিহার লোহিত বিষাণ ভবন অরণ্য পুলিন দৃঢ় আসন ঐরাবত শূর্প তীর্থ লোমন (লোমশ) তমাল লোহ দণ্ডক শপথ প্রতিসর দারু ধনুস্ মান বর্চ্চস্ক কূর্চ্চ তণ্ডক মঠ সহস্র ওদন প্রবাল শকট অপরাহ্ণ নীড় শকল তণ্ডুল। ইত্যর্দ্ধর্চ্চাদিঃ।

১৯। পৈলাদিভ্যশ্চ। পৈল শালঙ্কি সাত্যকি সাত্যংকামি রাহবি রাবণি ঔদঞ্চি ঔদব্রজি ঔদমেঘি ঔদব্যজ্জি (ঔদমজ্জি) ঔদভৃজ্জি দৈবস্থানি পৈঙ্গলোদায়নি রাহক্ষতি (রাহ ক্ষতি) ভৌলিঙ্গি রাণি ঔদন্যি ঔদ্গাহমানি ঔজ্জিহানি ঔদশুদ্ধি তদ্রাজাচ্চাণঃ (তদ্রাজ) আকৃতিগণোঽয়ম্। পৈলাদিঃ।

২০। ন তৌল্বলিভ্যঃ। তৌল্বলি ধারণি পারণি রাবণি দৈলীপি দৈবতি বার্কলি নৈবতি (নৈবকি) দৈবমিত্রি (দৈবমতি) দৈবযজ্ঞি চাফট্টকি বৈল্বকি বৈকি (বৈঙ্কি) আনুহারতি (আনুরাহতি) পৌষ্করসাদি আনুরোহতি আনুতি প্রাদোহনি নৈর্মিশ্রি প্রাডাহতি বান্ধকি বৈশীতি আসিনাসি আহিংসি আসুরি নৈমিষি আসিবন্ধকি পৌষ্পি কারেণুপালি বৈকর্ণি বৈরকি বৈহতি। ইতি তৌল্বল্যাদিঃ।

২১। যস্কাদিভ্যো গোত্রে। যস্ক লহ্য দ্রুহ্য অয়স্থূণ (অয়ঃস্থূণ) তৃণকর্ণ সদামত্ত কম্বলহার বহির্যোগ কর্ণাঢ়ক পিণ্ডীজঙ্ঘ বকসক্থ (বকসক্থ) বিশ্রি কুদ্রি অজবস্তি মিত্রযু রক্ষোমুখ জঙ্ঘারথ উৎকাস কটুক মথক (মন্থক) পুষ্করট্ (পুষ্করসদ্) বিষপুট উপরিমেখল ক্রোষ্টুকমান (ক্রোষ্টুমান) ক্রোষ্টুপাদ ক্রোষ্টুমায় শীর্ষমায় খরপ পদক বর্মুক ভলন্দন ভডিল ভণ্ডিল ভডিত ভণ্ডিত। এতে যস্কাদয়ঃ।

২২। ন গোপবনাদিভ্যঃ। গোপবন শেযু (শিগ্রু) বিন্দু ভাজন অশ্বাবতান শ্যামাক (শ্বোমাক) শ্যামক শ্যাপর্ণ। বিদাদ্যন্তর্গণোঽয়ং গোপবনাদিঃ।

২৩। তিককিতবাদিভ্যো দ্বন্দ্বে। তিককিতবাঃ বঙ্খরভণ্ডীরথাঃ উপকলমকাঃ পফকনরকাঃ বকনখগুদপরিণদ্ধাঃ উব্জককুভাঃ লঙ্কশান্তমুখাঃ উত্তরশলঙ্কটাঃ কৃষ্ণাজিন-কৃষ্ণসুন্দরাঃ ভ্রষ্টককপিষ্টলাঃ অগ্নিবেশদশেরুকাঃ। এতে তিককিতবাদয়ঃ।

২৪। উপকাদিভ্যোঽন্যতরস্যামদ্বন্দ্বে। উপক লমক ভ্রষ্টক কপিষ্ঠল কৃষ্ণাজিন কৃষ্ণসুন্দর চূড়ারক আডারক গডুক উদঙ্ক সুধায়ুক অবন্ধক পিঙ্গলক পিষ্ট সুপিষ্ট (সুপিষ্ঠ) ময়ূরকর্ণ খরীজঙ্ঘ শলাথল পতঞ্জল পদঞ্জল কঠেরণি কুষীতক কশকৃৎস্ন (কাশকৃৎস্ন) নিদাঘ কলশীকণ্ঠ দামকণ্ঠ কৃষ্ণপিঙ্গল কর্ণক পর্ণক জটিলক বধিরক জন্তুক অনুলোম অনুপদ প্রতিলোম অপজগ্ধ প্রতান অনভিহিত কমক বরাটক লেখাভ্রূ কমন্দক পিঞ্জূলক বর্ণক মসূরকর্ণ মদাঘ কবস্তক কমস্তক কদামত্ত দামকণ্ঠ। এতে উপকাদয়ঃ।

ইতি দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ।

তৃতীয়োঽধ্যায়ঃ।

১। ভৃশাদিভ্যো ভুব্যচ্বের্লোপশ্চ হলঃ। ভৃশ শীঘ্র চপল মন্দ পণ্ডিত উৎসুক সুমনস্ দুর্ম্মনস্ অভিমনস্ উন্মনস্ রহস্ রোহৎ রেহৎ সংশ্চৎ তৃপৎ শশ্বৎ ভ্রমৎ বেহৎ শুচিস্ শুচিবর্চ্চস্ অণ্ডর বর্চ্চস্ ওজস্ সুরজস্ অরজস্। এতে ভৃশাদয়ঃ।

২। লোহিতাদিডাজ্‌ভ্যঃ ক্যষ্। লোহিত চরিত নীল ফেন মদ্র হরিত দাস মন্দ। লোহিতাদিরাকৃতিগণঃ।

৩। সুখাদিভ্যঃ কর্ত্তৃবেদনায়াম্। সুখ দুঃখ তৃপ্ত কৃচ্ছ্র অস্র আস্র অলীক প্রতীপ করুণ কৃপণ সোঢ়। ইত্যেতানি সুখাদীনি।

৪। কণ্ড্বাদিভ্যো যক্। কণ্ডূঞ্ মন্তু হৃণীঙ বল্গু অসু [মনস্] মহীঙ্ লাট্ লেট্ ইরস্ ইরজ্ ইরঞ্ দুবস্ উষস্ বেট্ মেধা কুষুভ [নমস্] মগধ তন্তস্ পম্পস্ (পপস্) সুখ দুঃখ [ভিক্ষ চরণ চরম অবর] সপর অরর (অরর্) ভিষজ্ ভিষ্ণুজ্ [অপর আর] ইষুধ বরণ চুরণ তুরণ ভুরণ গদ্গদ এলা কেলা খেলা [বেলা শেলা] লিট্ লোট্ [লেখা লেখ] রেখা দ্রবস্ তিরস্ অগদ উরস্ তরণ (তরিণ) পয়স্ সম্ভূয়স্ সম্বর। আকৃতিগণোঽয়ম্। ইতি কণ্ড্বাদিঃ।

৫। নন্দিগ্রহিপচাদিভ্যো ল্যুণিন্যচঃ। নন্দিবাশিমদিদূষিসাধিবর্দ্ধিশোভিরোচিভ্যো ণ্যন্তেভ্যঃ সংজ্ঞায়াম্। নন্দনঃ বাশনঃ মদনঃ দূষণঃ সাধনঃ বর্দ্ধনঃ শোভনঃ রোচনঃ। সহিতপিদমঃ সংজ্ঞায়াম্। সহনঃ তপনঃ দমনঃ জল্পনঃ রমণঃ দর্পনঃ সংক্রন্দনঃ সঙ্কর্ষণঃ সংহর্ষণঃ জনার্দ্দনঃ যবনঃ মধুসূদনঃ বিভীষণঃ লবণঃ চিত্তবিনাশনঃ কুলদমনঃ [শত্রুদমনঃ]। ইতি নন্দ্যাদিঃ।

৬। গ্রাহী উৎসাহী উদ্দাসী উত্তাসী স্থায়ী মন্ত্রী সংমর্দ্দী। রক্ষশ্রুবপশাং নৌ। নিরক্ষী নিশ্রাবী নিবাপী নিশায়ী। যাচৃব্যাহৃব্রজবদবসাং প্রতিষিদ্ধানাম্। অযাচী অব্যাহারী অসংব্যাহারী অব্রাজী অবাদী অবাসী। অচামচিত্তকর্ত্তৃকাণাম্। অকারী অহারী অবিনায়ী [বিশায়ী বিষায়ী] বিশয়ী বিষয়ী দেশে। বিশয়ী বিষয়ী দেশঃ। অভিভাবী ভূতে। অপরাধী উপরোধী পরিভবো পরিভবী পরিভাবী। ইতি গ্রহাদিঃ।

৭। পচ বচ বপ বদ চল পত নদট্ ভষট্ প্লবট্ চরট্ গরট্ তরট্ চোরট্ গাহট্ সুরট্ দেবট্ [দোষট্] জর (রজ) মর (মদ) ক্ষম (ক্ষপ) সেব মেষ কোপ (কোষ) মেধ নর্ত্ত ব্রণ দর্শ সর্প [দম্ভ দর্প] জারভর শ্বপচ। পচাদিরাকৃতিগণঃ।

৮। কপ্রকরণে মূলবিভুজাদিভ্য উপসংখ্যানম্। মূলবিভুজ নখমুচ কাকগুহ কুমুদ মহীধ্র কুধ্র গিধ্র। আকৃতিগণোঽয়ম্। ইতি মূলবিভুজাদয়ঃ।

৯। পার্শ্বাদিষূপসংখ্যানম্। পার্শ্ব উদর পৃষ্ঠ উত্তান অবমূর্দ্ধন্। ইতি পার্শ্বাদিঃ।

১০। ভবিষ্যতি গম্যাদয়ঃ। গমী আগমী ভাবী প্রস্থায়ী প্রতিরোধী প্রতিবোধী প্রতিবোধী প্রতিয়ায়ী প্রতিযোগী। এতে গম্যাদয়ঃ।

১১। বিদাদিভ্যোঽঙ্। ভিদা বিদারণে। ছিদা দ্বৈধীকরণে। বিদা। ক্ষিপা। গুহা গির্য্যোষধ্যোঃ। শ্রদ্ধা মেধা গোধা। আরা শস্ত্র্যাম্। হারা। কারা বন্ধনে। ক্রিয়া। তারা জ্যোতিষি। ধারা প্রপাতনে। রেখা চূড়া পীড়া বপা বসা মৃজা। কৃপেঃ সম্প্রসারণং চ। কৃপা। ইতি ভিদাদিঃ।

১২। সম্পদাদিভ্যঃ ক্বিপ্। সম্পদ্ বিপদ্ আপদ্ প্রতিপদ্ পরিষদ্। এতে সম্পদাদয়ঃ।

১৩। ভীমাদয়োঽপাদানে। ভীম ভীষ্ম ভয়ানক বহুচর (বহু চরু) প্রস্কন্দন প্রতপন (প্রপতন) সমুদ্র স্রুব স্রুক্ বৃষ্টি (দৃষ্টি) রক্ষঃ সঙ্কসুক (শঙ্ক সুক) মূর্খ খলতি। আকৃতিগণোঽয়ম্। ইতি ভীমাদিঃ। ইতি তৃতীয়োঽধ্যায়ঃ।

চতুর্থোঽধ্যায়ঃ।

১। অজাদ্যতষ্টাপ্। অজা এডকা কোকিলা চটকা অশ্বা মূষিকা বালা হোডা পাকা বৎসা মন্দা বিলাতা পূর্ব্বাপিহাণা (পূর্ব্বাপহাণা) অপরাপহাণা। সম্ভস্রাজিন শণপিণ্ডেভ্যঃ ফলাৎ। সদচ্কাণ্ডপ্রান্তশতৈকেভ্যঃ পুষ্পাৎ। শূদ্রা চামহৎপূর্ব্বা জাতিঃ। ক্রুঞ্চা উষ্ণিহা দেববিশা জ্যেষ্ঠা কনিষ্ঠা। মধ্যমা পুংযোগেঽপি। মূলান্নঞঃ দংষ্ট্রা। এতেঽজাদয়ঃ।

২। ন ষট্স্বস্রাদিভ্যঃ। স্বসৃ দুহিতৃ ননান্দৃ যাতৃ মাতৃ তিসৃ চতসৃ। ইতি স্বস্রাদিঃ।

৩। নিত্যং সপত্ন্যাদিষু। সমান এক বীর পিণ্ড শ্ব (শিবী) ভ্রাতৃ ভদ্র পুত্র দাসাচ্ছন্দসি। ইতি সমানাদিঃ।

৪। ষিদ্গৌরাদিভ্যশ্চ। গৌর মৎস্য মনুষ্য শৃঙ্গ পিঙ্গল হয় গবয় মুকয় ঋষ্য [পুট তূণ] দ্রুণ দ্রোণ হরিণ কোকণ (কাকণ) পটর উণক [আমল] আমলক কুবল বিম্ব বদর ফর্করক (কর্কর) তর্কার শর্কার পুষ্কর শিখণ্ড সলদ শষ্কণ্ড সনন্দ সুষম সুষব অলিন্দ গডুল ষাণ্ডশ আঢক আনন্দ আশ্বত্থ সৃপাট আখক (আপচ্চিক) শষ্কুল সূর্য্য (সূর্ম্ম) শূর্প সূচ যূষ (পূষ) যূথ সূপ মেথ বল্লক ধাতক সল্লক মালক মালত সাল্বক বেতস বৃক্ষ (বৃস) অতস [উভয়] ভৃঙ্গ মহ মঠ ছেদ পেশ মেদ শ্বন্ তক্ষন্ অনডুহী অনড্বাহী। এষণঃ করণে। দেহ দেহল কাকাদন গবাদন তেজন রজন লবণ ঔদগাহমানি (আদগাহমানি) গোতম (গোতম) [পারক] অয়স্থূণ (অথঃস্থূণ) ভৌরিকি ভৌলিকি ভৌলিঙ্গি যান মেধ আলম্বি আলজি আলব্ধি আলক্ষি কেবাল আপক আরট নট টোট নোট মূলাট শাতন [পোতন] পাতন পাঠন (পানঠ) আস্তরণ অধিকরণ অধিকার অগ্রহায়ণী (আগ্রহায়ণী) প্রত্যবরোহিণী [সেচন]। সুমঙ্গলাৎ সংজ্ঞায়াম্। অণ্ডর সুন্দর মণ্ডল মন্থর মঙ্গল পট পিণ্ড [ষণ্ড] ঊর্দ্দ গুর্দ্দ শম সূদ আড (আর্দ্র) হুড (হুদ) পাণ্ড [ভাণ্ডল] ভাণ্ড

[লোহাণ্ড] কদর কন্দর কদল তরুণ তলুন কল্মায বৃহৎ মহৎ [সোম] সৌধর্ম্ম। রোহিণী নক্ষত্রে। রেবতী নক্ষত্রে। বিকল নিষ্কল পুষ্কল। কটাচ্ছোণিবচনে। পিপ্পল্যাদয়শ্চ। পিপ্পলী হরিতকী (হরীতকী) কোশাতকী শমী বরী শরী পৃথিবী ক্রোষ্টু মাতামহ পিতামহ। ইতি গৌরাদিঃ।

৫। বহ্বাদিভ্যশ্চ। বহু পদ্ধতি অঞ্চতি অঙ্কতি অংহতি শকটি (শকতি)। শক্তিঃ শস্ত্রে। শারি বারি রাতি রাধি [শাধি] অহি কপি যষ্টি মুনিঃ ইতঃ প্রাণ্যঙ্গাৎ। কৃদিকারাদক্তিনঃ। সর্ব্বতোঽক্তিন্নর্থাদিত্যেকে। চণ্ড অরাল কৃপণ কমল বিকট বিশাল বিশঙ্কট ভরুজ ধ্বজ চন্দ্রভাগান্নদ্যাম্ (চন্দ্রভাগা নদ্যাম্) কল্যাণ উদার পুরাণ অহন্ ক্রোড নখ খুর শিখা বাল শফ গুদ। আকৃতিগণোঽয়ম্। তেন। ভগ গল রাগ ইত্যাদি। ইতি বহ্বাদয়ঃ।

৬। শার্ঙ্গরবাদ্যঞো ঙীন্। শার্ঙ্গরব কাপটব গৌগ্গুলব ব্রাহ্মণ বৈদ গৌতম কামণ্ডলেয় ব্রাহ্মণকৃতেয় [আনিচেয়] আনিধেয় আশোকেয় বাৎস্যায়ন মৌঞ্জায়ন কৈকস কাপ্য (কাব্য) শৈব্য এহি পর্য্যেহি আশ্মরথ্য ঔদপান অরাল চণ্ডাল বতণ্ড ভোগবদ্গৌরিমতোঃ সংজ্ঞায়াং ঘাদিষু নিত্যং হ্রস্বার্থম্। নৃনরয়োর্বৃদ্ধিশ্চ। ইতি শার্ঙ্গরবাদিঃ।

৭। ক্রৌড্যাদিভ্যশ্চ। ক্রৌডি লাডি ব্যাডি আপিশলি আপক্ষিতি চৌপয়ত চৈটয়ত (বৈটয়ত) সৈকয়ত বৈল্বয়ত সৌধাতকি। সূত যুবত্যাম্। ভোজ ক্ষত্রিয়ে। যাতৈকি কৌটি ভৌরিকী ভৌলিকি [শাল্মলি] শালাস্থলি কাপিষ্ঠলি গৌকক্ষ্য। ইতি ক্রৌড্যাদিঃ।

৮। অশ্বপত্যাদিভ্যশ্চ। অশ্বপতি [জ্ঞানপতি] শতপতি ধনপতি গণপতি [স্থানপতি যজ্ঞপতি] রাষ্ট্রপতি কুলপতি গৃহপতি [পশুপতি] ধান্যপতি ধন্বপতি [বন্ধুপতি ধর্ম্মপতি] সভাপতি প্রাণপতি ক্ষেত্রপতি। ইত্যশ্বপত্যাদিঃ।

৯। উৎসাদিভ্যোঽঞ্। উৎস উদপান বিকর বিনদ মহানদ মহানস মহাপ্রাণ তরুণ তলুন। বষ্কয়াসে। পৃথিবী [ধেনু] পঙ্‌ক্তি জগতী ত্রিষ্টুপ্ অনুষ্টুপ্ জনপদ ভরত উশীনর গ্রীষ্ম পীলুকুণ। উদস্থান দেশে। পৃষদংশ ভল্লকীয় রথন্তর মধ্যংদিন বৃহৎ মহৎ সত্বৎ কুরু পঞ্চাল ইন্দ্রাবসান উষ্ণিহ্ ককুভ্ সুবর্ণ দেব গ্রীষ্মাদচ্ছন্দসি। ইত্যুৎসাদিঃ।

১০। বাহ্বাদিভ্যশ্চ। বাহু উপবাহু উপবাকু নিবাকু শিবাকু বটাকু উপনিন্দু (উপবিন্দু) বৃষলী বৃকলা চূড়া বলাকা মূষিকা কুশলা ভগলা (ছগলা) ধ্রুবকা [ধুবকা] সুমিত্রা দুর্ম্মিত্রা পুষ্করসদ্ অনুহরৎ দেবশর্ম্মন্ অগ্নিশর্ম্মন্ [ভদ্রশর্ম্মন্ সুশর্ম্মন্] কুনামন্ [সুনামন্] পঞ্চন্ সপ্তন্ অষ্টন্। অমিতৌজসঃ সলোপশ্চ। সুধাবৎ উদঞ্চু শিরস্ মাষ শরাবিন্ মরীচী ক্ষেমবৃদ্ধিন্ শৃঙ্খলতোদিন্ খরনাদিন্ নগরমর্দ্দিন্ লোমন্ অজীগর্ত্ত কৃষ্ণ যুধিষ্ঠির অর্জ্জুন সাম্ব গদ প্রদ্যুম্ন রাম [উদঙ্ক]। উদকঃ সংজ্ঞায়াম্। সম্ভূয়োম্ভসোঃ সলোপশ্চ। আকৃতিগণোঽয়ম্। তেন। সাত্বকিঃ জাঙ্ঘিঃ ঐন্দ্রশর্ম্মিঃ আজধেনবিঃ ইত্যাদি। ইতি বাহ্বাদয়ঃ।

১১। গোত্রে কুঞ্জাদিভ্যশ্চফঞ্। কুঞ্জ ব্রধ্ন শঙ্খ ভস্মন্ গণ লোমন্ শঠ শাক শুণ্ডা শুভ বিপাশ্ স্কন্দ স্কম্ভ। ইতি কুঞ্জাদিঃ।

১২। নড়াদিভ্যঃ ফক্। নড চর (বর) বক মুঞ্জ ইতিক ইতিশ উপক [এক] লমক। শলঙ্কু শলঙ্কং চ। সপ্তল বাজপ্য তিক। অগ্নিশর্ম্মন্বৃষগণে। প্রাণ নর সায়ক দাস মিত্র দ্বীপ পিঙ্গর পিঙ্গল কিঙ্কর কিঙ্কল [কাতর] কাতল কাশ্যপ (কুশ্যপ) কাশ্য কাল্য (কাব্য) অজ অমুষ্য (অমুয়) । কৃষ্ণরণৌ ব্রাহ্মণবাশিষ্ঠে। অমিত্র লিগু চিত্র কুমার। ক্রোষ্টু ক্রোষ্টং চ। লোহ দুর্গ স্তম্ভ শিংশপা অগ্র তৃণ শকট সুমনস্ সুমত মিমত ঋচ্ জলন্ধর অধ্বর যুগন্ধর হংসক দণ্ডিন্ হস্তিন্ [পিণ্ড] পঞ্চাল চমসিন্ সুকৃত্য স্থিরক ব্রাহ্মণ চটক বদর অশ্বল খরপ লঙ্ক ইন্ধ অস্র কামুক ব্রহ্মদত্ত উদুম্বর শোণ অলোহ দণ্ডপ। ইতি নড়াদিঃ।

১৩। অনুষ্যানন্তর্য্যে বিদাদিভ্যোঽঞ্। বিদ উর্ব্ব কশ্যপ কুশিক ভরদ্বাজ উপমন্যু কিলাত কন্দর্প (কিংদর্ভ) বিশ্বানর ঋষ্টিষেণ (ঋষ্টিষেণ) ঋতভাগ হর্য্যশ্ব প্রিয়ক আপস্তম্ব কূচবার শরদ্বৎ শুনক (শুনক্) ধেনু গোপবন শিগ্রু বিন্দু [ভোগক] ভাজন [শমিক] অশ্বাবতান শ্যামাক [শ্যাবাল] শ্যাপর্ণ হরিত কিদাস বহ্যস্ক অর্কলূষ (অর্কলূষ) বধ্যোগ বিষ্ণু বৃদ্ধ প্রতিবোধ রচিত রথীতর (রথন্তর) গবিষ্ঠির নিষাদ [শবর অলস] মঠর [মৃডাকু] সুপাকু মৃদু পুনর্ভূ পুত্র দুহিতৃ ননান্দৃ। পরস্ত্রী পরশুং চ। ইতি বিদাদিঃ।

১৪। গর্গাদিভ্যো যঞ্। গর্গ বৎস। বাজাসে। সঙ্কৃতি অজ ব্যাঘ্রপাৎ বিদভৃৎ প্রাচীনযোগ [অগস্তি] পুলস্তি চমস রেভ অগ্নিবেশ শঙ্খ শট শক এক ধূম অবট মনস্ ধনঞ্জয় বৃক্ষ বিশ্বাবসু জরমাণ লোহিত শংসিত বভ্রু বল্গু মণ্ডু গণ্ডু শঙ্কু লিগু গুহলু মন্তু মঙ্ক্ষু অলিগু জিগীষু মনু তন্তু মনায়ী সূনু কথক কন্থক ঋক্ষ তৃক্ষ (বৃক্ষ) [তনু] তরুক্ষ তলুক্ষ তণ্ড বতণ্ড কপিকত (কপি কত) কুরুকত অনডুহ্ কণ্ব শকল গোকক্ষ অগস্ত্য কণ্ডিনী যজ্ঞবল্ক পর্ণবল্ক অভয়জাত বিরোহিত বৃষগণ রহূগণ শণ্ডিল বর্ণক (চণক) চুলুক মুদ্গল মুসল জমদগ্নি পরাশর জতূকর্ণ (জাতূকর্ণ) মহিত মন্ত্রিত অশ্মরথ শর্করাক্ষ পূতিমাষ স্থূরা অররক (অররক) এলাক পিঙ্গল কৃষ্ণ গোলন্দ উলূক তিতিক্ষ ভিষজ (ভিষজ্) [ভিষ্ণজ] ভড়িত ভণ্ডিত দল্‌ভ চেকিত চিকিৎসিত দেবহূ ইন্দ্রহূ একলূ পিপ্পলূ বৃহদগ্নি [সুলোহিন্ উক্থ কুটীগু]। ইতি গর্গাদিঃ।

১৫। অশ্বাদিভ্যঃ ফঞ্। অশ্ব অশ্মন্ শঙ্খ শূদ্রক বিদ পুট রোহিণ খর্জ্জূর (খজুর) [খঞ্জার বস্ত] পিঞ্জূল ভডিল ভণ্ডিল ভাডিত ভণ্ডিত [প্রকৃত রামোদ] ক্ষান্ত [কাশ তীক্ষ্ণ গোলাঙ্ক অর্ক স্বর স্ফুট চক্র শ্রেষ্ঠ] পবিন্দ পবিত্র গোমিন্ শ্যাম ধূম ধূম্র বাগ্মিন্ বিশ্বানর কুট। শপ আত্রেয়ে। জন জড খড গ্রীষ্ম অর্হ কিত বিশংপ বিশাল গিরি চপল চুপ দাসক বৈল্য (বৈল্ব) প্রাচ্য [ধর্ম্ম] আনডুহ্য। পুংসি জাতে। অর্জ্জুন [প্রহৃত] সুমনস্ দুর্ম্মনস্ মন (মনস্) [প্রান্ত] ধ্বন। আত্রেয় ভরদ্বাজে। ভরদ্বাজ আত্রেয়ে। উৎস আতব কিতব [বদ ধন্য পাদ] শিব খদির। ইত্যশ্বাদি।

১৬। শিবাদিভ্যোঽণ্। শিব প্রোষ্ঠ প্রোষ্ঠিক চণ্ড জম্ভ ভূরি দণ্ড কুঠার ককুভ্ (ককুভা) অনভিম্লান কোহিত সুখ সন্ধি মুনি ককুৎস্থ কহোড় কোহড় কহূয় রহয় রোধ কপিঞ্জল (কুপিঞ্জল) খঞ্জন বতণ্ড তৃণকর্ণ ক্ষীরহ্রদ জলহ্রদ পথিক [পথিক] পিষ্ট হৈহয় [পার্ষিকা] গোপিকা কপিলিকা জটিলিকা বধিরিকা মঞ্জীরক [মজিরক] কৃষ্ণিক খঞ্জার খঞ্জাল [কর্ম্মারং] রেখ লেখ আলেখন বিশ্রবণ রবণ বর্ত্তনাক্ষ গ্রীবাক্ষ [বিটপ পিটক] পিটাক তৃক্ষাক নভাক ঊর্ণনাভ জরৎকারু [পৃথা উৎক্ষেপ] পুরোহিতিকা সুরোহিতিকা সুরোহিকা আর্য্যশ্বেত (অর্য্যশ্বেত) সুপিষ্ট মসুরকর্ণ ময়ূরকর্ণ [খর্জ্জূরকর্ণ] কদূরক তক্ষন্ ঋষ্টিষেণ গঙ্গা বিপাশ যস্ক লহ্য দ্রুহ্য অয়স্থূণ তৃণকর্ণ (তৃণ কর্ণ) পর্ণ ভলন্দন বিরূপাক্ষ ভূমি ইলা সপত্নী। দ্ব্যচো নদ্যাঃ। ত্রিবেণী ত্রিবণং চ। ইতি শিবাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

১৭। শুভ্রাদিভ্যশ্চ। শুভ্র বিষ্ট পুর (বিষ্টপুর) ব্রহ্মকৃত শতদ্বার শলাথল শলাকাভ্রূ লেখাভ্রূ (লেখাভ্র) বিকংসা (বিকাস) রোহিণী রুক্মিণী ধর্ম্মিণী দিশ্ শালূক অজবস্তি শকন্ধি বিমাতৃ বিধবা শুক বিশ দেবতর শকুনি শুক্র উগ্র স্তাতল (শতল) বন্ধকী সৃকণ্ডু বিস্রি অতিথি গোদন্ত কুশাম্ব মকষ্টু শাতাহর পবষ্টুরিক সুনামন্। লক্ষণশ্যাময়োর্ব্বাসিষ্ঠে। গোধা কৃকলাস অণীব প্রবাহণ ভরত (ভারত) ভরম মৃকণ্ডু কর্পূর ইতর অন্যতর আলীঢ় সুদন্ত সুদক্ষ সুবক্ষস্ সুদামন্ কদ্রু তুদ অকশায় কুমারিকা কুঠারিকা কিশোরিকা অম্বিকা জিহ্মাশিন্ পরিধি বায়ুদত্ত শকল শলাকা খড়ূর কুবেরিকা অশোকা গন্ধপিঙ্গলা খড়োন্মত্তা অনুদৃষ্টিন্ (অনুদৃষ্টি) জরতিন্ বলীবর্দ্দিন্ বিগ্র বীজ শ্বন্ অশ্মন্ অশ্ব অজির। ইতি শুভ্রাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

১৮। কল্যাণ্যাদীনামিনঙ্ চ। কল্যাণী সুভগা দুর্ভগা বন্ধকী অনুদৃষ্টি অনুসৃষ্টি (অনুসৃষ্টি) জরতী বলীবর্দ্দী জ্যেষ্ঠা কনিষ্ঠা মধ্যমা পরস্ত্রী। ইতি কল্যাণ্যাদি।

১৯। গৃষ্ট্যাদিভ্যশ্চ। গৃষ্টি হৃষ্টি বলি হলি বিশ্রি কুদ্রি অজবস্তি মিত্রয়ু। ইতি গৃষ্ট্যাদিঃ।

২০। রেবত্যাদিভ্যষ্ঠক্। রেবতী অশ্বপালী মণিপালী দ্বারপালী বৃকবঞ্চিন্ বৃকবন্ধু বৃকগ্রাহ কর্ণগ্রাহ দণ্ডগ্রাহ কুক্কুটাক্ষ (ককুদাক্ষ) [চামরগ্রাহ] ইতি রেবত্যাদিঃ।

২১। কুর্ব্বাদিভ্যো ণ্যঃ। কুরু গর্গর মঙ্গুষ অজমার রথকার বাবদূক। সম্রাজঃ ক্ষত্রিয়ে। কবি মতি (বিমতি) কাপিঞ্জলাদি বাক্ বামরথ পিতৃমৎ ইন্দ্রলাজী এজি বাতকি দামোষ্ণীষি গণকারি কৈশোরি কুট শালাকা (শলাকা) মুর পুর এরকা শুভ্র অভ্র দর্ভ কেশিনী। বেনাচ্ছন্দসি। শূর্পণায় শ্যাবনায় শ্যাবরথ শাবপুত্র সত্যংকার বড়ভীকার পথিকার মূঢ় শকন্ধু শঙ্কু শাক শালিন্ শালীন কর্ত্তৃ হর্ত্তৃ ইন পিণ্ডী। বামরথস্য কণ্বাদিবৎ স্বরবর্জ্জম্। ইতি কুর্ব্বাদিঃ।

২২। তিকাদিভ্যঃ ফিঞ্। তিক কিতক (কিতব) সংজ্ঞাবালশিখ (সংজ্ঞা বালা শিখা) উরশ (উরস্) শাঠ্য সৈন্ধব যমুন্দ রূপ্য গ্রাম্য নীল অমিত্র গৌকক্ষ্য (গৌকক্ষ্য) কুরু দেবরথ তৈতল ঔরশ (ঔরস) কৌরব্য ভৌরিকি ভৌলিকি

চৌপয়ত চৈটয়ত শীকয়ত ক্ষৈতয়ত বাজবত্র চন্দ্রমস্ শুভ গঙ্গা বরেণ্য সুপামন্ আরটব (আরব্ধ) বহ্বকা খল্যা (খল্যকা) বৃষ লোমক উদঞ্জ যজ্ঞ। ইতি তিকাদিঃ।

২৩। বাকিনাদীনাং কুক্ চ। বাকিন গোধের কার্কষ কাক লঙ্কা। চর্ম্মিবর্ম্মিণোর্নলোপশ্চ। ইতি বাকিনাদিঃ।

২৪। কম্বোজাল্লুক্। কম্বোজ চোল কেরল শক যবন। ইতি কম্বোজাদিঃ।

২৫। ন প্রাচ্যভর্গাদিযৌধেয়াদিভ্যঃ। ভর্গ করূশ কেকয় কশ্মীর সাল্ব সুস্থাল উরশ (উরস্) কৌরব্য। ইতি ভর্গাদিঃ।

২৬। যৌধেয় শৌক্রেয় শৌভ্রেয় জ্যাবাণেয় ঘার্ত্তেয় (ধৌর্ত্তেয়) ধার্ত্তেয় ত্রিগর্ত্ত ভরত উশীনর। ইতি যৌধেয়াদিঃ।

২৭ ভিক্ষাদিভ্যোঽণ্। ভিক্ষা গর্ভিণী ক্ষেত্র করীষ অঙ্কার (অঙ্গার) চর্ম্মিন্ (চর্ম্মন্) ধর্ম্মিন্ সহস্র যুবতি পদাতি পদ্ধতি অথর্ব্বন্ দক্ষিণা [ভূত বিষয় শ্রোত্র]। ইতি ভিক্ষাদিঃ।

২৮। খণ্ডিকাদিভ্যশ্চ। খণ্ডিক বড়বা। ক্ষুদ্রকডালবাৎ (ক্ষুদ্রকমালবাৎ) সেনাসংজ্ঞায়াম্। ভিক্ষুক শুক উলূক স্বন্ অহন্ যুগবরত্রা (যুগবরত্র) হলবন্ধা (হলবন্ধ)। ইতি খণ্ডিকাদিঃ।

২৯। পাশাদিভ্যো যঃ। পাশ তৃণ ধূম বাত অঙ্গার [পাটল] পোত গল পিটক পিটাক শকট হল [নট] বন। ইতি পাশাদিঃ।

৩০। খলাদিভ্য ইনির্ব্বক্তব্যঃ। খলিনী ডূকিনী (ডাকিনী) কুড়ম্বিনী (কুটুম্বিনী) ক্রমিণী অঙ্কিনী গবিনী রথিনী কুণ্ডলিনী। ইতি খলাদিঃ।

৩১ রাজন্যাদিভ্যো বুঞ্। রাজন্য আনৃত বাভ্রব্য শাকঙ্কায়ন দৈবয়াতব (দেবয়াত) [অব্রীড বরত্রা] জালংধরায়ণ [রাজায়ন] তেলু আত্মকামেয় অম্বরীষপুত্র বসাতি বৈল্বন শৈলূষ উদুম্বর তীব্র বৈল্বজ আর্জ্জুনায়ন সংপ্রিয় দাক্ষি ঊর্ণনাভ। ইতি রাজন্যাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৩২ ভৌরিক্যাদ্যৈষুকার্য্যাদিভ্যো বিধল্ভক্তলৌ। ভৌরিকি ভৌলিকী চৌপয়ত চৌটয়ত (চৈটয়ত) কাণেয় বাণিজক বাণিকাড্য (বালিকাড্য) সৈকয়ত বৈকয়ত। ইতি ভৌরিক্যাদিঃ।

৩৩। ঐষুকারি সারস্যায়ন (সারসায়ন) চান্দ্রায়ণ দ্ব্যাক্ষায়ণ ত্র্যাক্ষায়ণ ঔডায়ন জৌলায়ন খাড়ায়ন দাসমিত্রি দাসমিত্রায়ণ শৌদ্রায়ণ দাক্ষায়ণ শাপণ্ডায়ন (শায়ণ্ডায়ন) তার্ক্ষ্যায়ণ শৌভ্রায়ণ সৌবীর [সৌবীরায়ণ] শপণ্ড (শয়ণ্ড) শৌণ্ড শয়াণ্ড (শয়াণ্ড) বৈশ্বমানব বৈশ্বধ্যেনব (বৈশ্বধেনব) নড তুণ্ডদেব বিশ্বদেব [সাপিণ্ডি] ইত্যৈষুকার্য্যাদিঃ।

৩৪। ক্রতুকুথাদিসূত্রান্তাট্ঠক্। উক্থ লোকায়ত ন্যায় ন্যায় পুনরুক্ত নিরুক্ত নিমিত্ত দ্বিপদা জ্যোতিষ অনুকল্প যজ্ঞ [ধর্ম্ম] চর্চ্চা ক্রমেতর শ্লক্ষ (শ্লক্ষ্ণ) সংহিতা পদক্রম সংঘট (সংঘট্ট) বৃত্তি পরিষদ্ সংগ্রহ গণ [গুণ] আয়ুর্দ্দেব (আয়ুর্ব্বেদ)। ইত্যুক্থাদিঃ।

৩৫। ক্রমাদিভ্যো বুন্। ক্রম পদ মীমাংসা সামন্। ইতি ক্রমাদিঃ।

৩৬। বসন্তাদিভ্যষ্ঠক্। বসন্ত [গ্রীষ্ম] বর্ষা শরদ (শরৎ) হেমন্ত শিশির প্রথম গুণ চরম অনুগুণ অথর্ব্বন্ আথর্ব্বণ। ইতি বসন্তাদিঃ।

৩৭। সঙ্কলাদিভ্যশ্চ। সঙ্কল পুষ্কল উত্তম উড়ুপ উদ্বেপ উৎপুট কুম্ভ নিধান সুদক্ষ সুদত্ত সুভূত সুপূত সুনেত্র সুমঙ্গল সুপিঙ্গল সূত সিকত পূতিকা (পূতিক) পূলাস কূলাস পলাশ নিবেশ গবেশ (গবেষ) গম্ভীর ইতর আন্ অহন্ লোমন্ বেমন্ চরণ (বরুণ) বহুল সদ্যোজ অভিষিক্ত গোভৃৎ রাজভৃৎ ভল্ল মল্ল মাল। ইতি সঙ্কলাদিঃ।

৩৮। সুবাস্ত্বাদিভ্যোঽণ্। সুবাস্তু (সুবস্তু) বর্ণু ভণ্ডু খণ্ডু সেবালিন্ কর্পূরিন্ শিখণ্ডিন্ গর্ত্ত কর্কশ শকটীকর্ণ কৃষ্ণকর্ণ [কর্ক] কর্কন্ধূমতী গোহ অহিসকৃথ। ইতি সুবাস্ত্বাদিঃ।

৩৯। বুঞ্ছণ্কঠজিলসেনিরঢ়ঞ্ণ্যয়ফক্ফিফিঞিঞ্ঞ্যকক ঠকোঽরীহণকৃশাশ্বর্শ্যাকুমুদকাশ-তৃণপ্রেক্ষাশ্মসখিসঙ্কাশবলপক্ষকর্ণসুতঙ্গমপ্রগদিন্বরাহকুমুদাদিভ্যঃ। অরীহণ (অহীরণ) দ্রুঘণ দ্রুহণ ভলগ (ভগল) উলন্দ কিরণ সাংপরায়ণ কৌষ্টায়ন (কৌষ্ট্রায়ণ) ঔষ্ট্রায়ণ ত্রৈগর্ত্তায়ন মৈত্রায়ণ ভাস্ত্রায়ণ বৈমত্তায়ন (বৈমতায়ন) গৌমতায়ন সৌমতায়ন সৌসায়ন ধৌমতায়ন সৌমায়ন ঐন্দ্রায়ণ কৌদ্রায়ণ (কৌন্দ্রায়ণ) খাড়য়ন শাণ্ডিল্যায়ন রায়স্পোষ বিপথ বিপাশ উদ্দণ্ড [উদঞ্চন] খাণ্ডবীরণ বীরণ কাশকৃৎস্ন (কশকৃৎস্ন) জাম্ববত শিংশপা রৈবত (রেবত) বিল্ব সুযজ্ঞ শিরীষ বধির জম্বু খদির সুশর্ম্মন্ (সশর্ম্মন্) দলতৃ ভলন্দন খণ্ডু কলন (কনল) যজ্ঞদত্ত। ইত্যরীহণাদিঃ।

৪০। কৃশাশ্ব অরিষ্ট অরিশ্ম বেশ্মন্ বিশাল লোমশ রোমশ রোমক লোমক শবল কূট বর্চ্চল সুবর্চ্চল সুকর সূকর প্রাতর (প্রতর) সদৃশ পুরগ পুরাগ সুখ ধূম অজিন বিনত অবনত কুবিদ্যাস (বিকুট্যাস) পরাশর অরুস্ অযস্ মৌদ্গল্যাকর (মৌদ্গল্য যুকর)। ইতি কৃশাশ্বাদিঃ।

৪১। ঋশ্য (ঋষ্য) ন্যগ্রোধ শর নিলীন [নিবাস নিবাত] নিধান নিবন্ধন (নিবন্ধ) [বিবদ্ধ] পরিগূঢ় [উপগূঢ়] অসনি সিত মত বেশ্মন্ উত্তরাশ্মন্ অশ্মন্ স্থূল বাহু খদির শর্করা অনডুহ (অনডুহ্) অরডু পরিবংশ বেণু বীরণ খণ্ড দণ্ড পরিবৃত্ত কর্দ্দম অংশু। ইতি ঋশ্যাদিঃ।

৪২। কুমুদ শর্করা ন্যগ্রোধ ইক্কট সংকট কঙ্কট গর্ত্ত বীজ পরিবাপ নির্য্যাস শকট কচ মধু শিরীষ অশ্ব অশ্বত্থ বল্বজ যবাষ কূপ বিকঙ্কত দশগ্রাম। ইতি কুমুদাদিঃ।

৪৩। কাশ পাশ অশ্বত্থ পলাশ পীযূক্ষা চরণ বাস নড় বন কর্দ্দম কচ্ছূল কঙ্কট গুহা বিস তৃণ কর্পূর বর্ব্বর মধুর গ্রহ কপিত্থ জতু সীপাল। ইতি কাশাদিঃ।

৪৪। তৃণ নড় মূল বন পর্ণ বর্ণ বরাণ বিল পুল ফল অর্জ্জুন অর্ণ সুবর্ণ বল চরণ বুস। ইতি তৃণাদিঃ।

৪৫। প্রেক্ষা ফলকা (হলকা) বন্ধুকা ধ্রুবকা ক্ষিপকা ন্যগ্রোধ ইক্কট কঙ্কট [সঙ্কট] কট কূপ বুক পুক পুট মহ পরিবাপ যবাষ ধ্রুবকা গর্ত্ত কূপক হিরণ্য। ইতি প্রেক্ষাদিঃ।

৪৬। অশ্মন্ যূথ ঊষ মীন নদ দর্ভ বৃন্দ গুদ খণ্ড নগ শিখা কোট পাম কন্দ কান্দ কুল গহ্ব গুড় কুণ্ডল পীন গুহ। ইত্যশ্মাদিঃ।

৪৭। সখি অগ্নিদত্ত বায়ুদত্ত সখিদত্ত [গোপিল] ভল্লপাল (ভল্ল পাল) চক্র চক্রবাক ছগল অশোক করবীর বাসব বীর পূর্ ভজ্র কুশীরক শীহর (সীহর) সরক সরস সমর সমল সুরাস রোহ তমাল কদল সপ্তল। ইতি সখ্যাদিঃ।

৪৮। সঙ্কাশ কপিল কশ্মীর [সমীর] স্থরসেন সরক সুর। সুপন্থিন্‌পন্থ চ। যূপ (যূথ) [অংশ] অঙ্গ নাসা পলিত অনুনাশ অশ্মন্ কূট মলিন দশ কুম্ভ শীর্ষ চিরন্ত (বিরত) সমল সীর পঞ্জর পন্থ নল রোমন্ লোমন্ পুলিন সুপরি কটিপ সকর্ণক বৃষ্টি তীর্থ অগস্তি বিকর নাসিকা। ইতি সঙ্কাশাদিঃ।

৪৯। বল চুল নল দল বট লকুল উরল পুথ (পুল) মূল উলডুল (উল ডুল) বন কুল। ইতি বলাদিঃ।

৫০। পক্ষ তুক্ষ তুষ কুণ্ড অণ্ড কম্বলিকা বলিক চিত্র অস্তি। পথিন্‌পন্থ চ। কুম্ভ সীরক সরক সকল সরস সমল অতিশ্বন্ রোমন্ লোমন্ হস্তিন্ মকর লোমক শীর্ষ নিবাত পাক সহক (সিংহক) অঙ্কুশ সুবর্ণক হংসক হিংসক কুৎস বিল খিল যমল হস্ত কলা সকর্ণক। ইতি পক্ষাদিঃ।

৫১। কর্ণ বসিষ্ঠ অর্ক অর্কলূষ দ্রুপদ আনডুহ্য পাঞ্চজন্য স্ফিগ (স্ফিজ্) কুম্ভী কুন্তী জিত্বন্ জীবন্ত কুলিশ আণ্ডীবৎ (আণ্ডীবত) জব জৈত্র আকন (আনক)। ইতি কর্ণাদিঃ।

৫২। সুতংগম মুনিচিত বিপ্রচিত্ত মহাচিত্ত মহাপুত্র স্বন শ্বেত গড়িক (খড়িক) শুক্র বিগ্র বীজবাপিন্ (বীজ বাপিন্) অর্জুন শ্বন্ অজির জীব খণ্ডিন কর্ণ বিগ্রহ। ইতি সুতংগমাদিঃ।

৫৩। প্রগদিন্ মগদিন্ মদদিন্ কবিল খণ্ডিত গদিত চূড়ার মড়ার মন্দার কোবিদার। ইতি প্রগদ্যাদিঃ।

৫৪। বরাহ পলাশা (পলাশ) শেরীষ (শিরীষ) পিনদ্ধ নিবদ্ধ বলাহ স্থূল বিদগ্ধ [বিজগ্ধ] বিভগ্ন [নিমগ্ন] বাহু খদির শর্করা। ইতি বরাহাদিঃ।

৫৫। কুমুদ গোমথ রথকার দশগ্রাম অশ্বত্থ শাল্মলি [শিরীষ] মুনিস্থল কুণ্ডল কূট মধুকর্ণ ঘাসকুন্দ শুচিকর্ণ। ইতি কুমুদাদিঃ।

৫৬। বরণাদিভ্যশ্চ। বরণা শৃঙ্গী শাল্মলি শুণ্ডী শয়াণ্ডী পর্ণী তাম্রপর্ণী গোদ আলিঙ্গ্যায়ন জালপদী (জানপদী) জম্বু পুষ্কর চম্পা পম্পা বল্গু উজ্জয়নী গয়া মথুরা তক্ষশিলা উরসা গোমতী বলভী। ইতি বরণাদিঃ।

৫৭। মধ্বাদিভ্যশ্চ। মধু বিস স্থাণু বেণু কর্কন্ধু শমী করীর হিম কিশরা শর্য্যাণ মরুৎ বার্দ্দালী শর ইষ্টকা আসুতি শক্তি আসন্দী শকল শলাকা আমিষী ইক্ষু রোমন্ রুষ্টি রুষ্য তক্ষশিলা খড বট বেট। ইতি মধ্বাদিঃ।

৫৮। উৎকরাদিভ্যশ্ছঃ। উৎকর সম্ফল শফর পিপ্পল পিপ্পলীমূল অশ্মন্ সুবর্ণ খলাজিন তিক কিতব অণক ত্রৈবণ পিচুক অশ্বত্থ কাশ ক্ষুদ্র ভস্ত্রা শাল জন্যা অজির চর্ম্মন্ উৎক্রোশ ক্ষান্ত খদির শূর্পণায় শ্যাবনায় নৈবাকব তৃণ বৃক্ষ শাক পলাশ বিজিগীষা অনেক আতপ ফল সম্পর অর্ক গর্ত্ত অগ্নি বৈরাণক ইড়া অরণ্য নিশান্ত পর্ণ

নীচায়ক শংকর অনবোহিত ক্ষার বিশাল বেত্র অবীরণ খণ্ড বাতাগর মন্ত্রণাই ইন্দ্র-বৃক্ষ নিতান্তবৃক্ষ (নিতান্তাবৃক্ষ) আর্দ্রবৃক্ষ। ইত্যুৎকর দিঃ

৫৯। নডাদীনাং কুক্‌চ। নড প্লক্ষ বিল্ব বেণু বেত্র বেতস ইক্ষু কাষ্ঠ কপোত তৃণ। ক্রুঞ্চা হ্রস্বত্বঞ্চ। তক্ষন্নলোপশ্চ। ইতি নডাদিঃ।

৬০। কল্যাদিভ্যো ঢকঞ্‌। কলি উম্ভি পুষ্কর পুষ্কল মোহন কুম্ভী কুণ্ডিন নগরী মাহিষ্মতী বর্ম্মতী উখ্যা গ্রাম। কুড্যায়া যলোপশ্চ। ইতি কল্যাদিঃ।

৬১। নদ্যাদিভ্যো ঢক্‌। নদী মহী বারাণসী শ্রাবস্তী কৌশাম্বী বনকৌশাম্বী (বনকোশাম্বী) কাশপরী কাশফারী (কাশফরী) খাদিরী পূর্ব্বনগরী পাঠা মায়া শাল্বা দার্ব্বা সেতকী। বডবায়া বৃষে। ইতি নদ্যাদিঃ।

৬২। প্রস্থোত্তরপদপলদ্যাদিকোপধাদণ্‌। পলদী পরিষদ্‌ রোমক বাহীক কলকীট বহুকীট জালকীট কমলকীট কমলভিদা গোষ্ঠী নৈকতী পরিখা শূরসেন গোমতী পটচ্চর উদপান যকৃল্লোম। ইতি পলদ্যাদিঃ।

৬৩। কাশ্যাদিভ্যষ্ঠঞ্ঞিঠৌ। কাশি চেদি (বেদি) সাংযাতি সংবাহ অচ্যুত মোদমান শকুলাদ হস্তিকর্ষু কুনামন্‌ হিরণ্য করণ গোবাসন ভারঙ্গী অরিন্দম অরিত্র দেবদত্ত দশগ্রাম শৌবাবতান যুবরাজ উপরাজ দেবরাজ মোহন সিন্ধুমিত্র দাসমিত্র সুধামিত্র সোমমিত্র ছাগমিত্র সাধমিত্র (সধমিত্র) আপদাদিপূর্ব্বপদাৎকালান্তাৎ। আপদ্‌ ঊর্ধ্ব তৎ। ইতি কাশ্যাদিঃ।

৬৪। ধূমাদিভ্যশ্চ। ধূম ষডণ্ড শশাদন অর্জ্জুনাব মাহকস্থলী আনকস্থলী মাহিষস্থলী মানস্থলী অট্টস্থলী মদ্রকস্থলী সমুদ্রস্থলী দাণ্ডায়নস্থলী রাজস্থলী বিদেহ রাজগৃহ সাত্রাসাহ শষ্প মিত্রবর্ধ্র (মিত্রবর্দ্ধ) ভক্ষালী মদ্রকূল আজীকূল দ্ব্যাহব (দ্ব্যাহাব) ত্র্যাহব (ত্র্যাহাব) সংস্ফীয় বর্ব্বর বর্জ্জ্য গর্ত্ত আনত মাঠর পাথেয় ঘোষ পল্লী আরাজ্ঞী ধার্ত্তরাজ্ঞী আবয় তীর্থ। কূলাৎ সৌবীরেষু। সমুদ্রান্নাবি মনুষ্যে চ। কুক্ষি অন্তরীপ দ্বীপ অরুণ উজ্জয়নী পট্টার দক্ষিণাপথ সাকেত। ইতি ধূমাদিঃ।

৬৫। কচ্ছাদিভ্যশ্চ। কচ্ছ সিন্ধু বর্ণু গন্ধার মধুমৎ কম্বোজ কশ্মীর সাল্ব কুরু অনুষণ্ড দ্বীপ অনূপ অজবাহ বিজাপক কলূতর রঙ্কু। ইতি কচ্ছাদিঃ।

৬৬। গহাদিভ্যশ্চ। গহ অন্তস্থ সম বিষম। মধ্য মধ্যমং চাণ্‌চরণে। উত্তম অঙ্গ বঙ্গ মগধ পূর্ব্বপক্ষ অপরপক্ষ অধমশাখ উত্তমশাখ একশাখ সমানশাখ সমানগ্রাম একগ্রাম একবৃক্ষ একপলাশ ইষ্বগ্র ইষ্বনীক অবস্যন্দন কামপ্রস্থ খাডিকাকায়নি (খাডায়ন) কাঠেরণি লাবেরণি সৌমিত্রি শৈশিরি আসুৎ দৈবশর্ম্মি শ্রৌতি আহিংসি আমিত্রি ব্যাডি বৈজি আধ্যশ্বি আনৃশসি (আনৃশংসি) শৌঙ্গি আগ্নিশর্ম্মি ভৌজি বারাটকি বাল্মিকি (বাল্মীকি) ক্ষৈমবৃদ্ধি আশ্বত্থি ঔদ্গাহমাদি ঐক বিন্দবি দন্তাগ্র হংস তত্ত্বগ্র (তন্ত্বগ্রং) উত্তর অন্তর (অনন্তর)। মুখপার্শ্বতসোর্লোপঃ। জনপরয়োঃ কুক্‌চ। দেবস্য চ। বেণুকাদিভ্যশ্ছণ্‌। ইতি গহাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৬৭। সন্ধিবেলাদ্যৃতুনক্ষত্রেভ্যোঽণ্‌। সন্ধিবেলা সন্ধ্যা অমাবস্যা ত্রয়োদশী চতুর্দ্দশী পঞ্চদশী পৌর্ণমাসী প্রতিপৎ। সম্বৎসরাৎফলপর্ব্বণোঃ। ইতি সন্ধিবেলাদিঃ।

৬৮। দিগাদিভ্যো যৎ। দিশ্ বর্গ পুগ গণ পক্ষ ধায্য মিত্র মেধা অন্তর পথিন্ রহস্ অলীক উখা সাক্ষিন্ দেশ আদি অন্ত মুখ জঘন মেঘ যূথ। উদকাৎ সংজ্ঞায়াম্। ন্যায় (ন্যায়) বংশ বেশ কাল আকাশ ইতি দিগাদিঃ।

৬৯। পরিমুখাদিভ্যশ্চ। পরিমুখ পরিহনু পর্য্যোষ্ঠ পর্য্যুলূখল পরিসীর উপসীর উপস্থূণ উপকলাপ অনুপথ অনুপদ অনুগঙ্গ অনুতিল অনুসীত অনুসায় অনুমাষ অনুযব অনুযূপ অনুবংশ প্রতিশাখ। ইতি পরিমুখাদিঃ।

৭০। অধ্যাত্মাদিভ্যশ্চ। অধ্যাত্ম অধিদেব অধিভূত। ইত্যধ্যাত্মাদিঃ।

৭১। ঋগয়নাদিভ্যঃ। ঋগয়ন পদব্যাখ্যান ছন্দোমান ছন্দোভাষা ছন্দোবিচিতি ন্যায় পুনরুক্ত নিরুক্ত ব্যাকরণ নিগম বাস্তুবিদ্যা ক্ষত্রবিদ্যা অঙ্গবিদ্যা বিদ্যা উৎপাত উৎপাদ উদ্যাব সংবৎসর মুহূর্ত্ত উপনিষদ্ নিমিত্ত শিক্ষা ভিক্ষা। ইত্যৃগয়নাদিঃ।

৭২। শুণ্ডিকাদিভ্যোঽণ্। শুণ্ডিক কৃকণ স্থণ্ডিল উদপান উপল তীর্থ ভূমি তৃণ পর্ণ। ইতি শুণ্ডিকাদিঃ।

৭৩। শণ্ডিকাদিভ্যো ঞ্যঃ। শণ্ডিক সর্ব্বসেন সর্ব্বকেশ শক শট রক শঙ্খ বোধ। ইতি শণ্ডিকাদিঃ।

৭৪। সিন্ধুতক্ষশিলাদিভ্যোঽণঞৌ। সিন্ধু বর্ণু মধুমৎ কম্বোজ সাল্ব কশ্মীর গান্ধার কিষ্কিন্ধা উরসা দরদ (দরদ্) গন্দিকা। ইতি সিন্ধ্বাদিঃ।

৭৫। তক্ষশিলা বৎসোদ্ধরণ কৈর্ম্মেদুর গ্রামণী ছগল ক্রোষ্টুকর্ণ সিংহকর্ণ সঙ্কুচিত কিন্নর কাণ্ডধার পর্ব্বত অবসান বর্ব্বর কংস। ইতি তক্ষশিলাদিঃ।

৭৬। শৌনকাদিভ্যশ্ছন্দসি। শৌনক বাজসনেয় শার্ঙ্গরব শাপেয় শাষ্পেয় খাডায়ন স্তম্ভ স্কন্ধ দেবদর্শন রজ্জুভার রজ্জুকণ্ঠ কঠশাঠ কষায় তল দণ্ড পুরুষাংসক [অশ্বপে]। ইতি শৌনকাদিঃ।

৭৭। কুলালাদিভ্যো বুঞ্। কুলাল বরুড চণ্ডাল নিষাদ কর্ম্মার সেনা সিরিন্ধ্র (সিরিধ্র) সৈরিন্ধ্র দেবরাজ পর্ষৎ (পরিষৎ) বধূ মধু রুরু রুদ্র অনড়ুহ (অনডুহ্) ব্রহ্মন্ কুম্ভকার শ্বপাক। ইতি কুলালাদিঃ।

৭৮। রৈবতিকাদিভ্যশ্ছঃ। রৈবতিক স্বাপিশি ক্ষৈমবৃদ্ধি গৌরগ্রীব (গৌর-গ্রীবি) ঔদমেধি ঔদবাপি বৈজবাপি। ইতি রৈবতিকাদিঃ।

৭৯। বিল্বাদিভ্যোঽণ্। বিল্ব ব্রীহি কাণ্ড মুদ্গ মসূর গোধূম ইক্ষু বেণু গবেধুকা কর্পাসী পাটলী কর্কন্ধু কুটীর। ইতি বিল্বাদিঃ।

৮০। পলাশাদিভ্যো বা। পলাশ খদির শিংশপা স্পন্দন পুলাক করীর শিরীষ যবাস বিকঙ্কত। ইতি পলাশাদিঃ।

৮১। নিত্যং বৃদ্ধশরাদিভ্যঃ। শর দর্ভ মৃদ্ (মৃৎ) কুটী তৃণ সোম বল্বজ। ইতি শরাদিঃ।

৮২। তালাদিভ্যোঽণ্। তালাদ্ধনুষি বার্হিণ ইন্দ্রালিশ (ইন্দ্রালিষ) ইন্দ্রাদৃশ ইন্দ্রাযুধ চয় শ্যামাক পীযুক্ষা। ইতি তালাদিঃ।

৮৩। প্রাণিরজতাদিভ্যোঽঞ্। রজত সীস লোহ উদুম্বর নীপ দারু রোহীতক বিভীতক পীতদারু ত্রিকণ্টক কণ্টকার। ইতি রজতাদিঃ।

৮৪। প্লক্ষাদিভ্যোঽণ্। প্লক্ষ ন্যগ্রোধ অশ্বত্থ ইঙ্গুদী শিগ্রু [রুরু] কক্ষতু বৃহতী। ইতি প্লক্ষাদিঃ।

৮৫। হরীতক্যাদিভ্যশ্চ। হরীতকী কোশাতকী নখরজনী শষ্কণ্ডী দাড়ী দোড়ী শ্বেতপাকী অর্জ্জুনপাকী দ্রাক্ষা কালা ধ্বাক্ষা গভীকা কণ্টকারিকা পিপ্পলী চিম্পা (চিঞ্চা) শেফালিকা। ইতি হরীতক্যাদিঃ।

৮৬। মাশব্দাদিভ্য উপসংখ্যানম্। মাশব্দঃ। নিত্যশব্দঃ। কার্য্যশব্দঃ। ইতি মাশব্দাদিঃ।

৮৭। আহৌ প্রভূতমাদিভ্যঃ। প্রভূত পর্য্যাপ্ত। ইতি প্রভূতাদিঃ।

৮৮। পৃচ্ছতৌ সুস্নাতাদিভ্যঃ। সুস্নাত সুখরাত্রি সুখশয়ন। ইতি সুস্নাতাদিঃ।

৮৯। গচ্ছতৌ পরদারাদিভ্যঃ। পরদার গুরুতল্প। ইতি পরদারাদিঃ।

৯০। পর্পাদিভ্যঃ ষ্ঠন্। পর্প অশ্ব অশ্বত্থ রথ জাল ন্যাস ব্যাল। পাদঃ পচ্চ। ইতি পর্পাদিঃ।

৯১। বেতনাদিভ্যো জীবতি। বেতন বাহন অর্দ্ধবাহন ধনুর্দণ্ড জাল বেশ উপবেশ প্রেষণ উপবস্তি সুখ শয্যা শক্তি উপনিষদ্ উপদেশ স্ফিজ্ (স্ফিজ) পাদ [উপস্থ] উপস্থান উপহস্ত। ইতি বেতনাদিঃ।

৯২। হরত্যুৎসঙ্গাদিভ্যঃ। উৎসঙ্গ [উড়ুপ] উৎপুত [উৎপন্ন] উৎপুট পিটক পিটাক। ইত্যুৎসঙ্গাদিঃ।

৯৩। ভস্ত্রাদিভ্যঃ ষ্ঠন্। ভস্ত্রা ভরট ভরণ শীর্ষভার শীর্ষেভার অংসভার অংসেভার। ইতি ভস্ত্রাদিঃ।

৯৪। নির্বৃত্তেঽক্ষদ্যূতাদিভ্যঃ। অক্ষদ্যূত [জানুপ্রহৃত] জঙ্ঘাপ্রহৃত জঙ্ঘাপ্রহত পাদস্বেদন কণ্টকমর্দ্দন গতানুগ গতাগত যাতোপযাত অনুগত। ইত্যক্ষদ্যূতাদিঃ।

৯৫। অণ্মহিষ্যাদিভ্যঃ। মহিষী প্রজাপতি প্রজাবতী প্রলেপিকা বিলেপিকা অনুলেপিকা পুরোহিত মণিপালী অনুবারক [অনুচারক] হোতৃ যজমান। ইতি মহিষ্যাদিঃ।

৯৬। কিসরাদিভ্যঃ ষ্ঠন্। কিসর নরদ নলদ স্থাগল তগর গুগ্গুলু উশীর হরিদ্রা হরিদ্রু পর্ণী (পর্ণ্যী)। ইতি কিসরাদিঃ।

৯৭। ছত্রাদিভ্যো ণঃ। ছত্র শিক্ষা প্ররোহ স্থা বুভুক্ষা চুরা তিতিক্ষা উপস্থান কৃষি কর্ম্মন্ বিশ্বধা তপস্ সত্য অনৃত বিশিখা বিশিকা ভক্ষা উদস্থান পুরোডা শিক্ষা চুক্ষা মন্দ্র। ইতি ছত্রাদিঃ।

৯৮। প্রতিজনাদিভ্যঃ খঞ্। প্রতিজন ইদংযুগ সংযুগ সমযুগ পরযুগ পরকুল পরস্যকুল অমুষ্যকুল সর্ব্বজন বিশ্বজন মহাজন পঞ্চজন। ইতি প্রতিজনাদিঃ।

৯৯। কথাদিভ্যষ্ঠক্। কথা বিকথা বিশ্বকথা সংকথা বিতণ্ডা কুষ্টবিদ্ (কুষ্ঠবিদ্) জনবাদ জনেবাদ জনোবাদ বৃত্তি সংগ্রহ গুণ গণ আয়ুর্ব্বেদ। ইতি কথাদিঃ।

১০০। গুডাদিভ্যষ্ঠঞ্। গুড কুল্মাষ সক্তু অপূপ মাংসৌদন ইক্ষু বেণু সংগ্রাম সঙ্ঘাত [সংক্রাম সংবাহ] প্রবাস নিবাস উপবাস। ইতি গুড়াদিঃ।

ইতি চতুর্থোঽধ্যায়ঃ।

পঞ্চমোঽধ্যায়ঃ।

১। উগবাদিভ্যো যৎ। গো হবিস্ অক্ষর বিষ বর্হিস্ অষ্টকা স্বদা যুগ মেধা স্রুচ্। নাভি নভং চ। শুনঃ সম্প্রসারণং বা চ দীর্ঘত্বং তৎসন্নিয়োগেন চান্তোদাত্তত্বম্। ঊধসোঽনঙ্চ। কূপ খদ দর খর অসুর অধ্বন্ (অধ্বন) ক্ষর বেদ বীজ দীস (দীপ্ত)। ইতি গবাদিঃ।

২। বিভাষা হবিরপূপাদিভ্যঃ। অপূপ তণ্ডুল অভ্যূষ (অভূষ) [অভ্যোষ অবোষ অভ্যেষ] পৃথক ওদন সূপ পূপ কিণ্ব প্রদীপ মুসল কটক কর্ণবেষ্টক [ইর্গল] অর্গল। অন্নবিকারেভ্যশ্চ। যূপ স্থূণা দীপ অশ্ব পত্র। ইত্যপূপাদিঃ।

৩। অসমাসে নিষ্কাদিভ্যঃ। নিষ্ক পণ পাদ মাষ বাহ দ্রোণ ষষ্টি। ইতি নিষ্কাদিঃ।

৪। গোদ্ব্যচোঽসংখ্যাপরিমাণাশ্বাদের্যৎ। অশ্ব অশ্মন্ গণ ঊর্ণা (উর্ম) উমা ভঙ্গা (গঙ্গা) বর্ষা বসু। ইত্যশ্বাদিঃ।

৫। তদ্ধরতি বহত্যাবহতি ভারাদ্বংশাদিভ্যঃ। বংশ কুটজ বল্বজ মূল স্থূণা (স্থূণ) অক্ষ অশ্মন্ অশ্ব শ্লক্ষ্ণ ইক্ষু খট্বা। ইতি বংশাদিঃ।

৬। ছেদাদিভ্যো নিত্যম্। ছেদ ভেদ দ্রোহ দোহ নার্ত্তি (নর্ত্ত) কর্ষ [তীর্থ] সম্প্রয়োগ বিপ্রয়োগ প্রয়োগ [বিপ্রকর্ষ] প্রেষণ সম্প্রশ্ন বিপ্রশ্ন বিকর্ষ প্রকর্ষ। বিরাগ বিরঙ্গং চ। ইতি ছেদাদিঃ।

৭। দণ্ডাদিভ্যো যঃ। দণ্ড মুসল মধুপর্ক কশা অর্ঘ মেঘ মেধা সুবর্ণ উদক বধ যুগ গুহা ভাগ ইভ ভঙ্গ। ইতি দণ্ডাদিঃ।

৮। মহানাম্ন্যাদিভ্যঃ ষষ্ঠ্যন্তেভ্য উপসংখ্যানম্। মহানাম্নী আদিত্যব্রত গোদান। ইতি মহানাম্ন্যাদিঃ।

৯। অবান্তরদীক্ষাদিভ্যো ডের্নির্ব্বক্তব্যঃ। অবান্তরদীক্ষা তিলব্রত দেবব্রত। ইত্যবান্তরদীক্ষাদিঃ।

১০। ব্যুষ্টাদিভ্যোঽণ্। ব্যুষ্ট নিত্য নিষ্ক্রমণ প্রবেশন [উপসংক্রমণ] তীর্থ [অস্তরণ] সংগ্রাম সংঘাত অগ্নিপদ পীলুমূল (পীলূ মূল) প্রবাস উপবাস। ইতি ব্যুষ্টাদিঃ।

১১। তস্মৈ প্রভবতি সংতাপাদিভ্যঃ। সংতাপ সংনাহ সংগ্রাম সংযোগ সংপরায় [সংবেশন] সংপেষ নিষ্পেষ [সর্গ] নিসর্গ বিসর্গ উপসর্গ প্রবাস উপবাস সংঘাত সংবেষ সংবাস সম্মোদন [সক্তু]। মাংসৌদনাদ্বিগৃহীতাদপি। ইতি সন্তাপাদিঃ।

১২। তদপ্রকরণে উপবস্ত্রাদিভ্য উপসংখ্যানম্। উপবস্তৃ প্রাশিতৃ চূড়া শ্রদ্ধা। ইত্যুপবস্ত্রাদিঃ।

১৩। অনুপ্রবচনাদিভ্যশ্ছঃ। অনুপ্রবচন উত্থাপন উপস্থাপন সংবেশন প্রবেশন অনুপ্রবেশন অনুবাসন অনুবচন অনুবাচন অন্বারোহণ প্রারম্ভণ আরম্ভণ আরোহণ। ইত্যনুপ্রবচনাদিঃ।

১৪। স্বর্গাদিভ্যো যদ্বক্তব্যঃ। স্বর্গ যশস্ আয়ুস্ কাম ধন। ইতি স্বর্গাদিঃ।

১৫। পুণ্যাহবাচনাদিভ্যো লুগ্বক্তব্যঃ। পুণ্যাহবাচন স্বস্তিবাচন শান্তিবাচন। ইতি পুণ্যাহবাচনাদিঃ।

১৬। পৃথ্বাদিভ্যঃ ইমনিজ্বা। পৃথু মৃদু মহৎ পটু তনু লঘু বহু সাধু আশু উরু গুরু বহুল খণ্ড দণ্ড চণ্ড অকিঞ্চন বাল হোড পাক বৎস মন্দ স্বাদু হ্রস্ব দীর্ঘ প্রিয় বৃষ ঋজু ক্ষিপ্র ক্ষুদ্র অণু। ইতি পৃথ্বাদিঃ।

১৭। বর্ণদৃঢ়াদিভ্যঃ ষ্যঞ্চ। দৃঢ় বৃঢ পরিবৃঢ় ভৃশ কৃশ [বক্র] শুক্র চুক্র আম্র [কৃষ্ট] লবণ তাম্র শীত উষ্ণ জড বধির পণ্ডিত মধুর মূর্খ মূক। বের্যাতলাতমতির্মনঃ শারদানাম্। সমো মতিমনসোঃ। জবন। ইতি দৃঢ়াদিঃ।

১৮। গুণবচনব্রাহ্মণাদিভ্যঃ কর্ম্মণি চ। ব্রাহ্মণ বাডব মাণব। অর্হতো নুম্ চ। চোর ধূর্ত্ত আরাধয় বিরাধয় অপরাধয় উপরাধয় একভাব দ্বিভাব ত্রিভাব অন্যভাব অক্ষেত্রজ্ঞ সংবাদিন্ সম্বেশিন্ সম্ভাষিন্ বহুভাষিন্ শীর্ষঘাতিন্ বিঘাতিন্ সমস্থ বিষমস্থ পরমস্থ মধ্যমস্থ অনীশ্বর কুশল চপল নিপুণ পিশুন কুতূহল ক্ষেত্রজ্ঞ নিশ্ন বালিশ অলস দুঃপুরুষঃ কাপুরুষ রাজন্ গণপতি অধিপতি গডুল দায়াদ বিশস্তি বিষম বিপাত নিপাত। সর্ব্ববেদাদিভ্যঃ স্বার্থে। চতুর্ব্বেদস্যোভয়পদবৃদ্ধিশ্চ। শৌটীর। আকৃতিগণোঽয়ম্। ইতি ব্রাহ্মণাদিঃ।

১৯। চতুর্ব্বেদাদিভ্য উভয়পদবৃদ্ধিশ্চ। চতুর্ব্বেদ চতুরাশ্রম সর্ব্ববিদ্য ত্রিলোক ত্রিস্বর ষড়্গুণ সেনা অনন্তর সন্নিধি সমীপ উপমা সুখ তদর্থ ইতিহ মণিক। ইতি চতুর্ব্বর্ণাদিঃ।

২০। পত্যন্তপুরোহিতাদিভ্যো যক্। পুরোহিত। রাজাসে। গ্রামিক পিণ্ডিক সুহিত বালমন্দ (বাল মন্দ) খণ্ডিক দণ্ডিক বর্ম্মিক কার্ম্মিক ধার্ম্মিক শিলিক [সূতিক মূলিক তিলক] অঞ্জলিক (অন্তলিক) [রূপিক ঋষিক] পুত্রিক অবিক ছত্রিক পর্ষিক পথিক চর্ম্মিক [প্রতিক] সারথি আস্তিক সূচিক সংরক্ষসূচক (সংরক্ষ সূচক) নাস্তিক [অজানিক শাকর নাগর চূড়িক]। ইতি পুরোহিতাদিঃ।

২১। প্রাণভৃজ্জাতিবয়োবচনোদ্গাত্রাদিভ্যোঽঞ্। উদ্গাতৃ উন্নেতৃ প্রতিহর্ত্তৃ প্রশাস্তৃ হোতৃ পোতৃ হর্ত্তৃ রথগণক পত্তিগণক সুষ্ঠু দুষ্ঠু অধ্বর্য্যু বধূ। সুভগ মন্ত্রে। ইত্যুদ্গাত্রাদিঃ।

২২। হায়নান্তযুবাদিভ্যোঽণ্। যুবন্ স্থবির হোতৃ যজমান পুরুষাসে। ভ্রাতৃ কুতুক শ্রমণ (শ্রণম) কটুক কমণ্ডলু কুস্ত্রী সুস্ত্রী দুঃস্ত্রী সহৃদয় দুর্হৃদয় সুহৃদ্ দুর্হৃদ্ সুভ্রাতৃ দুর্ভ্রাতৃ বৃষল পরিব্রাজক সব্রহ্মচারিন্ অনৃশংস। হৃদয়াসে কুশল চপল নিপুণ পিশুন কুতূহল ক্ষেত্রজ্ঞ। শ্রোত্রিয়স্য যলোপশ্চ। ইতি যুবাদিঃ।

২৩। দ্বন্দ্বমনোজ্ঞাদিভ্যশ্চ। মনোজ্ঞ প্রিয়রূপ অভিরূপ কল্যাণ মেধাবিন্ আঢ্য কুলপুত্র ছান্দস ছাত্র শ্রোত্রিয় চোর ধূর্ত্ত বিশ্বদেব যুবন্ কুপুত্র গ্রামপুত্র গ্রামকুলাল গ্রামড (গ্রামষণ্ড) গ্রামকুমার সুকুমার বহুল [অবশ্যপুত্র] অমুষ্যপুত্র অমুষ্যকুল সারপুত্র শতপুত্র। ইতি মনোজ্ঞাদিঃ।

২৪। তস্য পাকমূলে পীল্বাদিকর্ণাদিভ্যঃ কুণজাহচৌ। পীলু কর্কন্ধূ (কর্কন্ধু) শমী করীর বল (বকুল) বদর অশ্বত্থ খদির। ইতি পীল্বাদিঃ।

২৫। কর্ণ অক্ষি নখ মুখ কেশ পাদ গুল্ম ভ্রূ শৃঙ্গ দন্ত ওষ্ঠ পৃষ্ঠ। ইতি কর্ণাদিঃ।

২৬। তদস্য সংজাতং তারকাদিভ্য ইতচ্। তারকা পুষ্প কর্ণক মঞ্জরী ঋজীষ [ক্ষণ সূচ] মূত্র নিষ্ক্রমণ পুরীষ উচ্চার প্রচার [বিচার] কুড্মল কণ্টক মুসল [মুকুল] কুসুম কুতূহল স্তবক (স্তবক) কিসলয় পল্লব [খণ্ড] বেগ নিদ্রা মুদ্রা বুভুক্ষা [ধেনুষ্যা] পিপাসা শ্রদ্ধা অভ্র পুলক অঙ্গারক বর্ণক দ্রোহ দোহ সুখ দুঃখ উৎকণ্ঠা ভর ব্যাধি বর্ম্মন্ ব্রণ গৌরব শাস্ত্র সরংগ তিলক চন্দ্রক অন্ধকার গর্ব্ব কুমুর (মুকুর) হর্ষ উৎকর্ষ [রণ] কুবলয় গর্দ্ধ ক্ষুধ্ সীমন্ত জ্বর গর রোগ রোমাঞ্চ পণ্ডা কজ্জল তৃষ্ কোরক কল্লোল স্থপুট ফল কঞ্চুক শৃঙ্গার অঙ্কুর শৈবল বকুল শ্বভ্র আরাল কলঙ্ক কর্দম [কন্দল] মূর্চ্ছা অঙ্গার হস্তক প্রতিবিম্ব বিঘ্নতন্ত্র প্রত্যয় দীক্ষা গর্জ। গর্ভাদপ্রাণিনি। ইতি তারকাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

২৭। বিমুক্তাদিভ্যোঽণ্। বিমুক্ত দেবাসুর রক্ষোঽসুর উপসদ্ সুবর্ণ পরিসারক [সদসৎ] বসু মরুৎ পত্নীবৎ বসুমৎ মহীয়ত্ব সত্বৎ বর্হবৎ দশার্ণ দশার্হ বয়স্ হবির্দ্ধান পতত্রিন্ মহিত্রী অস্যহত্যা সোমাপূষন্ (সোমাপূষন্) ইড়া অগ্নাবিষ্ণু উর্ব্বশী বৃত্রহন্। ইতি বিমুক্তাদিঃ।

২৮। গোষদাদিভ্যো বুন্। গোষদ (গোষদ্) ইষেত্বা মাতরিশ্বন্ দেবস্যত্বা দেবীরাপঃ কৃষ্ণোঽস্যাখরেষ্ঠঃ দেবীংধিয়া (দেবীংধিয়) রক্ষোহণ যুঞ্জান অঞ্জন প্রভূত প্রতূর্ত্ত কৃশানু (কৃশাকু)। ইতি গোষদাদিঃ।

২৯। আকর্ষাদিভ্যঃ কন্। আকর্ষ ৎসরু পিশাচ পিচণ্ড অশনি অশ্মন্ নিচয় চয় [বিজয়] জয় আচয় নয় পাদ দীপ হ্রদ হ্রাদ হ্লাদ [গদগদ] শকুনি। ইত্যাকর্ষাদিঃ।

৩০। ইষ্টাদিভ্যশ্চ। ইষ্ট পূর্ত্ত উপাসাদিত নিগদিত পরিগদিত [পরিবাদিত] নিকথিত নিষাদিত নিপঠিত কল্কলিত পরিকলিত সংরক্ষিত পরিরক্ষিত অর্চ্চিত গণিত অবকীর্ণ আযুক্ত গৃহীত আম্নাত শ্রুত অধীত [অবধান] আসেবিত অবধারিত অবকল্পিত নিরাকৃত উপকৃত উপাকৃত অনুযুক্ত অনুগণিত অনুপঠিত ব্যাকুলিত। ইতীষ্টাদিঃ।

৩১। রসাদিভ্যশ্চ। রস রূপ বর্ণ গন্ধ স্পর্শ শব্দ স্নেহ ভাব। গুণাৎ। একাচঃ। ইতি রসাদিঃ।

৩২। সিধ্মাদিভ্যশ্চ। সিধ্ম গডু মণি নাভি বীজ [বীণা] কৃষ্ণ নিষ্পাব পাংসু পার্শ্ব পর্শু হনু সক্তু মাস (মাংস)। পাষ্ণির্ধমন্যোর্দীর্ঘশ্চ। বাতদন্তবললাটানামূঙ্ চ। [জটাঘটাকটাকালাঃ ক্ষেপে। পর্ণ উদক প্রজ্ঞা সক্থি কর্ণ স্নেহ শীত শ্যাম পিঙ্গ পিত্ত পুষ্প পৃথু] মৃদু মঞ্জু [মণ্ড] পত্র চটু কপি গণ্ডু গ্রন্থি শ্রী কুশ ধারা বর্ম্মন্ পক্ষ্মন্ শ্লেষ্মন্ পেশ নিষ্পাদ্ কুণ্ড। ক্ষুদ্র জন্তূপতাপয়োশ্চ। ইতি সিধ্মাদিঃ।

৩৩। লোমাদিপামাদিপিচ্ছাদিভ্যঃ শনেলচঃ। লোমন্ রোমন্ বভ্রু হরি গিরি কর্ক কপি মুনি তরু। ইতি লোমাদিঃ।

৩৪। পামন্ বামন্ বেমন্ হেমন্ শ্লেষ্মন্ কদ্রু (কদ্রু) বলি সমান্ উষ্মন্ কৃমি। অঙ্গাৎ কল্যাণে। শাকীপলালীদদ্রূণাং হ্রস্বত্বং চ। বিষগিত্যুত্তরপদলোপশ্চাকৃতসন্ধেঃ। লক্ষ্মা অচ্চ। ইতি পামাদিঃ।

৩৫। পিচ্ছা উরস্ ধ্রুবক ধ্রুবক। জটাঘটাকালাঃ ক্ষেপে। বর্ণ উদক পঙ্ক প্রজ্ঞা। ইতি পিচ্ছাদিঃ।

৩৬। জ্যোৎস্নাদিভ্য উপসংখ্যানম্। জ্যোৎস্না তমিস্র কুণ্ডল কুতপ বিসর্প বিপাদিকা। ইতি জ্যোৎস্নাদিঃ।

৩৭। ব্রীহ্যাদিভ্যশ্চ। ব্রীহি মায়া [শালা] শিখা মালা মেখলা কেকা অষ্টকা পতাকা চর্ম্মন্ কর্ম্মন্ বর্ম্মন্ দংষ্ট্রা সংজ্ঞা বডবা কুমারী নৌ বীণা বলাকা যবখদনৌ কুমারী। শীর্ষান্নঞঃ। ইতি ব্রীহ্যাদিঃ।

৩৮। তুন্দাদিভ্য ইলচ্চ। তুন্দ উদর পিচণ্ড যব ব্রীহি। স্বাঙ্গাদ্বিবৃদ্ধৌ। ইতি তুন্দাদিঃ।

৩৯। অর্শআদিভ্যোঽচ্। অর্শস্ উরস্ তুন্দ চতুর পলিত জটা [ঘটা] ঘাটা অভ্র (অঘ) [কর্দম] অম্ল লবণ। স্বাঙ্গাদ্ধীনাৎ। বর্ণাৎ। ইত্যর্শাদি। আকৃতিগণঃ।

৪০। সুখাদিভ্যশ্চ। সুখ দুঃখ তৃপ্ত কৃচ্ছ্র অশ্র (আশ্র) আস্র (অস্র) অলীক কঠিণ সোঢ প্রতীপ শীল হল। মালা ক্ষেপে। [কৃপণ] প্রণায় (প্রণয়) দল কক্ষ। ইতি সুখাদিঃ।

৪১। পুষ্করাদিভ্যো দেশে। পুষ্কর পদ্ম উৎপল তমাল কুমুদ নড় কপিত্থ বিস মৃণাল কর্দ্দম শালূক বিগর্হ করীষ শিরীষ যবাস [প্রবাস] হিরণ্য কৈরব কল্লোল তট তরঙ্গ পঙ্কজ সরোজ রাজীব নালীক সরোরুহ পুটক অরবিন্দ অম্ভোজ অব্জ কমল [কল্লোল] পয়স্। ইতি পুষ্করাদিঃ।

৪২। বলাদিভ্যো মতুবন্যতরস্যাম্। বল উৎসাহ [উদ্ভাস উদ্বাস] উদ্দাস শিখা কুল চূড়া সুল কূল আয়াম ব্যায়াম উপয়াম আরোহ অবরোহ পরিণাহ [যুদ্ধ]। ইতি বলাদিঃ।

৪৩। দৃশিগ্রহণাদ্ভবদাদিযোগ এব। ভবান্ দীর্ঘায়ুঃ দেবানাং প্রিয়ঃ আয়ুষ্মান্। ইতি ভবদাদিঃ।

৪৪। দেবপথাদিভ্যশ্চ। দেবপথ [হংসপথ বারিপথ রথপথ] স্থলপথ করিপথ অজপথ রাজপথ শতপথ শঙ্কুপথ সিন্ধুপথ সিদ্ধগতি উষ্ট্রগ্রীব বামরজ্জু হস্ত ইন্দ্র দণ্ড পুষ্প মৎস্য। ইতি দেবপথাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৪৫। শাখাদিভ্যো যঃ। শাখা মুখ জঘন শৃঙ্গ মেঘ অভ্র চরণ স্কন্ধ স্কন্দ (স্কন্দ) উরস্ শিরস্ অগ্র শরণ। ইতি শাখাদিঃ।

৪৬। শর্করাদিভ্যোঽণ্। শর্করা কপালিকা কপাটিকা কপিষ্ঠিকা (কনিষ্ঠিকা) পুণ্ডরীক শতপত্র গোলোমন্ লোমন্ গোপুচ্ছ নরাচী নকুল সিকতা। ইতি শর্করাদিঃ।

৪৭। অঙ্গুল্যাদিভ্যষ্ঠক্। অঙ্গুলী ভরুজ বভ্রু বল্গু মণ্ডর মণ্ডল শষ্কুলী হরি কপি মুনি রুহ খল উদশ্বিৎ গোণী উরস্ কুলিশ। ইত্যঙ্গুল্যাদিঃ।

৪৮। দামন্যাদিত্রিগর্ত্তষষ্ঠাচ্ছঃ। দামনি ঔলপি বৈজবাপি ঔদকি ঔদঙ্কি অচ্যুতন্তি (আচ্যুতন্তি) অচ্যুতদন্তি (আচ্যুতদন্তি) শকুন্তকি আকিদন্তি ঔড়বি কাকদন্তকি শাক্রুংতপি সার্ব্বসেনি বিন্দু বৈন্দবি তুলভ মৌঞ্জায়ন কাকন্দি সাবিত্রীপুত্র। ইতি দামন্যাদিঃ।

৪৯। পর্শ্বাদিযৌধেয়াদিভ্যোঽণঞৌ। পর্শু অসুর রক্ষস্ বাহ্লীক বয়স্ বসু মরুৎ সত্বৎ দশার্হ পিশাচ অশনি কার্ষাপণ। ইতি পর্শ্বাদিঃ।

৫০। যৌধেয় [কৌশেয়] শৌভ্রেয় ধার্ত্তেয় জ্যাবাণেয় ত্রিগর্ত্ত ভরত উশীনর। ইতি যৌধেয়াদিঃ।

৫১। স্থূলাদিভ্যঃ প্রকারবচনে কন্। স্থূল অণু মাষেষু (মাষ ইষু)। কৃষ্ণ তিলেষু। যব ব্রীহিষু। ইক্ষু তিল। পাদাকালাবদাতসুরায়াম্। গোমূত্র আচ্ছাদনে। সুরা অহৌ। জীর্ণ শালিষু। পত্রমূল সমস্তো ব্যস্তশ্চ। কুমারীপুত্র কুমারীশ্বশুর মণি। ইতি স্থূলাদিঃ।

৫২। যাবাদিভ্যঃ কন্। যাব মণি অস্থি [তালু] জানু সান্দ্র পীত স্তম্ব। ঋতাবুষ্ণশীতে। পশৌ লূনবিপাতে। অণু নিপুণে। পুত্র কৃত্রিমে। স্নাত বেদসমাপ্তৌ। শূন্য রিক্তে। দান কুৎসিতে। তনু সূত্রে। ঈয়সশ্চ। জ্ঞাত অজ্ঞাত। কুমারাক্রীড়নকানি চ (কুমারক্রীড়কানি চ)। ইতি যাবাদিঃ।

৫৩। বিনয়াদিভ্যষ্ঠক্। বিনয় সময়। উপায়ী হ্রস্বত্বং চ। সম্প্রতি সঙ্গতি কথঞ্চিৎ অকস্মাৎ সমাচার উপচার সমায় (সময়াচার) ব্যবহার সম্প্রদান সমুৎকর্ষ সমূহ বিশেষ অত্যয়। ইতি বিনয়াদিঃ।

৫৪। প্রজ্ঞাদিভ্যশ্চ। প্রজ্ঞ বণিজ্ উশিজ্ উষ্ণিজ্ প্রত্যক্ষ [বিদ্বস্] বিদন্ ষোড়ন্ বিদ্যা মনস্। শ্রোত্র শরীরে। জুহ্বৎ। কৃষ্ণ মৃগে। চিকীর্ষৎ। চোর শত্রু যোধ চক্ষুস্ বসু [এনস্] মরুৎ ক্রুঞ্চ সত্বন্ত দশার্হ বয়স্ [ব্যাকৃত] অসুর রক্ষস্ পিশাচ অশনি কার্ষাপণ দেবতা বন্ধু। ইতি প্রজ্ঞাদিঃ।

৫৫। আদ্যাদিভ্য উপসংখ্যানম্। আদি মধ্য অন্ত পৃষ্ঠ পার্শ্ব। ইত্যাদ্যাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৫৬। অব্যয়ীভাবে শরৎপ্রভৃতিভ্যঃ। শরদ্ বিপাশ্ অনস্ মনস্ উপানহ্ অনডুহ্ দিব্ হিমবৎ হিরুক্ বিদ্ সদ্ দিশ্ দৃশ্ বিশ্ চতুর্ ত্যদ্ তদ্ যদ্ কিয়ৎ। জরায়া জরস্ চ। প্রতিপরসমনুভ্যোঽক্ষ্ণঃ। পথিন্। ইতি শরদাদিঃ।

৫৭। দ্বিদণ্ড্যাদিভ্যশ্চ। দ্বিদণ্ডি দ্বিমুসলি উভাঞ্জলি উভয়াঞ্জলি উভাদন্তি উভয়াদন্তি উভাহস্তি উভয়াহস্তি উভাকর্ণি উভয়াকর্ণি উভাপাণি উভয়াপাণি উভাবাহু উভয়াবাহু একপদি প্রোষ্ঠপদি আঢ্যপদি (আঢ্যপদি) সপদি নিকুচ্যকর্ণি সংহৃতপুচ্ছি অন্তেবাসি। ইতি দ্বিদণ্ড্যাদিঃ।

৫৮। পাদস্য লোপোঽহস্ত্যাদিভ্যঃ। হস্তিন্ [কুদ্দাল অশ্ব কশিক কুরুত] কটোল কটোলক গণ্ডোল গণ্ডোলক কণ্ডোল কণ্ডোলক অজ কপোত জাল গণ্ড মহেলা দাসী গণিকা কুসূল। ইতি হস্ত্যাদিঃ।

৫৯। কুম্ভপদীষু চ। কুম্ভপদী একপদী জালপদী [শূলপদী] মুনিপদী গুণপদী শতপদী সূত্রপদী গোধাপদী কলশীপুট্ বিপদী [তৃণপদী] দ্বিপদী ত্রিপদী ষট্পদী দাসীপদী শিতিপদী বিষ্ণুপদী সুপদী নিষ্পদী আর্দ্রপদী কুণিপদী কৃষ্ণপদী শুচিপদী দ্রোণীপদী (দ্রোণপদী) দ্রুপদী সূকরপদী শকৃৎপদী অষ্টাপদী স্থূণাপদী অপদী সূচীপদী। ইতি কুম্ভপদ্যাদিঃ।

৬০। উরঃপ্রভৃতিভ্যঃ কপ্। উরস্ সর্পিস্ উপানহ্ পুমান্ অনড্বান্ পয়ঃ নৌঃ লক্ষ্মীঃ দধি মধু শালী (শালিঃ)। অর্দ্ধাচ্চঞঃ। ইত্যুরঃপ্রভৃতয়ঃ।

ইতি পঞ্চমোঽধ্যায়ঃ।

ষষ্ঠোঽধ্যায়ঃ।

১। শকন্ধ্বাদিষু পররূপং বাচ্যম্। শকন্ধুঃ কর্কন্ধুঃ কুলটা। সীমন্তঃ কেশবেশেষু। হলীষা মনীষা লাঙ্গলীষা পতঞ্জলিঃ। সারঙ্গঃ পশুপক্ষিণোঃ। ইতি শকন্ধ্বাদিঃ।

২। পারস্করপ্রভৃতীনি চ সংজ্ঞায়াম্। পারস্করো দেশঃ। কারস্করো বৃক্ষঃ। রথস্পা নদী। কিষ্কুঃ প্রমাণম। কিষ্কিন্ধা গুহা। তদ্বৃহতোঃ করপত্যোশ্চৌরদেবতয়োঃ সুট্ তলোপশ্চ। প্রাতুম্পতৌ গবি কর্ত্তরি। ইতি পারস্করাদিঃ।

৩। উঞ্ছাদীনাং চ। উঞ্ছ ম্লেচ্ছ জঞ্জ নল্প (জল্প) জপ বধ। যুগ কালবিশেষে রথাদ্যুপকরণে চ। গরো দূষ্যে (গরো ভূষ্যে)। বেদবেগবেষ্টনবন্ধাঃ করণে। স্তুযুদ্রুবশ্ছন্দসি। (বর্ত্তনি স্তোত্রে) শ্বভ্রে দরঃ। সাম্বতাপৌ ভাবগর্হায়াম্। উত্তমশশ্বত্তমৌ সর্ব্বত্র। ভক্ষমন্থভোগমন্থাঃ। ইত্যুঞ্ছাদিঃ।

৪। বৃষাদীনাং চ। বৃষঃ জনঃ জ্বরঃ গ্রহঃ হয়ঃ গয়ঃ নয়ঃ তায়ঃ তয়ঃ চয়ঃ অমঃ বেদঃ সূদঃ অংশঃ গুহা। শমরণৌ সংজ্ঞায়াং সংমতৌ ভাবকর্ম্মণোঃ। মন্ত্রঃ শান্তিঃ কামঃ যামঃ আরা ধারা কারা বহঃ কল্পঃ পাদঃ। ইতি বৃষাদিঃ। আকৃতিগণঃ। অবিহিতলক্ষণমাদ্যুদাত্তত্বং বৃষাদি জ্ঞেয়ম্।

৫। বিস্পষ্টাদীনি গুণবচনেষু। বিস্পষ্ট বিচিত্র বিচিত্ত ব্যক্ত সম্পন্ন পটু পণ্ডিত কুশল চপল নিপুণ। ইতি বিস্পষ্টাদিঃ।

৬। কার্ত্তকৌজপাদয়শ্চ। কার্ত্তকৌজপৌ সাবর্ণিমাণ্ডুকেয়ৌ (সাবর্ণিমাণ্ডূকেয়ৌ) অবন্ত্যশ্মকাঃ পৈলশ্যাপর্ণেয়াঃ কপিশ্যাপর্ণেয়াঃ শৈতিকাক্ষপাঞ্চালেয়াঃ কটুকবাধূলেয়াঃ শাকলশুনকাঃ শাকলশণকাঃ শণকবাভ্রবাঃ আর্চাভিমৌদগলাঃ কুন্তিসুরাষ্ট্রাঃ চিন্তিসুরাষ্ট্রাঃ তণ্ডবতণ্ডাঃ অবিমত্তকামবিদ্ধাঃ বাভ্রবশালঙ্কায়নাঃ বাভ্রবদানচ্যুতাঃ কঠকালাপাঃ কঠকৌথুমাঃ কৌথুমলৌকাক্ষাঃ স্ত্রীকুমারম্ মৌদপৈপ্পলাদাঃ বৎসজরৎসঃ সৌশ্রুতপার্থবাঃ জরামৃত্যু যাজ্যানুবাক্যে। ইতি কার্ত্তকৌজপাদিঃ।

৭। কুরুগার্হপতরিক্তগুর্বসূতজরত্যশ্লীলদৃঢ়রূপা পারেবডবা তৈতিলকদ্রূঃ পণ্য-কম্বলো দাসীভারাণাঞ্চ। দাসীভারঃ দেবহূতিঃ দেবভীতিঃ দেবলাতিঃ বসুনীতিঃ (বসুমিতিঃ) ঔর্ধিঃ চন্দ্রমাঃ। ইতি দাসীভারাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৮। যুক্তারোহ্যাদয়শ্চ। যুক্তারোহী আগতরোহী আগতযোধী আগতবঞ্চী আগতনন্দী আগতপ্রহারী আগতমৎস্যঃ ক্ষীরহোতা ভগিনীভর্ত্তা গ্রামগোধুক্ অশ্বত্রিরাত্রঃ গর্গত্রিরাত্রঃ ব্যুষ্টিত্রিরাত্রঃ গণপাদঃ একাশিতিপাদ্। পাত্রে সমিতাদয়শ্চ। ইতি যুক্তারোহ্যাদিঃ।

৯। ঘোষাদিষু চ। ঘোষ ঘট (কট) বল্লভ হ্রদ বদরী পিঙ্গল (পিগলী) পিশঙ্গ মালা রক্ষা শালা (বৃট্) কূট (কট্) শাল্মলী অশ্বত্থ তৃণ [শিল্পী] মুনি প্রেক্ষাকু প্রেক্ষা। ইতি ঘোষাদিঃ।

১০। ছাত্র্যাদয়ঃ শালায়াম্। ছাত্রি পেলি ভাণ্ডি ব্যাডি আখণ্ডি আটি গোমি। ইতি ছাত্র্যাদিঃ।

১১। প্রস্থেঽবৃদ্ধমকর্কাদীনাম্। কর্কি (কর্কো) মঘী মকরী কর্কন্ধু শমী করীরি (করীর) কন্দুক কুবল (কবল) বদরী। ইতি কর্ক্যাদিঃ।

১২। মালাদীনাং চ। মালা শালা শোণা (শোণ) দ্রাক্ষা স্রাক্ষা ক্ষামা কাঞ্চী এক কাম। ইতি মালাদিঃ।

১৩। ক্রত্বাদয়শ্চ। ক্রতু দৃশীক প্রতীক প্রতূর্ত্তি হব্য ভগ। ইতি ক্রত্বাদিঃ।

১৪। আদিশ্চিহণাদীনাম্। চিহণ মডর মড্রুমর বৈতুল পটৎক বৈডালিকর্ণক বৈডালিকর্ণি কুক্কুট চিক্কণ চিৎকণ। ইতি চিহণাদিঃ।

১৫। বর্গ্যাদয়শ্চ। দিগাদিষু বর্গাদয়স্ত এব দন্তা বর্গ্যাদয়ঃ।

১৬। চূর্ণাদীন্যপ্রাণিষষ্ঠ্যাঃ। চূর্ণ করিব করিপ শাকিন শাকট দ্রাক্ষা তূস্ত কুন্দুম দলপ চমসী চক্কন চৌল। ইতি চূর্ণাদিঃ।

১৭। উভে বনস্পত্যাদিষু যুগপৎ। বনস্পতিঃ বৃহস্পতিঃ শচীপতিঃ তনূনপাৎ নরাশংসঃ শুনঃশেপঃ শণ্ডামর্কৌ তৃষ্ণাবরূত্রী লম্বাবিশ্ববয়সৌ মর্ম্মসু। ইতি বনস্পত্যাদিঃ।

১৮। সংজ্ঞায়ামনাচিতাদীনাম্। আচিত পর্যাচিত আস্থাপিত পরিগৃহতী নিরক্ত প্রতিপন্ন অপশ্লিষ্ট উপহিত উপস্থিত সংহিতাগবি। ইত্যাচিতাদিঃ।

১৯। প্রবৃদ্ধাদীনাং চ। প্রবৃদ্ধং যানম্। প্রবৃদ্ধো বৃষলঃ। প্রযুতা সূক্তাবঃ। আকর্ষেঽবহিতঃ। অবহিতো ভোগেষু। খট্বারূঢ়ঃ। কবিশস্তঃ। ইতি প্রবৃদ্ধাদিঃ।

২০। আকৃতিগণোঽয়ম্। তেন। প্রবৃদ্ধং যানম্। অপ্রবৃদ্ধো বৃষকৃতো রথ ইত্যাদি।

২১। কৃত্যোকেষ্ণুচ্চার্বাদয়শ্চ। চারু সাধু যৌধিক (যৌধকি) অনঙ্গমেজয় বদান্য অকস্মাৎ। বর্ত্তমানবর্দ্ধমানত্বরমাণধ্রিয়মাণক্রীয়মাণরোচমানশোভমানাঃ সংজ্ঞায়াম্। বিকারসদৃশে ব্যস্তসমস্তে। গৃহপতি গৃহপতিক। রাজাহ্বোশ্ছন্দসি। ইতি চার্বাদিঃ।

২২। ন গুণাদয়োঽবয়বাঃ। গুণ অক্ষর অধ্যায় সূক্ত ছন্দোমান। ইতি গুণাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

২৩। নিরুদকাদীনি চ। নিরুদক নিরুপল নির্ম্মক্ষিক নির্মশক নিষ্কালক নিষ্কালিক নিষ্পেষ দুস্তরীপ নিস্তরীপ নিস্তরীক নিরজিন [উদজিন] উপাজিন। পরের্হস্তপাদকেশকর্ষাঃ। ইতি নিরুদকাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

২৪। প্রত্তেরংশ্বাদয়স্তৎপুরুষে। অংশু জন [রাজন্] উষ্ট্র খেটক অজির আর্দ্রা শ্রবণ কৃত্তিকা আর্দ্ধপুর। ইত্যংশ্বাদিঃ।

২৫। উপাদ্দ্ব্যজজিনমগৌরাদয়ঃ। গৌর তৈষ তৈল লেট লোট জিহ্বা কৃষ্ণ কন্যা গুধ কল্প পাদ। ইতি গৌরাদিঃ।

২৬। ত্রিচক্রাদীনাং ছন্দস্যুপসংখ্যানম্। ত্রিচক্র ত্রিবৃৎ ত্রিবন্ধুর। ইতি ত্রিচক্রাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

২৭। স্ত্রিয়াঃ পুংবদ্ভাষিতপুংস্কাদনূঙ্ সমানাধিকরণে স্ত্রিয়ামপূরণীপ্রিয়াদিষু। প্রিয়া মনোজ্ঞা কল্যাণী সুভগা ভক্তিঃ সচিবা স্বসা (স্বা) কান্তা [ক্ষান্তা] সমা চপলা দুহিতা বামনা [তনয়া] ইতি প্রিয়াদিঃ।

২৮। তসিলাদিষ্বা কৃত্বসুচঃ। তসিল্ ত্রৎ তরপ্ তমপ্ চরট্, জাতীয়র্ কল্পপ্ দেশীয়র্ রূপপ্ পাশপ্ থল্ থাল্ দার্হিল্ তিল্ থ্যন্। ইতি তসিলাদয়ঃ।

২৯। কুক্কুট্যাদীনামণ্ডাদিষু পুংবদ্ভাবো বক্তব্যঃ। কুক্কুটী মৃগী কাকী অণ্ড পদ শাব ভ্রুকুংস ভৃকুটী। ইতি কুক্কুট্যাদ্যণ্ডাদী।

৩০। পৃষোদরাদীনি যথোপদিষ্টম্। পৃষোদর পৃষোত্থান বলাহক জীমূত শ্মশান উলূখল পিশাচ বৃসী ময়ূর। ইতি পৃষোদরাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৩১। বনগির্য্যোঃ সংজ্ঞায়াং কোটরকিংশুলুকাদীনাম্। কোটর মিশ্রক সিধ্রক পুরগ সারিক (শারিক)। ইতি কোটরাদিঃ।

৩২। কিংশুলুক শাল্ব নড্র (নড) অঞ্জন ভঞ্জন লোহিত কুক্কুট। ইতি কিংশুলুকাদিঃ।

৩৩। মতৌ বহ্বচোঽনজিরাদীনাম্। অজির খদির পুলিন হংসক (হংস) কারণ্ড (কারণ্ডব) চক্রবাক। ইত্যজিরাদিঃ।

৩৪। শরাদীনাং চ। শর বংশ ধূম অহি কপি মণি মুনি শুচি হনু। ইতি শরাদিঃ।

৩৫। অপীল্বাদীনামিতি বক্তব্যম্। পীলু দারু রুচি চারু গম্ কম্। ইতি পীল্বাদিঃ।

৩৬। বিল্বকাদিভ্যশ্ছস্য লুক্। ছবি ধনার্থং যে নডাদয়স্তে যদা ছসন্নিয়োগে কৃতকুগাগমস্তে বিল্বকাদয়ঃ। ইতি ষষ্ঠোঽধ্যায়ঃ।

সপ্তমোঽধ্যায়ঃ।

১। স্বাম্বাদয়শ্চ। স্বাম্বী পীত্বী। ইতি স্বাম্বাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

২। দ্বারাদীনাং চ। দ্বার স্বর [স্বাধ্যায়] ব্যল্কশ স্বস্তি স্বর্ স্ফ্যকৃৎ (স্প্যকৃৎ) স্বাদুমৃদু (স্বাদুমৃদু) শ্বস্ স্বন্ স্ব। ইতি দ্বারাদিঃ।

৩। স্বাগতাদীনাং চ। স্বাগত স্বধ্বর স্বঙ্গ ব্যঙ্গ ব্যবহার স্বপিতি (স্বপতি। ইতি স্বাগতাদিঃ।

৪। অনুশতিকাদীনাং চ। অনুশতিক অনুহোড অনুসংবরণ (অনুসংচরণ) অনুসংবৎসর অঙ্গারবেণু অতিহত্য [অস্যহত্য] অস্যহেতি বধ্যোগ পুষ্করসদ্ অনুহরৎ কুরুকত কুরুপঞ্চাল উদকশুদ্ধ ইহলোক পরলোক সর্ব্বলোক সর্ব্বপুরুষ সর্ব্বভূমি প্রয়োগ পরস্ত্রী। রাজপুরুষাৎষ্যঞি। সূত্রনড। ইত্যনুশতিকাদিঃ। আকৃতিগণোঽয়ম্।

৫। তেন। অভিগম অধিভূত অধিদেব চতুর্ব্বিদ্যা ইত্যাদি।

৬। ক্ষিপকাদীনাং চোপসংখ্যানম্। ক্ষিপকা ধ্রুবকা চরকা সেবকা করকা চটকা অবকা লহকা অলকা কন্যকা ধ্রুবকা এডকা। ইতি ক্ষিপকাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৭। ন্যঙ্কাদীনাং চ। ন্যঙ্কু মদ্গু ভৃগু দূরেপাক ফলেপাক ক্ষণেপাক দূরেপাকা ফলেপাকা দূরেপাকু ফলেপাকু তক্র (তত্র) বক্র (চক্র) ব্যতিষঙ্গ [অনুষঙ্গ] অবসর্গ [উপসর্গ] শ্বপাক মাংসপাক (মাসপাক) মূলপাক কপোতপাক উলূকপাল। সংজ্ঞায়াং মেঘনিদাঘাবদাঘার্ঘাঃ। ন্যগ্রোধ বীরুৎ। ইতি ন্যঙ্কাদিঃ।

৮। কণাদীনাং চেতি বক্তব্যম্। কণ রণ ভণ শ্রণ লুপ হেব হায়ি বাণি (চাণি) লোটি (লোটি) লোপি। ইতি কণাদিঃ।

ইতি সপ্তমোঽধ্যায়ঃ।

অষ্টমোঽধ্যায়ঃ।

১। তিঙো গোত্রাদীনি কুৎসনাভীক্ষ্ণ্যয়োঃ। গোত্র ব্রুব প্রবচন প্রহসন প্রকথন প্রত্যয়ন প্রপঞ্চ প্রায় ন্যায় প্রচক্ষণ বিচক্ষণ অবচক্ষণ স্বাধ্যায় ভূয়িষ্ঠ (ভূয়িষ্ঠ) বানাম। ইতি গোত্রাদিঃ।

২। পূজনাৎপূজিতমনুদাত্তং কাষ্ঠাদিভ্যঃ। কাষ্ঠ দারুণ অমাত্যপুত্র বেশ অনাজ্ঞাত অনুজ্ঞাত অপুত্র অযুত অদ্ভুত [অমুক্ত] ভৃশ ঘোর সুখ পরম সু অতি। ইতি কাষ্ঠাদিঃ।

৩। মাতুপধায়াশ্চ মতোর্ব্বোঽয়বাদিভ্যঃ। যব দল্মি উর্ম্মি (উর্ম্মি) ভূমি কৃমি কুঞ্চা বশা দ্রাক্ষা ধ্রজি (ব্রজি) ধ্বজি নিজি সিজি সঞ্জি হরিৎ ককুত মরুৎ গরুৎ ইক্ষু দ্রু মধু। ইতি যবাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৪। অহরাদীনাং পত্যাদিষূপসংখ্যানম্। অহর্ গীর্ ধূর্। ইত্যহরাদিঃ। পতি গণ পুত্র। ইতি পত্যাদিঃ।

৫। কস্কাদিষু চ। কস্কঃ কৌতস্কুতঃ ভ্রাতুষ্পুত্রঃ শুনস্কর্ণঃ সদ্যস্কালঃ সদ্যস্ক্রীঃ সাদ্যস্ক্রঃ কাংস্কান্ সর্পিষ্কুণ্ডিকা ধনুষ্কপালম্ বহিষ্পলম্ (বর্হিষ্পলম্) যজুষ্পাত্রম্ অয়স্কান্তঃ তমস্কাণ্ডঃ অয়স্কাণ্ডঃ মেদস্পিণ্ডঃ [ভাস্করঃ অহস্করঃ] ইতি কস্কাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৬। সুষামাদিষু চ। সুষামা নিঃষামা দুঃষামা সুষেধঃ নিষেধঃ* (নিঃষেধঃ) দুঃষেধঃ সুষংধিঃ নিঃষংধিঃ দুঃষংধিঃ সুষ্ঠু দুষ্ঠু। গৌরিষক্থঃ সংজ্ঞায়াম্। প্রতিষ্ণিকা জলাষাহম্ (জলাষাডম্) নৌষেচনম্ দুন্দুভিষেবণম্ (দুন্দুভিষেচনম্) এতি সংজ্ঞায়া-মগাৎ। নক্ষত্রাদ্বা। হরিষেণঃ। ইতি সুষামাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৭। ন রপরসৃজিস্পৃশিস্পৃহিসবনাদীনাম্। সবনে সবনে। সুতে সুতে। সোমে সোমে। সবনমুখে সবনমুখে। কিংসং কিংসম্ (কিংসঃ কিংসঃ)। অনুসবনমনুসবনম্। গোসনি গোসনিম্। অশ্বসনিমশ্বসনিম্। পাঠান্তরম্। সবনে সবনে সবনমুখে সবনমুখে। অনুসবনমনুসবনম্। সংজ্ঞায়াং বৃহস্পতিসবঃ। শকুনিসবনম্। সোমে সোমে। সুতে সুতে। সংবৎসরে সংবৎসরে। বিসম্ বিসম্। কিসম্ কিসম্। মুসলম্ মুসলম্। গোসনিম্ অশ্বসনিম্। ইতি সবনাদিঃ।

৮। ইরিকাদিভ্যঃ প্রতিষেধো বক্তব্যঃ। ইরিকা মিরিকা তিমিরা। ইতি রিকাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

৯। বাপ্রকরণে গিরিনদ্যাদীনামুপসংখ্যানম্। গিরিনদী গিরিনখ গিরিনদ্ধ গিরিনিতম্ব চক্রনদী চক্রনিতম্ব তূর্য্যমান মাষোন আর্গয়ন। ইতি গিরিনদ্যাদিঃ। আকৃতিগণঃ।

১০। ক্ষুভ্নাদিষু চ। ক্ষুভ্না নৃনমন নন্দিন্ নন্দন নগর। এতান্যুত্তরপদানি সংজ্ঞায়াং প্রয়োজয়ন্তি। হরিনন্দী হরিনন্দনঃ গিরিনগরম্। নৃতির্যঙি প্রয়োজয়ন্তি। নরীনৃত্যতে। নর্ত্তন গহন নন্দন নিবেশ নিবাস অগ্নি অনূপ। এতান্যুত্তরপদানি প্রয়োজয়ন্তি। পরিনর্ত্তনম্ পরিগহনম্ পরিনন্দনম্ শরনিবেশঃ শরনিবাসঃ শরাগ্নিঃ দর্ভানূপঃ। আচার্য্যাদণত্বং চ। আচার্য্যভোগীনঃ। আকৃতিগণোঽয়ম্। পাঠান্তরম্। ক্ষুভ্না তৃপ্নু নৃনমন নরনগর নন্দন। যঙ্নৃতী। গিরিনদী গৃহগমন নিবেশ নিবাস অগ্নি অনূপ আচার্য্যভোগীন চতুর্হায়ন। ইরিকাদীনি বনোত্তরপদানি সংজ্ঞায়াম্। ইরিকা তিমির সমীর কুবের হরি কর্ম্মার। ইতি ক্ষুভ্নাদিঃ।

ইত্যষ্টমোঽধ্যায়ঃ।

ইতি শ্রীপাণিনিমুনিপ্রণীতো গণপাঠঃ সমাপ্তঃ।

ধাতুপাঠঃ।

ভ্বাদয়ঃ।

১ ভূ সত্তায়াম্। উদাত্তঃ পরস্মৈভাষঃ। ২ এধ বৃদ্ধৌ। ৩ স্পর্দ্ধ সঙ্ঘর্ষে। ৪ গাধৃ প্রতিষ্ঠালিপ্সয়োগ্রন্থে চ। ৫ বাধৃ লোড়নে। নাধৃ নাধৃ যাচ্ঞোপতাপৈশ্বর্য্যাশীঃষু। দধ ধারণে। স্কুদি আপ্রবণে। শ্বিদি শ্বৈত্যে। বদি অভিবাদনস্তুত্যোঃ। ভদি কল্যাণে সুখে চ। মদি স্তুতিমোদমদস্বপ্নকান্তিগতিষু। স্পদি কিঞ্চিচ্চলনে। ক্লিদি পরিদেবনে। মুদ হর্ষে। দদ দানে। স্বদ স্বর্দ্দ আস্বাদনে। উর্দ্দ মানে ক্রীড়ায়াং চ। কুর্দ্দ খুর্দ্দ গুর্দ্দ গুদ ক্রীড়ায়ামেব। সূদ ক্ষরণে। হ্রাদ অব্যক্তে শব্দে। হ্লাদী সুখে চ। স্বাদ আস্বাদনে। পর্দ্দ কুৎসিতে শব্দে। যতী প্রযত্নে। যুতৃ ভাসনে। বিথৃ বেথৃ যাচনে। শ্রথি শৈথিল্যে। গ্রথি কৌটিল্যে। কত্থ শ্লাঘায়াম্। এধাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। অত সাতত্যগমনে। চিতী সংজ্ঞানে। চ্যুতির্ আসেচনে। শ্চ্যুতির্ ক্ষরণে। মন্থ বিলোড়নে। কুথি পুথি লুথি মথি হিংসা-সংক্লেশনয়োঃ। ষিধ গত্যাম্। ষিধূ শাস্ত্রে মাঙ্গল্যে চ। খাদৃ ভক্ষণে। খদ স্থৈর্য্যে হিংসায়াং চ। বদ স্থৈর্য্যে। গদ ব্যক্তায়াং বাচি। রদ বিলেখনে। ণদ অব্যক্তে শব্দে। অর্দ্দ গতৌ যাচনে চ নর্দ্দ গর্দ্দ শব্দে। তর্দ্দ হিংসায়াম্। কর্দ্দ কুৎসিতে শব্দে। খর্দ্দ দন্দশূকে। অতি অদি বন্ধনে। ইদি পরমৈশ্বর্য্যে। বিদি অবয়বে। ভিদি ইত্যেকে। গড়ি বদনৈকদেশে। ণিদি কুৎসায়াম্। টুনদি সমৃদ্ধৌ। চদি আহ্লাদে। ত্রদি চেষ্টায়াম্। কদি ক্রদি ক্লদি আহ্বানে রোদনে চ। ক্লিদি পরিদেবনে। শুন্ধ শুদ্ধৌ। অতাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। শীকৃ সেচনে। লোকৃ দর্শনে। শ্লোকৃ সঙ্ঘাতে। দ্রেকৃ ধ্রেকৃ শব্দোৎসাহয়োঃ। রেকৃ শঙ্কায়াম্। সেকৃ স্রেকৃ স্রকি শ্রকি শ্লকি গতৌ। শকি শঙ্কায়াম্। অকি লক্ষণে। বকি কৌটিল্যে। মকি মণ্ডনে। কক লৌল্যে। কুক বৃক আদানে। চক তৃপ্তৌ প্রতিঘাতে চ। ককি বকি শ্বকি ত্রকি ঢৌকৃ ত্রৌকৃ ষ্বস্ক বস্ক মস্ক টিকৃ টীকৃ তিকৃ তীকৃ রঘি লঘি গত্যর্থাঃ। তৃতীয়ো দস্ত্যাদিরিত্যেকে। লঘি ভোজননিবৃত্তাবপি। অঘি বঘি মঘি গত্যাক্ষেপে। মঘি কৈতবে চ। রাঘৃ লাঘৃ দ্রাঘৃ সামর্থ্যে। ধ্রাঘৃ ইত্যপি কেচিৎ। দ্রাঘৃ আয়ামে চ। শ্লাঘৃ কত্থনে। শীকাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। ফক্ক নীচৈর্গতৌ। তক হসনে। তকি কৃচ্ছ্রজীবনে। বুক্ক ভষণে। কখ হসনে। ওখৃ রাখৃ লাখৃ দ্রাখৃ ধ্রাখৃ শোষণালমর্থয়োঃ। শাখৃ শ্লাখৃ ব্যাপ্তৌ। উখ উখি বখ বখি মখ মখি ণখ ণখি রখ রখি লখ লখি ইখ ইখি ঈখি বল্গ রগি লগি অগি বগি মগি তগি ত্বগি শ্রগি শ্লগি ইগি রিগি লিগি গত্যর্থাঃ। রিখ ত্রখ ত্রিখি শিখি ইত্যপি কেচিৎ। ত্বগি কম্পনে চ। যুগি জুগি বুগি বর্জ্জনে। ঘঘ হসনে। মঘি মণ্ডনে। শিঘি আঘ্রাণে। ফক্কাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। বর্চ্চ দীপ্তৌ। ষচ সেচনে সেবনে চ। লোচৃ দর্শনে। শচ ব্যক্তায়াং বাচি। শ্বচ শ্বচি গতৌ। কচ বন্ধনে। কচি কাচি দীপ্তিবন্ধনয়োঃ। মচ মুচি কল্কনে। কথন ইত্যন্যে। মচি ধারণোচ্ছ্রায়পূজনেষু। পচি ব্যক্তীকরণে। ষ্টুচ প্রসাদে। ঋজ গতিস্থানার্জ্জনোপার্জ্জনেষু।

ঋজি ভৃজী ভর্জ্জনে। এজৃ ভ্রেজৃ ভ্রাজৃ দীপ্তৌ। ঈজ গতিকুৎসনয়োঃ। বর্চ্চাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। শুচ শোকে। কুচ শব্দে তারে। কুন্চ ক্রুন্চ কৌটিল্যাল্পীভাবয়োঃ। লুন্চ অপনয়নে। অন্চু গতিপূজনয়োঃ। বন্চু চন্চু তন্চু ত্বন্চু। ম্রুন্চু ম্লুন্চু ম্রুচু ম্লুচু গত্যর্থাঃ। গ্রুচু গ্লুচু কুজু খুজু স্তেয়করণে। গ্লুন্চু ষস্জ গতৌ। গুজি অব্যক্তে শব্দে। অর্চ্চ পূজায়াম্। ম্লেছ অব্যক্তে শব্দে। লছ লাছি লক্ষণে। বাছি ইচ্ছায়াম। আছি আয়ামে। হ্রীছ লজ্জায়াম্। হুর্চ্ছা কৌটিল্যে। মুর্চ্ছা মোহসমুচ্ছ্রায়য়োঃ। স্ফুর্চ্ছা বিস্তৃতৌ। যুছ প্রমাদে। উছি উঞ্ছে। উচ্ছী বিবাসে। ধ্রজ ধ্রজি ধৃজ ধৃজি ধ্বজ ধ্বজি গতৌ। কূজ অব্যক্তে শব্দে। অর্জ্জ ষর্জ্জ অর্জ্জনে। গর্জ্জ শব্দে। তর্জ্জ ভর্ৎসনে। কর্জ্জ ব্যথনে। খর্জ্জ পূজনে চ। অজ গতিক্ষেপণয়োঃ। তেজ পালনে। খজ মন্থে। খজি গতিবৈকল্যে। এজৃ কম্পনে। টুওস্ফূর্জা বজ্রনির্ঘোষে। ক্ষি ক্ষয়ে। ক্ষীজ অব্যক্তে শব্দে। লজ লজি ভর্জ্জনে। লাজ লাজি ভর্ৎসনে চ। জজ জজি যুদ্ধে। তুজ হিংসায়াম্। তুজি পালনে। গজ গজি গৃজ গৃজি মুজ মুজি শব্দার্থাঃ। গজ মদনে চ। বজ ব্রজ গতৌ। শুচাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ (ক্ষিবর্জ্জং) পরস্মৈভাষাঃ। অট্ট অতিক্রমহিংসয়োঃ। বেষ্ট বেষ্টনে। চেষ্ট চেষ্টায়াম্। গোষ্ট লোষ্ট সঙ্ঘাতে। ঘট্ট চলনে। স্ফুট বিকসনে। অঠি গতৌ। বঠি একচর্য্যায়াম্। মঠি কঠি শোকে। মুঠি পালনে। হেঠ বিবাধায়াম্। এঠ চ। হিড়ি গত্যনাদরয়োঃ। হুড়ি সঙ্ঘাতে। কুড়ি দাহে বড়ি বিভাজনে। মড়ি চ। ভড়ি পরিভাষণে। পিড়ি সঙ্ঘাতে। মুড়ি মার্জ্জনে। তুড়ি তোড়নে। হুড়ি বরণে। হরণ ইত্যেকে। চড়ি কোপে। শড়ি রুজায়াং সঙ্ঘাতে চ। তড়ি তাড়নে। পড়ি গতৌ। কড়ি মদে। খড়ি মন্থে। হেড়ৃ অনাদরে। বাড়ৃ আপ্লাব্যে। দ্রাড়ৃ ধ্রাড়ৃ বিশরণে। শাড়ৃ শ্লাঘায়াম্। অট্টাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। শৌটৃ গর্ব্বে। যৌটৃ বন্ধে। ম্লেটৃ ম্রেড়ৃ উন্মাদে। কটে বর্ষাবরণয়োঃ। চটে ইত্যেকে। অট পট গতৌ। রট পরিভাষণে। লট বাল্যে। শট রুজাবিশরণগত্যবসাদনেষু। বট বেষ্টনে কিট খিট ত্রাসে। শিট ষিট অনাদরে। জট ঝট সঙ্ঘাতে। ভট ভৃতৌ। তট উচ্ছ্রায়ে। খট কাঙ্ক্ষায়াম্। ণট নৃত্তৌ। পিট শব্দসংঘাতয়োঃ। হট দীপ্তৌ ষট অবয়বে। লুট বিলোড়নে। ডান্তোঽয়মিত্যেকে। চিট পরপ্রৈষ্যে। বিট শব্দে। বিট আক্রোশে। হিট ইত্যেকে। ইট কিট কটী গতৌ। মডি ভূষায়াম্। কুডি বৈকল্যে। মুড় প্রুড় মর্দ্দনে। চুড়ি অল্পীভাবে। মুডি খণ্ডনে। পুডি চেত্যেকে। রুটি লুটি স্তেয়ে। রুঠি লুঠি ইত্যেকে। রুড়ি লুড়ি ইত্যপরে। স্ফুটির্ বিশরণে। স্ফুটি ইত্যপি কেচিৎ। পঠ ব্যক্তায়াং বাচি। বঠ স্থৌল্যে। মঠ মদনিবাসয়োঃ। কঠ কৃচ্ছ্রজীবনে। রট পরিভাষণে। রঠ ইত্যেকে। হঠ প্লুতিশঠত্বয়োঃ। বলাৎকার ইত্যন্যে। রুঠ লুঠ উঠ উপঘাতে। উঠ ইত্যেকে। পিঠ হিংসাসংক্লেশনয়োঃ। শঠ কৈতবে চ। শুঠ প্রতিঘাতে। শুঠি ইতি স্বামী। কুঠি চ। লুঠি আলস্যে প্রতিঘাতে চ। শুঠি শোষণে। রুঠি লুঠি গতৌ। চুড্ড ভাবকরণে। অড্ড অভিযোগে। কড্ড কার্কশ্যে। চুড্ডাদয়স্ত্রয়ো দোপধাঃ। ক্রীড়ৃ বিহারে। তুড়ৃ তোড়নে। তুড়ৃ ইত্যেকে।

ছড্ হুড্ হোড্ গতৌ। রৌড্ অনাদরে। রোড্ লোড্ উন্মাদে। অড় উদ্যমে। লড বিলাসে। লল ইত্যেকে। কড় মদে। কুড়ি ইত্যেকে। গড়ি বদনৈকদেশে। শৌটাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। তিপৃ তেপৃ ষ্টিপৃ ষ্টেপৃ ক্ষরণার্থাঃ। তেপৃ কম্পনে চ। গ্লেপৃ দৈন্যে। টুবেপৃ কম্পনে। কেপৃ গেপৃ গ্লেপৃ চ। মেপৃ রেপৃ লেপৃ গতৌ। ত্রপূষ্ লজ্জায়াম্। কপি চলনে। রবি লবি অবি শব্দে। লবি অবস্রংসনে চ। কবৃ বর্ণে। ক্লীবৃ অধার্ষ্ট্যে। ক্ষীবৃ মদে। শীভৃ কথনে। চীভৃ চ। রেভৃ শব্দে। অভিরভী ক্বচিৎপঠ্যেতে। ষ্টভি স্কভি প্রতিবন্ধে। জভি জৃভি গাত্রবিনামে। শল্‌ভ কথনে। বল্‌ভ ভোজনে। গল্‌ভ ধার্ষ্ট্যে। শ্রন্‌ভু প্রমাদে। দন্ত্যাদিশ্চ। ষ্টুভু স্তম্ভে। তিপ্যাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। তিপিস্ত্বনুদাত্তঃ। গুপূ রক্ষণে। ধূপ সংতাপে। জপ জল্প ব্যক্তায়াং বাচি। জপ মানসে চ। চপ সান্ত্বনে। ষপ সমবায়ে। রপ লপ ব্যক্তায়াং বাচি। চুপ মন্দায়াং গতৌ। তুপ তুন্‌প ত্রুপ ত্রুন্‌প তুফ তুন্‌ফ ত্রুফ ত্রুন্‌ফ হিংসার্থাঃ। পর্প রফ রফি অর্ব্ব পর্ব্ব লর্ব্ব বর্ব্ব মর্ব্ব কর্ব্ব খর্ব্ব গর্ব্ব শর্ব্ব ষর্ব্ব চর্ব্ব গতৌ। কুবি আচ্ছাদনে। লুবি তুবি অর্দ্দনে। চুবি বক্ত্রসংযোগে। ষৃভু ষৃন্‌ভু হিংসার্থৌ। ষিভু ষিন্‌ভু ইত্যেকে। শুভ শুন্‌ভ ভাষণে। ভাসন ইত্যেকে। হিংসায়ামিত্যন্যে। গুপাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ ঘিণি ঘুণি ঘৃণি গ্রহণে। ঘুণ ঘূর্ণ ভ্রমণে। পণ ব্যবহারে স্তুতৌ চ। পন চ। ভাম ক্রোধে। ক্ষমূষ্ সহনে। কমু কান্তৌ। ঘিণ্যাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। অণ রণ বণ ভণ মণ কণ ক্বণ ব্রণ ভ্রণ ধ্বণ শব্দার্থাঃ। ধণ ইত্যপি কেচিৎ। ওণৃ অপনয়নে। শোণৃ বর্ণগত্যোঃ। শ্রোণৃ সংঘাতে। শ্লোণৃ চ। পৈণৃ গতিপ্রেরণশ্লেষণেষু। ধ্রন শব্দে। বণ ইত্যপি কেচিৎ। কনী দীপ্তিকান্তিগতিষু। ষ্টন বন শব্দে। বন ষণ সংভক্তৌ। অম গত্যাদিষু। দ্রম হম্ম মীমৃ গতৌ। চমু ছমু জমু ঝমু অদনে। ক্রমু পাদবিক্ষেপে। অণাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। অয় বয় পয় ময় চয় তয় ণয় গতৌ। দয় দানগতিরক্ষণহিংসাদানেষু। রয় গতৌ। ঊয়ী তন্তুসন্তানে। পূয়ী বিশরণে দুর্গন্ধে চ। ক্নূয়ী শব্দে উন্দে চ। ক্ষ্মায়ী বিধূননে। স্ফায়ী ওপ্যায়ী বৃদ্ধৌ। তায়ৃ সন্তানপালনয়োঃ। শল চলনসংবরণয়োঃ। বল বল্ল সংবরণে সংচরণে চ। মল মল্ল ধারণে। ভল ভল্ল পরিভাষণহিংসাদানেষু। কল শব্দসংখ্যানয়োঃ। কল্ল অব্যক্তে শব্দে। অশব্দ ইতি স্বামী। তেবৃ দেবৃ দেবনে। ষেবৃ গেবৃ গ্লেবৃ পেবৃ মেবৃ ম্লেবৃ সেবনে। শেবৃ খেবৃ ক্লেবৃ ইত্যেকে রেবৃ প্লবগতৌ। অয়াদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। মব্য বন্ধনে। সূর্ক্ষ্য ঈর্ক্ষ্য ঈর্ষ্য ঈর্ষ্যার্থাঃ। হয় গতৌ। শুচ্য অভিষবে। চুচ্য ইত্যেকে। হর্য গতিকান্ত্যোঃ। অল ভূষণ-পর্য্যাপ্তিবারণেষু। অয়ং স্বরিতেদিত্যেকে। ঞিফলা বিশরণে। মীল শ্মীল স্মীল ক্ষ্মীল নিমেষণে। পীল প্রতিষ্টম্ভে। নীল বর্ণে। শীল সমাধৌ। কীল বন্ধনে। কূল আবরণে। শূল রুজায়াং সংঘোষে চ। তূল নিষ্কর্ষে। পূল সংঘাতে। মূল প্রতিষ্ঠায়াম্। ফল নিষ্পত্তৌ। চুল্ল ভাবকরণে। ফুল্ল বিকসনে। চিল্ল শৈথিল্যে

ভাবকরণে চ। ত্বিল গতৌ। ত্বিল্ল ইত্যেকে। বেল্ চেল্ কেল্ খেল্ ক্ষেল্ বেল্ল চলনে। পেল্ ফেল্ শেল্ গতৌ ষেল্ ইত্যেকে। স্খল সঞ্চলনে। খল সঞ্চয়ে। গল অদনে। ষল গতৌ। দল বিশরণে। শ্বল শ্বল্ল আশুগমনে। খোল্ খোর্ গতিপ্রতিঘাতে। ধোর্ গতিচাতুর্য্যে। সৎর ছদ্মগতৌ। স্মর দুর্চ্ছনে। অভ্র বভ্র মভ্র চর গত্যর্থাঃ। চরতির্ভক্ষণেঽপি। ষ্টিবু নিরসনে। জি জয়ে। জীব প্রাণধারণে। পীব মীব তীব নীব স্থৌল্যে। ক্ষীবু ক্ষেবু নিরসনে। উর্ব্বী তুর্ব্বী থুর্ব্বী দুর্ব্বী ধুর্ব্বী হিংসার্থাঃ। গুর্ব্বী উদ্যমনে। মুর্ব্বী বন্ধনে। পুর্ব্ব পর্ব্ব মর্ব্ব পূরণে। চর্ব্ব অদনে। ভর্ব্ব হিংসায়াম্। কর্ব্ব খর্ব্ব গর্ব্ব দর্পে। অর্ব্ব শর্ব্ব ষর্ব্ব হিসায়াম্। ইবি ব্যাপ্তৌ। পিবি মিবি ণিবি সেচনে। সেবনে ইত্যেকে। হিবি দিবি ধিবি জিবি প্রীণনার্থাঃ। রিবি রবি ধবি গত্যর্থাঃ কৃবি হিংসাকরণয়োশ্চ। মব বন্ধনে। অব রক্ষণগতিকান্তিপ্রীতিতৃপ্ত্যবগমপ্রবেশশ্রবণস্বাম্যর্থযাচনক্রিয়েচ্ছাদীপ্ত্যবপ্ত্যালিঙ্গনহিংসা-দানভাগবৃদ্ধিষু। মব্যাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। জিস্বনুদাত্তঃ। ধাবু গতিশুদ্ধ্যোঃ। উদাত্তঃ স্বরিতেদুভয়তো ভাষঃ। ধুক্ষ ধিক্ষ সংদীপনক্লেশনজীবনেষু। বৃক্ষ বরণে। শিক্ষ বিদ্যোপাদানে। ভিক্ষ ভিক্ষায়ামলাভে লাভে চ। ক্লেশ অব্যক্তায়াং বাচি। বাধন ইতি দুর্গঃ। দক্ষ বৃদ্ধৌ শীঘ্রার্থে চ। দীক্ষ মৌণ্ড্যেজ্যো-পনয়ননিয়মব্রতাদেশেষু। ঈক্ষ দর্শনে। ঈষ গতিহিংসাং দর্শনেষু। ভাষ ব্যক্তায়াং বাচি। বর্ষ স্নেহনে। গেষৃ অন্বিচ্ছায়াম্। গ্লেষৃ ইত্যেকে। পেষৃ প্রযত্নে। জেষৃ ণেষৃ এষৃ প্রেষৃ গতৌ। রেষৃ হেষৃ হ্রেষৃ অব্যক্তে শব্দে। কাসৃ শব্দকুৎসায়াম্। ভাসৃ দীপ্তৌ। ণাসৃ রাসৃ শব্দে। ণস কৌটিল্যে। ভ্যস ভয়ে। আঙঃ শসি ইচ্ছায়াম্। গ্রসু গ্লসু অদনে। ঈহ চেষ্টায়াম্। বহি মহি বৃদ্ধৌ। অহি গতৌ। গর্হ গল্হ কুৎসায়াম্। বর্হ বল্হ প্রাধান্যে। বর্হ বল্হ পরিভাষণহিংসাচ্ছাদনেষু। প্লিহ গতৌ। বেহৃ জেহৃ বাহৃ প্রযত্নে। জেহৃ গতাবপি। দ্রাহৃ নিদ্রাক্ষয়ে। নিক্ষেপ ইত্যেকে। কাশৃ দীপ্তৌ। উহ বিতর্কে। গাহূ বিলোড়নে। গৃহূ গ্রহণে। গ্লহ চ। ঘুষি কান্তিকরণে। ঘষ ইতি কেচিৎ। ধুক্ষাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। ঘুষির্ অবিশব্দনে। অক্ষূ ব্যাপ্তৌ। তক্ষূ ত্বক্ষূ তনূকরণে। উক্ষ সেচনে। রক্ষ পালনে। ণিক্ষ চুম্বনে। তৃক্ষ ষ্টৃক্ষ ণক্ষ গতৌ। বক্ষ রোষে। সংঘাত ইত্যেকে। মৃক্ষ সংঘাতে। ম্রক্ষ ইত্যেকে। তক্ষ ত্বচনে। সূক্ষ্ আদরে। কাক্ষি বাক্ষি মাক্ষি কাঙ্ক্ষায়াম্। দ্রাক্ষি ধ্রাক্ষি ধ্বাক্ষি ঘোরবাসিতে চ। চূষ পানে। তূষ তুষ্টৌ। পূষ বৃদ্ধৌ। মূষ স্তেয়ে। লূষ রূষ ভূষায়াম্। শূষ প্রসবে। যূষ হিংসায়াম্। জূষ চ। ভূষ অলঙ্কারে। উষ রুজায়াম্। ঈষ উঞ্ছে। কষ খশ শিষ জষ ঝষ শষ বষ মষ রুষ রিষ হিংসার্থাঃ। ভষ ভৎর্সনে। উষ দাহে। জিষু বিষু মিষু সেচনে। মুষ পুষ্টৌ। শ্রিষু শ্লিষু প্রুষু প্লুষু দাহে। পৃষু বৃষু মৃষু সেচনে। মৃষু সহনে চ। ইতরৌ হিংসাসংক্লেশনয়োশ্চ। হৃষু সঙ্ঘর্ষে। হৃষু অলীকে। তুস হ্রস হ্লস রস শব্দে। লস শ্লেষণক্রীড়নয়োঃ। ঘস্‌ অদনে। জর্জ্জ চর্চ্চ ঝর্ঝ পরিভাষণহিংসাতর্জ্জনেষু। পিসৃ পেসৃ গতৌ। হসে হসনে। ণিশ সমাধৌ। মিশ মশ শব্দে রোষকৃতে চ। শব গতৌ। শশ প্লুতগতৌ। শসু

হিংসায়াম্। শংসু স্তুতৌ। দুর্গতাবিত্যেকে। চহ পরিকল্কনে। মহ পূজায়াম্। রহ ত্যাগে। রুহি গতৌ। দৃহ দৃহি বৃহ বৃহি বৃদ্ধৌ। বৃহি শব্দে চ। বৃহির্ চেত্যেকে। তুহির্ দুহির্ উহির্ অর্দনে। অর্হ পূজায়াম্। ঘুষিরাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। ঘসিস্ত্বনুদাত্তঃ। দ্যুত দীপ্তৌ। শ্বিতা বর্ণে। ঞিমিদা স্নেহনে। ঞিষ্বিদা স্নেহনমোচনয়োঃ। মোহনয়োরিত্যেকে। ঞিক্ষ্বিদা চেত্যেকে। রুচ দীপ্তাবভিপ্রীতৌ চ। ঘুট পরিবর্ত্তনে। রুট লুট লুঠ প্রতিঘাতে। শুভ দীপ্তৌ। ক্ষুভ সঞ্চলনে। ণভ তুভ হিংসায়াম্। আদ্যোঽভাবেঽপি। স্রন্সু ধ্বন্সু ভ্রন্সু অবস্রংসনে। ধ্বন্সু গতৌ চ। ভ্রন্শু ইত্যপি কেচিৎ। স্রন্ভু বিশ্বাসে। বৃতু বর্ত্তনে। বৃধু বৃদ্ধৌ। শৃধু শব্দকুৎসায়াম্। স্যন্দূ প্রস্রবণে। কৃপূ সামর্থ্যে। দ্যুতাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। বৃৎ। ঘট চেষ্টায়াম্। ব্যথ ভয়সঞ্চলনয়োঃ। প্রথ প্রখ্যানে। প্রস বিস্তারে। ম্রদ মর্দ্দনে। স্খদ স্খদনে। ক্ষজি গতিদানয়োঃ। দক্ষ গতিহিংসনয়োঃ। ক্রপ কৃপায়াং গতৌ চ। কদি ক্রদি ক্লদি বৈক্লব্যে। বৈকল্য ইত্যেকে। ত্রয়োঽপ্যনিদিত ইতি নন্দী। ইদিত ইতি স্বামী। কদি ক্রদি ইদিতৌ ক্রদ ক্লদ ইতি চানিদিতৌ ইতি মৈত্রেয়ঃ। ঞিত্বরা সংভ্রমে। ঘটাদয়ঃ ষিতঃ। উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। জ্বর রোগে। গড সেচনে। হেড বেষ্টনে। বট ভট পরিভাষণে। ণট নৃত্তৌ। গতাবিত্যন্যে। ষ্টক প্রতিঘাতে। চক তৃপ্তৌ। কখে হসনে। রগে শঙ্কায়াম্। লগে সঙ্গে। হ্রগে ষগে ষ্টগে সংবরণে। কগে নোচ্যতে। অক অগ কুটিলায়াং গতৌ। কণ রণ গতৌ। চণ শণ শ্রণ দানে চ। শণ গতাবিত্যন্যে। শ্রথ শ্লথ ক্রথ ক্লথ হিংসার্থাঃ। বন চ। বনু চ নোচ্যতে। জ্বল দীপ্তৌ। হ্বল হ্মল চলনে। স্মৃ আধ্যানে। দৄ ভয়ে। নৄ নয়ে। শ্রা পাকে। মারণতোষণনিশামনেষু জ্ঞা। কম্পনে চলিঃ। ছদির্ ঊর্জ্জনে। জিহ্বোন্মথনে লডিঃ। মদী হর্ষগ্লেপনয়োঃ। ধ্বন শব্দে। দলি-বলি-স্খলি-রণি ধ্বনি-ত্রপি ক্ষপয়শ্চেতি ভোজঃ। স্বন অবতংসনে। ঘটাদয়ো মিতঃ। জনী-জৄষ্ ক্রসু রন্জো ঽমন্তাশ্চ। জ্বল-হ্বল হ্মল-নমামনুপসর্গাদ্বা। গ্লা-স্না-বনু-বমাং চ। ন কমি-অমি চমাম্। শমো দর্শনে। যমোঽপারবেষণে। স্খদির্ অবপরিভ্যাং চ। ফণ গতৌ। ঘটাদয়ঃ ফণান্তা মিতঃ। বৃৎ। জ্বরাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈ-ভাষাঃ। রাজৃ দীপ্তৌ। উদাত্তঃ স্বরিতেদুভয়তোভাষঃ। টুভ্রাজৃ টুভ্রাশৃ টুভ্লাশৃ দীপ্তৌ। উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। স্যমু স্বন ধ্বন শব্দে। ষম ষ্টম অবৈকল্যে। বৃৎ। জ্বল দীপ্তৌ। চল কম্পনে। জল ঘাতনে। টল ট্বল বৈক্লব্যে। ষ্ঠল স্থানে। হল বিলেখনে। ণল গন্ধে। বন্ধন ইত্যেকে। পল গতৌ। বল প্রাণনে ধান্যাবরোধনে চ। পুল মহত্ত্বে। কুল সংস্ত্যানে বন্ধুষ্ চ। শল হুল পৎলৃ গতৌ। ক্বথে নিষ্পাকে। পথে গতৌ। মথে বিলোডনে। টুবমু উদ্গিরণে। ভ্রমু চলনে। ক্ষর সঞ্চলনে। জ্বলাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। ষহ মর্ষণে। উদাত্তোঽনুদাত্তেদাত্মনেভাষঃ। রমু ক্রীড়ায়াম্। অনুদাত্ত উদাত্তেদাত্মনেভাষঃ। ষদ্লৃ বিশরণগত্যবসাদনেষু। শদ্লৃ শাতনে। ক্রুশ আহ্বানে রোদনে চ। ষদা-

দয়স্ত্রয়োঽনুদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। কুচ সংপর্চনকৌটিল্যপ্রতিষ্টম্ভবিলেখনেষু। বুধ অবগমনে। রুহ বীজজন্মনি প্রাদুর্ভাবে চ। কস গতৌ। বৃৎ। কুচাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। [illegible]ঽস্বনুদাত্তঃ। হিক্ক অব্যক্তে শব্দে। অনচু গতৌ যাচনে চ। অচু ইত্যেকে। অচি ইত্যপরে। টুয়াচৃ যাচ্ঞায়াম্। রেটৃ পরিভাষণে। চতে চদে যাচনে। প্রোথৃ পর্য্যাপ্তৌ। মিদৃ মেদৃ মেধাহিংসনয়োঃ। থান্তাবিমাবিতি স্বামী। ধান্তাবিতি ন্যাসঃ। মেধৃ সংগমে চ। ণিদৃ ণেদৃ কুৎসা-সন্নিকর্ষয়োঃ। শৃধু মৃধু উন্দনে। বুধির্ বোধনে। উবুন্দির্ নিশামনে। বেণৃ গতিজ্ঞানচিন্তানিশামবাদিত্রগ্রহণেষু। নান্তোঽপ্যয়ম্। খনু অবদারণে। চীবৃ আদানসংবরণয়োঃ। চাষৃ পূজানিশামনয়োঃ। ব্যয় গতৌ। দাশৃ দানে। ভেষৃ ভয়ে। গতাবিত্যেকে। ভ্রেষৃ ভ্লেষৃ গতৌ। অস গতিদীপ্ত্যাদানেষু। অষ ইত্যেকে। স্পশ বাধনস্পর্শনয়োঃ। লষ কান্তৌ। চষ ভক্ষণে। ছষ হিংসায়াম্। ঝষ আদান-সংবরণয়োঃ। ভ্রক্ষ ভ্লক্ষ অদনে। দাসৃ দানে। মাহৃ মানে। গুহূ সংবরণে। হিক্কাদয় উদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। শ্রিঞ্ সেবায়াম্। উদাত্ত উভয়তোভাষঃ। ভৃঞ্ ভরণে। হৃঞ্ হরণে। ধৃঞ্ ধারণে। ণীঞ্ প্রাপণে। ভৃঞাদয়-শ্চত্বারোঽনুদাত্তা উভয়তোভাষাঃ। ধেট্ পানে। গ্লৈ ম্লৈ হর্ষক্ষয়ে। দ্যৈ ন্যক্করণে। দ্রৈ স্বপ্নে। ধ্রৈ তৃপ্তৌ। ধ্যৈ চিন্তায়াম্। রৈ শব্দে। স্ত্যৈ ষ্ট্যৈ শব্দসংঘাতয়োঃ। খৈ খদনে। ক্ষৈ জৈ ষৈ ক্ষয়ে। কৈ গৈ শব্দে। শৈ শ্রৈ পাকে। পৈ ওবৈ শোষণে। ষ্টৈ বেষ্টনে। ষ্ণৈ বেষ্টনে। শোভায়াং চেত্যেকে। দৈপ্ শোধনে। পা পানে। ঘ্রা গন্ধোপাদানে। ধ্মা শব্দাগ্নিসংযোগয়োঃ। ষ্ঠা গতিনিবৃত্তৌ। ম্না অভ্যাসে। দাণ্ দানে। হ্বৃ কৌটিল্যে। স্বৃ শব্দোপতাপয়োঃ। স্মৃ চিন্তায়াম্। হ্বৃ সংবরণে। সৃ গতৌ। ঋ গতিপ্রাপণয়োঃ। গৃ ঘৃ সেচনে। ধ্বৃ হূর্চ্ছনে। স্রু গতৌ। ষু। প্রসবৈশ্বর্য্যয়োঃ। শ্রু শ্রবণে। ধ্রু স্থৈর্য্যে। দু দ্রু গতৌ। জি জ্রি অভিভবে। ধয়ত্যাদয়োঽনুদাত্তাঃ পরস্মৈভাষাঃ। ষ্মিঙ্ ঈষদ্ধসনে। গুঙ্ অব্যক্তে শব্দে। গাঙ্ গতৌ। কুঙ্ ঘুঙ্ উঙ্ ঙুঙ্ শব্দে। উঙ কুঙ্ কুঙ্ ঘুঙ্ ঙুঙ্ ইত্যন্যে। চ্যুঙ্ জুঙ্ প্রুঙ প্লুঙ্ গতৌ। ক্লুঙ্ ইত্যেকে। রুঙ্ গতিরেষণয়োঃ। ধৃঙ্ অবধ্বংসনে। মেঙ্ প্রণিদানে। দেঙ্ রক্ষণে। শ্যৈঙ্ গতৌ। প্যৈঙ্ বৃদ্ধৌ। ত্রৈঙ্ পালনে। ষ্মিঙাদয়োঽনুদাত্তা আত্মনেভাষাঃ। পূঙ্ পবনে। মূঙ্ বন্ধনে। ডীঙ্ বিহায়সা গতৌ। পূঙাদয়স্ত্রয় উদাত্তা আত্মনেভাষাঃ। তৄ প্লবনতরণয়োঃ। উদাত্তঃ পরস্মৈ-ভাষঃ। গুপ গোপনে। তিজ নিশানে। মান পূজায়াম্। বধ বন্ধনে। গুপাদয়-শ্চত্বার উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। রভ রাভস্যে। ডুলভষ্ প্রাপ্তৌ। ষ্বনৃজ পরিষ্বঙ্গে। হদ পুরীষোৎসর্গে। রভাদয়শ্চত্বার উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনে-ভাষাঃ। ঞিষ্বিদা অব্যক্তে শব্দে। উদাত্ত উদাত্তেৎ পরস্মৈভাষঃ। স্কন্দির্ গতিশোষণয়োঃ। যভ মৈথুনে। ণম প্রহ্বত্বে শব্দে চ। গম্লৃ সৃপ্লৃ গতৌ। যম উপরমে। তপ সংতাপে। ত্যজ হানৌ। ষনৃজ সঙ্গে। দৃশির্ প্রেক্ষণে। দনশ দশনে। কৃষ বিলেখনে। দহ ভস্মীকরণে। মিহ সেচনে। স্কন্দাদয়োঽনুদাত্তা

উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। কিত নিবাসে রোগাপনয়নে চ। উদাত্তেৎ পরস্মৈভাষঃ। দান খণ্ডনে। শান তেজনে। উদাত্তৌ স্বরিতেতাবুভয়তোভাষৌ। ডুপচপ্ পাকে। ষচ সমবায়ে। ভজ সেবায়াম্। রনজ রাগে। শপ আক্রোশে। ত্বিষ দীপ্তৌ। যজ দেবপূজাসংগতিকরণদানেষু। ডুবপ্ বীজসন্তানে ছেদনেঽপি। বহ প্রাপণে। পচাদয়োঽনুদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। ষচিস্তূদাত্তঃ। বস নিবাসে। অনুদাত্ত উদাত্তেৎ পরস্মৈভাষঃ। বেঞ্ তন্তুসন্তানে। ব্যেঞ্ সংবরণে। হ্বেঞ্ স্পর্দ্ধায়াং শব্দে চ। বেঞাদয়স্ত্রয়োঽনুদাত্তা উভয়তোভাষাঃ। বদ ব্যক্তায়াং বাচি। টুওশ্বি গতিবৃদ্ধ্যোঃ। বৃৎ অয়ং বদতিশ্চোদাত্তৌ পরস্মৈভাষৌ। ইতি শব্বিকরণা ভ্বাদয়ঃ। ইতি।

অদাদয়ঃ। অদ ভক্ষণে। হন হিংসাগত্যোঃ। অনুদাত্তাবুদাত্তেতৌ পরস্মৈপদিনৌ। দ্বিষ অপ্রীতৌ। দুহ প্রপূরণে। দিহ উপচয়ে। লিহ আস্বাদনে। দ্বিষাদয়োঽনুদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। চক্ষিঙ্ ব্যক্তায়াং বাচি। দর্শনেঽপি। অনুদাত্তোঽনুদাত্তেদাত্মনেপদী। গতৌ কম্পনে চ। ঈড় স্তুতৌ। ঈশ ঐশ্বর্য্যে। আস উপবেশনে। আঙঃশাসু ইচ্ছায়াম্। বস আচ্ছাদনে। কসি গতিশাসনয়োঃ। কস ইত্যেকে। কশ ইত্যপি। ণিসি চুম্বনে। ণিজি শুদ্ধৌ। শিজি অব্যক্তে শব্দে। পিজি বর্ণে। সম্পর্চ্চন ইত্যেকে। উভয়ত্রেত্যন্যে। অবয়ব ইত্যেকে। অব্যক্তে শব্দ ইতীতরে। পৃজি ইত্যেকে। *বৃজী বর্জ্জনে। বৃজি ইত্যন্যে। পৃচী সম্পর্চনে। ঈরাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। ষূঙ্ প্রাণিগর্ভবিমোচনে। শীঙ্ স্বপ্নে। উদাত্তাবাত্মনেভাষৌ। যু মিশ্রণেঽমিশ্রণে চ। রু শব্দে। ণু স্তুতৌ। টুক্ষু শব্দে। ক্ষ্ণু তেজনে। ষ্ণু প্রস্রবণে। যুপ্রভৃতয়ঃ। উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। ঊর্ণুঞ্ আচ্ছাদনে। উদাত্ত উভয়তোভাষঃ। দ্যু অভিগমনে। ষু প্রসবৈশ্বর্য্যয়োঃ। কু শব্দে। ষ্টুঞ্ স্তুতৌ। দ্যুপ্রভৃতয়োঽনুদাত্তাঃ পরস্মৈভাষাঃ। স্তৌতিস্তূভয়তোভাষঃ। ব্রূঞ্ ব্যক্তায়াং বাচি। উদাত্ত উভয়তোভাষঃ। ইণ্ গতৌ। ইঙ্ অধ্যয়নে। ইক্ স্মরণে। বী গতিব্যাপ্তিপ্রজনকান্ত্যসনখাদনেষু। যা প্রাপণে। বা গতিগন্ধনয়োঃ। ভা দীপ্তৌ। ষ্ণা শৌচে। শ্রা পাকে। দ্রা কুৎসায়াং গতৌ। প্সা ভক্ষে। পা রক্ষণে। রা দানে। লা আদানে। দ্বাবপি দান ইতি চন্দ্রঃ। দাপ্ লবনে। খ্যা প্রকথনে। প্রা পূরণে। মা মানে। বচ পরিভাষণে। ইণ্প্রভৃতয়োঽনুদাত্তাঃ পরস্মৈভাষাঃ। ইঙ্ ত্বাত্মনেপদী। বিদ জ্ঞানে। অস ভুবি। মৃজূ শুদ্ধৌ। রুদির্ অশ্রুবিমোচনে। বিদাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। ঞিষ্বপ্ শয়ে। উদাত্তঃ পরস্মৈভাষঃ। শ্বস প্রাণনে। অন চ। জক্ষ ভক্ষহসনয়োঃ। বৃৎ। জাগৃ নিদ্রাক্ষয়ে। দরিদ্রা দুর্গতৌ। চকাসৃ দীপ্তৌ। শাসু অনুশিষ্টৌ। শ্বসাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। দীধীঙ্ দীপ্তিদেবনয়োঃ। বেবীঙ্ বেতিনা তুল্যে। উদাত্তাবাত্মনেভাষৌ। ষস সস্তি স্বপ্নে। বশ কান্তৌ। ষসাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। চর্করীতং চ। হ্নুঙ্ অপনয়নে। অনুদাত্ত আত্মনেভাষাঃ। ইতি লুগ্বিকরণা অদাদয়ঃ।

জুহোত্যাদয়ঃ। হু দানাদানয়োঃ। আদানে চেত্যেকে। ঞিভী ভয়ে। হ্রী লজ্জায়াম্। জুহোত্যাদয়োঽনুদাত্তাঃ পরস্মৈভাষাঃ। পৄ পালনপূরণয়োঃ। পৃ ইত্যেকে। উদাত্তঃ

পরস্মৈভাষঃ। ডুভৃঞ্ ধারণপোষণয়োঃ। অনুদাত্ত উভয়তোভাষঃ। মাঙ্ মানে শব্দে চ। ওহাঙ্ গতৌ। অনুদাত্তাবাত্মনেপদিনৌ। ওহাক্ ত্যাগে। অনুদাত্তঃ পরস্মৈপদী। ডুদাঞ্ ধারণপোষণয়োঃ। দান ইত্যপোকে। অনুদাত্তাবুভয়তোভাষৌ। ণিজির্ শৌচপোষণয়োঃ। বিজির্ পৃথগ্ভাবে। বিষ্লৃ ব্যাপ্তৌ। ণিজিরাদয়োঽনুদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। ঘৃ ক্ষরণদীপ্ত্যোঃ। হৃ প্রসহ্য করণে। ঋ সৃ গতৌ। ঘৃপ্রভৃতয়োঽনুদাত্তাঃ পরস্মৈভাষাঃ। ভস ভৎর্সনদীপ্ত্যোঃ। উদাত্ত উদাত্তেৎ পরস্মৈপদী। কি জ্ঞানে। অনুদাত্তঃ পরস্মৈপদী। তুর ত্বরণে। ধিষ শব্দে। ধন ধান্যে। জন জননে। তুরাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। গা স্তুতৌ। অনুদাত্তঃ পরস্মৈভাষঃ। ঘৃপ্রভৃতয় একাদশশ্ছন্দসি। ইয়র্ত্তি ভাষায়ামপি। ইতি শ্লুবিকরণা জুহোত্যাদয়ঃ।

দিবাদয়ঃ। দিবু ক্রীড়াবিজিগীষাব্যবহারদ্যুতিস্তুতিমোদমদস্বপ্নকান্তিগতিষু। ষিবু তন্তুসন্তানে। স্রিবু গতিশোষণয়োঃ। ষ্ঠিবু নিরসনে। ষ্ণুসু অদনে। আদান ইত্যেকে। অদর্শন ইত্যপরে। ক্নসু নিরসনে। ক্নসু হ্বরণদীপ্ত্যোঃ। ব্যুষঃ দাহে। প্লুষ চ। নৃতী গাত্রবিক্ষেপে। ত্রসী উদ্বেগে। কুথ পূতীভাবে। পুথ হিংসায়াম্। গুধ পরিবেষ্টনে। ক্ষিপ প্রেরণে। পুষ্প বিকসনে। তিম ষ্টিম ষ্টীম আর্দ্রীভাবে। ব্রীড় চোদনে লজ্জায়াং চ। ইষ গতৌ। ষহ ষুহ চক্যর্থে। জৄষ ঝৄষ্ বয়োহানৌ। দিবাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। ক্ষিপিস্ত্বনুদাত্তঃ। ষূঙ্ প্রাণিপ্রসবে। দূঙ্ পরিতাপে। উপাত্তাবাত্মনেভাষৌ। দীঙ্ ক্ষয়ে। ডীঙ্ বিহায়সা গতৌ। ধীঙ্ আধারে। মীঙ্ হিংসায়াম্। রীঙ্ শ্রবণে। লীঙ্ শ্লেষণে। ব্রীঙ্ বৃণোত্যর্থে। বৃৎ। স্বাদয় ওদিতঃ। পীঙ্ পানে। মাঙ্ মানে। ঈঙ্ গতৌ। প্রীঙ্ প্রীতৌ। দীঙাদয় আত্মনেপদিনোঽন্তোদাত্তাঃ। ডীঙ্ তূদাত্তঃ। শো তনূকরণে। ছো ছেদনে। ষো অন্তকর্ম্মণি। দো অবখণ্ডনে। শুতিপ্রভৃতয়োঽনুদাত্তাঃ পরস্মৈভাষাঃ। জনী প্রাদুর্ভাবে। দীপী দীপ্তৌ। পূরী আপ্যায়নে। তূরী গতিত্বরণহিংসনয়োঃ। ধূরী গূরী হিংসাগত্যোঃ। ঘূরী জূরী হিংসাবয়োহান্যোঃ। শূরী হিংসাস্তম্ভনয়োঃ। চূরী দাহে। তপ ঐশ্বর্য্যে বা। বৃতু বরণে। ক্লিশ উপতাপে। কাশৃ দীপ্তৌ। বাশৃ শব্দে। জন্যাদয় উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। তপিস্ত্বনুদাত্তঃ। মৃষ তিতিক্ষায়াম্। শুচির্ পূতীভাবে। উদাত্ত স্বরিতেতাবুভয়তোভাষৌ। ণহ বন্ধনে। রন্‌জ রাগে। শপ আক্রোশে। ণহাদয়স্ত্রয়োঽনুদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। পদ গতৌ। খিদ দৈন্যে। বিদ সত্তায়াম্। বুধ অবগমনে। যুধ সম্প্রহারে। অনোরুধ কামে। অণ প্রাণনে। অন ইত্যেকে। মন জ্ঞানে। যুজ সমাধৌ। সৃজ বিসর্গে। লিশ অল্পীভাবে। পদাদয়োঽনুদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। রাধোঽকর্ম্মকাদ্বৃদ্ধাবেব। ব্যধ তাড়নে। পুষ পুষ্টৌ। শুষ শোষণে। তুষ প্রীতৌ। দুষ বৈকৃত্যে। শ্লিষ আলিঙ্গনে। শক বিভাষিতো মর্ষণে। ষ্বিদা গাত্রপ্রক্ষরণে। ক্রুধ ক্রোধে। ক্ষুধ বুভুক্ষায়াম্। শুধ শৌচে। ষিধু সংরদ্ধৌ। রাধাদয়োঽনুদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। রধ হিংসাসংরাধ্যোঃ। ণশ অদর্শনে। তৃপ প্রীণনে। দৃপ হর্ষমোহনয়োঃ। দ্রুহ জিঘাংসায়াম্। মুহ বৈচিত্ত্যে। ষ্ণুহ উদ্গিরণে। ষ্ণিহ প্রীতৌ। বৃৎ। রধাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ

পরস্মৈভাষাঃ। শমু উপশমে। তমু কাঙ্ক্ষায়াম্। দমু উপশমে। শ্রমু তপসি খেদে চ। ভ্রমু অনবস্থানে। ক্ষমূ সহনে। ক্লমু গ্লানৌ। মদী হর্ষে। বৃৎ। অসু ক্ষেপণে। যসু প্রযত্নে। জসু মোক্ষণে। তসু উপক্ষয়ে। দসু চ। বসু স্তম্ভে। ব্যুষ বিভাগে। ব্যুস ইত্যন্যে। যুস ইত্যপরে। প্লুষ দাহে। বিস প্রেরণে। কুস সংশ্লেষণে। বুস উৎসর্গে। মুস খণ্ডনে। মসী পরিণামে ইত্যেকে। লুঠ বিলোড়নে। উচ সমবায়ে। ভৃশু ভ্রংশু অধঃপতনে। বৃশ বরণে। কৃশ তনূকরণে। ঞিতৃষ পিপাসায়াম্। হৃষ তুষ্টৌ। রুষ রিষ হিংসায়াম্। ডিপ ক্ষেপে। কুপ ক্রোধে। গুপ ব্যাকুলত্বে। যুপ রুপ লুপ বিমোহনে। লুভ গার্দ্ধে। ক্ষুভ সঞ্চলনে। ণভ তুভ হিংসায়াম্। ক্ষুভিনভিতুভয়ো দ্যুতাদৌ ক্র্যাদৌ চ পঠ্যন্তে। ক্লিদূ আর্দ্রীভাবে। ঞিমিদা স্নেহনে। ঞিক্ষ্বিদা স্নেহনমোচনয়োঃ। ঋধু বৃদ্ধৌ। গৃধু অভিকাঙ্ক্ষায়াম্। বৃৎ। অসুপ্রভৃতয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। ইতি শ্যন্বিকরণা দিবাদয়ঃ।

স্বাদয়ঃ। ষুঞ্ অভিষবে। ষিঞ্ বন্ধনে। শিঞ্ নিশানে। ডুমিঞ্ প্রক্ষেপণে। চিঞ্ চয়নে। স্তৃঞ্ আচ্ছাদনে। কৃঞ্ হিংসায়াম্। বৃঞ্ বরণে। ধুঞ্ কম্পনে। ধূঞ্ ইত্যেকে। স্বাদয়োঽনুদাত্তা উভয়তোভাষাঃ। বৃঞ্ উদাত্তঃ। টুদু উপতাপে। হি গতৌ বৃদ্ধৌ চ। পৃ প্রীতৌ। স্পৃ প্রীতিপালনয়োঃ। প্রীতিচলনয়োঃ ইত্যন্যে। স্মৃ ইত্যেকে। আপ্লৃ ব্যাপ্তৌ। শক্লৃ শক্তৌ। রাধ সাধ সংসিদ্ধৌ। দুনোতি-প্রভৃতয়োঽনুদাত্তাঃ পরস্মৈভাষাঃ। অশূ ব্যাপ্তৌ সংঘাতে চ। ষ্টিঘ আস্কন্দনে। অশিষ্টিঘী উদাত্তাবনুদাত্তেতাবাত্মনেভাষৌ। তিক তিগ গতৌ চ। ষঘ হিংসায়াম্। ঞিধৃষা প্রাগল্ভ্যে। দন্ভু দম্ভনে। ঋধু বৃদ্ধৌ। তৃপ প্রীণনে ইত্যেকে। ছন্দসি। অহ ব্যাপ্তৌ। দঘ ঘাতনে পালনে চ। চমু ভক্ষণে। রি ক্ষি চিরি জিরি দাশ দৃ হিংসায়াম। ক্ষির্ ভাষায়াম্ ইতোকে। ঋক্ষীত্যজাদিরেকে। রেফবানিত্যন্যে। বৃৎ। তিকাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। ইতি শ্নুবিকরণাঃ স্বাদয়ঃ।

তুদাদয়ঃ। তুদ ব্যথনে। ণুদ প্রেরণে। দিশ অতিসর্জ্জনে। ভ্রস্জ পাকে। ক্ষিপ প্রেরণে। কৃষ বিলেখনে। তুদাদয়োঽনুদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। ঋষী গতৌ। উদাত্ত উদাত্তেৎপরস্মৈপদী। জুষী প্রীতিসেবনয়োঃ। ওবিজী ভয়চলনয়োঃ। ওলজী ওলস্জী ব্রীড়নে। জুষাদয়ঃ উদাত্তা অনুদাত্তেত আত্মনেভাষাঃ। ওব্রশ্চূ ছেদনে। ব্যচ ব্যাজীকরণে। উছি উঞ্ছে। উছী বিবাসে। ঋছ গতীন্দ্রিয়প্রলয়মূর্ত্তিভাবেষু। মিছ উৎক্লেশে। জর্জ্জ চর্চ্চ ঝর্ঝ পরিভাষণভর্ৎসনয়োঃ। ত্বচ সংবরণে। ঋচ স্তুতৌ। উব্জ আর্জ্জবে। উজ্ঝ উৎসর্গে। লুভ বিমোহনে। রিফ কথনযুদ্ধনিন্দাহিংসাদানেষু। রিহ ইত্যেকে। তৃপ তৃন্ফ তৃপ্তৌ। দ্বাবপি কান্তাবিত্যেকে। তুপ তুন্প তুফ তুন্ফ হিংসায়াম্। দৃপ দৃন্ফ উৎক্লেশে। প্রথমোঽপি দ্বিতীয়ান্ত ইত্যেকে। ঋফ ঋন্ফ হিংসায়াম্। গুফ গুন্ফ গ্রন্থে। উভ পূরণে। শুভ শুন্ভ শোভার্থে। দৃভী গ্রন্থে। চৃতী হিংসাগ্রন্থনয়োঃ। বিধ বিধানে। জুড় গতৌ। জুন ইত্যেকে। মৃড সুখনে। পৃড চ। পৃণ প্রীণনে। বৃণ চ। মৃণ হিংসায়াম্। তুণ কৌটিল্যে। পুণ কর্ম্মণি শুভে। মুণ প্রতিজ্ঞানে। কুণ শব্দোপকরণয়োঃ। শুন গতৌ। দ্রুণ হিংসাগতিকৌটিল্যেষু।

ঘুণ ঘূর্ণ ভ্রমণে। ষুর ঐশ্বর্য্যদীপ্ত্যোঃ। কুর শব্দে। খুর ছেদনে। মুর সংবেষ্টনে। ক্ষুর বিলেখনে। ঘুর ভীমার্থ্যশব্দয়োঃ। পুর অগ্রগমনে। বৃহু উদ্যমনে। বৃহ্ ইত্যন্যে। তৃহূ স্তৃহূ তৃন্হূ হিংসার্থাঃ। ইষ ইচ্ছায়াম্। মিষ স্পর্দ্ধায়াম্। কিল শ্বৈত্যক্রীড়নয়োঃ। তিল স্নেহে। চিল বসনে। চল বিলসনে। ইল স্বপ্নক্ষেপণয়োঃ। বিল সংবরণে। বিল ভেদনে। ণিল গহনে। হিল ভাবকরণে। শিল ষিল উঞ্ছে। মিল শ্লেষণে। লিখ অক্ষরবিন্যাসে। কুট কৌটিল্যে। পুট সংশ্লেষণে। কুচ সঙ্কোচনে। গুজ শব্দে। গুড় রক্ষায়াম্। ডিপ ক্ষেপে। ছুর ছেদনে। স্ফুট বিকসনে। মুট আক্ষেপর্দনয়োঃ। ত্রুট ছেদনে। তুট কলহকর্ম্মণি চুট ছুট ছেদনে। জুট বন্ধনে। কড় মদে। লুট সংশ্লেষণে। কৃড ঘনত্বে। কুড় বাল্যে। পুড় উৎসর্গে। ঘুট প্রতিঘাতে। তুড় তোড়নে। থুড় স্থুড় সংবরণে। খুড় ছুড় ইত্যেকে। স্ফুর স্ফুল সঞ্চলনে। স্ফুর স্ফুরণে স্ফুল সঞ্চলনে ইত্যেকে। স্ফর ইত্যন্যে। স্ফুড় চুড় ব্রুড় ভ্রুড নিমজ্জন ইত্যেকে। ব্রশ্চাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। গুরী উদ্যমনে। উদাত্তোঽনুদাত্তেদাত্মনেপদী। ণূ স্তবনে। ধূ বিধূননে। উদাত্তৌ পরস্মৈভাষৌ। গু পুরীষোৎসর্গে। ধ্রু গতিস্থৈর্য্যয়োঃ। ধ্রুব ইত্যেকে। অনুদাত্তৌ পরস্মৈপদিনৌ। কুঙ্ শব্দে। উদাত্ত আত্মনেপদী। দীর্ঘান্ত ইতি কৈয়টাদয়ঃ। হ্রস্বান্ত ইতি ন্যাসঃ। বৃৎ। পৃঙ্ ব্যায়ামে। মৃঙ্ প্রাণত্যাগে। অনুদাত্তাবাত্মনেভাষৌ। রি পি গতৌ। ধি ধারণে। ক্ষি নিবাসগত্যোঃ। রিয়ত্যাদয়োঽনুদাত্তঃ পরস্মৈভাষাঃ। ষূ প্রেরণে। কৄ বিক্ষেপে। গৄ নিগরণে। উদাত্তাঃ পরস্মৈভাষাঃ। দৃঙ্ আদরে। ধৃঙ্ অবস্থানে। অনুদাত্তাবাত্মনেভাষৌ। প্রচ্ছ জ্ঞীপ্সায়াম্। বৃৎ। সৃজ বিসর্গে। টুমস্জ শুদ্ধৌ। রুজো ভঙ্গে। ভুজো কৌটিল্যে। ছুপ স্পর্শে। রুশ রিশ হিংসায়াম্। লিশ গতৌ। স্পৃশ সংস্পর্শনে। বিচ্ছ গতৌ। বিশ প্রবেশনে। মৃশ আমর্শনে। ণুদ প্রেরণে। ষদ্লৃ বিশরণগত্যবসাদনেষু। শদ্লৃ শাতনে। পৃচ্ছত্যাদয়োঽনুদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। বিচ্ছস্তূদাত্তঃ। মিল সংগমে। উদাত্তঃ স্বরিতেদুভয়তোভাষঃ। মুচ্লৃ মোক্ষণে। লুপ্লৃ ছেদনে। বিদ্লৃ লাভে। লিপ উপদেহে। ষিচ ক্ষরণে। মুচাদয়োঽনুদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। বিন্দতিস্তূদাত্তঃ। কৃতী ছেদনে। উদাত্ত উদাত্তেৎপরস্মৈপদী। খিদ পরিঘাতে। অনুদাত্ত উদাত্তেৎপরস্মৈপদী। পিশ অবয়বে। উদাত্ত উদাত্তেৎপরস্মৈপদী। বৃৎ। ইতি শবিকরণাস্তুদাদয়ঃ।

রুধাদয়ঃ। রুধির্ আবরণে। ছিদির্ দ্বৈধীকরণে। রিচির্ বিরেচনে। বিচির্ পৃথগ্ভাবে। ক্ষুদির্ সংপেষণে। যুজির্ যোগে রুধাদয়োঽনুদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। উচ্ছৃদির্ দীপ্তিদেবনয়োঃ। উতৃদির্ হিংসানাদরয়োঃ। উদাত্তৌ স্বরিতেতাবুভয়তো ভাষৌ। কৃতী বেষ্টনে। উদাত্ত উদাত্তেৎপরস্মৈপদী। ঞিইন্ধী দীপ্তৌ। উদাত্তোঽনুদাত্তেদাত্মনেপদী। খিদ দৈন্যে। বিদ বিচারণে। অনুদাত্তাবনুদাত্তেতাবাত্মনেপদিনৌ। শিষ্লৃ বিশেষণে। পিষ্লৃ সংচূর্ণনে। ভন্জো আমর্দ্দনে। ভুজ পালনাভ্যবহারয়োঃ। শিষাদয়োঽনুদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। তৃহ হিসি হিংসায়াম্। উন্দী ক্লেদনে। অন্জূ ব্যক্তিমর্ষণকান্তিগতিষু। তন্চু সংকোচনে। ওবিজী ভয়-

চলনয়োঃ। বৃজী বর্জ্জনে। পৃচী সম্পর্কে। তৃহাদয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈপদিনঃ। বৃৎ। ইতি শ্নম্বিকরণা রুধাদয়ঃ।

তনাদয়ঃ। তনু বিস্তারে। ষণু দানে। ক্ষণু হিংসায়াম্। ক্ষিণু চ। ঋণু গতৌ। তৃণু অদনে। ঘৃণু দীপ্তৌ। তনাদয় উদাত্তাঃ স্বরিতেত উভয়তোভাষাঃ। বনু যাচনে। মনু অববোধনে। উদাত্তাবনুদাত্তেতাবাত্মনেভাষৌ। ডুকৃঞ্ করণে। অনুদাত্ত উভয়তোভাষঃ। ইতু্যবিকরণাস্তনাদয়ঃ।

ক্র্যাদয়ঃ। ডুক্রীঞ্ দ্রব্যবিনিময়ে। প্রীঞ্ তর্পণে কান্তৌ চ। শ্রীঞ্ পাকে। মীঞ্ হিংসায়াম্। ষিঞ্ বন্ধনে। স্কুঞ্ আপ্রবণে। যুঞ্ বন্ধনে। ক্র্যাদয়োঽনুদাত্তা উভয়তোভাষাঃ। ক্নূঞ্ শব্দে। দ্রূঞ্ হিংসায়াম্। পূঞ্ পবনে। লূঞ্ ছেদনে। স্তৄঞ্ আচ্ছাদনে। কৄঞ্ হিংসায়াম্। বৄঞ্ বরণে। ধূঞ্ কম্পনে। ক্নূপ্রভৃতয় উদাত্তা উভয়তোভাষাঃ। শৄ হিংসায়াম্। পৄ পালনপূরণয়োঃ। বৄ বরণে। ভরণ ইত্যেকে। ভৄ ভৎর্সনে। মৄ হিংসায়াম্। দৄ বিদারণে। জৄ বয়োহানৌ। ঝৄ ইত্যেকে। ধৄ ইত্যন্যে। নৄ নয়ে। কৄ হিংসায়াম্। ঋৄ গতৌ। গৄ শব্দে। শৄণাতিপ্রভৃতয় উদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈপদিনঃ। জ্যা বয়োহানৌ। রী গতিরেষণয়োঃ। লী শ্লেষণে। ব্লী বরণে। প্লী গতৌ। বৃৎ। ব্রী বরণে। ভ্রী ভয়ে। ভর ইত্যেকে। ক্ষীষ্ হিংসায়াম্। জ্ঞা অববোধনে। বন্ধ বন্ধনে। জ্যাদয়োঽনুদাত্তা উদাত্তেতঃ পরস্মৈভাষাঃ। বৃঙ সম্ভক্তৌ। উদাত্ত আত্মনেপদী। শ্রন্থ বিমোচনপ্রতিহর্ষয়োঃ। মন্থ বিলোডনে। শ্রন্থ গ্রন্থ সংদর্ভে। কুন্থ সংশ্লেষণে। সংক্লেশ ইত্যেকে। কুথ ইতি দুর্গঃ। মৃদ ক্ষোদে। মৃড চ। অয়ং সুখেঽপি। গুধ রোষে। কুষ নিষ্কর্ষে। ক্ষুভ সঞ্চলনে। ণভ তুভ হিংসায়াম্। ক্লিশূ বিবাধনে। অশ ভোজনে। উধ্রস উঞ্ছে। ইষ আভীক্ষ্ণ্যে। বিষ বিপ্রয়োগে। প্রুষ প্লুষ স্নেহনসেবনপূরণেষু। পুষ পুষ্টৌ। মুষ স্তেয়ে। খচ ভূতপ্রাদুর্ভাবে। বান্তোঽয়মিত্যেকে। হেঠ চ। শ্রন্থাদয় উদাত্তা উদাত্তেতো বিবিবর্জ্জ পরস্মৈভাষাঃ। গ্রহ উপাদানে। উদাত্তঃ স্বরিতেদুভয়তোভায়ঃ। ইতি শ্নাবিকরণাঃ ক্র্যাদয়ঃ।

চুরাদয়ঃ। চুর স্তেয়ে। চিতি স্মৃত্যাম্। যচি সঙ্কোচে। স্ফুড়ি পরিহাসে। স্ফুটি ইত্যপি। লক্ষ দর্শনাঙ্কনয়োঃ। কুদ্রি অনৃতভাষণে। লড় উপসেবায়াম্। মিদি স্নেহনে। ওলড়ি উৎক্ষেপণে। ওকারো ধাত্ববয়ব ইত্যেকে। ন ইত্যপরে। উলড়ি ইত্যন্যে। জল অপবারণে। লজ ইত্যেকে। পীড় অবগাহনে। নট অবস্যন্দনে। শ্রথ প্রযত্নে। প্রস্থান ইত্যেকে। বধ সংযমনে। বন্ধ ইতি চান্দ্রাঃ। পৄ পূরণে। ঊর্জ্জ বলপ্রাণনয়োঃ। পক্ষ পরিগ্রহে। বর্ণ প্রেরণে। বর্ণ চূর্ণ প্রেরণে। বর্ণ বর্ণন ইত্যেকে। প্রথ প্রখ্যানে। পৃথ প্রক্ষেপে। পথ ইত্যেকে। ষম্ব সংবন্ধনে। শম্ব চ। সাম্ব ইত্যেকে। ভক্ষ অদনে। কুট্ট ছেদনভৎর্সনয়োঃ। পূরণ ইত্যেকে। পুট্ট চুট্ট অল্পীভাবে। অট্ট ঘুট্ট অনাদরে। লুণ্ঠ স্তেয়ে। শঠ শ্বঠ অসংস্কারগত্যোঃ। শ্বঠি ইত্যেকে। তুজি পিজি হিংসাবলাদাননিকেতনেষু। তুজ পিজ ইতি কেচিৎ। লজি লুজি ইত্যেকে। পিস গতৌ। ষান্ত্ব সামপ্রয়োগে। শ্বল্ক বল্ক পরিভাষণে। ষ্ণিহ স্নেহনে। স্ফিট ইত্যেকে। স্মিট অনাদরে। স্মিঙ্

ইত্যেকে। শ্লিষ শ্লেষণে। পথি গতৌ। পিছ কুট্টনে। ছদি সংবরণে। শ্রণ দানে। তড আঘাতে। খড খড়ি কড়ি ভেদনে। কুড়ি রক্ষণে। গুডি বেষ্টনে। রক্ষণ ইত্যেকে। কুঠি ইত্যন্যে। গুঠি ইত্যপরে। খুডি খণ্ডনে। বটি বিভাজনে। বড়ি ইতি কেচিৎ। মডি ভূষায়াং হর্ষে চ। ভডি কল্যাণে। ছর্দ্দ বমনে। পুস্ত বুস্ত আদরানাদরয়োঃ। চুদ সঞ্চোদনে। নক্ক ধক্ক নাশনে। চক্ক চুক্ক ব্যথনে। ক্ষল শৌচকর্ম্মণি। তল প্রতিষ্ঠায়াম্। তুল উন্মানে। দুল উৎক্ষেপে। পুল মহত্ত্বে। চুল সমুচ্ছ্রায়ে। মূল রোহণে। কল বিল ক্ষেপে। বিল ভেদনে। তিল স্নেহনে। চল ভৃতৌ। পাল রক্ষণে। লূষ হিংসায়াম্। শুল্ব মানে। শূর্প চ। চুট ছেদনে। মুট সংচূর্ণনে। পডি পসি নাশনে। বজ মার্গসংস্কারগত্যোঃ। শুল্ক অতিস্পর্শনে। চপি গত্যাম্। ক্ষপি ক্ষান্ত্যাম্। ছজি কৃচ্ছ্রজীবনে। শর্ব্ব গত্যাম্। শ্বভ্র চ। জ্ঞপ জ্ঞানজ্ঞাপনমারণতোষণনিশাননিশামনেষু। মিচ্চেত্যেকে। যম চ পরিবেষণে। চহ পরিকল্কনে। চপ ইত্যেকে। রহ ত্যাগে চ। বল প্রাণনে। চিঞ্ চয়নে। নান্যে মিতোঽহেতৌ। ঘট্ট চলনে। মুস্ত সংঘাতে। খট্ট সংবরণে। ট্রষ স্ফিট্ট চুবি হিংসায়াম্। পুল সংঘাতে। পূর্ণ ইত্যেকে। পুণ ইত্যন্যে। পুংস অভিবর্দ্ধনে। টকি বন্ধনে। ধূস কান্তিকরণে। মূর্দ্ধন্যান্ত ইত্যেকে। তালব্যান্ত ইত্যন্যে। কীট বর্ণে। চূর্ণ সঙ্কোচনে। পূজ পূজায়াম্। অর্ক স্তবনে। তপন ইত্যেকে। শুঠ আলস্যে। শুঠি শোষণে। জুড় প্রেরণে। গর্জ্জ মার্জ্জ শব্দার্থৌ। মর্চ্চ চ। ঘৃ প্রস্রবণে। স্রাবণ ইত্যেকে। পচি বিস্তারবচনে। তিজ নিশানে। কৃত সংশব্দনে। বর্দ্ধ ছেদনপূরণয়োঃ। কুবি আচ্ছাদনে। কুভি ইত্যেকে। লুবি তুবি অদর্শনে। অর্দ্দন ইত্যেকে। হ্লপ ব্যক্তায়াং বাচি। ক্লৃপ ইত্যেকে। চুটি ছেদনে। ইল প্রেরণে। ম্রক্ষ ম্লেচ্ছনে। ম্লেচ্ছ অব্যক্তায়াং বাচি। ব্রূস বর্হ হিংসায়াম্। কেচিদিহ গর্জ্জ গর্দ্দ শব্দে গর্দ্ধ অভিকাঙ্ক্ষায়াম্ ইতি পঠন্তি। গুর্দ্দ পূর্ব্বনিকেতনে। জসি রক্ষণে। মোক্ষণ ইতি কেচিৎ। ঈড স্তুতৌ। জসু হিংসায়াম্। পিডি সংঘাতে। রুষ রোষে। রুট ইত্যেকে। ডিপ ক্ষেপে। ষ্টুপ সমুচ্ছ্রায়ে। আকুস্মাদাত্মনেপদিনঃ। চিত সঞ্চেতনে। দশি দংশনে। দসি দর্শন-দংশনয়োঃ। দস ইত্যপ্যেকে। ডপ ডিপ সংঘাতে। তন্ত্রি কুটুম্বধারণে। মন্ত্রি গুপ্তপরিভাষণে। স্পশ গ্রহণসংশ্লেষণয়োঃ। তর্জ্জ ভৎর্স তর্জ্জনে। বস্ত গন্ধ অর্দ্দনে। বিষ্ক হিংসায়াম্। হিষ্ক ইত্যেকে। নিষ্ক পরিমাণে। লল ঈপ্সায়াম্। কণ সঙ্কোচে। তূণ পূরণে। ভ্রূণ আশাবিশঙ্কয়োঃ। শঠ শ্লাঘায়াম্। যক্ষ পূজায়াম্। স্যম বিতর্কে। গূর উদ্যমনে। শম লক্ষ আলোচনে। কুৎস অবক্ষেপণে। ত্রুট ছেদনে। কুট ইত্যেকে। গল স্রবণে। ভল আমণ্ডনে। কূট আপ্রদানে। অবসাদন ইত্যেকে। কুট্ট প্রতাপনে। বঞ্চু প্রলম্ভনে। বৃষ শক্তিবন্ধনে। মদ তৃপ্তিযোগে। দিবু পরিকূজনে। *গৃ বিজ্ঞানে। বিদ চেতনাখ্যানবিবাসেষু। মান স্তম্ভে। যু জুগুপ্সায়াম্। কুস্ম নাম্নো বা কুৎসিতস্ময়নে। ইত্যাকুস্মীয়াঃ। চর্চ্চ অধ্যয়নে। বুক্ক ভাষণে। শব্দ উপসর্গাদাবিষ্কারে চ। কণ নিমীলনে। জমি নাশনে। ষূদ ক্ষরণে। জসু তাড়নে।

পশ বন্ধনে। অম রোগে। চট স্ফুট ভেদনে। ঘট সংঘাতে। হন্ত্যর্থাশ্চ। দিবু মর্দনে। অর্জ্জ প্রতিযত্নে। ঘুষির্ বিশব্দনে। আঙঃ ক্রন্দ সাতত্যে। লস শিল্পযোগে। তসি ভূষ অলঙ্করণে। অর্হ পূজায়াম্। জ্ঞা নিয়োগে। ভজ বিশ্রাণনে। শৃধু প্রসহনে। ক্ষত নিকারোপস্কারয়োঃ। রক লগ আস্বাদনে। রঘ ইত্যেকে। রগ ইত্যন্যে। অনচু বিশেষণে। লিগি চিত্রীকরণে। মুদ সংসর্গে। ত্রস ধারণে। গ্রহণ ইত্যেকে। বারণ ইত্যন্যে। উধ্রস উঞ্ছে। উকারো ধাত্ববয়ব ইত্যেকে। ন ইত্যন্যে। মুচ প্রমোচনে মোদনে চ। বস স্নেহচ্ছেদাপহরণেষু। চর সংশয়ে। চ্যু সহনে। হসনে চেত্যেকে। চ্যুস ইত্যেকে। ভুবোঽবকল্কনে। কৃপেশ্চ। আ স্বদঃ সকর্ম্মকাৎ। গ্রস গ্রহণে। পুষ ধারণে। দল বিদারণে। পট পুট লুট তুজি মিজি পিজি লুজি ভজি লঘি ত্রসি পিসি কুসি দশি কুশি ঘট ঘটি বৃহি বর্হ বল্হ গুপ ধূপ বিচ্ছ চীব পুথ লোকৃ লোচৃ ণদ কুপ তর্ক বৃতু বৃধু ভাষার্থাঃ। রুট লজি অজি দসি ভৃশি শীক রুসি নট পুটি জি চি রঘি লঘি অহি রহি মহি চ। লড়ি তড় নল চ। পূরী আপ্যায়নে। রুজ হিংসায়াম্। ষদ আস্বাদনে। স্বাদ ইত্যেকে। আ ধৃষাদ্বা। যুজ পৃচ সংযমনে। অর্চ্চ পূজায়াম্। ষহ মর্ষণে। ঈর ক্ষেপে। লী দ্রবীকরণে। বৃজী বর্জ্জনে। বৃঞ্ আবরণে। জৄ বিয়োজনসম্পর্চনয়োঃ। শিষ অসর্ব্বোপযোগে। তপ দাহে। তৃপ তৃপ্তৌ। সন্দীপন ইত্যেকে। ছৃদী সন্দীপনে। চৃপ ছৃপ দৃপ সন্দীপন ইত্যেকে। দৃভী ভয়ে। দৃভ সন্দর্ভে। শ্রথ মোক্ষণে। হিংসায়াম্ ইত্যন্যে। মী গতৌ। গ্রন্থ বন্ধনে। শীক আমর্ষণে। চীক চ। অর্দ্দ হিংসায়াম্। স্বরিতেৎ। হিসি হিংসায়াম্। অর্হ পূজায়াম্। আঙঃ ষদ পদ্যর্থে। শুন্ধ শৌচকর্ম্মণি। ছদ অপবারণে। স্বরিতেৎ। জুষ পরিতর্কণে। পরিতর্পণ ইত্যন্যে। ধূঞ্ কম্পনে। প্রীঞ্ তর্পণে। শ্রন্থ গ্রন্থ সংদর্ভে। আপ্লৃ লম্ভনে। স্বরিতেদয়মিত্যেকে। তনু শ্রদ্ধোপকরণয়োঃ। উপসর্গাচ্চ দৈর্ঘ্যে। চন শ্রদ্ধোপহননয়োরিত্যেকে। বদ সংদেশ-বচনে। স্বরিতেৎ। অনুদাত্তেদিত্যেকে। বচ পরিভাষণে। মান পূজায়াম্। ভূ প্রাপ্তাবাত্মনেপদী। গর্হ বিনিন্দনে। মার্গ অন্বেষণে। কঠি শোকে। মৃজূ শৌচালঙ্কারয়োঃ। ভৃষ তিতিক্ষায়াম্। স্বরিতেৎ। ধৃষ প্রসহনে। ইত্যাধৃষীয়াঃ। অথাদন্তাঃ। কথ বাক্যপ্রবন্ধে। বর ঈপ্সায়াম্। গণ সংখ্যানে। শঠ শ্বঠ সম্যগবভাষণে। পট বট গ্রন্থে। রহ ত্যাগে। স্তন গদী দেবশব্দে। পত গতৌ বা। বা অদন্ত ইত্যেকে। পষ অনুপসর্গাৎ স্বর আক্ষেপে। রচ প্রতিযত্নে। কল গতৌ সংখ্যানে চ। চহ পরিকল্কনে। মহ পূজায়াম্। সর কৃপ শ্রথ দৌর্ব্বল্যে। স্পৃহ ঈপ্সায়াম্। ভাম ক্রোধে। সূচ পৈশূন্যে। খেট ভক্ষণে। তৃতীয়ান্ত ইত্যেকে। খোট ক্ষেপে। গোম উপলেপনে। কুমার ক্রীড়ায়াম্। শীল উপধারণে। সাম সান্ত্বপ্রয়োগে। বেল কালোপদেশে। কাল ইতি পৃথগ্‌ধাতুরিত্যেকে। পল্যূল লবনপবনয়োঃ। বাত সুখসেবনয়োঃ। গতি সুখসেবনয়োরিত্যেকে। গবেষ মার্গণে। বাস উপসেবায়াম্। নিবাস আচ্ছাদনে। ভাজ পৃথক্‌কর্ম্মণি। সভাজ প্রীতিদর্শনয়োঃ। প্রীতিসেবনয়ো-রিত্যেকে। ঊন পরিহাণে। ধ্বন শব্দে। কূট পরিতাপে। পরিদাহ ইত্যন্যে।

সঙ্কেত গ্রাম কুণ গুণ চামন্ত্রণে। কেত শ্রাবণে নিমন্ত্রণে চ। কুণ সঙ্কোচনেঽপি। স্তেন চৌর্য্যে। আগর্ব্বাদাত্মনেপদিনঃ। পদ গতৌ। গৃহ গ্রহণে। মৃগ অন্বেষণে। কুহ বিস্মাপনে। শূর বীর বিক্রান্তৌ। স্থূল পরিবৃংহণে। অর্থ উপযাচ্ঞায়াম্। সত্র সন্তানক্রিয়ায়াম্। গর্ব্ব মানে। ইত্যাগর্ব্বীয়াঃ। সূত্র বেষ্টনে। মূত্র প্রস্রবণে। রূক্ষ পারুষ্যে। পার তীর কর্ম্মসমাপ্তৌ। পুট সংসর্গে। ধেক দর্শন ইত্যেকে। কত্র শৈথিল্যে। কর্ত্ত ইত্যপ্যেকে। প্রাতিপদিকাদ্ধাত্বর্থে বহুলমিষ্ঠবচ্চ। তৎকরোতি তদাচষ্টে। তেনাতিক্রামতি ধাতুরূপং চ। আখ্যানাৎ কৃতস্তদাচষ্টে কৃল্লুক্প্রকৃতি-প্রত্যাপত্তিঃ প্রকৃতিবচ্চ কারকম্। কর্ত্তৃকরণাদ্ধাত্বর্থে। বল্ক দর্শনে। চিত্র চিত্রীকরণে কদাচিদ্দর্শনে। অংস সমাঘাতে। বট বিভাজনে। লজ প্রকাশনে। বটি লজি ইত্যেকে। মিশ্র সম্পর্কে। সংগ্রাম যুদ্ধে। অনুদাত্তেৎ। স্তোম শ্লাঘায়াম্। ছিদ্র কর্ণভেদনে। করণভেদন ইত্যেকে। কর্ণ ইতি ধাত্বন্তরমিত্যপরে। অন্ধ দৃষ্ট্যুপঘাতে। উপসংহার ইত্যন্যে। দণ্ড দণ্ডনিপাতনে। অঙ্ক পদে লক্ষণে চ। অঙ্গ চ। সুখ দুঃখ তৎক্রিয়ায়াম্। রস আস্বাদনস্নেহনয়োঃ। ব্যয় বিত্তসমুৎসর্গে। রূপ রূপক্রিয়ায়াম্। ছেদ দ্বৈধীকরণে। ছদ অপবারণে। লাভ প্রেরণে। ব্রণ গাত্রবিচূর্ণনে। বর্ণ বর্ণক্রিয়াবিস্তারগুণবচনেষু। বহুলমেতন্নিদর্শনম্। পর্ণ হরিতভাবে। বিষ্ক দর্শনে। ক্ষপ প্রেরণে। বস নিবাসে। তুত্থ আবরণে। ণিঙঙ্গান্নিরসনে। শ্বেতাশ্বাশ্বতর-গালোড়িতাহ্বরকাণামশ্বতরেতকলোপশ্চ। পুচ্ছাদিষু প্রাতিপদিকাদ্ধাত্বর্থ ইত্যেব সিদ্ধম্। ইতি স্বার্থণিজন্তাশ্চুরাদয়ঃ। ইতি ধাতুপাঠঃ।

লিঙ্গানুশাসনম্।

১ লিঙ্গম্। ২ স্ত্রী। ৩ ঋকারান্তা মাতৃদুহিতৃস্বসৃযাতৃননান্দরঃ। ৪ অন্যপ্রত্যয়ান্তো ধাতুঃ। অশনিভরণ্যরণয়ঃ পুংসি চ। মিন্যন্তঃ। বহ্নিবৃষ্ণ্যগ্নয়ঃ পুংসি। শ্রোণিযোনি-ন্যূর্ম্ময়ঃ পুংসি চ। ক্তিন্নন্তঃ। ঈকারান্তশ্চ। উঙ্যাবন্তশ্চ। উবন্তমেকাক্ষরম্। বিংশত্যাদিরানবতেঃ। দুন্দুভিরক্ষেষু। নাভিরক্ষত্রিয়ে। উভাবপ্যন্যত্র পুংসি। তলন্তঃ। ভূমিবিদ্যুৎসরিল্লতাবনিতাভিধানানি। যাদো নপুংসকম্। ভাস্স্রুগ্দিগ্দৃগুষ্ণিগুপানহঃ। স্থূণোর্ণে নপুংসকে চ। গৃহশশাভ্যাং ক্লীবে। প্রাবৃড়্বিপ্রুড়্রুট্তুড়্বিট্ত্বিষঃ। দর্ব্বিবিদিবেদিখনিশাণ্যশ্রিবেশিকৃষ্যোষধিকট্যঙ্গুলয়ঃ। তিথিনাডিরুচিবীচিনালিধূলি-কিকিকেলিচ্ছবিরাত্র্যাদয়ঃ। শষ্কুলিরাজিকুট্যশনিবর্ত্তিভ্রূকুটিত্রুটিনালিধূলিকিকিকেলি-চ্ছবিরাত্র্যাদয়ঃ। শষ্কুলিরাজিকুট্যশনিবর্ত্তিভ্রুকুটিত্রুটিবলিপঙ্ক্তয়ঃ। প্রতিপদাপদ্বিপৎ-সংপচ্ছরৎসংসৎপরিষদুষঃ সংবিৎক্ষুদ্রুৎসমিধঃ। আশীর্ধূঃপূর্গীর্দ্বারঃ। অপ্সুমনস্-সমাসিকতাবর্ষাণাং বহুত্বং চ স্রগ্বাগ্জ্যোগ্বাগ্যবাগূনৌস্ফিচঃ। তটিসীমাসংবধ্যাঃ। চুল্লিবেণিখার্য্যশ্চ। তারাধারাজ্যোৎস্নাদয়শ্চ। শলাকা স্ত্রিয়াং নিত্যম্।

লুমান্। ঘঞবন্তঃ। ঘাজন্তশ্চ। ভয়লিঙ্গভগপদানি নপুংসকে। নঙন্তঃ। যাজ্ঞা স্ত্রিয়াম্। ক্যন্তো ঘুঃ। ইষুধি স্ত্রী চ। দেবাসুরাত্মস্বর্গগিরিসমুদ্রনখকেশ-

হস্তস্তনভুজকণ্ঠখড়্গশরপঙ্কাভিধানানি। ত্রিবিষ্টপত্রিভুবনে নপুংসকে। দোঃ স্ত্রিয়াম্। ইষুবাহূ স্ত্রিয়াং চ। বাণকাণ্ডৌ নপুংসকে চ। নান্তঃ। ক্রতুপুরুষকপোলগুল্ফ-মেঘাভিধানানি। অভ্রং নপুংসকম্। উকারান্তঃ। ধেনুরজ্জুকুহুসরযূতনুরেণুপ্রিয়ঙ্গবঃ। স্ত্রিয়াম্। সমাসে রজ্জুঃ পুংসি চ। শ্মশ্রুজানুস্বাদ্বশ্রুজতুত্রপুতালূনি নপুংসকে। বসু চার্থবাচি। মদ্গুমধুশীধুসানুকমণ্ডলূনি নপুংসকে চ। রুত্বন্তঃ। দারুকসেরু-জত্রুবস্তুমস্তূনি নপুংসকে। সক্তুর্নপুংসকে চ। প্রাগ্রশ্মেরকারান্তঃ। কোপধঃ। চিবুকশালূকপ্রাতিপদিকাংশুকোল্মুকানি নপুংসকে। কণ্টকানীকসরকমোদকচষক-মস্তকপুস্তকতড়াকনিষ্কশুষ্কবর্চ্চস্কপিনাকভাণ্ডককটকদণ্ডকপিটকতালকফলককল্কপুলাকানি নপুংসকে চ। টোপধঃ। কিরীটমুকুটললাটবটবীটশৃঙ্গাটকরটলোষ্টানি নপুংসকে। কুটকূটকপটকপাটকর্পটনটনিকটকীটকটানি নপুংসকে চ। ণোপধঃ। ঋণলবণ-পর্ণতোরণরণোষ্ণানি নপুংসকে। কার্ষাপণস্বর্ণসুবর্ণব্রণচরণবৃষণবিষাণচূর্ণতৃণানি নপুংসকে চ। থোপধঃ। কাষ্ঠপৃষ্ঠসিক্থোক্থানি নপুংসকে। কাষ্ঠা দিগর্থা স্ত্রিয়াম্। তীর্থপ্রোথযূথগাথানি নপুংসকে চ। নোপধঃ। জঘনাজিনতুহিনকাননবনবৃজিন-বিপিনবেতনশাসনসোপানমিথুনশ্মশানরত্ননিম্নচিহ্নানি নপুংসকে। মানযানাভিধান-নলিনপুলিনোদ্যানশয়নাসনস্থানচন্দনালানসমানভবনবসনসম্ভাবনবিভাবনবিমানানি নপুংসকে চ। পোপধঃ। পাপরূপোডুপতল্পশিল্পপুষ্পশষ্পসমীপান্তরীপাণি নপুংসকে। শূর্পকুতপকুণপদ্বীপবিটপানি নপুংসকে চ। ভোপধঃ। তলভং নপুংসকম্। জৃম্ভং নপুংসকে চ। মোপধঃ। রুক্মসিধ্মযুগ্মেধ্মগুল্মাধ্যাত্মকুঙ্কুমানি নপুংসকে। সঙ্গ্রাম-দাড়িমকুসুমাশ্রমক্ষেমক্ষৌমহোমোদ্দামানি নপুংসকে চ। যোপধঃ। কিসলয়-হৃদয়েন্দ্রিয়োত্তরীয়াণি নপুংসকে। গোময়কষায়মলয়ান্বয়াব্যয়ানি নপুংসকে চ। রোপধঃ। দ্বারাগ্রস্ফারতক্রবক্রবপ্রক্ষিপ্রক্ষুদ্রচ্ছিদ্রনারতীরদূরকৃচ্ছ্ররন্ধ্রাশ্রশ্বভ্রভীরগভীর-ক্রূরবিচিত্রকেয়ূরকেদারোদরশরীরকন্দরমন্দরপঞ্জরাজরজঠরাজিরবৈরচামরপুষ্করগহ্বর-কুটীরকুলীরচত্বরকাশ্মীরনীরাম্বরশিশিরতন্ত্রযন্ত্রক্ষেত্রক্ষত্রমিত্রকলত্রচ্ছত্রসূত্রবক্ত্রনেত্রগোত্রা-ঙ্গুলিত্রভলত্রাস্ত্রশস্ত্রশাস্ত্রবস্ত্রপত্রপাত্রনক্ষত্রাণি নপুংসকে। শুক্রমদেবতায়াম্। চক্র-বজ্রান্ধকারপারাবারপারক্ষীরতোমরশৃঙ্গারভৃঙ্গারমন্দারোশীরতিমিরশিশিরাণি নপুংসকে চ। ষোপধঃ। শিরীষর্জীষাম্বরীষপীযূষপুরীষকিল্বিষকল্মাষাণি নপুংসকে। যূষকরীষ-মিষবিষবর্ষাণি নপুংসকে চ। সোপধঃ। পানসবিসবুসসাহসানি নপুংসকে। চমস-সরসনির্য্যাসোপবাসকর্পাসবাসমাসকাসকাংসমাংসানি নপুংসে চ। কংসং চ প্রাণিনি। রশ্মিদিবসাভিধানানি। দীধিতিঃ স্ত্রিয়াম্। দিনাহনী নপুংসকে। মানাভিধানানি। দ্রোণাঢকৌ নপুংসকে চ। খারীমানিকে স্ত্রিয়াম্। দারাক্ষতলাজাসূনাং বহুত্বং চ। নাড্যপজনোপপদানি। ব্রণাঙ্গপদানি। মরুদ্গরুত্তরদৃত্বিজঃ। ঋষিরাশিদৃতিগ্রন্থি-ক্রিমিধ্বনিবলিকৌলিমৌলিরবিকপিমুনয়ঃ। ধ্বজগজমুঞ্জপুঞ্জাঃ। হস্তকুন্তান্তবাতব্রাত-দূতধূর্ত্তসূতচূতমুহূর্ত্তাঃ। ষণ্ডমণ্ডকরণ্ডভরণ্ডবরণ্ডতুণ্ডগণ্ডমুণ্ডপাষণ্ডশিখণ্ডাঃ। বংশাংশ-পুরোডাশাঃ। হ্রদকন্দকুন্দবুদ্বুদশব্দাঃ। অর্দ্ধপথিমথ্যৃভুক্ষিস্তম্বনিতম্বপূগাঃ। পল্লব-

পল্বলকফরেফকটাহনির্ব্যূহমঠমণিতরঙ্গগন্ধস্কন্ধমৃদঙ্গসঙ্গসমুদ্রপুঙ্খাঃ। সারথ্যতিথিকুক্ষি-বস্তিপাণ্যঞ্জলয়ঃ।

নপুংসকম্। ভাবে ল্যুডন্তঃ। নিষ্ঠা চ। ত্বষ্যঞৌ তদ্ধিতৌ। কর্ম্মণি চ ব্রাহ্মণ্যাদিগুণবচনেভ্যঃ। যদ্যঢগ্যগঞণ্বুঞ্ছশ্চ ভাবকর্ম্মণি। দ্বন্দ্বৈকত্বম্। অভাষায়াং হেমন্তশিশিরাবহোরাত্রে চ। অনঞ্কর্ম্মধারয়স্তৎপুরুষঃ। অনল্পে ছায়া। রাজা-মনুষ্যপূর্ব্বা সভা। সুরাসেনাচ্ছায়াশালানিশাঃ স্ত্রিয়াং চ। পরবৎ। অপথপুণ্যাহে নপুংসকে। সংখ্যাপূর্ব্বা রাত্রিঃ। দ্বিগুঃ স্ত্রিয়াং চ। ইসুসন্তঃ। অর্চ্চিঃ স্ত্রিয়াং চ। ছদিঃ স্ত্রিয়ামেব। মুখনয়নলোহবনমাংসরুধিরকার্ম্মুকবিবরজলহলধনান্নাভিধানানি। সীরার্থৌদনাঃ পুংসি। বক্ত্রনেত্রারণ্যগাণ্ডীবানি পুংসি চ। অটবী স্ত্রিয়াম্। লোপধঃ। তূলোপলতালকুসূলতরলকম্বলদেবলবৃষলাঃ পুংসি। শীলমূলমঙ্গলসালকমলতলমুসল-কুণ্ডলপললমৃণালবালনিগলপলালবিড়ালখিলশূলাঃ পুংসি চ। শতাদিঃ সংখ্যা। শতাযুতপ্রযুতাঃ পুংসি চ। লক্ষাকোটী স্ত্রিয়াম্। সহস্রঃ পুংসি চ। মন্দ্যচ্কোহং-কর্ত্তরি। ব্রহ্মন্পুংসি চ। নামরোমণী নপুংসকে। অসন্তো দ্ব্যচ্কঃ। অপ্সরাঃ স্ত্রিয়াম্। ত্রান্তঃ। যাত্রামাত্রাভস্ত্রাদংষ্ট্রাবরত্রাঃ স্ত্রিয়ামেব। তৃত্রামিত্রচ্ছাত্রপুত্রমন্ত্র-বৃত্রমৈত্রাঃ পুংসি। পত্রপাত্রপবিত্রসূত্রচ্ছত্রাঃ পুংসি চ। বলকুসুমযুদ্ধপত্তনরণাভি-ধানানি। পদ্মকমলোৎপলানি পুংসি চ। আহবসঙ্গ্রামৌ পুংসি। আজিঃ স্ত্রিয়ামেব। ফলজাতিঃ। বৃক্ষজাতিঃ স্ত্রিয়ামেব। বিয়জ্জগৎসকৃৎকৃষৎপৃষচ্ছকৃদাকৃদুদশ্বিতঃ। নবনীতাবতানৃতামৃতনিমিত্তবিত্তপিত্তব্রতরজতবৃত্তপলিনানি। শ্রাদ্ধকুলিশদৈবপীঠ-কুণ্ডাঙ্গদধিসকৃথ্যক্ষ্যাস্থ্যাস্পদাকাশকণ্বীজানি। দৈবং পুংসি চ। ধান্যাজ্যসস্যরূপ্যপণ্য-বর্ণ্যধিষ্ণ্যহব্যকব্যকাব্যসত্যাপত্যমূল্যশিক্যকুড্যমদ্যহর্ম্ম্যতূর্য্যসৈন্যানি। দ্বন্দ্ববর্হিদুঃখ-বড়িশপিচ্ছবিম্বকুটুম্বকবচকবরবৃন্দারকাণি। অক্ষমিন্দ্রিয়ে।

স্ত্রীপুংসয়োঃ। গোমণিযষ্টিমুষ্টিপাটলিবস্তিশাল্মলিত্রুটিমসিমরীচয়ঃ। মৃত্যুসীধুকর্কন্ধু-সিন্ধুকণ্ডুরেণবঃ। গুণবচনমুকারান্তং নপুংসকং চ। অপত্যার্থতদ্ধিতে।

পুংনপুংসকয়োঃ। ঘৃতভূতমুস্তক্ষ্বেলিতৈরাবতপুস্তবুস্তলোহিতাঃ। শৃঙ্গার্দ্ধনিদাঘোদ্য-মশল্যদৃঢ়াঃ। ব্রজকুঞ্জকুথকূর্চ্চপ্রস্থদর্পার্ভার্দ্ধর্চ্চপুচ্ছাঃ। কবন্ধৌষধায়ুধান্তাঃ। দণ্ডমণ্ড-খণ্ডশবসৈন্ধবপার্শ্বকাশাঙ্কুরাকাশকুশকুলিশাঃ। গৃহমেহদেপট্টপটহাষ্টাপদার্ব্বুদককুদাশ্চ।

অবশিষ্টলিঙ্গম্। অব্যয়ং কতিযুষ্মদস্মদঃ। ষ্ণান্তা সংখ্যা। গুণবচনং চ। কৃত্যাশ্চ। করণাধিককরণয়োর্ল্যুট্। সর্ব্বাদীনি সর্ব্বনামানি। ইতি লিঙ্গানুশাসনম্।

শিক্ষা।

অথ শিক্ষাং প্রবক্ষ্যামি পাণিনীয়ং মতং যথা। শাস্ত্রানুপূর্ব্বং তদ্বিদ্যাদ্‌যথোক্তং লোকবেদয়োঃ। প্রসিদ্ধমপি শব্দার্থমবিজ্ঞাতমবুদ্ধিভিঃ। পুনর্ব্যক্তীকরিষ্যামি বাচ উচ্চারণে বিধিম্। ত্রিষষ্টিশ্চতুঃষষ্টির্ব্বা বর্ণাঃ শম্ভুমতে মতাঃ। প্রাকৃতে সংস্কৃতে চাপি স্বয়ং প্রোক্তাঃ স্বয়ম্ভুবা। স্বরা বিংশতিরেকশ্চ স্পর্শানাং পঞ্চবিংশতিঃ।

বাদয়শ্চ স্মৃতা হ্ষ্টৌ চত্বারশ্চ যমাঃ স্মৃতাঃ। অনুস্বারো বিসর্গশ্চ ক্পৌ চাপি পরাশ্রিতৌ। দুঃস্পৃষ্টশ্চেতি বিজ্ঞেয়ো লৃকারঃ প্লুত এব চ। আত্মা বুদ্ধ্যা সমেত্যার্থান্মনো যুঙ্‌ক্তে বিবক্ষয়া। কায়াগ্নিংসমমাহন্তি স প্রেরয়তি মারুতম্। মারুত-স্তূরসি চরন্মন্দ্রং জনয়তি স্বরম্। প্রাতঃসবনযোগং তং ছন্দোগায়ত্রমাশ্রিতম্। কণ্ঠে মধ্যংদিনযুগং মধ্যমং ত্রৈষ্টুভানুগম্। তারং তার্তীয়সবনং শীর্ষণ্যং জাগতানুগম্। সোদীর্ণো মূর্দ্ধ্ন্যভিহতো বক্ত্রমাপদ্য মারুতঃ। বর্ণাঞ্জনয়তে তেষাং বিভাগঃ পঞ্চধা স্মৃতঃ। স্বরতঃ কালতঃ স্থানাৎপ্রযত্নানুপ্রদানতঃ। ইতি বর্ণবিদঃ প্রাহুর্নিপুণং তং নিবোধত। উদাত্তশ্চানুদাত্তশ্চ স্বরিতশ্চ স্বরাস্ত্রয়ঃ। হ্রস্বো দীর্ঘঃ প্লুত ইতি কালতো নিয়মা অচি। উদাত্তে নিষাদগান্ধারাবনুদাত্ত ঋষভধৈবতৌ। স্বরিত-প্রভবা হ্যেতে ষড়্‌জমধ্যমপঞ্চমাঃ। অষ্টৌ স্থানানি বর্ণানামুরঃ কণ্ঠঃ শিরস্তথা। জিহ্বামূলং চ দন্তাশ্চ নাসিকোষ্ঠৌ চ তালু চ। ওভাবশ্চ বিবৃত্তিশ্চ শষসা রেফ এব চ। জিহ্বামূলমুপধ্মা চ গতিরষ্টবিধোষ্মণঃ। যদ্যোভাবপ্রসংধানমুকারাদিপরং পদম্। স্বরান্তং তাদৃশো বিদ্যাদ্যদন্যদ্ব্যক্তমূষ্মণঃ। হকারং পঞ্চমৈর্যুক্তমন্তঃস্থাভিশ্চ সংযুতম্। ঔরস্যং তং বিজানীয়াৎকণ্ঠ্যমাহুরসংযুতম্। কণ্ঠ্যাবহাবিচুয়শাস্তালব্যা ওষ্ঠজাবুপূ। স্যুর্মূর্দ্ধন্যা ঋটুরষা দন্ত্যা লৃতুলসাঃ স্মৃতাঃ। জিহ্বামূলে তু কু প্রোক্তো দন্ত্যোষ্ঠ্যো বঃ স্মৃতো বুধৈঃ। এঐ তু কণ্ঠতালব্যাবোঔ কণ্ঠোষ্ঠজৌ স্মৃতৌ। অর্দ্ধমাত্রা তু কণ্ঠ্যা স্যাদেকারৈকারয়োর্ভবেৎ। ওকারৌকারয়োর্মাত্রা তয়োর্বি-বৃতসংবৃতম্। সংবৃতং মাত্রিকং জ্ঞেয়ং বিবৃতং তু দ্বিমাত্রিকম্। ঘোষা বা সংবৃতাঃ সর্ব্বে অঘোষা বিবৃতাঃ স্মৃতাঃ। স্বরাণামূষ্মণাং চৈব বিবৃতং করণং স্মৃতম্। তেভ্যোঽপি বিবৃতাবেঙৌ তাভ্যামৈচৌ তথৈব চ। অনুস্বারযমানাং চ নাসিকা স্থানমুচ্যতে। অযোগবাহা বিজ্ঞেয়া আশ্রয়স্থানভাগিনঃ। অলাবুবীণানির্ঘোষো দন্ত্যমূল্যস্বরাননু। অনুস্বারস্তু কর্ত্তব্যো নিত্যং হ্রোঃ শষসেষু চ। অনুস্বারে বিবৃত্যাং তু বিরামে চাক্ষরদ্বয়ে। দ্বিরোষ্ঠ্যৌ তু বিগৃহ্নীয়াদ্যত্রোকারবকারয়োঃ। ব্যাঘ্রী যথা হরেৎপুত্রান্দংষ্ট্রাভ্যাং ন চ পীড়য়েৎ। ভীতা পতনভেদাভ্যাং তদ্বদ্বর্ণান্ প্রয়োজয়েৎ। যথা সৌরাষ্ট্রিকা নারী তক্রঁ ইত্যভিভাষতে। এবং রঙ্গাঃ প্রযোক্তব্যাঃ খে অরাঁ ইব খেদয়া। রঙ্গবর্ণং প্রযুঞ্জীরন্নো গ্রসেৎপূর্ব্বমক্ষরম্। দীর্ঘস্বরং প্রযুঞ্জীয়াৎপশ্চান্নাসিক্যমাচরেৎ। হৃদয়ে চৈকমাত্রস্ত্বর্দ্ধমাত্রস্তু মূর্দ্ধনি। নাসিকায়াং তথার্দ্ধং চ রঙ্গস্যৈবং দ্বিমাত্রতা। হৃদয়াদুৎকরে তিষ্ঠন্‌কাংস্যেন সমনু-স্বরন্। মার্দ্দবং চ দ্বিমাত্রং চ জঘন্বাঁ ইতি নিদর্শনম্। মধ্যে তু কম্পয়েৎকম্পমুভৌ পার্শ্বৌ সমৌ ভবেৎ। স রঙ্গং কম্পয়েৎকম্পং রথীবেতি নিদর্শনম্। এবং বর্ণাঃ প্রযোক্তব্যা নাব্যক্তা ন চ পীড়িতাঃ। সম্যগ্বর্ণপ্রয়োগেণ ব্রহ্মলোকে মহীয়তে। গীতী শীঘ্রী শিরঃকম্পী তথা লিখিতপাঠকঃ। অনর্থজ্ঞোঽল্পকণ্ঠশ্চ ষডেতে পাঠকাধমাঃ। মাধুর্য্যমক্ষরব্যক্তিঃ পদচ্ছেদস্তু সুস্বরঃ। ধৈর্য্যং লয়সমর্থং চ ষডেতে পাঠকা গুণাঃ। শঙ্কিতং ভীতমুদ্ঘৃষ্টমব্যক্তমনুনাসিকম্। কাকস্বরং শিরসিগতং তথাস্থানবিবর্জ্জিতম্॥

উপাংশুদষ্টং ত্বরিতং নিরস্তং বিলম্বিতং গদ্গদিতং প্রগীতম্। নিষ্পীড়িতং গ্রস্তপদাক্ষরং চ বদেন্ন দীনং ন তু সানুনাস্যম্। প্রাতঃ পঠেন্নিত্যমুরঃস্থিতেন স্বরেণ শার্দূলরুতোপমেন। মধ্যংদিনে কণ্ঠগতেন চৈব চক্রাহ্বসংকূজিতসংনিভেন। তারং তু বিদ্যাৎসবনং তৃতীয়ং শিরোগতং তচ্চ সদা প্রয়োজ্যম্। ময়ূরহংসান্যভৃতস্বরাণাং তুল্যেন নাদেন শিরঃস্থিতেন। অচোঽস্পৃষ্টা যণস্ত্বীষন্নেমস্পৃষ্টাঃ শলঃ স্মৃতাঃ। শেষাঃ স্পৃষ্টা হলঃ প্রোক্তা নিবোধানুপ্রদানতঃ। যমোঽনুনাসিকা নহ্রৌ নাদিনো হঝষঃ স্মৃতাঃ। ঈষন্নাদা যণো জশ্চ শ্বাসিনস্তু খফাদয়ঃ। ঈষচ্ছ্বাসাংশ্চরো বিদ্যাদ্গোর্ধ্বামৈতৎপ্রচক্ষতে। দাক্ষীপুত্রঃ পাণিনিনা যেনেদং ব্যাপিতং ভুবি। ছন্দঃ পাদৌ তু বেদস্য হস্তৌ কল্পোঽথ পঠ্যতে। জ্যোতিষাময়নং চক্ষুর্নিরুক্তং শ্রোত্রমুচ্যতে। শিক্ষা ঘ্রাণং তু বেদস্য মুখং ব্যাকরণং স্মৃতম্। তস্মাৎসাঙ্গমধীত্যৈব ব্রহ্মলোকে মহীয়তে। উদাত্তমাখ্যাতি বৃষোঽঙ্গুলীনাং প্রদেশিনীমূলনিবিষ্টমূর্দ্ধা। উপান্তমধ্যে স্বরিতং ধৃতং চ কনিষ্ঠিকায়ামনুদাত্তমেব। উদাত্তং প্রদেশিনীং বিদ্যাৎপ্রচয়ং মধ্যতোঽঙ্গুলিম্। নিহতং তু কনিষ্ঠিক্যাং স্বরিতোপকনিষ্ঠিকাম্। অন্তোদাত্তমাদ্যুদাত্তমুদাত্তমনুদাত্তং নীচস্বরিতম্। মধ্যোদাত্তং স্বরিতং দ্ব্যুদাত্তং ত্র্যুদাত্তমিতি নবপদশয্যা। অগ্নিঃ প্র বো বীর্যাং হবিষাং স্বর্বৃহস্পতিরিন্দ্রাবৃহস্পতী। অগ্নিরিত্যন্তোদাত্তং সোম ইত্যাদ্যুদাত্তং প্রেত্যুদাত্তং ব ইত্যনুদাত্তং বীর্যাং নীচস্বরিতম্। হবিষাং মধ্যোদাত্তং স্বরিতি স্বরিতম্। বৃহস্পতিরিতি দ্ব্যুদাত্তমিন্দ্রাবৃহস্পতী ইতি ত্র্যুদাত্তম্। অনুদাত্তো হৃদি জ্ঞেয়ো মূর্দ্ধ্ন্যুদাত্ত উদাহৃতঃ। স্বরিতঃ কর্ণমূলীয়ঃ। সর্বাঙ্গে প্রচয়ঃ স্মৃতঃ। চাষস্তু বদতে মাত্রাং দ্বিমাত্রং ত্বেব বায়সঃ। শিখী রৌতি ত্রিমাত্রং তু নকুলস্ত্বর্দ্ধমাত্রকম্। কুতীর্থাদাগতং দগ্ধমপবর্ণং চ ভক্ষিতম্। ন তস্য পাঠে মোক্ষোঽস্তি পাপাহেরিব কিল্বিষাৎ। সুতীর্থাদাগতং ব্যক্তং স্বাম্নায়ং সুব্যবস্থিতম্। সুস্বরেণ সুবক্ত্রেণ প্রযুক্তং ব্রহ্ম রাজতে। মন্ত্রো হীনঃ স্বরতো বর্ণতো বা মিথ্যাপ্রযুক্তো ন তমর্থমাহ। স বাগ্বজ্রো যজমানং হিনস্তি যথেন্দ্রশত্রুঃ স্বরতোঽপরাধাৎ। অনক্ষরং হতায়ুষ্যং বিস্বরং ব্যাধিপীড়িতম্। অক্ষতাশস্ত্ররূপেণ বজ্রং পততি মস্তকে। হস্তহীনং তু যোঽধীতে স্বরবর্ণবিবর্জ্জিতম্। ঋগ্যজুঃসামভির্দগ্ধো বিযোনিমধিগচ্ছতি। হস্তেন বেদং যোঽধীতে স্বরবর্ণার্থসংযুতম্। ঋগ্যজুঃসামভিঃ পূতো ব্রহ্মলোকে মহীয়তে। শংকরঃ শাঙ্করীং প্রাদাদ্দাক্ষীপুত্রায় ধীমতে। বাঙ্ময়েভ্যঃ সমাহৃত্য দেবীং বাচমিতি স্থিতিঃ। যেনাক্ষরসমাম্নায়মধিগম্য মহেশ্বরাৎ। কৃৎস্নং ব্যাকরণং প্রোক্তং তস্মৈ পাণিনয়ে নমঃ। অজ্ঞানান্ধস্য লোকস্য জ্ঞানাঞ্জনশলাকয়া। চক্ষুরুন্মীলিতং যেন তস্মৈ পাণিনয়ে নমঃ। ত্রিনয়নমভিমুখনিঃসৃতামিমাং য ইহ পঠেৎপ্রয়তশ্চ সদা দ্বিজঃ। স ভবতি ধনধান্যপশুপুত্রকীর্তিমানতুলং চ সুখং সমশ্নুতে দিবীতি। অথ শিক্ষামাত্মোদাত্তশ্চ হকারং স্বরাণাং যথা গীত্যচোঽস্পৃষ্টোদাত্তং চাষস্তু শংকর একাদশ। ইতি শ্রীপাণিনীয়া শিক্ষা সমাপ্তা।

অষ্টকং গণপাঠশ্চ ধাতুপাঠস্তথৈব চ। লিঙ্গানুশাসনং শিক্ষা পাণিনীয়া অমী ক্রমাৎ॥

সিদ্ধান্তকৌমুদ্যাঃ পাণিনীয়সূত্রাণামকারাদিক্রমেণ

সূচীপত্রম্।

ইত্যকারাদিক্রমেণপাণিনীয়সূত্রাণাং সূচীপত্রম্।